1. 3. 32

M. T. CICERONIS

OPERA OMNIA

TOM. XV.

M. TVLLII

CICERONIS

OPERA

EX RECENSIONE

CHRIST. GODOFR. SCHÜTZII

ADDITIS COMMENTARIIS

TOMVS XV.

AVGVSTAE TAVRINORVM
EX TYPIS IOSEPHI POMBA ET SOC.
ANNO MDCCCXXXV.

M. T. CICERONIS

OPERA OMNIA

TOM. XV.

M. TVLLII

CICERONIS

OPERA

EX RECENSIONE

CHRIST. GODOFR. SCHÜTZII

ADDITIS COMMENTARIIS

TOMVS XV.

AVGVSTAE TAVRINORVM
EX TYPIS IOSEPHI POMBA ET SOC.
ANNO MDCCCXXXV.

OPERA PHILOSOPHICA

Tom. IV.

[illegible]

[illegible]

DE ANACOLVTHIS

IN CICERONIS LIBRIS DE OFFICIIS

AVCTORE C. BEIERO

Ἀνακόλουθα in optimis et Graecorum et Romanorum libris reperiri, neque a Cicerone, in primis in iis, quae de philosophia scripsit, repudiata esse, quum multi passim interpretes animadvertissent, tum nuper de anacoluthis in Cicerone vir doctissimus Aug. Matthiae sic disseruit, ut exemplorum illustratorum ordinem ad quaedam genera compararet. Ex qua disputatione illud sane cognitum est, quantum sibi Cicero in isto dicendi modo licere putaverit. Sed ut non solum quid Cicero, aliive scriptores, in eo genere fecerint, sed etiam quod iure, et quid fieri possit, intelligatur; altius res repetenda est, eiusque investiganda initia, quo ad ea anacolutha, quae in Ciceronis libris de Officiis non pauca reperiuntur, cognoscenda quasi quidam aditus aperiatur. Quamquam multi saepe hunc dicendi modum cum aliis similibus confuderint; hoc tamen, opinor, constat inter omnes, anacoluthon esse in legitimo constructionis ordine relinquendo. Quod autem Matthiae anacolutha sic definit, ut sint «eae enuntiationum conformationes, in quibus non id sequitur, quod instituta oratio poscebat, sed vel sententia abrum-

pitur, vel aliud sequitur, ut re et sensu idem, ita verbis et constructione diversum » nollem nude scripsisset « vel sententiam abrumpi » quasi anacoluthon sit in sententia sic abrupta, ut nihil, ne verbis quidem et constructione diversum, sequatur, unde possit pars deficiens intelligi. Abrupta enim sententia aut ita manca est, ut quae non dicuntur, ex iis ipsis, quae dicuntur, intelligantur, sive usus omissionem sanxerit, quae ellipsis est, sive simulata taciturnitate, vel animi verecundia, vel irae motu, quo qui loquitur, affectus est, ea, quae senserit, non dixerit, coniectura liceat assequi, in quo est posita aposiopesis: aut in praecedentibus vel in sequentibus verbis quidquam sit oportet, quod respondeat, quod ad explendam illam inchoatam sententiam adhiberi possit. Certe, si quod sic abruptum fuerit, ut non magis per se possit, quam aliunde intelligi, hoc non solum formae et constructionis anacoluthon est, de quo nunc disseritur, sed rerum et sensus defectio, nullo pacto excusanda, et quovis dicendi genere indigna. In anacolutho autem necesse est, ut ex iis, quae sive proxime, sive post longum intervallum, quantumvis mutata locutione, sequuntur, superioris non integrae enuntiationis sensus possit vel maxime latens exquiri. Anacoluthon igitur eum dicendi modum intelligimus, in quo instituta oratio non ea, quam poscebat, constructione perficitur. Est autem in constructione et verborum nectendorum, et enuntiationum inter se comparandarum, ea usitata et legitima ratio, ut locutiones sibi respondeant, eamque formam induant sequentia, quam praecedentium grammatica ratio flagitat. In quo est dicendi intelligendique praesidium

et adiumentum potissimum. Sed haec vulgaris construendi ratio quum non sua causa servanda sit, sed ad iuvandam intelligentiam, rerumque tradendarum cognitionem, pertineat; variae causae esse possunt, quibus singularum vocum, vel membrorum, antequam absoluta sit, constructio permutetur, et, quasi antiquata locutione priore, alia diversa inducatur, ut sensus non modo nihil detrimenti capiat, sed etiam quamdam alacritatis certe et vigoris speciem indidem referat. Cuius rei causa prima est in loquentium animis, in quadam, ut sentiendi et cogitandi, sic loquendi ac scribendi mobilitate et celeritate, qua, quod dicere instituerunt, non eo, quo coeperunt, ordine persequuntur et perficiunt, sed grammatico verborum nexu relicto, ad aliam locutionem transsiliunt. Is dicendi modus in cuiusque fere gentis sermonem certe familiarem, minusque sollicitum, irrepit ita facillime, ut est ad cogitandi et sentiendi mobilitatem maxime propensa. Nec mirum, in Graecorum lingua permultas diversarum locutionum confusiones usu loquendi receptas esse, multosque vel politissimos scriptores prosaicos et poëtas interdum a solita constructionis lege recedere non dubitasse, quum in dicendo naturam potius et animi sensum sequerentur, quam grammaticae artis regulas vererentur, mallentque spectare quid dicerent, quam accurationem nectendorum verborum rationem ubique servare et constantiam. Alia mutandae constructionis causa est in verborum collocatione. Haec enim saepe sic instituenda est, ut primariae sententiae membra propter cogitationum quamdam similitudinem et coniunctionem aut eamdem formam

referant, aut sibi quodammodo, ut sensu, sic conformatione respondeant. Ea membra si enuntiationibus secundariis ita distinguuntur, ut, quum ad posterius scribendo legendove perveneris, prioris locutionis formam prope oblitus sis; fit, ut sequens locutio, quum non sensu solum, sed etiam forma et constructione priori enuntiationi respondere debere videretur, vel paullulum ab illa, nullo quidem perspicuitatis damno, recedat. Eius generis illud est, quum post *primum* non sequitur *deinde*, vel alterum *aut* suppressum est, vel si, protasi bis non eadem forma posita, apodosis una, eaque ad posterioris membri rationem accommodata sequitur. Haec igitur mutandae constructionis causa in integrarum locutionum disiunctione idonea est; eaque iustior etiam est, si in media locutione interponitur parenthesis: quae quum suam sententiam et constructionem habeat, si etiam longior est, ad memoriam sublevandam opus est inchoatae sententiae repetitione. Haec eorumdem verborum forma et ordine eodem fiat, an locutione quodammodo mutata, modo eumdem denique sensum praebeat, non multum videtur interesse: quid? quod superiorum verborum, si plura sunt, iteratio aliquid taedii habet, multum vero ex eorum vel contractione, vel explicatione, cum varietate redundat suavitatis. Atque nonnumquam ipsa illa interiecta locutio postulat, ut, quae dicta sunt, redeant, certe particula aliqua praeposita, quae ad proxime praecedentia respiciat. In quo quidem altera, quae e verborum collocatione ducitur, anacoluthi causa posita est, illi, de qua diximus, prope contraria. Namque orationis conformatio ut, mente

quippe auctore, remotiores verborum nectendorum et collocandorum causas refugit, atque ex interpositorum copia et diversitate ducit repetitionis excusationem, sic quamdam verborum consociationem nexusque vincula in proximis quaerit vocibus, ad quas se applicet et componat. Quam ob causam nunc superioris, e qua pendere debebant, enuntiationis imperio relicto, verba sese ad vicinarum vocum formam accommodant, nunc locutionis inchoatae finis frustra quaeritur, novaque substituitur locutio, qua illa, re et sensu magis, quam verbis et constructione, perficiatur. Atque hoc proximarum vocum conciliandarum studium tantum valet, ut saepe proximae enuntiationis, vel brevissimae, pars prior negligatur, serveturque postremae vocis auctoritas. Duplex est igitur e remotiorum oblivione, propiorum recordatione, istius locutionum permutationis petenda excusatio, vel defensio. Sed utra ratio in quoque loco obtineat, et an iusta illa sit et apta, id tum ad inchoatae locutionis naturam, tum ad interiectorum verborum copiam, eamque, quam in primaria enuntiatione constituenda habent, vim, iudicabitur. Ad has rationes accedit cura quaedam perspicuitatis, quae in enuntiationum se excipientium diversitate sic saepe iuvanda est, ut coniunctivae, vel alius particulae ope, sensum expedire satius sit, quam institutae orationis formam et legem tueri. Adde varietatis studium, quo non solum in verborum delectu, sed etiam in locutionum usu, orationi aliquid vigoris et alacritatis conciliatur. Denique, in forensi potissimum dicendi genere, ad gravitatem grammatica subtilitas nonnumquam post-

ponitur rationi rhetoricae. In tanta causarum, quae anacolutha efficiunt, varietate et honestate, nemo anacoluthorum in optimis etiam Ciceronis libris frequentiam mirabitur, nec, quo in genere illa ponenda sint, dubitabit. Nam alii hunc dictionis modum tantum non in vitiis habent, eos quidem reveriti, quos viderint interdum constructionis formam mutasse, vel duas locutiones permiscuisse: quasi dictionis honestas et convenientia e sola scriptorum auctoritate iudicanda sit, vis autem et natura dicendi contemnenda. Alii, in quibus est vir spectatissimus Matthiae, anacoluthon ad *gratam negligentiam* pertinere dicunt, de qua I. A. Ernest. Opusc. philol. et crit. p. 127, aperuit, quam dixit eam esse, ut in rebus pulchritudine et arte et copia praestantibus, si quid subneglectum videatur, eo non minus prope, quam quod perfectum est, delectemur: in quo autem ubique exquisitior quaedam absolutio curaque emineat, id etiam suboffendat. Verum enim, quae tandem est ista grata, vel potius non ita ingrata, anacoluthorum negligentia, cuius quum probabilis quaedam causa reddi possit, desinit esse negligentia? Quid? si illius legis, in qua neglecta dicunt esse negligentiam, servandae fines quidam sunt constituendi, tenendusque in severiore constructione modus? tum certe gratum illud erit non in negligentia, sed in dictionis cum cogitationibus convenientia. Iam vero si concessum fuerit, constructionem ad animi sensum et ad cognitionem accommodate mutari posse, et a probis scriptoribus mutatam esse, ut de orationis perspicuitate nihil detraheretur, animi vero oblectatio in poëtica oratione, in prosa cognitio dictionis alacritate adiu-

varetur et augeretur: non diutius nobis anacoluthon eodem iure, quo pleonasmum et ellipsin, cum Godof. Hermanno in disputatione de differentia prosae et poëticae orationis, p. 27, *figuram* appellantibus repugnabunt. Laudatur in Pindaro atque Horatio illa membrorum conformandorum varietas, qua omnes delectantur, quam in crebra locutionum aequabilitate ac similitudine, eiusdem dicendi rationis frequentia, desiderant. Atque in isto orationis vigore ut aliarum figurarum sedes est, sic etiam anacoluthi initia deprehenduntur latius sensim serpentia ad insolentiorem locutionum discrepantiam, vel permutationem, vel confusionem: quae quum in poësi sensum oblectare existimatur, eodem iure, si cognitionem adiuverit, prosae orationi concedetur; atque ita erit eius usus quoque loco aptissimus, ut maxime ab orationis natura suppeditatus videbitur, plurimumque ad intelligentiam afferet adiumenti. Reliquum est, ut ea, quae in libris de Officiis inveniuntur, cuiusvis fere generis anacolutha ordine quodam digeramus. Est autem in ea re et prior locutio consideranda, quae alterius formam quamdam frustra exspectaverit, et posterior, quae priori minus respondeat. Ac prior quidem enuntiatio aut talis est, ut, quum ipsa per se perfecta sit, tamen alteram sententiam velit ad suam formam esse accommodatam: aut, si ipsa inchoata est, finem exspectat eum, quo sua forma eo, quo coeperat, modo expleatur. Huic utrique rationi si posterior enuntiatio minus satisfecerit, duplex exsistit anacoluthorum genus. Vnum est in diversa membrorum integrorum conformatione: in qua posterioris membri forma aliquo

modo a priori recedit, quum exspectaretur omnibus partibus illi conveniens locutio, sive proxime, sive post interiectam aliam enuntiationem sequutura. Vt de Offic. I, 3, 8: «Atque ea sic definiunt, ut rectum quod sit, id perfectum officium esse definiant: medium autem officium id esse dicunt, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi possit». Ibid. I, 19, 64: «Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publico ac legitimo iure patiantur: exsistuntque in republica plerumque largitores, etc.» In utroque loco alterum membrum, coniunctione *ut* neglecta, ex indicativi usu sic satis frequenti, cum primariae enuntiationis specie, vigoris aliquid refert et alacritatis. Hanc membrorum distinguendorum consuetudinem qui non recordarentur, ad severiorem construendi rationem convenientius scribendum putarent *dicant,* in altero loco *exsistantque.* I, 14, 44. «qui benigniores volunt esse, quam res patitur, primum in eo peccant, quod iniuriosi sunt in proximos: quas enim copias his et suppeditari aequius est, et relinqui, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi». Ita *deinde,* quod exspectabatur, quin alterum peccandi genus omitteretur, suppressum est, ut saepe alibi. Illud nescio an paullo rarius acciderit, ut *deinde* scriberetur, quasi praecessisset *primum,* ut II, 5, 16: «Est Dicaearchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi; qui collectis ceteris causis eluvionis, pestilentiae, vastitatis, belluarum etiam repentinae multitudinis, quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumpta: deinde comparat, quanto plures, etc.»

Deinde post ablativos absolutos paullo remotiores, in quibus illud *primum* certe cogitatur (*primum colligit*), et propter interposita *quarum .... docet*, a quo verbo erat verbum *comparat* distinguendum, prope necessarium est. Saepe etiam ad vitandam repetitionem iure suo, si qua protasis non eadem locutione bis posita est, apodosis pro duplici una legitur, eaque ad posteriorem protasim accommodata. I, 5, 16: « Vt enim quisque maxime perspicit, quid in re quaque verissimum sit, quique acutissime et celerrime potest et videre et explicare rationem, is prudentissimus et sapientissimus rite haberi solet ». Pronomen *is* a *quique* aptum est, quum *ut* requireret *ita prudentiss.* etc. In eo loco, qui sequitur, alterius membri forma propius *id* respicit, remotiore vocula *ut* neglecta. I, 1, 1: « ut ipse ad meam utilitatem semper cum Graecis Latina coniunxi, neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci: idem tibi censeo faciendum, etc. » II, 6, 21: « Quaecumque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum atque honestandum, aut benivolentiae gratia faciunt, aut honoris, si cuius virtutem suspiciunt, quemque (et si quem) dignum fortuna quam amplissima putant ». I, 33, 121: « deinde, si natura non feret, ut quaedam imitari possit.... ut superioris Africani filius, qui hunc Paullo natum adoptavit, propter infirmitatem valitudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui.... si igitur non poterit sive causas defensitare... sive bella gerere: illa tamen praestare debebit, quae erunt in ipsius potestate, iustitiam.... temperantiam, quo minus ab eo id, quod desit,

requiratur». Quod I. Facciolatus in his anacoluthon esse dixit, id sane nullum est; esset autem, si verba, quae a superioribus «si natura non feret, ut quaedam imitari possit» tamquam apodosis flagitantur, illorum verborum constructioni minus convenirent, quam propioribus his «si igitur non poterit sive causas defensitare, etc.» Nam si superiorum vel mutato verborum ordine, hic quidem per μερισμὸν, facta repetitio ea verba, quae desiderabantur, ut h. l. apodosin, ita adhibet, ut inchoatae locutioni non minus conveniant, quam repetitionis formae et ordini; non est cur anacoluthon statuamus.

Alterum genus est inchoatarum locutionum, quae sequentium verborum constructione non perficiuntur. In quo e duabus locutionibus prior, quum inchoata sit, frustra exspectat finem: posterior aut perfecta per se est, in primis post parenthesin, quamquam priori locutioni parum conveniens, aut ipsa, quum finem iustum habeat, caret tamen principio, quandoquidem est mediae alteri locutioni applicata. III, 26, 97: «Vtile videbatur Vlixi, ut quidam poëtae tragici prodiderunt... nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Vlixe nulla suspicio est... sed insimulant eum tragoediae simulatione insaniae militiam subterfugere voluisse». Verba interiecta requirebant particulam *sed* in excipienda superiore locutione praeter *enim*, *autem*, *igitur* solemnem: neque difficile est ex posteriore locutione explere priorem, in cuius finem non poterat esse *voluisse*. Quo cum loco comparare iuvabit alium, II, 21, 73, cuius loci ratio non multum abest, quin in anacoluthorum numero referenda sit. «Perniciose enim Philippus in tribunatu,

quum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est, et in eo vehementer se moderatum praebuit: sed quum in agendo multa populariter, tum illud male, non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent». Hic igitur locus anacoluthi expers est. Nam quamquam prior locutio mutatis verbis repetitur; ea tameu, quae inde a *male* leguntur, pariter conveniunt perficiendae superiori locutioni ac proxime praecedenti. Secus statuendum est de III, 10, 45: «Damonem et Phiutiam Pythagoreos ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, quum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum causa postulavisset, vas factus est alter eius sisteudi». Neglecta nimirum coniunctione *ut* nimis remota, verbum *factus est* primariae locutionis formam induit, quo ipsius vadimonii commemoratio evadit gravior. Contra, quae primaria esse debebat sententia, formam accepit secundariae I, 7, 22: «Sed quoniam.... ut praeclare scriptum est a Platone... non nobis solum nati sumus, ortusque nostri partem patria vindicat, partem parentes, partem amici: atque, ut placet Stoicis, quae in terra gignuntur, ad usum hominum omnia creari». Infinitivus *creari* pendet e *placet*, quasi scriptum fuerit *atque placet Stoicis.* Scriptum autem *ut placet Stoicis,* loco secundario: quo fit, ut exspectetur *omnia creantur.* Vt *creari* scriberet, monebat etiam proxime praecedens *quae... gignuntur,* cui si addidisset *ad usum hominum omnia creantur,* verborum structura evasisset impeditior, atque ex duplicis indicativi concursu ac diversitate etiam mole-

stior, I, 10, 33: «Ne noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium Labeonem, seu quem alium.... nihil enim praeter auditum habeo... arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, quum ad locum venisset, cum utrisque separatim loquutum». Ab interposita enuntiatione secundaria «si verum est» pendere maluit Cicero ea, quae vulgaris ratio nominativo fere sic expresserit: Ne noster quidem probandus Q. Fabius Labeo... arbiter datus... loquutus. Atque vel sic ad «si verum est» ea omnia «Q. F. Lab. etc.» accusativi forma cum infinitivo intelligerentur. Apparet autem ipsum illud Labeonis facinus, quin vere commissum sit, vehementius dubitari, quum a verbis «si verum est» illa nexa sint, quam si oratione recta legerentur. Cum hoc loco comparanda sunt, quibus continetur formula Stoicorum, III, 4, 20. Similiter, quae requirebant indicativum, coniunctivi formam sibi e verbis interiectis adsciverunt, I, 21, 72: «Capessentibus autem remp. nihilo minus, quam philosophis, haud scio an magis etiam et magnificentia et despicientia adhibenda sit rerum humanarum». Verba «nihilo minus» poscebant «adhibenda est». Concessit autem Cicero propioribus verbis «haud scio an» coniunctivum, I, 43, 153: «Idque hoc argumento confirmari potest, quod, si contigerit ea vita sapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis, quamvis omnia, quae cognitione digna sunt, summo otio secum ipse consideret et contempletur: tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat e vita». Periodi principium «quod... ut... quamvis.... contempletur» sequi iubebat haec: «tamen solitudo tanta sit, ut hominem videre non

possit, excedat e vita». Hanc impeditissimam atque in coniunctivorum molestissimo concursu parum distinctam constructionem an non aptius erat, vel invita vocula *ut* levare, et expedire sic, ut interposito *si* (ne repeterentur haec omnia *si contigerit ea vita sapienti, ut*), *tamen* referretur ad *excedat e vita*, quae verba ex instituta oratione nexa erant cum *quod*. Huic loco is, qui sequitur, simillimus est eo, quod inchoatae constructionis neglectu vitata est repetitio, I, 5, 15: «Quae quatuor quamquam inter se colligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur: velut ex ea parte, quae prima descripta est, in qua sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri; eiusque virtutis hoc munus est proprium». Instituta oratio, ut solito modo perficeretur, poscebat haec: «ex singulis certa officiorum genera nascuntur: velut ex ea parte, quae prima descripta est, in qua sapientiam et prud. ponimus, nascitur illud (officiorum) genus, in quo inest indagatio». Haec contractius scripsit ita, ut, duabus inter *ex* et *inest* interiectis enuntiationibus, locutionum fieret confusio, quarum posterior legitimo careret principio, priorem finis deficeret. Item Cicero, I, 32, 115, institutam constructionem subito mutavit, si vera haec lectio est: «Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitias, opes, eaque, quae sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur». Accusativi requirebant «tempora gubernant»; sed quum subiecti vox *tempora* accusativorum proximorum copia opprimi videretur, scripsit «temporibus gubernantur», quasi praecessissent nominativi «regna, im-

peria, nobilitates, honores, divitiae, etc.» qui vulgo leguntur. Certe mirabile videri debet in bonis libris accusativos reperiri, quos parum probabile est glossatores, saepe nimis severos vulgaris dicendi rationis vindices, finxisse potius, quam, quum sequentia minus responderent, correxisse.

C. Beier.

M. T. CICERONIS

AD M. FILIVM

DE OFFICIIS

LIBRI TRES.

SVMMARIVM

In praefatione Cicero filium Athenis iam versantem exhortatur, ut, quamquam ibi Cratippum principem huius aetatis philosophorum audiat, tamen cum Graecis etiam Latina coniungat, inprimisque, non solum orationes suas, sed suos etiam de philosophia libros studiose legat, ut par sit in utriusque orationis facultate. Quo consilio se nunc statuisse ad eum de officiis scribere, quod et aetati filii, et suae patris auctoritati esset aptissimum. Atque ea in quaestione se potissimum Stoicos secuturum profitetur (adhibuit autem maxime Panaetii libros περὶ καθήκοντος) non ut interpretem, sed ita ut iudicio suo arbitrioque sit e fontibus eorum hausturus, c. 1. 2.

Iam primum c. 3. definitionis loco dicit omnem de officio duplicem esse quaestionem. Vnum genus esse, quod pertineat ad finem bonorum, alterum, quod positum sit in praeceptis, quibus in omnes partes usus vitae conformari possit. Esse autem aliud officium perfectum, idem quod rectum, s. graece κατόρθωμα vocetur; aliud medium. i. e. id, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi possit. Hic autem secundum Panaetium tres oriri quaestiones; primam de honesto, secundam de utili, tertiam de utriusque comparatione. Atque in duabus primis non solum utrum aliquid honestum, utrum utile sit, quaeri, sed etiam duobus propositis honestis utrum honestius, itemque duobus propositis utilibus, utrum utilius. Iam primum de honesto ipso c. 4—44. deinde de honesti cum honesto comparatione agit c. 45.

In prima parte, forma honesti universa breviter adumbrata c. 4.

eius quatuor partes, sive fontes esse docetur, c. 5. Aut enim in perspicientia veri sollertiaque versari, aut in hominum societate tuenda, tribuendoque suum cuique et rerum contractarum fide; aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore; aut in omnium quae fiunt, quaeque dicuntur ordine et modo. Harum quatuor virtutum primam prudentiam s. sapientiam; alteram iustitiam et beneficientiam; tertiam fortitudinem, quartam temperantiam appellari, c. 5.

Primam igitur virtutem, scil. sapientiam, s. prudentiam, partim in studiis scientiae cognitionisque versari, partim in consiliis capiundis de rebus honestis et pertinentibus ad bene beateque vivendum, c. 6.

Secundo loco tractat eas virtutes quibus societas hominum inter ipsos continetur, h. e. iustitiam et beneficientiam.

Iustitiae primum munus esse, ut ne cui quis noceat, nisi lacessitus iniuria, deinde ut communibus pro communibus utatur, privatis ut suis; fundamentum autem iustitiae fidem esse.

Iniustitiae autem duo genera esse; unum eorum, qui inferunt, alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possint, non propulsant iniuriam; quarum utriusque caussae exponuntur c. 7—9.

Sed incidere saepe tempora ubi quae iusta sint, commutentur, eaque quae alias iusta fuerint, migrare et non servare sit iustum. Hic nimirum omnia referenda esse ad fundamenta iustitiae, primum ut ne cui noceatur; deinde ut communi utilitati serviatur. Iniurias etiam saepe exsistere calumnia quadam et nimis callida s. malitiosa iuris interpretatione, c. 10. Esse autem quaedam officia etiam adversus eos servanda, a quibus iniuriam acceperis, inprimis in re publica maxime conservanda esse iura belli. Postremo etiam adversus infimos, et quum infima conditio sit servorum, adversus servos iustitiam esse servandam, omnino autem utrumque iniuriae modum, et vim et fraudem vitandam esse, c. 11—13.

Sequitur locus de beneficientia et liberalitate; in qua videndum esse docetur, primum ne obsit benignitas et iis, quibus benigne videbitur fieri, et ceteris; deinde ne maior benignitas sit, quam facultates: tum, ut pro dignitate cuique tribuatur. Duo autem genera liberalitatis esse, unum dandi beneficii, alterum reddendi, c. 14, 15. Optime autem societatem hominum coniunctionemque servatum iri, si ut quisque sit coniunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferatur. Gradus nimirum esse plures societatis hominum; primam

infinitam illam universi generis humani; propiorem eiusdem nationis et linguae; interiorem eiusdem civitatis: rursus arctiorem societatis propinquorum, ut coniugum, parentum et liberorum, fratrum, consobrinorum, affinitatum. Omnium vero societatum nullam esse praestantiorem, nec firmiorem, quam quum viri boni, moribus similes, sint amicitia et familiaritate coniuncti. Magnam etiam communitatem esse, quae conficiatur ex beneficiis ultro citro datis acceptis. Denique omnium nullam esse cariorem et graviorem, quam eam quae cum re publica s. patria sit unicuique nostrum. Atque in his benignitatis officiis videndum esse, quid cuique maxime necesse sit, et praeceptis usum et exercitationem adiungendam, c. 16—18.

Sequitur tertia virtus, *fortitudo*, quae splendidissima sit, quum pericula et labores animo magno elatoque subeantur. Eam autem in vitio esse, si iustitia vacet, c. 19. Omnino autem fortem animum at magnum duobus maxime rebus cerni; quarum una in rerum humanarum despicientia ponatur, quum persuasum sit, nihil hominem, nisi quod honestum sit aut admirari, aut optare aut expetere oportere; nullique neque homini neque perturbationi animi, neque fortunae succumbere; altera autem in eo sit, ut res gerantur vehementer arduae plenaeque laborum et periculorum, c. 20, 21. Falso autem putari res bellicas maiores esse quam urbanas, quum multae res urbanae maiores clarioresque exstiterint, quam bellicae, c. 22, 23. Bella vero ita suscipienda esse, ut nihil aliud nisi pax quaesita esse videatur. Fortis vero et constantis esse, non perturbari rebus asperis, sed praesentis animi uti consilio, nec a ratione discedere. In bello autem vitandum esse crudelitatem; vitanda callida consilia; promptiores nos esse debere ad nostra pericula quam ad communia, c. 24. Omnino autem iis qui rei publicae praefuturi sint, duo Platonis praecepta tenenda esse, unum ut quaecumque agant ad utilitatem civium referant, alterum ut totum corpus rei publicae curent, nec dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Non esse autem audiendos eos, qui graviter irascendum inimicis putent, idque magnanimi et fortis viri esse censeant. In poenis etiam severitatem mansuetudine temperandam, optandumque ut ii, qui praesint rei publicae, legum similes sint, quae ad puniendum non iracundia, sed aequitate ducuntur, c. 25. Atque etiam in rebus prosperis superbiam, fastidium et arrogantiam fugiendam esse. Postremo etsi maximae res et maximi animi gerantur ab iis, qui res publicas

regant, posse tamen etiam in vita otiosa magnitudinem animi et fortitudinem demonstrari docetur c. 26.

Sequitur oltima pars honestatis in temperantia et modestia posita. Hoc loco continetur id quod graece πρέπον, latine decorum dici potest. Est aotem eius descriptio duplex; alterum generale, quod in omni honestate versatur; alterum huic subiectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis; et hoc sic definitur, ot sit ita naturae consentaneum, ut in eo moderatio et temperantia appareat, cum specie quadam liberali. Atque hoc decorum non solum in corporis, sed maxime in animi motibus servandum est. Idem autem valet in ludo et ioco, c. 27—29. Victus, cultusqoe corporis ad valitudinem referendus, et ad vires, non ad voluptatem. Et ut turpe est diffluere loxuria, et delicate ac molliter vivere, sic honestum parce, continenter, severe, sobrie. Intelligendum etiam, doabus quasi nos a natura indutos personis; una communi, quod omues participes somus rationis, altera quae proprie singulis est tributa. His accedit tertia, quam casus aliqui, aut tempus imponit, et quarta, quam nobismet ipsi iudicio nostro accommodamus. In his omnibus videodum est, quid deceat, et cura adhibenda, ut constare in vitae perpetoitate possimus nobismet ipsis, nec in ollo officio claudicare, c. 30—33. Neqoe vero eadem omnia disparibus aetatibus officia tribunntor; alia enim sunt iuvenum, alia seniorum. Itemque propria quaedam magistratuom, privatorum, civium, peregrinorum, c. 34. Decorum porro in omnibus et corporis et animi motibus observandom. In corpore tenenda est verecundia, venustas et dignitas, munditia, mediocritas in incessu, c. 35, 36. Multo autem magis elaborandum, ne animi motus a natura recedant; idque assequemor, si curabimos, ne in perturbationes atque exanimationes incidamos; et si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus. Et quum motus animorum duplices sint, alteri cogitationis, alteri appetitus, curaodum est, ut cogitatione ad res optimas otamur, appetitum rationi obedientem praebeamus. Et quoniam magna vis orationis est eaque duplex: altera contentionis, quae disceptationibus tribuitur iudiciorum, concionum, senatus; altera sermonis, qui in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium, itemque in conviviis versetur, exponontur ca quae sint in sermone, ut ex omni parte decorus sit, servanda, c. 37, 38. Adiicitur praeceptio qoalis esse debeat hominis principis et honorati domus, c. 39. Deinceps de ordine rerum s. εὐταξίᾳ et de temporum opportunitate praecipitur. Quo in

genere non est incommodum quale quodque eorum sit ex aliis iudicare; nec alienum doctos homines vel etiam usu peritos adhibere. Observanda sunt etiam, quae more institutisque civilibus aguntur; itemque homines bene meriti, senes, magistratus praecipue colendi, c. 40, 41. Tum de artificiis et quaestibus, qui sordidi sint, quique liberales habendi, exponitur c. 42.

Iam explicato ipso honesto, sequitur honesti cum honesto comparatio; ubi, si eorum quae sint honesta incidat contentio, quaeritur de duobus honestis, utrum honestius, qui locus erat a Panaetio praetermissus, c. 43—45.

In libro secundo

post praefationem, qua pauca de instituto suo et iudicio dicit, primum cur se ad philosophiam literis mandandam contulerit, exponit, deinde occurrit iis, quibus, quum ut Academicus percipi nihil posse dicat, vix satis constanter facere videatur, quum et de aliis rebus disserat, et hoc ipso tempore praecepta officii persequatur, c. 1, 2. Deinde accedit ad ipsam alteram partem totius de officiis disputationis, quae est de utili, et de utilium cum utilibus comparatione.

Iam primum refutatur opinio, quae honestatem ab utilitate secernit constituitque honestum esse aliquid, quod utile non sit, et utile quod non honestum. Deinde demonstratur, quae ad vitam hominum tuendam pertinent, partim esse inanima, partim animalia. Animalium alia rationis expertia esse, alia ratione utentia. Ratione utentium duo genera esse, deorum unum, alterum hominum. Post deos homines hominibus maxime utiles esse posse. Hominibus enim deberi primum eorum commodorum quae ex inanimis petuntur, usum et administrationem; deinde ne fructus quidem aut commoditates e bestiis percipi potuisse nisi homines adiuvarent; denique nec artium multitudinem inventam; nec urbes et civitates constitutas fuisse, sine conspiratione hominum et consensu. Sed ut magnas ab iis utilitates adipiscamur, ita nullam tam detestabilem pestem esse, quae non homini ab homine nascatur. Quum igitur dubitari non possit, quin homines plurimum hominibus et prosint et obsint, proprium hoc esse virtutis, conciliare animos hominum et ad usus suos adiungere, c. 3—5. Magnam vero etiam fortunae vim esse in utramque partem; in qua ceteri casus rariores sint, qui ab inanimis proficiscantur; multo

plures eius modi ut sine hominum opibus et studiis effici non possint. Itaque dicendum esse, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus, c. 6. Quaecumque igitur homines homini tribuant, id aut benivolentiae gratia facere, aut honoris; aut quod fidem alicui habeant, eumque bene rebus suis consulere arbitrentur, aut quod eius opes metuant; aut quod ab eo aliquid exspectent, aut quod pretio ac mercede ducantur. Omnium autem rerum nihil aptius esse ad opes tenendas ac tuendas, quam diligi, nihil alienius quam timeri. Itaque primum et maxime necessarium esse, curare ut familiaritates habeamus fidas amantium nos amicorum. Deinde multum profici gloria; quae constet ex tribus his, si diligat multitudo, si fidem habeat, si cum admiratione quadam honore dignos putet. Benivolentiam multitudinis parari maxime beneficiis, secundo autem loco voluntate benefica, etiam si res forte non suppetat. Fides autem ut habeatur duabus rebus effici posse, prudentia et iustitia. Admirationem conciliari viris, in quibus multitudo existimet, se excellentes et singulares perspicere virtutes, in quibus primum locum obtineat iustitia. Vt autem pecuniae non quaerendae solum ratio sit, verum etiam collocandae, sic gloriam et quaerendam esse et ratione collocandam, c. 6—12. Adolescentibus inprimis gloriam parari partim ex bellicis rebus, partim modestia cum pietate in parentes, in suos benivolentia, partim imitatione clarorum et sapientium virorum, partim eloquentia forensi, c. 13, 14.

Deinceps dicitur de beneficentia et liberalitate. Cuius est ratio duplex. Nam aut opera benigne fit indigentibus aut pecunia. Illa honestior est, et latius patet et potest prodesse pluribus. Neque tamen alterum benignitatis genus omnino repudiandum est, quod fit largiendo, modo id diligenter fiat atque moderate. Omnino duo sunt genera largorum, quorum alteri prodigi, alteri liberales. Hic agitur de largitionibus publicis, inprimis de magnificentia munerum populo dandorum. Talium largitionum rationem genere dicit vitiosam esse, temporibus necessariam, et tamen ipsam et ad facultates accommodandam, et mediocritate moderandam esse, c. 15—17. In altero autem genere largiendi quod a liberalitate proficiscitur, non uno modo in disparibus causis nos affectos esse debere. Propensiorem enim benignitatem esse debere, in calamitosos, quam in eos, qui res meliores quaerant, nullis suis rebus adversis; deinde in gratos, convenire etiam tum in dando munificum esse, tum in exigendo non acer-

bum. Denique etiam hospitalitatem recte commendari, c. 18. Sequitur de beneficiis, quae opera, non largitione dantur; eaque vel in singulos cives, vel in universam rempublicam conferuntur. Ad singulos cives spectat eorum opera, qui aliis in iure cavent, eos consilio iuvant, in primis autem eorum, qui alios eloquentia defendunt. Omnino autem in hominibus iuvandis magis mores hominum quam fortuna spectandi; denique cavendum ne in beneficiis operaque danda contra aequitatem contendamus, ne quid pro iniurie, c. 19, 20. Deinceps disputatur de eo genere beneficiorum, quae ad universos, quaeque ad rem publicam pertinent. Eorum ipsorum partim eiusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim ut singulos attingant. Danda opera utrisque, sed ita ut ea res aut prosit, aut certe ne obsit rei publicae. In primis videndum est ei qui rem publicam administrat, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. Dande etiam opera ne tributum sit conferendum, certe si necesse sit, ut omnes intelligant, si salvi esse velint, necessitati esse parendum; commodum etiam, ut earum rerum copia sit, quae sunt necessariae. Caput autem est in omni procuratione reipublicae, ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. Qui autem populares se esse volunt, ob eamque causam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant, ii labefactant fundamenta rei publicae, concordiam et aequitatem. Ab hoc genere largitionis aberunt ii, qui rem publicam tuebuntur, operamque dabunt, ut iuris et iudiciorum aequitate suum quisque teneat, et ut quibuscunque rebus vel belli, vel domi poterunt, rem publicam augeant imperio, agris, vectigalibus, c. 21—24.

His expositis breviter agitur de duabus utilitatibus a Panaetio praetermissis, valetudinis curatione et pecuniae, c. 24 extr.

Postremo agitur de utilitatum comparatione, c. 25.

In libro tertio

post exordium, quo P. Scipionem Africanum maiorem laudat, quod dixerit numquam se minus otiosum esse quam quum otiosus, nec minus solum quam quum solus esset, sibique eum anteponit, quod otium sola mentis agitatione consumpserit, quum ipse non tantum roboris habeat, ut cogitatione tacita a solitudine abstrahatur, sed potius ad scribendi operam studium suum in otio convertat, accedit ad

quaestionem de comparatione honestatis et utilitatis, a Panaetio praetermissam. Primum igitur ostendit, nec id, quod vere honestum est, cum utilitatis repugnantia comparari posse, nec id quod communiter appellamus honestum, cum emolumentis umquam esse comparandum. Formulam igitur constituendam esse, quam si sequamur in comparatione rerum, ab officio nunquam simus recessuri. Haec formula his fere verbis continetur; quidquid honestum, idem est utile; nec utile quiddam quod non sit honestum; ex quo consequitur, unum debere esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas unius cuiusque et universorum, c. 3 — 7. Itaque nulla nos utilitatis specie moveri debere ut ab honesto recedamus, etiamsi id impune facere possimus, quod illustratur Gygis fabula, c. 8, 9. Incidere autem multas saepe causas, quae conturbent animos utilitatis specie, ut si dubitetur possitne id quod utile videatur, fieri non turpiter. In quo tenendum esse hoc: non iniquum esse sibi quemque petere, quod pertineat ad usum; ius autem non esse, alteri deripere. In amicitiis colendis hoc praecipitur, ut quae videantur utilia, honores, divitiae, voluptates, haec amicitiae numquam sint anteponenda; nunquam vero amici causa faciendum sit, quod sit contra rem publicam, contra ius iurandum ac fidem, c. 10. Vtilitatis autem specie in re publica saepissime peccari, c. 11. Deinde complura diiudicantur exempla causarum in quibus, quum repugnare utilitas honestati videntur, animadvertendum sit, repugnet ne plane, an possit cum honestate coniungi. Vt in venditione quaeri potest an liceat venditori vitia rei vendendae emptorem celare, an etiam orationis vanitate s. mendacio uti, quo ille in fraudem inducatur, c. 12 — 15. Fallacias quidem in venditionibus ex reticentia ortas iure civili puniri ostenditur, c. 16. Ipsam vero rationem hoc postulare, ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter agamus, c. 17 — 19. Omnino nullam rem esse tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni nomen amittatur, c. 20 — 22. Sequuntur aliquot quaestiones Hecatonis, philosophi Stoici, de casibus, in quibus alio ducat honestas, alio utilitas, c. 23. Deinde quaeritur, pacta et promissa semperne servanda sint, quae nec vi nec dolo malo facta sint, c. 24, 25. Tum ostenditur falsam utilitatem fortitudini esse adversariam. In quo praesertim nobile illud M. Attilii Reguli, qui a Karthaginiensibus captus iuratus erat missus ad senatum, ut nisi redditi essent Poenis captivi, rediret Karthaginem. Is, quum eius auctoritate retenti essent captivi, tamen rediit Karthagi-

nem, ubi eum crudelissimum supplicium manebat. Hic in primis multa de fide et iureiurando disputantur, c. 26—32. Vltimus locus est, de utilitate, quam voluptas efficiat, temperantiae inimica, c. 33.

Epilogus brevem habet filii admonitionem, ut his libris quantum possit temporis tribuat, c. 33 extr.

M. T. CICERONIS

AD M. FILIVM

DE OFFICIIS*

LIBER PRIMVS.

I. Quamquam te, Marce fili, annum iam [1] audientem Cratippum, [2] idque Athenis, [3] abundare oportet praeceptis institutisque philosophiae, [4] propter summam et doctoris auctoritatem, et urbis; quorum alter te scientia augere potest, altera exemplis: tamen, ut ipse ad meam utilitatem semper cum graecis latina coniunxi, neque id in philosophia solum, sed etiam

* *De officiis.* De eo, quod decet, et rectum est in factis dictisque. Graeci partem hanc philosophiae inscribebant περὶ τοῦ καθήκοντος, *de Officio.* Cicero numerum variavit: quia, ut scribit in libro ad Att. XVI, ep. 11, inscriptio *de Officiis* plenior est. Facc.

(1) Annus iam elapsus fuerat, ex quo Marcus filius, victo interfectoque Pompeio, Athenas profectus erat. Marcus autem pater post Caesaris necem, quum de repub. desperasset, omnemque concordiae spem amisisset, in otium secessit, ut hos de Officiis libros scriberet, ann. ab V. C. 709 et 710, Facc.

(2) Peripateticorum ea aetate principem. Vide Marci filii epistolam 21 inter Familiares libri XVI. Facc.

(3) Athenas miserat Cicero filium A. V. C. 708, mense circiter aprili; haec autem scripsit A. V. C. 709, ineunte aestate.

(4) *Praecepta* sunt, quae vera recta et honesta monstrant: *instituta* animum moresque ad praecepta conformant. — Contra Beierus notat: Instituta sunt exercitia in philosophia tractanda, explicanda, aliisque tradenda. Bouil. (eiusdem Bouillet V. C. item habendae adnotationes illae quae litera *B.* subscriptae conspiciuntur.)

in dicendi exercitatione feci; [5] idem tibi [6] censeo faciundum, [7] ut par sis in utriusque orationis facultate. [8] Quam quidem ad rem [9] nos, ut videmur, ma-

(5) *Feci* irrepsit ex margine in contextum. Et Cicero pater graece latineque declamabat, nt ipse de se scribit in Bruto, cap. 90, et filius, ut est in epistola modo allata. Facc. — *Feci* Gernhard. defendit laudato hoc Bruti l. « Commentabar declamitaos. . . idque faciebam multum etiam latine, sed graece saepius ». — *Feci* M. Heusing. servavit, quem sequutus est I. F. Heusing. auctoritate meliorum codicum.

(6) *Idem tibi*. Alii legnnt *item tibi*. Hanc ultimam vocem Facc. delevit, qui notat: Nostro loco pronomen referendum est ad superiora « cum graecis latina coniunxi, etc. » quae via est, qua possit filius, patris exemplo, id, *ut par sit*, etc. assequi. Quare a plurimorum et optimorum codd. lectione *idem* visum est mihi non recedere. Exspectabatur sic *idem*: sed quum interpositum esset *id*.... *feci*, oblitus illud *ut*, *idem* simpliciter dixit. Similiter cap. 5, 16: *Vt quisque... is*, quum intercessisset *quique*. Gernhard. — *Id tibi* dedit Heusinger e Ms. Vinar., uno Ox. et Cocknianoi.

(7) Alii leg. *faciendum*: quam varietatem in gerundiis eius generis efferendis semel notasse sufficiat. Facc.

(8) h. e. in philosophico et in forensi dicendi genere. — *Vtr. orat.)* *Vtramque orationem* interpretantur aut linguam graecam et latinam, ot Hottingerns in horum librorum versione ann. 1800 edita, aut philosophicum et forense dicendi genus, de quo utroque praecipit §. 3 (atque hic sensus Beiero placuit). At neque philosophia est dicendi genus philosophicum, quum praesertim *dicendi exercitationi* oppooitur, neque mihi persuadebitur, Ciceronem monere filium id uonm, nt graece latineque discat. Sed utroque coniungendo iubet eum, ut ipse fecerit, et philosophiae operam dare (praecepta philosophiae discere a Cratippo philosopho) et eloquentiae, id est facultati de quaque re bene dicendi, quam petere possit e patris libris et philosophieis et oratoriis. Hanc esse Cicer. sententiam docent etiam verba, quae §. 2 sequuntur, sibi opposita: « ad dicendum et ad iudicandum: disces... de rebus... orationem: philosophandi scientiam .... apte d. n. dicere ». Cicero nimirum multis in locis aegre fert, quod inde a Socrate philosophi eloquentiam despexerint, oratorea scientiam, contra morem veterum philosophorum (vid. de Orat. III, 19, §. 72). Comp. ibid. cap. 16. Gern. — Sensu ita constituto Gern. affirmat legendum esse *in utriusque rationis facult.*, conferrique iubet Orat. III, 15. Nobis autem voc. *orationis* placet, quia totius loci teuor esse videtur: saue mirum tibi videbitur me ad te philosophicum opus mittere, quum praeclarissimum philosophum quotidie audias: sed haec solum graece dicta audis: ego feci ut audires etiam latine, ne fieres latini sermonis negligens aut contemptor graeca semper audiendo. Sic utrique linguae pariter studebis, et non solum nosces omnino philosophiam grae-

gnum attulimus adiumentum hominibus nostris, ut non modo graecarum literarum rudes, sed etiam docti, aliquantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum, [10] et ad iudicandum. [11] Quamobrem disces tu quidem a principe huius aetatis philosophorum, et disces, quamdiu voles: tamdiu autem velle debebis, quoad te, quantum proficias, non poenitebit. [12] Sed tamen nostra legens, [13] non multum a Peripateticis

cam, sed etiam quid gravitatis et dignitatis habere possit sermo latinus docebere, qui sensus aptissime cum sqq. convenit. *B.*

(9) *Quam quidem ad rem.* Vt pares esse possent in utriusque orationis facultate. — Tamen ita Beier: Ad ea, quae a Graecis discuntur, latine dicenda, ut, qui locos graves ex philosophia tractare voluerit, abhorrentes ab oratorio dicendi genere atque a forensi usu et publico, adhibitis oratoriis ornamentis dicendo consequatur tamen, ut explendescant oratione, et tamquam excolantur, populoque illa probabilia videantur (Paradox. §. 1).

(10) Quià, qui graecas disciplinas noverant, eàs latine explicare non poterant. *B.*

(11) Hoc est, ad res philosophicas. Facc.

(12) Voces *tamdiu* —— *poenitebit* Beierus parenthesi includit. *B.*

(13) *Sed nostra legens.* Facc. scribit: *sed et nostra leges.* Addidi *et*, inquit, quae particula ita necessaria est, ut nihil magis. Pro *leges*, alii malunt *legens*, ne periodus abrumpatur: sed haec quidem battologia est, *nostra legens legendis nostris efficies*, etc. Nisi forte duo verba *legendis nostris* sunt insititia. — Idem interpungit colo post *poenitebit; dissidentia; iudicio:* plene autem post *Volumus. Leges* ex suo et H. Wolfii codice placuit etiam Graevio post I. F. Gronovium. Quominus autem cum Ernestio et Heuss. *legens*, quod in reliquis libris legitur, ad *efficies* pertinere putemus, atque verba *de rebus.... impedio* in parenthesi ponamus, prohibet verborum *rebus ipsis et orationem latinam* oppositio, quam grammatica huius loci ratio et structura prae se fert: quae si tenenda est, verborum *nostra legens* repetitio (*legendis nostris*) in altero membro non otiosa, sed necessaria est. De rebus enim Marcus iudicabit, *dum legit*; orationem autem efficiet pleniorem *eo quod legit.* Atque Cicero, si propter parenthesin prima periodi verba repetere placuisset, scripsisset *legendis autem nostris orationem latinam eff.* etc. ut cap. 30, 105, 43, 153, et al. Gern.—Quidquid dicat Gern, cui Sch. assentitur, nos ibi parenthesin videmus latentem, si non expressam, Bour.

dissidentia; [14] quoniam utrique, et Socratici [15] et Platonici esse volumus: de rebus ipsis utere tuo iudicio, [16] nihil enim impedio: orationem autem latinam profecto [17] efficies legendis nostris pleniorem. [18] Nec

(14) *A Peripateticis dissidentia.* Quia Cicero finem bonorum in virtute collocat; et vel solam honestatem, ut Stoici, vel honestatem maxime, ut Peripatetici, propter se expetendam contendit. Ex hoc autem principio officiorum praecepta ducit. Facc.

(15) Tum vos Peripatetici, tum nos Academici profitemur dogmata Socratis et Platonis. Nam Socrates philosophorum veluti parens peperit Platonem, Plato Aristotelem Peripateticorum caput, et Xenocratem caput Academicorum. Facc. — Itaque et Peripatetici et Academici sese a Socrate et Platone ortos pariter dicebant. — Prius *et* abest a multis edd. Atque vere monet vir D. (Wyttenbach.) forte prius illud *et* ne a Cicerone quidem esse, certe repetitam particulam *et* in errorem duxisse Turnebum, qui *utrique* ad unum Ciceronem referret, et I. F. Gronovium et Graev. ut *utrumque* scriberent. Gottleberus in Specimine II Animadvv. ad lib. I Officiorum Cicer. *utrique* servato, intelligit Ciceronem ipsum et filium, parum probabiliter. Equidem assentior Facciolato. Graevio autem, qui *Platonicis* h. l. vult *Stoicos* ab illis diversos opponi, non *Socraticos*, adversatur praeter loc. laud. etiam Orat. III, 16, 17. Gern.

(16) *Vtere.* Formam hanc esse futuri notat Beier. adiectis exemplis.

(17) *Profecto l. n. efficies.* Beierus transp. *orat. aut. lat. efficies profecto leg. nostr. plen.* codd. Mss. et vett. edd. fide, quem ordinem in notula ait Schutzius se reposuisse sicut ipse ediderat, quod in nullo libro exstat *profecto efficies.* Notat Beier. Omnes interpretes hunc sensum subesse putant: « orationem autem latinam non dubito quin legendis nostris efficere possis pleniorem ». At vero ut praecedens *utere* urbane dicitur pro « veniam habes, ut utare »: sic haec etiam accipienda pro, « orationem autem latinam magnopere te hortor ne tibi desis legendis nostris efficere pleniorem, neque de iudicio meo iudices, si meam velis gratiam: sic volo, sic iubeo ». Infra Beier. scribit, multis allatis exemplis, *ornataque*, quam copulam Heusing. optimorum libb. consensu sustulerat. *B.*

(18) Heusingerus hac interpunctione utendum censebat: *Sed tamen nostra legens non multum a Peripateticis dissidentia, quoniam utrique et Socratici et Platonici esse volumus,* (*de rebus ipsis utere tuo iudicio, nihil enim impedio*); *orationem autem latinam profecto legendis nostris efficies pleniorem.* Verumtamen hac parenthesi facile caremus, quod vidit Gernhardus. Oratio enim sic decurrit: *nostra legens — de rebus ipsis quidem utere* (futurum pro *uteris*) *tuo iudicio — orationem autem efficies — pleniorem.* In verbis *quoniam utrique* Gronovius et Graevius malebant legi *utrumque*, quasi Cicero dicat *volumus*

vero arroganter hoc dictum existimari velim. Nam philosophandi scientiam concedens multis; [19] quod est oratoris proprium, apte, [20] distincte, ornateque dicere, quoniam in eo studio aetatem consumpsi, si id mihi assumo, videor id meo iure quodam modo vindicare. Quamobrem magno opere te hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros, qui iam illos fere aequarunt, [21] studiose legas. Vis enim maior in illis dicendi: [22] sed hoc quoque colendum est aequabile et temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video Graecorum adhuc [23] contigisse, ut idem utroque in genere elaboraret, [24] sequereturque et illud forense

utrumque esse et Socratici et Platonici. Sed sententia haec est: *et Peripatetici, ut Cratippus, et Academici, quos ego sequor, Socratici esse volunt et Platonici.* Ceterum cum Mss. quatuor Guelf. Goth. et edd. vett. rescripsi *efficies profecto l. n. pleniorem.* Vulgo *profecto l. n. efficies pleniorem.*

(19) *Multis.* Veluti Varroni, Catoni, Nigidio, aliis. Born.

(20) Nihil opus, quod Ernestius malebat, reponere *aperte.*

(21) Lambin. Graev. alii *qui iam illos fere aequarunt.* Pearcius, Facciolatus, Io. Mich. Heusinger lectionem plerorumque Mss. *qui se iam illis fere aequarunt,* praeferebant. Vulgata, quae omittit pronomen *se,* probata est Vossio, Gronoviis, I. F. Heusingero. — *Aequarunt.* Mole ac numero. Siquidem Cicero multos de philosophia libros scripserat, eosque singillatim recensel in prooemio de Div. lib. II. Facc.

(22) Sic Graevius ex antiquioribus libris. Vulgo *vis enim dicendi maior est in illis* — Gern. scribit: *vis enim maior in illis dic.* Sic, inquit, Graev. iubet ex antiquioribus et emendatioribus libris corrigere vulgatam Gruteri lectionem *vis enim dicendi maior est in illis.* Ordo autem hic melior etiam est propter opposita *sed hoc.* Commemoravit hanc lectionem H. Wolf. in Varr. Lectt. *B.*

(23) *Adhuc,* quod est in omnibus fere Mss. et edd. vett. unius Guelf. 4 codicis auctoritate delevit Ernestius.

(24) Vulgo *laboraret.* Lambinus malebat *elaboraret,* idque diserte in Guelf. 2 repertum reposuit I. F. Heusingerus.—Gern. *elaboraret.* Hoc, inquit, post Lambinum F. Heusinger. restituit ex antiquissimis et emendatiss. Gu. 2, ut de Senect. c. 8: *sed in literis certe elabaravi.* Brem. ad Fin. I, 4, *elaborare* de aliqua, non de

dicendi, et hoc quietum disputandi genus: [25] nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, [26] disputator subtilis, orator parum vehemens, dulcis tamen; ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit iudicium: utrumque certe sequuti sumus. Equidem et Platonem existimo, si forense genus dicendi [27] tractare voluisset, gravissime et copiosissime potuisse dicere; et Demosthenem, si illa, quae a Platone didicerat, tenuisset, et pronuntiare voluisset, [28] ornate splendideque facere [29] potuisse. Eodemque modo de Aristotele et Isocrate iudico: quorum uterque suo studio delectatus, contempsit alterum. [30]

maxima opera dici putat. Equidem dixerim, de aliqua opera eaque non intermissa: *laborare* est magnam operam per aliquod tempus collocare. Vid. cap. 32, 116. — Sed, ut nobis videtur, non satis est dicere lect. *elabor.* altera esse meliorem: oporteret etiam ostendi lect. *laborare* pessimam esse, atque h. l. ferri nullo modo posse, antequam eam critici unius cod. auctoritate eiicerent. — Beierus putat *laborare* nihil dicere de successu laboris; *elaborare* autem velle, » aliquid assequi laborando, non frustra laborare «. *B.*

(25) *Quietum disputandi genus.* Non quod disputatio careat contentione, sed quia caret actione, amplificatione et permotione animorum. Facc.

(26) *Demetrius Phalereus.* In temperato dicendi genere excelluit. Dicitur *dulcis*, quemadmodum et Theophrastus, quem sequutus est, dulcis vocatur in Bruto, cap. 9. Ceterum philosophus potius quam orator habitus est. Facc.

(27) *Forense genus.* Beier. *genus illud forense* ex codd. multis, qui inserunt *id quod*, v. *illud* compendium dicit. — *Forense genus dicendi.* Codd. aliquot *genus id forense dicendi.* Vulgo *genus forense dicendi.* Sed *forense* praeire debet, quia in eo vis est sententiae.

(28) *Pronuntiare voluisset.* Id est, afferre ad oratorias exercitationes. Facc. — Vid. Plutarch. Demosth. et Cicero compar. p. 848, ed. Francof. de Demosthene, ἐάσας τὰ λοιπὰ μαθήματα... αὐτὸς αὑτὸν ἤσκει... ὡς τῶν λεγόντων ἐσόμενος. Gern.

(29) *Facere,* quod abest cod. Goth. et Duisb. sine causa in suspicionem vocavit Ernestius.

(30) *Quorum uterque suo st, delectatus, contempsit alterum.* Aristoteles videlicet oratorium dicendi genus, Isocrates philosophicum contempsit;

II. Sed quum statuissem [1] scribere ad te aliquid [2] hoc tempore, [3] *et* multa posthac, ab eo exordiri [4] volui maxime, quod et aetati tuae esset aptissimum, et auctoritati meae. [5] Nam quum multa sint in philosophia et gravia, et utilia, accurate copioseque a philosophis disputata; latissime patere videntur ea, [6] quae de officiis tradita ab illis, et praecepta sunt. Nulla enim

neque enim ad aemulationem, quae nulla inter eos fuit, istuc referendum est, ut male quidam hic annotarunt. LONGIVS. — Quamquam Cicero de Aristotele, quem tradit Orat. II, 38, dicendi artem despexisse, in Tuscul. I, 4, eam plurimi fecisse dicit: » Sed ut Aristoteles ... quum motus esset Isocratis rhetoris gloria, docere etiam coepit adolescentes dicere et prudentiam cum eloquentia coniungere ». Comp. Orat. III, 35. GERN.

(1) *Sed quum statuissem aliquid hoc tempore ad te scribere, et multa posthac*. Sic Olivet. Born. alii. Gern. cum Sch. scribit: » sed quum statuissem scribere ad te aliquid hoc tempore, multa posthac. » Hunc, inquit Gern. verborum ordinem oppositioni aptissimum I. F. Heusingerus restituit. Idem Heusing. delevit copulam *et*, quae vulgo ante *multa* legitur, quum in Gu. omnibus et trib. Oxx. abesset.

(2) Sic I. F. Heusinger e codd. tribus Guelf. et Goth. Vulgo *sed quum statuissem aliquid hoc tempore ad te scribere*.

(3) *Hoc tempore*. Idem ad Attic. I, 15, ep. 13: » Nos hic φιλοσοφοῦμεν (quid enim aliud?) et τὰ περὶ τοῦ καθήκοντος magnifice explicamus, προσφωνοῦμενque Ciceroni. Qua de re enim potius pater filio? Deinde alia. » FACC.

(4) Sic codd. complures, quod Facciolatus et Gernhardus praetulerunt vulgato *ordiri*. — Gern. post Facc. *exordiri*, qui notat: plerique codd. *ordiri*. Sed tamen *exordiri* principio scriptionis aptissimum, et suavissimum auribus est; tum nescio an post vocales *e* et o frequentius, quam *ordiri*. — Beier. servat *ordiri*. *Exordiri*, inquit, est *ab aliquo principio detexere orationem*. Hic autem de eligendo primae scriptionis argumento agitur. Cf. de Divin. II, 12, 28, pr. *Vt ordiar ab haruspicina*.

(5) *Auctoritati meae*. Manut. cum quibusdam libb. addit *gravissimum*, quod auctoritate meliorum codd. Heusingg. repudiaverunt. — *Auctoritati meae*. Sc. paternae, senis annum aetatis tertium et sexagesimum agentis. Opponitur enim *aetati tuae*, sc. *iuvenili*, cui hoc scribendi argumentum aptissimum iudicat pater, III, § 5 est. Male Hottinger. Garvium secutus, *auctoritatem* intelligit de nomine et laude viri, qui egregiis factis inclaruisset. BEIER.

(6) Prima ratio, cur de Officiis scribat, quod materia latissime pateat ad omnem vitae partem. FACC.

vitae pars neque publicis, neque privatis, neque forensibus, neque domesticis in rebus, neque si tecum agas quid,[7] neque si cum altero contrahas, vacare officio potest: in eoque colendo [8] sita est vitae [9] honestas omnis, et in negligendo turpitudo. Atque haec quidem quaestio communis [10] est omnium philosophorum. Quis est enim, qui nullis officii praeceptis tradendis philosophum se audeat dicere? Sed sunt nonnullae disciplinae, quae, propositis [11] bonorum et malorum finibus, officium omne pervertunt. [12]

(7) Suni enim officia quaedam, quae sibi quisque debet. *F.*

(8) Heusingeri post Iac. Gronovium rescripserunt e tribus Guelff. *in eoque et colendo.* — Facc. cum plerisque Mss. et edd. vett. *excolendo.*

(9) Hunc verborum ordinem, quem tuentur codd. Graev. Gu. 1, 4 al. cum Graevio praeoptavi vulgato *sita vitae est.* Pearcio *vitae* delendum videbatur, quum id paullo ante praecesserit. — Schutzius scribit, *sita est vitae honestas omnis*, Graevio ex suis codd. et Gu. 1, 4, praeeunte. Pearcio *vitae* delendum videbatur, quum id paullo ante praecessarit. Schutzius in hoc a Beiero reprehenditur. *B.*

(10) Secunda ratio, quia, quamvis quaestio haec de officiis sit philosophorum omnium communis, non tamen revera philosophi omnes de officiis praecipere possunt, vel recte praecipera. Facc.

(11) Ms. Eliens. ed. Rom. *praeposteris.* — *Propositis;* Id est, constitutis. — *Bonorum et malorum finibus.* Scilicet Epicurei, qui mala definiunt dolore, bona voluptate; tum etiam sectae ac disciplinae aliae ab Epicurea ortae, vel illam erroris similitudine antegressae, officia perturbant et corrumpunt. Facc.

(12) *Pervertunt.* Sic Garnhard. probante Beiero. — Ernest. more suo post *sunt qui* coniunctivum *pervertant* scribit, consentientibus quatuor Mss. Reliqui libri omnes respuunt coniunctivum: cuius usus in hac dicendi forma hanc duplicem habet cautionem; altera est, si verbo *sunt* aliquod subiectum est adpositum, quo sequens pronomen referatur, ut h. l. et c. 14, 43; cap. 20, 69; cap. 30, 109 (ubi tamen in altero membro *perpetiantur* retinendum est, quod est, perpati parati sunt), de Fin. V, 14, 38: »Sunt autem bestiae quaedam, in quibus inest, etc.« quem locum Ernest. non ausus est mutare. Altera indicativi causa est, si inter pronomen *qui* et sequens verbum una enuntiatio vel plures sunt interiectae, sic, ut verbum remotius, modo ne omnes codd. repugnent, superioris structurae oblitum videatur. Huc referri potest etiam l. l. cap. 20, 69, et cap. 24 extr. ad quem locum quae

Nam qui summum bonum sic instituit,[13] ut nihil habeat cum virtute coniunctum; idque suis commodis, non honestate metitur: hic, si sibi ipse consentiat, et non interdum naturae bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit,[14] nec iustitiam, nec liberalitatem.[15] Fortis vero, dolorem summum malum iudicans, aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo potest. Quae quamquam ita sint[16] in promptu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis alio loco[17] disputata. Hae disciplinae igitur si sibi consentaneae velint esse,[18] de officio nihil queant dicere: neque ulla officii praecepta firma, stabilia, coniuncta naturae,[19] tradi possunt, nisi aut ab iis, qui solam,[20] aut ab his, qui maxime honestatem propter se dicant expetendam. Ita[21] propria est ea praeceptio Stoicorum, Academi-

F. Heusingerus monuit, ea litem hanc omnem non dirimere, sed omnia miscere, docuit Bremius ad Fin. I, 20. Eumdem vid. ad Cornel. Nep. Miltiad. c. 3, 2. Gern.

(13) Id est, huiusmodi esse statuit. Alii omittunt *sic*. Facc.

(14) Hic late sumitur amicitiae nomen pro ea, quae in primo de Leg. cap. 15, dicitur » naturalis quaedam indulgentia et benivolentia, qua homines inter se continentur. « Facc.

(15) Stultus enim videretur qui suas utilitates aliis cocesserit. M. Heus.

(16) Sic Heusinger et Gernhard cum plerisque Mss. Vulgo *sunt*.

(17) In libro II de Finibus cap. 5-7, et in libro quarto Tuscul. Quaest. Facc.—Ceterum verbia seqq. *Hae disciplinae igitur*, etc. recurrit oratio ad eum locum, unde defluxerat: *Sed sunt discipl.... pervertant.* Comp. c. 45, 59. Gern.

(18) Ita Heusinger et Gernhard e codd. Guelff. Vulgo *esse velint*.

(19) Ex naturae fonte ducta, et ad naturam accommodata: siquidem a naturae principiis officia omnis proficiscuntur, ut infra explicabit. Facc. — *Coniuncta naturae* sunt *principia* universae naturae humanae, eiusque principatui consentanea. Brem.

(20) Nudam honestatem admittunt Stoici, eamque unam sequendam esse dicunt; Academici et Peripatetici maxime, post eam bona alia, tanquam honestatis praesidia et instrumenta. Facc.

(21) Sic Heus. et Gernh. e codd. tribus Guelff. et Goth. Vulgo *itaque*.

corum, Peripateticorum; quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli, [22] iam pridem explosa sententia est: [23] qui tamen haberent ius suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, [24] ut ad officii inventionem aditus esset. Sequemur igitur hoc quidem tempore, et hac in quaestione potissimum Stoicos, [25] non ut interpretes, sed, ut solemus, e fontibus eorum, iudicio arbitrioque nostro, quantum quoque modo videbitur, hauriemus.

III. Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire, quid sit officium: [1]

(22) Hi tres philosophi omnes res, praeter virtutem et vitium, posuerunt in summa aequalitate. Born.

(23) Reiecta tamquam absurda. *Explodi* dicuntur histriones, quum a spectatoribus, quibus displicent, strepitu excipiuntur et eiiciuntur. Vid. Parad. III, 2. M. Heusing.

(24) *Si rerum aliq. delectum r.* Ea siquidem ex officio fiunt, quae in deliberationem cadunt; et, habito delectu, cum ratione fiunt. Al. leg. *dilectum* et hic et alibi: quod semel monuisse sufficiat. Facc. — Rerum nullum discrimen reliquerunt, dum paris omnia esse dixerunt. M. Heusing.

(25) Interdum delabitur ad Peripateticos, pro veteri Academicorum instituto. Idcirco *potissimum* dicit. Ceterum in hac disputatione Stoicos sequi maluit; quia Stoici de virtute honorificentissime senserunt. Facc.

(1) Non loquitur de definitione propria, plena et perfecta, quam vulgares logici *essentialem* dicunt; sed talem quamdam descriptionem intelligit, quae satis sit ad tollendas nominis ambiguitates; » ut inter quos disseritur (de Fin. lib. II, c. 1) conveniat, quid sit id, de quo disseratur. » Nihilo plus requiritur in disputationum principiis. Itaque corruit Coelii Calcagnini disquisitio, in qua Ciceronem accusat, quod officium non definierit per genus et differentiam. Facc. — Satis acriter reprehendit etiam Hottingerus in nota ad hui. l. vers. Ciceronis negligentiam, qui promissum non fecerit. Non defuerunt autem qui defenderent, ut Manutius, Ciceronem dividendo definisse. I. M. Heusinger. comprobante Viro D. in Biblioth. crit. Vol. II, P. I, p. 68, eum ita definisse officium, ut eius generis formas solea exponeret. F. L. Becherus, Observatt. critic. ad quosd. script. vett. Lips. 1808, p. 47, iudicat ex sequenti divisione officiorum aptissimam prodire illorum definitionem. Recte *officiorum*, non *officii*. Van Lynden in disputat. historico-crit. de Panaetio Rhodio, Lugd. Batav. 1802, p. 39 (quem locum Becherus l. l. in-

quod a Panaetio praetermissum esse miror. Omnis enim, quae a ratione [2] suscipitur de aliqua re, institutio, debet a definitione proficisci; ut intelligatur, quid sit id, de quo disputetur. Omnis de officio duplex est quaestio.[3] Vnum genus est,[4] quod pertinet ad finem bonorum; alterum, quod positum est in praeceptis, [5] quibus in omnes partes usus vitae conformari [6] possit. Superioris generis [7] huiusmodi exem-

seruit) censet: qnum Pansetius suo ipsc iudicio et popularis elegantiae ac perspicuitatis studio (Fin. IV, 28), definitionem divisionemque officii omisisset; Ciceronem vacuum istum locnm ex mediis Stoicornm spinis explevisse sic, nt tamen definiendi diligentia desideretur. Equidem assentior. Cicero nimirum, dialecticorum more, extremo prooemio definiendi viam praescribit, quin quaerat, numquid in re ipsa sit, quod usitatae definitionis formam repudiet, ut in hac quaestione Stoicis, quos sequitur, nulla officii universi propria definitio constituitur; sed quae generis est, eadem est partis illi subiectae, h. e. medii officii, definitio. Vid. c. 3, 8, 29, pr. Fin. III, 17, 58. Ita nostro idem fere accidit, quod Platoni, quem Phaedr. c. 29, εἰδέναι δεῖ, περὶ οὗ ἂν ᾖ ἡ βουλὴ, extremo hoc capite expressit. Plato enim, postquam sic praecepit, tantum abest ut ἔρωτα definiat, ut statim addat περὶ ἔρωτος.... ὁμολογίᾳ θέμενοι ὅρον, εἰς τοῦτο ἀποβλέποντες.... τὴν σκέψιν ποιώμεθα. Gern.

(2) Facciolatus *quae ratione*; et sic ed. Lips. 1513. Ceterae autem edd. et Mss. omnes praepositionem agnoscunt. — *Quae a ratione suscipitur*, est: quam ratio suscipit, institutio. *G.* — Schot. intp. Omnis tractatus, qui rationaliter ad tractandum sumitur. *B.*

(3) Quonism officium multis modis dicitur, et iuter ambigua refertur, idcirco visum est Ciceroni illud definire per divisionem: qui modus est idoneus et usitatus. Vide Rudimenta Logicae nostrae, Syntagma III, cap. 5. Facc.

(4) *Vnum genus est.* Prima quaestio quodammodn theoretica est: quaeritur enim, quinam sit finis nltimns expetendorum, quod summum bonum dicitur. Facc. — *Ad finem bonorum.* Id est, ad constitutionem, nt ait Seneca, summi boni, ad veram ac perfectam summi boni cognitionem et intelligentiam. Mvret.

(5) Altera quaestio de officio ad praxin refertur, quomodo vitae rationes, moresque institui debeant. Facc.

(6) Edd. multae et codd. Goth. Vinar. item IV regii Angl. *confirmari*, male.

(7) Sc. quo quaestiones theoreticae continentur. — *Omniane officia perfecta.* Id est, omnibus numeris absoluta, ac proinde paria, quod sentiebant Stoici. Facc. — *Num quod officium.* Heusingeri, quos Schntz. sequitur, dant *numquid officium.* Atque prono-

pla sunt: Omniane officia perfecta sint; numquid officium aliud alio maius sit; [8] et quae sunt generis eiusdem. Quorum autem officiorum praecepta traduntur, ea, [9] quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen minus id apparet, [10] quia magis ad institutionem vitae communis spectare videntur: de quibus est nobis his libris explicandum. Atque etiam alia divisio est officii. [11] Nam et medium quoddam officium dicitur, et perfectum. Perfectum officium, rectum, [12] opinor, vocemus, quod Graeci [13] κατόρθωμα, hoc autem commune [14] καθῆκον vocant. [15] Atque ea sic definiunt,

men *quod*, quum sequitur *aliud alio*, pro *num quod officium sit*, *quod*, *aliud alio*, id est, ceteris officiis *maius sit*, non magis offendere debebat Heusingerum, quam Parad. III, 4: » In quo peccatur, id potest aliud alio maius esse, aut minus. « Fin. IV, 19, 54: » si in ceteris rebus esset quidquam, quod aliud alio melius esset aut peius. « *Quid* et *quod* in codd. confusum vid. cap. 45, 160. Garn. — Beierus reduxit cum Schutz. *numquid*, quia, inquit, aliter haec quaestio potius pertineret ad consilii capiendi deliberationem; de qua bis ipsis libris explicabitur. *B.*

(8) *Aliud alio maius*... Quod sentiebant philosophi alii, ut Peripatetici, qui gradus in officio admittebant. Facc.

(9) Int. ea autem officia quae posita sunt in praeceptis, quamquam, etc.

(10) Ita Schutzius, consentientibus plerisque Mss. et scholiaste vet. probante Heusingero. Alii *tamen id minus app*. Typ. T.

(11) Dividitur etiam officium ex doctrina Stoica, ut sit vel *perfectum rectumque*, vel *medium*, quod commune dici potest. Primum illud Graeci vocant κατόρθωμα, alterum καθῆκον. *Media* officia in III, 4, dicuntur » quasi secunda quaedam honesta, non sapientum modo propria, sed cum omni hominum genere communia. « Ceterum idcirco a Stoicis dicuntur *media*, quod nec in bonis ponantur, nec in contrariis. Vid. Fin. III, 17. Facc.

(12) *Rectum* vocant, id est, nullo modo inclinatum, nullaque ex parte deficiens, quod uno modo se habet, nec cadit nisi in hominem ex Stoica disciplina sapientem. Hoc genus officii tam ratum est, quam rara sapientia Stoica. Facc.

(13) Heusingerus malebat *quod Graece κατόρθωμα*, scil. *dicitur*.

(14) Ita *medium* officium vocari potest, quia cadit in plures, id est, in eos, qui errare aliquando pro humana infirmitate solent; sed tamen, quod faciunt, adhibito delectu, et probabili ratione faciunt. Hi sunt, quos communiter dicimus viros bonos et honestos. Facc.

ut rectum quod sit, id perfectum officium esse definiant; [16] medium autem officium id esse dicunt, [17] quod, cur factum sit, ratio probabilis reddi possit.

Triplex igitur est, ut Panaetio videtur, consilii capiundi deliberatio. [18] Nam, honestumne factu sit, an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit. In quo considerando saepe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum aut anquirunt, [19] aut consultant,

(15) Alii, ut Ven. 4, Lamb. Ald. leguot *quod ii καθ. voc.* alii alia in hoc membro movent. Ego totum (*Perfectum offic.... vocant.*) existimo aliunde adscitum; immo et superius. Cur enim opus erat, ut Cicero diceret, se opinari *perfectum* officium vocari *rectum*, si statim docet, ita prorsus a Stoicis definiri, ne vocula quidem addita, aut mutata? Attamen nihil movere ausim; quod D. Ambrosius locum hunc imitatus videatur in lib. III de Offic. cap. 2: »Hoc catorthoma, quod perfectum et absolutum officium est, etc. cui secundum est commune officium.« Nisi forte ex hoc ipso Ambrosii loco facta est additio Ciceroni. Facc. — Haec suspicio, inquit Gern. qui post *commune* addit *officium*, probabilis videtur viro D. in Bibl. crit. l. l. itemque quod Facciolatus initio proximae periodi *Eamque* substituit pro *Atque*. At non bis dicit Cicero, rectum vocari perfectum officium et ab ipso et a Stoicis; sed priore loco latinum nomen quaerit, quod graecum κατόρθωμα e verbo exprimat. Κατόρθωμα autem quum a vi et natura perfecti officii ducatur, non mirum Stoicis latine sic definiri, ut *quod rectum sit*, h. e. non, quod rectum sit officium, ut interpretatur vir D. in Bibl. crit. II, 8, pag. 68, sed quod recte factum sit, id *perfectum officium* appellant. Vid. Fin. III, 18, 59; ibid. IV, 6, 15. Ita profecto nulla erit vocabuli *rectum* non eodem modo repetiti offensio. *B.*

(16) *Definiunt* abest Ms. Laud. teste Cockmanno. Facciolatus malebat *esse velint*. *B.*

(17) Vulgo *id esse dicant*. Sed multi codd. ut Guelff. 1. 2. 3. 5. Vinar. alii habent *dicunt*, quod probavit I. F. Heusinger, recepit Gernhardus.

(18) Id est, alterutram partem eligendi in omni vitae usu, de quo dubitetur. Facc.

(19) Sic Langius, Fabric. et Heusingeri e Mss. — Aldus et Facc. cum multis libb. *inquirunt*. Sed Gern. qui ceterum v. *autem* delevit, notat: Plerique codd. hoc et aliis locis *inquirere*, *anquirere*, *acquirere* confundunt, ut cap. 4, 11. Ernest. ad II, 13, n. 44, male contendit *anquirere* idem esse, quod *inquirere*, nec differre nisi pronuntiatione. Differunt autem etiam sensu. *Anquirere*, quod Fest. et Voss. de Anal. IV, 24, p. 268, interpretantur circum-ambi-ἀμφι-quaerere, est quaerere, quo utaris, quod tibi adium-

ad vitae commoditatem iucunditatemque, ad facultates rerum [20] atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint iuvare, et suos, conducat id, necne, de quo deliberant. Quae deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, quum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile. Quum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit, ut distrahatur in deliberando [21] animus, afferatque ancipitem curam cogitandi. Hac divisione, quum praeterire aliquid maximum vitium in dividendo sit, duo praetermissa sunt.[22] Nec enim solum utrum honestum, an turpe sit, deliberari solet, sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius; itemque, duobus propositis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, [23] in quinque partes distribui debere reperitur. Primum est igitur de honesto, sed dupliciter; tum pari ratione [24] de utili; post de comparatione eorum disserendum.

IV. Principio [1] generi animantium omni est a na-

gas; vide Graev. ad Lael. eap. 23, 87: *inquirimus*, quae scire cupimus Itaque probandum est *aut anquirunt*, *aut c.* Bonn.

(20) Ad rem quaerendam, ad necessaria vivendi et agendi praesidia. His maiores sunt eopiae, quae detractis necessariis sumptibus superant. M. Heusing.

(21) Sic eum Mss. Guelff. omnibus aliisque ediderunt Pearcius, Heusinger. Gernh. Vulgo *deliberando* omissa praepositione.

(22) Arguitur Panaetius, quod duas partes praetermiserit. Quinque igitur partes huius divisionis esse debent. Prima: honestumne sit, an turpe. Secunda: utilene, an inutile. Tertia: utrum ex duobus honestis sit honestius. Quarta: utrum utilius ex duobus utilibus. Quinta: honestumne utili, an utile honesto sit praeferendum. Facc. — Sed defendit Panaetium M. Heusing. quod Stoici non concedebant aliud alio esse honestius aut utilius. *B.*

(23) I. e. consilii capiendi deliberationem.

(24) I. e. dupliciter.

(1) *Principio*, etc. Capitis huius doctrina fere tota, ac totidem verbis

tura tributum, ut se, vitam, corpusque tueatur, declinetque ea, quae nocitura videantur, quaeque [2] ad vivendum sunt necessaria, anquirat [3] et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia generis eiusdem. [4] Commune item [5] animantium omnium est coniunctionis appetitus, procreandi causa, et cura quaedam eorum, quae procreata sunt. Sed inter hominem et belluam hoc maxime interest, quod haec tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest, quodque praesens est, se accommodat, paullulum admodum sentiens praeteritum, aut futurum. Homo autem, quod rationis est particeps, [6] per quam consequentia cernit, causas rerum videt, earumque progressus [7] et quasi antecessiones non ignorat, [8] similitudines comparat, rebusque [9] praesentibus adiungit atque annectit futuras: facile totius vitae cursum videt, [10]

expressa est in lib. II de Fin. cap. 11, quem locum consule. *F.*

(2) *Quaeque ad vivendum sint necessaria.* Gernhard. scribit, sequente Schutzio, *omniaque quae ad vivend. sunt necessaria. B.*

(3) Goth. et Guelf. 3, *acquirat*, quod praetulit Facciolatus.

(4) Sic plerique Mss. ed. Graev. Heusinger. Gernh. Vulgo *eiusdem generis.*

(5) Alii leg. *autem.* Non recte: siquidem illud ipsum, quod antea posuit, commune est omni animantium generi; et idcirco utrumque a natura. Facc.

(6) Cod. Vinar. ed. Pearcii et Facciol. *quoniam rationis e. p.* Alii *qui rationis e. p.* Lectionem *quod* reposuit I. F. Heusing. e Guelf. 1, 2, 5.

(7) *Praegressus* in tribus codd. Lamb. duob. Anglic. aliisque repertum Pearcio praeplacuit.

(8) Malim *eventorumque progressus et quasi antecessiones.* Sic Divin. I, 5, 6, *qui cursum rerum eventorumque consequentiam diuturnitate pertracta notaverunt.* — *Progressus et quasi antecessiones.* Quomodo res progrediantur, seque ipsae inter se antecedant, et alia aliam pariat. Facc.

(9) *Rebusque.* Facciolatus cum vulg. dedit *et rebus*, pro quo Heusinger. e plerisque suis *rebusque*, quod etiam Ascensio, Balduin. Gern. et Schutz. placebat. *B.*

(10) *Facile... videt.* Haec cohaerent cum praecedentibus *homo autem.* Quae interposita sunt *quod rationis est particeps* usque ad *futuras* rationem

ad eamque degendam [11] praeparat res necessarias. Eademque [12] natura vi rationis hominem conciliat homini et ad orationis, et ad vitae societatem; ingeneratque in primis praecipuum quendam amorem in eos, qui procreati sunt; [13] impellitque, ut hominum coetus et celebrationes [14] et esse, et a se obiri velit; [15] ob easque causas studeat parare ea, quae suppeditent [16] et ad cultum, et ad victum; nec sibi soli, sed coniugi, liberis, ceterisque, quos caros habeat, tuerique debeat. Quae cura exsuscitat etiam animos, et

reddunt, quam nonnulli parenthesi includunt. Bonn.

(11) Facciol. scripsit: *ad eumque regendum*, ad voc. *cursum* accommodatius, non item ad *res necessarias*; in Gu. 2, 4, ψ et aliquot Ox. legitur *regendam*.

(12) *Eademque natura.* Primum consideravit hominem, ut animal est; deinde ut rationale; nunc ut sociale considerat: in primisque ad partem hanc virtutum officia revocat, et omnem honesti rationem inde ortam. Ibid. »Eademque ratio fecit hominem hominum appetentem, cumque his natura et sermone et usu congruentem, ut profectus a caritate domesticorum ac suorum serpat longius et se implicet primum civium, deinde omnium mortalium societate.» Hinc apparent prima honesti semina, quae ad iustitiam pertinent. Facc. — Graevius in fine editionis 1691 praefert lectionem Schol. Gu. 1. Pearcii et Heumanni *Eadem natura*. Bonn.

(13) *Ingeneratque ..... qui procreati sunt.* Membrum hoc respicit verba modo allata ex loco de Fin. *profectus a caritate domesticorum.* Valde dubitavi, num ex iis formatum fuerit ab aliquo Aristarcho, et huc insertum. Nam profecto sine illo rectius cohaeret oratio. Facc. — *Praecipuum quemdam.* Haec addita sunt, ut hominis, qui rationis est particeps, *amor in eos qui procreati sunt*, distinguatur a *communi* bestiarum quoque *cura quadam eorum, quae procreata sunt.* Bonn.

(14) Facc. *celebrationes* mutat in *celebritates*, quia alterum minus est usitatum, notatque: Sensus est, homines natura ferri ad vitam consociandam; ideoque et coetus fieri et celebritates frequentari. — *A se obiri.* i. e. et obire.

(15) Hanc meliorum codd. lectionem post alios restituit Heusinger. Multi cum codd. Goth. et Vinar., *ut hominum coetus et celebrari inter se, et sibi obedire velint.* Facciolatus malebat: *ut hominum coetus et concilia esse ac celebrari velint.*

(16) Sic Mss. omnes. Facciolatus dedit *suppetant.*

maiores ad rem gerendam [17] facit. Inprimisque hominis est propria veri inquisitio [18] atque investigatio. Itaque quum sumus necessaris negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere; [19] cognitionemque rerum aut occultarum aut admirabilium ad beate vivendum necessariam ducimus. Ex quo intelligitur, quod verum, simplex, sincerumque sit, id esse naturae hominis aptissimum. Huic veri videndi cupiditati adiuncta est appetitio quaedam principatus, ut nemini parere animus bene a natura informatus velit, [20] nisi praecipienti, aut docenti, aut utilitatis causa iuste et legitime imperanti: ex quo magnitudo animi [21] exsistit, humanarumque rerum contemptio. [22] Nec vero illa parva vis naturae est rationisque, quod unum hoc animal sentit, quid sit ordo; quid sit, quod deceat; in factis dictisque qui modus. Itaque eorum ipsorum, quae adspectu sentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venustatem, convenientiam

(17) Io. Frid. Gronovius, Graevio non improbante, mallet *ad rem quaerendam*, quod *rem gerere* ad fortitudinem pertineat, de qua hic non sit sermo. Sed *rem gerere* latius patet; ad omnem, non bellicam tantum, sed et domesticam industriam accommodatur. M. Heusing.

(18) *Veri inquisitio*. Est omnino studium, quid in quaque re verum sit, perspiciendi: *veri investigatio* autem indicat difficilem et operosam veri perscrutationem, dum vestigia veritatis passim latentis legimus ac persequimur. Beier.

(19) Heus. *ac discere*. Alii *discere*. In tribus vocab. coniungendis non opus est copula; quae necessaria est in duobus, ut *in quaerendo ac discendo*. Neque, si quid desideraretur, *ad*, sed *aut* ferri posset. Gern.

(20) i. e. ingenio non servili. — Idem est *animus bene constitutus*, de Am. 13, 47. Gern. — Benigna natura ingeneratus, nobilis: homo cui, ut Iuvenalis ait: *De meliore luto finxit praecordia Titan*. F. Heusing. — *Docenti*. Aperienti scilicet veritatem. Facc.

(21) Hoc ordine verborum Heusinger utitur cum Guelf. 1, 2, 3, 5. Vulgo *animi magnitudo*.

(22) Frequentissime apud Ciceronem celsitas animi cum rerum hu-

partium sentit. Quam similitudinem natura ratioque[23] ab oculis ad animum transferens, multo etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandum[24] putat; cavetque, ne quid indecore, effeminateve,[25] ne quid libidinose aut faciat aut cogitet.

Quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quaerimus, honestum;[26] quod etiam si nobilitatum non sit,[27] tamen honestum sit; quodque vere dicimus, etiam si a nullo laudetur, natura esse laudabile.

V. Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam faciem honesti vides: quae si oculis cerneretur, mi-

manarum despicientia coniungitur. Magnus enim animus esterna omnia infra se posita ducit. Et haec quidem prima est et potissima fortitudinis nota. Facc.

(23) *Natura ratioque*. Est endiadys pro: *natura ratione praedita*. Bonn. —*Transferens*. Convenientiam, quam homo sentit in rebus externis, transfert ad animum, qui multo magis id, quod decet, sentire, et servare debet. Hinc oritur recta ratio cogitandi, loquendi et agendi, pro modo rerum, temporum et locorum. Facc.

(24) Gern. *conservanda* cum aliquot Mss. et Edd.

(25) Post *effeminateve* inculcantur ista: *faciat; tum in omnibus et opinionibus et factis*, in quibus facile est agnoscere interpolatoris manum. Itaque ea, auctore I. F. Heusingero, delevi.— Nos facimus cum Hermanno, qui monet, quae inde a vv. *cavetque* sequuntur, proximis explicationis causa addita esse, ita ut *indecore effeminateve* opponatur *pulchritudini* et *constantiae*, *ordini* autem *libidinose*, i. e. sic, ut nec certum ordinem quis conservet nec perpetuam legem sequatur, faciatque quidquid venit in appetitum, i. e. licenter. Huic igitur ultimo membro is subest sensus: »cavet, ne violet homo ordinem, qui est conservandus.« Pro eo autem quod ante dictum, *in consiliis factisque*, observat Hermannus repeti iam *in omnibus opinionibus et factis*, quibus respondeat *aut faciat aut cogitet*. Beier.

(26) Ex iusta societatis cura, ex recta investigatione veri, ex rationabili appetitione praestandi, ex ordine et modo in factis dictisque omnibus, id est, ex iustitia, prudentia, fortitudine, temperantia efficitur honestum, et ex honesto oritur officium. Facc.

(27) Id referendum est ad Epicurum, qui honestum iudicabat, quod esset *populari fama gloriosum*, *et a multitudine laudaretur*; ut est in Fin. lib. II, cap. 15; ubi Cicero hanc opinionem oppugnat. Facc.

rabiles amores, ut ait Plato, excitaret sui. [1] Sed omne, quod est honestum, [2] id quatuor partium oritur ex aliqua. [3] Aut enim in perspicientia veri sollertiaque versatur; aut in hominum societate tuenda, tribuendoque suum cuique, [4] et rerum contractarum fide; aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore, aut in omnium, quae fiunt, quaeque dicuntur, ordine et modo; in quo inest modestia et temperantia. Quae quatuor quamquam inter se colligata atque implicata sunt; tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur: velut ex ea parte, [5] quae prima descripta est, in qua sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri: eiusque virtutis hoc munus est proprium. Vt enim quisque maxime per-

(1) Vulgo legitur *excitaret sapientiae*. Ernestius, Faërno auctore, dedit *excitaret sui*. Sic de Fin. II, 16: *Quam illa ardentes amores excitaret sui, si videretur*. Gernhardus arbitratur utrumque et *sapientiae* et *sui* delendum esse. — Facciol. *ut ait Plato de Sapientia, excit. sui*.

(2) Sic Heusinger e codd. Gu. 1, 2, 4, 5. Vulgo *honestum est*.

(3) Ex aliqua quatuor partium, quas praecedenti cap. explicavit quae sunt honesti origines. Bocil.

(4) Gu. quarl. impr. Ven. 1498, uterque Lips. ac Lugdun. 1527, *tribuendo quod suum est cuique*. M. Havsing.

(5) *Ex ea parte.... inest*. Facciol. corrigendum esse dicit *exsistit*. Sed Heusigerus monet advera. Graevium hac locutione hic offensum, *ex ea parte* significare, *quod attinet ad eam partem*. Mihi, inquit Gern. probabilius videtur Ciceronem ex altera structura inchoata *velut ex ea parte* (in mente habebat *nascitur indagatio*) incidisse in alteram *inest indagatio*, quasi praegressum esset, *velut in ea parte*, quod erat hoc facilius, quum duae enuntiationes essent interpositae. Vide cap. 7, 22. Haec est illa duarum locutionum confusio, apud Nostrum non rara: de qua, in Graecis frequentiore, nuper G. Hermannus disputavit in Museo antiquit. stud. I, 1, pag. 122. Eamdem rationem I. M. Heusing. deprehendit in seq. §. init. *Vt enim quisque... quique... is prudent.* quum sequi deberet, *et ut quisque... ita*. Atque ad *quique*, neglectis illis superioribus, aptum est *is prudent.* et libris omnibus sic iubentibus et comprobante Reizio in marg. post Graev. Facciol. aliosque. Pro quo pronomine Gottleb. l. l. mavult *ita*, ut pro *quique* Ernest. *utque*.

spicit, quid in re quaque verissimum sit, quique acutissime et celerrime potest et videre et explicare rationem, is prudentissimus et sapientissimus rite haberi solet. Quocirca huic, quasi materia, quam tractet et in qua versetur, subiecta est veritas. [6] Reliquis autem tribus virtutibus [7] necessitates propositae sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitae continetur: ut et societas hominum coniunctioque servetur, et animi excellentia magnitudoque quum in augendis opibus utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis [8] despiciendis eluceat. Ordo autem, [9] et constantia, et moderatio, et ea quae sunt his similia, versantur in eo genere,

(6) Prudentia posita est in cognitione, iustitia; fortitudo, temperantia in actione. Nam prudentia spectat veritatis notitiam, iustitia societatis conservationem. Fortitudo animi in agendo celsitatem, temperantia ordinem, constantiam, moderationem in rebus omnibus, quae tractantur in vita. Facc.

(7) Tribus reliquis necessaria omnia proposita sunt, quae parantur in vita ad iuste, fortiter, moderate agendum. Haec notat Facc. qui delevit *virtutibus*, eique assentitur I. M. Heusing. quum *virtutibus* non legatur in Vinar. et uno Ox. Idem I. F. Heusing. in plerisque impress. deesse vidit, in omnibus autem Gu. servari. Quod paullo ante *huic*, sine substantivo, ad superiorem genitivum *virtutis* refertur; idcirco non suum nostro loco substantivum eripiendum est, in cuius descriptione totus quidem vertitur. Gern. — Ex *insito menti cognitionis amore* quum *etiam rationis explicandae disserendique cupiditas consequatur* (Fin. IV, 7, 18), reliquis autem tribus virtutibus proposita sit *actio rerum*, quae *cognitionem prudentiamque* sequitur, totam philosophiam veteres illi *tres in partes diviserunt; quam partitionem Zeno retinuit*. Fin. IV, 2, 4 extr. Sed quum duarum partium physicae et dialecticae sint θεωρήματα, partitio illa proprie duplex esse reperitur: unde exsistit philosophia et θεωρητικὴ et πρακτική: quem ad modum motus animorum duplices sunt, et Partition. Orator. cap. 22 pr. *vis virtutis duplex. Aut enim scientia cernitur virtus aut actione*. Beier.

(8) *In his ipsis*. Alii codd. omittunt *his*, alii *ipsis*, unde alterutrum M. Heusing. adventitium putabat. Bonn.

(9) Facciol. conj. *ordo enim*. Pearcius *ordo item*.

ad quod adhibenda est actio quaedam, non solum mentis agitatio. [10] His enim rebus, quae tractantur in vita, modum quendam et ordinem adhibentes, honestatem et decus conservabimus.

VI. Ex quatuor autem locis, in quos honesti naturam vimque divisimus, primus ille, [1] qui in veri cognitione consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur et ducimur [2] ad cognitionis et scientiae cupiditatem: in qua excellere pulchrum putamus; labi autem, errare, nescire, decipi, et malum, et turpe ducimus. In hoc genere et naturali, et honesto, duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque temere assentiamur. [3] Quod vitium effugere qui volet (omnes autem velle debent), adhibebit ad considerandas res, et tempus et diligentiam. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium, multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias. Quibus vitiis declinatis, quod in rebus honestis, et cognitione dignis, operae

(10) Consilium, cogitatio.

(1) Locus primus late patet, ut non rerum modo expetendarum, et fugiendarum scientiam complectatur, quae proprie prudentia dicitur, sed omnem prorsus veri cognitionem. Itaque Zeno prudentiae vocem pro scientia sumebat, ut scribit Plutarchus de Virt. Mor. Facc. — *Maxime naturam attingit humanam*. Naturae maxime est coniunctus, aptus, consentaneus. M. Heys.

(2) In codd. Goth. Vinar. omittuntur verba *et ducimur*; quae sane melius abfuerint, iudice etiam I. M. Heusingero. Vulgatam tamen, si vera sit, sic explicat I. F. Heusingerus, ut Cicero dicat, cognitionis et scientiae cupiditatem naturaliter ita nobis insitam esse, ut non modo necessaria, sed iucunda etiam nobis sit ista ad cognoscendum propensio. — Goerenz, interpretat, ad Fin. I, 16, 50, « *trahimur* naturali impetu, *ducimur* rationis iussu. » Sequitur enim: *In hoc genere et naturali et honesto*, etc. Beier.

(3) Haud pauci codd. *assentiamus*, quod receperunt Heusing. Ern.

curaeque ponetur, id iure laudabitur, ut in astrologia [4] C. Sulpicium audivimus; in geometria Sex. Pompeium ipsi cognovimus; multos in dialecticis, [5] plures in iure civili. Quae omnes artes in veri investigatione versantur: cuius studio a rebus gerundis abduci, contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen saepe fit intermissio, multique dantur ad studia reditus: tum agitatio mentis, [6] quae numquam acquiescit, potest nos in studiis cogitationis, [7] etiam sine opera nostra, continere.

(4) Quam Seneca, Ep. 15, ut monet Heusingerus, astronomiam appellare coepit, Ciceronis aetate cum illo Chaldaeorum praedicendi genere, quod plerique astrologi reiiciebant, unum nomen habuit. Vide Div. II, 42. Garn. — *C. Sulpicium.* Eclipsim praedixit, et rationem defectus solis et lunae primus romani generis in vulgus extulit. Fuit consul cum Marcello. Plin. lib. II, cap. 12. Oliv. — *Audivimus.* Gern. scribit *audimus*, sequente Schutzio. Bouil.

(5) Sic e compluribus Mss. Iac. Gronov. Heusing. aliique ediderunt. Alii *dialectica.*

(6) Recte I. F. Heusinger. interpretatur: Ad veri investigationem non semper otium ac secessus requiritur, animus potius, qui *nunquam insistens agitatione et motu esse vacuus potest* (lib. II de Divin. cap. 62, 128), quamvis rebus agendis occupatissimus, vel inter ipsa negotia (*sine opera nostra*, i. e. aliud agendo, vel, ut eleganter Facciolatus; etiam si opera nostra alio spectet pro suscepto rerum gerendarum instituto), quid honestum ac verum sit, deliberare multaque cogitando consequi potest. Beier. — *Acquiescit.* Facc. cum quibusdam *quiescit;* Gu. pr. *requiescit.* Bouil.

(7) Verbum *cogitationis* mihi videtur glossatori deberi. Codd. nonnulli pro eo habent *cognitionis.* I. F. Heusingerus tamen lectionem *studiis cogitationis* ita interpretatur, ut Cicero dicat ad veri investigationem non semper otium ac secessum requiri, etc. ut in nota praecedenti — Beier Schutzio refragatur. — *Mentis agitationem* Heusingeri recte interpretantur animi vigorem, laudantque Divin. II, 62, 128, Nonnulli, ut Lamb. Graev. Facc. Oliv. quum mentis agitationem non differre putarent a cogitatione, cum Gu. 3 et 5 a correctoris manu dederunt *studiis cognitionis*, quod repudiant *consilia* et *studia*, quae statim ponuntur genera *cogitationis.* Heinsius horum librorum interpres (teste Gottlebero) verba *in stud. cogitationis* incuria librariorum e sequentibus verb. *in studiis scientiae cognitionisque* huc irrepsisse suspicatur. Vtrumque illud substantivum in

Omnis autem cogitatio[8] motusque animi, aut in consiliis capiundis de rebus honestis, et pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in studiis scientiae cognitionisque versatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

VII. De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, qua societas hominum inter ipsos, et vitae quasi communitas continetur.[1] Cuius partes duae sunt: iustitia, in qua virtutis splendor est maximus:[2] ex qua viri boni nominantur; et huic coniuncta beneficentia,[3] quam eamdem vel benignitatem, vel liberalitatem appellari licet.[4] Sed iustitiae primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi lacessitus iniuria:[5]

codicibus confundi dicit Goer. de Leg. I, 7, 22. Gern.

(8) Duplex est cogitationis ratio: prima versatur in consultando et deliberando de officio, hoc est in delectu bonorum et malorum; altera refertur ad scientiam et cognitionem. Prima dicitur prudentia, secunda sapientia: utraque tamen pertinet ad unam eamdemque honesti partem, et pro virtute una hoc loco sumitur. Facc.

(1) *Ratio*. Pars, locus, res; quae omnia significat *ratio*. M. Heus.—*Inter ipsos*. Expunxit haec Facc. vide vero cap. 16, 5; III, 17, 4; de Leg. II, 7, 16. F. Heus. — *Vitae quasi communitas*. Est socialis ista vita, quae hominibus prae ceteris animalibus est propria. Graev.

(2) Gottleberus laudat Aristt. Eth. V, p. 233: κρατίστη τῶν ἀρετῶν εἶναι δοκεῖ ἡ δικαιοσύνη, καὶ οὔθ' ἕσπερος, οὔθ' ἑῷος οὕτω θαυμαστός. Gern.

(3) *Beneficentia*, non per syncopen, pro *beneficientia* a *beneficiens*, quod C. Langius ad analog. voc. *despicientia* ad h. l. et Voss. Analog. II, 25, p. 800, voluerunt, sed a *beneficus* ductum. Reliquorum librorum lectio *beneficientia* praeter Langium placuit Lambino, Grul. Graev. Verburg. Pearc. Ernest. Heuss. (et Sheutzio). Gernh.

(4) *Appellari*. Sic Heusingeri e libris plerisque: alii nonnulli *appellare*, probante Ernest. *B*.

(5) *Lacessitus iniuria*. Primum in eo observando posita est, *nisi lacessitus iniuria*, id est, *nisi, ut, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus vim atque iniuriam:* ut est apud Herodianum, Hist. lib. III, 6, 4 (9): Ὥσπερ δὲ ἄδικον τὸ ἄρχειν ἔργων πονηρῶν, οὕτως ἄνανδρον τὸ μὴ ἀμύνεσθαι (vel, ut ibid. VI, 4 (8), τοὺς ὀχλοῦντας ἀποσείεσθαι) προαδικούμενον. Non agitur hic et III, 16, de ulciscendo aut de iniuria referenda, quo sensu ipsius verba acceperunt etiam inter-

deinde ut communibus utatur pro communibus, privatis ut suis. Sunt autem privata nulla naturâ: [6] sed aut veteri occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt; aut victoria, ut qui bello potiti sunt; aut lege, pactione, conditione, [7] sorte. Ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatium dicatur, Tusculanus Tusculanorum; similisque est privatarum possessionum descriptio. [8] Ex quo, quia suum cuiusque fit eorum, [9] quae naturâ fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat: eo si qui sibi plus appetet, violabit ius humanae societatis. Sed quoniam, ut praeclare scriptum est a Platone, [10] non nobis solum nati sumus, ortusque nostri partem patria vindicat, partem pa-

pretes quidam, nec locus erat Patribus Ecclesiae in nostrum h. l. invehendi. Beier. — D. Ambrosius in Offic. lib. I, cap. 28, ubi ait: *Evangelii auctoritate evacuatur*. Lactant. lib. VI, cap. 18, et Tertullian. lib. de Patientia. — Non videmus hoc in praecepto quis locus sit reprehensioni, si, ut nobis patet, respexit auctor ad ius illud naturale vitam suam tuendi lacessitam, quod saepissime fieri non potest, nisi lacessentis damno. Vide orationem pro Milone, cap. 4, *quid comitatus nostri, quid gladii volunt, etc.* B.

(6) Ex seqq. patet *privata* h. l. Ciceronem appellare ea quae propria sunt singulis non solum hominibus, sed etiam civitatibus ac populis. I. F. Heus.

(7) I. e. quolibet contractu. — *Sorte*. Etiam sorte dominium acquiritur, praesertim in dividundo. Facc. — Vide ad Herenn. II, 13: *Lege ius est id, quod populi iussu sancitum est... Ex pacto ius est, si qui quid inter se pepigerunt, si quid inter quos convenit.* Quae conventio si fit lege aliqua posita, *conditio* appellatur. Vide Donat. ad Ter. Andr. I, 1, 52. Garn. — Fabricius iam huc advocavit, et cui Brissonius aliique assensi sunt: *conditio*, inquit, *est pactio certam (i. e. peculiarem) legem in se continens.* — Itaque *pactio* erit conventum etiam μονόπλευρον, id est, alterutri tantum parti beneficum, ut donatio; *conditio* autem conventum δίπλευρον, id est, onerosum, quo ultro citroque aliquid conceditur. Beier.

(8) Divisio, dimensio, assignatio. Facc.

(9) Sic puto struendum: *quia eorum (ex iis) quae nat. fuerant communia, suum cuiusque fit.* G.

(10) Platonis locus is est: Ἕκαστος ἡμῶν οὐχ αὑτῷ μόνον γέγονεν, ἀλλὰ τῆς γενέσεως ἡμῶν τὸ μέν τι ἡ πατρὶς μερίζεται, τὸ δέ τι οἱ γεννήσαντες, τὸ δὲ λοιποὶ φίλοι. Garn.

rentes,[11] partem amici; atque, ut placet[12] Stoicis, quae in terris gignuntur,[13] ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum causa esse generatos, ut ipsi inter se, aliis alii prodesse possent:[14] in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates in medium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiundo, tum artibus,[15] tum opera, tum facultatibus, devincire hominum inter homines societatem.

Fundamentum est autem iustitiae fides; id est, dictorum conventorumque constantia et veritas. Ex quo, quamquam hoc videbitur fortasse cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt, unde verba sint ducta, credamusque, quia fit,[16] quod dictum est, appellatam fidem.

(11) Verba *partem parentes* in plerisque Mss. et in edd. vett. absunt. Balduinus tamen eos in aliquot codd. reperit.

(12) Facciolatus, auctore Manutio, scripsit *placet*, particula *ut* omissa. Lambin. et Olivet. maluerunt *atque ita placet Stoicis*. Heumann. *atque placet Stoicis*. Pearcius *constatque, ut placet Stoicis*. — Quidquid huic loco medelae VV. DD. adhibuerint, qui in omnibus libris script. talis exstat, qualem dedimus, excepto uno *p*, qui Oliveto favet, *atque ita pl.* scribenti; Cicero, crede, duas has locutiones permiscuit: *atque ut placet ..... creantur*: alteram, *atque placet .... creari*. Hanc negligentiam graecis exemplis illustravit Heindorf. ad Plat. Phaedr. § 129. Vid. ad cap. 5, § 15. Garn.

(13) Ernestius cum Gu. 2. edidit *gignantur*. — Schutz. post Gern. *in terra*.

(14) Facciolatus scripsit *alius alii*. Verum vulgata aptior est ad officiorum mutuationem significandam, atque exquisitior, quam *alii aliis*, quod est in Gu. 2, 5, Bed. Eyb. omnibus imprr. Gern.—Hanc tamen ultimam lect. Beier. amplexus est, notans: Est hic ordo fere solemnis, ut praecedat in his subiectum, obiectum postponatur, *alii aliis, singuli singulis, unus uni*. Boch.

(15) Facc. *tum* ante *opera* et *fac.* delevit nulla nec auctoritate, nec causa probabili; vid. cap. 44 extr.

(16) Sic Heusinger. e codd. compluribus. Vulgo *quia fiat*.—Non sine causa veretur auctor, ne hoc videatur fortasse *cuipiam durius*. Ipse de hac originatione iocatur ad Fam. XVI. 10. Ex lib. IV de Rep. cuius fragmentum opportune servavit Nonius s. v. *Fides*: *Fides enim nomen ipsum mihi*

Sed iniustitiae genera duo sunt: unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possunt, non propulsant iniuriam. Nam qui iniuste impetum in quempiam facit, aut ira, aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio: qui autem non defendit, nec obsistit, si potest, iniuriae, tam est in vitio, [17] quam si parentes, aut patriam, aut socios deserat. Atque illae quidem iniuriae, quae nocendi causa de industria inferuntur, saepe a metu proficiscuntur; quum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem [18] ad iniuriam faciundam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quae concupiverunt: in quo vitio latissime patet avaritia.

VIII. Expetuntur autem divitiae tum ad usus vitae necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem maior est animus, in iis pecuniae cupiditas spectat ad opes, et ad gratificandi facultatem: ut nuper M. Crassus negabat, ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in re publica princeps vellet esse, cuius fructibus exercitum alere non posset. [1] Delectant

videtur habere, quum fit, quod dicitur. Salmasius autem de Vsuris docuit, latinum *fides* esse ex gr. πίστις, pro quo Aeoles dixerint πίττις. Vide de hoc more στ in ττ mutandi ad Gregor. Corinth. p. 454. Stirps est πίθω. Fortassis a Stoicis habet sua Etymol. Magn. 668, 40, πείθω σημαίνει ..... ἐλπίζω, ἐξ οὗ καὶ πίστις. Beier.

(17) Culpae qualitatem notat, non quantitatem, eo sensu quo aeque furari dicuntur, et qui as, et qui talentum furantur. Vtrique in vitio sunt, quamquam non in aequali culpa.

(18) *Maximam partem*, subaud. *homines*, nihil aliud est quam plerique. F. Heus.

(1) M. Heusingerus, postquam probavit non adeo divitem fuisse Crassum, ut fructibus suis exercitum alere posset, addit: Mea itaque opinione his verbis ille non tam suas divitias ostentavit, quam tantas eas esse ne-

etiam magnifici apparatus, vitaeque cultus cum elegantia et copia: quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniae cupiditas esset. Nec vero rei familiaris amplificatio, nemini nocens, vituperanda est: [2] sed fugienda semper iniuria. Maxime autem adducuntur plerique, ut eos iustitiae capiat oblivio, quum in imperiorum, honorum, gloriae cupiditatem inciderunt. [3] Quod enim est apud Ennium,

> . . . . *nulla sancta societas,*
> *nec fides regni est:*

id latius patet. Nam, quidquid eiusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit, sanctam servare societatem. Declaravit id modo temeritas C. Caesaris, [4] qui omnia iura divina atque humana pervertit, propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, prin-

gavit, quantae populi romani principi sufficerent. — *Fructus* est quod gallice dicimus *les revenus*. *Pecunia*, facultates quascumque designat et fortunas. GERN.

(2) Ed. Heusinger: *vituperanda est, sed fugienda iniuria est.* Ernestius ediderat: *vituperanda, sed fugienda semper iniuria est.* Ego Gernhardi rationem probo. Posterius *est* enim recte excludit cod. Gu. 1. Balduin. H. Wolf.

(3) *Inciderunt* recte Graev. Heusing. Gernhard. cum Ms. Guelf. 1, 2, 4. Vulgo *inciderint*. Fragmentum Ennii Gernhardus ex Erfurdtii coniectura rectius disposuit. Vulgo uno versiculo: *Nulla sancta societas, nec fides regni est.*

(4) Qui paucis antea mensibus interierat. Hermannus mallet *tempestas C. Caesaris*, ut Ald. et quidam alii. — *Temeritatem Caesaris* detèstatur Cic. 43 extr. 57 extr. II, § 2 sq. 23, 27 sqq. 84 extr. III, c 21, et huius tyranni caedem laudat mirifice III, § 19. Mitius loquitur N. D. I, 4, 7, ne videlicet offenderet vivum: qua de re vid. Muret. Oper. t. III, p. 784; ad Tusc. Q. I, 1. Sed de Div. II, 2, 6, negat Tullius, *se, quum esset in unius potestate respublica, ita aut adulatum aut admiratum fortunam esse alterius, ut se suae poeniteret.* In oratione pro Lig. ad salutem civis obtinendam quod aliquid auribus tributum est a μισοτυράννῳ, iniquum foret, mirari. De inexpiabili arrogantia

cipatum. Est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis splendidissimisque ingeniis plerumque exsistunt honoris, imperii, potentiae, gloriae cupiditates. [5] Quo magis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur.

Sed in omni iniustitia permultum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quae plerumque brevis est, et ad tempus, an consulto et cogitata [6] fiat iniuria. Leviora enim sunt, quae repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quae meditata et praeparata inferuntur. Ac de inferenda quidem iuiuria satis dictum est.

IX. Praetermittendae autem defensionis, deserendique officii, plures solent esse causae. Nam, aut inimicitias, aut laborem, aut sumptus suscipere nolunt; aut etiam negligentia, pigritia, inertia; [1] aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, [2] ne non satis sit id, quod apud

Caesaris vid. Suelon. 76 sqq. de eius ambitione malisque artibus Dan. Heinsii oratio XVIII de C. Caes. paullo ab init. p. 201 sq. ed. Amstel. 1657, 12. Beier.

(5) Intelligenter Gernhard. in Praef. p. XVII sq. observat, uberius explicari ea officia, quae tum videbantur a pleris que negligi, quum unus omnia licere sibi putaret: eiusque generis vitia notari acerbius. Ideirco *de gloria*, cuius studio esset filii animus iuvenilis incendendus in lib. II (c. 9 sqq. 24, 85) plura disputari, eorumque, qui dominationem affectassent, novarum rerum studiosi, saepius et severius perstringi turpitudinem. Vid. II, §. 21 sq. III, §. 36 extr. 79—85. Beier.

(6) Ita cum aliis Mss. Gualf. 1, 2, 5. At Gu. 3, *cogitate*; reliqui *cogitato*, quod recepit Ern.

(1) Iniuria Facciolatus verba *aut etiam negligentia, inertia, pigritia* in suspicionem νοθείας vocavit, quasi recte dici non possit aliquem *impediri negligentia aut inertia.*

(2) *Videndum* est pro *verendum.*— *Ne non satis sit.* Int. nimis absolute Plato loquutus est: rem totam non vidit scil. in eo quod laudabat, et

Platonem est in philosophos [3] dictum: quod in veri investigatione versentur, [4] quodque ea, quae plerique vehementer expetant, de quibus inter se digladiari solent, contemnant, et pro nihilo ducant, propterea iustos esse. Nam alterum iustitiae genus assequuntur, inferenda ne cui noceant iniuria; in alterum incidunt: [5] discendi enim studio impediti, quos tueri debeant, deserunt. Itaque eos ad rem publicam ne accessuros quidem putat, [6] nisi coactos. Aequius autem erat [7] id voluntate fieri. Nam hoc ipsum ita iustum est, quod recte fit, si est voluntarium. [8] Sunt etiam, qui aut studio rei familiaris tuendae, aut odio quodam hominum,

quod aliqua parte laude dignum erat, latere tamen aliquid vitii. Bovh.

(3) *In philosophos* est i. q. *in laudem philosophorum.* Guelf. 2, *in philosophis.*

(4) Epicuri dogma fuit sapientem οὐ πολιτεύεσθαι, non accedere ad rempublicam. Quam sententiam exagitat Cic. orat. pro Sextio, cap. 40. Graev.

(5) Gorn. sequutus Facc. post *incidunt* addit *iniustitiae*, notatque: *iniustitiae* ex uno Langii et Duisburg. libro cum Facciol. recepimus, quod praeter Gottleberum et Erfurdt. in sched. Viro D. in Bibliotheca crit. II, 8, 74, non minus placet, quam Pearcii et patrui Heusingeri ratio *iustitiae genus* eiicientis. Ceterum probatur I. M. Heusingeri interpretatio verbi *incidunt*, quod eamdem vim habet, quam *incurrunt* seq. §. Vid. c. 8, 26. Gern. — Si quis vocem *iniustitiae* non probet, oportet totum membrum ita legat: *Dum alterum iniustitiae genus effugiunt, inferenda ne cui noceant iniuria, in alterum incidunt.* Facc. — Schutz. dedit: *Nam alterum assequuntur, inferenda ne cui noceant iniuria: in alterum incidunt iustitiae genus; incidunt*que explicat per *offendunt, violant*, et sic h. v. explicabat Ern. qui vulgatam, quam edidimus, servavit. Gern.

(6) *Debeant — putat*, pro vulg. *debent — putant*, praeeunte Gernhardo reposui. Ac *debeant* quidem est in Guelf. 2. Lubec. *Putat* iam Heusingerus ex edd. vett. revocavit. — Cod. opt. P. Balduini, *ne ad remp. quidem acc. putat.*

(7) *Aequius autem erat.* Indicativus rem sine ulla dubitatione propositam, coniunctivus rem cogitatam tantum, et quae fieri possit, significat. Matth. — *Id voluntate fieri.* Sc. ut accederent ad remp.

(8) Nam is etiam qui rempublicam bene gerit, si invitus bene gerit, eum iustum dicere non debebit: nulla enim laus est coacti. Rachelius comparat Aristotelis Eth. ad Nicom. II, 4, §. 7, et lib. VIII, c. 13. Beier.

suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur iniuriam; [9] qui altero iniustitiae genere vacant, in alterum incurrunt. Deserunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operae, nihil facultatum.

Quoniam igitur duobus generibus iniustitiae propositis, adiunximus causas utriusque generis, easque res ante constituimus, quibus iustitia contineretur: facile, quod cuiusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmetipsos valde amabimus, iudicare. Est enim difficilis cura [10] rerum alienarum. Quamquam Terentianus ille Chremes [11] «humani nihil a se alienum putat»: sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quae nobis ipsis aut prospera aut adversa eveniunt, quam illa, quae ceteris; quae quasi *quodam* longo intervallo interiecto videmus:[12] aliter de illis, ac de nobis iudicamus.[13] Quocirca bene praecipiunt, qui

(9) Haec a Garvio, Hottingero et Degenio pro obliqua illorum hominum oratione accipiuntur, qui πολυπραγμοσύνης suspicionem a se remotam vellent. At vero tum debebat dici *viderentur*. Ipsa verborum structura hunc sensum, recte a Franco-Gallo interprete *Dubois* expressum, efflagitat: *ne, quum communi utilitati non serviant, vitae societatem deserendo in alterum iniustitiae genus incurrere videantur*, excusationis causa dicunt, *non tantum esse ab re sua otii sibi, aliena ut curent, eaque, nihil quae ad se attineant*, ut Terentius loquitur Heautont. I, 1, 24. Beier.

(10) Aegre aliena curamus: quia, ut modo dixit, nosmetipsos valde amamus, et omnia fere ad nos referimus. Facc.

(11) In Heautont. I, 1, 25. Ex quo loco apparet, omnium rerum curam aliquo modo ad quemlibet hominem pertinere, pro naturali inter homines societate. Ita hoc Terentii carmen explicat Cicero etiam in lib. I de Legibus, c. 12. Facc. — Iuvenal. XV, 142: *nulla aliena sibi credit mala.* Eodem Terentiano versu utitur Cic. Leg. I, 12, 33, et Seneca Ep. 95. Vid. idem de Vita beata 24: *Ubicumque homo est, ibi beneficio locus est*; cf. infra III, §. 27 pr. Beier.

(12) Sic Beier. ex Guelf. 3, probante Gernhardo. Schutz. *quae longo intervallo interiecto vid.* Alii omittunt tantummodo *quodam*. Tyr. T.

(13) Eadem illa mala, quae alii

vetant quidquam agere, quod dubites, aequum sit, an iniquum. Aequitas enim lucet ipsa per se: [14] dubitatio cogitationem significat iniuriae. [15]

merito pati videntur, nobis immerito accidere iudicamus; et contra, si sint bona: quia aliter movent proxima, aliter remota. Face. — Hie Cicero prope abfuit, quiu erueret principium Ethiees formale, cuius inventor haberi voluit Cantius, hae proposita formula: in omnibus rebus, quibus de iure, et quid fas sit, quaeritur, rem eu redire, ut expendamus utrum, quam quasi quamdam normam singulari facto sequi decernimus, hane eamdem velimus communem et universam legem constitui. Sed iam, ut notavit Hermannus, simile erat aliquid Sophoclis in Electra, quae (579 sqq.), Agamemnonem propterea, quod filiam immolasset, iure ab uxore necatum, negat, interrogans: Παίῳ νόμῳ; ὅρα, τιθεῖσα τόνδε τὸν νόμον βροτοῖς, μὴ πῆμα σαυτῇ καὶ μετάγνοιαν τιθῇς. Cf. supra ad §. 24 pr. Lycurg. in Leocr. p. 156, 16 sq. 157, 10 sq. Quid vero? ipse Christus apud Matth. VII, 12, eam legem efficacissime insinuavit, quae agendi studium nostrum quasi e pigritiae ac socordiae sopore suscitet et semper alacre retineat, nos admonens officiorum, quae societati, huic quasi cuidam cordi materno generis humani, debeamus: ut ne appetenter vitae commoda, aliorum laboribus parta, desideremus, iisque otiosi perfruamur, sed ipsi quam plurimum in communes utilitates conferamus. Eademque lege admonemur conditionis nostrae veraeque rationis, quae nos inter aliosque intercedit, ut agnoscamus ἰσονομίαν, qua ceteri consortes in aequo et pari nobiscum iure sunt constituti: quemadmodum coram Deo aequales et pares sumus omnes inter omnes. Sed eheu! quam multi, multi? immo vero plerique omnes, ignari sortis ac conditionis suae, evertunt communitatis fundamentum, sibi ea ut praestentur, poscentes, quae ipsi ut aliis praestent, aequius est; aut abutuntur immoderate facultate sua agendi eum licentia, ut pro lubitu dominentur. Sed inter hanc impotentiam non ferendam et inter illam negligentiam medium tenet amor, qui *humani nihil a se alienum putat*. Igitur ne φιλαυτία iudicium nostrum corrumpat, ut inique cum aliis agamus, bene praecipitur: *Quod dubitas ne feceris*: quae Plinii sunt verba, Ep. I, 18. Susurramini conscientiae, quo recti admonemur et a peccatis revocamur, semper auscultandum. Quae enim cupiditati abnuit, est fere ipsius honestatis vox. Beier.

(14) Gu. 1, *lucet per se ipsa*. Exc. Bedae *per se lucet* omisso *ipsa*, quod probatur I. F. Heusingero; mihi vero non magis quam Gernhardo placet.

(15) Qui dubitat et deliberat, num aliquid sibi liceat, cupit licere; qui cupit, facile inducitur ut credat. Itaque ipsa quoque dubitatio et deliberatio in re gravi criminis loco est. Dubitanti Vespasiano, num se imperatorem appellari pateretur adversus Vitellium, ita Mutianus apud Taci-

X. Sed incidunt saepe tempora, quum ea, quae maxime videntur digna esse iusto homine, eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur, fiuntque contraria: ut reddere depositum, promissum facere; quaeque pertinent ad veritatem, et ad fidem, ea migrare [1] interdum, et non servare, sit iustum. [2] Referri enim decet ad ea, quae posui in principio, [3] fundamenta iustitiae: primum, ut ne cui noceatur; deinde, ut communi utilitati serviatur. Ea quum tempore commutantur, commutatur officium, et non semper est idem. Potest enim accidere promissum aliquod et conventum, [4] ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit. Nam si, ut in fabulis est, Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus filio Hippolyto non esset orbatus. Ex tribus enim optatis,[5] ut scribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit: quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea,

tum, lib. II, 77: *Qui deliberant, desciverunt*. Vide plura hac de re in lib. III, c. 8. Facc.

(1) Id est, transilire: qua ratione verbum *migro* adhibetur etiam in lib. III de Leg. cap. 4, et alibi. Sunt qui legant *ea negare*: sed perperam. Facc.

(2) *Fit iustum* ediderunt Pearcius, Heusing. quod nobis melius videtur, quia sic magis inter se conveniunt in construendo sententiae membra. Gern. — Et sic Guelf. 2, 3, 5. Vulgo *sit iustum*.

(3) Verba *in principio* quae absunt Gu. 3, Gernhardus uncis inclusit (Idem Gern. scripsit *posui* pro vulg. *proposui*).

(4) Facciolato placebat: *potest enim accidere, ut promissum aliquod et conventum effici sit inutile.* — Excusanda haec constructio per negligentiam quamdam familiaris sermonis. Beier.

(5) *Ex tribus* etc. Tria optaverat a Neptuno Theseus, ut Minotaurum occideret; ut ad inferos sibi aditus aperiretur; ut filius Hippolytus periret. Porro tertium hoc imprudens optaverat, quod novercae criminationibus temere credidisset: ideoque obtinere non debebat. Facc.

quae sint iis, quibus promiseris, inutilia; nec, si plus tibi noceant, quam illi prosint, cui promiseris, contra officium est, maius anteponi minori:[6] ut, si constitueris cuipiam te advocatum in rem praesentem esse venturum, atque interim graviter aegrotare filius coeperit, non sit contra officium, non facere, quod dixeris; magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Iam illis promissis standum non esse, quis non videt, quae coactus quis metu, quae deceptus dolo [7] promiserit? quae quidem pleraque iure praetorio liberantur, [8] nonnulla legibus. [9] Exsistunt etiam saepe iniuriae [10] calumnia quadam, [11] et nimis callida et malitiosa [12] iuris interpretatione. Ex quo illud: *summum ius, summa iniuria*, [13] factum est

(6) Sic Ms. Goth. unus Ox. et Ven. 4. At Oxx. plerique, Vinar. Rom. tres Venet. et Arg. *maius damnum anteponi minori*. Vulgo edebatur *maius non anteponi minori*. Paullo post pro vulg. *te cupiam* recte Heusingerus ex omnibus Mss. Guelff. reposuit *cuipiam te*.

(7) Gu. 4, *quis metu deceptusve dolo*. Goth. Vin. edd. plerique *q. m. aut deceptus dolo*.

(8) *Iure praetorio*. Edicto praetoria, quod interponebatur ad contractus dissolvendos, qui metu, vel dolo facti fuissent. Facc. — Ius erat praetorium, quo praetores iuris civilis nimiam severitatem mitigabant: plerumque reo dabant exceptiones, quibus actor repellebatur, qui stricto iure causa cadere non debuisset. *B.*

(9) *Legibus*. Dolus malus legibus puniebatur, ut idem Cicero scribit lib. III, c. 15. Sed quia leges casibus omnibus providere non poterant, accessit subsidium praetorium. Facc.

(10) *Exsistunt*. Ex ipsis legibus quidam occasionem iniuriae capiunt. Facc. — Gu. 3, *exsistunt saepe etiam iniuriae*. Gu. 4 et edd. vett. *exsistunt etiam iniuriae saepe*. Incerta sedes adverbii *saepe* hoc suspectum fecit Heusingero.

(11) *Calumnia*, quae malitiosa iuris interpretatio, legislatoris menti contraria, ut ipse Cic. interp. M. Hevs.

(12) Sic Manut., Lamb., Pearcius, Gernh. quibuscum consentit Guelf. 1. Vulgatum *sed malitiosa* defendit I. F. Heusinger, attamen nec Gernhardo nec mihi id praeferendum esse persuasit. Si quid mutandum esset, mallem cum Facciolato reponere *seu malitiosa*.

(13) *Summum ius, summa iniuria*. H. e. *Tum maxime disceditur ab aequitate, quum maxime superstitiose*

iam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in re publica multa peccantur: ut ille [14] qui, quum triginta dierum essent cum hoste factae induciae, [15] noctu populabatur agros, quod dierum essent pactae, non noctium induciae. Ne noster quidem probandus,[16] si verum est, Q. Fabium Labeonem, [17] seu quem alium (nihil enim praeter auditum habeo) arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, quum ad locum venisset, cum utrisque separatim loquutum, ut ne cupide quid agerent, ne appetenter, [18] atque ut regredi, quam progredi mallent. Id quum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit: in medio relictum quod erat, populo Romano adiudicavit. Decipere hoc quidem est, non iudicare. Quocirca in omni re fugienda est talis sollertia.

XI. Sunt autem quaedam officia [1] etiam adversus eos

haeretur literis, quum de verbis iuris contenditur, neque spectatur, quid senserit is, qui scripsit, interprete Erasmo, Adag. p. 328. Beier.

(14) Scil. Cleomenes Lacedaemonius, cuius fraus narratur a Plutarcho in Lacon. apophthegm. p. 223. Heusing.

(15) Vulgo *pactae induciae*. At Mss. Gulielm. Balduin Gu. 3, Goth. al. *factae induciae*. I. F. Heusinger. e codd. Gu. 1, 2, 3, recepit *induciae factae*.

(16) *Ne noster*. Nam ille qui induciarum fidem violavit, Graecus fuit, sive Cleomenes, sive alius. Facc.

(17) Significatur *Q. Fabius Q. F. Q. N. Labeo post duas repulsas Cos. factus cum M. Claudio Marcello A. V. C.* 570. I. F. Heusing.

(18) *Ne appetenter* Turn. Graev. Grut. I. F. Heusinger e Mss. Vulgo *ne appeterent*. — Facc. scribit *nec appeterent*, notatque: Verbum *appeto* satis rem explicat, ut diximus in adnotat. ad cap. 6 (c. 7, 21). Quidam legere malunt, *nec appetenter*: satis ingeniose, si Cicero, qui toties de humanis cupiditatibus loquitur, adverbium hoc alias usurpasset. Sed non est, opinor, antiquius aetate Apuleii. Facc. — *Atque*, est *quin etiam*.

(1) *Sunt autem*, etc. Hactenus de iustitiae officiis egit, quae alter alteri iure praestare debet; nunc de illis, quae extra societatem servanda sunt

servanda, a quibus iniuriam acceperis. Est enim ulciscendi et puniendi modus. Atque haud scio, an satis sit, [2] eum, qui lacessierit, iniuriae suae poenitere: ut et ipse ne quid tale posthac, et ceteri sint ad iniuriam tardiores. Atque in re publica maxime conservanda sunt iura belli. [3] Nam quum sint duo genera decertandi; unum per disceptationem, [4] alterum per vim; quumque illud proprium sit hominis, hoc belluarum: confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. [5] Quare suscipienda quidem bella sunt ob eam causam, ut sine iniuria in pace vivatur;

vel cum privato inimico, vel cum hoste reipub. vel cum servo, vel cum eo, qui per fraudem laedit. Facc.

(2) I. e. *atque mihi videtur satis esse.* — Absurda est sententia Facciol. qui notat: Non putat Cicero, satis esse eum, qui laeserit, poenitere; sed puniri vult, ut et ipse posthac abstineat, et alii ab iniuria deterreantur. Gern.

(3) *Conservanda sunt,* etc. Quia in bello maxime praeteriri modus solet; quum tamen iustitia poscat, ut nihil in eo fiat, nisi ad fruendam pacem sine iniuria. Facc.

(4) *Per disceptationem.* I. e. per expostulationem et satisfactionem, per contentionem de eo, iustumne aliquid sit, an iniustum, quae fit adductis rationibus, quae plus ponderis habeant. Vid. Gesner. Thes. s. v. *discepto.* Apud Liv. VIII, 23, Romanorum legato, Samnites, priusquam bellum fieret, *ad disceptandum vocanti ad communes socios atque amicos* respondetur: *Nostra certamina, Romani, non verba legatorum nec hominum quisquam disceptator, sed... communis Mars belli decernet.* Ib. XXVIII, 21: *quidam, quas disceptando controversias finire nequierant, aut noluerant, ferro decreverunt.* Ib. *Quum verbis disceptare Scipio vellet ac sedare iras... ambo dicere... Martem se iudicem habituros esse.* Beier.

(5) *Confugiendum est..... superiore.* Croesus apud Herodotum α', 87, lin. 18, οὐδεὶς γὰρ οὕτως ἀνόητός ἐστι, ὅς τις πόλεμον πρὸ εἰρήνης αἱρέεται. Menelaus ap. Liban. Sophist. p. 196: Πρῶτον μὲν γὰρ τὰ δίκαια τῷ λόγῳ πειρᾶσθαι λαμβάνειν, ἀλλὰ μὴ τοῖς ὅπλοις ἐπιπηδᾷν, ἀνθρωπινώτερον δήπουθεν. Dionys. in Eclog. legat. II, p. 295: Μὴ πρότερον ἄρξαι τῶν ἔργων, πρὶν ἢ πειρασθῆναι τῶν λόγων. Hinc ridicule miles gloriosus, sed subtimidus, in Terent. Eun. IV, 7, 19: *Omnia prius experiri, quam armis, sapientem decet.* Contra recte etiam C. Pontius Samnis apud Liv. IX, 1: *Iustum est bellum, quibus necessarium: et pia arma, quibus nulla nisi in armis relinquitur spes.* Cf. Exc. Krug. Dicaeolog. §. 95, et p. 117. Beier.

parta autem victoria, conservandi sunt ii,* qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt: ut maiores nostri Tusculanos, Aequos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt; at Carthaginem et Numantiam funditus sustulerunt. Nollem Corinthum; sed credo aliquid secutos, [6] opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciundum locus ipse adhortari. Mea quidem sententia, paci, quae nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. In quo si mihi esset obtemperatum; [7] si non optimam, at aliquam rem publicam, quae nunc nulla est, [8] haberemus. Et quum iis, quos vi deviceris, consulendum est; tum ii, qui, armis positis, ad imperatorum fidem confugient, [9] quamvis murum aries percusserit, recipiendi *sunt*.[10] In quo tantopere apud nostros iustitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more maiorum. [11] Ac belli quidem aequitas sanctissime fetiali populi romani iure perscripta est. Ex quo intelligi potest, nullum bellum esse iustum, nisi quod

(*) Alii *conservandi ii.*

(6) *Aliquid sequutos*. Optima videtur I. F. Heusing. interpretatio, qua *aliquid* pro *aliud quid* positum dicitur, ut saepissime fil apud nostrum. Bouh.

(7) *Mihi esset obtemperatum*. Cicero autem pacis auctor fuerat inter Caesarem el Pompeium: sed contempla esl eius opinio tamquam hominis plus nimio metuenlis. Facc.

(8) *Quae nunc nulla est, haberemus*. Dum Caesaris tyrannidem, Caesare interfecto, Antonius instauret. M. Heus.

(9) Gu. 3, *confugerint*. Gu. 4 et edd. vett. *confugiunt*.

(10) Gu. 3, *percusserit aries*. Post *recipiendi* vulgo additur *sunt*, melius omissum in Gu. 1, 2, 3, 4.

(11) *Earum patroni*. Sic dedititiorum populorum patroni Marcelli Siculorum, Allobrogum a Q. Fabio Aemiliani F. victorum Fabii, Macedonum Aemilius Paullus, Cypriorum, quorum insulam in provinciae formam redegerat, M. Cato; et Fabricius Samnites universos post redditam iis pacem in clientela habebat. Beier.

aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante sit, et indictum.[12] Popilius [13] imperator tenebat provinciam: in cuius exercitu Catonis filius tiro militabat. Quum autem Popilio videretur, unam dimittere legionem; Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed quum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Popilium scripsit, ut, si eum pateretur in exercitu remanere, secundo eum obligaret militiae sacramento: quia, priore amisso,[14] iure cum hostibus pugnare non poterat. [15] M. quidem Catonis senis epistola est ad M. filium, in qua scripsit, se audisse, eum missum factum esse a consule. [16] Monet igitur, ut caveat, ne praelium ineat. Negat enim ius esse, qui miles non sit, cum hoste pugnare. [17]

XII. Equidem illud etiam animadverto, quod, qui proprio nomine perduellis esset, [1] is hostis vocaretur,

(12) Facciolato placet: *nisi quod et rebus repetitis geratur, et denuntiatum ante sit atque indictum.*

(13) Est *Popilius Laenas.* In multis edd. scribitur *Pompilius.*

(14) *Priore amisso.* Nempe Cato filius solutus fuerat priore sacramento, quum tota cum legione dimissus esset. Desierat enim miles esse, qui missus fuerat. Bourz.

(15) Vulgo addebatur: *adeo summa observatio erat in bello movendo*; ineptum sane emblema, a Ioanne Sarisber. *Policrat. VI, 7*, omissum, a Bongarsio *ad Iustin XXXIII, c. 7*, improbatum, et a Gernhardo uncis inclusum. — Reiecit etiam Facciolatus, sed haec Beierus tuetur, qui tales exclamationes Ciceroni dicit familiares, plurimis allatis exemplis. *B.*

(16) Post verba *factum esse a consule* vulgo inculcantur ista: *quum in Macedonia Persico bello miles esset*, quae glossatori deberi pulchre intellexit Gernhardus post G. H. Martinium. Chapmannus et Peareius totum locum *M. Catonis — miles esset*, insititium esse indicabant; sed verbis ultimis *quum in Macedonia Persico bello miles esset* deletis, reliqua facile defendi posse idem ostendit Gernhardus.

(17) Mss. Guelff. praeter quartum, *cum hoste pugnare*, quod recepit Heusing.

(1) *Perduellis.* Idem observat Varro lib. IV de L. L. Origo vocis est *duellum*, postea *bellum*. Facc.- Hottingerus in nota ad h. l. p. 127, monet, Cice-

lenitate verbi rei tristitiam mitigante. [2] Hostis enim apud maiores nostros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus. Indicant duodecim tabulae: AVT STATVS DIES CVM HOSTE. Itemque, ADVERSVS HOSTEM AETERNA AVCTORITAS. [3] Quid ad hanc mansuetudinem addi potest? eum quicum bellum geras, tam molli nomine appellari? Quamquam id nomen durius iam effecit vetustas. A peregrino enim recessit, [4] et proprie in eo, qui arma contra ferret, remansit. Quum vero de imperio decertatur, belloque quaeritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem,

ronem argutius, quam verius iudicasse, et suum humanitatis sensum maioribus tribuisse, quos, ut rudes fuerint, probabilius sit nullo discrimine vocabulorum *peregrinum* et *perduellem* uno *hostis* nomine dixisse, ut Iliad. V, 214, et Odyss. XVI, 102, ἀλλότριος φὼς de hoste. Cultiores Rom. voluisse *hostem* latius patere, *perduellem* significare hostem armatum. GERN.

(2) Sic Gernh. cod. Goth. edd. vett. At Anemoecius, Gronov. Ernestius, Heusing. ediderunt *lenitate verbi rei tristitiam mitigatam.* — Quod scripsit *mitigante* Gernhardus, reprehenditur a Beiero, qui dicit: *Animadverto quod ... is hostis vocaretur*, pro *eum hostem vocatum*, ab omni latinitate abhorrere. BOUIL.

(3) *Aeterna auctoritas.* Ius dominii integrum ac perpetuum populo romano ad vindicanda bona sua adversus peregrinos. Peregrinus enim usucapere non poterat. FACC. — Similia sunt verba legis Atiniae ap. Gellium XVII, 7: *Quod surreptum erit, eius rei aeterna auctoritas esto*, i. e. qui rem furtivam possident ex ea causa, quam usucapio sequi solet, non eam usu suam faciunt. Vid. Digest. XLI, t. III, l. 33, cf. l. 24, *Bona fides possidenti nihil prodest.* Sed ut *auctoritas* inter cives extinguitur usu, i. e. usucapione, sic ab usucapiente acquiritur *auctoritas*, iusta causa possessionis praecedente daturque bonae fidei possessori contra actorem exceptio praescriptionis acquisitivae. Hinc Haruspic. c. 7 extr. *Multae sunt domus in hac urbe .. iure auctoritatis*, ut Top. c. 4: *Vsus auctoritas fundi biennium est... Ceterarum rerum annuus est usus.* (Cf. Caec. 18, 54). H. e. si quis soli res per biennium, nemine prohibente, possederit bona fide, nulla earum postea datur evictio: ceterarum rerum per annum ubique unum. BEIER.

(4) Vulgo *a peregrino enim iam recessit.* Sed particulam *iam* auctoritate Gu. 1, 2, 4, eiecerunt Heusing. Ern. Gernhard.

quas dixi paullo ante iustas causas esse bellorum.[5] Sed ea bella, quibus imperii gloria proposita est, minus acerbe gerenda sunt. Vt enim cum cive aliter contendimus, si est inimicus,[6] aliter, si competitor; cum altero certamen honoris et dignitatis est; cum altero capitis et famae: sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum inimicis gerebatur, uter esset,[7] non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Poenis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Poeni foedifragi, crudelis Hannibal, reliqui iustiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis illa praeclara:[8]

Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis;
Nec cauponantes[9] *bellum, sed belligerantes,*
Ferro, non auro vitam cernamus utrique.[10]
Vosne velit, an me regnare, hera quidve ferat fors,

(5) *Quas dixi paullo ante iustas esse causas bellorum.* Nempe § 35, *ut sine iniuria in pace vivatur*, et, *si non licet uti genere decertandi per disceptationem.* Ergo videndum, ne non probet auctor gloriae cupiditatem bellum ultro inferentium, ut imperio suo ceteros subiiciant: sed principatus appetitionem eorum, qui pro imperio obtinendo bella suscipere malint, quam inviti parere alieno imperio. Bouh.

(6) Vulgo *ut enim quum civiliter contendimus aliter.* Et sic quoque Ernestius.

(7) *Vter esset.* Subaudi ut decerneretur, uter esset, i. e. viveret. Bouh.

(8) Versiculi sunt Ennii ex libro V Annalium.

(9) *Cauponantes.* Cauponantur bellum, qui lucri causa illud gerunt. Facc. — Verum ipsi Fabricio, ut sibi pacem cauponaretur, aurum, deinde, ut patriam desereret, quartam regni partem promisit; sed frustra Bouh.

(10) *Vitam cernamus. Vitam cernere* locutione quadam prisca dictum crediderim, minimeque obvia. In Medea eodem genere orationis usus fuerat, *nam ter sub armis malim vitam cernere, Quam semel parere.* Quod Euripides in Medea dixit: ὡς τρὶς ἂν πάρ' ἀσπίδα στῆναι θέλοιμ' ἂν μᾶλλον, ἢ τεκεῖν ἅπαξ. Hic cernere vitam, est dimicare, pugnare. Id enim *cernere* Latinis est, quod Graecis κρίνεσθαι. Cernit autem vitam, qui eam constituit in dimicatione, et in discrimen adducit. Tvrn. Adv. XXVI, 32.

Virtute experiamur. Et hoc simul accipe dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit, [11]
Eorumdem me libertati parcere certum est:
Dono, ducite, doque, volentibu' cum magnis dis. [12]

Regalis sane, et digna Aeacidarum genere sententia.[13]

XIII. Atque etiam si quid singuli, [1] temporibus adducti, hosti promiserint, est in eo ipso fides conservanda. Vt primo Punico bello, Regulus captus a Poenis, quum de captivis commutandis Romam missus esset, iurassetque se rediturum: primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit; deinde, quum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit, quam fidem hosti datam fallere. [Secundo autem Punico bello, [2] post Cannensem pugnam, quos decem Hannibal Romam adstrictos

(11) *Quorum v. f. pepercit.* Euphemismus de captivis, quos non peremit communis Mars belli, sic ut mortem assequerentur virtute sua; qui fortiter pugnando non occubuerunt; qui incolumes in victorum potestatem venerunt. Beier.

(12) *Volentibu'.* Cum diis volentibus, modus dicendi latinis scriptoribus familiaris. Fortasse significat bellorum Deos, quorum providentia captivi servati ab interitu fuerant. Facc.

(13) *Aeacidarum genere.* Genus nobilissimum ab Aeaco Iovis filio. Hinc Pyrrhus, quem propterea Aeacidam vocavit Apollo ipse de bello consultus, ut est apud eumdem Aurelium Victorem ibid. Gern.

(1) *Si quid singuli.* Supra de officiis gentium inter se bella gerentium dicebat: nunc de singulorum hominum in bello officiis. *B.*

(2) Totus hic locus inde a verbis *secundo autem Punico bello* usque ad verba *cum scelere approbavit* abest in codd. Victor. Baldoini, Palatt. Pithoei, it. in utriusque Heusingeri aliisque Mss. Eum tamen in suis codd. repererunt C. Langius, Ald. H. Wolf. F. Fabricius, Th. Cockmann. Anemoec. Vncis eum ut insititium incluserunt Camerar. Graev. Ern. I. M. Heusinger. Gernhard. Genuina tamen videntur Pearcio et I. F. Heusingero. Equidem iis accedo, qui haec ab aliena manu inculcata esse statuunt; commotus praesertim internis νοϑείας indiciis, quae diligenter et acute exposuit Gernhardus.

misit iureiurando se redituros esse, nisi de redimendis iis, qui capti erant, impetrassent; eos omnes censores, quoad quisque eorum vixit, qui peierassent, in aerariis reliquerunt; nec minus illum, qui iuris iurandi fraude culpam invenerat. [3] Quum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit paullo post, quod se oblitum nescio quid diceret; deinde egressus e castris, iure iurando se solutum putabat: et erat verbis, re non erat. Semper autem in fide, quid senseris, non quid dixeris, [4] cogitandum. Maximum autem exemplum [5] est iustitiae in hostem a maioribus nostris constitutum. Quum a Pyrrho perfuga senatui est pollicitus, se venenum regi daturum, et eum necaturum; [6] senatus, et C. Fabricius perfu-

(3) Cockmannus ex uno Ms. *qui iure iurando fraudis culpam invenerat.* Anemoecius conj. *qui iure iurando fraude culpam invenerat.* I. F. Heusinger. *qui iuris iurandi fraudiculam invenerat.* Hottinger in vers. germ. horum libror. p. 129, *qui iuris iurandi fraude calumniam invenerat.* Ego vero malim, *qui iuris iurandi calumnia fraudem invenerat.*

(4) Hier. Wolf. e libro adnotaverat *senserat is*; unde I. F. Heusinger. pronum esse ait refingere: *quid senserit is, cui quid dixeris cogitandum*, nihil tamen mutandum censet.

(5) *Maximum autem exemplum*, etc. Quid hoc loco maiorum iustitia, quum expectantur exempla singulorum, qui fidem hosti datam servaverint, aut violaverint? Egregie hoc me monuit Erfurdt. in notis Mss. Idoneo loco hoc exemplum adhibetur III, 22. Gern.

(6) *Se venenum regi daturum, et eum necaturum.* Quasi venenum regi detur vel non necando! Hoc Ciceronem scripsisse, quis credat? Sic variat interpolatorum oratio. Audi ipsum l. l. *se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, et eum veneno necaturum.* Quid autem, hoc perfuga pollicitus est non Fabricio, sed senatui? Credo in ipsum senatum venisse perfugam. Fabricio, qui in castris imperium habebat, perfugam esse pollicitum, et rei natura docet, et tradunt Cicero l. l. et Liv. Epit. XIV, et Gellius III, 8, et Val. Max. VI, 5. Gern. — Videtur hoc additamentum *et eum veneno necaturum* habere excusationem, sic acceptum: *atque* hoc modo *eum necaturum.* Nonne ipse Cicero passim ταυτολογίας admisit? Cf. p. 110 seq. §. 59 extr.

gam Pyrrho dedit. [7] Ita ne hostis quidem, et potentis, et bellum ultro inferentis, interitum cum scelere approbavit]. Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est.

Meminerimus autem, etiam adversus infimos iustitiam esse servandam. Est autem infima conditio et fortuna servorum: [8] quibus non male praecipiunt, qui ita iubent uti [9] ut mercenariis; operam exigendam, [10] iusta praebenda. Quum autem duobus modis, id est, aut vi aut fraude fiat iniuria; fraus, quasi vulpeculae; vis, leonis videtur: utrumque homine alienissimum; [11] sed fraus odio digna maiore. Totius autem iniustitiae nulla capitalior est, quam eorum, qui quum maxime fallunt, id agunt, [12] ut viri boni esse videantur. De iustitia satis dictum est.

XIV. Deinceps (ut erat propositum) de beneficentia ac liberalitate dicatur: qua quidem nihil est

Leg. I, 22, 59, *quum se ipse perspexerit totumque tentarit, intelliget.* Catil. I, 6, 16 pr. *sica... excidit casu aliquo et elapsa est.* Ibid. lib. II, cap. 1, 2 extr. *laetari mihi videtur quod tantam pestem evomuerit forasque proiecerit*, et millena alia. Beier.

(7) Pearcius et Heusinger sine libris ediderunt *dedidit.*

(8) *Fortuna servorum.* Haec quoque pertinet ad iustitiam, et sua quaedam officia poscit. Ceterum recte Cicero de mancipiis hoc loco agit, in quae veteres tantum sibi iuris sumebant, ut vix humanitatis memores interdum viderentur. Facc.

(9) *Quibus* cum *uti* construendum est, ideoque resolvendum in *et illis*, ut saepe v. g. et *qui iubent ita uti iis (servis), ut mercenariis, non male praecipiunt.* B.

(10) Facciolatus *opera exigenda.* I. M. Heusinger praeferebat lectionem ed. Rom. *operam exigendo et iusta praebendo.*

(11) Goth. et plerique Oxx. *utrumque ab homine alienissimum.* Vin. Rom. Ven. Arg. Ald. *utrumque alienissimum ab homine est.* Gu. 4, *utrumque alienissimum homine.*

(12) Goth. *qui maxime fallunt, id agunt*, Vinar. IV, Oxx. Rom. *qui tum quum maxime fallunt id agunt.* I. M. Heusinger aliquando coniiciebat *qui dum quum maxime fallunt.*

naturae hominis accommodatius; [1] sed habet multas cautiones. Videndum est enim primum, ne obsit benignitas, [2] et iis ipsis, quibus benigne videbitur fieri, et ceteris; deinde, ne maior benignitas sit, quam facultates; tum, ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim est iustitiae fundamentum, ad quam haec referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici, neque liberales, sed perniciosi assentatores iudicandi sunt; [3] et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt iniustitia, ut si in suam rem alienam [4] convertant. Sunt autem multi, [5] et quidem cupidi splendoris et gloriae, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur: hique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quacumque ratione. Id autem tantum abest officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum est igitur, ut ea liberalitate utamur, quae prosit amicis, noceat nemini. Quare L. Sullae et C. Caesaris pecuniarum translatio a

(1) *Accommodatius.* Propter naturalem hominis cum homine coniunctionem, quae dando et accipiendo maximo tenetur et conservatur. Virtus haec in cap. 6 (cap. 7) copulata est cum iustitia, tamquam pars altera eiusdem officii. Facc.

(2) *Ne obsit.* Vt quum aliquis amicum, vel clientem, quem vanum hominem esse putat, titulis ac dignitatibus onerat, quibus eius patrimonium absumatur. Haec est autem prima cautio: secunda, ut detur pro viribus dantis: tertia, ut detur pro dignitate accipientis. Facc.

(3) *Assentatores.* Itaque assentator est non solum qui verbo, sed etiam qui re blanditur, et fovet alterius levitatem; eaque illi tribuit, quibus vel mores, vel res familiaris corrumpatur. Facc.

(4) Schutz. post I. F. Heusingerum e Guelff. 2, 3, 4, 5, *aliena*. T.

(5) *Sunt autem multi.* Haec periodus pertinet ad eos maxime, qui in magistratu erant, et pro sua erga amicos et clientes gratificandi voluntate largiri solebant. Facc.

iustis dominis ad alienos non debet liberalis videri. Nihil est enim liberale, quod non idem iustum. Alter erat locus cautionis, ne benignitas maior esset, quam facultates. Quod, [6] qui benigniores volunt esse, quam res patitur, primum in eo peccant, qnod iniuriosi sunt in proximos. Quas enim copias his et suppeditari aequius est, et relinqui, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi et auferendi per iniuriam, ut ad largiendum suppetant copiae. Videre etiam licet plerosque, non tam natura liberales, quam quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa, quae proficisci ab ostentatione magis, quam a voluntate videantur. [7] Talis autem simulatio vanitati est coniunctior, quam aut liberalitati aut honestati. Tertium est propositum, ut in beneficentia delectus esset dignitatis: in quo et mores eius erunt spectandi, in qnem beneficium conferetur, et animus erga nos, et communitas [8] ac societas vitae, et ad nostras utilitates officia ante collata: quae ut concurrant omnia, optabile est; sin minus, plures causae, maioresque, ponderis plus habebunt.

XV. Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus, planeque sapientibus, sed cum iis, in quibus praeclare agitur, si sunt simulacra virtutis; etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse

(6) *Quod, qui benigniores volunt esse. Quod* ante relativam sententiam valet, *quod attinet ad haec.* Itaque hic i. e. q. *nam*, *etenim*, *nimirum*, *quippe*, etc. Cf. ad II, §. 29 extr. Beier. — Facc. *Nam*, nulla auctoritate allata.

(7) Edd. vett. et Guelf. 5, *quae videntur magis proficisci ab ostentatione quam a voluntate.*

(8) *Communitas.* Gradus communitatis cognosce ex cap. 16. — *Societas vitae.* Coniunctio cum eo, cui benefacere volumus. Facc.

negligendum, [1] in quo aliqua significatio virtutis appareat: colendum autem esse ita [2] quemque maxime, ut quisque maxime his virtutibus lenioribus [3] erit ornatus, modestia, temperantia, hac ipsa, de qua iam multa dicta sunt, iustitia. Nam fortis animus[4] et magnus in homine non perfecto nec sapiente,[5] ferventior plerumque est: [6] illae virtutes [7] virum bonum videntur potius attingere. Atque haec in moribus. [8] De benivolentia autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligimur; sed benivolentiam non adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate potius et constantia iudicemus: sin erunt merita, [9] ut non ineunda, sed referenda sit gratia; maior quaedam cura adhibenda est: nullum enim officium referenda gratia magis necessarium est. [10] Quod si ea, quae utenda acceperis, maiore

(1) *Esse negligendum.* Benefaciendum est omnibus, in quibus apparet aliqua virtutis significatio: nam virtus ipsa vix invenitur. Facc.

(2) Ms. Goth. *colendum autem esse quemquam,* sine particula *ita.*

(3) Quatuor codd. Guelff. *maxime virtutibus his lenioribus,* quod suavius videbatur Heusingero.

(4) *Fortis animus.* Fortitudo, nisi in homine perfecto et sapiente, ferventiorem eum facit; ideoque minus idoneum ad vitae societatem. Itaque ii complectendi sunt potius, qui leniores virtutes colunt, et ex iis boni viri dicuntur. Facc.

(5) Langius, Facciolatus, et Heumannus verba *nec sapiente* hic interpolata esse censuerunt.

(6) *Ferventior.* Vehementior, iracundior, impotentior. M. Hsvs.

(7) Guelf. 3, et edd. vett. *illae vero virtutes.* Gu. 4, *illae autem virtutes.*

(8) *In moribus.* Haec in moribus eorum, quibus benefacere volumus, spectanda sunt. Quidam addidere *considerentur,* pro more grammatistarum. Facc.

(9) *Sin erunt merita,* ab aliquo in nos collata. Si dandum erit non ex liberalitate, sed ex grato animo: quae tertia est iudicandae dignitatis ratio.

(10) *Nullum... officium referenda gratia magis necessarium.* Nimirum, ne deterreatur liberalitas. Vid. II, 63. Praeterea turpe est concedere brutis animalibus, ut iis animus sit benefi-

mensura, si modo possis, iubet reddere Hesiodus; [11] quidnam beneficio provocati facere debemus? an non imitari agros fertiles, qui multo plus efferunt, quam acceperunt? Etenim si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre; quales in eos esse debemus, qui iam profuerunt? Nam quum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi; demus, necne, in nostra potestate est: non reddere, viro bono non licet, modo id facere possit sine iniuria. [12] Acceptorum autem beneficiorum sunt delectus habendi. Nec dubium, quin maximo cuique plurimum debeatur. In quo tamen in primis, quo quisque animo, studio,[13] benivolentia fecerit, ponderandum est. Multi enim faciunt multa temeritate quadam, sine iudicio vel modo; [14] in omnes repentino quodam, quasi vento, impetu animi incitati: quae beneficia aeque magna non sunt habenda, atque ea, quae iudicio, [15] consi-

ciorum memor, nobis immemor. Fin. V, 22, 61. Beier.

(11) Εὖ μὲν μετρεῖσθαι παρὰ γείτονος, εὖ δ'ἀποδοῦναι, Αὐτῷ τῷ μέτρῳ καὶ λώϊον, αἴ κε δύνηαι. Op. et dies vss. 349 sq.

(12) Hoc voluit Cicero: beneficii reddendi causa, non licere iniuriam alicui afferre, vel nocere. Idem praecipit in reddendis beneficiis, quod in conferendis cap. 14. § 43, praecepit.

(13) Alii *quo quisque animi studio.*

(14) Hanc lectionem plurimorum Mss. Heusingerus post Victor. Pearcium, Facciol. Heumann. Ernestium retinuit; locumque sic est interpretatus: *Multi faciunt multa, ut quisque fortuna et casu occurrit, sine delectu dignitatis, sine ullo largiendi modo, in omnes, non in proximos tantum, necessarios aut alienae opis maxime indigos, vel in paribus causis haud pariter affecti, sed prout animi impetus tulerit, modo profusiores, modo restrictiores.*

(15) *Iudicio* in Goth. est in margine, cuius vis iam esse videtur in *considerate.* I. M. Heusingerus, si alterutro carendum esset, malebat *considerate* delere. Sed *iudicium* ut oppositum refertur ad antecedens *temeritati; considerate* opponitur *modo, constanter repentino animi impetui.*

derate constanterque delata sunt. Sed in collocando beneficio et in referenda gratia, si cetera paria sint, hoc maxime officii est, ut quisque maxime opis indigeat, ita ei potissimum opitulari: quod contra fit a plerisque. A quo enim plurimum sperant, etiamsi is non eget, [16] tamen ei potissimum inserviunt.

XVI. Optime autem societas hominum, coniunctioque servabitur, si, ut quisque erit coniunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed quae naturâ principia sint communitatis et societatis humanae, repetendum altius videtur. Est enim primum, [1] quod cernitur in universi generis humani societate. Eius autem vinculum est ratio et oratio: quae docendo, discendo, communicando, disceptando, iudicando, conciliat inter se homines, coniungitque naturali quadam societate. Neque ulla re longius absumus a natura ferarum, in quibus inesse fortitudinem saepe dicimus, ut in equis, in leonibus; iustitiam, aequitatem, bonitatem non dicimus. Sunt enim rationis et orationis expertes. Ac latissime qui-

(16) Vulgo fere legebatur *etiamsi ille his non eget*. Iam Ald. Manutius viderat rescribendum esse, *etiamsi is non eget*. Id in cod. Goth. repertum recepit Heusingerus.

(1) Facciolatus suopte ingenio sine libris edidit: *Est autem primum, quod cernitur, in universi generis humani societate, vinculum ratio et oratio.* — De particula *enim* in *autem* commutanda consentit cum Facciol. Hottinger in not. ad II, 3, pag. 198. Verum sensus is est: *Primum est* (hinc enim repetendum est) *quod* et q. s. vid. Leg. I, 10, 29, qui totus locus est cum nostro comparandus. Gern. — Nobis *enim* bene se habere videtur, quia quod cernitur in universi generis humani societate, hoc certe communitatis principium *altius repetitur*. — Sequentium cum prioribus nexus, quem indicat particula *enim*, sic capiendus: *repetendum videtur altius* (id est, ut res rite explicetur, ab ultimo, ab origine ordiendum), nimirum ab eo, *quod cernitur in universi generis humani societate. Est enim primum* (nempe *id*), quod non in singulis quibusdam hominum

dem patens hominibus inter ipsos, [2] omnibus inter omnes, societas haec est: in qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas: ut quae descripta sunt legibus et iure civili, [3] haec ita teneantur, ut sit constitutum: e quibus ipsis [4] cetera sic observentur, ut in Graecorum proverbio est: *Amicorum esse communia omnia.* Omnia autem communia [5] hominum videntur ea, quae sunt generis eius, [6] quod ab Ennio positum in una re, transferri in multas potest.

Homo qui erranti comiter monstrat viam,
Quasi de suo lumine lumen [7] *accendat, facit:*
Nihilominus ipsi lucet, [8] *quum illi accenderit.*

coniunctionibus cernitur, sed est maxime universale. Beier.

(2) *Hominibus inter ipsos.* Societas quae pertinet ad universum genus humanum, omni generi hominum communis est: *omnibus inter ipsos*; eaque cuique cum quocumque homine, ignoto quamvis et peregrino, intercedit. M. Heus.

(3) Sensus est, omnium rerum, quas ad usum communem natura genuit, servandam esse communitatem, ita ut nihil tamen moveatur ex iis, quae iure civili descripta sunt, hoc est ex privatis possessionibus; cetera sic habeantur, ut habentur inter amicos, quibus communia omnia. Facc.

(4) Facciolatus tria verba *e quibus ipsis* delenda censebat; Pearcius emendabat, *ut sit constitutum legibus ipsis.* Gulielm. et Heumann. *ut sit constitutum legibus ipsis.* Gernhardus conj. *ut quae descripta sunt legibus et iure civili, haec ita teneantur, ut sit constitutum aeque omnibus ipsis; cetera sic observentur.* Vulgatam lectionem (quam cod. Lubecensis quoque servat) ita interpretatur C. G. Flade obss. critt.: *secundum quas ipsas leges cetera sic observentur.* Mihi, si codex aliquis addiceret, Gernhardi ratio omnium maxime probaretur; ut nunc est, aptissimum videtur e Facciolati sententia deletis verbis *e quibus ipsis,* legere: *ut sit constitutum; cetera sic observentur* — —

(5) Heumanno placebat *communia omnium.*

(5) Gu. 3, et edd. aliquot vett. *eiusdem.*

(7) Hoc ordine Gu. 3, 5, et edd. vett. item nuper Heusing. Gernh. Multi ut Ern. *quasi lumen de suo lumine.*

(8) *Lucet* Gu. 2, ed. Heusing. Gernh. *ipsi ut luceat* Goth. *ut nihilo minus ipsi luceat* Viner. *nihilo minus ipsi luceat* Ern. cum aliis.

Vna ex re satis praecipit, [9] quidquid sine detrimento possit commodari, id tribuatur vel ignoto. Ex quo sunt illa communia: Non prohibere aqua proflnente;[10] pati ab igne ignem capere, si quis velit; consilium fidele deliberanti dare: quae sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non molesta. Quare et his utendum est, et semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. [11] Sed quoniam copiae parvae singulorum sunt; eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo: vulgaris liberalitas [12] referenda est ad illum Ennii finem, *nihilominus ipsi lucet*: [13] ut facultas sit, qua in nostros simus liberales.

XVII. Gradus autem plures sunt societatis hominum. Vt enim ab infinita illa discedatur, propior est eiusdem gentis, nationis, linguae; qua maxime homines coniunguntur: interius etiam est, [1] eiusdem

(9) Sic plerique Mss. ll. edd. Ven. 1498. Lips., Anemoec. idque cum Graevio, Pearcio, Facciol. I. F. Heusingero praetuli alteri lectioni *praecipitur*.

(10) I. e. flumine. — Pearcius e suis codd. *aquam profluentem* quod habet etiam Mss. Vinar. et Guelff.

(11) Interpretes iude a Facciolato omnes praeter Garvium, qui haec omnia omisit, hunc sensum eliciunt: *Quae modo memoravi, relinquere quisque debet in omnium hominum usu; et praeterea de suo aliquid in commune bonum et ad aliorum utilitatem conferre.* At vero hoc est non verborum vim eruere, sed optare. *Vtendum*, ad quod Degen supplet *cuique*, ad idem subiectum referatur necesse est, cui *semper aliquid ad communem utilitatem afferendum*. Sensus est igitur: *Vt ipsi haec ab aliis capiendi veniam habemus: sic invicem nos quoque ... afferre debemus*. Beier. — Forsan melior sensus hic est: Itaque dum nos iis rebus, quarum usus sine detrimento communis esse potest, utimur, pati quoque debemus ceteros iis, aeque ac nos, uti. Bothe.

(12) *Vulgaris liberalitas*, etc. Dum vulgo largimur, advertendum est, ne nos ipsi egeamus, aut nostris dare nequeamus, ubi opus sit. Dandum igitur sine gravi rei familiaris detrimento. Facc.

(13) Hic quoque mss. nonnulli *nihilo minus ut ipsi luceat*. Goth. *nihilo minus ipsi luceat*.

(1) Cod. Goth. *interior est autem*

esse civitatis. Multa sunt enim civibus inter se communia: forum, fana, porticus, viae, leges, iura, iudicia, suffragia, consuetudines praeterea, et familiaritates, multisque cum multis res rationesque contractae. Arctior vero colligatio est societatis propinquorum. Ab illa enim immensa societate humani generis in exiguum angustumque concluditur. Nam quum sit hoc natura commune animantium, ut habeant lubidinem procreandi, prima societas in ipso coniugio est; proxima in liberis; deinde una domus, communia omnia. [Id autem est principium urbis, et quasi seminarium rei publicae.] Sequuntur fratrum coniunctiones; post consobrinorum [2] sobrinorumque: qui quum una domo iam capi non possint, in alias domos, tamquam in colonias, exeunt. Sequuntur connubia [3] et affinitates: ex quibus etiam plures propinqui. [Quae propagatio et soboles origo est rerum publicarum.] [4] Sanguinis autem coniunctio,

etiam eiusdem. Vnus etiam Ox. duo Ald. et Gulielmi codd. *interior*, quod I. M. Heusingerus cum Grutero ita probabat, ut cum Rom. et Oxon. cod. uno *est* omitteretur, legereturque *interior etiam eiusdem civitatis.*

(2) *Consobrinorum, sobrinorumque.* *Consobrini* dicuntur ex duobus fratribus vel sororibus; quamquam melius forsan, si solum ita dicantur qui sunt ex duabus sororibus quasi *consororini.* *Sobrini* sunt filii consobrinorum. Vid. Inst. lib. III, tit. 6, § 4 et 5.

(3) *Sequuntur connubia.* Mulierum scilicet, quae nuptui dantur: unde familiarum societas. FACC.

(4) Verba *id autem..... rei publicae* et...... *quae propagatio rerum publicarum* Facciolato iure videntur insititia. — Haec vindicavit Heumannus, quae e nullo codice exulant ac consulto ab ipso Cicerone sunt addita. Nam ut supra philosophus ab ea, quae latissime pateret, coniunctione hominum inter homines descenderat ad propiores atque interiores: sic nunc redit, ut doceat, *quo modo ipsa caritas, nata a primo satu, quo a procreatoribus nati diliguntur et tota domus coniugio et stirpe coniungitur, serpat sensim foras, cognationibus primum, tum affinitatibus, deinde amicitiis; post vicinitatibus; tum civibus* (Fin. V, 23, 65). Itaque omnium societatum gravissi-

benivolentia devincit [5] homines et caritate. M. num est enim, eadem habere monumenta maiorum, eisdem uti sacris, [6] sepulcra habere communia. Sed omnium societatum nulla praestantior est, nulla firmior, quam quum viri boni, moribus similes, sunt familiaritate coniuncti. Illud enim honestum (quod saepe dicimus) etiam si in alio cernimus, tamen nos movet, atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit. Et quamquam omnis virtus nos ad se allicit, facitque, ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur; tamen iustitia et liberalitas id maxime efficit. Nihil autem est amabilius, nec copulatius, [7] quam morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt, eaedemque voluntates, in his fit, ut aeque quisque altero delectetur, ac se ipso; efficiturque id, quod

ma est *civitas*, § 57. Cuius quae natura principia et simplicissima maximeque necessaria elementa essent, *repetendum* videbatur *altius* (§ 50 pr.). Itaque ut auctor ad disputationem, quam omnis haec oratio spectat, de *patria*, *omnes omnium caritates complexa*, praeparet, iam hic (vv. *id autem est... reipublicae*) in domestica societate ad primariae istius societatis tenuissima quaedam germina animadvertere iubet: inferius, post quam auctum affinitatibus propinquorum numerum memoravit, suo loco addit: *Quae propagatio et soboles* (i. e. plurium familiarum affinitatibus iunctarum) *origo* (id est, ipsum initium) *est rerumpublicarum*, quae iam revera conduntur. Antea nondum fuere respublicae, sed modo *principium* et quasi stirps ac semen, e quo saltem possent oriri futurae. Ante ipsum enim ortum fuerit necesse est *seminarium* reipublicae. Beier.

(5) Sic Ern. et I. F. Heusinger e Iac. Gronovii coniectura. In Mss. *et benivolentia devincit homines caritate*.

(6) Sic edd. vett. et Mss. plerique quod revocavit Heusing. Alii *iisdem*. — *Monumenta*. Imagines, et honorum insignia. Facc. — *Imagines maiorum* cum *stemmatis* in parte prima aedium collocari solitae, quae comitabantur gentilitia funera: ita ut semper, defuncto aliquo, totus adesset familiae eius, qui umquam fuerat, populus; nec non *clypei* imaginum in sacro vel publico privatim sacrati. Beier. — *Iisdem uti sacris*. Gens quaelibet praeter sacra civitatis communia, habebat propria, quibus sacris utebantur familiae omnes gentis eiusdem. Facc.

(7) Vrsino, Aldo et Pearcio pla-

Pythagoras vult in amicitia, [8] ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas est, quae conficitur ex beneficiis ultro citro datis acceptis: [9] quae et mutua, et grata dum sunt, inter quos ea sunt, firma devinciuntur societate. [10] Sed quum omnia ratione animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, [11] nulla carior, quam ea, quae cum re publica est unicuique nostrum. Cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares; sed omnes omnium caritates patria una complexa est: pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo est detestabilior istorum immanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam, [12] et in ea funditus delenda occupati et sunt et fuerunt. Sed si contentio quaedam, et comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum *sit* officii, principes sunt patria et pa-

cebat *copulantius*, quod est in aliquot Mss.

(8) *Quod Pythagoras vult in amicitia.* Facc. post Langium, et cum Ernesto recepit lectionem a Nonio sub voc. *ultimum* proditam: *quod Pythagoras ultimum in amicitia putavit*, interpretaturque *ultimum*, id est *summum*. Conf. Lael. cap. 25. Nostram lectionem, etiam Oliveto et I. F. Heusingero probatam, omnes tuentur libri scripti et imprr. Verba *ultimum putavit* interpretis manum prae se ferunt. — *Quod Pyth. vult in amicitia.* Id est, necessarium censet, anquirit ad amicitiam. Simili modo *velle* usurpatum Fin. II, 22, 72 sq. observat Gernhard. — Etiam Schutzius scribi volebat: *vult in amicitia*; at sive typographi festinatione, sive emendatoris incuria, ut alibi centies, in textu nihil mutatum est: legitur enim *ultimum in amicitia putavit.* Hanc incuriam iam tetigit Moserus in praefatione ad libros *de Republica* praeposita. Tyr. T.

(9) Ita C. Langius scribi volebat, idque reperit in Ms. Gulielm. Idem receperunt Ern. Heusing. Aliquot Mss. *ultro et cito datis acceptisque*, Goth. *ultro et citro datis acceptisque.* Facciolati codd. *ultro citroque datis acceptisque.* Gernhardus dedit *ultro citro datis acceptisque.*

(10) *Devinciunt societate* legendum censebant Perizonius et Graevius.

(11) Aliquot Mss. ut quinque Ox. *gratior*, quod praetulit Facc.

(12) *Qui lacerar.* Caesarem intelligit et M. Antonium, qui Caesare in-

rentes, quorum beneficiis maximis obligati sumus; proximi liberi, totaque domus, quae spectat in nos solos, [13] neque aliud ullum potest habere perfugium; deinceps bene convenientes propinqui, quibus communis etiam plerumque fortuna est. [14] Quamobrem necessaria praesidia vitae debentur iis maxime, quos ante dixi: vita autem, victusque communis,[15] consilia, sermones, cohortationes, consolationes, [16] interdum etiam obiurgationes in amicitiis vigent maxime; estque ea iucundissima amicitia, [17] quam similitudo morum coniugavit.

XVIII. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque vel sine nobis [1] aut possit consequi, aut non possit. Ita non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum; [2] suntque [3] officia quae aliis magis, quam aliis debeantur: ut vicinum [4] citius

terfecto, gravius Caesare ipso patriam lacerabat. Facc.

(13) *Quae spectat in nos solos.* Spem omnem in nobis repositam habet, a nobis solis omnia exspectat. *B.*

(14) Sic edidi cum editt. vett. nam in recentioribus Parisina et Schutzlana haud liquido apparet quomodo legi voluerint. Vtraque in textu habet *quibuscum*, in nota videtur probare *quibus*. Typ. T.

(15) *Vita autem*, etc. Post propinquos sequuntur amici, quibuscum vivimus. Iis non praesidia vitae, sed alia quaedam tribuenda sunt. Facc.

(16) Vincentius Bellovac. et Facciolat. omittunt vulg. *consolationes.*

(17) Verba *estque ea iucundissima amicitia quam similitudo morum coniugavit* superflua videbantur Facciolato.

(1) Sic Ern. Heusing. cum cod. Goth. aliis. Vulgo *nobiscum vel sine nobis.* Pearcius: *quid quisque sine nobis aut possit consequi.*

(2) *Qui temporum.* Alii ut Facciol. *qui et temporum.* Iul. tempora incidere possunt, quibus, qui minore vel nulla necessitudine nobis sit coniunctus, potius adiuvari debeat, quam propinquus et familiaris. *B.*

(3) Sic cum plerisque Mss. Heus. At Gryt. Iac. Gron. Ern. *Sunt quaedam officia*, ut est in Gu. 1.

(4) *Vt vicinum.* Qui plurimum et prodesse et obesse potest in agro colendo versantibus. Vnde Themistocles

adiuveris in fructibus percipiundis, quam aut fratrem aut familiarem. At, si lis in iudicio sit, propinquum potius et amicum, quam vicinum defenderis. Haec igitur et talia circumspicienda sunt in omni officio [et consuetudo exercitatioque capienda [5]], ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus, et addendo deducendoque videre, quae reliqui summa fiat: [6] ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas. Sed ut nec medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis praecepta perceperint, quidquam magna laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt; sic officii conservandi praecepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi; sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. Atque ab iis rebus, quae sunt in iure societatis humanae, [7] quemadmodum ducatur honestum, ex quo aptum [8] est officium, satis fere diximus.

Intelligendum est autem, quum proposita sint genera quatuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod animo magno

praedium vendens, praeconem pronuntiare iussit, esse ei commodum vicinum. Vide Cat. Mai. cap. 4. M. Havs.

(5) Facciolatus verba *et consuetudo exercitatioque capienda* ex adnotatione marginali irrepsisse existimat. Recte, opinor.

(6) Calculatorum more.

(7) *Quae sunt in iure soc. humanae.* M. Hens. interpr. quae iusta sunt in societate humana; nos potius, ex quibus ius humanae societatis existit; nec male nobis vertere videtur interpres gallicus: *des principes qui constituent la société humaine.* — Facillime explicabitur: *ab iis rebus, quae pertinent ad ius.* Sic autem per periphrasin dici videtur pro *a iure*, idque e graecismo τὰ τῆς δίκης, vel τὰ περὶ τὸ δίκαιον. Beier.

(8) Olim nonnulli, it. Facciol. ediderunt *ortum*. Alii *actum*. — *Ex quo aptum est.* Id est, pendet; ad quod dirigitur officium. Vide de hoc verbi *apisci*, i. e. cum aliqua re coniungi, participio Goerens. ad Fin. II, 14, 47, p. 194, a. cl. Sch. Lex. Cic. s. v. p. 103. Beier.

elatoque [9] humanasque res despiciente factum sit. Itaque in probris maxime in promptu est, [10] si quid tale dici potest:

> *Vos etenim, iuvenes, animum geritis muliebrem:*
> *Illa virago viri.* [11]

Et si quid eiusmodi:

> *Salmaci, da spolia, sine sudore et sanguine.* [12]

Contraque in laudibus, quae magno animo et fortiter [13] excellenterque gesta sunt, ea nescio quomodo quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Plataeis, Thermopylis, Leuctris. Hinc noster Cocles, [14] hinc Decii, hinc Cn. et P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabilesque alii; [15] maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicae gloriae, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari. [16]

(9) Vulgo additum *elatoque* sustulit I. F. Heusing. quod in Ms. Goth. locum mutabat, a libro Balduini aberat. I. M. Heusing. malebat *animo elato humanasque res despiciente.* — *Magno elatoque human. res. Elatoque*, praeter unum Goth. qui transponit *elato magnoque*, in omnibus libris legitur: neque debebat ab Heusingeris *magno* ab altero, ab altero *elatoque* expelli. Solet enim Cicero in definitionibus plura similia vocabula congerere, v. c. 28 pr. ut *animus magnus elatusque* sit animi magnitudo et elatio cap. 19, 64, cui opponi licet *humanas res despici*, abiecta copula, quae egregia proscribitur in Mss. Gu. 2, 4, 5 a prima manu, et in imprr. Lipss. Reliqui libri et editt. *elatoque humanasque r. d.* Gern.

(10) *In promptu est.* Facile, quum aliquem reprehendere volumus, talia nobis succurrunt. *B.*

(11) Versiculi feruntur esse Enniani, sed ex quo libro incertum.

(12) Versum hunc Ennii esse testatur Festus in *Salmacis.*

(13) *Magno animo et elato fortiter excellenterque*) Sic Schutzius post I. F. Heusinger. ex edd. vett. *Trr. T.*

(14) Horatius scil. Cocles. *Liv.* II, 10.

(15) I. F. Heusing. et Schutz. *innumerabiles alii.* Trr. T.

(16) *Ornatu fere militari.* Armatas, non togatas, quae antiquissimis tem-

XIX. Sed ea animi elatio, quae cernitur in periculis et laboribus, si iustitia vacat, pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est. Non enim modo id virtutis non est, sed potius immanitatis, omnem humanitatem repellentis. Itaque probe definitur a Stoicis fortitudo, quum eam virtutem esse dicunt propugnantem [1] pro aequitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consequutus est insidiis et malitia, laudem est adeptus. Nihil enim honestum esse potest, quod iustitia vacat. Praeclarum igitur Platonis illud: Non solum, inquit, scientia, quae est remota a iustitia, calliditas potius, quam sapientia est appellanda; verum etiam animus paratus ad periculum, si sua cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciae potius nomen habeat, quam fortitudinis. Itaque viros fortes et magnanimos, [2] eosdem bonos et simplices, veritatis amicos, minimeque fallaces esse volumus: quae sunt ex media laude iustitiae. [3] Sed illud odiosum est, quod in hac elatione et magnitudine animi, facillime pertinacia et nimia cupiditas principatus innascitur. Vt enim apud Platonem est, omnem morem [4] Lacedaemoniorum in-

poribus rarae erant. Solius enim tum virtutis bellicae praemia erant. M. Heus.

(1) *Pugnantem* Ms. Goth. Gu. 2, 3, edd. vett.

(2) Graevius edidit *viros fortes magnanimos*. Pearcius, Olivetus, Facciol., Heusingerus copulam e Gu. 4 et ed. Gryph. Ald. revocaverunt.

(3) *Quae sunt ex media laude iustitiae*. Id est, ex ipso iustitiae fundo: qua ratione alibi, *ex medio iure civili*, *ex media philosophia*, *ex mediis C. Caesaris partibus*. Facc. — M. Heus. interpr. *mediam laudem*, quae in medio sita est, ad quam pluribus aditus patet: contra I. F. Heusingerus interpr. quae sunt maximae ac principes virtutes quibus laudatur vir iustus, sive, ut Schol. Gu. interpretatur, *ex intima laude iustitiae*. Huic interpretationi assentitur Gern. Bocit.

(4) Hanc lectionem bene explicuit

flammatum esse cupiditate vincendi; sic, ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium, vel potius solus esse.[5] Difficile autem est, quum praestare omnibus concupieris,[6] servare aequitatem, quae est iustitiae maxime propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publico[7] ac legitimo iure patiantur; exsistuntque in re publica plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maximas consequantur, et sint vi potius superiores, quam iustitia pares. Sed quo difficilius, hoc praeclarius.[8] Nullum est enim tempus, quod iustitia vacare debeat. Fortes igitur et magnanimi sunt habendi, non qui faciunt, sed qui propulsant iniuriam. Vera autem et sapiens animi magnitudo, honestum illud, quod maxime natura sequitur, in factis positum, non in gloria iudicat;[9] principemque se esse mavult, quam videri. Etenim qui ex errore[10] imperitae multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus.

Heusingerus, aculeque defendit Gernhardus, adversus coniecturam Iac. Gronovii, qui corrigebat, *omnem moram Lacedaemoniorum inflammatam.*

(5) *Vel potius solus esse.* Pompeium notat et Caesarem; de quibus Flori est iudicium, lib. IV, 2, 4. *Nec hic* (Pompeius) *ferebat parem, nec ille superiorem.*

(6) *Omnibus* abest Gu. 1. Pro *concupieris* in Guelf. 4 *cupieris.*

(7) *Nec ullo publico.* M. Heusing. mallet *aut ullo.*

(8) *Quo difficilius, hoc praeclarius.* Quanto difficilius est iustitiam potius quam potentiam affectare, tanto praeclarius. — *Nullum est enim,* etc. Quidam per ea tempora praestandi et dominandi gloriam quaerebant arte qualibet. Facc. — *Non, qui faciunt.* Non qui alios opprimunt, ut ipsi praestent, sed qui oppressuros repellunt. Facc.

(9) Non ea honesta esse putanda, quaecumque nobis gloriam consequuntur; gloriam non esse criterium honestatis; sed facta ipsa esse ex honestatis regulis iudicanda.

(10) *Ex errore.* Istiusmodi gloria, qua quis videtur, quod non est, pendet ex pravo multitudinis iudicio. Facc.

Facillime autem ad res iniustas[11] impellitur, ut quisque est altissimo animo, gloriae cupiditate. [12] Qui locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui, laboribus susceptis, periculisque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam.

XX. Omnino fortis animus et magnus duabus rebus maxime cernitur: quarum una in rerum externarum despicientia ponitur, quum persuasum sit, nihil hominem, nisi quod honestum decorumque sit, aut admirari, aut optare, aut expetere oportere; nullique neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunae succumbere. Altera est res, ut, quum ita sis affectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem, et maxime utiles, sed et vehementer arduas, [1] plenasque laborum et periculorum, tum vitae, tum multarum [2] rerum, quae ad vitam pertinent. Harum rerum duarum splendor omnis et amplitudo, addo etiam utilitatem, in posteriore est; causa autem, et ratio efficiens magnos viros, est in priore. [3] In eo enim est illud, quod excellentes animos, et humana contemnentes facit. Id autem ipsum cernitur in duobus, si et solum id, quod honestum sit, bonum iudices, et ab omni animi perturbatione liber sis. [4] Nam et ea,

(11) *Ad res iniustas*. Scilicet ut honores et dominatum sibi acquirat, quoquo modo potest. Facc.

(12) Sic vulg. *et gl. cupido* egregie emendavit Pearcius. Idem Heusingerus recepit auctoritate cod. Guelf. 1.

(1) Heus., Gernhard. et Schutz. cum Mss. Gu. 1, 2, 5, et pluribus aliis, *sed ut vehementer arduas*.

(2) Vulgo addebatur *aliarum*, quod I. F. Heusingerus delevit in multis Mss. et edd. vett. melius omissum.

(3) *Harum rerum duarum... est in priore*. Causa fortitudinis est in re prima, id est in despiciendo; effectus in secundo, id est in agendo. Facc.

(4) *Id autem* etc. Quod habet rationem causae, rursus duplex est: primum quidem solam honestatem sequi, al-

quae eximia plerisque et praeclara videntur, parva ducere, eaque ratione stabili firmaque contemnere, fortis animi magnique ducendum est; et ea, quae videntur acerba, quae multa et varia in hominum vita fortunaque versantur, ita ferre, ut nihil a statu naturae discedas, nihil a dignitate sapientis, robusti animi est, magnaeque constantiae. Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate; nec, qui invictum se a labore praestiterit, vinci a voluptate. Quamobrem et haec vitanda, [5] et pecuniae fugienda cupiditas. Nihil est enim tam angusti animi, tamque parvi, quam amare divitias; nihil honestius magnificentiusque, quam pecuniam contemnere, si non habeas; si habeas, ad beneficentiam liberalitatemque conferre. Cavenda est etiam gloriae cupiditas, ut supra dixi; eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda, ac potius aut non accipienda interdum, aut deponenda nonnumquam. Vacandum est autem omni animi perturbatione, tum cupiditate et metu, tum etiam aegritudine, [6] et volu-

terum vero nullis rebus turbari, quae accidunt in vita. Facc.—*Et ab omni animi p.* Graev. et Ern. omittunt *ab*, alii quidam *omni*.

(5) Sic cod. Goth. Vinar. quod Heumann. probavit, Facc. recepit. Vulgo *videnda*.—*Et haec vitanda*, cupiditas et voluptas. Tum pecuniae appetitus fugiendus et gloriae. Gloriae autem nomine honores intelligit. Facc. — Idem Facc. scripsit *vitanda:* Gern. *videnda sunt*, qui notat: *Videnda* tuentur optimi libri scripti C. Langii, Lambin. al. Equidem *sunt* addidi cum sex Manul. lib. Gronov. et impr. vett. omnibus praeeunte Pearcio et Facciolato: sic facilius abesse poteat verbum *est* post *cupiditas*, adiectum in Lips. Gern.

(6) *Etiam aegritudine*. Perturbationem hanc evellere aut saltem lenire conatur tota Tusculana tertia. Facc. — *Voluptate animi*. Id est, laetitia gestiente, quae est commotio

ptate animi, et iracundia; ut tranquillitas *animi* [7] et securitas adsit, quae affert tum constantiam, tum etiam dignitatem. Multi autem et sunt, et fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expetentes, a negotiis publicis se removerunt, ad otiumque perfugerunt: [8] in his et nobilissimi philosophi longeque principes, [9] et quidam homines severi et graves, nec populi nec principum mores ferre potuerunt, [10] vixeruntque nonnulli in agris, delectati re sua familiari. His idem propositum fuit, quod regibus, [11] ut ne qua re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur: cuius proprium est, sic vivere, ut velis.

XXI. Quare, quum hoc commune sit potentiae cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis; [1] alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant; alteri, si contenti sint et suo, et parvo. In quo neutrorum omnino contemnenda est sententia: sed et facilior, et tutior, et minus aliis gravis aut molesta

vehemens ex praesenti opinato bono, per quam discedimus a naturae constantia. Vide Tusc. IV, cap. 6. Facc.

(7) Ita cum Pearcio I. F. Heusingerus. Vulgo abest *animi*, quod est in Mss. plurimis.

(8) *Removerunt — perfugerunt* e compluribus Mss. revocavit I. F. Heusinger. Vulgo *removerint — perfugerint*.

(9) *In his et nobilissimi philosophi*. Vt Socrates, Plato, Aristoteles, Pythagoras, Democritus, Anaxagoras, Epicurus cum suis sectatoribus, qui negabant sapientem ad rempubl. accedere. Vide Gassendum ad Diog. Laert. de philosophia morali Epicuri. Graev. — Epicurus ait: *Non accedet ad rempubl. sapiens, nisi si quid intervenerit.* Zeno ait: *Accedet ad rempubl. nisi si quid impedierit. Alter otium ex proposito petit, alter ex causa*, ut ait Seneca. Beier. — *Et quidam homines.* Haud dubium est quin Pomponium Atticum aliosque similes significet. *B.*

(10) *Nec principum.* Hac voce optimates intelligit. Facc.

(11) *Quod regibus.* Hoc enim demum regium est, vivere ut velis. Facc.

(1) *Potentiae cupidorum.* Tam potentiae cupidi, quam quieti et otiosi, id propositum habent, ut vivant ad voluntatem, nemini obnoxii. Facc.

vita est otiosorum; fructuosior autem hominum generi, et ad claritatem amplitudinemque aptior eorum, qui se ad rem publicam et ad res magnas gerendas accommodaverunt. Qua propter et iis forsitan concedendum sit, [2] rem publicam non capessentibus, qui, excellenti ingenio, doctrinae sese dediderunt; et iis, qui aut valetudinis imbecillitate, aut aliqua graviore causa impediti, a re publica recesserunt, quum eius administrandae potestatem aliis, laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit causa, si despicere se dicant ea, quae plerique mirentur, [3] imperia et magistratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum puto. Quorum iudicium in eo, quod gloriam contemnant et pro nihilo putent, difficile factu est non probare; sed videntur labores et molestias, tum offensionum et repulsarum [4] quasi quandam ignominiam timere, et infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi constent; [5] voluptatem severissime contemnant, in dolore sint molliores; gloriam negligant, fran-

(2) *Iis forsitan concedendum sit.* Ex graecismo cum participio, ex quo supplenda ellipsis, *ut remp. non capessant*. Beier. — *Concedendum sit.* Id est, assentiendum. Quid si legas *parcendum sit*? Proxime enim sequitur *concederent*: nec solet Cicero verborum inopia laborare. Facc. — At non idem utroque loco valet *concedere*: altero ignoscere, permittere altero: quo levior fit offensio, quamquam in promptu est *adhibere*, hoc ipso capite extr. bis scriptum. Alia exempla collegit I. M. Heusingerus ad h. l. Gern. — *Qui*. h. l. *qui* vim habet eamdem atque *si ii*.

(3) Goth. *quae plurimi admirentur*.

(4) Sic I. F. Heusinger e Guelf. 2, et melioribus Gruteri codd. Idem probaverunt Gulielm. Facciol. Gernh. Vulgo *tum offensionum, tum repulsarum*.

(5) *Rebus contrariis*. Nam qui contemnunt voluptates, non deberent timere dolorem; nec illi, qui negligunt gloriam, infamia turbari deberent. Facc.

gantur infamia: atque ea quidem non satis constanter. Sed iis, qui habent a natura adiumenta rerum gerendarum, abiecta omni cunctatione, adipiscendi magistratus, [6] et gerenda res publica est. Nec enim aliter aut regi civitas, [7] aut declarari animi magnitudo potest. Capessentibus autem rem publicam nihilo minus, [8] quam philosophis, haud scio an magis etiam, et magnificentia et despicientia adhibenda est [9] rerum humanarum, et ea, quam saepe dico, tranquillitas animi atque securitas: [10] si quidem nec anxii futuri sunt, et cum gravitate constantiaque victuri. Quae eo faciliora sunt philosophis, quo minus multa patent in eorum vita, quae fortuna feriat, et quo minus multis rebus egent; et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. [11] Quocirca non sine causa maiores motus animorum concitantur, maioraque efficienda rem publicam gerentibus, quam quietis; quo magis [12] his et magnitudo animi est adhibenda, et vacuitas ab angoribus. Ad rem gerendam autem qui

(6) *Adipiscendi magistratus. Adipiscitur*, qui petivit antea et ambiit: itaque consequens dicitur pro antecedente. *B.*

(7) *Regi civitas.* Nec recte civitas regi poteat, nisi ab eo, qui habeat a natura regendi adiumenta; nec ea qui habet, potest alia ratione declarare animi magnitudinem. Itaque in lib. III de Fin. cap. 20, scribit: *consentaneum esse naturae, ut sapiens velit gerere et administrare rempublicam.* Facc.

(8) *Nihil minus* Gu. 1, 2, 6, add. vall.

(9) *Adhibenda est* recte post Manut. et Fabric. rescripsit Facciolatus. Nam, quod Heusingerus monuit, non pendet ab antecedente *haud scio an*, ut vulgato *adhibenda sit* opus esset.

(10) Schutz. *rerum humanarum, quam saepe dico, et tranq. animi atque secur.* Typ. T

(11) *Tam g. cadere non p.* Subauditur oppositio, *quam principes, quorum ex alto fastigio suo deiectorum sonitu fragor intonat ita, ut casum universa civitas sentiat.*

(12) *Quo magis*, pro eo *magis igitur.*

accedit, caveat, ne id modo consideret, quam illa res honesta sit, sed etiam, ut habeat efficiendi facultatem. In quo ipso considerandum est, ne aut temere desperet propter ignaviam, aut nimis confidat propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis, prius, quam aggrediare, adhibenda est praeparatio diligens.

XXII. Sed quum plerique arbitrentur, res bellicas maiores esse, quam urbanas; minuenda est haec opinio. Multi enim bella saepe quaesierunt propter gloriae cupiditatem: atque id in magnis animis ingeniisque plerumque contingit, eoque magis, si sunt ad rem militarem apti, et cupidi bellorum gerendorum. [1] Vere autem si volumus iudicare, multae res exstiterunt urbanae maiores clarioresque, quam bellicae. Quamvis enim Themistocles iure laudetur, et sit eius nomen, quam Solonis, illustrius, citeturque Salamis clarissimae testis victoriae, quae anteponatur consilio Solonis ei, quo primum constituit Areopagitas: [2] non minus praeclarum hoc, quam

(1) *Apti et cupidi*. I. F. Heusingerum pro *cupidi* coniicientem *callidi* fefellit Ruhnkenii auctoritas, qui in *cupidi* iudicaverat latere vocabulum, quod peritos significet. At non necesse est, qui gloriae cupidus est, ut idem sit cupidus belli. Mecum sentire video Erfurdtium. GERN. — Schutzius reposuit *callidi*. In vulgata, inquit, hoc est ineptum, quod qui bella quaerunt propter gloriae cupiditatem, iidem dicuntur eo magis hoc facere, si sint *cupidi* bellorum. Gernhardo Beieurs assentitur. *B.*

(2) *Quo primum constituit Areop.* Qualecumque Areopagi iudicium ante Solonem fuerit (multa enim quae de superiore eius aetate narrantur, debentur fabulis) illud certum est, exigua fuisse ante Solonem Areopagi initia; Solonis autem instituto florere et latius patere coepisse eius auctoritatem. Vid. Perizon. ad Aelian. V. H. V, 15. GESN. — *Areopagitas.* De sanctissimo hoc Atheniensium consilio, cuius nocturni conventus sub dio in Areopago, i. e. clivo Martis haud procul ab Athenarum arce habebantur, vid. Att. I, 14, 6 pr. Isocrat. in Areop. p. 192 ed. H. Wolf. Οἱ πρό-

illud, iudicandum est. Illud enim semel profuit, hoc semper proderit civitati: hoc consilio [3] leges Atheniensium, hoc maiorum instituta servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adiuverit; at ille vere, a se adiutum Themistoclem. [4] Est enim bellum gestum consilio senatus eius, qui a Solone erat constitutus. Licet eadem de Pausania Lysandroque dicere: quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedaemoniis dilatatum [5] putatur; tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus et disciplinae conferendi sunt. [6] Quinetiam ob has ipsas causas et parentiores habuerunt exer-

γονοι ἡμῶν....τὴν ἐξ Αρείου πάγου βουλὴν ἐπέςησαν ἐπιμελεῖσθαι τῆς εὐκοσμίας. Snid. s. v. Αρειος πάγος. Εδίκαζε δὲ καὶ τὰ φονικὰ, καὶ τὰ ἄλλα πολιτικὰ διῴκει σεμνῶς. Beier.

(3) *Hoc consilio*. Rationem reddit, cur Areopagus semper prosit. Facc. —*Hoc consilio*, i. e. prudenti invento et instituto Solonis. Perperam Degen. intelligit *conventum* Areopagitarum. At vero tum abesse non posset praepositio. Ciceronis adhue aetate Athenienses Solonis legibus usos esse, docet loc. Bosc. Am. 25, 70; Plutarch. Cic. 24. In seqq. cavillatur Cic. sophismate: *Et Themistocles quidem nihil dixerit, etc.* Itane vero? Nonne etiam ipse Areopagus latebat in praesidio et tutela rei militaris? Quid enim futurum fuisset, si Xerxes servitute oppressisset Athenas? Quamquam, quae Lysias in Agorat. p. 133, 3, in iudicio e XXX tyrannis eorumque assessoribus conflato nefaria facta esse taxat, ea perquam confuse Pfeiffer, Antiquitt. Graec. lib. I, cap. 30 extr. in Areopagitas transfert. Beier.

(4) Sic in codd. Lang. Lambin. Fabric. Alii codd. ut Gruteri, Graevii, aliquot Oxx. Vinar. etc. *at ille adiuvit Themistoclem*. I. F. Heusingero proximum vero videbatur, quod Aldus in uno libro repererat, *at ille, se adiutum Themistoclem.*

(5) Codd. Goth. et Ox. unus *quamquam Lacedaemoniis dilatatum putant imperium*. Lambin. et Facciol. *q. L. partum putant imperium*. Gronov. pater *q. L. delatum putant imperium*. Gronov. fil. *q. L. datum putant imp.* Pearcius, I. M. Heusinger, Ernestius *quamquam imperium Lacedaemonis dilatum putatur*. I. F. Heusinger edidit *quamquam imperium Lacedaemonis putatur*. Participium *dilatatum* omittunt aliquot Mss. Langii, Gulielmi, Gruteri. Mihi si codd. addicerent, verissime videretur Gronovii patris lectio *quamquam Lacedaemoniis delatum putant imperium*.

(6) *Conferendi sunt* refertur *ad*

citus,[7] et fortiores. Mihi quidem neque pueris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, quum versaremur in re publica, Q. Catulus Cn. Pompeio cedere videbatur.[8] Parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. Nec plus Africanus, singularis et vir et imperator, in exscindenda[9] Numantia rei publicae profuit, quam eodem tempore P. Nasica privatus, quum Tib. Gracchum interemit: quamquam haec quidem res non solum ex domestica est ratione; attingit etiam bellicam,[10] quoniam vi manuque confecta est: sed tamen id ipsum gestum est consilio urbano, sine exercitu. Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis et invidis audio:

Cedant arma togae, concedat laurea laudi.[11]

Vt enim alios omittam, nobis rem publicam gubernantibus, nonne togae arma cessere? Neque enim

Pausaniam et Lycurgum. Vtilatior quidem constructio esset, *tamen eorum res gestae ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus et disciplinae conferendae sunt.* Attamen illa ratio est exquisitior, quam multis similibus exemplis illustravit I. F. Heusinger ad h. l.

(7) In multis Mss. est *paratiores*, quod receperunt Ald. et Facciolatus. — Anemoecius in dial. castig. ad h. l. nos, inquit, *parentiores* habemus, id est magis obedientes, propter poenam videlicet legum. Leges enim exercitum non paratiorem, hoc est, instructiorem, sed parentiorem reddunt. Gebh.

(8) Scaurus et Catulus clariores fuere in pace; Marius et Pompeius in bello. Facc.

(9) Codd. Goth. Vinar. Oxx. edd. aliquot vett. *excidenda;* Gronov. Ern. *excidunda.* Gu. 2 habet *exscindenda,* quod Graev. probavit, Heusing. et Gernh. receperunt.

(10) Schutz. *attingit enim bellicam* e cod. Guelf. 3 cum Heusingero et Gernh. recepit. Tzp. T.

(11) Sic unus cod. ex Oxx., ceteri omnes *linguae.* At recte plerique edd. tuentur *laudi;* quam lectionem extra dubitationis aleam ponit locus Ciceronis ipsius orat. *in Pison.* c. 30. — *Laurea,* inquit M. Heus. minus recte opponitur *linguae*, quam *laudi*, id est, honorifico senatus populique rom.

in re publica periculum fuit gravius umquam, nec maius otium. [12] Ita consiliis diligentiaque nostra celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. [13] Quae res igitur gesta umquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem et hereditas huius gloriae, et factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompeius, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, frustra se tertium triumphum deportaturum fuisse, nisi meo in rem publicam beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt ergo domesticae fortitudines [14] non inferiores militaribus: in quibus plus etiam, quam in his, operae studiique ponendum est.

XXIII. Omnino illud honestum, quod ex animo excelso magnificoque quaerimus, animi efficitur, non corporis viribus. Exercendum tamen corpus, et ita afficiendum est, [1] ut obedire consilio rationique possit in exsequendis negotiis, et in labore tolerando. Honestum autem id, quod exquirimus, totum est

iudicio. Gern. scripsit *linguae*, et citat quoque orat. in Pison. ubi hic versus sive ab ipso Cicer. sive a correct., quum reliquae orationi, tum verbis *minime laudi lauream concessisse* accommodatus est. *Linguae* est ad poëtae sermonem aptius. Gern.

(12) Edd. quaedam *odium*, quod foret odium coniuratorum in rempublicam. Sed *otium* notat sine ullo civitatis tumultu exstinctam esse coniurationem. *B.*

(13) Deleri vult *ipsa* Gronovius pater. Non male filius coniicit *impia*, cui favet totius huius loci ratio, ad poëticam vim adspirans: quod non mirabitur qui noverit Ciceronem de consulatu suo gloriantem. Vide III, 1, 1: *a republica.... armis impiis vique prohibiti, otium persequimur.* Gern.

(14) *Fortitudines.* Rarior pluralis, qualis est *quietes* cap. 29; *tarditates et celeritates* cap. 36. M. Heus.

(1) Reiz. conj. *assuefaciendum*, quod placet Beiero.

positum in animi cura et cogitatione: [2] in quo non minorem utilitatem afferunt, [3] qui togati rei publicae praesunt, quam qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio saepe aut non suscepta, aut confecta bella sunt, nonnumquam etiam illata: ut M. Catonis bellum tertium Punicum;[4] in quo etiam mortui valuit auctoritas. [5] Quare expetenda quidem magis est decernendi ratio, quam decertandi fortitudo; [6] sed cavendum, ne id bellandi magis fuga, quam utilitatis ratione faciamus. Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud, nisi pax, quaesita videatur. Fortis vero et constantis est, non perturbari in rebus asperis, nec tumultuantem de gradu deiici, ut dicitur; sed praesenti animo uti et consilio, [7] nec a ratione discedere. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, [8] praecipere cogitatione futura, et aliquanto ante constituere, quid accidere possit in utramque partem, et quid agendum sit, quum quid evenerit; [9] nec committere, ut ali-

(2) Verba *honestum autem... cogitatione* frustra Facciolato de glossa suspecta fuere.

(3) *In quo.* Sc. ut nobis videtur, in quo honesto exercendo, vel: et in iis rebus quae ex honestate manant. *B.*

(4) De quo Florus lib. II, cap. 15. Susceptum dicitur auctoritate Catonis, quia, quum viveret, delendam esse Carthaginem, etiam quum de alio consuleretur, pronuntiabat. Porro post vocem *Catonis* quidam codices addunt *consilio*. Facc.

(5) Mortuus est Cato ante triennium, quam Carthago deleretur, L. Censorino et M. Manlio coss. ut est apud Paterculum I, cap. 13. Facc.

(6) Iniuria verbum *fortitudo* deleverunt Langius, Lambinus et Fabricius.

(7) Sic I. F. Heusinger auctoritate codd. Gu. 1, 2, 4. At Grut. Gron. Ern. *sed praesentis animi uti consilio* ut est in Gu. 5 et edd. vett.

(8) *Illud etiam ingenii.* Vbi bellorum pericula ingruant, fortis et constantis animi est non nimis turbari: sed et animi est, et ingenii magni praecavere, ne ingruant, eaque expedire, quibus ingruentia propulsentur. Facc. — Mich. Heusingerus refert *hoc* ad superiora *non perturbari* et reliqua, *illud* ad ea quae sequuntur, *praecipere cogitatione futura.*

(9) *Quum quid evenerit*: Euphemismus de calamitate, ut εἴ τι γένοιτο

quando dicendum sit, *Non putaram*. Haec sunt opera magni animi et excelsi, et prudentia consilioque fidentis. Temere autem in acie versari, et manu cum hoste confligere, immane quiddam et belluarum simile est. Sed quum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, et mors servituti turpitudinique anteponenda.

XXIV. De evertendis autem diripiendisque urbibus, valde considerandum est, ne quid temere, ne quid crudeliter. Idque est viri magni, rebus agitatis,[1] punire sontes, multitudinem conservare, in omni fortuna recta atque honesta retinere. Vt enim sunt, quemadmodum supra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponunt;[2] sic reperias[3] multos, quibus periculosa et

et ἄν τι γένηται: de quibus vid. Schaefer. virum sommum, ad Gregor. Corinth. p. 565. Turpissimam imperatori excusationem esse: *Non putaram*, dixit Fabius, teste Seneca, de Ira, lib. II, cap. 31. Sed Valer. Max. VII, 2, 2, nominat Scipionem Africanum. Beier.

(1) Turbatis et iactatis rebus, ita praeliari, ut sontes puniantur, sed multitudo conservetur. Id autem monet, quia in urbium direptionibus insons multitudo fere perire solet. Facc. — Cui Beier. assentitur. Contra Langius: Vult Cicero, virum magnum non temere ad puniendum ruere, sed expensa demum et animo diligenter volutata causa. Nam hoc est agitare: a quo cogitare, quasi coagitare, ut a coago, cogo. Sallust. in Iugurth. *Quae quum praecepta parentis mei agitarem*. Et paullo post: *Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem imminuere, ac mox agitando aliud quam bellum mallet*. Sic Cic. de Finib. cap. 2, et alibi. — Et Langio assentiuntur F. Maturantius, H. Wolf. I. M. Heusing. et Hotting. Verum *agitare*, nisi aliud additum sit, ut pro Cluent. cap. 32, 88, per se non est iudicare, sed multum diuque tractare. Deinde, qui sontes punit, id facere non potest, nisi cuiusque causa cognita. Rebus autem perturbatis, si quidem urbs vi capta est, aequum esse et iustum, illud demum viri magni est. Idque declarant etiam sequentia *in omni fortuna*. Equidem facilius haec duo excludi patiar, ut absunt a Ma. Gu. 1, quam *agitatis* accipiam pro *cognitis*, quamque concedam Ciceronem ambigua otiosaque verba dedisse, ubi cetera sunt cum brevitate perspicua. Gern.

(2) Ita plerique Mss. et edd. vett. quod cum Facciolato praetulit Heusing. alteri lectioni *anteponant*.

(3) *Reperias* reposuit Heusinger e

calida consilia [4] quietis et cogitatis et splendidiora et maiora videantur. Numquam omnino periculi fuga committendum est, ut imbelles timidique videamur; sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine causa: quo nihil potest esse stultius. Quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter aegrotantes leniter curant, gravioribus autem morbis periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempestatem adversam optare, dementis est; subvenire autem tempestati quavis ratione, sapientis: eoque magis, si plus adipiscare, re explicata, boni, quam addubitata mali. [5] Periculosae autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim rei publicae. Itemque alii de vita, alii de gloria, et benivolentia civium in discrimen vocantur. Promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quam ad communia; dimicareque paratius [6] de honore et gloria, quam de ceteris commodis

Gu. 2, 3, ed. Magont. incert. et Nonio voc. *Calidum*. Vulgo *reperies*.

(4) *Calida consilia*. Ardore nimio suscepta et ad bellum potius, quam ad quietem spectantia. Facc. — Donatus *calidum* interpretatur periculosum, ad similitudinem graec. θερμὸν.

(5) Si, quum quavis ratione rem expedieris, plus boni adipiscaris, quam sit malum illud, quod oriri potest ex re in dubium discrimen adducta. Facc. — Vnus verum pervidit Gerv. qui sensum expressit fere hunc: » si adipiscare, re bene gesta, tantum boni, ut eo praeponderetur illud malum, quocum conflictandum est, re adhuc dubia necdum explicata, ancipite adhuc rei discrimine. Beier.

(6) *Parcius*. Sic edidit I. F. Heusinger e cod. Guelf. 2. Vulgo *paratius*. Illud est, minus saepe honoris et gloriae periculum adire. Vulgatum retinuit Gernhardus.—*Paratius*. Alii *parcius*. Verum est *paratius*, quod probat etiam vir D. in Bibl. Turic, II, p. 151 sq. Mox enim et reprehenduntur, qui nimium famae largientes magno rempubl. incommodo efficere non dubitant, et contrariam ob causam laudatur Fabius Cunctator, qui *non ponebat rumores ante salutem*. Ernesti. — Vel ex Erfurdtii nota non plane videtur quomodo haec sen-

Inventi autem multi sunt, qui non modo pecuniam, sed vitam etiam profundere pro patria parati essent; iidem gloriae iacturam ne minimam quidem facere vellent, ne re publica quidem postulante: ut Callicratidas, qui quum Lacedaemoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multaque fecisset egregie, vertit ad extremum omnia, [7] quum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginusis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit, Lacedaemonios, classe illa amissa, aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. [8] Atque haec quidem Lacedaemoniis plaga mediocris: illa pestifera, qua, quum Cleombrotus, invidiam timens, temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedaemoniorum opes corruerunt. [9] Quanto Q. Maximus melius? [10] de quo Ennius:

tentia cum sequentibus cohaereat. Nos hunc totius loci tenorem esse putamus. In iis ancipitibus et periculosis consiliis capiendis, multa consideranda sunt, primo periculum quod impendet, utrum reipublicae an privatim sibi impendeat: secundo, an vitae, an gloriae, an benivolentiae civium discrimen nobis sit subeundum: atqui statuemus primum nos promptiores esse debere ad ea pericula quae nobis privatis impendent, quam ad ea quae toti reipublicae: statuemus deinde ea pericula quae ad vitae commoda tuenda subire nollemus, pro gloria et honore sine dubio esse subeunda, quia maius est gloriae pretium quam ipsius vitae: sed ipsi gloriae non hoc concedere debemus, in quo multi saepe deliquerunt, ut salutem patriae gloriae nostrae privatae postponamus. *B.*

(7) Effecit ut illius belli fortuna a Lacedaemoniis ad Athenienses converteretur. M. Havs.

(8) Putabat se classem removere non posse sine suo dedecore, quod fugere videretur. Facc.

(9) Cleombrotus, Lacedaemoniorum dux, suorum civium invidiam et ignaviae notam timens, pugnam commisit in campis Leuctricis cum Thebano Epaminonda, victusque est. Facc. — De Cleombroto Cicero secutus est Xenoph. Hist. Graec. VI, 4, 5—15. Garn.

(10) Fabius Maximus cunctando fregit vires Hannibalis, nihil sollicitus de suorum civium invidia et cri-

Vnus homo nobis cunctando restituit rem.
Non enim ponebat (11) *rumores ante salutem.*
Ergo postque, magisque viri nunc gloria claret. (12)

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiae metu non audent dicere. (13)

XXV. Omnino qui rei publicae praefuturi sunt, duo Platonis praecepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut quaecunque (1) agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum: alterum, ut totum corpus rei publicae curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Vt enim tutela, sic procuratio rei publicae ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam: ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cuiusque videantur, pauci universorum. Hinc apud Athenienses magnae discordiae; in nostra re publica non solum seditiones, sed pestifera etiam bella civilia: quae gravis et fortis civis, et in re publica dignus principatu, fugiet atque oderit, tradetque se totum rei

minationibus, qui eum ingenio, non arte cunctatorem ferebant. *B.*

(11) Sic I. F. Heusinger. e Mss. Gu. 4, antiquo schol. et ed. Magont. ut vel *eni'* pronuntietur, vel idem in unam syllabam contrahatur. Vulgo *non ponebat enim rumores ante salutem*.

(12) Ergo et post obitum vir gloria claruit, et magis etiam hac aetate claret, quam quum viveret. Gernh.

(13) *Invidiae metu non audent dicere.* Etiam ad superandum metum invidiae in rebus urbanis opus est fortitudine et contemptu isto rumorum. Facc.

(1) Codd. aliquot quos secutus est Facciolatus, *quidquid agunt.*

publicae, neque opes aut potentiam [2] consectabitur, totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec vero criminibus falsis [3] in odium aut invidiam quemquam vocabit; omninoque ita iustitiae honestatique adhaerescet, ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potius, quam deserat illa, quae dixi. Miserrima est omnino [4] ambitio honorumque contentio: de qua praeclare apud eundem est Platonem: Similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter potius rem publicam administraret, ut si nautae certarent, quis eorum potissimum gubernaret. Idemque praecipit, ut eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant, non eos, qui suo iudicio tueri rem publicam velint: [5] qualis fuit inter P. Africanum et Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

Nec vero audiendi, qui graviter irascendum inimicis putabunt, idque magnanimi et fortis viri esse

(2) *Opes* hic quidem acceperim de factione clientium et assectarum, ut § 64 extr. II, 41. Heus. Gern. Sch. accipiunt pro *divitiis*, ut § 9, scil. ut distinguantur e *potentia*. Sed hoc bene fieri potest alio modo. Nam *potentia* ex *opibus* pendet: quando quidem factio ambitioni magistratus et imperia expetentium aut rogationibus leges ferentium suffragatur, adversariosque ut concedant, metu cogit. Beier.

(3) Quod fieri solebat in bonorum petitione et ambitu. Facc. — *Nec vero.... vocabit*. Vt Q. Metellum criminatus est C. Marius, III, 79. Beier.

(4) Gu. 1, 2, 4, *Miserrima omnino est*. Heusingerus e Nonio v. *contentio* reseripsit *Miserrima omnino ambitio est*, probante Beiero.

(5) *Qui suo iudicio*. Qui sententia a nobis discrepent in reipubl. administratione. Facc. — *Qui suo iudicio tueri rempublicam velint*. Longe aliud est iudicio et sententia, aliud voluntate atque animo dissidere. Nam etiam in sententiarum dissimilitudine ac discrepantia, animorum tamen coniunctio servari potest: neque unquam boni viri quemquam quod a se dissentiret, propterea in inimici loco habendum existimarunt. Evertendam Carthaginem Cato, conservandam Scipio Nasica censebat. Num igitur eos inimicos inter se fuisse animo credimus? Stultorum et imperitorum ista consuetudo est: qui, quoniam, ut ait comicus, nisi quod ipsi faciunt, nihil recte fieri putant,

censebunt. [6] Nihil enim laudabilius, nihil magno et praeclaro viro dignius placabilitate atque clementia. In liberis vero populis, et in iuris aequabilitate exercenda etiam est facilitas et altitudo animi [7] quae dicitur; ne, si irascamur aut intempestive accedentibus, aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem et odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur, rei publicae causa, severitas, sine qua administrari civitas non potest. Omnis autem et animadversio et castigatio contumelia vacare debet: neque ad eius, qui punitur [8] aliquem, aut verbis castigat, sed ad rei publicae utilitatem referri. Cavendum est etiam, ne maior poena, quam culpa sit; et ne iisdem de causis alii plectantur, alii ne appellentur quidem. [9] Prohibenda autem maxime est ira in puniendo. [10] Numquam enim

idcirco a se ne levissimis quidem in rebus dissentientes ferunt. Fassic.

(6) Facciolatus cum Nonio vulgatam retinuit *putant — censent*. Gern.

(7) Cod. unus ex Aldinis, unus Ox. et Eliens. *lenitudo animi*, quod ab Aldo probatum recepit Facciolatus. Pearcius conj. *aptitudo*, Chapmannus *mollitudo*. Sed *altitudo animi*, quod est in plerisque libris ab Heusingero recte explicatur sic, ut sit ea animi indoles, quae non irascitur stulto et imperito vulgo, quae se contemni non posse et ultra omnes iniurias evectam putat. — *Altitudo animi* est h. l. *hilaritas, comitas et mansuetudo de industria, fastidii dissimulatio, versuta patientia*, cuius exempla vide § 109, et de hominis civilis vita plena stomachi, Mur. 9, 19; Brut. cap. 66. *Morositas* autem *inutilis* esse dicitur, non, ut Hollingerus cum Garvio accepit, *ad negotia rite administranda, quippe quae animum impediat*; sed *ad gratiam, id est, odiosa*. Ergo *et* hic explicationem annexit, ut § 33, p. 75. Beier.

(8) *Punitur* active positum h. l.: legit Nonius VII, 27, et Servius ad Virgil. Aen. XI, 600. Itaque merito Heusingeri repudiarunt lectionem *punet* vel *punit* quae in nonnullis Mss. et edd. reperitur. — *Neque ad eius*, etc. Nemo punire debet ad explendam iram: atque adeo nemo iratus accedere ad puniendum debet. Facc.

(9) Ne in ius quidem vocentur ad reddendam factorum rationem. M. Heus.

(10) Itaque laudatur Plato, qui

iratus qui accedet ad poenam, mediocritatem illam tenebit, quae est inter nimium et parum, quae placet Peripateticis: et recte placet, [11] modo ne laudarent iracundiam, et dicerent utiliter a natura datam. [12] Illa vero omnibus in rebus repudianda est; optandumque, ut ii, qui praesunt rei publicae, legum similes sint, quae ad puniendum non iracundia, sed aequitate ducuntur.

XXVI. Atque etiam in rebus prosperis et ad voluntatem nostram fluentibus, superbiam, fastidium, arrogantiamque magno opere fugiamus. Nam ut adversas res, sic secundas immoderate ferre, levitatis est; praeclaraque est aequabilitas in omni vita, et idem semper vultus, eademque frons, ut de Socrate, itemque de C. Laelio accepimus. Philippum quidem Macedonum regem, rebus gestis et gloria superatum a filio; facilitate et humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter saepe turpissi-

servo cuidam suo iratus: *Tu vero*, inquit, *gratias diis agito, quod ego iratus sim; poenas enim a te exigerem, nisi iratus essem.* Et Xenocrati, qui tum praesens aderat. *Quaeso*, inquit, *tu hunc verberato; me enim, quum iratus sim, id facere non decet.* Eadem fere narrantur de Archyta Tarentino, qui, ut est apud Ciceronem, Tusc. IV, quum villico factus esset iratior, *Quomodo te*, inquit, *accepissem, nisi iratus essem.* Sed et de Platone ipso eiusdem generis alia. Quod servo iratus, sublata manu, quasi eum percussurus, diu eodem in statu constiterit, quumque rogaretur, cur id faceret: *A me ipso*, inquit, *exigo iracundiae meae poenas.* Muret.

(11) *Placet* abest Guelf. 3. I. M. Heusinger. cum aliis malebat *placeret*.

(12) Scilicet Peripatetici (ut est etiam in Tusc. IV, cap. 19) iracundiam ceterasque perturbationes a natura datas esse dicebant, ideoque non avellendas, sed coërcendas; Stoici opinione susceptas esse arbitrabantur, ideoque prorsus deponendas. Idem, quod Peripatetici, veteres academici de iracundia sentiebant, ut est in Acad. IV, cap. 44. Facc. — Vide Muretum hoc loco longius disserentem.

mus: [1] ut recte praecipere videantur, qui monent, ut, quanto superiores sumus, [2] tanto nos geramus summissius. Panaetius quidem Africanum, auditorem et familiarem suum, solitum, ait, dicere, ut equos, propter crebras contentiones praeliorum ferocitate exsultantes, domitoribus tradere soleant, [3] ut his facilioribus possint uti; sic homines, secundis rebus effrenatos, sibique praefidentes, tamquam in gyrum rationis et doctrinae duci oportere, [4] ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem, varietatemque fortunae. Atque etiam in secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum, hisque maior etiam, quam ante, tribuenda auctoritas: iisdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos sinamus: in quo falli facile est. Tales enim nos esse putamus, ut iure laudemur. Ex quo nascuntur innumerabilia peccata, quum homines inflati opinionibus [5] turpiter irridentur, [6] et in maximis versantur erroribus. Sed haec quidem hactenus.

Illud autem [7] sic est iudicandum, maximas geri res,

(1) Vulgo addebatur *fuit*, quod in codd. Mss. et edd. vett. omissum delevit I. F. Heusinger.

(2) Aliquot codd. et edd. vett. *simus*, quod placuit Ernestio. Alterum e melioribus libris revocavit Heusingerus.

(3) Schutz. cum I. F. Heusingero *solent*. T.

(4) *In gyrum*. Petita ab equis similitudine, qui aguntur in gyrum, certis praefinitis limitibus, ut eorum impetus frangatur. Facc.

(5) Laudibus illis, quas opinamur nobis inesse. Facc.

(6) Sese irridendos multitudini praebent, quamquam M. Heusing interpretatur: decipiuntur ab iis, a quibus se laudari putant. *B.*

(7) Verba *illud autem sic est iudicandum.... vitaeque hominum amice* hic non satis apto loco dici, et fortasse transponenda putabat Facciolatus. Sed faciunt epilogum totius de fortitudine disputationis. — Recte monet Facciolatus (et Schutz.) hunc locum esse epilogum, cuius quidem sententia medio fere cap. 21 exspectabatur, postquam § 69, otiosos commemoraverat, tum eos, qui pa-

et maximi animi ab iis, qui res publicas regant, quod earum administratio latissime pateat, ad plurimosque pertineat. Esse autem magni animi, [8] et fuisse multos etiam in vita otiosa, qui aut investigarent, aut conarentur magna quaedam, seseque suarum rerum finibus continerent; [9] aut interiecti inter philosophos et eos, qui rem publicam administrarent, [10] delectarentur re sua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab eius usu suos, potiusque et amicis impartientes, [11] et rei publicae, si quando usus esset. Quae primum bene parta sit, [12] nullo neque turpi quaestu, neque odioso; tum quam plurimis, modo dignis, se utilem praebeat; deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia; nec libidini potius luxuriaeque, quam liberalitati et beneficentiae pateat. [13] Haec praescripta servantem licet magnifice, graviter, animoseque vivere, [14] atque etiam simpliciter, fideliter, vitaeque [15] hominum amice.

riter atque illi tranquillitatem animi se adipisci posse putant, si opes magnas habeant. Ab his quum oratio deflexisset ad rerum bellicarum et urbanarum comparationem et ad reliqua eorum, qui res magnas gerunt, officia; nunc recurrendum erat ad illos otiosos, quorum vita est et facilior et tutior, sed tamen non ab omni magnitudine animi aliena; hisque erant quaedam praecipienda: in quo particula *autem* et aptissima est, et omnium librorum fide confirmata. Garn.

(8) Mirari possis, quod non hoc modo scriptum est: *multos autem magni animi et esse et fuisse*, ut § 69; vel, *sed et esse magni animi et fuisse multos*. Beier.

(9) Philosophi significantur, qui alieni a rebus agendis, continent se intra studiorum suorum fines. Facc.

(10) Medium inter philosophos et eos qui rempublicam administrant, vitae genus sectati, non uni rerum cognitioni dediti. M. Heus.

(11) Hanc scripturam h. l. Mss. omnes confirmant. Alias *impertientes*. — *Potiusque*, valet *sed potius*, ut saepe post negationem.

(12) Mss. et edd. nonnulli *parata*.

(13) *Pateat* valet: materiam praebeat.

(14) Non timide et abiecte, sine

XXVII. Sequitur, ut de una reliqua parte honestatis dicendum sit: in qua verecundia, et quasi quidam ornatus vitae,[1] temperantia, et modestia, omnisque sedatio perturbationum animi, et rerum modus cernitur.[2] Hoc loco continetur id, quod dici latine decorum potest: graece enim πρέπον dicitur.[3] Huius vis ea est, ut ab honesto non queat separari. Nam et quod decet, honestum est; et quod honestum est, decet. Qualis autem differentia sit honesti et decori, facilius intelligi, quam explanari potest. Quidquid est enim, quod deceat, id tum apparet, quum antegressa est honestas.[4] Itaque non solum in hac parte honestatis,[5] de qua hoc loco disserendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat, apparet. Nam et ratione uti, atque oratione prudenter; et agere

suspicione et metu. M. Heus. — *Simpliciter*, non animo subdolo, suspicaci, tecto, sed candido, aperto, bonae fidei.

(15) I. F. Heusinger. et Schutz. cum Guelff. omnibus et edd. vett. *vitae hom. amice.*

(1) Facciolatus edidit *verecundia quasi quidam ornatus vitae.* — *Vereo. et quasi quidam ornatus vitae*) *Et*, quae h. l. a quibusdam libris Langii abest, eamdemne habet explicandi vim quam saepe et v. g. ad § 88 observavimus? Ita opus non erit aut hanc cum Facciolato delere, aut post haec verba iterare *et* cum Gernh. Commodius tamen haec *et quasi* etc. tamquam appositio referentur ad sqq. *Verecundia* et *temperantiae* et *modestiae fons* est communis, quemadmodum § 66, *rerum externarum despicientia* causa esse dicebatur *magnificentiae.* Beier.

(2) *Rerum modus.* Inter nimium et parum. Facc. — Est quidem *rerum modus*, i. q. § 98 extr. *ordo et constantia et moderatio dictorum omnium et factorum.* Beier.

(3) In Goth. *graece πρέπον dicitur* probante I. M. Heusingero; Gu. 3, *id quod graece πρέπον dicitur, latine decorum dici potest.*

(4) Honestas antegreditur tamquam causa hoc modo: est honestum, ergo decet. Quum autem dicimus, decet, ergo honestum est: argumentatio est ab effectu. Facc.

(5) Non solum in temperantia, sed etiam in prudentia, iustitia, et fortitudine decorum spectatur. Facc.

quod agas, considerate; omnique in re quid sit veri, [6] videre, et tueri decet: contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quam delirare, et mente esse captum. Et iusta omnia, decora sunt; iniusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis. Quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro et decorum videtur: quod contra, id ut turpe, sic indecorum. Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum; et ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promptu. Est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat: quod cogitatione magis a virtute potest, quam re separari. [7] Vt venustas et pulchritudo corporis secerni non potest a valitudine; sic hoc, de quo loquimur, decorum, totum illud quidem est cum virtute confusum, sed mente et cogitatione distinguitur. Est autem eius descriptio duplex. Nam et generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur; et aliud huic subiectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet: Decorum id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiae, in eo, in quo natura eius a reliquis animantibus differat. Quae autem pars subiecta generi est, eam sic defi-

(6) *Quid sit verum* reposui cum Gernhardo ex codice Ox. Ψ. — Pessime fecit Gern. librum unum sequutus, quem ceterorum omnium consensus satis arguit corruptelae. Quomodo enim Gern. probavit non latine dici posse eum *falli, errare, decipi*, qui non videt *quid in quaque re sit veri*? Praesertim, quum qui videt quantum veri sit in quaque re, idem videre debeat eadem ratione, quando res omnino verae omnino falsae sint. Bouh.

(7) *Re separari.* Est igitur proprietas necessarie, ut eam logici vocant, quemadmodum calor in igne. Facc.

niunt, ut id decorum esse velint, quod ita naturae [8] consentaneum sit, ut in eo moderatio et temperantia appareat cum specie quadam liberali. [9]

XXVIII. Haec ita intelligi, existimare possumus ex eo decoro, quod poëtae sequuntur: de quo alio loco plura dici solent. Sed tum servare illud poëtas dicimus, quod deceat, quum id, quod quaque persona dignum est, et fit, et dicitur. Vt, si Aeacus, aut Minos diceret,

Oderint, dum metuant: . . . . [1]

aut:

Natis sepulcro [2] *ipse est parens*:

indecorum videretur: quod eos fuisse iustos accepimus. At Atreo dicente, plausus excitantur. Est enim digna persona oratio. Sed poëtae, quid quemque deceat, ex persona iudicabunt: nobis autem perso-

(8) *Ita naturae.* Legendum opinor, *ita naturae cuiusque.* Et quae praecedunt, et quae sequuntur, ita poscunt. Facc. — *Cuiusque* nec legendum est, nec intelligendum. Est enim haec hominis natura, quae in omnibus certe similis est. Vid. ad cap. 14 pr. Garn. — *Vt in eo moderatio*, etc. Hinc apparet, quam sit necessaria vox *cuiusque*. Facc.

(9) Id est, eluceat ita, ut simul agnoscatur excellentia ingenuae indolis atque ab omni cupiditate liberae. *Species* dicitur illa ex omni perturbationum animi sedatione nascens dignitas et maiestas, quae aliorum approbationem movet. Beier.

(1) Versus ex veteri tragoedia, Attii fortasse, vel ut vulgo scribitur Accii, cuius Atreus a veteribus citatur.

(2) *Natis sepulcro*, etc. Ex veteri tragoedia de Thyeste, cuius natos infantes frater Atreus occidit atque inter epulas patri comedendos apposuit. Vide Hyginum Fab. 88. Alii leg. *sepulcrum*, idque ortum est ab iis, qui dubitarunt, num latine dici posset *sepulcro esse*. Facc. — *Sepulcrum* aptius est propter alterum dativum *natis*, et gravius. Contentionem autem codicum in quibus est *ipse est parens* cum iis qui tuentur *ipse sit parens*, quod etiam Lambin. et I. F.

nam imposuit ipsa natura, [3] magna cum excellentia praestantiaque animantium reliquarum. [4] Quocirca poëtae in magna varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat, et quid deceat, videbunt: nobis autem quum a natura constantiae, moderationis, temperantiae, verecundiae partes datae sint; quumque eadem natura doceat non negligere, quemadmodum nos adversus homines geramus: efficitur, ut et illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quam late fusum sit, appareat; et hoc, quod spectatur in unoquoque genere virtutis. Vt enim pulchritudo corporis apta compositione membrorum movet oculos, et delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt; sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, ordine, et constantia, et moderatione dictorum omnium atque factorum. Adhibenda est

Gronov. coniecerunt, dirimi putaverim, si una litera restituta legatur: *Natis sepulcrum ipse esto parens.* .... quod et Atreo poenam in fratrem meditanti novam, et eiusdem tragoediae loco, qui de eadem re legitur Tuscul. IV, 36, convenientius est. Alterum *N. s. ipse est p.* non indignum videbitur, ut debet, Aeaco, nisi ex ore et voce loquentis accedat crudelitatis significatio. Altera autem lectio a Graevio commendata *N. s. ipse sit p* propter metrum nequit ferri. Gern. — Schutzius cum Heusing. retinuit *sepulcro*. Beierus dicit Gernhardi conj. metro adversari, sive corripiatur sive producatur v. *esto* ultima. Bock.

(3) *Personam imposuit ipsa natura.* Modum loquendi et agendi praescripsit. Facc.

(4) *Animantium reliquarum.* Id est, supra reliquas animantes. Genitivus casus in hac syntaxi duriusculus videtur. Facc. — Alii *reliquorum*; sed femineo genere Cicero dicit *animantes*, ubi opponit *homini*. Vide Leg. I, 9, 26: *Nam quum ceteras animantes abiecisset ad pastum, solum hominem erexit*, ad q. l. vide Goerenzium. Gern. — Haec ex opposito membro et seqq. sic intelligenda: Nos autem quid deceat, iudicabimus e partibus, quas quasi in communi spectaculo mundi agendas nobis dedit ipsa natura ita, ut multum natura nostra pecudibus reliquisque belluis antecedat. Conf. § 96, 105 pr. Genitivi,

igitur quaedam reverentia adversus homines, [5] et optimi cuiusque, et reliquorum. Nam negligere, quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem quod differat, in hominum ratione habenda, inter iustitiam et verecundiam. Iustitiae partes sunt, non violare homines; verecundiae, non offendere: [6] in quo maxime perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primum habet *vim*, [7] quae deducit ad convenientiam conservationemque naturae: quam si sequemur ducem, numquam aberrabimus; consequemurque [8] et id, quod acutum et perspicax natura est; [9] et id, quod ad hominum consociationem accommodatum; et id, quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac inest parte, de qua disputamus. [10] Neque enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt. [11] Duplex est enim vis animorum,

sensu hic e praepositione *prae* in *praestantia* pendentis, usus brevitatis studio excusari videtur Gernhardo. Puto sic dici e graecismo ἔξοχος ἄλλων, et in Homer Hymn. IV, 363, *περιώσιον ἄλλων*. Beier.

(5) Gu. 3 *adversus omnes*, quod non displicebat I. F. Heusingero.

(6) Hoc respicit reverentiam adversus homines de quo supra. Dum enim eos veremur, nihil facimus, quod in offensionem incidat. Facc.

(7) Ita correxerunt Heusingeri. Vulgo *hanc primam habet viam*. At in Guelff. et edd. vett. est *primum*. *Vim* pro *viam* iam Victor. et Gryph. ediderant.

(8) Facciol. e suo cod. *assequemurque*.

(9) *Quod acutum*. Primo hoc membro significatur prudentia, altero iustitia, tertio fortitudo. Facc.

(10) Hoc est, de temperantia. In ea autem maximam vim decori positam dicit, quia illa maxime temperat motus animi et naturae accommodat. Facc.

(11) *Neque enim solum corporis*, etc. Periodus haec orta videtur ex monito alicuius grammatici margini

atque naturae: [12] una pars in appetitu posita est, quae est ὁρμὴ graece, quae hominem huc et illuc rapit: altera in ratione, quae docet et explanat, quid faciendum fugiendumve sit. Ita fit, ut ratio praesit, appetitus obtemperet.

XXIX. Omnis autem *ratio* [1] vacare debet temeritate et negligentia: nec vero agere quidquam, cuius

adscripto. Facc. — Offeosio, quam vir doctus sensit, sed, vitii sede non plane perspecta, levavit audacius, in eo est, quod Cicero, postquam decori officium in convenientia et conservatione naturae posuit, quae ducat ad prudentiam, iustitiam, fortitudinem, non addit temperantiam, quam natura duce assequamur, sed docet, quale sit id quod deceat, maximamque vim decori inesse in temperantia, id quod satis iam est expositum § 98. Deinde a decori vi recurrit ad naturam, cui et corporis et animi motus esse accommodandos, propterea quod maxima vis decori sit in hac parte, id est, in decoro. Immo propterea, quod probari non possunt, nisi tales sint, quales natura postulat. Scribendum igitur est: *Sed maxima vis naturae in hac inest parte*, etc. Vox *decori* nimirum *naturae* locum occupavit in omnibus nostrae memoriae codicibus e proximis *in quo maxime perspicitur vis decori*. Ceterum comparetur Finib. V, 12, in primis § 35. Nihil autem frequentius in Ciceronis philosophicis quam naturae vim praedicari. Gern. — In his Gernhard. non plane assentimur, quem meminisse decuisset, ea quae paullo ante de v. *enim* transeundi causa posita dixerat. Sensus enim, ni fallimur, hic est: postquam, quae sit vis decori, Cicero commonstravit, et quomodo cuique virtuti sit connexum, ideoque homini appetendum; addit, maximam vim decori esse in temperantia, quod sic confirmat: si probamus motus eos corporis qui ad naturam apti sunt, multo magis animi motus probare debemus, etc.

(12) *Atque naturae.* Ald. Lambin, Pearc. Facc. M. et I. F. Heusinger. Gern. et Schutz. dedere *atque natura*, quod adeo illis necessarium visum est, ut unius Ms. Groning. auctoritate contenti essent. Nobis eorum lectio aliquid habere videtur nimis duri et inconcinni: nec altera lectio aliquid habere quod tantopere contemni debeat. — *Una pars.* Cicero partes animorum dicit, quas facultates nostri appellant, et quae Graecis sunt μέρη ψυχῆς. Bouil.

(1) Ita I. M. Heusinger. cum cod. Vinar. edd. Rom. Venet. duobus Arg. rescripsit pro vulgato *omnis autem actio*. — *Actio* glossa videtur v. *ratio*, quae est in bonae notae et Mss. et edd. vett. Intellige *ratio agendi*, ut cap. 7 pr. et Fin. V, 21, 58, ubi quatuor actionum genera honesta dicuntur, *prudens, temperans, fortis et iusta ratio*. Beier.

non possit [2] causam probabilem reddere. Haec est enim fere descriptio officii. Efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eamque neque praecurrant [propter temeritatem], [3] nec propter pigritiam, aut ignaviam deserant, sintque tranquilli, atque omni perturbatione *animi* [4] careant. Ex quo elucebit omnis constantia omnisque moderatio. Nam qui appetitus longius evagantur, et tamquam exsultantes sive cupiendo, sive fugiendo, non satis a ratione retinentur, hi sine dubio finem et modum transeunt. Relinquunt enim et abiiciunt obedientiam, nec rationi parent, cui sunt subiecti lege naturae: a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora ipsa cernere iratorum, aut eorum, qui aut libidine aliqua aut metu commoti sunt, aut voluptate nimia gestiunt: quorum omnium vultus, voces, motus, statusque mutantur. Ex quibus illud intelligitur (ut ad officii formam [5] revertamur), appetitus omnes contrahendos sedandosque esse, excitandamque animadversionem et diligentiam, ut ne quid temere ac fortuitu, inconsiderate negligenterque agamus. Neque enim ita gene-

(2) Ern. conj. *non possis* ob praecedens *actio*, et sic est in Exc. Eybi et Bedae.

(3) Graev. Oliv. Ernest. et Heus. duo illa verba tacito post Fr. Fabricium omiserunt. Minus necessaria sunt propter verbum *praecurrere*, in quo est per se temeritatis quaedam significatio. Haec Gernhard. qui vv. *propter temer.* uncis inclusit. In Beiero non apparent. Schutzius ea restituit. — Vncis iterum ea inclusi; ac desunt in edd. vett. quas inspexi. *Typ. T.*

(4) Facciolatus delendum censuit *animi*, probantibus Heusingeris. — Facc. delet *animi*, notatque: Nonne appetitus quoque pars animi est? Fortasse vox *animi* irrepsit ex incauta iteratione vocis *omni*: quod non est infrequens in codicibus Mss. — Gern. *animi* uncis inclusit.

(5) *Forma* est descriptio, depicta alicuius rei imago. Ait ergo se rediturum ad exprimendam officii formam, id est, ad illum describendum, ad ea, quae officio conveniunt, explicanda. M. Heus.

rati a natura sumus, ut ad ludum et iocum facti esse videamur, sed ad severitatem potius, et ad quaedam studia graviora atque maiora. Ludo autem et ioco uti illo quidem licet, sed sicut somno et quietibus ceteris, tum quum gravibus seriisque rebus satisfecerimus. Ipsumque genus iocandi non profusum, nec immodestum, sed ingenuum et facetum esse debet. Vt enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quae ab honestis actionibus [6] non sit aliena; sic in ipso ioco aliquod probi ingenii lumen eluceat. Duplex omnino est iocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitiosum, obscenum; alterum, elegans, urbanum, ingeniosum, facetum. Quo genere non modo Plautus noster, et Atticorum antiqua comoedia, [7] sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt; [8] multaque multorum facete dicta, ut ea, quae a sene Catone collecta sunt; quae vocant ἀποφθέγματα. Facilis igitur est distinctio ingenui et illiberalis ioci. Alter est, si tempore fit, remisso homine [9] dignus; alter

(6) Cod. Goth. Vinar. Gu. 2, al. item edd. aliquot vett. *ab honestatis actionibus.*

(7) Praecipue notat Aristophanem. In quo Ciceroni adversatur Aristoteles, Eth. ad Nicom. VI, 8. Vide Vavassor. de lud. dict. sect. I, cap. 5.

(8) In primis Plato et Xenophon notantur.

(9) *Ac remisso animo* cod. Vin. edd. Venetae et Arg. Alii cum Aldo, Manutio, Lambin, Pearc., Facciol. *Alter est, si tempore fit ac remisso animo libero dignus; alter ne homine quidem.* Sed hanc lectionem Nonius suspectam facit, apud quem lib. IV, 356 legimus: *alter ne libero quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscoenitas.* Cum hoc propius, cum re ipsa mirifice, convenit Gothano, in quo reperio: *Alter si temperate fit, remisso homine dignus, alter ne libero quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscoenitas.* Ingenuum iocum remisso et gravioribus curis vacuo homine dignum esse ait, id est, conviviis et aliis remissionibus convenire, minime vero rebus seriis; alterum ne libero quidem sive ingenuo, quamvis in rebus seriis non versante. I. M. Heys. — Et huic quidem cum Gernhardo prorsus assen-

ne libero quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscenitas.[10] Ludendi etiam est quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus,[11] elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur.[12] Suppeditant autem et campus noster,[13] et studia venandi, honesta exempla ludendi.

XXX. Sed pertinet ad omnem officii quaestionem, semper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquisque belluis antecedat. Illae nihil sentiunt, nisi voluptatem, ad eamque feruntur omni impetu; hominis autem mens discendo alitur, et cogitando, semper aliquid aut inquirit, aut agit, videndique et audiendi delectatione ducitur. Quin etiam, si quis est paullo ad voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere (sunt enim quidam homines non re, sed nomine), sed si quis est paullo erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat et dis-

lior, qui tamen recte monuit *remissum hominem* esse *hilarem; liberum* autem eum qui liberior sit in loquendo vel non nimis verecundus.

(10) I. F. Heusingerus ex scriptis Nooii libris et ed. Merceri reposuit *si rerum turpitudo adhibetur, aut verborum obscenitas*. Anemoecios ediderat: *si rerum turpitado adhibetur et verborum obscenitas.*

(11) Lambinus in cod. antiquo reperit *ut ne nimis omnio profundamus*, quod recepit Heusingerus. Idem probarunt Wyttenbachius et Hottingerus. Langius edidit *ut ne nimis profundamur*. C. G. Lenzius in Alg. Lit. Zeitung. 1801. Scid. 112, *ut ne nimis nos in omnia profundamus*, scil. *ludendi genera.* — Sensus esse potest, *ne quovis ludo nimis profuso utamur.* Sed *omnio* interpretari malim *futilissimo* vel *ineptissima quaeque*, etiam si cum C. G. Lenzio scribere placuerit, *ut ne nimis nos in omnia profundamus*, quam cum ipso coniectore intelligere *ludendi genera*. Lenior tamen foret medela, *ut ne nimii in o. profundamur*, id est, *etiam in nugas et ineptias*. Beier.

(12) Aliquot Mss. et edd. vett. *dilabamur.*

(13) Campus Martius, ubi iuventus, pila, disco, currendo, luctando, iaculando, equitando, aurigando, et natando corpora exercebat. M. Heus.

simulat appetitum voluptatis, propter verecundiam.[1] Ex quo intelligitur, corporis voluptatem non satis esse dignam hominis praestantia, eamque contemni et reiici oportere: sin sit quispiam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse eius fruendae modum. Itaque victus cultusque corporis ad valitudinem referatur,[2] et ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam, si considerare volumus, quae sit in natura excellentia et dignitas, intelligemus,[3] quam sit turpe, diffluere luxuria, et delicate ac molliter vivere; quamque honestum, parce, continenter, severe, sobrie.

Intelligendum est etiam, duabus quasi nos a natura indutos esse personis: quarum una est communis, ex eo, quod omnes participes sumus rationis, praestantiaeque eius, qua antecellimus bestiis, a qua omne honestum decorumque trahitur, et ex qua ratio inveniendi officii exquiritur; altera autem, quae proprie singulis est tributa.[4] Vt enim in corporibus magnae dissimilitudines sunt (alios enim[5] videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere; itemque in formis aliis dignitatem inesse,[6] aliis venustatem), sic in animis exsistunt etiam maiores varietates.

(1) Verecundia est eius qui veretur et dubitat omnia facere, omni tempore, et omni loco et omnibus praesentibus. Bonn.

(2) *Referatur* I. F. Heusinger. e melioribus Guelff. 1, 2, 4, Goth. praetulit volgato *referantur*.

(3) Heusingerus et Schulz. e compluribus Mss. *intelligimus*. Versu praecedenti Gernhardus edidit *in natura hominis*, probante Beiero. *T.*

(4) Gern. post Facciolat. *attributa*. Hoc est, inquit, descripta et destinata (vid. pro Sext. cap. 30, 66). Quod cap. 4 pr. dicitur *tributum*, omnium animalium commune est: hoc cuiusque proprium.

(5) Vulgo additur *enim*, quod auctoritate cod. Gu. 1, 2, 4 delevit I. F. Heusinger.

(6) Aliis pulchritudinem virilem, aliis muliebrem. Facc.

Erat in L. Crasso et in L. Philippo multus lepos; maior etiam, magisque de industria [7] in C. Caesare, L. F. At iisdem temporibus in M. Scauro et in M. Druso adolescente, singularis severitas; in C. Laelio multa hilaritas; in eius familiari Scipione ambitio maior, [8] vita tristior. De Graecis autem, dulcem et facetum, festivique sermonis, atque in omni ratione simulatorem, [9] quem εἴρωνα Graeci nominaverunt, Socratem accepimus: contra, Pythagoram et Periclem summam auctoritatem consecutos, sine ulla hilaritate. Callidum Hannibalem, ex Poenorum; ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus: facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, praecipere [10] hostium consilia. In quo genere Graeci Themistoclem et Pheraeum Iasonem ceteris anteponunt. In primisque versutum et callidum factum Solonis: [11] qui, quo et tutior vita eius esset, et plus aliquanto [12] rei publicae prodesset, furere se simulavit. Sunt his alii multum dispares, simplices et aperti: qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis [13] agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici: itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis

(7) Id est, quaesitus. In Crasso enim et Philippo lepos erat potius a natura. Facc.

(8) Placendi studium maius; quod refertur ad ambitionem et bonorum petitionem. Facc.

(9) Manut. Lamb. Pearcius corrigebant *dissimulatorem*, probante I. M. Heusingero; vulgatam tamen lectionem, quae est in omnibus Mss. defendit I. F. Heusinger. — *In omni ratione*. Alii *in omni oratione*.

(10) Cod. Vin. ed. Rom. Venatae *praeripere*. Idem est in Gu. 1, 2, 3.

(11) Quum capitale esset apud Athenienses ferre legem de vindicanda a Megarensibus Salamina, Solon, simulata stultitia, id fussit, quod velabatur, resque prospere cessit. Facc.

(12) *Aliquando*. Sic e cod. Gothofr. reposuit Ern. Ceteri et libri et critici *aliquanto*, quod I. F. Heus. interpretatur *plus multo*.

(13) *De insidiis*. Sic I. F. Heusing. e Mss. Gu. omnibus aliisque. Vulgo *ex insidiis* (quod restitui. *T.*).

deserviant, dum, quod velint, consequantur: ut Sullam et M. Crassum videbamus.[14] Quo in genere versutissimum et patientissimum Lacedaemonium Lysandrum accepimus; contraque Callicratidam, qui praefectus classi proximus post Lysandrum fuit; itemque in sermonibus alium, [15] quamvis praepotens sit, efficere, ut unus de multis esse videatur. Quod in Catulo, et in patre, et in filio; idemque in Q. Mucio Mancia vidimus. Audivi ex maioribus natu, hoc idem fuisse in P. Scipione Nasica; contraque patrem eius, illum, qui Tib. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis: ne Xenocratem quidem, severissimum philosophorum, [16] ob eamque rem ipsam magnum clarumque fuisse.[17] Innumerabiles aliae dissimilitudines sunt naturae morumque, minime tamen vituperandorum.

XXXI. Admodum autem tenenda [1] sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quaerimus, retineatur. Sic enim est fa-

(14) Alii *ut Sullae M. Crassum.*

(15) *Alium, quamvis.* Gern. scribit *alium quem*, notatque: Haec structura pendet ab *accepimus*, in quo est *scimus.* Quare in nonnullis libris glossema adscriptum est *videmus* vel *accepimus.* Orat II, 22, 90. Pronomen *quem*, a Graev. Facciol. et Ernest. exclusum, Heusingeri restituerunt. In libris Lang. et Graev. est *alium quemque.* Al. *alium quidem.* — Pearc. et Heumann. coniic. *aliquem*, quod Beier. dedit. Bothe.

(16) Verba *ne Xenocratem quidem severissimum philosophorum*, in quibus variant codd. Mss. Heumannus in parerg. crit. p. 35 e margine irrepsisse putabat, non improbante I. M. Heusingero, qui ea facile ab aliquo glossatore adscribi potuisse existimat, ne graecum exemplum deesset. — His verbis reiectis, Nasica diceretur magnus et clarus fuisse, quod nullam habuerit comitatem, qui est Gracchi caede gloriam adeptus. *G.*

(17) Quia exametri versus finem haec verba praebent, I. F. Heusing. ex Gu. omnibus et Gryph. mutavit in *magnum et clarum*, quem Schutz. sequutus est cum Beiero. Bothe.

(1) Facciol. *tuenda*; quod habent Cod. Vinar. ed. Rom. Venetae.

ciendum, ut contra universam naturam nihil contendamus; ea tamen conservata, propriam naturam sequamur: ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra nostrae naturae regula metiamur. [2] Neque enim attinet repugnare naturae, nec quidquam sequi, quod assequi nequeas. Ex quo magis emergit, quale sit decorum illud, ideo, quia nihil decet invita (ut aiunt) Minerva, id est, adversante et repugnante natura. Omnino si quidquam est decorum, nihil est profecto magis, quam aequabilitas universae vitae, tum singularum actionum: quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans, omittas tuam. Vt enim sermone eo debemus uti, qui natus [3] est nobis, ne, ut quidam, graeca verba inculcantes iure optimo rideamur; [4] sic in actiones omnemque vitam nullam discrepantiam conferre debemus. Atque haec differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnumquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat, [5] alius in eadem causa non debeat. Num enim alia in causa M. Cato fuit, alia ceteri, qui se in Africa Caesari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod eorum vita lenior, et mores fuerant faciliores: Catoni autem quum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse

(2) Sic Ernestius et I. M. Heusingerus e coniectura. Cod. Goth. et duo Oxx. *nos studia nostrae regulae metiamur*. Cod. Vinar. ed. Rom. Ven. 4, 2, *nos studia nostrae naturae metiamur*. Pearcio placebat *tamen nostra studia nostrae naturae regula metiamur*. — *Naturae regula*. Ea quisque sequatur studia, ad quae idoneus est et suapte natura fertur. Facc.

(3) Sic optime correxit ex utraque ed. vel. Lips. I. F. Heusing. Vulgo *qui notus est nobis*.

(4) *Rideamur* praetulit I. F. Heusingerus ex Gu. 1, 4 e m. pr. item Gu. 5 et ed. Magont. vulgato *irrideamur*.

(5) *Alius debeat*. Al. *aliquis debeat*. Stoici, quos maxime sequitur in hoc opere Cicero, ne vitam quidem ipsam

perpetua constantia roboravisset, semperque in proposito susceptoque consilio permansisset, moriundum potius, quam tyranni vultus adspiciendus fuit. [6] Quam multa passus est Vlysses iu illo errore diuturno, quum et mulieribus (si Circe et Calypso mulieres appellandae sunt) inserviret, et in omni sermone omnibus affabilem *et iucundum* [7] se esse vellet! Domi vero etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Aiax, quo animo traditur, [8] millies oppetere mortem, quam illa perpeti, maluisset. Quae contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui; eaque moderari, nec velle experiri, quam se aliena deceant. Id enim maxime quemque decet, quod est cuiusque maxime suum. Suum igitur quisque noscat ingenium, acremque se et bonorum et vitiorum suorum [9] iudicem praebeat: ne scenici plus, quam nos, videantur habere prudentiae. Illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt. Qui voce freti sunt, Epigonos, [10] Medumque; qui gestu, Menalippam, Clytaemnestram; semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam; non saepe Aesopus Aiacem. Ergo histrio hoc videbit in scena, non videbit sapiens [11] in vita? Ad

inter bona ponebant; ideoque deserendam arbitrabantur, si forte cum virtute ac dignitate retineri non posset. Facc.

(6) Cod. Gu. 2, *vultum adspiciendum fuit*, quod ab Heusingero probatum recepit Gernhard.

(7) Verba *et iucundum* in Mss. compluribus et edd. vett. omissa sustulit Ernestius.

(8) Pro, en animo, quo fuisse traditur. Facc.

(9) Nonius III, 47 ib. duo Oxx. *et bonorum et malorum*, idque recepit Facciolatus.

(10) Ex tragoediis quae sequuntur, Epigoni, Menalippa, Clytaemnestra *Accii*, Medus *Pacuvii*, Antiopa *Pacuvii* vel *Livii Andronici*, Aiax *Ennii* vel *Livii* fuit.

quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quae nostri ingenii non erunt; omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decore, at quam minime indecore facere possimus. [12] Nec tam est enitendum, ut bona, quae nobis data non sint, sequamur, quam ut vitia fugiamus.

XXXII. Ac duabus iis personis, quas supra dixi, tertia adiungitur, quam casus aliqui, aut tempus imponit: quarta etiam, quam nobismet ipsi iudicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiae, opes, eaque, quae sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur. Ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostra voluntate proficiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad ius civile, alii ad eloquentiam applicant; ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere. Quorum vero patres, aut maiores aliqua gloria praestiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere: ut Q. Mucius, P. F. in iure civili; Pauli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam: ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam. Quod idem fecit Timotheus, [1] Cononis filius, qui, quum belli laude non inferior fuisset, quam pater, ad eam laudem, doctrinae et ingenii gloriam adiecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omissa imi-

(11) In codd. Graev. et Gu. 3 est *vir sapiens.* In aliis Mss. *sapiens vir.* Melius I. F. Heusinger. abiecit vocabulum *vir* in multis Mss. et edd. vett. omissum.

(12) Alii *at quam minimum indecore.*

(1) Felix copiarum dux, idemque disertus ex schola Isocratis. Facc.

tatione maiorum, suum quoddam institutum consequantur: [2] maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt, obscuris orti maioribus. [3] Haec igitur omnia, quum quaerimus, quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. In primis autem constituendum est, quos nos, et quales esse velimus, et in quo genere vitae: quae deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentia, quum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus aetatis degendae constituit, quod maxime adamavit. Itaque ante implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi, quam potuit, quod optimum esset, iudicare. Nam quod Herculem Prodicium dicunt (ut est apud Xenophontem), quum primum pubesceret (quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est), exisse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum multumque dubitasse, quum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset: hoc Herculi, Iovis satu edito, potuit fortasse contingere; nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur. Plerique autem [4] parentium praeceptis imbuti, ad eorum consuetudinem moremque [5] deducimur. Alii multitudinis iudicio feruntur, quaeque maiori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant. Nonnulli

(2) *Sequantur* malebant Heumannus et Facciol. idque est in Gu. 3. — Nihil mutandum. *Consequi* pro *sequi*, *consectari* legitur etiam in Brut. c. 82, 284, *exilitatem de industria consequi*. Gesn.

(3) Sic plerique Mss et Nonius IV, 336. At cod. Vinar. et edd. Rom. Venetae al. *parentibus*.

(4) Gernh. et Schutz. *plerumque autem*. Typ.

(5) *Moresque* apud Nonium et in exc. Pith. quod placebat Graevio. Idem praetulit Facciolatus.

tamen sive felicitate quadam, sive bonitate naturae, sive parentium disciplina, rectam vitae sequuti sunt viam.

XXXIII. Illud autem maxime rarum genus est eorum, qui aut excellentis ingenii magnitudine, aut praeclara eruditione atque doctrina, aut utraque re ornati, spatium deliberandi habuerunt, quem potissimum vitae cursum sequi vellent: qua in deliberatione [1] ad suam cuiusque naturam consilium est omne revocandum. Nam quum in omnibus, quae aguntur, ex eo modo, quo quisque natus est [2] (ut supra dictum est) quid deceat, exquirimus; tum in tota vita constituenda, multo est *ei rei* [3] cura maior adhibenda, ut constare in vitae perpetuitate [4] possimus nobismet ipsis, nec in ullo officio claudicare. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam; utriusque omnino habenda ratio [5] est in deligendo genere vitae, sed naturae magis. Multo enim et firmior est, et constantior: ut fortuna nonnumquam ipsa mortalis cum immortali natura

(1) Sic cod. Lubec ed. Lips. 1513. Vulgo *in qua deliberatione.*

(2) Gu. 3, ed. Gryph. *ex eo modo, quo quisque natus est*, et sic Ern. aliique edd. At Gu. 1, 2, Mss. Gruteri et ed. Ven. 1498, *ex eo quomodo quisque natus est.* Inde Anemoec. et I. F. Heusinger *ex eo quo modo quisque natus est.* Codd. nonnulli et Facciol. *ex eo modo quem quisque nactus est.* Lambin. *ex eo quo quisque modo natus est.* — Sensus est: Nam quum in iis omnibus quae aguntur, si iudicare volimus an deceant, exquirimus quis sit naturalis cuiusque modus, atque ex eo modo considerato videmus deceantue, an non, ea quae aguntur, etc. Bouh.

(3) Langius et Ern. sustulerunt verba *ei rei*. In Palat. 1 et tribus Oxx. deest *rei*; unde Facciolatus edidit *multo est ei maior cura.*

(4) *In vitae perpetuitate.* Omnes Gu. *in perpetuitate vitae*, et ita Schutz; edidit. *Typ.*

(5) Ita I. F. Heusingerus e Gu. 1, 2 et ex more Ciceronis rescripsit. Vulgo *ratio habenda est.* In Gu. 3 *habenda est ratio.*

pugnare videatur.[6] Qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat. Id enim maxime decet: nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitae. Quod si acciderit (potest autem accidere), facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem, si tempora adiuvabunt, facilius commodiusque faciemus; sin minus, sensim erit, pedetentimque facienda, ut amicitias, quae minus delectent et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim dissuere,[7] quam repente praecidere. Commutato autem genere vitae, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur. Sed quoniam paullo ante dictum est, imitandos esse maiores, primum illud exceptum

(6) Sic cum I. F. Heusingero edidi. Vulgo *ut nonnumquam fortuna tamquam ipsa mortalis cum immortali natura pugnare videatur*. Vocabulum *tamquam* recte abest Gu. 2, 3, Graev. 2, uno Cockmanni et edd. vett. plerisque. Pearcio placebat: *multo enim et firmior et constantior est, quam fortuna, ut* (fortuna) *nonnunquam tamquam ipsa mortalis cum immortali, cum natura pugnare videatur*. — Schutzius Gernhardum secutus est, et nobis non displicet ea ratio, qua *tamquam* deletur: sic oppositio magis enitet. — *Ut fortuna non umquam ipsa ... mortalis*, etc. Est elegans similitudinis cum ipsis rebus comparatis confusio, et praeterea ὀξύμωρον, quod Heus. bene exposuerunt in hunc fere modum: Fortuna, quae mutabilis est, interdum licet rerum humanarum domina habeatur, immutabilem *mortalis* hominis naturam quamvis pertinaciter, frustra tamen oppugnat, adeo, ut contemplanti, naturam ex isto cum dea potentissima certamine superiorem discedere, iam non infirma ac mortalia illa, sed non minus, quam a Gigantibus dii, invicta atque immortalia esse videatur: cf. Parad. V, 1, 5 extr. (§ 34 extr.). Ceterum nullus liber sic transponit, quo modo Schutzius ait vulgo legi, *ut nonnumquam fortuna*. Beier.

(7) *Censent sapientes*. Dictum hoc Catoni tribuitur in lib. de Amicitia, cap. 21: *Tales amicitiae sunt remissione usus eluendae; et ut Catonem dicere audivi, dissuendae magis, quam discindendae*. Facc. — *Dissuere*. Al. *diluere*: qua significatione verbum *diluo* usurpatur etiam a Gellio, lib. XII, cap. 1, sed nihil mutandum. Facc.

sit, ne vitia sint imitanda; deinde, [8] si natura non feret, ut quaedam imitari possint, [9] ut superioris Africani filius, qui hunc Paullo natum adoptavit, [10] propter infirmitatem valitudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui. Si igitur non poterit sive causas defensitare, sive populum concionibus tenere, [11] sive bella gerere; illa tamen praestare debebit, quae erunt in ipsius potestate, iustitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio praestantior, gloria virtutis, rerumque gestarum: cui dedecori esse, nefas et impium iudicandum est. [12]

XXXIV. Et quoniam officia non eadem disparibus aetatibus tribuuntur, aliaque sunt iuvenum, alia seniorum; aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolescentis, maiores natu vereri, exque his [1] deligere optimos et probatissimos, [2] quorum consilio atque auctoritate nitatur. Ineuntis enim aetatis inscitia [3] senum constituenda et regenda pruden-

(8) *Deinde.* Subaudi: *illud exceptum sit, ne imitandi sint.* M. Hevs.

(9) Ed. Venet. 1498 *possit.*

(10) *Paullo natum.* Filium Aemilii Paulli, de quo in capite superiore, adoptatum a Scipione Maioris Africani filio. Facc.

(11) Populi aures concionando oblectare, easque sibi attentas facere. M. Hevs.

(12) Non imitari parentum laudem, quum possis, contra officium est; agere aliquid, quod sit illis dedecori, est contra pietatem; ideoque *impium* dicit, non *vitium*, ut alii legunt. Facc.

(1) Mss. Goth. Vin. edd. Venetae, Ald. *ex hisque.*

(2) Hoc in morem verterat apud Romanos, ut adolescentes nobiles et magna spectantes eos adsectarentur viros, qui optimi et probatissimi haberentur. Cf. pro Coel. cap. 4; lib. XIII, Epist. 10; Lael. cap. 1, etc. M. Hevs.

(3) *Aetatis inscitia.* Alii *inscientia.* Dissentiunt ubique fere in hac voce

tia est. Maxime autem haec aetas a libidinibus arcenda est, exercendaque in labore patientiaque et animi et corporis,[4] ut eorum et in bellicis et in civilibus officiis vigeat industria. Atque etiam quum relaxare animos et dare se iucunditati volent, caveant intemperantiam, meminerint verecundiae: quod erit facilius, si in eiusmodi quidem rebus[5] maiores natu interesse velint. Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendae videntur; danda vero opera, ut et amicos, et iuventutem, et maxime rem publicam consilio et prudentia quam plurimum adiuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti, quam ne languori se desidiaeque dedat.[6]

et codices et editores. Quae lis videtur sic dirimenda, ut *inscitia* dici putetur aut stultitia, quae naturae vitio tribuitur, aut temeritas, quae est ingenii vel levitate, vel pravitata. *Inscientia* autem est rerum vel omnium, vel singularum, quarum ediscendarum nulla fuit opportunitas, itemque illa ignorantia, quae est Academicorum, de qua Ernest. in Clavi Cic. Vid. Leg. I, cap. 2, *ad antiquorum languorem atque inscitiam.* Off. I, cap. 40, 145, *inscitia temporis.* Contra Invent. lib. I, cap. 2, *hominum in agris vagantium dicitur error et inscientia.* I. Caes. Bell. Gall. lib. I, cap. 9 at 13. Gern. — *Constituenda.* Malim leg. *instituenda.* Facc.

(4) Patientia animi sita est in labore eo, quo animus exercetur, in dolore, iniuriis, aliorum vitiis ferendis: corporis patientia, in tolerandis fama, siti, aestu, frigore, etc.

(5) *Si in eiusmodi ...... interesse velint.* Gern. transp. *velint interesse,* notatque: Locus hic variis lectionibus iactatur. Pro *quidem* malim leg. *quoque*: nec desunt alii, qui ita legendum putent. Facc. — *Quoque* in Gu. 5 librisque Imprr. vett. legitur et probatur Erfurdtio. Vtramque voc. recte, opinor, excludunt liber Parmens. et C. Lang. — Beierus, qui cum Gern. transp. *velint interesse*, addit: Recepi et ipse praetereaque e Gu 5 omnibusque codd. vett. *quoque,* probatam Facciolato et Erfurdtio. Vtramque part. cum libro Parmensi et C. Langio excludi mavult Gern. Sed non commode abesse videtur, quum *maiorum natu auctoritas* iam antea commendata esset, sed dubitari possa videretur de horum facilitate, ut dignarentur etiam adolescentulorum *in conviviis interesse*: de qua dictione cf. Rosc. Am. 14, 39.

(6) Gu. 3 et aliquot edd. vett. *desidiaeque se dedat.*

Luxuria vero quum omni aetati turpis, tum senectuti foedissima est.[7] Sin autem libidinum etiam intemperantia accesserit, duplex malum est; quod et ipsa senectus concipit dedecus, et facit adolescentium impudentiorem intemperantiam.

Ac ne illud quidem alienum est, de magistratuum, de privatorum,[8] de civium, de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratus, intelligere, se gerere personam civitatis, debereque eius dignitatem et decus sustinere, servare leges, iura describere,[9] ea fidei suae commissa meminisse. Privatum autem oportet aequo et pari cum civibus iure vivere, neque summissum[10] et abiectum, neque se efferentem; tum in re publica ea velle, quae tranquilla et honesta sint. Talem enim et sentire bonum civem, et dicere[11]

(7) *Luxuria* sumitur hic pro lusu et mollitie. Facc.

(8) *De privatorum, de civium.* Sic scriptum est in plurimis et optimis codd. a quibus dissentiunt praeter reliquos imprr. vett. qui posteriorem praepositionem delent coniunguntque *de privatorum civium.* Duo autem Oxx. Pearcius atque Ernestius haec duo *de civium* ut otiosa abiecerunt. I. F. Heusingero arridet H. Wolfii correctio, qui verba *de privatorum* omittit. In errorem duxisse videtur tum id, quod privati iidem cives sunt, tum quod paullo post civium et privatorum officia coniunguntur. Sed tamen hoc loco aptius erat magistratibus opponere privatos, peregrinis cives. Certe privatos vix opposuerit peregrinis, nec tamen illos omissos esse credam propter sequentia *privatum autem*, etc. Comp. cap. 41, 149, *cedere iis qui magistratum habebunt: habere delectum civis et peregrini: in ipsoque peregrino, privatimne an publice venerit.* Gern. — Beierus Gernhardo assentitur: sed Schutzius scribit *de privatorum civium.*

(9) *Iura describere.* Non est leges ferre, seu condere, sed ius suum cuique tribuere, ius dicere. Conf. Cic in Verr. V, cap. 11; pro Quint. cap. 14 pr. Graev.

(10) Sic recte pro vulg. *submissum* rescripsit I. F. Heusinger. e Gu. 1, 2, 3 et ed. Lugd. 1527. — Spectant haec ad eos, qui in suffragiis ferendis ad aliorum nutum se accommodant, aliove modo *in rebus urbanis invidiae metu peccant.* Beier

(11) Goth. et Guelf. 1, 2, 3, 5, *solemus et sentire bonum civem et dicere.*

solemus. Peregrini autem et incolae officium est, nihil praeter suum negotium agere, nihil de alieno[12] anquirere, minimeque in aliena esse re publica curiosum. Ita fere officia reperientur, quum quaeretur, quid deceat, et quid aptum sit personis, temporibus, aetatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quam in omni re gerenda, consilioque capiendo servare constantiam.

XXXV. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis et [1] dictis, in corporis denique motu et statu cernitur, idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto, difficilibus [2] ad eloquendum; sed satis erit intelligi; in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum, apud quosque[3] vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur. Principio, corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem: quae formam nostram, reliquamque figuram, in qua esset species honesta, eam posuit in promptu; quae partes autem corporis, ad naturae necessitatem datae, adspectum essent deformem habiturae atque turpem, eas contexit

(12) *De alieno anquirere.* Sic est in Ven. tert. Gu. tert. et ed. Gryph. et placoit Vict. Lambin. Graev. Pearc. Oliv. Ernest. Gern. scribit *de alio inquirere.* Ita, ioquit, vide cap. 3, 9. Alii *de alieno anquirere.* Heusingerus cum cod. scripl. Balduini et Ernestio *de alio anquirere.* (et ita Schutzius. *Typ.*)—Sed verbum *inquirere* minus commode post se haberet praepositionem *de.* Non magis hoc loco repudiari debuit lectio Gu. 3 et ed. Venet. 1506, Gryph. Victor. Lamb. Graev. Pearc. Oliv. *de alieno,* nempe *negotio.* Opponitur enim *suum* negotium agere. Bries.

(1) Copulam sustulit I. F. Heusingerus, quam omittunt codd. Gu. 1, 2, 3, 4, ed. Magoot. et Gryph.

(2) *Difficilibus.* Rebus scilicet difficilibus ad explicandum et intelligendum: sed satis est, inquit, eas intelligi. Facc.

(3) Sic Iac. Gronov. I. F. Heusinger. ex optimis Mss. At cod. Vin.

atque abdidit. Hanc naturae tam diligentem fabricam imitata est hominum verecundia.[4] Quae enim natura occultavit, eadem omnes, qui sana mente sunt, removent ab oculis; ipsique necessitati, dant operam, ut quam occultissime pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant: [5] quodque facere turpe non est, modo occulte, id dicere obscenum est. Itaque nec aperta actio rerum illarum petulantia vacat, nec orationis obscenitas. Nec vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici paene Cynici, qui reprehendunt et irrident, quod ea, quae turpia re non sint, [6] verbis flagitiosa [7] ducamus; illa autem, quae turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterare, re turpe est; sed dicitur non obscene: [8] liberis dare operam, re honestum est, nomine obscenum: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur, et ab omni quod abhor-

Goth. ed. Ven. 1, *quibuscum apud quos vivamus.* Vulgo *quibuscum et apud quos vivamus.*

(4) *Hominum verecundia.* Homines, qui naturam sequi debent, ad praescripta naturae verecundiam suam temperant. Facc. — De verecundiae vi et potestate, quae in hominis natura et in communi sensu pulchri et decori, non in opinione et consuetudine mollium et effeminatorum hominum posita est, contra Garvium disputavit Hottingerus in nota ad h. l. p. 150, 173. Gabr.

(5) Vtuntur enim vocibus translatis, Facc.

(6) Ita cum edd. vett. Grut., Gron. I. F. Heusinger. Graev. aliique *quae re turpia non sint.*

(7) Vulgo *nominibus ac verbis.* At in plerisque codd. Gueiff. edd. vett. verba *nominibus ac* commodius absunt.

(8) Sed his in verbis pronuntiandis nulla inest obscoenitas. — *Liberis dare operam.* De euphemismo, qui est in *liberis dare operam*, reique honestatem prae se fert, proprii nominis offensione vitata, vid. Hottingerum, l. l. Gabr. — Ex hac verecundia circa τεκνοποιΐαν P. Charron *sur la Sagesse* statim a principio dispu-

ret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus. [9] Status, incessus, sessio, accubitio, [10] vultus, oculi, manuum motus, teneant illud decorum. Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda: ne quid effeminatum aut molle, et ne quid durum aut rusticum sit. Nec vero histrionibus oratoribusque concedendum est, ut iis haec apta sint, nobis dissoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet vetere disciplina [11] verecundiam, ut in scenam sine subligaculo prodeat nemo. [12] Verentur enim, ne si quo casu evenerit, ut corporis partes quaedam aperiantur, adspiciantur non decore. Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non lavantur. Retinenda est igitur huius generis verecundia, praesertim natura ipsa magistra et duce.

XXXVI. Quum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas; venustatem muliebrem ducere debemus, dignitatem virilem. Ergo et a forma removeatur omnis viro non dignus ornatus; et huic simile vitium in gestu motuque caveatur. Nam et palaestrici motus saepe sunt odiosiores; [1] et histrionum nonnulli gestus inepti non

tationis festivae de miseria generis humani lepide argumentatur, *nostri nosmet poenitere et pudere.* Beier.

(9) Anemoec. edidit: *et omne quod abhorret ab ipsa oculorum auriumque comprobatione fugiamus.*

(10) Praeter sessionem etiam accubitionem memorat, quia veteres in lectis cubantes cibum sumebant. Alii leg. *accubatio.* Facc.

(11) *Vetere* assumpsit I. F. Heusinger. e Gu. 1, 2, ed. Gryph. Vulgo *veteri.*

(12) Subligaculis utebantur, verecundiae causa, quibus pudendae corporis partes tegebantur, ut Nonius interpretatur, cap. 1, 121.

(1) *Palaestrici motus.* Motus ipsi palaestrici et gestus scenici, quamvis studio atque arte formati, interdum offendunt, quia minus recti et decori sunt. Facc.—Qui sunt autem palae-

vacant offensione:[2] et in utroque genere, quae sunt recta et simplicia, laudantur. Formae autem dignitas, coloris bonitate[3] tuenda est; color, exercitationibus corporis. Adhibenda est praeterea munditia non odiosa, neque exquisita nimis; tantum quae fugiat agrestem et inhumanam negligentiam. Eadem ratio est habenda vestitus; in quo (sicut in plerisque rebus) mediocritas optima est. Cavendum est autem, ne aut tarditatibus utamur in gressu[4] mollioribus, ut pomparum ferculis[5] similes esse videamur; aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates; quae

etrici motus, eleganter docet Quintil. Institut. lib. XI: *Ne illos quidem reprehendendos putem, qui paullum etiam palaestricis vacaverint.* Nimirum ut paullo post dicit, *ut recta sint brachia, ne indoctae rusticaeve manus, ne status indecorus, ne qua in proferendis pedibus inscitia, ne caput oculique ab alia corporis inclinatione dissideant.* Vide ibi plura. Quod olim palaestra, hoc nunc docet orchestra. Graev.— Ita, inquit, M. Heus. palaestrici motus sunt ad leges numerosque compositi. Cf. Horat. lib. I, Od. 10, 4, de Mercurio. Boeil.

(2) Dicit histrionum gestus, si sint inepti, molestos esse spectatoribus. Sunt autem *inepti*, non inconcinni solum, sed etiam qui multi sunt et nimis exquisiti. I. F. Hevs.

(3) Pallor umbratilem vitam, desidiam et mollitiem arguere creditur. Horat. lib. II, Sat. II, 21. Romani multum sole utebantur, et in sole ungebantur, unde fuscus color ducebatur. Vid Cic. lib. I, epist. 46; Plin. lib. III, epist. I, 8, ep. V, 10; Corn. Cels. lib. I, c. 1, princ. cap. II, post med. M. Hevs.

(4) *Ingressu* coniuncte Mss. Gu. Vulgo *in gressu.* At *in ingressu* I. F. Heusinger. et Schutzius cum Gu, 4 et exc. Bedae. Boeil.

(5) *Ferculis* Mich. Heus. et Schütz. in Lex. Cic. sic interpretantur, ut Circensi pompa nihil aliud fuisse videantur, quam *tensae.* Vtrumque coniungitur in Suetonii Caes. c. 76; et c. 37 extr. res in triumpho gestatae ostentataeque dicuntur *pompae fercula.* Equidem hic acceperim pro ipsis deorum simulacris in tensis: nisi tamen malueris cum aliis pro hominibus fercula ferentibus. Turneb in Advers. XIII, 16, comp. Horat Sat. I, 3, 10 sq. observat, sacra omnia propter pompam tardo ingressu ferri solita. Totum l. imitatus est Ambrosius, I, c. 18. Hieron. epist. IV, ad Rusticum: *Pomparum ferculis similes procedunt in publicum.* Brieg. — Horat. lib. I, Sat. 3, 9: *saepe velut qui Currebat fugiens hostem; persaepe velut qui Iunonis sacra ferret.*

quum fiunt, anhelitus moventur,[6] vultus mutantur, ora torquentur: ex quibus magna significatio fit, non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a natura recedant: quod assequemur, si cavebimus, ne in perturbationes atque exanimationes incidamus; et si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus.[7] Motus autem animorum duplices sunt: alteri cogitationis, alteri appetitus. Cogitatio in vero exquirendo maxime versatur; appetitus impellit ad agendum. Curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur; appetitum rationi obedientem praebeamus.

XXXVII. Et quoniam magna vis orationis est, eaque duplex, altera contentionis, altera sermonis[1]: contentio disceptationibus tribuatur iudiciorum, concionum, senatus; sermo in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium[2] versetur; sequatur etiam convivia.[3] Contentionis praecepta rhetorum

(6) *Movetur* cod. Pal. 4 et cod. Graev. 1. — *Mutantur*. Beda *mutatur*.

(7) Verba *et si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus* Facciolato suspecta fuerunt. — Non urgendum est illud *animos*, a singulari remotius. *Si attentos animos tenebimus* est, si attenti erimus; totumque hoc praeceptum non latius patet, quam id, quod caveri iubemur, *ne.... incidamus*, et §. 133 sequentis cap. *si ... exquirimus*. Garn.

(1) *Contentionem* vocat, quae *actio* est aliis, sive oratio in iudicio, concione, senatu habenda (quae quod adversariam sententiam plerumque oppugnat, vehemens et contentiosa est); *sermonem*, quo in congressibus utimur familiaribus. M. Heus.

(2) Gu. 4, *Congressionibus familiaribus*.

(3) Pearcius et Facciolatus *sequatur*, quod est in aliquot codd. Mss. ut Oxx. Goth. Vinar. — Gern. post Facc. *sequatur*. Schütz. revocavit *persequatur* e. *convivia*, nullo idoneo sensu, qui hic esse debet: *ineat etiam convivia*, *adhibeatur etiam in conviviis eaque condiat*. Vid. Ernesti Clavis in voc. *sequor*. Beier.

sunt; nulla sermonis: quamquam haud scio, an possint haec quoque esse. Sed discentium studiis inveniuntur magistri;[4] huic autem qui studeant, sunt nulli; rhetorum turba referta omnia: quamquam quae verborum sententiarumque praecepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. Sed quum orationis indicem vocem habeamus; in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis: utrumque omnino a natura petendum est;[5] verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio presse loquentium, et leniter. Nihil aliud fuit in Catulis,[6] ut eos exquisito

(4) Inveniuntur scholae ac magistri earum rerum, quae addiscuntur: at sermonem discendum nemo putat. Facc. — Frustra Pearcius substituit *dicentium*.

(5) Wyttenbach. in Biblioth. crit. II, 8, p. 77, coniicit *a natura optandum est*, quamqoam in nullo libro repertum, laudatque Orat. c. 18, 59; Nat. D. III, 24, 64. At recte vulgatam Heus. patr. Interpretatur: *A natura id cuique tributum sit necesse est.* Vide Tuscul. V, 2 pr. Gern.

(6) *Nihil aliud fuit in Catulis.* Gern. delet *aliud*; hoc, inquit, ferri nequit etiam propter sententiam. Nam si *aliud* cum Ernestio ad claritatem et suavit. vocis refertur, otiosa sunt, quae sequuntur, *hi autem*, etc. Atque horum quidem verborum structura accommodata est ad interposita verba *sed alii* (haec et proxima *quamquam erant literati* propterea nolui cum Heusingero parentheseos signis includere), aut, ut I. F. Heusingerus egregie coniicit, *sed ut alii.* Hoc enim interest scire, Catulos non magis fuisse literatos, quam alios, non illud, praeter Catulos fuisse literatos alios. Gern. — Vocem *aliud* puto non posse a phrasi abesse; nam hoc vult, ni fallor, Tullius: Nihil aliud praeter suavitatem vocis, et pronuntiandi venustatem in Catulis fuisse, cur putarentur *exquisito uti iudicio literarum.* Tum quasi corrigens aut molliens quod dixerat, subiungit: Non quod literati non fuerint, sed erant quoque alii tunc temporis, illa eadem aetate literati, de quibus tamen non eadem erat hominum opinio, *uti eos exquisito iudicio literarum.* Cur vero eam non adepti sunt famam? Nimirum deerat illis illud *aliud*, quod in Catulis erat, *qui optime uti lingua latina putabantur.* Otiosis liceat, et curiosis adire Janum Parrasium in Quaesitis per epistolam, Epistol. 47. Oliv. — Cui M. Heus. assentitur. Schütz. *aliud* delevit. Idem fecit Beier. qui propterea scribit *sed ut alii*, vocesque *quamquam . . . . alii* parenthesi includit. Nobis *sed et alii* vera lectio videtur. Satis est dicere auctorem *et alios* tam fuisse literatos,

iudicio putares uti literarum (quamquam erant literati; sed et alii); hi autem optime uti lingua latina putabantur. Sonus erat dulcis; literae neque expressae, neque oppressae, [7] ne aut obscurum esset, [8] aut putidum. [9] Sine contentione vox, nec languens, nec canora.[10] Vberior oratio L. Crassi, nec minus faceta; sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. [11] Sale vero et facetiis Caesar, [12] Catuli patris frater, vicit omnes; ut in ipso illo forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. In omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re, quid deceat, exquirimus. Sit igitur hic sermo,[13] in quo Socratici maxime excellunt, [14] lenis minimeque pertinax: insit in eo

ita ut in hoc genere minime Catuli excellerent. De his vide Orat. III, 11, 12. Boeh.

(7) Facciolato placebat: *literae neque expressae nimis, neque oppressae;* vocabulo *nimis*, quod est in Mss. et edd. nonnullis ante *putidum* huc retracto.

(8) Pearcius et Facciolatus existimant Ciceronem scripsisse *ne aut obscurum quid esset.* Gernhardus: *ne quid obscurum esset aut putidum.*

(9) Quid sit *putidum* in pronuntiatione, docet Nonius Marcellus: *Putidum non solum ab ore foetido et gravi, quod naribus praebetur, sed et quod auribus triste et insuave, musterum et rancidum, id putidum dici posse auctoritas vetustatis admisit.* Graev.

(10) Cantilenam in pronuntiando notat, de qua Quintil. lib. II, 11, §. 3. Ceterum vocem canoram in Hortensio Cicero laudavit et sane laudari potest, si sit intra modum et dignitatem. Facc.

(11) *Non minor.* Non minorem dicit, quia ipsi quoque L. Crasso, praeter laudes ceteras, latine loquendi laudem tribuit in Bruto, cap. 38. Facc. — Melius, ut nobis videtur, interp. M. Heus. nihilo tamen minus Catuli latinius loqui credebantur. Boeh.

(12) Non auctor Commentariorum, sed C. Iulius Caesar Lucii filius, Catuli senis frater patruelis, cui disputationem de facetiis Cicero tribuit in lib. I de Orat. Facc. — Non fratrem patruelem, sed uterinum intelligendum esse contendit I. M. Heusinger. ad h. l. Gern.

(13) *Sit igitur.* Gern. post I. F. Heus. ex Gu. omnibus, *sit ergo.* Sequitur Beierus, quia *igitur* modo praecessit.

(14) Socratici philosophi, quum rerum omnium ignorationem simularent, minime erant contentiosi, mi-

lepos. Nec vero, tamquam in possessionem *suam*[15] venerit, excludat alios; sed quum reliquis in rebus, tum in sermone communi, vicissitudinem non iniquam putet. Ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis,[16] severitatem adhibeat; si iocosis, leporem. In primisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus: quod maxime tum solet evenire, quum studiose de absentibus, detrahendi causa, aut per ridiculum,[17] aut severe, maledice contumelioseque dicitur. Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de re publica, aut de artium studiis atque doctrina. Danda igitur opera est, ut etiam si aberrare ad alia coeperit, ad haec revocetur oratio: sed utcumque aderunt;[18] neque enim omnes iisdem de rebus, nec omni tempore, nec similiter delectamur. Animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat; et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus.

nimeque pertinaces. Facc. — Inter eos eminent Plato et Xenophon.

(15) *Suam* omissum in cod. Vinar. ed. Ven. pr. Ern. Adest autem in Guelff. omnibus, Lubec. et plerisque edd. vett. — Gern. scribit *in poss. suam ven.* Pronomen, inquit, quod Anemoecius in suo cod. non invenit, Ernesti, quum esset in libris nonnullis omissum, delevit. Non minus autem *suam* retinendum est, quam II, 19, 65, *quam iuris* (*cognitionem*) *in possessione sua principes retinuerunt.* Gesn. — Sermo non excludat alios, id est, qui in circulis et conviviis loquetur, non sibi soli loquendi ius arroget, quasi in re sibi propria versetur. M. Heus.

(16) *Si seriis.* Particulam *de* addidi ex meo codice. Facc. — Idem, nescio an eiusdem codicis fide, scripsit *si de iocosis.* Intelligendum autem est *de rebus*: certe non verisimile est, praepositionem, ne in uno quidem reliquorum codicum repetitam, post *si* bis excidisse. Verba autem, quae ad hominem sermocinantem proprie pertinent, *excludat .... putet ... videat*, etc. sermoni tribuuntur. Huius prosopopoeiae exempla vide c. 33, 121; II, 11, 39, *omnis ratio, atque institutio vitae ... desiderat ... ut habeat, quibuscum possit familiares conferre sermones.* Gern.

(17) Ed. Venet. quarta *perridicule.*

(18) *Aderunt res* cod. Vinar. *res*

XXXVIII. Sed quomodo in omni vita rectissime praecipitur, ut perturbationes fugiamus, id est, motus animi nimios, rationi non obtemperantes; sic eiusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut ira exsistat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat. Maximeque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferimus, et vereri et diligere videamur. Obiurgationes etiam nonnumquam incidunt necessariae, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione maiore, et verborum gravitate acriore. Id agendum etiam, [1] ut ea [2] facere videamur irati: sed, ut ad urendum et secandum, sic et ad hoc genus castigandi, raro invitique veniemus, [3] nec umquam, nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina. Sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte fieri, nihil considerate potest. Magna autem parte [4]

aderunt Goth. Gu. 3, 4; *rea aderit* Gu. 4. Recte vero Ern. et uterque Heusingerus *utcumque aderunt* retinent, intellecto *homines*. — Ad verba *utcumque aderunt* vocem *res* sive addas, sive, quum a plurimis libris absit, intelligas, certe minus bene dicuntur *rés* adesse, de quibus loquaris, quam *homines*, qui audiant, ut c. 38 extr. eosque Gronov. Peare. Olivet. Ernest. et Heuss. intelligunt, hoc sensu, *prout homines aderunt*. Gesn. — In primis videndum, quibuscum sermones serimus. Nam velle apud nautas de re rustica loqui, aut apud milites de navibus et instrumento nautico, ineptum esset. Itaque ad eorum ingenium est accommodandus sermo cum quibus seritur. Graev.

(1) Gruterus malebat *id agendum tamen est;* Gu. 3, *id etiam agendum;* Gu. 4, *id agendum est etiam;* Gu. 5, Lubec. et edd. vett. *id agendum etiam est*, ut Pearcius edidit.

(2) Vulgo *ut ne ea facere videamur irati*. Particulam *ne* cum Gu. 1 delevit I. F. Heusinger. Idem antiquis libris auctoribus fecerat Conr. Langius. Ed. Ald. et unus cod. Oxon. *ut ea facere non videamur irati;* cod. Facc. *ut ea facere videamur non irati*. Sed apte comparavit Heusingerus locum Senecae de ira II, 14: *Numquam itaque iracundia admittenda est; aliquando simulanda, si segnes audientium animi concitandi sint.*

(3) Goth. et unus Ox. *veniamus*, probante Pearcio.

(4) Unus Ox. *magna autem ex parte* et sic Hieron. Wolf. Gothofr. *ma-*

clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adiuncta, ut et severitas adhibeatur, et contumelia repellatur. Atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet obiurgatio, significandum est, ipsius *id* causa,[5] qui obiurgetur, susceptum esse. Rectum est autem, etiam in illis contentionibus, quae cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam pellere.[6] Quae enim cum aliqua perturbatione fiunt, *ea* nec constanter fieri[7] possunt, nec ab iis, qui adsunt, probari. Deforme etiam est, de se ipso praedicare,[8] falsa praesertim, et, cum irrisione audientium, imitari militem gloriosum.[9]

XXXIX. Et quoniam omnia persequimur, volumus quidem certe,[1] dicendum est etiam, qualem hominis honorati et principis domum placeat esse: cuius finis

gnam autem partem, Langius, Lambin., Pearcius.

(5) *Ipsius id causa* pro vulg. *ipsius causa* dedit I. F. Heusinger cum Gu. 1, 2, 4, 5, Oxx. quinque, ed. Anemoec. et Gryph.

(6) *Pellere* pro vulg. *repellere* recepit I. F. Heusinger. e Gu. 2, 3, 4, 5, et ed. Gryph.

(7) *Ea nec constanter* assumpsit I. F. Heusinger. e Guelff. 2, 3, 4, 5; exc. Bedae atque Eybi et ed. Gryph. quibus accedit cod. Lubec. Vulg. *nec constanter*, Gu. 1, *nec ea constanter*.

(8) Gu. 3, ed. Gryph. *neque iis*, quod eum I. F. Heusingero praetuli. Cod. Lubec. *neque iis qui adsunt approbari*, add, Gu. 3, exc, Bedae et Eybi, it. edd. vett. Eidem assentior pro vulg. *de se ipso* ex Gu. 1, 2, reponenti *de se ipsum*. — Revocavimus antiquam lectionem propter haec Cat. Mai. 9, 12: *Nihil necesse est mihi de me ipso dicere*, i. e. (10, 1) *de virtutibus meis praedicare*. 23, 2 (82), *ut de me ipso aliquid more senum glorier*. Beier.

(9) *Miles gloriosus* intelligitur in cognomine comoedia Plautina Pyrgopolinices, cui geminissimus est Thraso in Terentii Eunucho, act. III, sc. 1, et act. IV, sc 7. Cf. Theophrast. XXIII, περὶ ἀλαζονείας, §. 2. Beier.

(1) *Volumus quidem c.* sc. omnia persequi. Haec per parenthesin dicuntur modestiae causa. — *Honorati*. Honorum titulis ornati. Facc.

est usus; [2] ad quem accommodanda est aedificandi descriptio; et tamen adhibenda dignitatis commoditatisque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia consul factus est, [3] honori fuisse accepimus, quod praeclaram aedificasset in Palatio [4] et plenam dignitatis domum: quae quum vulgo viseretur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur. Hanc Scaurus [5] demolitus, accessionem adiunxit aedibus. Itaque ille in suam domum consulatum primus attulit; hic, summi et clarissimi viri filius, in domum multiplicatam, [6] non repulsam solum retulit, sed ignominiam, *etiam* calamitatem. [7] Ornanda est enim dignitas domo, non ex domo tota quaerenda; nec domo dominus, sed domino domus honestanda est. Et ut in ceteris habenda ratio non sua solum, sed etiam aliorum; sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi, et admittenda hominum cuiusque modi multitudo, adhibenda est cura

(2) *Cuius finis est usus*, non ostentatio.

(3) *Cn. Octavio*. De Perseo rege Macedoniae triumphavit post praeturam, sed navali triumpho. Consul fuit anno V. C. 628. De hoc cf. Cic. Philippic. IX. Graev.

(4) *Palatium* pars urbis celeberrima, principum fere domibus occupata.

(5) M. Aemilius Scaurus, quem Cicero ambitus accusatum defendit.

(6) *In domum multiplicatam*. Accessione Octaviana amplificatam.

(7) *Calamitatem* innuit eum damnatum esse; in causa repetundarum absolutus est; itaque si condemnatus est, id altero ambitus iudicio ei acciderit necesse est. — *Etiam calamitatem*. Sic post Langium, Ernest. Oliv. Schütz. Gern. autem scribit *et calam.* Facciol. a. 699 retulit *ignominiam et calamitatem*. Schütz. tacito revocavit *etiam calamitatem*: quae lectio corrupta videtur ex ea, quae est in Ven. 1498, utraque Lips. alia s. l. et a. Lugd. 1527. — Scaurus intra paucos dies a P. Triario repetundarum ob praeturam in Sicilia gestam, et ambitus accusatus, bis a Cicerone defensus est; in priore iudicio repetundarum absolutum eum esse constat, in altero condemnatum esse, indicia valde probabilia sunt. Et Facc. post Manut. dicit eum sua sponte exsulasse. Beier.

laxitatis. Aliter ampla domus dedecori domino saepe fit, si est in ea solitudo; et maxime, si aliquando, alio domino, solita est frequentari. Odiosum est enim, quum a praetereuntibus dicitur:

O domus antiqua,[8] *heu, quam dispari dominare domino!*

quod quidem his temporibus in multis[9] licet dicere.[10] Cavendum autem est, praesertim si ipse aedifices, ne extra modum sumptu et magnificentia prodeas: quo in genere multum mali etiam in exemplo est.[11] Studiose enim plerique, praesertim in hanc partem, facta principum imitantur: ut L. Luculli, summi viri, virtutem, quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati sunt? quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus. Eademque mediocritas ad usum[12] cultumque vitae transferenda est. Sed haec hactenus.[13] In omni autem actione su-

(8) Versus incerti poetae sic ab I. F. Heusingero divisus: *o domus antiqua heu quam dispari Dominare domino.* I. M. Heusingerus si versus sint Ennii legendum putabat:

ó domus Anci
Antiqua heu quam dispari domino
dominare!

(9) *In multos* codd. duo Oxx. et Goth.

(10) Significat Pompeii et ceterorum domos, post Caesaris victoriam, ad indignos translatas esse. Beier.

(11) Int. etiamsi in re ipsa malum non esset, exemplum perniciosum est ob iniectam aemulationis magnificentiae cupiditatem. Beier.

(12) Sic Heusing. cum codd. Mss. et edd. plerisque. Graevius *ad usum cultumque vitae referenda est* cum Gu. 4 et edd. vett.

(13) *Sed haec hactenus.* Id est, de iis, quae ad temperantiam pertinent, quatenus modum in omni vitae usu praescribit. Deinceps de huius virtutis officiis, quae ex loco et tempore ducuntur, in cap. 41 (c. 40). Facc.— *In omni autem actione. Autem* abest cod. Goth. Gu. 4, 5. Facciolato omnia ista quae sequuntur usque ad finem capitis: *In omni autem — obtemperare rationi* suspecta fuerunt. Sane melius abessent. Genuina tamen esse probabiliter defendit Heusingerus.—Gottleber. suspicatur, his breviter repetitis Ci-

scipienda, tria sunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat; quo nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus; ut neve maior, neve minor cura et opera suscipiatur, quam causa postulet: tertium est, ut caveamus, [14] ut ea, quae pertinent [15] ad liberalem speciem et dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus, decus ipsum [16] tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium [17] praestantissimum est, appetitum obtemperare rationi.

XL. Deinceps de ordine rerum, et opportunitate temporum [1] dicendum est. Haec autem scientiâ continentur eâ, [2] quam Graeci εὐταξίαν nominant, non

ceronem filii ingenio subvenire voluisse, fortasse etiam moribus Ciceronis paullo senioris aliquid tribuendum esse. Potius equidem illud esse putem, in quo consentientem habeo I. F. Heusingerum, quum verba *haec hactênus* ad vestitum, sermonem, aliasque vitae partes, de quibus disputavit, referenda sint, paucis his collectis et comparatis de omni actione praecipiendum fuisse. Ita hic locus de ornatu ad omnem actionem apto (vid. cap. 35, 126) concluditur. Deinceps de ordine. Similis ratio est c. 26, 92. Beier. expositis variis criticorum sententiis, addit: Quid igitur censebimus? scilicet toti superiori loco de decoro haec corollarii instar adiici; ut solet Noster, e. g. §. 160 pr. Idque etiam Gern. agnoscere videtur, comparans rationem illam §. 92 pr. Beier.

(14) Verba *ut caveamus* iam Grutero suspecta Ernestius uncis inclusit.

(15) Cod. aliquot Gruteri, Graevii, it. ed. Ven. 4, *ut ea quae pertinent ad liberalitatem specie et dignitate moderata sint.*

(16) Facciolatus malebat *decorum tenere.*

(17) Sic Gu. 2, 3. At Gu. 1, 4, 5, et edd. vett. *horum autem trium.*

(1) Sic Pearcius et Heusing. cum Mss. Gu. 1, 2, 3, 4, ed. Magont. Gryph. Vulgo *et temporum opportunitate.*

(2) Veram hanc codd. Gu. 1, 2 scripturam restituit I. F. Heusingerus. At Victor., Fabric., Gruter. e suis libris dederant *hac autem scientia continetur ea.* Edd. vett. complures *Haec autem scientia continet eam*; Gu. 3, 4 *Haec autem scientia continetur ea.* — *Haec autem* (scilicet ordo rerum et temporum opport.) *scientia continetur ea* etc.

haec, quam interpretamur modestiam; [3] quo in verbo modus inest: sed illa est εὐταξία, in qua intelligitur ordinis conservatio. Itaque, ut eandem nos modestiam appellemus, sic definitur a Stoicis, ut modestia sit scientia earum rerum, quae agentur aut dicentur, loco suo collocandarum. Ita [4] videtur eadem vis ordinis et collocationis fore. Nam ordinem [5] sic definiunt, compositionem rerum aptis et accommodatis locis. Locum autem actionis, opportunitatem temporis esse dicunt. Tempus autem actionis opportunum, graece εὐκαιρία, latine appellatur occasio. Sic fit, ut modestia haec, quam ita interpretamur, [6] ut dixi, scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum. Sed potest eadem esse [7] prudentiae definitio, de qua principio diximus. Hoc autem loco de moderatione et temperantia, et earum similibus virtutibus quaerimus. Itaque, quae erant prudentiae propria, suo loco dicta sunt. Quae autem harum virtutum, de quibus iamdiu loquimur, quae pertinent ad verecundiam, et ad eorum approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt. Talis est igitur

(3) Verba *non haec quam— sed illa est εὐταξία* temere Facciolatus Ciceroni abiudicat, recte ab Heusingeris reprehensus qui eadem a Nonio quoque v. *Modestia* I, 423, Ciceroni tribui monuerunt.

(4) Sic post Pearcium, I. F. Heusinger. auctoritate codd. Gu. 1, 2, ed. Gryph. rescripsit. Vulgo *Itaque*.

(5) Vulgo *nam et ordinem*. Copulam hic inutilem recte delevit I. F. Heusinger.

(6) *Haec, quam ita interpretamur*. Hac significatione quam ei tribuimus. M. Heus. — Post substant. *modestia* pronomen *haec* male habetur pro pleonasmo verborum seqq. Immo i. valet ac *quam quaerimus*, *qua de agitur*: ut Orat. §. 66. Beier.

(7) Verba ista quae sequuntur: *Sed potest eadem esse — nunc dicenda sunt*, prorsus ineptas habent et futiles sententias, ut vix mihi persuadeam non a glossatore quodam inculcata esse (repugnante Beiero. *T.*).

ordo actionum adhibendus, ut quemadmodum in oratione constanti,[8] sic in vita omnia sint apta inter se et convenientia. Turpe est enim, valdeque vitiosum, in re severa convivii dicta, aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, quum haberet collegam in praetura Sophoclen, hique de communi officio[9] convenissent, et casu formosus puer praeteriret, dixissetque Sophocles: *O puerum pulchrum, Pericle!* « At enim praetorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere. » Atque hoc idem Sophocles si in athletarum probatione[10] dixisset, iusta reprehensione caruisset. Tanta vis est et loci et temporis. Vt si quis, quum causam sit acturus, in itinere, aut in ambulatione secum ipse meditetur,[11] aut si quid aliud attentius cogitet,

(8) *In oratione constanti.* Id est, in oratione, quae sibi constet, cuius partes omnes sibi inter se respondeant. Facc. — Rite laudatur *vita systematica*, id est, non confusa, sed in qua idem conservatur ordo, qui in libris systematicis: de qua est singularis Meditatio philosophica auctore I. Christ. Buschy, Lips. 1731, in 4. Nam *quidquid peccatur, perturbatione peccari rationis, atque ordinis*, monetur Parad. III, 2, 26. Hoc sensu accipienda est Andronici Rhodii illa εὐταξίας definitio: ἐμπειρία περὶ τὰς πράξεις ἔχουσα τὸ βέβαιον: quemadmodum Seneca, ep. 20, praecipit, *ut ipsa inter se vita unius sine actionum dissensione coloris sit, etc. Vnam semel, ad quam vivas, regulam prende, et ad hanc omnem vitam tuam exaequa.* Et deinde: *Quid est sapientia? Semper idem velle atque idem nolle.* Plin. III, ep. I: *Vt certus siderum cursus, ita vita hominum disposita delectat.* Quamquam haec magis etiam sunt constitutiae, de qua §. 111 pr. 119 sq. 125 extr. Cf. Ludov. Mart. Kahlii Diss. philos. de Decoro. Halae Magd. 1735, §. 42 extr. Beier.

(9) Consultaturi.

(10) Ms. Vin. ed. Ven. 1, Arg. *approbatione.*

(11) *Meditetur.* Tacito murmure secum loquatur. Facc. — Dicit M. Heusinger. *meditari* de iis frequentissime usurpari, qui declamando exercentur, quod probat exemplis: sed hic sensus h. l. ineptus est, quis non putandus est in convivio declamans quis ab auctore induci; sed solam in convivio taciturnitatem reprehendit. Bonn.

non reprehendatur: at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur, inscitia [12] temporis. Sed ea, quae multum ab humanitate discrepant, ut, si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facile apparent, nec magnopere admonitionem et praecepta desiderant. Quae autem parva videntur esse delicta, neque a multis intelligi possunt, ab iis est diligentius declinandum: ut in fidibus, aut in tibiis, quamvis paullum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet; sic videndum est in vita, ne forte quid discrepet, vel multo etiam magis, quo maior et melior actionum, quam sonorum concentus est.

XLI. Itaque, ut in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt; sic nos, si acres ac diligentes esse volumus animadversores vitiorum, [1] magna saepe intelligemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex superciliorum aut remissione aut contractione, ex maestitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex submissione, ex ceteris similibus, facile iudicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio naturaque discrepet. Quo in genere non est incommodum, quale quodque eorum sit, ex aliis iudicare: ut, si quid dedeceat in illis, [2] vitemus et

(12) Sic pro vulg. *inscientia* quod ediderunt Victor., Lang., Grut., Ern. e Mss. suis et edd. vett. rescripsit I. F. Heusinger. — *Inscitia* non satis bene videtur cum genitivo coire, quod contra est in *inscientia*, a *scientia* ductum. Melius *inscitia* absolute dicitur. Bochm.

(1) Vulgo *si acres ac diligentes iudices esse volumus, animadversoresque vitiorum*. Vocabulum *iudices* in Mss. Guelff. Goth. aliquot Oxx. edd. vett. omissum recte deleverunt Heusingeri, copula post *animadversores* sublata, quam ignorant sex Oxx. Gu. 3, 4.

(2) *In illis* e quinque Oxx. duobus reg. Angl. ed. Ald. cum Pearcio et Facciolato praetulit I. M. Heusingerus vulgato *si quid dedeceat alios*,

ipsi. Fit enim, nescio quo modo, ut magis in aliis cernamus, quam in nobismet ipsis, si quid delinquitur. Itaque facillime corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur, emendandi causa, magistri. [3] Nec vero alienum est, ad ea eligenda, quae dubitationem afferunt, adhibere doctos homines, [4] vel etiam usu peritos, et, quid his de quoque officii genere placeat, exquirere. Maior enim pars eo fere deferri solet, [5] quo a natura ipsa deducitur. In quibus videndum est, non modo quid quisque loquatur, [6] sed etiam, quid quisque sentiat, atque etiam, qua de causa sentiat. [7] Vt enim pictores, et ii, qui signa fabricantur, [8] et vero etiam poëtae, suum quisque opus a vulgo considerari vult, ut si quid reprehensum sit a pluribus,

(3) Construe *ii, quorum magistri.... imitantur, facillime corriguntur.*

(4) In rebus dubiis consnlendi sunt, qui doctrina et usu praestant. FACC.

(5) *Maior enim pars.* Commune omnium iudicium naturam ipsam et veritatem patefacit. Sed videndum est, ne nos decipiant, qui causas habent, cur aliter loquantur, ac sentiunt; aut etiam aliter sentiant, quam natura et veritas poscit. FACC. — Postquam Facc. assensus est, Beier. addit: Degen. hic oppositionem quamdam infert, ut non *maioris partis*, sed *doctorum* tantum *hominum* atque *usu peritorum* iudicium sequamur. Quam vere, patefacient vv. seqq. *si quid* (i. e. *quidquid*, ut bis 146 extr.) *reprehensum sit a pluribus, id corrigatur.* — *Eo deferri solet.* Sc. in iudicio habendo de his quae decora sunt, vel non, ut interpretatur M. Heusingerus. Quod igitur, inquit, optimis et doctissimis videbitur, id maxime sequendum. Alii aliter interpretantur, quasi maior pars suam tantum naturam sequens, in officio deligendo erret: sed nos alio ducunt ea quae sequuntur. Fatendum est, interpretationi Heusingeri hoc abesse, quod optimi et doctissimi non sunt maior pars. BOEH.

(6) *Quid quisque loquatur.* Multa enim opinionum portenta afferri solebant a philosophis, quae vitae acta ipsi minime probabant. M. HEUS.

(7) *Qua de causa sentiat* cum Pearcio praetuli vulgato *qua de causa quisque sentiat*, qui sic legit in duobus codd. reg. Angl. Molestum est enim ter deinceps repeti *quisque*; quod facile tertio loco potest intelligi.

(8) *Fabricant* cod. Goth. Vin. edd. complures. Sed *fabricantur* habent Nonios, Gu. 1, 2, 3, edd. Ven. 1498 aliaeque vett.

id corrigatur; hique et secum, et cum aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt: sic aliorum iudicio permulta nobis et facienda, et non facienda, et mutanda, et corrigenda sunt. Quae vero more aguntur, institutisque civilibus, de iis nihil est praecipiendum. Illa enim ipsa praecepta sunt: nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates, aut Aristippus [9] contra morem consuetudinemque civilem fecerint, [10] locutive sint, idem sibi arbitretur licere. Magnis illi et divinis bonis [11] hanc licentiam assequebantur. Cynicorum vero ratio tota est eiicienda. [12] Est enim inimica verecundiae, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum. Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de re publica sentientes, ac bene meritos, aut merentes, sic ut [13] aliquo honore aut imperio affectos, observare et colere debemus; tribuere etiam multum senectuti; cedere iis, qui magistratum habebunt; habere delectum civis et peregrini; in ipsoque peregrino, privatimne an publice venerit: ad summam, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem et consociationem colere, tueri, servare debemus.

(9) *Aut Aristippus*. Pearcius *et* praeferret, quia pluralis sequitur, qui male congruit cum *aut* particula disiunctiva: sed *aut* defendunt pluribus M. et I. F. Heusingg. Bouh.

(10) De religione dissentit a Graecis Socrates: Aristippus meretrices sectatus est, vixitque luxuriosius, quam philosophum decuit. M. Havs.

(11) *Divinis bonis*. Ingenio, doctrina, eloquentia, magnitudine animi. M. Havs.

(12) Cynici omnia in propatulo faciebant, veluti canes, unde illis nomen. Facc.

(13) *Sic ut*. Omnes fere codd. hanc voc. ignorant, alii coniungunt *sicut* Interpretatur M. Heusingerus, *non minus, quam*, quia, quod iis imperio affectis debeamus postea docet auctor, quum ait: *cedere iis, qui mag. hab.* B.

XLII. Iam de artificiis et quaestibus, qui liberales habendi, qui sordidi sint, haec fere accepimus. Primum improbantur ii quaestus, qui in odia hominum incurrunt, ut portitorum, ut foeneratorum. Illiberales autem et sordidi quaestus mercenariorum, omniumque, quorum operae, non quorum artes emuntur. [1] Est enim illis ipsa merces auctoramentum servitutis. [2] Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant. Nihil enim proficiunt, nisi admodum mentiantur: nec vero quidquam est turpius vanitate. Opificesque omnes in sordida arte versantur. Nec enim quidquam ingenuum potest habere officina. Minimeque artes hae probandae, quae ministrae sunt voluptatum, *cetarii*, *lanii*, *coqui*, *fartores*, *piscatores*, ut ait Terentius. [3] Adde huc, si placet, unguentarios, saltatores, totumque ludum talarium. [4] Quibus autem artibus aut prudentia maior inest, [5] aut non medio-

(1) Sine libris Ernestius delevit *quorum*, quod recte restituit I. F. Heusinger.

(2) *Ipsa merces.* Qui operam locant mercede conducti, tamquam ad servitutem emuntur. Facc. — *Auctoramentum,* interprete Turnebo, Advers. II, 20, etiam in opificiis obligatio quaedam est, interposita mercede contracta, ipsaque merces *auctorati*, id est, eius, qui suam operam mercede locavit et sponte se in servitutem addixit, ut gladiator ludo ad depugnandum, aut miles, qui stipendium sibi *auctorat*; i. e. sacramento quasi mercedem quaerit. Velleius II, 30, 4. Cf. Ern. in Schützii Lex. Cic. s. h. v. Beier.

(3) Eunuch. II, 2, 26.

(4) *Saltatores.* Pro varietate regionum et temporum saltatores modo probati sunt, modo improbati. Hic eos intelligit, qui sunt ex histrionum grege, vel saltatorium ludum aperiunt. Facc. — Describit *ludum saltatorium* Macrob. Sat. II, 10. Luculentius de indecente hac et scurrili saltatione exposuit Graevius ad h. l. quem sequitur Birnbaum. de Natura ac Usu studii antiquitatum, p. 95. De infamia horum saltatorum vid. M. Heusinger. in Diss. de studiis iuvent. apud Rom. n. 2, et ad Corn. Nep. Epam. cap. 4. — *Ludum talarium.* Eos scilicet, qui aedes locabant ad ludendum et ex ludo quaestum sibi quaerebant. Facc.

(5) *Prudentia maior.* In quibus plus

cris utilitas quaeritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, hae sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestae.[6] Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est: sin magna et copiosa, multa undique apportans, multisque sine vanitate impartiens,[7] non est admodum vituperanda.[8] Atque etiam, si satiata quaestu,[9] vel contenta potius, ut saepe ex alto in portum, ex ipso portu[10] in agros se possessionesque contulerit, videtur iure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agri cultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius.[11] De qua, quoniam in Catone maiore[12] satis multa diximus, illinc assumes, quae ad hunc locum pertinebunt.

XLIII. Sed ab iis partibus, quae sunt honestatis, quemadmodum officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem ipsorum, quae honesta sunt, potest incidere saepe contentio et comparatio; de duo-

valet scientia. Facc. — *Non mediocris utilitas.* Nam in ipsis quoque rei literariae exercitationibus lucellum turpe est. Facc.

(6) Quia illae artes quas dixit non sunt erubescendae iis qui plebeio genere nati sunt; sed minus iis decorae, qui summo loco nati sunt, si artibus ex iis quaestus quaereretur. Beza.

(7) *Sine vanitate.* Sine mendacio; ut supra.

(8) Hinc suspicari licet fuisse illis etiam temporibus nobiles, qui mercibus mutandis rem facerent: quos ita non reprehendit, ut tamen laudari nolit. Bouh.

(9) Si sibi aliquando vivat, qui eam exercet, nec vitam totam maris periculis dedat. Facc.

(10) *Sic ex ipso portu* ed. Gryph. Pearc.

(11) Graev. auctoritate codd. Lang. et unius Ald. *nihil homine, nihil libero dignius.* Plurimi Mss. tamen servant *nihil homine libero dignius*, quod reddiderunt Pearc. Ern. et, praeeunte patruo, I. F. Heusingerus, qui tamen vix aberat quin praeferret scripturam Gu. 2, *nihil libero dignius*, alias Ciceroni usitatam.

(12) Cap. 15 seqq.

bus honestis utrûm honestius: qui locus a Panaetio est praetermissus.[1] Nam quum omnis honestas manet a partibus quatuor, quarum una sit cognitionis; altera, communitatis; tertia, magnanimitatis; quarta, moderationis: hae in deligendo officio saepe inter se comparentur necesse est. Placet igitur, aptiora esse naturae ea officia, quae ex communitate, quam ea, quae ex cognitione ducantur: idque hoc argumento confirmari potest, quod, si contigerit ea vita sapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis,[2] *quamvis* omnia, quae cognitione digna sunt,[3] summo otio secum ipse consideret et contempletur; tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat e vita.[4] Principsque omnium virtutum illa sa-

(1) *Sed ab iis*, etc. Haec est libri pars secunda, quae comparationem continet a Panaetio omissam. Tota Ciceronis disputatio huc recidit. Homo natura soa factus est ad agendum et convivendum; ergo cogitationes suas ad actionem referre debet; inter actiones autem eas potissimum suscipere, ceterisque praeferre, quae ad humanae vitae communitatem et societatem pertinent. Ex quo sequitur, ex honestis et officiis omnibus illa esse maxima, quae a vitae communitate ducuntur, quia maxime naturae conformia. Porro communitatis nomine utitur, quia per hoc ipsum iustitiam descripsit in cap. 6 (cap. 7). Ad iustitiam naturae suae necessitate accedit fortitudo, ut ostendit in cap. 19, et in lib. II, cap. 7 (cap. 10). FACC. — *Qui locus a Panaetio est praetermissus*. Non mirum. Stoicis enim placebat peccata esse paria, ut notum est, et nullum esse medium inter virtutem et vitium, honestoque nihil esse honestius, recto nihil rectius. BOTH.

(2) Cod. Vinar. sex Oxx. edd. Venet. *ut omnium rerum affluentibus copiis ditetur quamvis omnia*. In cod. Goth. *ut omnium — copiis quamvis omnia*. Et sic Pearcius edidit. I. M. Heusing. in obss. antibarb. c. 5. legendum putabat *ut omnium rerum affluentibus quamvis copiis omnia*. Ego vero cum Franc. Fabricio et I. F. Heusingero particulam *quamvis* delere malui. — Beier. *quamvis* omittit cum Schützio. Nobis videtur *quamvis* quadam ratione ferri posse, positum quasi amplificationis causa, cuius formae forsan non desunt exempla. BOTH.

(3) Pearcius et Ernestius, *digna sint*.

(4) Gronov. ex ed. Plantiniana revocavit *exoidat*, probante Graevio et Facciol.

pientia, [5] quam σοφίαν Graeci vocant (prudentiam enim, quam Graeci φρόνησιν dicunt, aliam quandam intelligimus; quae est rerum expetendarum fugiendarumque scientia): illa autem sapientia, quam principem dixi, rerum est divinarum atque humanarum scientia: [6] in qua continetur deorum et hominum communitas et societas inter ipsos. [7] Ea si maxima

(5) Vulgo *est illa sapientia*. Sed Ms. Goth. aliique meliores libri excludunt illud *est*, idque deleverunt Heusing. et Gernh. — Non hoc agitur, ut sapientia dicatur princeps virtutum, sed ut intelligatur, hanc rerum esse divinarum et humanarum scientiam. Vocem *virtutum* Hottingerus in not. ad h. l. pro insititia habet. Sapientiam enim, quae sit in cognitione posita, non posse dici *virtutem* (Quidni? si virtus est animi habitua rationi consentaneus, et hoc nomine appellatur huic sapientiae subiecta sapientia vel prudentia, quae est bonarum et malarum rerum scientie, cap. 5, 15), atque *omnium* illud esse a glossatore appositum, intelligi ex iisdem verbis postparenthesin repetitis, in quibus non ait *virtutum*. Non est vero etiam in his *omnium*, ut post parenthesin, si qua repetuntur, intercedente aliqua particula, saepe nou totidem verba, sed necessaria bia scribuntur. Quamquam auspicor, non *virtutum*, sed *omnium virtutum* esse interpretamentum. Gern. — *Illa sapientia*. Sapientia, quae propter virtutea principatum tenet, idcirco tenet, quia rerum divinarum humanarumque cognitione coustat, causasque explicat, quibus hae res continentur; ideoque deorum atque hominum communitatem complectitur. Ergo officia, qnae ex communitate ducuntur, ceteria sunt anteponenda. Porro cognitio rerum divinarum et humanarum, ex modo loquendi Ciceronis, est cognitio totius naturae, quantam capiunt philosophica studia. Vide lib. II, cap. 2. Facc. — Multa h. l. de sensu vv. *sapientia, prudentia*, disserit Beier. quae operae pretium est apud eum legere. Bochl.

(6) Veteres philosophi, Stoici maxime, mundum vel ipsum deum, vel dei esse partem putarunt. Hinc *res divinas* vocant naturales et illarum causas, quippe quae ad immortalem naturam quam vocant, pertinent. *B.*

(7) *Deorum et hominum communitas, et societas inter ipsos*. Philosophi isti communitatis voce non homines modo, sed deos quoque comprehendebant, quorum numine et providentia ita contineri rerum universitatem putabant, nt ne ipsi quidem excluderentur. *Mundum* (inquit Cicero, de Finib. lib. II, cap. 19), *censent regi numine deorum, eumque esse quasi communem urbem et civitatem hominum et deorum*. Facc. — Gernhard. haec a glossatore ad superiora *rerum divinarum* adscripta censet: *quum societas inter ipsos* esse debeat non *deorum et hominum*, sed *hominum*. Nam

est, [8] ut est certe; necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturae manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur. [9] Ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur. Pertinet igitur ad societatem generis humani. Ergo haec cognitioni anteponenda est: [10] atque id optimus quisque re ipsa ostendit et iudicat. Quis enim est tam cupidus in perspicienda [11] cognoscen-

quae sequitur *communitas* eam non esse nisi hominum inter homines, ex qua ducantur officia iustitiae; additque Gern. istam hominum et deorum communitatem non reperiri nisi in spinosis Stoicorum disputationibus; non autem hic locum habere ubi populari utitur disputandi genere, ut Legg. I, 10, 28; Offic. I, 7, 22, 16, 51; III, 17, 69; quae loca cum nostro sunt conferenda. At vero obstant verba extrema §. 160. Quidni igitur hic recte intelligatur *communitas deorum inter deos* (*concordia Universi*, ἡ ἐν τῷ Παντὶ φιλία ap. Plotin. p. 707), *hominum inter homines*, denique *deos inter hominesque?* Benefici quum sint in homines dii, homines in deos, par est, ut sint pii et grati. Sic *iustitia* complectitur *religionem*: quo verbo Ciceronem, Inv. II, 53, 161, τὴν εὐσέβειαν interpretatum esse, monet Lilie, p. 36. Non incommode autem legeretur cum Facciolato *societas ipsorum inter ipsos*. Baitr.

(8) *Ea si maxima est* scil. *societas*. Non enim referendum esse ad *sapientia* recte monuit Heusing.

(9) Vis huius argumenti haec est: Societas humana eiusque officia ex eo, quod continentur in principe sapientia, principatum ducunt sic, ut cognitio non minus, quam ceterae virtutes, ad communitatem referenda sit, nullamque sine actione laudem habeat. Gern.

(10) *Ergo haec cognitioni*. Non solet Cicero ita loqui; et, nisi fallor, tota haec conclusio, *Pertinet igitur, etc.* adulterina est, aut legendum, *generis humani, et cognitioni ant. est.* Prior conclusio solum pertinet ad *Ea autem actioni... cernitur*. Sic transitus fit ad eam conclusionem, quae toto hoc loco quaeritur, actionem esse cognitioni anteponendam. Id autem, quo illud efficitur, bis terve a Cicerone hic et in fine capitis commemorari non mirabitur, qui caput seq. legerit. *Ergo* autem post *igitur* nihil habet offensionis, si commate ante *pertinet* interpungatur, ut in Ascens. Si cui *pertinet enim* e cod. ψ placuerit, is hanc enuntiationem post *anteponenda est* collocabit. De re comp. Fin. V, 21, 28. Gern.

(11) Lambinus legi volebat *cupidus perspiciendae cognoscendaeque rerum naturae*.

daque rerum natura, ut, si ei, tractanti contemplantique res cognitione dignissimas, subito sit allatum periculum discrimenque patriae, cui subvenire opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abiiciat, etiam si dinumerare se stellas aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? atque hoc idem in parentis, in amici re aut periculo fecerit. Quibus rebus intelligitur, studiis officiisque scientiae praeponenda esse officia iustitiae, quae pertinent ad hominum *caritatem*; [12] qua nihil homini esse debet antiquius.

XLIV. Atque illi, quorum studia vitaque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus et commodis non recesserunt. Nam et erudiverunt multos, quo meliores cives, utilioresque rebus suis publicis essent: ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, multique multos: nosque ipsi, quidquid ad rem publicam attulimus (si modo aliquid attulimus), a doctoribus, atque a doctrina instructi [1] ad eam, et ornati accessimus. Neque solum vivi atque praesentes studiosos discendi erudiunt atque docent; sed hoc idem etiam post mortem monumentis literarum assequuntur. Nec enim locus ullus praetermissus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam rei publicae pertineret: ut otium suum ad nostrum

(12) Sic Pal. 1, Ms. Graev. ed. Anemoec. Graev. Heusing. At Mss. Guelff. *utilitatem*, quod placuit Pearcio, Oliveto, Ernestio. — Gern. post Facc. dedit *caritatem*. Haec, inquit, lectio a Graev. 1, Palat. 1, et edit. Anemoec. probata est etiam Heusingeris. Conf. Fin. l. l. in nota sup. Reliqui *utilitatem*, quae vox in primis cap seq. usitatior pro interpretamento caritatis habenda est. Beier.

(1) Sic Gronovius Victorium secutus edidit. Vulgo *atque doctrina instructi*; Heumannus coniiciebat *aque doctrina instructi*, probante I. F. Heusingero.

negotium contulisse videantur. Ita illi ipsi doctrinae studiis et sapientiae dediti, ad hominum utilitatem suam intelligentiam prudentiamque[2] potissimum conferunt. Ob eamque causam eloqui copiose, modo prudenter,[3] melius est, quam vel acutissime sine eloquentia cogitare: quod cogitatio in se ipsa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate iuncti sumus. Atque ut apium[4] examina non fingendorum favorum causa congregantur, sed, quum congregabilia natura sint, fingunt favos; sic homines, ac multo etiam magis, natura congregati, adhibent agendi cogitandique sollertiam.[5] Itaque nisi ea virtus, quae

(2) Gu. 1, 3, *prudentiam suam intelligentiamque*; Gu. 4, edd. vett. *suam prudentiam intelligentiamque*, quod recepit Pearcius.

(3) Opponuntor h. l. *prudenter* (i. e. sic, ut res et causa praesens postulat, sed vulgi captum non excedentia) *eloqui* et *acutissime* (i. e. ea, quae vulgi captum superant, difficilia ad intell.) *cogitare*. Beier. — Nos *prudenter*, i. e. ac *sapienter* putamos, oppositionemque esse inter sapientem et eloqoentiam, quamquam acomine sententiarum destitutam et acutissimas cogitationes sine eloquentia expressas. Bouil.

(4) Gu. 3, edd. vett. *apum*. — Aliquot Mss. ut Guelff. omnes et edd. vett. *congregandique sollertiam*. — Eos refellit, qui aiunt, non natura homines consociari, sed necessitate, ut sibi invicem adiumento sint; et quod consequitur, societatis officia non esse a natura. Quemadmodum enim apes non favorum causa congregantur, sed, quia natura congregabiles sunt, in commune sui generis bonum favos fingunt; ita homines natura sociati, in commune societatis bonum operam et cogitationes conferunt. Facc. — Inter apes societas operis et aedificiorum eleganter hominum civitatibus comparatur apud Varr. de Re rust. III, 16, 4 seqq. 9; Aristot. Hist. Anim. I, 1, 11 pr. IX, c. 40; Plin. XI, c. 5, 6; Virgil. Georg. IV, 202, 212 sqq. Beier.

(5) Veterem lect. *agendi congregandique* restituit Beierus, qui observat: Hoc igitur sibi vult auctor: Quemadmodum apes, quum congregabiles natura sint, *congregatione coetum quodam modo civitatis imitantur* (Fin. II, 33, 109) favosque fingunt: sic homines, ac multo etiam magis, natura *congregabiles* quum sint, adhibent solertiam *tum artibus, tum opera devinciendi ipsorum inter ipsos societatem* (§ 22 extr.): *in primisque eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate iuncti sumus*. Nam *quae vis alia potuit aut dispersos homines unum in locum con-*

constat ex hominibus tuendis, id est, ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum,[6] solivaga cognitio et ieiuna videatur. Itemque magnitudo animi, [7] remota communitate coniunctioneque humana, feritas sit quaedam et immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas. Nec verum est, [8] quod dicitur a quibusdam,

gregare, aut a fera agrestique vita ad hunc humanum cultum civilemque deducere, aut iam constitutis civitatibus leges, iudicia, iura describere? Orat. I, c. 8 extr. Sed ne omnia adscribamus, cf. Invent. I, 2, 2; Sext. 42, 92; Tusc. V, 2, 5.

(6) *Attingat.* Cum ea coniuncta sit, eam comitetur. M. Heys.

(7) *Itemque magnitudo* (l. e. *fortitudo*), etc. Membrum hoc plane extra locum addidere grammatici, ne fortitudinis virtus in hac comparatione videretur omissa. Tum, ne hians esset oratio, alterum quoque mambrum finxerunt, quod diversa typorum forma exprimi curavi. (*Itemque .... communitas*). Sed in hac comparatione, ut dixi, fortitudo non separatur a iustitia, sine qua furor est: utraque autem nomine uno actionis continetur. Facc. — Quidni etiam fortitudo in conteotionem admittatur, ut cap. 43? Quamquam haec extremo hoc capite exspectaveris, antequam de temperantia disputaret. Placuit autem, quoniam haec paucis absolvi poterant, etiam fortitudinis similitudinem cum cognitione significare. Vt enim haec, remota communitate, solivaga est, sic illa fera et immanis. Non omni autem offensione vacant ea, quae sequuntur: *Ita fit.... communitas.* Is enim locus in Gu. 4 plane omittitur, in Gu. 1 adiungitur verbis *ieiuna videatur.* In quo librariis facile fuit labi, quum et primae literae et postremae utriusque periodi haberent quamdam similitudinem. Quod autem a fortitudine revertitur ad cognitionem, tenendum est, verba *Itemque... immanitas* tantum non in parenthesi posita et leviora in argumentatione negligi, quae quidem omnis pertinet ad cognitionis cum actione contentionem. Ita non est, ut cum Facciolato periodum *itaque...nisi immanitas* collocemus ante verba *atque ut apium,* quod mihi quoque videbatur faciendum, quum de hoc loco disputarem in Novis Actis Societatis Lat. Ien. I. I. p. 265 et seq. Gern. — Singularum sententiarum nexum perbene expedivit Gern. fallit autem in eo, quod dicit, Facciolatum ante vv *Atque ut apium* collocasse periodum: *Itaque nisi... immanitas.* Immo haec tantum *Itaque nisi ... ieiuna videatur.* Reliqua excludi vult Facciol. Beier.

(8) *Nec verum est,* etc. Orationis contextus rectior esset, si periodus haec proxime post *cogitandique sollertiam* collocaretur. Qui veteres codices tractat, facile intelliget, quomodo librarii ex voluminibus descri-

propter necessitatem vitae, quod ea, quae natura desideraret, consequi sine aliis, atque efficere non possemus, idcirco initam [9] esse cum hominibus communitatem et societatem: quod si omnia nobis, quae ad victum cultumque pertinent, quasi virgula divina, ut aiunt, suppeditarentur, [10] tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum se in cognitione et scientia collocaret. Non est ita. Nam et solitudinem fugeret, et socium studii quaereret: tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad coniunctionem hominum, et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione et scientia continetur.

XLV. Illud forsitan quaerendum sit, num haec

bentes, eiusdem orationis partes interdum miscerent et confunderent, quae postea grammaticorum opera ordinabantur. Facc. — Illud Vir D. egregie vidit, arctissime inter se nexa esse *Atque ut apium* etc. et *Nec verum est*, etc. Haec enim refutant sententiam illis verbis contrariam, homines congregatos esse non natura, sed necessitate. Neque is nexus turbatur iis, quae e priore loco: *Atque ut apium*, etc. sponte consequuntur. Certe, qui Facciolatum sequi maluerit, debebit tres illos locos *itaque .... atque communitas*, coniunctim collocare ante *atque ut apium*, etc. Garn. — Concedimus Facc. et Gernhardo vv. *nec verum est* omnino sententia connexa esse cum iis *atque ut apum*: sed contra eorum sententiam nobis videtur membrum *nec verum est*, cuius initio transitio continetur, collocari potius debere ante vv. *atque ut apum*, sic: *Nec verum est .... tum audire, tum dicere. Atque ut apum*: nam hoc altero membro *atque ut apum* prius per comparationem confirmatur. Et sic verba *itaque nisi ... et immanitas*, suum locum tueri vellemus post *cogitandi solertiam*, quae verba denique annecterentur extremis verbis capp. *Ergo omne officium* deleto hoc membro *ita fit .... communitas*. — *Quod dicitur a quibusdam*. Veretur Noster nominare Platonem, qui de Republ. II, p. 39 C. Γίγνεται ... πόλις, inquit, ἐπειδὴ τυγχάνει ἡμῶν ἕκαστος οὐκ αὐτάρκης, ἀλλὰ πολλῶν ἐνδεής, etc. Beier.

(9) Sic Graev. (quem sequutus est Heusing.) e cod. Augustano, Anemoecii, Pal. 4, Grut. et suo veterrimo, quod habent etiam Oxx. Vulgo *idcirco istam esse*.

(10) *Suppeditarent* ed. Lang., Fabric., Graev.

communitas, quae maxime est apta naturae, sit etiam moderationi modestiaeque semper anteponenda. Non placet. Sunt enim quaedam partim ita foeda, [1] partim ita flagitiosa, ut ea ne conservandae quidem patriae causa sapiens facturus sit. Ea Posidonius collegit permulta, sed ita tetra quaedam, ita obscena, ut dictu quoque videantur turpia. Haec igitur non suscipiet rei publicae causa; ne res quidem publica [2] pro se suscipi volet. Sed hoc commodius [3] se res habet, [4] quod non potest accidere tempus, ut intersit rei publicae, quidquam illorum facere sapientem. Quare hoc quidem effectum sit, [5] in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate. [6] Etenim cognitionem [7] prudentiamque sequitur considerata actio. Ita fit, ut agere considerate pluris sit, quam cogitare prudenter. Atque haec quidem hactenus. Patefactus est enim locus ipse, [8] ut

(1) I. M. Heusingero placebat *sunt enim quaedam ita foeda* ut est in ed. Magont. Venet. 1498, al., idemque tenent Graev. Iac. Gron. et Facciol.

(2) *Ne res publica quidem* praetuli cum Gu. 2, edd. Magont. Ven. 1498, aliisque vett. vulgato *ne res quidem publica*, quod dedit Iac. Gronov. Gu. 3, *nec res publica quidem*.

(3) *Sed hoc commodius*. Scilicet instilui quidem comparatio huiusmodi potest; proinde initio *forsitan* dixit. Quaestio igitur huc recidit omnia: num in officiis deligendis actio cognitioni, et quae actio actioni sit praeferenda. Omnem autem actionem necessario comitatur ordo et modestia, et moderatio, ut sapienti conveniat. Facc.

(4) Verba *se res habet* Grutero et Facciolato suspecta fuerunt. — Non magis offendere debet *commodius se res habet*, quam II, 6, 22, *male se res habet*. Gern.

(5) *Effectum sit*. Conclusum sit; ex argumentis, quae attuli, colligatur. M. Heus. — Haec est totius comparationis conclusio: ea officia excellunt reliquis, quae posita sunt in agendo societatis gratia. Facc.

(6) Quod versetur in societate tuenda, in eaque sit positum. Heus.

(7) Pearcius conj. *quod tueatur hominum societatem*. Verba *etenim cognitionem .... cogitare prudenter* Facciolatus interpolata esse censet.

(8) Monstrata est sedes quasi officiorum. M. Heus.

non sit difficile in exquirendo officio, quid cuique sit praeponendum, videre. 9 In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum, ex quibus, quid cuique praestet, intelligi possit: ut prima diis immortalibus;[10] secunda, patriae; tertia, parentibus; deinceps gradatim reliqua reliquis [11] debeantur. Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit; sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus a Panaetio est, ut supra dixi, praetermissus. Sed iam ad reliqua pergamus.

(9) Lambin. *quod cuique sit praeponendum*; et paullo post *quod cuique praestet*. — *Quid cuique sit praep.* Ita restituerunt Heusingeri e suis libris. In uno Gu. 5 *quod* legitur, ut in reliquis libris post Lambinum editis, quamquam proximum sit *quid cuique praestet*. Facciolatus utroque loco, si minus recte, at constanter tamen dedit *quod*. Gern.

(10) *Prima diis*. Nomine communitatis deos quoque ex disciplina Stoica Cicero complectitur; eorumque cultum inter officia ponit, et quidem loco primo. Facc. En quomodo *pietas sit iustitia adversum Deos* ut dicitur lib. I de Nat. Deor. c. 41.

(11) Sic cum cod. Vinar. tribus Oxx., aliquot Pearcii, Gu. 5, ed. vett. auctoribus etiam I. M. Heusingero et Facciolato edendum putavi. Vulgo abest *reliqua*.

M. T. CICERONIS

AD M. FILIVM

DE OFFICIIS

LIBER SECVNDVS.

I. Quemadmodum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur, ut haec officiorum genera persequar, quae pertinent ad vitae cultum, et ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultatem, [1] ad opes, ad copias. [In quo tum quaeri dixi, quid utile, quid inutile: tum ex utilibus quid utilius, aut quid maxime utile]. [2] De quibus dicere aggrediar, si pauca prius de instituto ac de iudicio meo dixero. Quamquam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt; tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiae nomen sit invisum; [3] miren-

(1) *Facultates* Gu. 4. duo Angl. quod placebat Pearcio. Sed recte monuit I. M. Heusingerus, *facultatem* h. l. idem esse ac acquisitionem, possessionem et usum.

(2) Verba *in quo tum quaeri ..... quid maxime utile* Langius, Heumannus et Facciolatus spuria et e margine inculcata esse censent, praesertim quum in aliquot Mss. et edd. vett. omittantur ista *tum ex utilibus quid utilius, aut quid maxime utile*. Gernhardus ea uncis inclusit.

(3) Quae stante republica, Graecorum occupatio credebatur. Facc. — Princeps eorum, qui eam in invi-

turque, in ea tantum me operae et temporis ponere. Ego autem quamdiu res publica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, [4] omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam: quum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio aut auctoritati locus, socios denique tuendae rei publicae, [5] summos viros, amisissem; nec me angoribus dedidi, [6] quibus essem [7] confectus, nisi iis restitissem; nec rursum indignis homine docto voluptatibus. Atque utinam res publica stetisset, quo coeperat, statu, [8] nec in homines non tam commutandarum rerum, quam evertendarum cupidos, [9] incidisset! Primum enim, ut stante re publica facere solebamus, in agendo plus, quam in scribendo, operae poneremus; deinde ipsis scriptis non ea, quae nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut saepe fecimus. [10] Quum autem

diam adduxerunt, fuit Cato. Plutarch. in eius vita. Vid. et Gell. XV, 11; Cic. Tusc. lib. II princ. Bouis.

(4) Quibus magistratus et imperia populi suffragiis mandata fuerant. M. Heus.

(5) Pompeium, Catonem, aliosque multos qui bello civili perierant. M. Heus.

(6) *Dedi* Gu. 1, 2, 3, edd. aliquot vett. et Nonius v. *confectum*.

(7) Schutzius et Gernhard. *eram*, praeeunte I. F. Heusingero e Nonio, Ms. Gu. et ed. Merceri. Tzp. T.

(8) Aperte hic status opponitur meliori illi, qui fuerat *stante republica, i. e. quamdiu respublica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat* (§ 2), nempe ante Caesaris parricidium patriae. Beier.

(9) *Non tam commutandarum, quam evertendarum rerum* Mss. Gu. edd. Gryph. Graev. Heusing. Gern. Beier. — *Commutandarum*. Et Sulla et Caesar, et triumviri prae se ferebant commutandi studium: revera non commutabant, sed evertebant. Facc.

(10) *Vt saepe fecimus* insititium putabat Facciolatus, quia verbum *actiones* de rerum gestarum commentariis, non ut fieri debebat, de orationibus capiebat. Itaque nihil mutandum esse recte iudicarunt I. M. Heusinger et Gernhardus, qui viderunt Ciceronem ipsum quod h. l. *actiones* appellat, paullo post explicare per *literas forenses et senatorias*.

res publica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illae scilicet literae conticuerunt forenses et senatoriae. Nihil agere autem quum animus non posset, in his studiis [11] ab initio versatus aetatis; existimavi, honestissime molestias posse deponi, [12] si me ad philosophiam retulissem. Cui quum multum adolescens, discendi causa, [13] temporis tribuissem; postea quam honoribus inservire coepi, meque totum rei publicae tradidi, tantum erat philosophiae loci, quantum superfuerat amicorum et rei publicae temporibus. [14] Id autem omne consumebatur in legendo: scribendi otium non erat.

II. Maximis igitur in malis hoc tamen boni assequuti videmur, ut ea literis mandaremus, quae nec satis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima. Quid est enim, per deos! optabilius sapientia? quid praestantius? [1] quid melius? quid homine dignius? [2]

(11) *In his studiis* Facciol. accipit pro *in defensionum laboribus et senatoriis muneribus*: quam perversissimam interpretationem sequutus etiam Pearc. in sqq. pro vulgata *molestias* quam firmat Non. c. 4, 119, in voce *deponere*, coniecit *ea*. Sed intelligitur *philosophia*, a qua Cicero doloris medicinam petebat, ea studia in quibus non mediocrem a primo tempore aetatis operam curamque consumpserat, renovans, ut animus hac potissimum re *molestiis* (i. e. angoribus) levaretur. Tuscul. II, 4, 11 pr. Cat. Mai. 1, 1. Beier.

(12) Sic Gu. 2, Non. v. *deponere*. Gu. 1, edd. vett. *molestia deponi posse*. Voc. *molestias* omittunt Gu. 1, 3, 5, Goth. quinque, Oxx. tres, Londin. ed. Gryph.

(13) Non ut philosophiam Graecorum more profiterer, sed ut discerem, animumque recte conformarem. Facc.

(14) Mss. quantum constat, omnes, *temporis*, quod receperunt Heusingeri. At ed. Rom. Ven. Arg. Ald. *temporibus*, quod cum Ernestio et Gernhardo servandum duxi.

(1) Nonius v. *praestare* legit: *Quid enim est per deos immortales optabilius sapientia, quid praestabilius?*

(2) Sic Gu. 5, exc. Bedae et Eybi idque recepit Facciolatus probante I. M. Heusingero. Idem cum Gernhardo

Hanc igitur, qui expetunt, philosophi nominantur: nec quidquam aliud est philosophia, si interpretari velis, quam studium sapientiae. [3] Sapientia autem est (ut a veteribus philosophis definitum est) rerum divinarum et humanarum, causarumque, quibus hae res continentur, scientia: cuius studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. Nam sive oblectatio quaeritur animi, requiesque curarum; quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, [4] quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? sive ratio constantiae virtutisque ducitur; [5] aut haec ars est, aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, quum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, quum ab hoc discendi genere discesseris? Sed haec, quum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent: quod alio quodam libro fecimus. [6] Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur, orbati rei publicae muneribus, ad hoc nos studium potissimum contulissemus. Occurritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis, quaerentibus, satisne constanter facere videamur, qui, quum percipi nihil posse dicamus, [7]

revocavi. Vulg. *quid homini melius, quid homine dignius?*

(3) Schulzius, *praeter studium sap.* praeeunte I. F. Heusingero e Gu. 1, 2, 3, 4, Goth. exc. Bedae. Typ. T.

(4) Codd. Guelff. *inquirunt.* Edd. vett. *acquirunt.* Verum *anquirunt* recte tenent Gruter., Lamb., Graev., Ern., Heusing., Gernh.

(5) Cod. Vin. et aliquot edd. vett. *quaeritur.* Cod. Goth. it. Lactantii, qui totum hunc locum recitat lib. III. c. 13, *discitur.*

(6) Hortensio, de philosophia.

tamen et aliis de rebus disserere soleamus, et hoc ipso tempore praecepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia. Non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat umquam, quid sequatur.[8] Quae enim esset ista mens, vel quae vita potius, non modo disputandi, sed vivendi ratione sublata?[9] Nos autem, ut ceteri alia certa, alia incerta esse dicunt; sic ab his dissentientes, alia probabilia, contra, alia non probabilia esse dicimus.[10] Quid est igitur, quod me impediat, ea, quae mihi probabilia videantur, sequi; quae contra, improbare; atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quae a sapientia dissidet plurimum? Contra autem omnia disputatur a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non possit, nisi ex utraque parte causarum esset facta contentio. Sed haec explanata sunt in Academicis nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philosophia,[11] Cratippo auctore, versaris, iis simillimo, qui ista praeclara pepererunt;[12] tamen

(7) *Percipi nihil.* His verbia haec erat subiecta sententia, nihil comprehendi, teneri, et affirmari posse tamquam certum. Sed quia Cicero erat ex Academicia antiquia, ideoque moderatioribus, admittebat probabilia. Facc.,

(8) *Quorum vagetur animus errore.* Qui nihil esse omnino affirmem, quo vera a falsis distingui possint. *B.* — *Quid sequatur.* Ernest. reposuit *quod sequatur*, ut est in Gu. 1. Recte autem vulgatum *quid sequatur* defendit I. F. Heusinger.

(9) Cod. Goth. Vin. Oxx. ed. Rom. Venetae, Arg. non *solum disputandi, sed etiam vivendi.* — *Ratione sublata.* Si nulla esset probabilis de rebus disputandi et recte vivendi ratio. M. Hevs.

(10) Restitui verba *non probabilia esse*, sublata a I. F. Heusingero et Schulzio, quae dicuntur abesse a codd. XI Angl. Goth. Vin. Pal. 2. decem Aldi et omnibus Guelff. item in edd. Rom. Venetis Arg. Magont. Mihi quidem videntur genuina. *Typ. T.*

(11) Scil. *secta Peripatetica.*

(12) *Qui ista praeclara pepererunt.* Mich. Heus. et Schulz. intelligunt

haec nostra, finitima vestris, [13] ignota esse nolui. Sed iam ad instituta pergamus.

III. Quinque igitur rationibus propositis officii persequendi, quarum duae ad decus honestatemque pertinent; duae ad commoda vitae, [1] copias, opes, facultates; quinta ad eligendi iudicium, si quando ea, quae dixi, pugnare inter se viderentur: [2] honestatis pars confecta est, [3] quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appellatur. In quo [4] lapsa consuetudo deflexit de via, sensimque eo deducta est, ut honestatem ab utilitate [5] secernens, et constitueret, honestum esse aliquid, quod utile non esset, et utile, quod non honestum: qua nulla pernicies maior hominum vitae potuit afferri. Summa q. :lem auctoritate philosophi, severe sane atque honeste, haec duo genera *re* confusa, [6] cogitatione distinguunt. [7] Quidquid enim iustum

Socratem et Platonem. Non excludo: sed praecipue tamen intelligo Aristotelem. Nam *ista* spectat ad Peripateticam philosophiam, in qua M. filius versabatur, et Cratippum parem summis Peripateticis indicat. Cic. Divin. I, 3, 5 extr. II, 48, 100, et in Timaeo, cap. 1 extr. *omnium, quos quidem ipse audierit, facile principem.* Vide ad I, 1, 1. Beier.

(13) *Finitima vestris.* Quia, ut alibi dixit, veteres Academici et Peripatetici ex eadem schola prodierant, et principiis utebantur aliquo modo similibus. Facc.

(1) Sitne aliquid utile, et ex duobus utilibus utrum utilius; quae est libri huius quaestio. Facc.

(2) Quoties honestas cum utilitate pugnare videtur, quae erit libri tertii materia. Facc.

(3) Sic Nonius IV, 93, itemque Langius, Lambin., Fabric., Graev., Ern., Heusing. Alii cum Gu. 5, et edd. vett. *perfecta est.* — *Confecta.* In libro primo. Facc.

(4) *In quo verbo lapsa* codd. Guelff. edd. vett. — *In quo,* id est, *cuius rei respectu; quod attinet ad haec,* hic fere i. valet q. *in qua appellatione.* Frustra igitur nonnulli addunt *verbo.*

(5) Edd. vett. cod. Gu. 1, *ut ab honesto utile secerneret.*

(6) Ita rescripsi pro vulg. *haec tria genera confusa.* Et *duo* quidem pro numero *tria* iam Heusing. commendavit. Post *genera* autem addidi *re,* quod opponitur sequenti *cogitatione.*

sit, id etiam utile esse censent; itemque quod honestum, idem iustum. Ex quo efficitur, ut, quidquid honestum sit, idem sit utile. Quod qui parum perspiciunt, [8] hi saepe, versutos homines et callidos admirantes, malitiam sapientiam iudicant. Quorum error eripiendus est, opinioque omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis iustisque factis, non fraude et malitia se intelligant ea, quae velint, consequi posse. Quae ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, [9] partim sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea, quae gignuntur e terra, ut alia eiusdem generis; partim animalia, quae habent suos impetus et rerum appetitus. Eorum autem alia rationis exper-

Eodem modo dicitur Orat. II, 4, *ut re distinguantur, verbis confusa esse videantur.*

(7) Distinguunt autem non, nisi cogitatione, ea, quae re seiungi non debent. Minus dilucide hoc dixit, quam I, c. 27, 95, de decoro: *totum illud quidem est cum virtute confusum, sed mente et cogitatione distinguitur.* Itaque non tam opus est I. F. Heusingeri correctione, *genera re confusa* (H. Wolf. enim in V. L. habet *genere conf.*) quam iudicandum *cogitatione* excludi rem et actionem illi oppositam. Hotting. ad h. l. argutius coniicit *haec duo genera.* Distingui enim utile et honestum, intercedente tertio (iusto), in quo quum illa conveniant, necesse esse etiam convenire illa inter se. Garv. — At enim recte vidit Hottinger. II, p. 189 sq. *iustum* esse huius syllogismi terminum s. finem medium, in quo quae conveniant, etiam convenire inter se, concluditur. Itaque quum in praecedd. nonnisi *honestum* et *utile* opposita sint, suspicabar *tria* a glossatore adscriptum. Non tamen sollicito propter l. l. Cf. etiam Ambros. II, c. 6: *Liquet igitur, quod honestum est, utile et iustum esse, et, quod iustum, utile et honestum*; sed idem c. 7: *Est igitur non solum familiare contubernium honestatis et utilitatis, sed eadem quoque utilitas, quae honestas.* Beier.

(8) Qui hoc non recte intelligunt, utile esse aliquid putant ab honesto separatum: ideoque eius quaerendi artem esse, eamque artem ad sapientiam referri. — *Versutos.* Qui arte qualibet commoda quaerunt, hos sapientes vocant et iudicant: quasi vero versutia non differat a sollertia, quae sapientis est. Facc.

(9) Vtilia in sua genera dividit: tum ostendit, omnia fere homini ab homine oriri. Facc.

tia sunt, alia ratione utentia. Expertes rationis, equi, boves, reliquae pecudes, apes, [10] quarum opere [11] efficitur aliquid ad hominum usum [12] atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponuntur: unum, deorum; alterum, hominum. Deos placatos pietas efficiet et sanctitas: proxime autem, et secundum deos, homines hominibus maxime utiles esse possunt. Earumque item rerum, quae noceant et obsint, eadem divisio est. Sed quia deos nocere non putant, his exceptis, homines hominibus obesse plurimum, arbitrantur. Ea enim ipsa, quae inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quae nec haberemus, nisi manus et ars accessissent; nec his sine hominum administratione uteremur. Neque enim valitudinis curatio, neque navigatio, neque agri cultura, neque frugum fructuumque reliquorum perceptio [13] et conservatio, sine hominum opera, ulla esse potuisset. Iam vero et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio, et earum, quibus egeremus, invectio, certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur.[14] Eademque ratione nec lapides e terra exciderentur ad usum nostrum necessarii,

Nec ferrum, aes, aurum, argentum, effoderetur penitus abditum, [15]

sine hominum labore et manu.

(10) Vocabulum *apes* Facciolatus insitum opinatur ab aliquo, qui *apes* pecudum genere contineri nescierit; Gernhardus id uncis inclusit.

(11) Lambin. et Facciol. *opera*; et sic codd. Victorii, Fabricii, duo Oxx.

(12) Heusing. *ad usum hominum*, cum Gu. 2, 3, 4, ed. Magont. et Gryph. Gu. 1, *ad usus hominum*.

(13) *Fruges* sunt agrorum cultorum, *fructus*, pratorum, arborum, pecudum.

(14) Sc. exportandi et invehendi.

(15) I. F. Heusinger. coll. de Nat.

IV. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur, et calorum molestiae sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent, aut postea subveniri,[1] si aut vi tempestatis, aut terrae motu, aut vetustate cecidissent,[2] nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? Adde ductus[3] aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos, quae unde sine hominum opere habere possemus? Ex quibus multisque aliis perspicuum est, qui fructus, quaeque utilitates ex rebus iis, quae sunt inanimae,[4] percipiantur, eas nos nullo modo sine ho-

Deor. II, 60, verba sic collocanda esse iudicat: *nec ferrum, aes, argentum, aurum effoderetur penitus abditum.*

(1) Facciolatus frustra correxit *restitui*. Lectionem *subveniri* tuentur codd. Anemoec., Lambin., Lang., Graev., Gu. 3, quam I. M. Heusingerus ne latinam quidem esse falso opinabatur. In aliis Mss. et edd. vett. est *subvenire*. Constructio verborum haec est: *Tecta ... unde initio generi humano dari potuissent, aut si .... concidissent, unde postea* (scil. *generi humano*) *subveniri potuisset.* — Ad *subveniri* Hott. Schutz. Degen. incommode supplent *generi humano*. Rectius Scheller. in Obss. ad h. l. et in Lexico, p. 1079 sqq. praefert eam rationem, ut e praecedd. intelligatur et *potuisset* et *iis*, nempe *tectis*. Recte *subveniri* impersonaliter dici, docuit Gesner. in Thesauro, IV, 622, 20. Beier.

(2) I. M. Heusingerus malebat *concidissent.*

(3) Graevius e suo et Pith. codd. rescripsit *At deductus aquarum.*

(4) *Inanima* revocavit I. F. Heusinger. e codd. Gu. 1, 2. Vulgo *inanimae*. Gu. 4, et aliquot edd. vett. *inanimatae*. — *Quae sunt inanimae.* Genus neutrum *inanima* tuentur duo libri Aldi (Tert. cum duobus Ald. *quae sint inanima*), restituitque Heusingerus auctoritate Mss. Gu. 1 et 2, exemplo Epist. XVI, 4: *Sumptui ne parcas ulla in re quod ad valitudinem opus sit*; et Sallust. Iugurth. cap 41 pr. *Abundantia earum rerum, quae prima mortales putant.* Adde Gron. Observv. III, 2, pag. 338. Plerique libri *inanimae*; Vin. Goth. Gu. 5, et imprr. vett. *inanimatae*, ut c. 3, 11. *Inanima* eo lubentius receperam, quod sequitur *eas* (utilitates), nisi probabilius esset id, quod habet Gu. 2 et 5 a correctore atque Ascensius, *ea* (fructus... utilitates). Certe alterutro loco, non utroque, Cicero perspicuitatis gratia videtur neutrum

minum manu atque opera capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus, aut quae commoditas, nisi homines adiuvarent, percipi posset? Nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque bellua usum habere possemus, homines certe fuerunt; nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas, aut domare, aut tueri, aut tempestivos fructus ex his capere possemus; ab eisdemque et eae, quae nocent, interficiuntur; et quae usui possunt esse, capiuntur. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? [5] Quis enim aegris subveniret, [6] quae esset oblectatio valentium, qui victus aut cultus, nisi tam multae nobis artes ministrarent? Quibus rebus exculta hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum. [7] Vrbes vero sine hominum coetu non potuissent nec aedificari, nec frequentari: ex quo leges moresque constituti; tum iuris aequa descriptio, certaque vivendi disciplina. [8] Quas res et mansuetudo animorum consequuta, et verecundia est; effectumque, ut esset vita munitior; atque ut dando et accipiendo, mutandisque facultatibus [9] et commodis, nulla re egeremus.

genus adhibuisse. Gern. — Et reipsa scripsit Gern. *ea* pro *eas*, eumque Beierus sequutus est.

(5) *Vita omnino nulla.* I. e. iniucunda, insuavis, βίος ἀβίωτος. Sic de Orat. II, 5 (20 extr.), *ut sine his studiis vitam nullam esse ducamus*; ubi vid. Ern. Beier.

(6) Recte pro vulg. *quis enim aegris subveniret* Gernhardus reposuit *qui enim aegris subveniretur*. Passivum habent tres Mss. Aldi.

(7) Facciolato verba *quibus rebus exculta ..... et cultu bestiarum* insititia videbantur.

(8) In edd. vett. adiicitur *per quas bene beateque vivitur*. Sed hoc in melioribus Mss. omissum recte qui sequuti sunt editores deleverunt.

(9) Gu. 5, et edd. vett. *permutandisque*. Nonius voc. *commodare* habet *mutandisque facultatibus et commodandis*.

V. Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. Qnis est enim, cui non perspicua sint illa, quae pluribus verbis a Panaetio commemorantur, neminem neque ducem bello, nec principem domi, magnas res et salutares sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander, quos negat sine adiumentis hominum tantas res efficere potuisse. Vtitur in re non dubia testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu; sic nulla tam detestabilis pestis est, quae non homini ab homine nascatur. Est Dicaearchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi: qui, collectis ceteris causis, eluvionis, pestilentiae, vastitatis, [1] belluarum etiam repentinae multitudinis, [2] quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumpta; deinde [3] comparat, quanto plures deleti sunt homines hominum impetu, id est, bellis aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate.

Quum igitur hic locus nihil habeat dubitationis,

(1) I. F. Heusinger. conj. Ciceronem scripsisse *siccitatis*. *Ceteris causis eluvionis*, etc. Genitivus ex graecismo, hoc modo explicandus: *causis quas affert eluvio*, etc. Bocil.

(2) *Belluarum ... multitudinis*. Ranarum, murium, et similium. Exempla sunt apud Aelianum, Plinium, Iustinum. Facc.

(3) Facciolatus *deinde* delendum putabat. Paullo post sine causa Ernestius pro vulg. *deleti sunt*, rescripsit *deleti sint*. — *Collectis causis .... comparat*, idem est, quod primum colligit causas, deinde comparat. Sive igitur Cicero, oblitus inchoatae constructionis, in mente habuerit *primum colligit*, etc. sive ad perspicuitatem loci impeditioris iuvandam adverbio *deinde* usus sit, quod solet tamquam otiosum post participium praeter. omitti; hoc certum est, causam utriusvis rationis esse in verbis *quarum ... docet*, etc. quibus interpositis, ieiune diceretur, omisso *deinde*, nudum *comparat*. Vide quae dixi ad I, 7, 22. Idem animadvertit Gottleberus ad h. l. ceteri interpretes tacent. Gern.

quin homines plurimum hominibus et prosint, et obsint; proprium [4] hoc statuo esse virtutis, conciliare animos hominum, et ad usus suos adiungere. Itaque, quae in rebus inanimis, quaeque in usu [5] et tractatione belluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis; hominum autem studia ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata, virorum praestantium sapientia et virtute excitantur. [6] Etenim virtus omnis [7] tribus in rebus fere vertitur: quarum una est in perspiciendo, quid in quaque re verum sincerumque sit, quid consenta-

(4) Recte Ernestius et Heusingerus uterque revocarunt hanc lectionem; pro quo alii cum cod. Palat. 1 et Graev. dederunt *primum hoc statuo.* (i. e. virtus in primis est, quae hominum studia conciliat, et alios aliis utiles facit. Primum, inquit, statuo virtutis esse conciliare hominum studia: *Quibus autem rebus,* etc. ut infra). — *Primum* recepit etiam Graev. Sed Heusingerorum, et Cockmanni libri omnes, *proprium.* I. F. Heusing. dubitat, an *primum* reiiciat ita, ut pro *deinde* sequatur cap. 6 pr. *Quibus autem rationibus,* etc. Virtutis autem proprium est conciliare animos: ceterae res comparantur artibus. Qui igitur *primum* praeferunt, in animis conciliandis relinquunt aliquid rebus aliis, id quod contra Ciceronis sententiam est. Vide Fin. III, 4, 12: *Quum enim virtutis hoc proprium sit, earum rerum quae secundum naturam sint, habere delectum.* Gern. — Haud plane assequor quid velit I. F. Heusingerus. Fortasse pro *reiiciat* legendum *recipiat.* Typ. T.

(5) *Quaeque usu* Heumannus: *quaeque in usu et tractatione* cod. Pal. 1, Graev. edd. Rom. Venetae, Arg.; *quaeque in tractatione* codd. Mss. plerique, edd. Mogunt., Victor., Lang., Heusing. — *In usu.* Ait autem, quae dicta sunt de usu belluarum deque rebus inanimis, manu et opere parari posse; at studia hominum non aliter quam virtute. Facc. — Saepe autem Cic. *usum* et *tractationem* coniungit, ut Orat. I, 23, 100. Gern. — Int. quae ex belluis, quibus utimur, quasque alimus et tuemur, commoda, quasque utilitates percipimus, ut Graevius interpretatur. Bouil.

(6) *Nostrarum rerum* etc. Vt homines prompti et parati sint ad nostras res amplificandas, id consequemur, si sapientia et virtute aliis praestabimus. M. Heus.

(7) Verba *etenim virtus omnis ... quantam aequitas humanitasque patitur* insititia videbantur Facciolato, a quo parum dissentire se profitetur I. M. Heusingerus. Sane, si abessent, nemo desideraret. Attamen genuina esse bene docuerunt I. F. Heusinger. et Gernhardus.

neum cuique, quid consequens, ex quo quaeque gignantur,[8] quae cuiusque rei causa sit; alterum, cohibere motus animi perturbatos,[9] quos Graeci πάθη nominant, appetitionesque, quas illi ὁρμάς, obedientes efficere rationi; tertium, iis, quibuscum congregamur, uti moderate et scienter, quorum studiis [10] ea, quae natura desiderat, expleta cumulataque habeamus; per eosdemque,[11] si quid importetur nobis incommodi, propulsemus, ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sunt,[12] tantaque poena afficiamus, quantam aequitas humanitasque patitur.[13]

VI. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum studia complectamur, eaque teneamus, dicemus; neque ita multo post: sed pauca ante dicenda sunt. Magnam vim esse in fortuna[1] in utramque partem, vel secundas ad res, vel adversas, quis ignorat? nam et quum prospero flatu[2]

(8) Graevius e duobus codd. rescripsit *ex quo quidque gignatur.*

(9) Frustra Facciolatus offensus est hac constructionis mutatione; existimans scilicet scribendum fuisse *in cohibendo.* — *Perturbatos.* Sic Gernhardus e Graev. 1, Ascens. Vulgo *turbatos.* Ernestius legendum esse censebat *motus animi turbulentos*, vel *motus animi turbati.* I. F. Heusingerus, si quid omnino mutandum esset, malebat *motus animi turbidos*, coll. Tusc. dispp. IV, 5 et 15.

(10) I. e. ut eorum studiis. M. Heys.

(11) Sic Mss. Guelff. omnes, item Goth. Graev. 1, Pal. 1, alii. Alteram tamen lectionem *per eosdem denique* tenuit Graevius aliique.

(12) Gu. 1 *sint*, quod recepit Ern.

(13) *Patiatur* Ern. c. cod. Goth. Pro *quanta*, quod I. F. Heusingerus e Guelff. 1 et 4 ascivit, edd. vett. habent *quantum*; Ascens. Graev. Facciol. Ern. *quantam*.

(1) Lactant. Div. inst. III, 29 legit *magnam esse fortunae vim in utramque partem.* Inde Facciolatus edidit *magnam vim esse fortunae.*

(2) *Flatu.* Pessime Sch. dedit *statu*; nec operae pretium est, tam multos colligere locos, quibus metaphora a flatu fortunae ducta confirmatur. — Inepte. Etiam Schutzius voluit *flatu*; nam versu proxime sequenti legitur *reflavit.* Error fortasse provenit ex permutatione nexus *fl* et *st*; quae

eius utimur, ad exitus pervehimur optatos; et quum reflavit, affligimur. Haec igitur ipsa fortuna ceteros casus rariores habet, primum ab inanimis,[3] procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia; deinde a bestiis, ictus, morsus, impetus. Haec ergo, ut dixi, rariora. At vero interitus exercituum, ut proxime trium, [4] saepe multorum, [5] clades imperatorum, ut nuper summi ac singularis viri; [6] invidiae praeterea multitudinis, atque ob eas bene meritorum saepe civium expulsiones, calamitates, fugae; [7] rursusque secundae res, honores, imperia, victoriae, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus [8] et studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus. Quae

literarum forma haud ita pridem in quibusdam Germaniae officinis in usu esse desiit. *Typ. T.*

(3) Cod. Vio. ed. Ven. 1, 3, *inanimatis.* — *Primum ab inanimis) Ab inanimis* est, quod attinet ad inanima, quae sunt quasi auctores casuum, ut c. 9, 31, opponiturque *a bestiis.* Cf. Brut. cap. 16, *sed ille Graecus ab omni laude felicior.* Ibid. cap. 43 extr. *qui a philosophia, a iure civili, ab historia fuisset instructior.* Gottlebero videtur Cicero expressisse Demosthenem, Olynth. II, p. 24 Reisk. *μεγάλη γὰρ ῥοπή ..... ἡ τύχη παρὰ πάντ᾽ ἐστὶ τὰ τῶν ἀνθρώπων πράγματα.* Gern.

(4) In Pharsalia, ubi devictus est a Caesare Pompeius anno 705. In Africa, ann. 707. Vid. ad I, 112 extr. in Hispania, ad Mundam, duce Cn. Pompeio, Magni filio. Vide Plutarch. in Caes. 46, 56.

(5) *Saepe multorum* Heumannus a glossatore additum esse putabat, habuitque assentientem I. M. Heusingerum. At huius e fratre nepos *saepe multorum* ita defendit, ut sit i. q. *multorum, quorum alius alio tempore interiit.*

(6) Pompeii Magni, qui post caedem Pharsalicam imperio arbitrioque Aegyptii mancipii iugulatus est.

(7) *Fugae.* Voluntaria exilia, in quae ire solent rei, qui causae suae diffidunt, ut Africanus Maior Liternum (Liv. XXXVIII, 52 seq.) atque ipse Cicero, cedens inimici sui tribunitio furori. Beier.

(8) Mss. et edd. vett. nonnulli *operibus*, Facciol. *operis.*

si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur. Ita fortassis etiam brevior videbitur.

Quaecumque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum atque honestandum, aut benivolentiae gratia faciunt, quum aliqua de causa quempiam diligunt; aut honoris, si cuius virtutem suspiciunt, quemque [9] dignum fortuna quam amplissima putant; aut cui fidem habent,[10] et bene rebus suis consulere arbitrantur; aut cuius opes metuunt; aut contra, a quibus aliquid exspectant; ut quum reges popularesve homines[11] largitiones aliquas proponunt;[12] aut postremo, pretio ac mercede [13] ducuntur: quae sordidissima est illa quidem ratio et inquinatissima, et his, qui ea tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur. Male enim se res habet, quum, quod virtute effici debet, id tentatur pecunia. Sed quoniam nonnunquam hoc subsidium necessarium est; quemadmodum sit utendum eo, dicemus, si prius iis de rebus, quae virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subiiciunt se homines imperio alterius, et pote-

(9) *Quemque*. Facc. scribit *eumque*, probante M. Heus. Sed haec mera est Facciolati coniectura. Gern.

(10) *Aut cui fidem*, etc. Id est, aut ei tribuunt, cui, etc. Qui in superiore membro retinent *faciunt*, hic haereant in salebra necesse est; quia nimis variatur constructio. Facc. — Minime: nam, quum supra *faciunt* pro *tribuunt* poneretur, h. l. quo verbum deest, non *faciunt*, quod vicarium erat, sed ipsum *tribuunt* subauditur. Boetl.

(11) Qui multitudini placere volunt, eiusque studium quibuscumque artibus captant. M. Heus.

(12) *Proponere* est publice promittere. *Largitionum* genera erant leges agrariae, frumentariae, tabulae novae, munera gladiatoria, epulae, viscerationes, congiaria, de quibus cap. 16, 17 et 24. M. Heus.

(13) Sic cum cod. Goth. Gu. 2, Graev. ediderunt Facciol., Heusing., Ern. Plerique Mss. edd. vett. it. Nunins *aut mercede* (quod non est ferendum: nam verba sequentia ad *pretium* non minus, quam ad *mer-*

stati de pluribus causis.[14] Ducuntur enim aut benivolentia, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis praestantia, aut spe, sibi id utile futurum, aut metu, ne vi parere cogantur, aut spe largitionis promissisque capti, aut postremo, ut saepe in nostra re publica videmus, mercede conducti.

VII. Omnium autem rerum[1] nec aptius est quidquam ad opes tuendas ac tenendas,[2] quam diligi: nec alienius, quam timeri. Praeclare enim Ennius:

Quem metuunt, odere:[3] *quem quisque odit, periisse expetit.*

Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum.[4] Nec vero huius tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas, paretque quum maxime mortuo,[5] interitus

eodem pertinent: quamquam alii emuntur pretio, mercede conducuntur alii. Gern.)

(14) Sic ed. Ven. 2, 3, 4, Arg. Ald. Facciol. Vulgo *de causis pluribus*.

(1) *Omnium autem rerum.* Totum hoc pertinet ad explicandam benivolentiam, qui primus erat locus potentiae et imperii parandi. Facc.

(2) Verba *ac tenendas* absunt codd. Duisb. Guelff. 3, 4, ed. Graev.

(3) *Odere* pro vulg. *oderunt* reposuit I. F. Heusingerus e cod. Goth., probante Gernhardo.

(4) *Nuper est cognitum.* Idibus martii (i. e. die XV martii) A. V. 709, non, ut Degenius putat, d. IX mart. a. 710, Caesar, cuius hic et in seqq. itemque III, 4, 19, nomen indignatio supprimit, *interiit a paucis.* Cf. Eutropii VI, 20, 2 seqq. Beier.

(5) *Paretque quum maxime mortuo.* Caesarem intelligit, cuius acta ut servarentur, decretum fuerat curante Antonio. Itaque civitas parebat mortuo, et quidquid ex eius commentariis Antonius proferebat, vim legis habebat; ceterum verba haec in plerisque codicibus corrupta sunt: in aliquibus omnino desunt. Facc.— Illustre hoc exemplum est depravationis librorum veterum, si quidem haec Ciceronis sunt, quae Graev. primum e suo libro optimo prodidit, *paret quae quum maxime mortuo*, pro quo I. Gron. bene scripsit *paretque*, etc. De *quum maxime* vide Ern. Clav. Cic. in h. v. Intelligendum autem est *cui*, ut cap. 6, 21, *cui fidem habent, et (quem) bene rebus suis consulere arbitrantur.* I. M. Heusing. citat

declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem; sed reliquorum similes exitus tyrannorum: quorum haud fere quisquam talem interitum effugit. Malus est enim custos [6] diuturnitatis metus; contraque, benivolentia fidelis est vel ad perpetuitatem. Sed iis, qui vi oppressos imperio coërcent, sit sane adhibenda saevitia, ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt: qui vero in libera civitate ita se instruunt, [7] ut metuantur, his nihil esse potest dementius. Quamvis enim demersae sint leges alicuius opibus, quamvis timefacta [8] libertas, emergunt tamen haec aliquando aut iudiciis tacitis, aut occultis de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt intermissae libertatis, quam retentae. [9] Quod igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam

Epist. XII, 1: *An quod ei mortuo paret (resp.), quem vivum fere non poterat?* Secundum quae Pearcius coniicit *non pertulit civitas*: sed non eadem est utriusque loci ratio. Vis quaerenda est in *armis oppressa.* Neque Iul. Caes. omnibus odio fuit, sed paucis (vid. pag. 175, vers. 4). Ceterum Graevium sequuntur Verburgius, Pearc. Ern. Heusinger. Gern. — Olivet. haec omnino delevit.

(6) Recte hoc e Gu: 3 ascivit I. F. Heusingerus. Vulgo *malus enim est custos.*

(7) *Instruunt*, opibus, armis, singularis potentiae praesidiis, quod fecerat I. Caesar, quem hic significat. Bonn.

(8) Codd. Goth. Vinar. Oxx. edd. vett. *tremefacta.* — *Timefacta.* Facc. scribit *tremefacta*, notatque: Id est, concussa et labefacta. Recentiores critici legere malunt *timefacta*: sed vox haec minus significat, quam oporteat, nec recte respondet voci *intermissae*, quae infra habetur. — *Emergunt .... haec.* Id est, leges et libertas, quorum utrumque dictatore Caesare demersum quodammodo erat. Facc. — *Iudiciis tacitis.* Populus enim romanus factis quibusdam et signis tacite iudicium suum significaverat, ut est apud Suetonium in Caes. vita, cap. 80. Facc. — *Occultis... suffragiis.* Id refertur ad suffragia, quibus, ut est apud eumdem Suetonium, illi ipsi consules declarabantur, quos Caesar de tribunatu deiecerat. Facc.

(9) *Acriores*, etc. Acrius exstimulat libertas intercepta et intermissa; quia bona quaelibet tum maxime sentimus, quum amittimus. Facc. — *Retentae.* Id est, non omissae.

valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur. Ita facillime, quae volemus, et privatis in rebus, et in re publica consequemur. Etenim, qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi necesse est. Quid enim censemus superiorem illum Dionysium, [10] quo cruciatu timoris angi solitum, qui cultros metuens tonsorios, candente carbone [11] sibi adurebat capillum? Quid? Alexandrum Pheraeum, quo animo vixisse arbitramur? qui (ut scriptum legimus) quum uxorem Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, et eum quidem, ut scriptum est, compunctum notis threiciis, [12] destricto gladio iubebat anteire; praemittebatque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres, et, ne quod in vestimentis occultaretur telum, exquirerent. O miserum, qui fideliorem et barbarum et stigmatiam putaret, quam coniugem! Nec eum fefellit. [13] Ab ea est enim ipse, [14] propter pellicatus suspicionem, interfectus. Nec vero ulla vis imperii tanta est, quae pre-

(10) *Dionysium.* Syracusanum, qui ne tonsori collum committeret, tondere filias suas docuit: postea ab iis ipsis ferrum removit, instituitque, ut igne sibi barbam et capillum adurerent. Vide Tusc. V, cap. 20 et Valer. Max. lib. IX, cap. 13 Extern. n. 4. Boutt.

(11) *Candente* dedit Heusingerus cum Non. in v. *candet*, it. Guelff. omnibus. Vulgo *candenti*. Pronomen *sibi* expunsit Heusinger. auctoritate Nonii.

(12) Servum Thracem, vel ex alia barbaria, stigmatibus notatum et compunctum, more gentis. Facc.

(13) Optima nobis haec videtur intp. qua v. *fallere* cum accusativo iunctum nude positum dicitur, ita ut *res* subaudiatur: quamquam non spernenda est M. Heus. intp. subaudientis vocem *coniux*; ita ut sensus sit: Thebe non fefellit maritum, eo sensu: Suspicio eius non falsa fuit, non imprudenter in ea fecit. Nam fallimur ab iis tantum quos fideles credidimus. Beier.

(14) Hoc ordine verba posuit Heu-

mente metu, possit esse diuturna. Testis est Phalaris, cuius est praeter ceteros nobilitata crudelitas: qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander; non a paucis, ut hic noster; [15] sed in quem universa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. [16] Quid? Macedones nonne Demetrium [17] reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedaemonios iniuste imperantes, [18] nonne repente omnes fere socii deseruerunt, spectatoresque se otiosos praebuerunt Leuctricae calamitatis?

VIII. Externa libentius in tali re, quam domestica, recordor. Verumtamen quamdiu imperium populi romani beneficiis tenebatur, non iniuriis, bella aut pro sociis, aut de imperio gerebantur: exitus erant bellorum aut mites, aut necessarii. Regum, populorum, nationum portus erat et refugium senatus. [1] Nostri autem magistratus imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si

singerus quem servant Guelff. omnes et edd. vett. Vulgo *ab ea enim est ipse*.

(15) *Vt hic noster*. Iul. Caesar in senatu tribus et viginti vulneribus confossus.

(16) Lapidatus est in foro.

(17) *Demetrium*. Poliorcetem. Vid. Plutarch. in vita Pyrrhi et Demetrii, et Iustin. XVI, 2. Graev. — Superbum reliquerunt, humanum sequuti. Facc.

(18) *Lacedaemonios*. Qui ad Leuctram profligati sunt ab Epaminonda. — Omnes imprr. vett. apud I. F. Heusing. *Lacedaemones*. — Eos subiectis civitatibus ὑπεροπτικῶς καὶ βαρέως imperasse, dicit Diodor. XV, 28. Nimirum singulis civitatibus decemviros et harmostas obtruserant. Paus. VIII, 52, 2 extr. Hinc apud Aemil. Prob. XV, 6, 6, Epaminondas gloriatur, *se uno die totam Graeciam, Lacedaemoniis fugatis, liberasse*. Brem. *Spectatoresque .... calamitatis*. Vide Corn. Nep. in vita Epaminondae, 15, 7. Graev.

(1) Salutare fuisse romanum imperium toti orbi terrarum, multifariam veteres testantur. Magnifice Plutarch. libro de virtute et fortuna Romanorum, Romam vocat πᾶσιν ἀνθρώποις ἑστίαν ἱερὰν, etc. Vide Plin. III, 6, de Italia. Graev.

socios aequitate et fide defendissent. Itaque illud patrocinium orbis terrae verius, quam imperium poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem et disciplinam iam antea minuebamus; post vero Sullae victoriam penitus amisimus. Desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, quum exstitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo sequuta est honestam causam non honesta victoria.[2] Est enim ausus dicere, hasta posita, quum bona in foro venderet et bonorum virorum, et locupletum,[3] et certe civium, praedam suam se vendere. Sequutus est,[4] qui in causa impia, victoria etiam foediore[5] non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis iure comprehenderet.[6] Itaque, vexatis et perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii[7] portari in triumpho Massiliam vidimus,[8] et ex

(2) Causam probat belli, quia Sulla partes optimatum fovebat et tuebatur contra populares: victoriam improbat, quia erat crudelis, saeva et cruenta. Graev.

(3) Sic Ern. cum Mss. Guelff. et edd. vett. permultis. Vulgo *locupletium*.

(4) Caesar, qui pugnavit contra communem libertatem. Facc.

(5) *Foediore*. Ob turpitudinem causae, quia rempublicam ipsam haec victoria evertit, interfectis optimis civibus, publicae libertatis patronis, senatusque omnino labefactata auctoritate. — Propter foedam in cives crudelitatem, quia immoderatius victoria abusus est, nempe *pecuniarum translatione a iustis dominis ad alienos*. I, § 43 extr. epist. IV, 13, 6. Sueton in Caes. 50, 54. Beier.

(6) Caesar victor hanc victis civitatibus conditionem tulit, ut una omnes pariter essent calamitosae, legem hanc eas accipere coëgit, quae universis calamitatem afferret. Beier.

(7) Quasi imperium romanum amissum esset, dum de sociis civitatibus triumpharetur; ac si hoc exemplo declararetur, populum romanum suum imperium amisisse, quum suos socios unius potestati subiici videret. M. Heus.

(8) Massiliae simulacrum ex ebore portari voluit, quod eam victor ex Hispania rediens expugnasset. Facc. — M. Heus. dicit imaginem Massiliae non ex ebore fuisse, sed citream, ut liquet e Velleio, II, 56. Bouh.

ea urbe triumphari, sine qua numquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumpharunt. [9] Multa praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno sol quidquam vidisset indignius. Iure igitur plectimur. Nisi enim multorum impunita scelera tulissemus, [10] numquam ad unum tanta pervenisset licentia: a quo quidem rei familiaris, ad paucos; cupiditatem, ad multos improbos venit hereditas. Nec vero umquam bellorum civilium semen et causa deerit, [11] dum homines perditi hastam illam cruentam et meminerint, et sperabunt; [12] quam P. Sulla quum vibrasset, dictatore propinquo suo, idem, sexto tricesimo anno post, [13] a sceleratiore hasta non recessit. Alter autem, qui in illa dictatura scriba [14] fuerat, in hac fuit quaestor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus praemiis propositis, numquam defutura bella civilia. Itaque parietes urbis modo stant et manent, iique ipsi iam extrema scelera metuentes, rem vero publicam penitus amisimus; atque in has clades incidimus (redeundum est enim ad propositum) dum metui, quam cari esse et diligi maluimus. Quae si po-

(9) Gu. 1, *ex transalpinis Alpibus bellis*, Goth. *ex transalpinis terris bellis*, qua ex varietate scripturae I. F. Heusingerus colligit, Ciceronem nihil aliud scripsisse, *quam ex transalpinis triumpharunt*.

(10) Nonius v. *tollere* legit *multorum impunitates scelerum tulissemus*.

(11) Edd. vett. Lips. omittunt verba *et causa*. Recte vero I. F. Heusingerus *semen bellorum* de eorum concitatoribus, *causam* vero de praetextu accipiendum esse monuit.

(12) Auctionem illam, qua civium proscriptorum bona, tamquam hostium praeda vendita sunt. Facc.

(13) *Idem sexto*, etc. Idem P. Sulla post annos sex et triginta, Caesare dictatore, Pompeianorum bona in auctione publica emit, quam auctionem Cicero vocat hastam sceleratiorem. Facc. — Nescit igitur Degenius haec ab Antonio empta? De Caesaris hasta vid. Phil. II, c. 26; VIII, 3, 9 eatr. Barr.

(14) P. Sulla propinquus dicitur

pulo romano iniuste imperanti [15] accidere potuerunt, quid debent putare singuli? [16] Quod quum perspicuum sit, benivolentiae vim esse magnam, metus imbecillam; sequitur, ut disseramus, quibus rebus possimus facillime eam, quam volumus, adipisci cum honore et fide caritatem. Sed ea non pariter omnes egemus. Nam ad cuiusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit, an satis, a paucis diligi. Certum igitur hoc sit, idque et primum et maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, et nostra mirantium. [17] Haec est enim una res prorsus, ut non multum differat inter summos et mediocres viros; [18] eaque utrisque est propemodum comparanda. [19] Honore, et gloria, et benivolentia civium fortasse non aeque omnes egent; sed tamen si cui haec suppetunt, adiuvant aliquantum tum ad cetera, tum ad amicitias comparandas. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur Laelius. [20] Nunc dicamus de gloria: quamquam ea quoque de re duo sunt nostri

L. Cornelii Sullae dictatoris, quia hic illius patruus fuit; alterum I. M. Heusingerus cum aliis existimat Ser. Cornelium Sullam, P. Sullae fratrem.

(15) *Iniuste imperanti*. Per metum talibus dictatoribus. Facc.

(16) I. F. Heusingerus conj. *quid debet putari singulis?* scil. *accidere posse.*

(17) *Nostra mirantium*. Qui nos colant, et observent: quod faciunt, qui alicuius res, et bona praesertim animi mirantur. Matth. — Bene nobis vertisse videtur intp. gallicus, *qui se réjouissent de nos succès*. B.

(18) *Haec enim est unà res prorsus, ut non multum differat*, etc. Intell. haec una res est, in quà non multum differat, etc.—Beierus transponit *haec est enim*, praeeunte Schutzio.—*Vtrisque est*. Verbum *est* in Ven. 1498 recte omittitur, et delevit Beierus.

(19) Gronov. conj. *eaque utrisque est pari modo comparanda*. Vulgatam tamen, quam omnes Mss. tuentur, I. F. Heusinger. recte sic interpretatur, ut sit i. q. *certo quodam modo comparanda.*

(20) Verba *qui inscribitur Laelius* a grammatico quodam addita censent Gulielmus, Facciolatus, Gernhardus.

libri; sed attingamus, quandoquidem ea in rebus maioribus administrandis adiuvat plurimum.

IX. Summa igitur et perfecta gloria constat ex tribus his: si diligit multitudo; si fidem habet; si cum admiratione quadam honore dignos putat. Haec autem, si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus parantur [1] a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam influere possimus. Ac primum de illis tribus, quae ante dixi, benivolentiae praecepta, videamus: quae quidem beneficiis capitur maxime; secundo autem loco benefica voluntate benivolentia movetur, etiam si res forte non suppetit. Vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa fama et opinione liberalitatis, beneficentiae, iustitiae, fidei, omniumque earum virtutum, quae pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. [2] Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium natura et specie sua commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus; idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur. Atque hae quidem causae diligendi gravissimae: possunt enim praeterea nonnullae esse leviores. Fides autem ut habeatur, duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti coniunctam cum iustitia prudentiam. Nam et iis fidem habemus, quos plus intelligere, quam nos, arbitramur, quosque et futura prospicere credimus, et quum res agatur, in discri-

(1) *Parantur*. Gern., Beier. et Schutz. scribunt *pariuntur*. Typ. T.

(2) Cod. Pith. *ad mansuetudinem morum et ad facilitatem*.

menque ventum sit, expedire rem, et consilium ex tempore capere posse. Hanc enim utilem *omnes* existimant [3] veramque prudentiam. Iustis autem hominibus, [4] id est bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis iniuriaeque suspicio. Itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos, rectissime committi arbitramur. Harum igitur duarum, ad fidem faciendam iustitia plus pollet: quippe quum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine iustitia nihil valeat ad faciendam fidem. [5] Quo enim quis versutior et callidior est, hoc invisior et suspectior, detracta opinione probitatis. [6] Quamobrem intelligentiae iustitia coniuncta,

(3) *Omnes existimant.* Sic Goth. Vin. Gu. 5, ψ, Imprr. vett. H. Wolf. Facc. Oliv. Ernest. Sed septem Manutii, Graev. Heusingerique codd. *utilem homines existimant.* Quod Gern. post I. F. Heus. praetulit, quia multi philosophi hanc artem politicam contemnebant, ita ut *omnes* falsum praeberet sensum. Idem fecit Schutz. Nonnulli male *existimant utilem.* B.

(4) Recepi Facciolati lectionem. Vulgo *iustis autem et fidis hominibus.* — *Et fidis hominibus, id est, bonis. Et fidis* insititium est. Incidit enim in battologiam, qui dicit fidis haberi fidem. Facc. Quamquam ex una iustitia viri boni appellentur, vide cap. 11 pr. I, 10 pr. solaque quaeratur in fide habenda vis iustitiae; tamen quod ea fides, quae praestatur, fundamentum est iustitiae, non magis mirari oportet, quod *fidos* adiungit *iustis hominibus*, quam *fraudem* commemorari praeter *iniuriam*; vide III, 20 extr. *si viri boni nomen eripuerit, fidem iustitiamque detraxerit.* Facciolatus atque Ernest. post Graev. omittunt vocem *viris* post *bonis*, quam restituit Heusingerus. Wyttembach. Biblioth. crit. II, 8, p. 79, *et fidis* retinet, et laudat Fin. II, 35; orat. in Caecilium 7; Verr. I, 26; Philipp. XIV, 3, quibus locis vocabula *viri* et *hominis* coniunguntur. Ascensius haec verba *id est bonis viris* excludit. Peare. corrigit *iustis autem, id est, bonis viris.* Garn.

(5) Cum toto hoc loco paene verbotenus concinit Plutarch. in Cat. Min. c. 44 extr. Ambros. II, cap. 9. pag. 456: *Facit enim iustitia, ut nullus fraudis sit metus; facit etiam prudentia, ut nulla sit erroris suspicio. Promptius tamen nos iusto viro, quam prudenti, committimus.* Beier.

(6) Exemplo sit, ne de aliis dicam, Alcibiades, versutissimus mortalium. Quum classis Atheniensium ei commissa funderetur, non fortuna belli, sed fraude imperatoris, cladem hanc se accepisse credebant; quia, ut Iu-

quantum volet, habebit ad faciendam fidem virium. Iustitia sine prudentia multum poterit: sine iustitia nihil valebit prudentia.[7]

X. Sed, ne quis sit admiratus,[1] cur, quum inter omnes philosophos constet, a meque ipso saepe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes, nunc ita seiungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, iustus esse: alia est illa, quum veritas ipsa limatur in disputatione, subtilitas; alia, quum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quamobrem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios bonos viros, alios prudentes dicamus. Popularibus enim verbis est agendum, et usitatis, quum loquimur de opinione populari, idque eodem modo fecit Panaetius. Sed ad propositum revertamur. Erat igitur ex tribus, quae ad gloriam pertinent,[2] hoc tertium, ut, cum admiratione hominum, honore ab iis digni iudicaremur. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quae magna et praeter opinionem suam animadverterunt; separatim autem in singulis, si perspiciunt necopinata quaedam bona. Itaque eos viros suspiciunt, maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam et singulares virtutes perspicere; despiciunt autem eos, et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant. Non enim

stinus ait, *omnia credibilia in Alcibiade vigor ingenii et morum luxuria faciebat.* Graev.

(7) *Quamobrem intelligentiae*, etc. Verba haec usque ad *Sed* irrepsere ex libri margine in contextum, ut cuilibet consideranti patebit. Facc.

(1) Pearcius e Saii coniectura malebat *ne quis sit admiraturus.*

(2) *Pertinent.* Gern. scribit *pertinerent*, h. e. pertinere diximus; sic quoque Schutzius.

omnes eos contemnunt, de quibus male existimant. Nam quos improbos, maledicos,[3] fraudulentos putant, et ad faciendam iniuriam instructos, eos contemnunt quidem neutiquam,[4] sed de his male existimant. Quamobrem, ut ante dixi, contemnuntur ii, qui nec sibi, nec alteri, ut dicitur, in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est. Admiratione afficiuntur ii,[5] qui anteire ceteris[6] virtute putantur, et cum omni carere dedecore, tum vero iis vitiis, quibus alii non facile possunt obsistere.[7] Nam et voluptates, blandissimae dominae, maiores partes animi[8] a virtute detorquent; et dolorum quum admoventur faces, praeter modum plerique exterrentur: vita, mors, divitiae, paupertas,[9] omnes homines vehementissime permovent. Quae qui in utramque partem excelso animo magnoque despiciunt,[10] quumque aliqua his ampla et honesta res obiecta est, totos[11] ad se con-

(3) *Maledicos.* Pro *maledicos*, quod est in libris omnibus, Wyttembach. Biblioth. crit. I, 3, p. 24, coniicit *maleficos*, ut legitur in imprr. vett. Lipss. Quamquam idem vir doctus, ibid. II, 8, p. 82, testatur in tribus suis codd. legi *maledicos*. De aperta iniuria maleficorum hic non loquitur. Garv. — Beierus *maleficos* edidit hoc notato: *malefici* dicuntur, quorum animi, imbuti malis artibus, ad facinora incenduntur. Vide Tusc. V, 20, 57; Sallust. Catil. cap. 14. 16. *B.*

(4) Cod. Goth. Vin. edd. vett. *eos haud contemnunt quidem.*

(5) Goth. Vin. edd. vett. *admiratione quadam afficiuntur.* — *Admiratione afficiuntur ii.* Id est, admiratio tribuitur iis. Facc. — Admiratio est in iudicio posita et in honore, quem tribuimus. Garv. — Hoc loco passive sumitur.

(6) *Ceteris* reduxit Heusinger. e codd. Gu. 1, 2, aliis. Vulgo *ceteros.*

(7) *Obsistere.* Quorum illecebras difficile est effugere. *B.*

(8) Pearcius legendum putabat *maiorem partem*, scil. *hominum*, deleto vocabulo *animi*. Chapmannus malebat *maioris partis animos.* Vulgatam bene tuetur I. F. Heusing.

(9) Gu. 2, *paupertates.*

(10) Qui neque cupiunt, neque metuunt, nec efferuntur, nec sese abiiciunt, sed rebus honestis totos se dedunt. Facc.

(11) *Totos.* Ita ut perversae cupiditates, quas modo dixit, nullam ani-

vertit et rapit, [12] tum quis non admiretur splendorem pulchritudinemque virtutis? [13] Ergo et haec animi [14] despicientia admirabilitatem magnam facit; et maxime iustitia (ex qua una virtute viri boni appellantur) mirifica quaedam [15] multitudini videtur: nec iniuria. Nemo enim iustus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exsilium, qui egestatem timet, aut qui ea, quae his sunt contraria, aequitati anteponit: maximeque admirantur eum, qui pecunia non movetur: quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quae proposita sunt ad gloriam, omnia iustitia conficit: [16] et benivolentiam, quod prodesse vult plurimis; et ob eandem causam, fidem; et admirationem, quod eas res spernit et negligit, ad quas plerique inflammati aviditate [17] rapiuntur.

mi partem a virtute deterrere possint. Bouh.

(12) *Quumque .... et rapit.* I. F. Heus. sustulit part. *que* codicis Vin. auctoritate, quasi contexta turbantem, et ante *tum quis* punctum maximum posuit: sed ceteri critici eam necessariam esse recte iudicaverunt, et consensu libb. omnium tuiti sunt. — Admiramur enim non solum magnarum *rerum* gerendarum studium, sed etiam externarum rerum despicientiam; vid. I, 20 pr. Sunt igitur brevitatis et perspicuitatis et gravitatis causa magis quam negligentia locutiones confusae fere hae. Quae qui despiciunt, at quos (eosdem) aliqua ampla et honesta res obiecta totos ad se ... rapit; eorum quis non admiratur virtutem? Altara locutio est: Quum qui tam excelso animo sunt, ut externas res despiciant, et ut eos aliqua ampla et honesta res, quum obiecta est, totos ad se ... rapiat; tum quis non admiretur splendorem ... virtutis? Conf. I, 43, 153; II, 5, 16. Garn. — Cui Beierus assentitur.

(13) *Tum quis...* Quis horum fortitudinem non admiretur? Adverte ἀνακόλουθον. Facc.

(14) Apud Nonium voc. *despectus* abest *animi*; idem tamen servatur v. *mirabilitas*.

(15) Cod. Goth. Vin. et edd. pr. *mirifica quaedam res multitudini videtur.*

(16) Int. fere omnia ducuntur et trahuntur a iustitia.

(17) Heumannus malebat *inflammata aviditate.*

XI. Ac mea quidem sententia omnis ratio atque institutio vitae adiumenta hominum desiderat; [1] in primisque, ut habeat, quibuscum possit [2] familiares conferre sermones: quod est difficile, nisi speciem prae te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini atque in agro vitam agenti, [3] opinio iustitiae necessaria est: eoque etiam magis, quod, si eam non habebunt, [4] nullis praesidiis septi, multis afficientur iniuriis. Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis implicantur, iustitia ad rem gerendam necessaria est. Cuius tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio et scelere pascuntur, possint sine ulla particula iustitiae vivere. Nam qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur, furatur aliquid, aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum: [5] ille autem, qui archipirata dicitur, nisi aequabiliter praedam dispertiat, [6] aut interficiatur a sociis, aut relinquatur. [7] Quin

(1) *Institutio vitae.* Nam ea omnia quae dixit, maxime pertinent ad eos, qui rempublicam capessere volunt, vitamque in magno theatro agere: dicit nunc ea adiumenta hominum quae pariuntur iustitia, ut longius ostendit, non minus necessaria esse iis vitam in secessu degentibus. *B.*

(2) Sic I. F. Heusinger. auctoritate codd. Gu. 1, 2, 4, Pith. aliorumque. Vulgo *habeas.... possis.*

(3) Bene monet I. M. Heusingerus non idem esse *solitarium*, et *eum qui in agro vitam agat.* Hunc enim paucorum, illum nullius hominis convictu uti.

(4) *Quod si eam non habebunt, iniusti habebuntur.* Verba *iniusti habebuntur* auctoribus Manut., Heum. Facciolato, Heusing., a Gernhardo uncis inclusa, delevi. Manutius ea ab uno Ms. afuisse testatus est. Habent autem nihil praeter superfluum verborum *quod si eam non habebunt* interpretamentum.

(5) H. e. *eum ne latrones quidem secum versari patientur.*

(6) Sic scripsit I. F. Heusing. cum ed. Lugd. 1527, et Anemoec. Vulgo *dispertiet.*

(7) Verendum ei est, ne aut interficiatur aut relinquatur. Probabilior videtur *interficietur... relinquetur,* quod servatum est in duobus Ald. et μ. Ita *μονοειδία* ista coniunctivorum cavetur, et certa exsistit, ut par

etiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter aequabilem praedae partitionem, et Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit; et multo maiores Viriatus Lusitanus: [8] cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt; [9] quem C. Laelius, is, qui sapiens usurpatur, [10] praetor fregit et comminuit; ferocitatemque eius ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Quum igitur tanta vis iustitiae sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam eius vim inter leges et iudicia, in constituta re publica fore putamus?

XII. Mihi quidem non apud Medos [1] solum, ut ait Herodotus, [2] sed etiam apud maiores nostros, iustitiae fruendae causa videntur olim bene morati reges constituti. Nam quum premeretur inops multitudo ab iis, qui maiores opes habebant; ad unum aliquem confugiebant, virtute praestantem: qui quum prohiberet iniuria tenuiores, aequitate constituenda summos cum infimis pari iure tenebat. [3] Eademque constituendarum legum fuit causa, quae regum. Ius enim semper quaesitum est aequabile: neque enim

est, sententia, qualis illa est, *is sibi... relinquit*, et paullo ante *afficientur iniuriis*. Gern. — Cui Beierus assentitur.

(8) *Viriatus*. Ex pastore venator, ex venatore latro, mox vasti quoque exercitus dux factus, tandem a proditoribus, Servilii Caepionis consilio, interemptus est. Vide Florum, Paterculum, etc. *B.*

(9) Vetilius praetor, et C. Plautius Hipsaeus. Facc.

(10) Vocari solet. Dicitur de iis quae consuetudine potius fiunt, quam iure. M. Hevs.

(1) *Apud Medos*. Qui primi reges habuerunt. Diodorus Sic. lib. III; Strabo, lib. II. A. Man.

(2) Hist. lib. I, 96.

(3) Vin. et aliquot Oxx. *pertinebat*. Vnus Aldi et Oxon. *continebat*, quod probant Ald., Muret., I. M. Heusinger. Vulgo *retinebat*. At I. F. Heusinger. reduxit *tenebat* e Gu. 2 et Goth.

aliter esset ius. Id si ab uno iusto et bono viro consequebantur, eo erant contenti. Quum id minus contingeret, leges sunt inventae, quae cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de iustitia magna esset opinio multitudinis. Adiuncto vero, [4] ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda iustitia est, tum ipsa propter sese; nam aliter iustitia non esset; tum propter amplificationem honoris et gloriae. Sed ut pecuniae non quaerendae solum ratio est, sed etiam collocandae, [5] quae perpetuos sumptus suppeditet, nec solum necessarios, sed etiam liberales; sic gloria

(4) *Adiuncto vero.* Locutio elegans et usitata. Sallust. lib. V Historiar. apud Priscianum: *At Lucullus, audito Marcium regem procos. per Lycaoniam cum tribus legionibus in Ciliciam tendere.* Et iterum: *Legiones Valerianae comperto, lege Gabinia Bithyniam et Pontum consuli datum, missos esse.* Lamb.

(5) *Collocandae.* Recte collocanda pecunia est, ut fructus reddat non solum ad vitam nostram tuendam, sed etiam ad benefaciendum aliis. Facc. — Idem verbum transfertur ad gloriam, qua sic utendum est, ut conservetur et augeatur. Quod quum fiat rebus gerendis curandaque salute reipublicae, non tamen id in verbo *collocare* continetur, ut vult I. F. Heusingerus, sed in voce *ratione* intelligitur. Quae autem optima ratio sit, Cicero docet e Xenophontis Απομνημ. I, 7 pr. et II, 6, 39. Deinde addit, quae romanum adolescentem potissimum attingunt c. 13, 44: *Sed ut ... tamen,* etc. Quibus verbis nostrum locum repetentibus orationem inde a *quod si qui, etc.* tamquam parenthesi interruptam sic excipi censet Heusingerus, ut *Quamquam* spectet ad *sed ... tamen,* cap. seq. Verum *Quamquam* ad superiora referendum est; quod Wyttembachius in Biblioth. crit. I, 3. pag. 25, et II, 8, pag. 82, Chapmanni, qui pro *quamquam* suadet *quamobrem*, correctione reiecta, praeclare monuit hoc sensu: Quamquam quid demus praecepta gloriae quaerendae et collocandae, quum vel Socratis praecepta sequi satis sit. Vide I, 9, 30; III, 22; Brut. cap. 4, 15. Gern.

et quaerenda, et collocanda ratione est. [6] Quamquam praeclare Socrates,[7] hanc viam ad gloriam proximam et quasi compendiariam dicebat esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset. Quod si qui simulatione, et inani ostentatione, et ficto non modo sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tamquam flosculi, decidunt, nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem; [8] sed, brevitatis causa, familia erimus contenti una. Tib. enim Gracchus, P. F. tamdiu laudabitur, dum memoria rerum romanarum manebit: at eius filii,[9] nec vivi probabantur bonis, et mortui numerum obtinent [10] iure caesorum. Qui igitur adipisci veram gloriam volet, iustitiae fungatur officiis. Ea quae essent, dictum est libro superiore.

XIII. Sed, ut facillime, quales sumus, [1] tales esse videamur, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus, tamen quaedam praecepta danda sunt. Nam si quis ab ineunte aetate habet causam

(6) Gu. 1, *et collocanda est ratione*, Gu. 5 *est et collocanda ratione*. Ceterum I. F. Heusingerus recte interpretatur *gloriam ratione collocare*, ut sit i. q. *ea sic uti, ut rei publ. plurimorumque hominum utilitatibus serviat*. — *Et collocanda ratione est*. Id est, honestus huius et liberalis usus faciendus est, ita ut ipsa non imminuta, hic usus perpetuus esse possit. Bourz.

(7) Xenoph. Memorabh. I, 7, et II, 6.

(8) *In utramque partem*. Et gloriam recte partam retineri, et malis artibus quaesitam citius amitti. Bourz.

(9) Tiberius et Caius Gracchus, ex Cornelia, Scipionis Africani maioris filia, nati, qui legibus agrariis rempublicam perturbarunt. M. Hsvs.

(10) Gu. 3. *obtinent numerum*. Gu. 4 *obtinent nomen*.

(1) Ita Schutz. ex cod. Vin. Gu. 4. Vulgo *simus*. Typ. T.

celebritatis et nominis, aut a patre acceptam (quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse), aut aliquo casu atque fortuna; [2] in hunc oculi omnium coniiciuntur, atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, inquiritur; [3] et, tamquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum eius esse, nec factum. Quorum autem prima aetas propter humilitatem et obscuritatem in hominum ignoratione versatur; hi simul ac iuvenes esse coeperunt, magna spectare, et ad ea rectis studiis debent contendere: quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi aetati, verum etiam favetur. Prima igitur est adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest; [4] in qua multi apud maiores nostros exstiterunt: semper enim fere bella gerebantur. Tua autem aetas incidit in id bellum, cuius altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum. [5] Quo tamen in bello, quum te Pompeius alae alteri praefecisset, [6] magnam laudem et a summo viro et ab exercitu consequebare equitando, iaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea qui-

(2) Cod. Goth. *casu aut fortuna*.

(3) Lambin. incertum qua auctoritate dedit *anquiritur*.

(4) Cives omnes militiae nomen dabant, nec poterant ad civiles honores contendere, nisi prius stipendia fecissent. Facc. — *Tua autem aetas*. Anno Pharsalico 705. Marcus erat sedecim annorum. Beier.

(5) Caesar felix, sed patriae hostis; Pompeius parum felix. Facc.

(6) *Alae alteri*. Alteri ex duabus equitum alis, quae legionem a lateribus muniebant. Facc. *Praefectus alae* dicebatur dux XXX turmarum equestrium (tot enim singulis legionibus additae), quarum singulae triginta equitum a tribus decurionibus, quorum primus etiam duobus reliquis praeerat, sub uno vexillo regebantur. Vid. Manutius ad Epist. Fam. II, 17, cuius notam repetiit Schutz. in Lex. Cic. III, II, p. 302. Add. Lipsii de militia Rom. lib. II, dial. 10. Bocin.

dem tua laus pariter cum re publica cecidit. Mihi autem haec oratio suscepta non de te est, sed de genere toto.[7] Quamobrem pergamus ad ea, quae restant. Vt igitur in reliquis rebus multo maiora sunt opera animi, quam corporis; sic hae res, quas ingenio ac ratione persequimur, [8] gratiores sunt, quam illae, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur a modestia, tum pietate in parentes, tum in suos benivolentia. Facillime autem et in optimam partem cognoscuntur adolescentes, qui se ad claros et sapientes viros, bene consulentes rei publicae, contulerunt: quibuscum si frequentes sunt, [9] opinionem afferunt populo, eorum fore similes, [10] quos sibi ipsi delegerint ad imitandum. P. Rutilii adolescentiam ad opinionem et innocentiae, et iuris scientiae, P. Mucii commendavit domus. Nam L. quidem Crassus, quum esset ad-

(7) *Genere toto*, universo genere iuvenum, quibus praecepta danda sunt. *B.*

(8) Sic codd. Guelff. Vulgo *quas persequimur ingenio ac ratione.* I. F. Heusinger. coniicit Ciceronem scripsisse, *quas ingenio ac ratione consequimur.* Pro *gratiores*, quod nuper cum multis Mss. et Edd. restituit Gerohardus, alii ut Oliv. Ern., Heusing. habent *graviores.* — *Graviores.* Gern. scribit *gratiores*, post Facc. qui notat: Etiam lib. I dixit, *fortitudinis officia maiorem parere admirationem, sed iustitiae opera maiorem gratiam et benivolentiam.* Oliveto, Ern. et I. F. Heusingero post H. Wolfium et Graev. qui Gruterum videtur sequutus esse, placet *graviores.* Non considerarunt autem, verba *maiora sunt opera animi* significare, maius pretium statuitur animi operibus; *gratioresque* dici eas res, quae propter suam excellentiam pluria fiunt, et gratiam facilius conciliant. Vide cap. 17, 60; 21, 72. Gern. — Fortasse tamen, utraque lectione iuncta, hic etiam scribi possit *graviores et gratiores.* Vt hic, sic in orat. pro Murena, cap. 8, 19 seqq. describitur duplex ad rempublicam capessendam aditus. Beier.

(9) Sic Ern. et Heusing. cum Mss. Guelff. et edd. vett. Vulgo *frequentes sint.*

(10) Gu. 3, *eorum fore similes se.* Nonius v. *opinio*: *eorum se fore similes.* Pronomen *se* abest cod. Goth. et ed. Lugd. 1527, etiam ab Ernestio et Gernhardo sublatum.

modum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili et gloriosa. [11] Et, qua aetate qui exercentur, laude affici solent, ea aetate (ut Demosthenem [12] accepimus) L. Crassus ostendit, id se in foro optime iam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari.

XIV. Sed quum duplex ratio sit orationis, quarum in altera sermo sit, in altera contentio; non est id quidem dubium, quin contentio orationis maiorem vim habeat ad gloriam (ea est enim, quam eloquentiam dicimus); sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos hominum comitas affabilitasque sermonis. Exstant epistolae, et Philippi ad Alexandrum, [1] et Antipatri ad Cassandrum, et Antigoni ad Philippum, [2]

(11) Accusavit C. Carbonem admodum adolescens, ut est io Bruto, cap. 43, et Orat. cap. 20, et obtinuit, ut damnaretur. Facc.

(12) Volgo *et qua aetate qui exercentur, laude affici solent* (*ut de Demosthene accepimus*), *ea aetate L. Crassus ostendit*. Sed verba *ea aetate* aote islam pareothesin *ut* ... *accepimus* ponenda esse acute vidit Ruhokenius ad Rutil. Lup. p. 108. Lectionem vero *ut Demosthenem accepimus* praetolit Heusiogerus e cod. Gu. 1, excerpt. Pith. et ed. Gryph. sed ita ut verbis *ea aetate* pristinum locum servaret.

(1) *Alexandrum*, Magnum, filium. — *Antipatri*. Qui cum Alexandro militavit, et postea rex Macedoniae fuit, regnumque ad Cassandrum filiom transtulit. Facc. — *Antigoni*. Hic quoque sub Alexandro meruit, et post eiusdem mortem in Asia regnavit. Filium habuit noo solum Philippum, sed etiam Demetrium Poliorcetem, de quibus vide Plut. in Demetrio. — Antigonom eum, cuius hic laudantur epistolae, Chapmann. vult esse Antigoni Gonatae nepotem, Demetrii fratrem minorem (immo patruelis fuit, ἀνεψιός. Vid. Plutarch. in Aemil. cap. 8 pr. Pausania VII, p. 2; II, 8, 3; VI, 16, 3; VIII, c. 9 extr.), qui Doson et Soter nuncupatus, Philippo, Demetrii filio, parvolo admodum, tutor datus est, et in matrimonium accepta matre pupilli, fuit ipsi vitricus et in regno Macedoniae antecessor (Polyb. II, p. 183; Iustin. XXVIII, 3). Beier.

(2) *Ad Philippum filium*. Quod vulgo addunt *filium*, id proscribendum puto fide cod. Gu. 1, ψ, et impressorum vett. fere omnium, additum

trium prudentissimorum *virorum* [3] (sic enim accepimus), quibus praecipiunt, ut oratione benigna multitudinis animos ad benivolentiam alliciant, militesque blande appellando [4] deleniant. Quae autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea saepe universam excitat. [5] Magna est enim admiratio copiose sapienterque dicentis: quem qui audiunt, intelligere etiam, et sapere plus quam ceteros, arbitrantur. Si vero inest in oratione mista modestiae gravitas, nihil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente. Sed, quum sint plura causarum genera, quae eloquentiam desiderant, multique in nostra re publica adolescentes et apud iudices et apud senatum dicendo laudem assequuti sint; maxima admiratio est in iudiciis: quorum ratio duplex est. Nam ex accusatione et defensione constat: quarum etsi laudabilior

illud quidem a glossatore, metuente ne quis Philippum intelligeret alium quam Antigoni filium. Antigonum autem cum I. M. Heusingero defendo esse Asiae regem, de quo Plutarchus in Demetrio, p. 889, edit. Franc. et in Apophthegm. pag. 182: Πρὸς δὲ τὸν υἱὸν Φίλιππον πυθόμενον, πλειόνων παρόντων, πότε μέλλομεν ἀναζευγνύναι: Τί δέδοικας, εἶπε, μὴ μόνος τῆς σάλπιγγος οὐκ ἀκούσῃς. *B.*

(3) *Virorum* e Gu. 2 addidi vulgo omissum. Idem Hottingero visum. Porro fide cod. Gu. 4 expunxi voc. *filium*, quod melius abesse iudicavit etiam Gerohardus. — Necessarium esse, quod Guelff. 2 addit *virorum*, iudicat Erfurdtius cum Hottingero in nota ad hunc locum pag. 222, qui ut in versione verba *sic enim accepimus* omisit, ita et haec, et illos genitivos habet pro spuriis: illorum prudentiam enim Ciceronem non accepisse, sed ex literis ipsis cognovisse. Intelligitur vero ea prudentia, quam illi in consiliis et factis et vita sua reliqua exprompserunt, quae ut fuit maxima, ita eorum praecepta non poterant non plurimum in hac re apud Marcum filium habere auctoritatis. GERNH.

(4) Sic e Mss. Lamb. et Gulielmi libris editum. In edd. vett. et Mss. Guelff. *blando sermone appellando*.

(5) Id est, universam multitudinem excitat ad plausum. Alii addunt *gloriam*: quae vox est etiam in editione prima. Sed facile apparet, inductam fuisse a malo interprete. FACC.

est defensio, tamen etiam accusatio probata persaepe est. Dixi paullo ante de Crasso. Idem fecit adolescens M. Antonius. [6] Etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, quum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium vocavit. Sed hoc quidem non est saepe faciendum, nec umquam, nisi aut rei publicae causa, ut ii, quos ante dixi; aut ulciscendi, ut duo Luculli; [7] aut patrocinii, [8] ut nos pro Siculis; pro Sardis in T. Albucium Iulius. [9] In accusando etiam M' Aquillio L. Fufii cognita industria est. Semel igitur, aut non saepe certe. Sin erit, cui faciendum sit saepius, [10] rei publicae tribuat hoc muneris, cuius inimicos ulcisci saepius non est reprehendendum. Modus tamen adsit. Duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. Id quum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad

(6) *M. Antonius.* Triumviri avus, qui adolescens accusavit Cn. Papirium Carbonem. Facc.

(7) L. et M. admodum adolescentes paternas inimicitias magna cum gloria sunt persequuti, et patris sui accusatorem Servilium augurem accusarunt. Cic. et Plut. in Lucullo. Facc. Acad. II, 1, 1.

(8) *Patrocinii* praetulit I. F. Heusinger. e codd. Grut. 2, 3, aliisque vulgato *patrocinio*.

(9) Recepi lectionem a Stephano Doleto coniectura repertam, nuper etiam Gernhardo probatam. Vulgo *pro M. Albucio Iulius*. Sed C. Iulii Caesaris *L. F.* oratio pro Sardis contra T. Albucium memoratur a Suetonio Caes. 53. Ceterum Wilhofius legere malebat *pro Sardis gravis Albucio Iulius;* Manut. et I. F. Heusinger. *pro Sardis contra T. Albucium Iulius.*

(10) *Sin erit, cur fac. sit saepius, reipubl. tribuatur* etc. Ita Facciolatus, probantibus I. F. Heusingero et Gernhardo. Vulgo *Sin erit cui faciendum sit saepius, rei publicae tribuat.* At *sin erit cur faciendum* habent Ascens. Gryph. cum duobus Mss. Manutii; *tribuatur* autem est in septem codd. Manut. it. Oxx. μ et ψ. — Nobis lectio *cui* omnino eumdem sensum praebere videtur; nam valet: si vero quis in id ob temporum vel ob personarum rationem incidat, ut ipsi causa sit, cur hoc faciat saepius. Bonn. — Ed. Venet. 1486 habet *cui.* T.

famam, committere, ut accusator nominere:[11] quod contigit M. Bruto, summo genere nato,[12] illius filio, qui iuris civilis in primis peritus fuit. Atque etiam hoc praeceptum officii diligenter tenendum est, ne quem umquam innocentem iudicio capitis arcessas:[13] id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam, a natura ad salutem hominum, et ad conservationem datam, ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, ita habendum est religioni, nocentem aliquando,[14] modo ne nefarium impiumque, defendere. Vult hoc multitudo,[15] patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Iudicis est, semper in causis verum sequi; patroni, nonnumquam veri simile, etiam si minus sit verum,[16] defendere: quod scribere (praesertim quum de philosophia scriberem[17]) non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panaetio. Maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus, eoque maior, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicuius opibus circumveniri urgerique videatur. Vt nos et saepe alias, et adolescentes, contra L. Sullae dominantis opes pro

(11) Sic I. F. Hensingerus e Gu. 1, 4, 5, ed. Gryph, Iac. Gronov., Ern. Alii nonnulli *nominetur*.

(12) Ex gente Iunia, vetustis Romae regibus sanguine iuncta: sed hic fuit dedecori generi suo, quod esset accusator vehemens et molestus, atque in hoc sibi placeret, alienus ceteroquin a gerenda rep. Facc.

(13) Langius, Facciolatus, Heumannus, *ne quem unquam innocentem capitis arcessas*.

(14) Veram hanc lectionem firmat Nonius v. *Nocens* et *Religio*: quam recte iam Fabricius revocavit pro vulg. *nocentem aliquando et nefarium*.

(15) Quae gaudet, esse humanae infirmitatis patronos. Facc.

(16) Religiosior est Quintilianus, qui lib. II, 15, 52, et lib. XII, 1, minus licentiae oratoribus concedit. M. Heusing.

(17) Heumannus maluit *scribam*.

S. Roscio Amerino fecimus: quae, ut scis, exstat oratio.

XV. Sed expositis adolescentium officiis, [1] quae valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentia ac liberalitate dicendum est. Cuius est ratio duplex. Nam aut opera benigne fit indigentibus, aut pecunia. Facilior est haec posterior, locupleti praesertim: sed illa lautior ac splendidior, et viro forti claroque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur; largitioque, quae fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit. Ita benignitate benignitas tollitur: [2] qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. At qui opera, id est virtute et industria, [3] benefici et liberales erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adiutores habebunt: deinde consuetudine beneficentiae paratiores erunt, et tamquam exercitatiores ad bene de multis promerendum. Praeclare epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benivolentiam Macedonum consectetur. *Quae te malum*, inquit, *ratio in istam spem induxit*, [4] *ut eos tibi fideles putares fore, quos pecunia corrupisses? An tu id agis, ut Macedones*

(1) Iam potissimam gloriae parandae rationem, quam proposuit in c. 5 (c. 9), explicare aggreditur. Facc.

(2) Non benignitas ipsa ex animo, sed ex facto tollitur, quia tollitur fundus unde beneficus esse possis. Boeu.

(3) Pearcius opinabatur Ciceronem scripsisse *tantum opera et industria*, verba autem *id est virtute* a glossatore quodam adiacta esse.

(4) Gu. 1, *quid te malum inquit rationis*; Gu. 2, 3, 4, 5, *quod te malum inquit rationis*; cod. Goth. *quae te mala inquit ratio*. Vitiosae istae lectiones debentur librariis, qui vim verbi *malum* sic cum indignatione interpositi haud intelligebant.

non te regem suum, *sed ministrum et praebitorem sperent fore*? [5] Bene *ministrum et praebitorem*, quia sordidum regi: melius etiam, quod largitionem corruptelam esse dixit. Fit enim deterior, qni accipit, atque ad idem semper exspectandum paratior. Hoc ille filio: sed praeceptum putemus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quae constet ex opera et industria, et honestior sit, et latius pateat, et possit prodesse pluribus; nonnumquam tamen est largiendum, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est, et saepe idoneis hominibus [6] indigentibus de re familiari impertiendum; sed diligenter atque moderate. Multi enim patrimonia effuderunt, inconsulte largiendo. Quid autem est stultius, quam quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinae. Quum enim dando egere coeperunt, [7] alienis bonis manus afferre coguntur. Ita, quum benivolentiae comparandae causa benefici esse velint, non tanta studia assequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt. Quamobrem nec ita claudenda est res familiaris, ut eam benignitas aperire non possit; nec ita reseranda, ut pateat omnibus. Modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id, quod a nostris hominibus sae-

(5) Cod. Goth. et Vin. *putent fore?*

(6) *Idoneis*. Id est, probis hominibus, quibus recte datur: non ut interpretatur Lactantius, lib. VI, cap. 2: *Quid est*, inquit, *idoneis? Nempe iis, qui restituere, ac referre gratiam possint*. Facc. — Lactantii aevo, inquit I. F. Gronov. in Observ, IV, 9, p. 610, *idonei* homines haud alii fere quam boni et locupletes dicebantur. — Sed *idoneos indigentes* omnino dicit Cicero probos homines paupertate oppressos: ut in Caecilium c. 3, et Cornificium, lib. IV, ad Herennium. Gern.

(7) *Coeperunt* recepi auctoritate

pissime usurpatum, iam in proverbii consuetudinem venit, largitionem fundum non habere. [8] Etenim quis potest modus esse, quum et idem qui consuerunt, [9] et idem illud alii desiderent?

XVI. Omnino duo sunt genera largorum: quorum alteri, prodigi; alteri, liberales. Prodigi, qui epulis, [1] et visceratıonibus, et gladiatorum muneribus, ludorum venationumque apparatu, [2] pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem aut nullam omnino sint relicturi. Liberales autem, qui suis facultatibus aut captos a praedonibus redimunt, [3] aut aes alienum suscipiunt amicorum, [4] aut in filiarum collocatione adiuvant, aut opitulantur vel in re quaerenda vel augenda. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto, in eo libro, quem de divitiis scripsit: in quo multa praeclare; illud absurde. Est enim mul-

codd. Vin. Goth. Gu. 1, 2, 4, 5, ed. Magont. Venet. 1498, aliarumque veterum. Vulgo *coeperint*.

(8) Quasi pertusum dolium, quod, etiamsi plurimum ingeras, numquam tamen expletur. Largitio enim numquam eorum famem satiat, in quos suas opes effundit. Itaque nullum modum habet. M. Heus.

(9) Int. quum idem, sc. largitiones, et ii qui eas accipere consuerunt, et alii innumeri, qui spe accipiendi trahuntur, desiderent. Bocil.

(1) Epulas populo praebent ad favorem aucupandum, ludos gladiatorios, ferarum pugnas, et venationes. Hos prodigos vocat, quia tota effundunt patrimonia, et ut verbis Lact. utar in lib. VI, c. 11: *populari levitate ducti vel magnis urbibus suffecturas opes impendunt*. Facc. — *Viscerationibus*. Carnibus crudis coctisve populo divisis. M. Heus.

(2) Quum nobiles ferae, leones, pantherae, elephanti, vel cum aliis bestiis, vel etiam cum hominibus pugnantes, in amphitheatro coniiciebantur. Bocil.

(3) F. Marutantius laudat Fabium Max., qui sua praedia vendidit, ut captos a Poenis redimeret: de quo vide Valer. Max. IV, 8, 1. Gern.

(4) Tales erant in Atheniensium republica ἐρανισταί. Dicebantur autem ἐρανισταί, qui amicorum aes alienum, collecta stipe ab aliis amicis, dissolvebant. Graev. — Exemplo est Epaminondas apud Corn. Nep. c. 3, 4. M. Heus.

tus in laudanda magnificentia et apparatione popularium munerum; taliumque sumptuum facultatem, fructum divitiarum putat. [5] Mihi autem ille fructus liberalitatis, cuius exempla pauca posui, multo et maior videtur, et certior. Quanto Aristoteles gravius[6] et verius nos reprehendit,[7] qui has pecuniarum effusiones non admiremur,[8] quae fiunt ad multitudinem deleniendam! At ii, qui ab hoste obsidentur, si emere aquae sextarium mina cogantur, hoc primo *auditu* incredibile[9] nobis videri, omnesque mirari; sed, quum attenderint, veniam necessitati dare: in his immani-

(5) Maximam ex divitiis voluptatem et utilitatem capere putat eos, qui talia munera populo suis sumptibus apparare possint. Bouh.

(6) Quum in Aristotelis, qui exstant, libris nihil eiusmodi legatur, Muretus coniecit a Cicerone scriptum esse *quanto Aristo Stoicus gravius*. I. M. Heusingero placebat *quanto Aristo Chius gravius*.

(7) Verba *nos reprehendit* Langius et Facciolatus deleverunt, et paullo post pro *admiremur* dederunt *admiretur*. — *Admiremur*. Legere oportet *admiretur*; quod est in multis codd. — Ait gravius facere Aristotelem, quam Theophrastum, quod non laudet, nec admiretur effusiones pecuniarum in munera popularia. Facc. — Quae de ingenti aquae pretio traduntur, recte dicuntur non Romani soli, sed omnes admirari; deinde autem ad Romanos revertitur inde ab *in his*, quemadmodum exorsus erat ab iisdem, id quod indicat etiam pronomen *has* ante *pecuniarum*. *Admirantur* autem quae sunt contra opinionem omnium, quae videntur in suo genere nimia, vide cap. 10 pr. III, 10; pro Mur. cap. 19. Facciolatus cum Gu. 5 et imprr. vett. transponit *effusiones pecuniarum*. Graev. — Sententia est haec: Aristoteles graviter reprehendit nos scilicet omnes, qui non admiremur reperiri homines tam fatuos, qui tantum effundant pecuniae in ludos et munera, brevis temporis oblectationem; eos vero miremur, qui mina in obsessa urbe sextarium aquae emerint. Graev.

(8) *Non admiremur*, est id. quod *non offendamur*; Vrsinus negatione sublata legebat: *qui has effusiones pecuniarum admiremur*, sc. *ut praeclaras*. Recte vero Heusingerus vulgatam lectionem defendit, sic eam interpretatus: *Aristo, ut gravem philosophum decet, iure nos reprehendit, quod has tantas pecuniarum effusiones non tamquam novas et insanas admiremur, sed eas quasi probatas consuetudine feramus.*

(9) *Primo auditu* recepit Heusingerus e codd. Anemoecii et Graevii. Vulgo abest *auditu*.

bus iacturis, infinitisque sumptibus, nihil nos magnopere mirari, quum praesertim nec necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur; ipsaque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus; [10] [eaque a levissimo quoque[11]]: in quo tamen ipso, una cum satietate, memoria quoque moriatur voluptatis. Bene etiam colligit, [12] haec pueris, et mulierculis, et servis, et servorum simillimis liberis, esse grata; gravi vero homini, et ea, quae fiunt, [13] iudicio certo ponderanti, probari posse nullo modo. Quamquam intelligo, in nostra civitate inveterasse iam a bonis temporibus, [14] ut splendor aedilitatum [15] ab optimis viris postuletur. Itaque et P. Crassus, tum cognomine dives, tum copiis, functus est aedilicio maximo munere. [16] Et paullo post L. Crassus cum omnium hominum moderatissimo Q. Mucio, magnificentissima aedilitate functus est; deinde C. Claudius, Appii filius; multi post, Luculli, Hortensius, Silanus. Omnes autem P. Lentulus, me consule,

(10) Gu. 3, *ad breve exiguumque tempus permaneat.* Gu. 4, *ad breve exiguumque tempus duratura sit.*

(11) Heumannus et Facciolatus verba *eaque a levissimo quoque* insititia esse censuerunt, quibus equidem facile assentior, praesertim quum sententia horum verborum sequente periodo demum explicetur: *Bene etiam colligit haec pueris ..... esse grata,* quibus verbis nihil aliud significatur, quam his voluptatibus *levissimum quemque* maxime capi.

(12) Nempe Aristoteles.

(13) Ernestius sine libris rescripsit *fiant.*

(14) *Et iam bonis temporibus* recepit Heusingerus, quod est in codice Anemoecii omnium antiquissimo. Victor. Langius, alii e Fabricii et Guielmi libris asciverunt lectionem *iam a bonis temporibus.* Pearcius ex aliquot Mss. *etiam bonis temporibus,* Iac. Gronovius *et iam a bonis temporibus.*

(15) Primus magistratus curulis, qui ludos curabat, et annonam. Hoc uno maxime se quisque populo commendabat, qui *duas tantum res anxius optat, Panem et Circenses.* Iuvenal. Sat. X. Facc.

(16) Primos elephantos in arenam produxit. Facc.

vicit superiores. Hunc est Scaurus imitatus. Magnificentissima vero nostri Pompeii munera secundo consulatu: [17] in quibus omnibus quid mihi placeat, vides. [18]

XVII. Vitanda tamen est suspicio avaritiae. Mamerco, homini divitissimo, praetermissio aedilitatis [1] consulatus repulsam attulit. Quare et, si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, [2] attamen approbantibus, faciendum est, [3] modo pro facultatibus; nos ipsi ut fecimus: et, si quando aliqua res maior atque utilior populari largitione acquiritur; ut Oresti nuper prandia in semitis decumae nomine magno honori fuerunt. [4] Ne M. quidem Seio vitio datum est,

(17) Produxit in arenam leones quingentos, pantheras sexcentas et elephantos viginti. Facc.

(18) Scil. de quibus omnibus profusionibus pecuniarum, vides quid mihi placeat. Has scilicet paullo ante vituperat. Bouh.

(1) Praetermissae scilicet ob avaritiam, ne populo ludos daret. Bouh.

(2) Quare faciendum est, ut aedilitia munera edantur, et si postulatur a populo, et si aliquando res maior atque utilior hac largitione acquiritur. — *Desiderantibus*. Scil. qui haec non desideraturi essent, si abessent; qui tamen approbant, quum adsunt. Bouh.

(3) *Faciendum*. Satis commode dici potuit *faciendum est* pro *mos gerendus est*, quum praecesserit *si postul. a pop.* ut non opus videatur Gernhardi coniectura, quamvis elegantissima illa, *largiendum est*, ut 54, praesertim quum res declaretur iis, quae statim sequuntur, *populari largitione*: cum qua v. *facere* ex more iungi solet, ut Tusc. III, 20, 48 pr. Cf. Arist. Eth. ad Nic. IV, cap. 2, sect. 5, § 2. Beier.

(4) Cn. Aufidius Orestes ex gente Aurelia, ut Manutius putat, prandia populo dedit in semitis urbis, ut eum sibi conciliaret: sed dedit decumae nomine, quasi decimam divitiarum suarum partem diis sacraret. Facc. — *Decumae nomine*. Fructuum decumas primum regibus, deinde vero diis praestari consuevisse, scribit Aurelius Victor de Origine gentis romanae. Itaque narrat Suetonius in Caligula, cap. 26: *Scenicis ludis decumas datas*, hoc est, dona populo sparsa, si placet, in honorem deorum. Facc. — Veteres Romani, ut in exoptata re bonum exitum consequerentur, decumam fructuum vel praedae alicui deo vovebant: ut Herculi vovit Sulla; vide Plutarch. in

quod in [5] *annonae* caritate asse modium populo dedit. Magna enim se, et inveterata invidia, nec turpi iactura, [6] quando erat aedilis, nec maxima liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, quod gladiatoribus emptis rei publicae causa, [7] quae salute nostra continebatur, omnes P. Clodii conatus furoresque compressit. Causa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile. In his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus Q. F. magno vir ingenio, in primisque clarus, gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, quae haberentur amplissima. Dicebat idem Cotta, [8] Curio. Nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari. Nam pro

Sulla, cap. 35 pr. t. I, 474, A. Hunc morem ab Evandro, Aboriginum rege, fluxisse, qui decumam bovum, interfecto Caco latrone, Herculi vovere instituerit, auctor est Diodor. Sic. lib. IV. Beier.

(5) Codd. aliquot Anglicani et edd. vett. nonnullae habent *in annonae caritate asse*. Sed *annonae* abest Goth. Gu. 1, 2, 3, 5, idque deleverunt Victor., Grut., Graev., Heusinger., Gernh. — Quamquam caritas per se est etiam ceterarum rerum ad vitam necessariarum, eaque vox addita est III, 12, 50 et 23, 89; hoc loco tamen satis apparet illud caritatis genus, quod potissimum est, intelligendum esse, praesertim quum etiam aliis in locis, ut Verr. III, 93, I. F. Heusingerus docuit caritatem dici simpliciter ac nude. — Et Schulz. delevit vocem *annonae* cum Beiero. — *Asse modium*. Id est, libras frumenti XXIV nummo exiguo. Modius enim sexdecim sextarios continet: sextarius libram unam et semissem. Facc.

(6) Iactura haec nec turpis fuit, quia ad aedilem pertinebat annonam curare, nec sane maxima. Facc.

(7) Quum Clodius magnam manum armatorum hominum comparasset, qua utebatur ad turbandam rempublicam, ad leges et iudicia evertenda, ei ut resisteret Milo, et ipse gladiatores emit, et vim vi repulit. Vide Dionem libro XXXI, ad annum V. C. 697, et Cic. ad Q. fratrem Epist. II, 6. Graev.

(8) Langius, quem secuti sunt Ernestius aliique nonnulli, sine libris reposuit *dicebat idem C. Curio*. Vulgatam lectionem reduxit lateque defendit I. F. Heusing. Pearcius in uno cod. reperit *dicebat idem autem Curio* indeque coniecit *dicebat autem idem C. Curio*. Cockmannus e cod. aliquo attulit *dicebat idem coram Curio*, idque Heumannus probavit.

amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus, nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modo nominavi, sane exiguus sumptus aedilitatis fuit. Atque etiam illae impensae meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniaque, quae ad usum rei publicae pertinent. Quamquam [9] quod praesens tamquam in manum datur, iucundius est; tamen haec in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa, verecundius reprehendo, propter Pompeium: [10] sed doctissimi non probant, ut et hic ipse Panaetius, quem multum in his libris sequutus sum, non interpretatus; et Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Graeciae, vituperat, quod tantam pecuniam in praeclara illa propylaea coniecerit. [11] Sed de hoc genere toto, in iis libris, quos de re publica scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio

(9) Facciolatus addidit *enim*, et paullo post *in manu* pro *in manum* scripsit.

(10) Etsi Pompeius hoc tempore non supererat, sanctior tamen eius memoria erat Ciceroni, quam ut eius acta sine gravi causa reprehenderet, et in hoc Caesarianis gratificaretur. — Pompeius autem Magnus theatrum, quod, incendio absumptum, etiam post restitutionem dicebatur Pompeianum, summa impensa in Campo Martio, Tiberim versus, Vaticano monti oppositum, aedificaverat magnificentissimisque ludis dedicaverat altero consulatu, ut testatur Plutarchus in Pomp. p. 647, cap. 52 extr. Beier. — Idem Pompeius aedem Victoriae voverat tertio consulatu: de ceteris ab eo exstructis monumentis plura disserit Beier. quae operae pretium est legere. Bouil.

(11) Haec erat arcis, quae Cecropia dicebatur, vestibula, lapide albo lecta, quibus exstruendis Pericles annos quinque, et bis mille ac duodecim talenta impendit, hoc est, nostra pecunia, duodecies centies mille, et septies mille ducentos coronatos, teste Suida et Harpocratione in προπύλαια. Per solas horum vestibulorum portas quinque patebant aditus in arcem. Illarum claves Archontes singuli singulis diebus tantum, ne tyrannidem affectare umquam possent, asservabant, quoque eas die habebant, dicebantur ἐπιστάται. I. Meursius in Cecropia, cap 6. Graev. — Vide Plut. in Pericle.

tàlium largitionum genere vitiosa est, temporibus necessaria; et tamen ipsa [12] et ad facultates accommodanda, et mediocritate moderanda est.

XVIII. In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate proficiscitur, non uno modo in disparibus causis affecti esse debemus. Alia causa est eius, qui calamitate premitur, et eius, qui res meliores quaerit, nullis suis rebus adversis. Propensior benignitas esse debebit in calamitosos, nisi forte erunt digni calamitate. In his tamen, qui se adiuvari volent, non ut ne affligantur, sed ut altiorem gradum adscendant, restricti omnino esse nullo modo debemus; [1] sed in deligendis idoneis iudicium et diligentiam adhibere. Nam praeclare Ennius:

Benefacta male locata, malefacta arbitror.

Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo quum ex ipso [2] fructus est, tum etiam ex ceteris. Temeritate enim remota, [3] gratissima est liberalitas: eo-

(12) *Et tamen ipsa* cum edd. Ven. 1498, utraque Lips. al. praetulit Gernhardus vulgato *et tum ipsa.* — Gern. scribit *tamen ipsa*, quod postulant superiora, quasi praecesserit: Etsi tota ratio ..... necessaria est, ut evitari omnino non possit; ut c. 16, 56, *in quo tamen ipso*, etc. et I, 44 pr. Similiter paullo ante cap. 17, in eadem re: *In his autem ipsis mediocritatis regula optima est.* Nobis optima videtur lectio *et tum*, altera *et tamen* nihilominus probari potest. Sed omnino vitiosa nobis videtur ea quam Gern. sequutus est, quia sic omissa copula, necessario nexu posteremum membrum egere videtur, et quia sic *tamen* in primo sententiae loco non ponitur, sed secundo. Beier. qui scribit *et tamen*, interp. *et nihilominus*, conj. *ea tamen.* Bouill.

(1) Particula *omnino* abest codd. Goth. Vin. aliis. Facciolatus legit *restricti animo esse nullo modo debemus.* I. M. Heusinger. conj. Ciceronem scripsisse *restricti omnino esse non debemus.*

(2) *Ex ipso*, qui accepit beneficium, et ex aliis, qui laudant liberales homines. Facc.

(3) *Temeritate remota.* Quoties cum

que eam studiosius plerique laudant, quod summi cuiusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut his beneficiis quam plurimos afficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat.[4] Omnes enim immemorem beneficii oderunt; eamque iniuriam in deterrenda liberalitate [5] sibi etiam fieri,[6] eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. Atque haec benignitas etiam rei publicae utilis est, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores: quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo [7] consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono. Haec est gravium hominum atque magnorum: illa quasi [8] assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium. Conveniet autem, tum in dando [9] munificum esse, tum in exigendo non acerbum; in omnique re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando, vicinitatibus et confiniis, [10] ae-

delectu et ratione datur. Facci. — *Gratissima est lib.* Iis etiam, ad quos minime pertinet. Bouh.

(4) Vt non possint esse ingrati, nisi in omnium reprehensionem incurrere velint. Bouh.

(5) Cod. Pal. 1, duo Oxx. *in deterendu liberalitate.*

(6) Int. sibi etiam iniuriam fieri putant, ob id, quod liberalitas hoc ingrato animo deterretur, ita ut ipsi spem in posterum accipiendi amittant. — De transferenda beneficii obligatione in propinquos, vide disputationem Senecae de Benef. V, 19. Beier.

(7) Lactant. VI, 12, 15, legit *hanc ego* et sic Cic. scripsisse putabat I. F. Heusinger.

(8) Particulam *quasi* suspectam habuit Gruterus, quae in Pal. 1 erat a correctore.

(9) Sic Gu. 1, 2, 4, 5, aliique cod. melius quam ut vulgo *quum in dando.*

(10) Confinium peculiariter denotat spatium V vel VI pedum, agros vicinos separans, quod, utriusque commune, propter legem XII Tabb., usucapi non poterat. Sic *vicini* et *confines* distinguuntur. — Contra Facc. M. Heus. notat *vicinitatibus* non poni pro *vicinis*, sed pro iis rationibus,

quum et facilem, multa multis de iure suo cedentem:[11] a litibus vero, quantum liceat, et nescio an paullo plus etiam quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale, paullum nonnumquam de suo iure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem est ratio [12] rei familiaris, quam quidem dilabi sinere, flagitiosum est; sed ita, ut illiberalitatis avaritiaeque absit suspicio. Posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio, nimirum is est pecuniae fructus maximus. Recte etiam a Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domus [13] hominum illustrium illustribus hospitibus; [14] idque etiam rei publicae est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere. Est autem etiam vehementer utile iis, qui honeste posse multum volunt, [15] per hospites apud externos populos valere opibus et gratia. Theophrastus quidem scribit, Cimo-

quae ob propinquitatem inter vicinos intercedunt. Bouil.

(11) Facc. *concedentem* cum edd. aliquot vett. — Talis a Corn. Nepote 25, 6, 3, seq. fuisse laudatur Atticus qui *in ius de sua re numquam iit; iudicium nullum habuit.* Voces *quantum liceat* Degen. refert ad rei familiaris rationem, ut pro hac tolerabilis sit iactura. Fortasse etiam ad iniuriae genus referuntur, ut sensus sit: Nisi per iniuriam nimis manifestam defraudari, indignum videatur. Beier.

(12) I. F. Heusingerus et Schutzius, *habenda autem ratio est.*

(13) Ita Heusingerus cum codd. Goth. Gu. 1, 2, 4, et edd. aliquot vett. Vulgo *domos.*

(14) Locum hunc perstringit Lactant. VI, 12, 5-13, exprobrans nostro philosopho, quod *hospitalitatem detorserit a vera iustitia et ad commodum rapiat.* Verum tamen praecipitur hic de officiis *virorum illustrium* quibus nihil quidquam negligendum quod *reipublicae,* cuius personam gerunt, *ornamento* esse possit, omniaque circumspicienda praesidis, quibus adiuti *honeste possint multum.* Beier.

(15) Alii *posse multa.* Facc. — *Multa* reperitur in Goth. exc. Eybi

nem Athenis etiam [16] in suos curiales [17] Laciadas hospitalem fuisse: ita enim instituisse, et villicis imperavisse, ut omnia praeberentur, quicumque Laciades in villam suam devertisset. [18]

XIX. Quae autem opera, non largitione, beneficia dantur, haec tum in universam rem publicam, tum in singulos cives conferuntur. Nam in iure cavere, [1] consilio iuvare, atque hoc scientiae genere prodesse

omnibusque imprr. vett. Gern. — Qui, quantum licet, sine malis artibus potentes esse volunt.

(16) *Athenis etiam.* Non debebant Heusingeri hac omnium librorum lectione offendi, et ut Lambinus Verburgio teste coniecit *Atheniensium*, corrigere *Atheniensem*, quod est in Var. Lect. II. Wolfii. Memorabile enim in Cimone hoc loco illud est, quod quum ceteri hospitio excipiant externos, is etiam eos qui eiusdem essent curiae in eademque urbe viverent, in hac ipsa urbe exceperit hospitiu. Erant autem villae prope Athenas. Ita Athenis Athenienses fuerunt Cimonis hospites. Idem fere, anctore Aristotele, Plutarchus tradit de Cimone in eius vita, p. 434, C. edit. Fr. Postquam narravit Cimonem praediis suis septa detraxisse, ut et peregrini et cives quotquot quaererent, libere sumerent poma, pergit: οὐχ ἁπάντων Ἀθηναίων, ἀλλὰ τῶν δημοτῶν αὐτοῦ Λακιαδῶν παρεσκευάζετο τῷ βουλομένῳ τὸ δεῖπνον. Gern. — Pearcius intelligebat *Athen. etiam*, etiam quum ipse esset Athenis, eum villas suas patere voluisse se absente: sed sic nimis contracte hoc diceretur. Et tamen Pearcio Schutz. assentitur cum Beiero; eumque I. V. L. sequitur in versione gallica. *B.*

(17) Male Manutius φράτορες exponit: sunt δημόται, eiusdem pagi homines. Curiales latine vocavit Cicero, petito ex sua republ. vocabulo, quo graecum expressit. Quis nescit populum romanum divisum fuisse in triginta curias, quae quum convenirent publice, curiata habebantur comitia? eiusdem vero curiae homines dicebantur curiales. Populus vero Atticus erat descriptus in pagos, quos ipsi δήμους vocant; eiusdem vero pagi homines δημόται appellabantur. Graev. — *Luciadas*. Ex Lacia Atticae vico, unde Cimon. Facc. — Parem Gilliae Agrigentini liberalitatem celebrat Valer. Max. IV, 8 extr. 2. Baier.

(18) Sic codd. Graev. Vulgo olim *divertisset*.

(1) *In iure cavere.* Rationes formulasque dictare iis, qui consilium petunt, quod est iurisperiti. Facc. — Est hominis iuris prudentis, qui consultori suo rationem praescribit, formulamque dictitat paciscendi aut contrahendi, et monitis, consilio instruit, ne conditionem deteriorem faciat. Budaeus.

quam plurimis, vehementer et ad opes augendas pertinet, et ad gratiam. Itaque quum multa praeclara maiorum, tum quod optime constituti iuris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio: [2] quam quidem ante hanc confusionem temporum in possessione sua principes retinuerunt: [3] nunc ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic huius scientiae splendor deletus est; idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, quum is esset, [4] qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile vicisset. Haec igitur opera, grata multis, et ad beneficiis obstringendos homines accommodata. Atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas, [5] et gratior, [6] et ornatior. Quid enim eloquentia praestabilius, vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratia? Huic [7] ergo a maioribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. [8] Diserti igitur hominis et facile laborantis, [9] quodque

(2) Intell. tum illud est praeclarum quod iuris scientia semper in honore fuit. Bonil.

(3) Principes in civitate viri, stante republica, de iure consulentibus respondebant. Facc.

(4) *Is esset*, is viveret. Ser. Sulpicium significari, recte Lambinus admonet. Fabric.

(5) *Gravior* a Cicerone dicitur, quia plus ad hominum salutem ponderis habet, et plus ingenii postulat. Facc.

(6) Heumannus parerg. crit. pag. 36 verba *et gratior* delenda putabat. Eadem absunt duobus codd. Oxn.

(7) Sic Facciol., Heusing. Gernh. cum Gu. 3. Vulgo *huic quoque ergo*.

(8) Addidit *in toga* Cicero, ne eloquentiam, pacis artem, qua togati cives romani utebantur, militari virtuti praeferre videretur. M. Heus.

(9) *Et facile laborantis*. *Libenter* interpretare cum Manutio, i. e. non gravate. M. Heus. — At vero ita existeret tautologia, quum sequatur *non gravate*. Vide 33 pr. pro leg. Manil. 1, 2. Beier. — *Patriis moribus*. Ad patrios mores accessit postea lex Cincia, quae vetabat, ne quis ob causam orandam sibi pecuniam pacisceretur, vel munera acciperet. Innuit idem etiam in Paradoxo VI. Facc.

in patriis est moribus, multorum causas, et non gravate et gratuito defendentis, beneficia et patrocinia late patent. Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiae, ne dicam interitum, deplorarem; ni vererer, ne de me ipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus exstinctis oratoribus, quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. [10] Quum autem omnes non possint, ne multi quidem, aut iurisperiti esse, aut diserti; licet tamen opera prodesse multis, beneficia petentem, [11] commendantem iudicibus et magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur aut defendunt, [12] rogantem: quod qui faciunt, plurimum gratiae consequuntur, latissimeque eorum manat industria. Iam illud non sunt admonendi (est enim in promptu) ut animum advertant, [13] quum iuvare alios velint, ne quos offendant. Saepe enim aut eos laedunt, quos non debent, [14] aut eos, quos non expedit. Si imprudentes, negligentiae est; si scientes, temeritatis. Vtendum etiam est excusatione adversus eos, quos invitus offendas, quacumque possis, [15] quare id quod feceris, necesse fue-

(10) *Spes*, in iuvenibus futurae facultatis; *facultas* est ingenium in maturis hominibus; *audacia*, opinio est nimium sibi pro sua facultate arrogantis: bene vertit interp. gallicus *présomption*. Bouil.

(11) Quartus hic casus, additus verbo *licet*, animadvertendus. Habet et Plautus in Pseudolo, sc. I, vs. 14. Facc. — Comp. I, cap. 26 extr. Gern. — Postulantem ut ceteris beneficia praebeantur, qui per se ipsi ea obtinere non possint. Bouil.

(12) *Consuluntur*, iurisperiti. *Defendunt*, oratores.

(13) Ita cod. Pal. 1, ed. Graev., Ern., Heusing., Gernh. Vulgo *animadvertant*.

(14) Schutzius *debeant*, praeeunte Gernhardo, et sic est apud Nonium v. *Expedire* in antiquo libro Guelff. *Typ. T.*

(15) Sic *possit*. Tertia persona servata est in uno, optimo illo quidem,

rit, nec aliter facere potueris; ceterisque operis et officiis erit, quod violatum est, compensandum.

XX. Sed quum in hominibus iuvandis aut mores spectari, aut fortuna soleat; dictu quidem est proclive, [1] itáque vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. Honesta oratio est. [2] Sed quis est tandem, qui inopis et optimi viri causae non anteponat, in opera danda, gratiam fortunati et potentis? A quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quae natura rerum sit. Nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certe potest. [3] Commode autem, quicumque dixit, pecuniam qui habeat, non reddidisse; qui reddiderit, non habere: [4] gratiam autem et qui retulerit, habere, et qui habeat, retulisse. [5] At,

Ms. Gu. 1, quam quum non intelligerent, correxerunt *possis*. Frequens est *potest* absolute dictum pro, fieri potest. Sed simillimus est locus, quem citat Heusiogerus, cap. 21 pr. *Danda opera est omnino, si possit, utrisque*, etc. *Potest* pro vulg. *potes* post *quantum* reddidit Bentleius Terentio, Adelph. IV, 5, 66, et Phorm. IV, 3, 69. Ac nostro quidem loco *quacumque possit* vera lectio est, quod pertinet ad *utendum est excusatione*, quum vulgata *quacumque possis* ad *offendas* videatur referenda esse. Nec mirum est in hac secundae personae frequentia *possit* mutatum esse in *possis*. Gern. — Schutzius Gern. sequutus est, et Bejerus, qui observat *possit* esse contractum ex *potesit*. B.

(1) Facile dicitur, sed non facile fit. Facc.

(2) Verba horum hominum probanda sunt; sed ipsi ea factis refutant. Sic Terent. I Andr., I, 114. M. Hausing.

(3) Habetur enim non re, sed animo. — *Commode*, apte, eleganter scite.

(4) Ludit in ambigua significatione verbi *habere*. Facc. — *Qui habeat*, quam ab aliquo mutuatus est.

(5) *Retulisse*. Quia sufficit ipse, animus, quo gratiam referre cupimus, ut gratia reipsa relata videatur. Bochi.

qui se locupletes, honoratos, beatos putant, hi ne obligari quidem beneficio volunt. Quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, quum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint: atque etiam a se postulari, [6] aut exspectari aliquid suspicantur; patrocinio vero se usos,[7] et clientes appellari, mortis instar putant. At vero ille tenuis, quum, quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam putet, non modo illi, qui est meritus, sed etiam illis, a quibus exspectat, (eget enim multis) gratum se videri studet. Neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est, quod si opulentum fortunatumque defenderis, in uno illo, [8] aut forte in liberis eius manet gratia; sin autem inopem, probum tamen et modestum, omnes non improbi humiles (quae magna in populo multitudo est) praesidium sibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos, quam apud fortunatos, beneficium collocari puto. Danda omnino opera est, ut omni generi satisfacere possimus. Sed si res in contentionem veniet, [9] nimirum Themistocles est auctor adhibendus; qui quum consuleretur, [10] utrum bono viro

(6) Sensus est: atque etiam, quum aliquod beneficium acceperint, tum suspicantur a se aliquid postulari aut certe exspectari. Both.

(7) Graev. post *patrocinio* e suo cod. addidit *tuo*. Heumannus, probantibus Pearcio et I. M. Heusing., malebat *patrocinio vero se usos, clientes appellari*. Facciolatus: *patrocinio vero dici se usos, et clientes appellari*. Pro *et clientes* in plerisque Mss. est *aut clientes*.

(8) Meliorem horum verborum ordinem, quem praetulerunt Heus., Gernh. tuentur codd. Aldi, Graev., Goelff. quatuor. Vulgo *in illo uno*.

(9) Vter sit praeferendus.

(10) Quum unicae filiae pater eum consuleret, utri ex duobus filiam rectius collocari putaret. M. Hevs. — Intp. gallicus ita vertit, ut intellexisse videatur: quum interrogaretur Themistocles utri suam (Themistoclis scilicet) filiam collocaret. Sed

pauperi, an minus probato diviti filiam collocaret: *Ego vero*, inquit, *malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam, quae viro*. Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum: quarum magnitudo quid ad unumquemque nostrum pertinet? [11] Illum fortasse adiuvat, qui habet; ne id quidem semper: sed fac iuvare; utentior [12] sane sit; honestior vero quomodo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiae, quo minus iuvetur, modo ne adiuvent; [13] sitque omne iudicium, non quam locuples, sed qualis quisque sit. Extremum autem praeceptum [14] in beneficiis operaque danda est, [15] ne quid contra aequitatem contendas, ne quid per iniuriam. [16] Fun-

haud scio an vox *consuleretur* eodem sensu atque v. *interrogaretur* sumi posit: contra in eo sensu, quem probat M. Heus. hoc elaudicare videtur, quod v. *collocaret* non habet subiectum cui referatur. Bouh.

(11) Divitiae alienae, earumque magnitudo quid ad nos, ut nostra iudicia regant? Facc.

(12) *Vtentior* in tribus Langii, totidem Angl., Graev. 1, Gu. 1, 2, aliis repertum receperunt Grut., Graev., Ern. I. F. Heusinger. Gernh. Alii vel *potentior* vel *opulentior*. — *Vtentior* est is, qui pleniore pecunia fruitur ex eaque plus impendit in cultum vitae; qui pluribus *utitur* ad vitam tuendam, et sumptus maiores facit. Turnebus, Advers. XIX, 1: « illud constat, inquit, potius hic Ciceronem de *usu* divitiarum, quam de *potentia*, verba facere debuisse ». Hic comparativus non magis offendere debet, quam I, 22, 76, *parentiores*; in Lael. 14, 50, *appetentior*, et Tusc. II, 24, 58, *appetentissimi*. Beier.

(13) Modo ne divitiae ipsae in causa sint, cur dives iuvetur. Facc.

(14) Recte interpretatur I. M. Heusing. *Extremo loco praecipiendum est*. Degen. magis sensum sequentium, quam usum loquendi, sequutus, *extremum praeceptum* coniuncte accipit pro *summo et gravissimo praecepto*. Beier.

(15) Id est in primis in iis beneficiis, quae fiunt opera, ut hoc cap. pr. Graevius aliique, qui post *beneficiis* commate interpungunt, videntur hunc locum sic intelligere: Extremum autem praeceptum in beneficiis illud est, ut opera detur, ne, etc. Gern.

(16) *Per iniuriam*. Sic Aldus, Veneti, Graev. in prima ed. Grut. Lamb. Lallem. et Facc. qui intpr.: Ne cui operam tuam praestes contra ius et aequum, aut per iniuriam alterius.

damentum est enim [17] perpetuae commendationis et famae, iustitia, sine qua nihil potest esse laudabile.

XXI. Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quae ad singulos spectant; deinceps de iis, quae ad universos, quaeque ad rem publicam pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum partim eiusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant, [1] partim singulos ut attingant, quae sunt etiam gratiora. Danda est opera omnino, [2] si possit, utrisque, nec minus, ut etiam singulis consulatur; sed ita, ut ea res aut prosit, aut certe non obsit rei publicae. C. Gracchi [3] frumentaria magna largitio; exhauriebat

Contra Gern. quem Schutz. sequitur, scribit *pro iniuria*, notatque: Verbis *contra aequitatem* opponitur non *per iniuriam*, sed *pro iniuria*, quae lectio est codicum utriusque Heusingeri.— Sed nihil dicit Gern. sua distinctione inducta; nam vel cum vulgata sensus hic optimus est: Ne quid quod iniustum sit, obtinere velis, neve quid quod vel iustum per se sit, vi iniusta et mala ratione obtinere velis: hoc sensu bene vertit intp. gallicus: *contre l'équité et par la voie de l'injustice.* — Beier. Gernhardum sequitur interpretans *pro iniuria*, i. e. ad iuvandam iniuriam, quo vincat iniuria. Bouh.

(17) Vulgo legitur in edd. *Fundamentum enim .... est iustitia.* Nos lectionem praetulimus in tribus Aldi codd. repertam.

(1) Conferantur in universos, in totam civitatem, ita tamen, ut singuli nihil inde ferant: ut si quis agris, viris, vectigalibus imperium augeat. M. Heus.

(2) Gern. quem Schutz. sequitur, scribit *danda opera est omnino*. Cum Ascensio, inquit, et Heusing. scripsi *danda opera est omnino*; ut *omnino* ad *utrisque*, i. e. singulis et universis pertineat, pro *danda opera est ut omnino, si possit, utrisque consulatur.* Heusingero, qui ad *utrisque* coniunctionem alterius membri *ut* cum verbo intelligit, non assentior. Dativus pendet e verbo *danda*, quae structura eiusque variatio haud insolens est, hoc autem loco et superioribus et sequentibus verbis illustratur. Multo minus concedo Facciolato *ut* bis scribenti. — Cum Gern. Beierus fecit. Bouh.

(3) Cicero pro Sextio, cap. 48: *Frumentariam legem C. Gracchus ferebat. Iucunda res plebi romanae. Victus enim suppeditabatur large sine labore.* Facc. — Cf. Appian. Alex. Civ. lib. I, p. 617 seq. Amstelod. — Nimirum ille tribunus pl. an. Urb. 630 legem tulerat *frumentariam*, *ut semisse et triente* (h. e. tertia et di-

igitur aerarium: modica M. Octavii; [4] et rei publicae tolerabilis, et plebi necessaria; ergo et civibus et rei publicae salutaris. In primis autem videndum erit ei, qui rem publicam administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. [5] Perniciose enim Philippus in tribunatu, quum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est, et in eo vehementer se moderatum praebuit; sed [6] quum in agendo multa populariter, tum illud male: « non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent ». [7] Capitalis oratio, [8] et ad aequationem bonorum pertinens: qua peste quae potest esse maior? Hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerent, [9] res publicae civitatesque constitutae sunt. Nam etsi duce natura congregabantur homines, tamen, spe custodiae rerum suarum, urbium praesidia quaerebant. Danda etiam opera est, ne (quod apud maiores nostros saepe fiebat, propter aerarii tenuitatem, assiduitatemque bellorum) tributum sit conferendum; [10] idque ne eveniat, multo

midia parte assis vel dextante, ex nostra moneta trinis terunciis eum dodrante, 3 3/4 *Pfennig*) *frumentum plebi daretur*, ut scribitur in Liv. Epit. 60. Beier.

(4) Qui frumentariam Gracchi legem moderatus est. Porro Octavii lex *necessaria* dicitur, quia lata est in magna annonae caritate. Facc.

(5) Ne lege deminuantur bona privatorum ad aequandas facultates civium, ut contendebant Gracchi. Facc. — Bene M. Heus. interpr. *publice*, publica auctoritate.

(6) *Sed.* Haec particula parenthesi interruptam orationem religat et continuat. *B.*

(7) Qui tantum possiderent, ut de suo vivere possent. Facc. — Cf. Sallust. Catil. 20.

(8) *Capitalis* dicitur, quod perniciosa est civitati. M. Heus.

(9) Sic Anemoec., Graev. e cod. Pal. et suo, Ern., Heusing., Gernh.; *tuerentur* eod. Vin. Aldi quatuor, ed. Venetae aliisque vett.

(10) *Tributum*, quod a quoque cive exigatur; postea tributi cives immunes fuerunt, quia sufficiebant vectigalia, quae pendebant subiecti po-

ante erit providendum. Sin qua necessitas[11] huius muneris alicui rei publicae obvenerit (malo enim alteri, [12] quam nostrae, ominari, neque tantum[13] de nostra, sed de omni re publica disputo); danda erit opera, ut omnes intelligant, si salvi esse velint, necessitati esse parendum. Atque etiam omnes, qui rem publicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quae sunt necessariae. Quarum qualis comparatio fieri soleat et debeat, non est necesse disputare. Est enim in promptu: tantum locus attingendus fuit. Caput autem est in omni procuratione negotii et muneris publici, ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. «Vtinam, inquit C. Pontius Samnis, ad illa tempora me fortuna reservasset, et tum essem natus, si quando Romani dona accipere coepissent! non essem passus diutius eos imperare». Nae illi multa saecula exspectanda fuerunt. Modo enim[14] hoc malum in hanc rem publi-

puli, vel socii. — *Tributa* a civibus rom. in aerarii penuria exacta memorantur, e. g. apud Liv. XXIII, 48. Eiusmodi onera publica imperata dicuntur *munia*: unde *municipes*, quibus ea imperari solent, et *immunes*, qui nihil conferunt. Beier.

(11) Alii *sin quae*.

(12) *Alteri* omiserunt Heusingeri et Gern. quod abest compluribus Mss. Agnoscunt tamen Vinar. quatuor Ald. aliquot Oxx. it. add. vett. nonnullae. Gu. 2 a correctore, *alienae*. Gu. 3, *alii*.

(13) Ita cod. Gu. 3, sex Manut. trib. Ox. edd. Ven., Arg., Victor., Facciol., Pearcii, Heusing., Gernh. Vulgo *neque tamen*.

(14) *Modo enim*. Nam malum hoc coeperat ante Pisonis tribunatum, et ad fastigium pervenerat Ciceronis aetate, vel paullo ante. Facc. — *Modo* hic de tempore multorum, et quidem, si a Iugurthino bello rationem ducas, septuaginta amplius annorum dici, post I. F. Gronovium ad h. l. observat Ern. et Schutz. in Lex. Cic. s. v. n. 4, haud dubie propter C. Memmli verba ap. Sallust. in Iug. 13, sub fin. *Non peculatus aerarii factus est, neque per vim sociis ereptae pecuniae: quae quamquam gravia sunt,*

cam invasit. Itaque facile patior [15] tum potius Pontium fuisse, si quidem in illo tantum fuit *roboris*. [16] Nondum centum et decem anni sunt, quum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata est lex, [17] nulla antea quum fuisset. At vero postea tot leges, et proximae quaeque duriores; tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter iudiciorum metum excitatum; tanta, sublatis legibus et iudiciis, expilatio direptioque sociorum, ut imbecillitate aliorum, [18] non nostra virtute valeamus.

XXII. Laudat Africanum Panaetius, quod fuerit abstinens. Quid ni laudet? sed in illo alia maiora. Laus abstinentiae, non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gaza, quae fuit maxima, potitus est Paullus: tantum in aerarium pecu-

tamen consuetudine iam pro nihilo habentur. Bouil.

(15) *Facile patior.* Haec per litotem dicta suut; significare vult felicitati fuisse reip. romanae, quod illis temporibus olim Pontius vixisset, quis si hac ipsa aetate, qua scribit Cicero, natus esset, imperium pop. rom. oppressisset. Bouil.

(16) Vulgo addebatur *roboris*, quod abesse in codd. suo optimo testatus est Graev. Exclusit I. F. Heusinger. ut inutile glossema; sententiamque sic exposuit: *si quidem in illo quod Pontius tum vixit, tantum fuit, ut in ea re populi rom. imperium verteretur.* — Nobis non sufficere videtur unius cod. auctoritas, ut vox *roboris* eiiciatur, quae nihil habet in se aut inelegantis aut inepti. Ceterum, ea vel exclusa, sensus idem esse debere videtur atque hac voce servata, et dicit auctor: Quoniam in eo Pontio erat tantum virtutis et fortitudinis, ut imperium romanum, si minus bonis moribus fretum fuisset, potuisset evertere, laetor equidem eum nostra aetate non fuisse natum. Nam praecipue vult auctor probare, remp. iam non vi sua, sed imbecillitate aliorum stare, ita ut nil nisi alter Pontius desit, ut ea funditus evertatur. —Voc. *roboris* Degenius restituit, improbante Beieru.

(17) A L. Pisone Frugi, tribuno plebis anno Vrb. 604, lata lex est adversus eos, qui ob res iudicandas pecuniam acciperent, et socios expilarent. Facc. — Vide Brut. c. 7 extr. Vide h. l. Beierum, qui colligit leges omnes quae de pecuniis repetundis latae fuerunt.

(18) Adhuc tamen imperamus, quia alii sunt imbecilles. Facc.

niae [1] invexit, ut unius imperatoris praeda finem attulerit tributorum. At hic nihil domum suam [2] praeter memoriam nominis sempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus, [3] nihilo locupletior Carthagine eversa. Quid? qui eius collega in censura fuit L. Mummius, numquid copiosior, quum copiosissimam urbem [4] funditus sustulisset? Italiam ornare, quam domum suam, maluit. Quamquam Italia ornata, domus ipsa mihi videtur ornatior. Nullum igitur vitium tetrius [5] (ut

(1) *Tantum in aerarium pecuniae.* Gern. et Schutz. scribunt *tantam in aerarium pecuniam.* Haec, inquit Gernh. Ms. Graev. 1 et Palat. lectio probata Graevio est et I. F. Heusing. Reliqui codices et editiones, *tantum in aerarium pecuniae.* Quod in Gu. 3 est, *tantumque pecuniae in aerarium,* deleta copula, facilius ferri posset.— Beierus vulg. servavit, qui notat: Liv. XLV, 40 pr. *Summam omnis captivi auri argentique sestertium millies ducenties fuisse, Valerius Antias tradit.* Tantumdem faciunt quinque millia talentum. Suidas autem refert *sena millia talentum*; Plutarch. in Paullo, cap. 32 extr. *argenti signati bis mille, ducenta et quinquaginta talenta, et auri*, cuius valor argentum decuplo superasse aestimatur, *ducenta triginta et unum.* Quod si argenti talentum aequaveris nongentis thaleris, haec summa 4560 talentum conficiet 4,094,000 thalerorum. Velleius P. I, 9. 6, numerat *bis millies centies HS.*, i. e. ex Degenii calculo (nescio quo) 6, e nostro 7,000,000 thalerorum: quibus ducenties HS. (6666 2/3 thal.) addit Plinius, XXXIII, c. 3, sect. 17 extr. si quidem satis certa est lectio recepta: *Intulit Aemilius Paullus, Perseo victo, e Macedonica praeda HS bis millies et trecenties cent. mil.* (ed. Paris, 1516: *Perseo rege Macedonico devicto, praedam pondo trium millium*) *a quo tempore populus rom. tributum pendere desiit*: nempe per CXXV annos. Bouh.

(2) Sic Graev. e codd. Palatinis et suo priore. Vulgo *at hic nihil in domum suam intulit p. m. n. s.* Gu. 1, 2, Goth. *at hic nihil domum suam intulit.* Gu. 3, *at hic in domum suam nihil intulit.* Reliqui Guelff. et edd. vett. *at hic nihil in domum suam intulit.*

(3) *Patrem*, naturalem, Paullum.

(4) Corinthum, quam statuis et picturis spoliavit, quibus ornaret Italiam. Erat autem Mummius ita rudis et incuriosus harum rerum, ut quum tabulas ac statuas in Italiam portandas locasset, iusserit conducentibus praedici, si eas perdidissent, novas reddituros. Vell. Patercul. lib. I, c. 13. Facc.

(5) Cod. Goth. et Graev. *deterius.* In cod. Facciolati *turpius.*

eo unde degressa est,[6] referat se oratio) quam avaritia, praesertim in principibus rem publicam gubernantibus. Habere enim quaestui rem publicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam, et nefarium. Itaque quod Apollo Pythius oraculo [7] edidit, Spartam nulla re alia, nisi avaritia perituram, id videtur non solum Lacedaemoniis, sed *et* [8] omnibus opulentis populis praedixisse. Nulla autem re conciliare facilius benivolentiam multitudinis possunt ii, qui rei publicae praesunt, quam abstinentia et continentia. Qui vero populares se esse [9] volunt, ob eamque causam aut agrariam rem tentant, [10] ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant; ii labefactant fundamenta rei publicae: concordiam primum, quae esse non potest, quum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniae; deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium (ut supra dixi) civitatis atque urbis,[11] ut sit libera et non

(6) *Egressa* revocavit I. F. Heusingerus e plerisque aliorum et suis libris. Graev. *digressa*, quod est in aliquot Mss. et apud Nonium v. *referre*. Ern. dedit *degressa*, quod erat in cod. Graev.

(7) Sic Heusingeri cum cod. Vin. quatuor Oxx. edd. Venetis, Ald., Grut., Ern. Alii *oraculum edidit*, ut est in Gu. 2, 3, 4, 5, ed. Gryph. al.

(8) Vulgo *sed et omnibus*. Heusinger. e Mss. Gu. *sed etiam omnibus*. Melius utrumque abest, quod Gernh. quoque sensit.

(9) Sic legi voluit I. F. Heusinger. e Gu. 3. Vulgo *qui vero populares esse volunt*. Codd. Oxon. quatuor, Facciol. (et Bouillet.) *qui vero se populares volunt*. I. M. Heusinger. conj. *qui vero se populares esse volunt*.

(10) *Agrariam rem*. Qui de agrorum divisione leges ferunt ad aequanda civium bona, et qui de novis tabulis conficiendis ad aes alienum exstinguendum. Facc.

(11) *Civitatis atque urbis*. Prima voce homines intelligit eodem iure viventes, eaque interdum ita late patet, ut multa oppida complectatur; altera locum moenibus septum. Facc.— Plato de Rep. VIII, p. 566, A. tyrannidem affectare ostendit quemque,

sollicita suae rei cuiusque [12] custodia. Atque in hac pernicie rei publicae ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. Nam cui res erepta est, est inimicus; cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse; et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accipit iniuriam, et meminit, et prae se fert dolorem suum; nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus iniuste ademptum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero haec iudicantur, sed pondere. [13] Quam autem habet aequitatem, ut agrum multis annis, aut etiam saeculis ante possessum, [14] qui nullum habuit, habeat, qui autem habuit, amittat?

XXIII. Ac propter hoc iniuriae genus Lacedaemonii Lysandrum ephorum expulerunt; [1] Agin regem (quod numquam antea apud eos acciderat) necaverunt; ex eoque tempore tantae discordiae sequutae sunt, ut et tyranni exsisterent, et optimates exter-

ὃς ἂν, δήμου προεστὼς..... ὑποσημαίνῃ χρεῶν τε ἀποκοπὰς (*tabulas novas*) καὶ γῆς ἀναδασμόν. Ib. E. ὑπισχνεῖταί τε πολλὰ καὶ ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ, χρεῶν τε ἠλευθέρωσε καὶ γῆν διένειμε δήμῳ τε καὶ τοῖς περὶ ἑαυτόν. Beiea.

(12) Io. Frid. Gronovius malebat *suae rei cuique custodia*, quod est in duobus Manutii codd. et duobus Ox.

(13) In his rebus non multitudo eorum, qui amici sunt vel inimici, consideranda est, sed causa benivolentiae odiive. Contra Plinius, lib. II, Epist. XII, 5, *numerantur enim sententiae, non ponderantur*. M. Heys.

(14) *Multa saecula* possessoribus dant auctoritatem praescriptionis immemorialis. Vid. Krug. Dicaeol. pag. 461 sq. Sed legum agrarium latores populi in agros publicos auctoritatem aeternam, i. e. ius, cui nulla consuetudo possessionis detrahere posset, *impraescriptibile*, ut vocant, esse voluerunt. Beiea.

(1) Non fuit hic Lysander Aristocliti filius, qui vicit ad Aegos potamos, ut plerique Interpretes existimant, sed Lysander Libyos filius, ephorus, de quo Plutarchum in Agide vide. Graev.

minarentur, et praeclarissime constituta res publica dilaberetur. Nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus malorum, quae a Lacedaemoniis profectae,[2] manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Tib. Gracchi, summi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdiderunt? At vero Aratus Sicyonius iure laudatur: qui, quum eius civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandestino introitu urbe est potitus; quumque tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sexcentos exsules, qui fuerant eius civitatis locupletissimi, restituit, remque publicam adventu suo liberavit. Sed quum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum arbitrabatur, et quinquaginta annorum possessiones moveri [3] non nimis aequum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur sine iniuria; iudicavit, neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. Quum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle[4] dixit, remque integram

(2) *Profectae*. Sic Heusing. e suis libris post Fabric. Oliv. Facc. probantibus Schutzio et I. V. L. Gern. dat *profecta*. Hoc, inquit, restitui e duobus lib. Manutii, Goth. Gu. 2. Idem placet Manutio, Pearcio et Ernest., qui tradit Lambinum id reperisse in duobus Mss. Coniecit autem Lambinus *profecta*, suis libris invitis. Proxima enim vox est *malorum*, quae si serpunt latius, contagio fit.—Beiers Gernhardum sequitur. Bocn.

(3) Gu. 3 *removere*. Plerique cod. et edd. vett. *movere*.

(4) Quod vulgo additur *velle* sustulit I. F. Heusingerus auctoritate cod. Gu. 5 et Goth. (improbante Gernh.).

ad reditum suum iussit esse: [5] isque [6] celeriter ad Ptolemaeum, [7] suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam; cui quum exposuisset, patriam se liberare velle, causamque docuisset, a rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecunia adiuvaretur. [8] Quam quum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus causas cognovit et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui sua amiserant; perfecitque aestimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent; aliis, ut commodius putarent, numerari sibi quod tanti esset, [9] quam suum recuperare. Ita perfectum est, ut omnes, concordia constituta, sine querela discederent. O virum magnum, dignumque, qui in nostra re publica natus esset! Sic par est agere cum civibus, non, ut bis iam vidimus, [10] hastam in foro ponere, et bona civium voci subiicere praeconis. At ille Graecus (id quod fuit sapientis et praestantis viri) omnibus consulendum putavit: eaque est summa ratio et sapientia boni civis, commoda civium non divellere, [11] atque omnes aequitate eadem continere.

(5) Scil. nihil in statu reipublicae et fortunarum privatarum immutari.

(6) *Itaque* legendum censuit Wyttenbachius Bibl. crit. I, 3, probante Gernhardo, cui tamen etiam in mentem venit *atque* (improbante Bouilleto).

(7) Philadelphum, eius filium, qui ex ducibus Alexandri fuit, et primus Alexandriam regio iure tenuit. Facc.

(8) Talentis CL, ut scribit Plutarchus. Facc. — Opinatur Degen. Aratum aes alienum contraxisse apud Ptolemaeum. At hic picturas egregias ab Arato e Graecia iterum iterumque sibi missas, *remuneratus* est CL talentis (Plutarch. c. I, 3 extr.), quae non 150,000, sed 202,500 florenis aequiparanda sunt. Beier.

(9) *Quod tanti esset* pretii, quanti possessiones quas amiserant.

(10) *Bis.* Sulla primum, deinde Caesare dictatoribus. Facc.

(11) Omnium utilitati pariter con-

Habitent [12] gratis in alieno. Quid ita? ut, quum ego emerim, aedificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? Quid est aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena? Tabulae vero novae [13] quid habent argumenti, nisi, ut emas mea pecunia fundum; eum tu habeas, ego non habeam pecuniam?

XXIV. Quamobrem, ne sit aes alienum, [1] quod rei publicae noceat, providendum est; quod multis ra-

sulere; non una civium parte neglecta, alteram tueri. M. Heys.

(12) Sic cum Gu. 2, et septem Mss. Angl., Turneb., Lambin., Grut., Pearcius, Heusing., Gernh. Vulgo *habitant*. — *Habitent*. Nullus dubito, quin vera sit haec lectio, non *habitant*. Arati nimirum aequitas Ciceroni in mentem revocat non ferendam illam iniquitatem, quam extremo cap. 22 notavit, ut abruptius dicat *habitent gratis*, etc. i. e. contra, quam iniquum est velle, ut ii, qui nullum fundum habent, habitent gratis in alieno. Ita non opus est, ut legum agrariarum denuo iniiciatur mentio, quam desiderat Heumannus in parerg. crit. p. 26, qui h. l. aliquid abesse putat. — Recte Turnebus Adv. XIX, 1, notavit sensum figuratum: *Habitarene debent gratis in aedibus alienis?* Indicavimus igitur interrogationem, ut III, 68 extr. Fortasse etiam corrigendum *habites*, nisi forte ad *habitet*, quod est in μ et edit. Ven. 1506, subaudire placet *quis*. Beier.

(13) *Tabulae... novae*. Quibus aes alienum debitoribus condonabatur. Facc. — Vulgo dicuntur *codices accepti et expensi*, nempe *argenti*; *ratio domestica* quae patris familiae continet censum. Itaque *expensi lationi*, qua quis, se aut mutuum dedisse, aut aes alienum solvisse, in codice suo perscripsisset, respondebat *accepti latio*, qua quis aut debitorem se profiteretur, aut iam sibi satis factum esse creditori. Non numquam vero ab hominibus rerum novarum cupidis et factiosis perlatum est cum ruina reipublicae, ut omnia debitorum nomina aut antiquarentur aut mutarentur per totum imperium romanum ita, ut creditores aut omnia quae iis debebantur, aut partem de sorte amitterent (78 seq.), factis tabulis novis. De his Graevio laudatur Io. Schefferi dissertatio. Pearcius autem annotavit, irrita veterum tabularum auctoritate fieri potuisse, ut, qui ante legem pecuniam ad fundum emendum mutuatus esset, post legem et fundum emptum et pecuniam etiam creditam, qua emptus esset, sibi retineret, creditor autem nec fundum, nec pecuniam suam recuperaret. Beier. — *Quid habent argumenti*. Quid sibi volunt aliud?

(1) Quo premuntur cives singuli. — *Quod reip. noceat*. Id fit, quum foeneratores nimio foenore civitatem premunt: unde seditiones. Facc.

tionibus caveri potest: non, si fuerit, [2] ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementius rem publicam continet, quam fides: quae esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Numquam vehementius actum est, quam me consule, ne solveretur. [3] Armis et castris [4] tentata res est ab omni genere hominum et ordine: quibus sic restiti, [5] ut hoc tantum [6] malum de re publica tolleretur. Numquam nec maius aes alienum fuit, nec melius, nec facilius dissolutum est. Fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consequuta est. At vero hic nunc victor, tum quidem victus, [7] quae cogitarat, ea perfecit, [8] quum eius iam

(2) *Non si fuerit,* scil. aes alienum, ita ei providendum est, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. I. M. Heusinger. cum codd. Vinar. Ald. sex Oxx. Gu. 4, 5, et edd. vett. legendum putabat *si non fuerit,* hoc sensu: *si nullo umquam modo fieri sperarique possit, ut locupletes, qui pecunias crediderint, suum perdant, sive a debitoribus defraudentur.* I. F. Heusinger. lectionem *non, si fuerit* luetur, eamque sic explanat: *non autem caveri potest, ne sit aes alienum, quod rei publ. noceat, si ita ratio ineatur, ut locupletes suum perdant.* etc.

(3) Primum a tribunis plebis, novas tabulas et leges agrarias proponentibus, tum et ab aliis, qui cum Catilina vel coniuraverant, vel, fortuna illi adspirante, societatem coituri erant. M. Heus.

(4) Modus proverbialis, quemadmodum dicitur *velis remisque.* Facc.

(5) *Sic restiti.* I. F. Heusing. ex Gu. omnibus et Gryph. post Ascens. et P. Balduin. *ita restiti,* et sequuntur Gern. et Schutz. Nobis *sic* maiorem vim et sono et sententiae dare videtur. Bonit.

(6) Gu. 2, *ut hoc totum malum.* Gu. 3 et ed. Gryph. *ut totum hoc malum.* — *Hoc tantum malum.* Nempe aes alienum (de cuius magnitudine cf. Catilin. II, 2, 4 extr. 3, 5, 4, 8 extr. 8, 18, 10, 21) fraudandique spes. Hanc enim Cicero eripuerat iam orat. II Catilinaria ad Quirites, c. 9, 18. Beier. — *Auctione facta.* Id est, debitorum bonis sub hasta positis et venditis, aes alienum solutum esse monet Beierus, quem vide, si plura desideras. Bonit.

(7) Fortasse leg. *at vero hic noster nunc victor, tum quidem victus,* ut est in Gu. 5. At codd. Vinar. quinque Angl. edd. pr. Victor., Ald. *at vero hic noster victor.* Intelligitur autem Caesar nunc *victor,* tum quidem oppressa coniuratione Catilinaria victus.

nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si causa non esset.[9] Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rem publicam tuebuntur; in primisque operam dabunt, ut iuris et iudiciorum aequitate suum quisque teneat; et neque tenuiores propter humilitatem[10] circumveniantur, neque locupletibus ad sua vel tenenda, vel recuperanda obsit invidia; praeterea quibuscumque rebus vel belli vel domi poterunt, rem publicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Haec magnorum hominum sunt; haec apud maiores nostros factitata: haec genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate rei publicae magnam ipsi adipiscentur[11] et gratiam et gloriam.

In his autem utilitatum praeceptis Antipater Tyrius, Stoicus,[12] qui Athenis nuper est mortuus, duo praeterita censet esse a Panaetio, valitudinis cura-

(8) *Tum quidem victus, quae cogitarat, ea perfecit.* Oppressa Catilinaria coniuratione, cuius particeps fuerat: quia et ipse eo tempore aere implicatus alieno, in rebus novis salutem quaerebat. Facc. — *Ea perfecit.* Non recte haec capit Langius de agris publicis, quos egentibus largitus est. Intelligenda sunt de aestimationibus possessionem per quas quarta parte crediti creditores sunt fraudati. Sueton. Iul. 42; Caesar de Bell. Civil. III, 1. Sequentia quoque *quum eius nihil interesset*, respiciunt illa tempora, quibus Caesar, spoliata Gallia, aere alieno, quo laboraverat maxime, liberatus erat. Sueton. in eius vita, cap. 18. I. F. Gron.

(9) *Etiam si causa*, etc. Causam enim Caesar fraudandi non amplius habebat, quum ipse non amplius egeret. Facc.

(10) Cod. Goth. Vin. edd. vett. *propter imbecillitatem.* — Beierus *humilitatem* intp. eam conditionem, in qua est ille qui caret ope necessaria ad resistendum iniuriae. Bouh.

(11) *Magnam sibi adipiscentur.* Anemoec. et Facciol. probante I. F. Heusingero.

(12) *Antipater Tyrius, Stoicus.* Hic alius est ab illo Antipatro Syrio, qui aequalis fuit Carneadi, quem scriptis oppugnavit, quum coram non auderet cum illo congredi, unde di-

tionem et pecuniae.[13] Quas res a summo philosopho praeteritas arbitror, quod essent faciles: sunt certe utiles.[14] Sed valitudo[15] sustentatur notitia sui corporis; et observatione, quae res aut prodesse soleant, aut obesse; et continentia in victu omni atque cultu, corporis tuendi causa; et praetermittendis voluptatibus; postremo arte eorum,[16] quorum ad scientiam haec pertinent. Res autem familiaris quaeri debet iis rebus, a quibus abest turpitudo; conservari autem diligentia et parsimonia; iisdem etiam rebus augeri. Has res commodissime Xenophon Socraticus persequutus est in eo libro, qui Oeconomicus inscribitur: quem nos, ista fere aetate quum essemus, qua es tu nunc,[17] in latinum convertimus.

XXV. Sed utilitatum comparatio, quoniam hic locus erat quartus[1] a Panaetio praetermissus, saepe est

ctus est καλαμοβόας, quasi qui calamo clamaret, ut auctor est Plutarchus *de garrulitate*. Dicebatur etiam Antipater Sidonius, ab aliis Tarsensis, III, 51, memoratus. Sed hic longe recentior est, aequalis Ciceroni et Catoni Vticensi. Graev. — De diversis Antipatris disputarunt Ionsius de scriptt. hist. philos. I, 13, 3, p. 82; Purgold. in Obss. p. 342; Iacobs in Animadvv. in Anthol. Gr. vol. III, Part. III, p. 487 sq. Beier.

(13) Stoici valitudinem et pecuniam ponebant inter commoda vitae, quamvis non ponerent inter bona; ideoque de utrinsque curatione praecipi posse putabant. Facc.

(14) Sensus: Panaetius, opinor, has res praeteriit, quod per se essent ad intelligendum faciles. Certe non propterea praeteriit, quod eas non in utilibus rebus haberet: sunt enim sane utiles Gern.

(15) Heumannus particulam *Sed* mutat in *scilicet*. Assentior Heusingero sic interpretanti *Sed*, ut aliquid de his dicatur, quae Panaetius omisit, *valitudo sustentatur*. Idem statuit Gottleber. Specim. IX. Vide cap. 25 pr. *Sed utilitatum*, etc. Gern.

(16) Medicorum, quos domi suae plerique Romanorum principes habebant. Bonn.

(17) Annum filius tum agebat XXI. Vide ad lib. I, cap. 1 pr. M. Heus.— Vulgo *e Graeco in Latinum*. Sed verba *e Graeco* Gu. 1 omittit, recteque I. F. Heusingerus glossatori tribuenda censuit.

(1) Primus locus: honestumne sit, an non. Secundus: utilene sit an non.

necessaria. Nam et corporis commoda cum externis, et externa cum corporis, et ipsa inter se corporis, et externa cum externis comparari solent. Cum externis, corporis hoc modo comparantur: Valere ut malis, quam dives esse. Cum corporis externa, hoc modo: Dives esse potius, [2] quam maximis corporis viribus. Ipsa inter se corporis sic: Vt bona valitudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis. [3] Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis: a quo quum quaereretur, quid maxime in re familiari expediret, respondit: *Bene pascere.* [4] Quid secundum? *Satis bene pascere.* Quid tertium? [*Male pascere.* Quid quartum ?] [5] Arare. [6] Et quum ille, qui quae-

Tertius: ex duobus honestis utrum honestius. Quartus: ex duobus utilibus utrum utilius. Facc. — Quartum huuc locum Panaetius praetermiserat, quum tres ceteros tractavisset.

(2) Recte intelligit Heusingerus patruus *ut velis* ex superiore *ut malis.* Gern.

(3) Reditus ex possessionibus urbanis, qui uberior et certior erat, quam ex rusticis. M. Heus. — *Illud Catonis.* Ipse R. R. 61 (62) 1: *Quid est agrum bene colere? bene arare. Quid secundum? arare. Quid tertium? stercorare.* Beier.

(4) Rem pecuariam quam amplissimam habere, magnosque pecoris greges, et lecta iumentorum armenta. I. F. Gronov.

(5) *Male pascere.* Quia veteres rem pecuariam plurimi faciebant, nnde et pecuniae inditum nomen, idcirco etiam *male pascere* utilius putabant, quam in aliis agricolationis partibus occupari. Vide Columellam in Praef. lib. VI, ubi firmatur locus hic ceteroqniu vexatus a grammaticis. Facc. — Verba *male pascere. Quid quartum?* absunt Gu. 1 et Pal. 2. Et mihi quidem videtur hoc additum esse a sciolo quodam. Columella lib. VI praef. *Vt etiam M. Cato credidit, qui consulenti, quam partem rei rusticae exercendo celeriter locupletari posset, respondit, si bene pasceret; rursusque interroganti quid deinde faciendo satis uberes fructus percepturus esset, affirmavit, si mediocriter pasceret. Ceterum de tam sapiente viro piget dicere, quod eum quidam auctores memorant eidem quaerenti quid tertium in agricolatione quaestuosum esset, asseverasse, si quis vel male pasceret.* (Vix licet dubitari, his verbis notari Ciceronem, sed Columellam non intellexisse vim verborum *male pascere*,

sierat, dixisset, *Quid foenerari?* Tum Cato, *Quid hominem*, inquit, *occidere?* Ex quo, et multis aliis, intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adiunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. Sed toto hoc de genere, de quaerenda, de collocanda pecunia, etiam de utenda, [7] commodius a quibusdam optimis viris, ad medium Ianum sedentibus, [8] quam ab ullis philosophis ulla

quae Hottinger. reddit leniore vocabulo *gemeine viehzucht*, tenuis pascus, quae exiguum quidem fructum ferunt (si maiorem speraveris), sed aliquem tamen. Vide notam Hottingeri ad h. l. p. 229 et sqq. Gern.). Columellam sequitur Plinius Hist. nat. XVIII, 6: *Cato interrogatus, quis esset certissimus quaestus, respondit, si bene pascas; quis proximus, si mediocriter pascas.* Ceterum quod lectio *male pascere* solius est cod. Pal. 1, quum alii, ut Goth. Vin. pro ea habeant *bene vestire*, id h. l. grammatici alicuius additamentum prodere mihi videtur. Schvtz. — Alii *male pascere* mutant in *bene vitire*. P. Balduinus vetusti cuiusdam exemplaris lectionem *bene vestire* sinceram putat ad Plinii l. l. qui paullo ante eidem Catoni haec tribuit: *Ille* (Cato) *in agro quaestuosissimam iudicat vitem, non frustra*, etc. (Et *bene vitire* invenere Langius et Nonius Misc. IX, 11 extr. et est in ed. Ven. 1502, testaturque Fabricius in scripto libro domus Hieronymi Coloniae margini adscriptum legi *et vitire*.) Gern.

(6) Quia agricultura pluribus caeli et tempestatum iniuriis subiacet, quas vitare nulla prudentia potest. M. Heys.

(7) *Etiam de utenda.* Gernh. post Facc. scribit *vellem etiam de utenda.* Quidam, inquit, omittunt *vellem*, quod servatur in vetusto codice C. Langii. Etenim foeneratores hic perstringuntur, quorum una scientia est quaerendae et collocandae pecuniae. Haec autem nullam habet laudem, nisi accedat optimus pecuniae usus, quem isti, qui quovis modo corradunt, nesciunt. Idem sentit Hottingerus in nota ad h. l. p. 232, ubi castigat I. F. Heusingerum misere animadvertentem danistas crebro (sc. apud Plaut. Curcul. III, 10) sermonibus suis, quos de re pecuniaria instituunt, salutaria pecuniae utendae praecepta admiscere. Sed tamen idem Heusingerus mox post C. Langium iudicat non sine εἰρωνείᾳ a Cicerone invisum illud genus (v. I, 42 pr.) dici *optimos viros*, ut T. Roscium pessimum hominem in orat. pro Rosc. Amer. cap. 8 et 36, *optimum virum*. B. — *A quibusdam optimis viris.* Foeneratores *optimi viri* dicuntur non εἰρωνικῶς, ut sit Langius, sed quod illorum maxime intersit sentire cum bonis, hoc est cum iis, qui pacem, otium, rempubl. tranquillam et salvam velint. Garnov.

(8) *Ad medium Ianum.* Gernhar.

in schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda. Pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

transpon. *ad Ianum medium*, adsentiente Beiero. — *Medium Ianum*. Vicus nomine *Ianus*, ubi considebant foeneratores, trapezitae, mercatores. Sed foeneratores medium tenebant. Itaque Horatius lib. II, Sat. 3, v. 18: *Omnis res mea Ianum ad medium fracta est.* Facc. — Primi vici pars, summus Ianus; media, medius; ultima, imus vocabatur. Vnde Horatius: *O cives, cives, quaerenda pecunia primum est: Virtus post nummos. Haec Ianus summus ab imo Perdocet.* Manvt.

M. T. CICERONIS

AD M. FILIVM

DE OFFICIIS

LIBER TERTIVS.

I. Publium Scipionem, Marce fili, eum, qui primus Africanus appellatus sit, [1] dicere solitum, scripsit Cato, qui fuit fere eius aequalis: Numquam se minus otiosum esse, quam quum otiosus; nec minus solum, quam quum solus esset. Magnifica vero vox, et magno viro ac sapiente digna: quae declarat, illum et in otio de negotiis cogitare, et in solitudine secum loqui solitum; ut neque cessaret umquam, et interdum colloquio alterius non egeret. Ita duae res, [2] quae

(1) Sic Heusinger. et Gernh. cum Gu. 1, 2, 4, et Nonio voc. *Aequalis* et *Appellare*. Vulgo *appellatus est*. — Ceteri *appellatus est*, ut verba *eum, qui pr. Afr. app. est*, non Catonis sint, sed Ciceronis, quasi ante P. Scipionem Africanum maiorem nullus fuerit Publius Scipio, a quo Catoni esset distinguendus Africanus. Accedit, quod haec cognominis circumscriptio Catoni magis convenit, qui non nosset alterum eodem cognomine ornatum. Cicero eumdem Scipionem, I, 33, 121, dicit *superiorem Africanum*. Gern.—Gern. sequitur et Beierus qui Gern. notae addit: Nos quidem ea de re ambigimus. Nam non ab *Africano Minore* superiorem illum domitorem Africae hic distinguit, sed ab aliis imperatoribus, qui insignes imaginum titulos claraque cognomina familiae fecere exemplo P. Corn. Scipionis. Bonn.

(2) *Ita duae res* rescripserunt Heusingeri post Facciolatum e duobus codd. Aldi, Gu. 1, edd. Anemoec. al. Vulgo *itaque duae res*, Gu. 3, *itaque hae duae res*,

languorem afferunt ceteris, illum acuebant, otium et solitudo. Vellem nobis [3] hoc idem dicere liceret; sed si minus imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus: nam et a re publica forensibusque negotiis, armis impiis, [4] vique prohibiti, otium persequimur; et ob eam causam, urbe relicta, rura peragrantes, saepe soli sumus. Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec haec solitudo cum illa comparanda est. Ille enim requiescens a rei publicae pulcherrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando, [5] et a coetu hominum frequentiaque interdum, tamquam in portum, se in solitudinem recipiebat. Nostrum autem otium negotii inopia, non requiescendi studio, constitutum est. Exstincto enim senatu, deletisque iudiciis, quid est, quod dignum nobis aut in curia, aut in foro [6] agere possimus? Ita qui in maxima celebritate, [7] atque in oculis civium quondam viximus, nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et saepe soli sumus. Sed quia sic ab hominibus doctis accepimus,

(3) Edd. vett. et Facciol. male *vellem et nobis*. Paullo post cum I. F. Heusingero sustuli adverbium *vere* ante *dicere* quod recte abest Gu. 1, 2, 4.

(4) *Arma impia* sunt Antonii, qui tum satellitum agmine stipatus in curiam ventitabat, et senatum armatorum corona septum tenebat. Phil. II, 8, 19, 44, 112; V, 7, 17 sq. Propterea Cicero *otium persequebatur*, i. e. in perpetuo otio erat, *urbe relicta rura peragrans*. Erant autem quatuordecim Ciceronis villae et praedia in Italia. Beier. — Paullo post pro *nec otium hoc*, Heus. Gern. Schulz. Beier. *nec hoc otium*, κακοφώνως. Typ. T.

(5) Suo arbitratu, et ut commodum erat, non ut alii volebant. M. Heus.

(6) Non in concione populi, sed in iudiciis. M. Heus.

(7) *Ita qui* revocavit I. F. Heusinger. e quatuor Gu. totidem Aldinis et edd. vett. compluribus, it. Pearcii et Facciol. Vulgo *itaque qui*.

non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni; propterea et otio fruor, non illo quidem, quo debeat is, qui quondam peperisset otium civitati; nec eam solitudinem languere patior, quam mihi adfert necessitas, non voluntas. Quamquam Africanus [8] maiorem laudem meo iudicio [9] assequebatur. Nulla enim eius ingenii monumenta mandata literis, nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat. Ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione investigationeque earum rerum, quas cogitando consequebatur, nec otiosum, nec solum umquam fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore, eversa, quam multis annis, stante re publica, scripsimus. [10]

(8) Quasi dicat: Quamquam quid ego me eum Africano comparo? Ille multo mente valebat magis, neque scriptione indigebat. Facc.

(9) *Meo iudicio.* Recte sic F. Heus. deleta particula *vel* auctoritate trium Mss. Guelff. et edd. Gryph. Vulgo *vel meo iudicio.* Egregie animadvertit I. F. Heusinger. Ciceronem, non ex animi sententia maiorem laudem tribuere Scipioni, sed ut arrogantiae crimen vitet. Nam *meo iudicio* est non aliorum, sed meo: *vel meo iudicio,* non solum aliorum iudicio, sed etiam meo. Gern.

(10) Nam et libros aliquot rhetoricos et plerosque philosophicos post id tempus scripsit, quo resp. Caesaris armis est oppressa. M. Heus. — Quum praeter ll. de Republica et de Legibus atque Hortensium cetera Ciceronis philosophica omnia unius anni paucorumque mensium spatio absoluta et in publicum emissa esse constet, sunt quibus dubium fuerit, an tot libros in tam brevi spatio scribere Cicero potuerit. Vid. Goer. in Introd. ad Cic. de Fin. p. 12, et Schutz. in summario de Nat Deor. p. 23. Sed perridiculi videntur, qui non verecundantur sui ingenioli, difficulter et aegre parturientis, sterilitate metiri studia *hominis facile laborantis,* qui ipse de philosophicis suis haec scripsit ad Att. XII, ep. 52 extr. *ἀπόγραφα sunt; minore labore fiunt: verba tantum affero, quibus abundo,* id est, Gronovio interprete:

II. Sed quum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et fructuosa, nec ulla pars eius inculta ac deserta sit; tum nullus [1] feracior in ea locus est, nec uberior, quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi praecepta ducuntur. Quare quamquam a Cratippo nostro, principe huius memoriae philosophorum, haec te assidue audire atque accipere confido; tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare, nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. Quod quum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio, [2] an nemini potius, quam tibi. Sustines enim non parvam exspectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. Suscepisti onus praeterea grave et Athenarum [3] et Cratippi; ad quos quum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem et urbis auctoritatem, et magistri. Quare quantum conniti animo potes, quantum labore contendere (si discendi labor est potius, quam voluptas), tantum fac, ut efficias; neve committas, ut, quum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed haec hactenus. Multa enim

tantum verto de Graecis, et propemodum describo. Ideo magnae meditationis non sunt. Beier.

(1) Cod. Guelff. 4, 5, edd. vett. *tamen nullus.*

(2) Guelff. omnes praeter secundum et edd. vett. omnes, *tamen haud scio.* — Modestior formula *haud scio an nemini*, exceptionem quamdam admittit, ut Pompeii et Catonis filiorum: de pluribus modo dubitat. Beier.

(3) *Onus ... Athenarum.* Ut e seqq. patet, est *onus, quod Athenae imposuerunt.* Vide de genitivo, sic active posito, ad II, 5, 16, p. 226. *Athenas* vero Ἑλλάδος μουσεῖον, Ἑλλάδος Ἑλλάδα Athenaeus, Isocrates, Plato, Aristides celebrant; Cicero Or. I, c. 4, *omnium doctrinarum inventrices*: ubi sit *domicilium studiorum*, III de Or. Beier.

saepe ad te cohortandi gratia scripsimus. Nunc ad reliquam partem propositae divisionis revertamur.

Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissime disputavit, quemque nos correctione quadam adhibita, potissimum sequuti sumus, tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines, et consultare de officio solerent; uno, quum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe; altero, utilene, an inutile; tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret: de duobus generibus primis, tribus libris explicavit; de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum, nec exsolvit, quod promiserat: quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo eius Posidonio est, triginta annis vixisse Panaetium, posteaquam eos libros edidisset. Quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis; praesertim quum scribat, nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium. Minime vero assentior iis, qui negant, eum locum a Panaetio praetermissum,[4] sed consulto relictum, nec omnino scribendum fuisse, quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare: de quo alterum [5] potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panaetii tertium est, an plane omittendum: alterum dubitari non potest, quin a Panaetio susceptum sit, sed relictum. [6] Nam qui e divisione tripartita

(4) Negligentia, vel omissione.

(5) *De quibus alterum* dicendum erat si auctor ea vv. iungere voluisset: sed recte intp. M. Heus. quod ad id attinet: nempe bis positum *alterum* non ad praecedentia, sed ad sequentia referri debet, sic *alterum* scil. *adhibendumne f. h. g. ... potest habere dub.; alterum, quin a Panaetio susc. s. sed rel. dubitari non pot.* Bouh.

(6) Oxon. unus, item edd. Ven. a. 1506, 1514, *derelictum.* — *Sed reli-*

duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Praeterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur se deinceps esse dicturum. Accedit eodem testis locuples, Posidonius, qui etiam scribit in quadam epistola, P. Rutilium Rufum dicere solere, qui Panaetium audierat: Vt nemo pictor esset inventus, qui Coae Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat); [7] sic ea, quae Panaetius praetermisisset, [8] propter eorum quae perfecisset praestantiam, neminem esse persequutum.

III. Quamobrem de iudicio Panaetii dubitari non potest: [1] rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adiunxerit, an secus, de eo fortasse disputari potest. [2] Nam sive honestum solum bonum est, ut Stoicis placet; sive quod honestum est, id ita summum bonum est, quemadmodum Peripa-

ctum. Error igitur Panaetii fuit, non in relinquendo, si consulto reliquit, sed in suscipiendo, quod relinqueret. Gern.

(7) Apelles in Coo insula Venerem pinxit, nec tamen absolvit, morte praereptos. Nemo antem, qui succederet operi, inventus est, ut scribit Plinius I, 35, c. 10. Facc. — Plura de Apellis Veneribus disserit Beier. e quibus fructus percipi potest. — *Reliqui corporis imitandi spem.* Spem auferebat eiusdem pulchritudinis imitandae in corpore perficiendo. Bocil.

(8) Vulgo adduntur verba *et non perfecisset*, quae a plerisque Mss. absunt, eaque summo iure delenda censuerunt Muretus, Gruterus, Heumannus, Heusingeri, Gernhardus.

(1) Dubitari non potest, quin Panaetius iudicaverit, comparationem institui posse: rectene ita iudicaverit, id vero dubium fortasse est. Facc.

(2) *Disputari*. Alii *dubitari*. *Disputare* non est cum uno vel pluribus contendere, sed quaestionem de re incerta, rationibus ponderandis, instituere; quod ad vim verbi praeced. *dubitare* proxime accedit. Gern. — Beierus scribit *dubitari*, notatque: Tuemur olim vulgatam ad fidem Goth. a manu 1, Pith. Gu. 3, 5, aliorumque, item edd. Ven. 484, 506, 554, Arg. 510, etc. (Cf. pag. 231 *alterum potest habere dubitationem*). Quid mirum, si glossator proprie dici maluit *rem esse disputabilem*? Bocil.

teticis vestris [3] videtur, ut omnia ex altera parte collocata, vix minimi momenti instar habeant: [4] dubitandum non est, quin numquam possit utilitas cum honestate contendere. [5] Itaque accepimus, Socratem exsecrari solitum eos, qui primum haec, natura cohaerentia, opinione distraxissent. [6] Cui quidem ita sunt Stoici assensi, ut, quidquid honestum esset, [7] id utile esse censerent, nec utile quidquam, quod non honestum. Quod si is esset Panaetius, [8] qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset; ut ii, qui res expetendas vel voluptate vel indolentia metiuntur: liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare. Sed, quum sit is, qui id solum bonum iudicet, quod honestum sit; quae autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione peiorem: non videtur eiusmodi debuisse deliberationem introducere, [9] in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, [10] compararetur. Etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, convenienter naturae vivere, id habet hanc, ut opinor, sententiam,

(3) Ernestius e Mss. Cur. Goth. ed. Rom. Ven. 1471, reposuit *nostris*. Optimo autem iure revocavit F. Heusinger. *vestris*, coll. loco II, 2 extr. *Tamen haec nostra finitima vestris ignota esse nolui.*

(4) Sumpta a libra similitudine, ut Critolaus loqui solebat, de quo in Tusc. V, cap. 17. Facc.

(5) *Contendere*, comparari.

(6) Gu. 3 *distinxisset*.

(7) *Vt et quidquid* recepit I. F. Heusinger. e Gu. 1, 2, sex Mss. Aldi. Vulgo *ut quidquid*.

(8) I. e. si Panaetius cum iis philosophis sentiret, qui bona omnia voluptate definiunt, vel doloris vacuitate; virtutem autem eatenus expetendam dicunt, quatenus parit utilitatem. Facc.

(9) Langio placuit *inducere*, quod habet Ms. Fabricii.

(10) Ern. sine libris correxit *quod honestum esset*.

cum virtute congruere semper; [11] cetera autem, quae secundum naturam essent, ita legere, [12] si ea virtuti non repugnarent. Quod quum ita sit, putant quidam, hanc comparationem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam praecipiendum fuisse. Atque illud quidem honestum, quod proprie vereque dicitur, id in sapientibus est solis, neque a virtute divelli umquam potest; in iis autem, in quibus perfecta sapientia non est, [13] ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo, similitudines honesti esse possunt. Haec enim omnia officia, de quibus his libris disputamus (media Stoici appellant), ea communia sunt et late patent; quae et ingenii bonitate multi assequuntur, et progressione discendi: illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum atque absolutum est, et, ut iidem dicunt, omnes numeros habet; nec, praeter sapientem, cadere in quemquam potest. Quum autem aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum: propterea quod vulgus, quid absit a perfecto, non fere intelligit; quatenus autem intelligit, nihil putat

(11) *Cum virtute congruere.* Quia virtus nihil est aliud, ut dicitur in lib. I de Leg. cap. 8, *quam in se perfecta, et ad summum perducta natura.* Itaque *congruenter naturae vivere,* idem est, ac vivere ex hominis natura undique perfecta, ut Cicero ipse interpretatur in lib. V de Fin. cap. 9. Facc.

(12) Id est, eligere, verbum Stoicis familiare, iis consentaneum, quae vocant *praeposita* vel *praecipua*; quandoquidem bona dicere non audent. Vide lib. IV de Fin. c. 25 et 26. Facc.

(13) Hunc verborum ordinem quem praebet Gu. 4, praetuli vulgato *in quibus sapientia perfecta non est.* Maior enim vis est in verbo *perfecta.—In quibus sap. perf. non est.* Quos vocant viros bonos. Sen. ep. 42: *Scis quem nunc virum bonum dicam? huius secundae notae. Nam ille alter fortasse tamquam phoenix semel anno quingentesimo nascitur.* Bouh.

praetermissum. Quod item in poematis,[14] in picturis usu venit,[15] in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea, quae laudanda non sint, ob eam, credo, causam, quod insit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui quidem, quid in unaquaque re vitii sit, nequeant iudicare. Itaque quum sunt docti [16] a peritis, desistunt facile[17] a sententia.

IV. Haec igitur officia, de quibus his libris disserimus, quasi secunda quaedam honesta esse dicunt, non sapientum modo propria, sed cum omni hominum genere communia. Itaque his omnes, in quibus est virtutis indoles,[1] commoventur. Nec vero quum duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur, aut quum Fabricius, Aristidesve iustus nominatur, aut ab illis fortitudinis, aut ab his iustitiae, tamquam a sapientibus, petitur exemplum. Nemo enim horum sic sapiens est, ut sapientem volumus intelligi; nec ii, qui sapientes habiti et nominati,[2] M. Cato et C. Laelius, sapientes fuerunt; ne illi quidem septem: sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quandam gerebant speciemque sapientum. Quocirca

(14) Sic I. F. Heusinger. ut habet Nonius v. *poematis*. Vulgo *in poematibus* quod est in multis Mss. et edd. vett.

(15) Ita cum plerisque Mss. et edd. vett. Pearcius, Ern. Heusing. Vulgo olim *usu evenit*.

(16) Pearcius et I. F. Heusing. e Mss. plerisque et edd. vett. receperunt *quum sint docti*.

(17) I. F. Heusinger. et Schulzius, *desistunt facile sententia*. Paulo superius, in edit. Paris. cui praefuit Bouilletus V. Cl., legitur *qui iidem* pro *qui quidem*, ex errore forlasse operarum. Typ. T.

(1) Non virtus perfecta Stoicorum, sed virtus quaedam inchoata. Facc. — *Commoventur*. In verbo *commoveri* initium est amoris, ad quem virtus allicit. Vide II, 9, 32, III, 8 pr. Gern.

(2) Sic Pearcius et I. F. Heusingerus, auctoritate codd. aliquot Angl. et quatuor Guelff. Vulgo *habiti sunt et nominati*.

nec id, quod vere honestum est, fas est cum utilitatis repugnantia comparari; [3] nec id, quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis umquam est comparandum: tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque est nobis, quam id, quod proprie dicitur, vereque est honestum, sapientibus. [4] Aliter enim teneri non potest, si quae ad virtutem est facta progressio. [5] Sed haec quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni. Qui autem omnia metiuntur emolumentis et commodis, neque ea volunt praeponderari honestate, hi solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare: boni viri non solent. Itaque existimo, Panaetium, quum dixerit, homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, [6] quod dixerit, solere modo, non etiam oportere. [7] Etenim non modo pluris putare, quod utile videatur, quam quod honestum; sed haec etiam inter se comparare, et in his addubitare, turpissi-

(3) *Cum utilitatis repugnantia* etc. Cum utilitate, quae illi repugnet, committere et comparare. Quidam variare conati sunt, reponentes *utilis* pro *utilitatis*; et *ratione* pro *repugnantia*. Facc. — Vnus P. Nannii *utilitatis ratione*. Reliqui codd. et impr. velt. *utilis repugnantia*. Gern. — *Comparari*. Al. *comparare*. Ait autem, nec primum honestum, nec secundum comparari cum utili posse. Facc.

(4) Nec minus nos laborare et curare debemus, ut honesta secunda conservemus, quam sapientes prima conservant. Facc.

(5) Vulgo *si qua est ad virtutem facta*. At in duobus Aldi libris, *si quae ad virtutem est facta*, quod receperunt I. F. Heusingerus et Gern.

(6) *Hoc ipsum sensisse*, *q. d.* Nihil aliud voluisse, quam quod verba sonant. Bouh.

(7) Escusat Panaetii iudicium, de quo supra. Loquntus enim videtur de his, qui solent comparare et dubitare: nec tamen eos probasse censendus est. Facc.

mum est. Quid ergo est, [8] quod nonnumquam dubitationem afferre soleat, considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur. Saepe enim tempore fit, ut, quod turpe plerumque [9] haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli causa ponatur aliquid, quod pateat latius. Quod potest maius esse scelus, quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? [10] Num igitur se adstrinxit scelere, si qui [11] tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem romano non videtur, qui ex omnibus praeclaris factis illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? Immo vero honestatem utilitas est consequuta.

Itaque, ut sine ullo errore diiudicare possimus, si quando cum illo, quod honestum intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formula quaedam constituenda est: [12] quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio numquam recedemus. Erit autem haec formula, Stoicorum rationi disci-

(8) Sic Guelff. omnes, ed. Magont. Rom. Heusing. Vulgo *quid est ergo?*

(9) Hunc verborum ordinem e Gu. 1, 3, 4, 5, Ald. octo, ed. Gryph. praetulit I. F. Heusingerus vulgato *quod plerumque turpe.*

(10) Hoc in gratiam percussorum Caesaris dicit, qui ex eius familiarissimis fuerunt. M. Hevs.

(11) Complures edd. vett. *obstrinxit.* Pro vulg. *si quis* e melioribus Langii Fabriciique cod. Heusingerus recepit *si qui.*

(12) *Formula quaedam.* I. e, praescriptum, norma, regula. Haec constituitur aliquanto post; *quidquid honestum, idem utile videtur, nec utile quidquam, quod non honestum;* ita tamen, ut haec, quae princeps est sententia, iudicio quodam de disciplinarum philos. dissensione praeposito, magis obruta, quam munita, videatur. Haec negligentia, quae secundo loco ponit, quod debebat obtinere primum, notata est ad I, 40, 33. Vide Tuscul. I, 36, 88, et Hottingerum, qui in nota ad h. l. p. 234 et seqq. castigat Garvium, cui haec formula contineri videatur primis verbis capitis sequentis. Eamdem formulam Cicero repetit cap. 20, 81. Gern.

plinaeque maxime consentanea: quam quidem in his libris propterea sequimur, quod, quamquam a veteribus Academicis et Peripateticis vestris,[13] qui quondam iidem erant,[14] quae honesta sunt, anteponuntur iis, quae videntur utilia; tamen splendidius[15] haec ab eis disseruntur, quibus, quidquid honestum est, idem utile videtur, nec utile quidquam, quod non honestum, quam ab his, quibus aut honestum aliquid non utile,[16] aut utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro iure liceat defendere. Sed redeo ad formulam.

V. Detrahere igitur aliquid alteri, et hominem hominis incommodo suum augere commodum, magis est contra naturam, quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam cetera, quae possunt aut corpori accidere, aut rebus externis. Nam principio tollit convictum humanum et societatem. Si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliet aut violet alterum, disrumpi necesse est eam, quae maxime est secundum naturam, humani generis so-

(13) *Nostris* Gu. 3, 4, 5, edd. velt. complures, it. Ern.

(14) Vulgo addebatur *qui Academici*, quod insititium esse viderunt Ursinus, Ald., Facciol., Heum., Heusing. — Iidem fuerunt Academici et Peripatetici, vivente Platone, cuius discipuli Aristoteles Peripateticorum auctor, Xenocrates Academicorum parens fuit, teste Cic. de Orat. III, 17. I. F. Gronov.

(15) *Splendidius* haec disseruntur, sive quod sunt ad vulgi opinionem admirabilia, vide Parad. Praef., sive propterea, quod Stoicorum disciplina una simplicem bonorum finem in honestate ponit, quum ceterarum fines aut expertes honestatis sint, aut honestatem tuendam cum aliqua accessione, vid. de Fin. II, 11, 35, sive spectetur maxime fortis et virilis ratio atque sententia, qua utuntur Stoici. Vid. Tusc. Quaest. lib. III, c. 10, 22. Gesn.

(16) Sic Grut., Gron., Ern. Schutz. vero, *quibus honestum aliquid non est*, T.

cietatem. Vt, si unumquodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valitudinem ad se traduxisset; debilitari et interire totum corpus necesse esset: sic, si unusquisque nostrum ad se rapiat commoda aliorum, detrahatque, quod cuique possit, emolumenti sui gratia; societas hominum et communitas evertatur [1] necesse est. Nam, sibi ut quisque malit, quod ad usum vitae pertineat, quam alteri, acquirere, concessum est, non repugnante natura. Illud natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus. Neque vero hoc solum natura, id est, iure gentium, [2] sed etiam legibus populorum, [3] quibus in singulis civitatibus res publica continetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi causa nocere alteri. Hoc enim spectant leges, hoc volunt, incolumem esse civium coniunctionem; quam qui dirimunt, eos morte, exsilio, vinculis, damno coërcent. Atque hoc multo magis exigit [4] ipsa naturae ratio, [5] quae est lex divina et humana: cui parere qui velit (omnes autem parebunt, qui secundum naturam volent vivere), numquam committet, ut alienum appetat,

(1) *Evertantur* Mss. nonnulli.

(2) Declarat, quid nomine *naturae* hoc loco intelligat. Natura igitur hic sumitur pro iure illo naturali, quo gentes omnes inter se coniunguntur, et ius gentium dicitur. Ita in Tusc. I, c. 13: *Consensio omnium gentium lex naturae putanda est.* Facc.

(3) Secunda ratio formulae; quia ita iubent leges populorum et civitatum. Facc.

(4) *Efficit* pro vulg. *exigit* receperunt I. F. Heusingerus et Schulz. e Mss. prope omnibus. Typ. T.

(5) Tertia ratio formulae; quod ita natura poscat, id est, recta ratio summi Iovis, ut alibi eam vocat, node lex omnis divina et humana. In secundo de Leg. cap. 4 dicitur: *Ratio profecta a rerum natura, ad recte faciendum impellens, et a delicto avocans, orta simul cum mente divina.* Facc.

et id, quod alteri detraxerit, sibi assumat. Etenim multo magis [6] est secundum naturam excelsitas animi et magnitudo, itemque comitas, [7] iustitia, liberalitas, quam voluptas, quam vita, quam divitiae: quae quidem contemnere, et pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi et excelsi est. Detrahere autem alteri [8] sui commodi causa, magis est contra naturam, quam mors, quam dolor, quam cetera generis eiusdem. Itemque magis est secundum naturam, pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis aut iuvandis maximos labores molestiasque suscipere, imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, in concilio caelestium collocavit, quam vivere in solitudine, non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis; ut excellas etiam pulchritudine et viribus. [9] Quocirca optimo quisque et splendidissimo ingenio longe illam vitam huic ante-

(6) Vocabulum *multo* ante *magis*, quod abest apud Nonium v. *Excelsitas*, melius abesse censet Heusing.

(7) *Itemque comitas*. Etiamne comitas magis est secundum naturam, quam vita? Facc. — F. Fabricius ex coniectura scribi vult *communitas*, quod ut Graevio probatur, sic ab Heusingeris receptum est. — Haec Gern. qui vulg. *comitas* servavit: Schutzius Heusingeros sequutus est, at non Beier. qui notat: *Comitas* est autem facilitas aliis commodandi, officiorum et beneficiorum promptitudo. Hic *comitas* opponitur *voluptati*, *iustitia vitae*, *liberalitas divitiis*: in quo haesit Facciol. Bouil. — Vulgatam restitui. *Typ. T.*

(8) Sic vulgo. Heusingerus vero et Schutzius, auctoritate Mss., *Detrahere ergo de altero*. Typ. T.

(9) *Vt excellas etiam pulchritudine*. Cui bono *pulchritudo* viventi in solitudine? cui bono *vires*? Quia tamen Peripatetici inter felicitatis adiumenta pulchritudinem viresque censebant, idcirco haec quoque adiiciuntur. Facc. — Hanc splendidam miseriam fingit saepe multis locis, ut I, 43, 153, 44, 158; Fin. III, 20; Lael. 23, 87. Gern. — Beierus respondet Facciolato: Non modo usus aut commendationis causa, sed etiam per se haec Stoici praecipua esse volebant, teste Diog. Laert. VII, 107. Cf. Cic. Fin. V, 17, 46 sq. Bouil.

ponit.[10] Ex quo efficitur,[11] hominem naturae obedientem, homini nocere non posse. Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur, aut nihil se existimat contra naturam facere,[12] aut magis fugiendam[13] censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, [14] quam facere cuipiam iniuriam.[15] Si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis;[16] quid cum eo disseras, qui omnino hominem ex homine tollat? [17] Sin fugiendum id quidem censet, sed et multo illa peiora, mortem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quod ullum aut corporis aut fortunae vitium, animi vitiis gravius existimat.

VI. Ergo unum debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas uniuscuiusque, et universorum: quam si ad se quisque rapiat, [1] dissolvetur omnis

(10) Non videtur opus esse ingenio tanto ad haec cognoscenda, et posthabendam vitam solitariam, quae ne vita quidem dici potest, ut disseruit in lib. I, cap. 45. Attamen ita loquitur, quicumque sit, propter eos, qui philosophiae opinionem et famam ex solitudine quaerebant. Facc.

(11) Frustra haec verba Facciolatus transponenda opinatus est ante illa *Etenim multo magis*. Ceterum ea laudantur a Lactantio Div. Inst. VI, 2.

(12) Quasi scilicet natura unumquodque animal maxime conciliet sibi, et ideo qui sibi serviat ac prosit, utcumque cum alterius damno, nihil faceret contra naturam. I. F. Gron.

(13) *Fugienda* Victor. probante Gronovio.

(14) Verba *amissionem—amicorum* Facciolatus suspicatur ab aliquo explanatore addita esse. Sane melius abessent, ut paullo post repetuntur *mortem, paupertatem, dolorem*, sine illo additamento.

(15) *Quam facere.* Supple, quam censet fugiendum facere cuipiam iniuriam. Statim Beier. *cuiquam*, quod aptius h. l. dicit. Bonn.

(16) Guelff. 2, 3, 5, Vinar. al. et edd. vett. *in hominibus violandis*.

(17) Quid enim est homo, nisi animal habens humanam naturam? Bonn.

(1) *Rapiet.* Hoc pro vulg. *rapiat* restituit Heusingerus e Gu. 1 et ed. Gryph.

humana consortio.[2] Atque etiam si[3] hoc natura praescribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam causam quod is homo sit, consultum velit; necesse est secundum eandem naturam omnium utilitatem esse communem. Quod si ita est, una continemur omnes et eadem lege naturae: idque ipsum si ita est, certe violare alterum naturae lege[4] prohibemur. Verum autem primum: verum igitur et extremum. Nam illud quidem absurdum est, quod quidam dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos, commodi sui causa; aliam rationem esse civium reliquorum. Hi sibi nihil iuris, *et* nullam societatem, communis utilitatis causa, statuunt esse cum civibus: quae sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant, hi dirimunt communem humani generis societatem: qua sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, iustitia funditus tollitur: quae qui tollunt, etiam adversus deos immortales impii iudicandi sunt. Ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt: cuius societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere, sui commodi causa, quam omnia

(2) Codd. nonnulli, ut Manutiani, Gu. 2 a pr. m. et 3, it. edd. vett. aliquot, *consociatio*.

(3) Sic Heusing. e quatuor Guelff. et ed. Gryph. Vulgo *atque si etiam*. — Vulgatae sensus est hic: Dixit naturam vetare ne alicui quidquam detrahamus commodi nostri causa: addit nunc: Atque si non solum hoc natura praecipit, ne noceamus alicui, sed si praecipit etiam, ut hominibus, quantum possumus, prosimus, etc. Bouh.

(4) Vulgo *lege naturae*. Inversum verborum ordinem restituit Heusing. e Guelff. omnibus et duodecim Aldinis. — Paulo post idem Schutzius tacite omisit coniunctionem *et* characteribus aldinis restitutam; elegantius quidem abesset, si per Mss. liceret. Tzv. T.

incommoda subire vel externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, quae vacent iustitia.[5] Iustitia enim una virtus omnium est domina et regina virtutum. Forsitan quispiam dixerit: Nonne igitur sapiens, si fame

(5) Vulgatam *quae vacent iustitia* Facciolatus ita interpretatur *quae iniuste tibi illata sint, quae non patiaris ex merito*. Muretus corrigebat *servantem iustitiam*. Graevio placebat *quae non vacent iustitia*. Pearcio et Chapmanno *quia vacat iustitia*; Gronovio *ne vacet iustitia*. Sed nihil melius est lectione *quae vacent iniustitia*, quam olim ex Vbaldini libro protulit Aldus. Eamque probant F. Fabricius, Ernestius, Wyttenbachius, I. F. Heusingerus, Gernhardus. Statim pro vulg. *Haec enim una* I. F. Heusingerus, quod sententiae nexus postulabat, reposuit *Iustitia enim una*. Idem e Vincentio Bellovacensi, qui h. l. recitat, legere malebat: *Iustitia enim est una omnium domina et regina virtutum*. — Gern. qui scripsit *quae vacent iniustitia. Iustitia enim*, addit: Fallitur vir D. quamquam non magis probanda videtur Mureti correctio *servantem iustitiam*; aut I. F. Gronovii, *ne vacet iustitia*; aut Graevii, *quae non vacent iustitia*; aut denique Pearcii, *quia vacat* vel *vacet* (detrahere) *iustitia*. Hi quidem omnes senserunt, ferri non posse plerorumque librorum lectionem *quae vacent iustitia*, cui quae contraria sententia est, requiritur, nisi intelligas id, quod Hottingerus vertit, *exceptis iis incommodis, quae vac. iust.* (nam Lambinus eam sententiam interponit, quae legitur cap. 5, 25, cuius finem fingit hunc: *quam commoda.... percipere, quae vacent iust.*) Sed tamen unice probare debebant cum Fabricio, Ernest. Wyttenbachio in Biblioth. critic. I, 3, p. 27, et I. F. Heusingero unius libri Vbaldini ab Aldo proditam lectionem *quae vacent iniustitia*, i. e. ita tamen, si non iniustus sis. Corrupta autem est vox *iniustitia* propter proximam *Iustitia*, quae pro *Haec* est restituta ab Heusingero. Gern. — Schutzius Gern. sequitur, probatque I. V. L. — Nobis autem ea lectio ab his probata placere non potest: quam si admittas, haec erit sententia: magis contra naturam esse aliquid alicui detrahere, i. e. contra iustitiam facere, quam omnia mala perpeti, quae pati potes ita, ut nihil contra iustitiam facias; quod prorsus ineptum est: nam nemo unquam iniuste faciet eo animo, ut in se trahat incommoda. Optimus est contra vulgatae sensus a Facc. oblatus, qui redit ad praeclarum illud praeceptum: Melius est iniuriam perpeti, quam facere. Sed tum minime coit sequens sententia *Haec enim*, etc. ita ut locum si non omnino insanandum, at saltem insanatum adhuc arbitremur. Beierus edidit e coniect. *quae vacent iustitiae*, id est, inquit, locum relinquant, capacia sint iustitiae, modo admittant iustitiam, ut fere loquitur Virgil. Aeneid. XI, 179 sq. ex Heynii interpunctione, et Palladius cap. 17 extr. Cic. de Divin. lib. I, 6, 11 pr. Curtius VI, 7, 20. Bonit.

ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili? Minime vero.[6] Non enim mihi est vita mea utilior, quam animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratia. Quid? si Phalarim,[7] crudelem tyrannum et immanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit; nonne faciat? Haec ad iudicandum sunt facillima. Nam, si quid ab homine ad nullam partem utili, tuae utilitatis causa detraxeris; inhumane feceris, contraque naturae legem: sin autem is tu sis, qui multam utilitatem rei publicae atque hominum societati, si in vita remaneas, afferre possis; si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum.[8] Sin autem id non sit eiusmodi, suum cuique incommodum ferendum est potius, quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus, aut egestas, aut quid huiusmodi, quam de-

(6) Ex disciplina Stoica. Facc. — *Minime vero.* Aliter sentit H. Grotius, de Iure belli et pacis, lib. II, cap. 2, qui censet in gravissima necessitate reviviscere Ius illud pristinum rebus utendi, tamquam si communes mansissent, quia in omnibus legibus humanis, ac proinde et in lege dominii, summa illa necessitas videtur excepta. Sed vide quae pluribus de hac re disputat ibi, et quidnam observandum tali tempore, ne peccemus. Vide et qui illa discussit Samuel. Pufendorfium, lib. II, de Iure naturae et gentium, cap. 6. Gaor.

(7) Quem puerulos adhuc lactentes edere solitum fuisse, cum Clearcho apud Athenaeum, p. 369, perhibet Tatianus, sect. 54. Atque etiam secundum Aristotelem, Eth. Nic. VII, 5, sect. 2 et 7. Eudem. VI, 5, ut Aspasius scholiasta interpretatur pag. 154, λέγεται φαγεῖν τὸν ἑαυτοῦ παῖδα. Beier.

(8) Qui in Cicerone reprehendunt hanc distinctionem, non cogitant, illum loqui de perfecto sapiente, qui novit quid cuique sit tribuendum, et in omnibus respicit quum utilitatem communem societatis humanae, tum illius, in qua vivit reipublicae, cuius salutem, dignitatem et commoda suis praefert. Itaque si sciat talem se esse, non propter se, sed propter rempubl. detrahet in extrema necessitate alteri minus utili civi, ut servetur aliquid. Graev.

tractio aut appetitio alieni. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam est; [9] est enim iniusta. Itaque lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat et continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili, ad sapientem, bonum, fortemque virum transferantur res ad vivendum necessariae; qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat, [10] ut ne ipse de se bene existimans, seseque diligens, hanc causam habeat ad iniuriam. [11] Ita semper officio fungetur, [12] utilitati consulens hominum, et ei, quam saepe commemoro, humanae societati. Nam quod ad Phalarim attinet, perfacile iudicium est. Nulla enim nobis societas cum tyrannis, sed potius [13] summa distractio est; neque est contra naturam, spoliare eum si possis, quem honestum est necare; atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quaedam amputantur,

(9) Sed si contra naturam est, ut aliquid detrahamus alicui nostri commodi causa; et contra naturam est, ut ille, qui egentibus opitulari potest, eos derelinquat. Bouh.

(10) *Modo hoc ita faciat*, scil. ut ab homine inerti atque inutili res ad vivendum necessarias ad se transferat. — *Modo hoc*, etc. Modo ne nimio sui amore decipiatur. Facc.

(11) Modo ne φιλαυτία nos decipiat, et elatius de nobis ipsi sentientes, quam revera sumus, alios afficiamus iniuria propter nos, non propter utilitatem publicam. Gron. — *Ita*, quod sequitur, valet, haec praecepta servans, hac cautione adhibita. Bouh.

(12) Cod. Goth. Vin. edd. aliquot vett. *itaque semper officio fungatur.* Facciol. *ita semper officio fungatur.* — *Officio fungetur*. Seqq. sic capimus: *Ita semper officio fungetur, quum nemini detrahet nisi propter communem hominum quamplurimorum societatisque humanae utilitatem, cuius derelictio iniusta est* (§ 30 extr.). Hottingeri versio *utilitatem singulorum hominum* opponit *universae societati humanae*. Beier.

(13) Cod. Gu. 1, *Nulla enim est societas nobis*. Cod. Vinar. ed. Rom. Ven. Arg. Pearc. *nulla est enim societas nobis*. Heusingerus, deleto verbo *est*, pro *sed potius* reposuit e Gu. 1, 2, 5, *et potius*.

si et ipsa *languere*,[14] et tamquam spiritu carere coeperunt, et nocent reliquis partibus corporis; sic ista in figura hominis feritas et immanitas belluae, a communi tamquam humanitatis corpore[15] segreganda est. Huius generis sunt quaestiones omnes eae, in quibus ex tempore officium exquiritur.

VII. Eiusmodi igitur credo res Panaetium persequuturum fuisse, nisi aliqui casus, aut occupatio consi-

(14) Vulgo *si et ipsa sanguine et tamquam spiritu carere coeperunt et nocent reliquis partibus corporis.* Vincentius Bellovacensis legit *si languere et tamquam spiritu carere coeperint, ne noceant reliquis partibus corporis.* — I. M. Heusingerus *et ipsa* pro glossa habet; sed defendit quum omnem vulgatam lectionem, tum haec verba Goerenzius ad Leg. pag. 259. Nam alteram amputationis causam ad membra affecta ipsa referri; alteram ad reliqua corporis eiusdem membra spectare. I. F. Heusingerus *sanguine* tuetur, et pro *vita* accipit, ut in Horat. Carm. I, 24, 15: *Num vanae redeat sanguis imagini?* Adde etiam Ciceronem ad Att. IV, 16, et Celsum de Medic. lib. V, cap. 26, 34 extr. Gern. — Beierus v. *sanguine* contra F. Heus. proprie accipit, probatque Goerenzii interpretationem. Bouil.

(15) Sic editum e Manutii coniectura, Gronovio, Heumanno, Facciolato, Heusingeris et Gernhardo probata; quam confirmat Guelf. 3. Vulgo *a communi tamquam humanitate corporis.* Pearcius malebat *a communis tamquam humanitate corporis.* — Dissentit Heusingerus de interpretanda voce *humanitatis*, quam recte contendit esse non *humanum genus*, sed continere eos, qui humanae rationis et humanorum motuum non sint expertes. Equidem dixerim, ad *humanitatis corpus* pertinere non omnes eos, qui nati homines sunt, ex quibus quidem constat genus humanum, sed eos, qui naturam humanam non exuerunt, vel, non eos, qui appellantur homines, sed qui homines sunt. Esse autem desierunt, qui communitatem tollunt, ut crudeles tyranni, ut alii homines pestiferi. Eo sensu homini paulo ante opposuit figuram hominis, quippe quae vacet humana natura et dignitate. Gern. — *A communi tamquam corpore.* Sic Beierus. *Humanitas*, inquit, in cuius vi explicanda hic Heusing. et Gernh. argutiis certant, collective non usurpatur. Praeterea *tamquam* non suo loco posita est. Oportuit certe dictum: *tamquam corpore humanitatis.* Conf. pro Sext. § 135 extr. E Gu. 3 restituimus *corpore*, sed proscripsimus glossam, quae, petita ex antecedd. *ex hominum communitate*, glossatam expulit apud Vincentium: *a communi humanitate segreganda est*; abest autem certe ab uno Ox. in quo est *a communitate corporis.* Bouil.

lium eius peremisset. [1] Ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa praecepta sunt, [2] quibus perspici possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum; quid idcirco fugiendum non sit, [3] quia omnino turpe non est. [4] Sed quoniam operi inchoato et prope iam absoluto [5] tamquam fastigium imponimus: ut geometrae solent non omnia docere, sed postulare, ut quaedam sibi concedantur, quo facilius, quae volunt, explicent; [6] sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, [7] nihil, praeter id, quod honestum sit, propter se esse expetendum. Sin hoc, non licet per Cratippum, at illud certe dabis, quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum. Mihi utrumvis satis est; [8] et tum hoc, tum

(1) *Peremisset*, irritum fecisset, ut pro Sext. c. 22 pr. *Si causam suam mea mors peremisset.* G.

(2) Fuerunt qui h. l. ita transponendum suspicarentur: *ad quas ipsas consultationes superioribus libris satis multa praecepta sunt, ex quibus perspici possit.* Vulgatam tamen bene defendit I. M. Heusingerus, ita ut *praecepta sunt* sit i. q. *praecepta exstant.* — *Ad quas ipsas consultationes*, etc. Ad has quaestiones solvendas regulae continentur in duobus libris superioribus. Facc.

(3) Sic I. F. Heusingerus post Pearcium cum cod. Goth. Vulgo *quid, quod iccirco fugiendum non sit.* Gu. 1, 2, 4, Gryph. *quid sit quod iccirco fugiendum non sit.*

(4) Sic I. F. Heusingerus e Guelff. omnibus, septem Aldinis et Magont., Gryph., Anemoec. Vulgo *quia omnino turpe non sit.*

(5) *Et prope tamen.* Sic plerique codd. et edd. vett. idque Grut., Gronov., Heusing. reduxerunt. Aliis e Nonio *et iam prope absoluto.*

(6) Geometrae initio postulata quaedam ponunt, quibus postea tamquam principiis argumentando utuntur. Facc.

(7) Peripatetici enim non concedunt sola honesta esse expetenda. M. Hevs.

(8) Mihi, utpote Academico, ex his duobus licet sumere utrumvis. Nam modo unum, modo alterum, probabilius videtur. Sed praeter duo haec nihil est probabile. Facc. — Male igitur interpr. gallicus vertit: *La première est très-probable, mais la seconde le parait encore davantage selon moi, et beaucoup plus que tout autre.* Bouil.

illud probabilius videtur, nec praeterea quidquam probabile. Ac primum Panaetius in hoc defendendus est, quod non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit (neque enim ei fas erat), sed ea, quae viderentur utilia. Nihil vero utile, quod non idem honestum; nihil honestum, quod non idem utile sit, saepe testatur; [9] negatque, ullam pestem maiorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem, qui ista distraxerint. Itaque non, ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore diiudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quae videretur esse, non quae esset, repugnantiam.[10] Hanc igitur partem relictam explebimus, nullis adminiculis, [11] sed (ut dicitur) Marte nostro. Neque enim quidquam de hac parte post Panaetium explicatum est, quod quidem mihi probaretur, de iis, quae in manus meas venerunt.

VIII. Quum igitur aliqua species utilitatis obiecta est, commoveri necesse est.[1] Sed si, quum animum attenderis, turpitudinem videas adiunctam ei rei, quae speciem utilitatis attulerit; tum non utilitas relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitudo sit, ibi utilitatem esse non posse. [2] Quod si nihil est tam

(9) Apud Panaetium et reliquos Stoicos utile et honestum reciprocantur. Facc.

(10) Id quasi certamen, in quo utile honesto opposuit. Bouil.

(11) Sic omnes fere Mss. et edd. Graevius et Ernestius dederunt *nullius adminiculis*.

(1) Ven. 2, 3, *nos commoveri necesse est*. Gronov. conj. *commoveri necesse est animum*. *S. s. q. att.* In cod. reg. ap. Pearcium *animum commoveri necesse est*. Facciolatus *commoveare necesse est*.

(2) Nolo, te utilitatem relinquere; sed volo tibi persuadeas, nullam ibi utilitatem esse, quae vere utilitas sit. Alii leg. *non utilitas requirenda*: id est, non debet requiri utilitas, ubi non est nisi species eius. Facc.

contra naturam, quam turpitudo (recta enim, et convenientia, et constantia natura desiderat, aspernaturque contraria) nihilque tam secundum naturam, quam utilitas; certe in eadem re utilitas et turpitudo esse non potest. [3] Itemque, si ad honestatem nati sumus, eaque aut sola expetenda est (ut Zenoni visum est), aut certe omni pondere gravior habenda, [4] quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet; necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum, aut summum bonum: quod autem bonum, id certe utile; ita quidquid honestum, id utile. [5] Quare error hominum non

(3) Haec est Ciceronis argumentatio: Vtilitas secundum naturam est, turpitudo contra naturam: ergo coalescere simul nequeunt. Hoc autem erat in Socratica philosophia praecipuum, omnem utilitatis rationem a principiis naturalibus manare, nihilque esse utile, quod naturae repugnet. Facc.

(4) *Omni pondere gravior.* Inest in his eadem allusio, quae 3, 11, et Fin. V, 30, 92, ad libram, cuius similitudine significabatur, virtutem tam praestantem esse, tam laudabilem, ut toto in mundo, terra pariter et mari, nihil quidquam inveniatur, quod cum ea comparari conferrique possit: reliqua omnia ὡς ῥοπὴν ζυγοῦ λογισθῆναι, ut loquitur Esaias XL, 15, i. e. ὡς οὐδὲν εἶναι, vs. 17. Alia metaphora, etiam magnificentior, frequentatur 47 extr. Tusc. V, 41, 119 extr. Fin. III, 14, 45, pr. IV, 12, 29 sq. 13, 32 pr. V, 24, 71 extr. 72, 30, 90, 31, 93: *Vt obscuratur et offunditur luce solis lumen lucernae* (aut, ut alibi, *stellarum*); *sic omnis ista rerum in corpore sitarum (et externarum) aestimatio splendore virtutis et magnitudine obscuretur, et obruatur, atque intereat necesse est: ut ea ne in conspectu quidem relinquatur.* Brian. — *Itemque, si,* etc. En sorites: si honestum est, secundum naturam est: si secundum naturam est, expetendum est: si expetendum est, bonum est: si bonum est, utile est; ergo si honestum est, utile est. Et quia utile, ut dixit, est secundum naturam, conclusio reciprocatur. Facc.

(5) *Quidquid honestum, id utile.* Attendenda est argumentatio, quae multos decepit. Neque enim hinc sequitur dumtaxat, quod honestum est, idem esse utile; sed etiam, quod utile est, idem esse honestum: quod utrumque secundum naturam sit; unde tota vis argumenti oritur. Facc. — In his nervum probandi desiderat Garv. ad h. l. p. 46 sq. Certe, si, ut Facciolato visum, Cicero hoc argumento efficere voluerit, ut et quidquid honestum, idem utile esset, et quidquid utile, idem honestum, labora-

proborum, quum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab honesto. [6] Hinc sicae, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur; hinc furta, peculatus, expilationes, direptionesque sociorum et civium; hinc opum nimiarum potentiae non ferendae; postremo etiam in liberis civitatibus regnandi exsistunt cupiditates, quibus nihil nec tetrius, nec foedius excogitari potest. Emolumenta enim rerum fallacibus iudiciis vident: [7] poenam, non dico legum, quae saepe perrumpunt, [8] sed ipsius turpitudinis, [9] quae acerbissima est, non vident. Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio (est enim totum sceleratum et impium), qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent: in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. Atque etiam ex omni delibe-

bit totius argumenti compages. Nam, ut concedatur, *honestum, quum sit secundum naturam atque aut solum aut maxime propter se expetendum, ergo summum bonum* (cf. Fin. III, 8, 27; IV, 18, 50; Tusc. V, 30, 84; Plutarch. περὶ Στ. ἐναντιώμ. pag. 1039; Diog. VII, 101, 127 ad fin.); *honestum* igitur contineri in *utili*: tamen hae notiones non reciprocantur neque aequipollent; sed latius patet *utile* eique *honestum* subiectum est, tamquam pars generi. Beier.

(6) Homines igitur non satis probi, quum specie utilitatis capti sunt, errore quodam eam separant ab honestate, et ipsam per se expetendam esse iudicant. Hinc latrocinia et turpia quaelibet iniustitiae genera, quae naturae repugnant. Facc. — *Secernit ab honesto.* I. e. non considerat honestumne sit an turpe: specie sola utilitatis trahitur. Bouil.

(7) *Fallacibus iudiciis.* Falluntur in iudicando. Neque enim potest esse bonum et utile, quod legum poena consequitur, turpitudinis dedecus et conscientiae supplicium. Facc.

(8) *Saepe perrumpunt.* Id est, perrumpendo evadunt, ut ferae retia. Facc.

(9) Quam et aliorum et suo ipsorum iudicio subeunt. Turpissimum enim est, sceleris et flagitii sibi esse conscium. M. Heus.

ratione celandi et occultandi spes opinioque removenda est. Satis enim nobis, si modo in philosophia aliquid profecimus, persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil iniuste, nihil libidinose, nihil incontinenter esse faciendum.

IX. Hinc ille Gyges inducitur a Platone: qui, quum terra discessisset [1] magnis quibusdam imbribus, in illum hiatum descendit, aeneumque equum, ut ferunt fabulae, animadvertit, cuius in lateribus fores essent: quibus apertis, hominis mortui vidit corpus magnitudine inusitata, annulumque aureum in digito; quem ut detraxit, ipse induit (erat autem regius pastor); tum in concilium se pastorum recepit. Ibi quum palam eius annuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat: idem rursus videbatur, quum in locum annulum inverterat. Itaque hac opportunitate annuli usus, reginae stuprum intulit, eaque adiutrice regem dominum interemit,[2] sustulitque [3] quos obstare arbitrabatur: nec in his eum facinoribus quisquam [4] potuit videre. Sic repente annuli beneficio rex exortus est Lydiae. Hunc igitur ipsum annulum si habeat sapiens, nihilo plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet. Honesta enim bonis viris, non occulta quaeruntur. Atque hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, fictam et commenticiam fabulam prolatam

(1) *Discessisset.* Discissa esset.

(2) Candaulem, de quo Iustinus lib. I, c. 7. Facc.

(3) Gu. 4, edd. vett. Ern. *sustulitque.* Copulam delevit I. F. Heusing. rerus auctoritate meliorum Mss. et Nonii.

(4) Sic Heusing. cum Gu. 1, 2, 5, octo Aldinis, Goth. ed. Anemoec. Vulgo *Nec in his eum quisquam facinoribus.*

dicunt a Platone: quasi vero ille, aut factum id esse, aut fieri potuisse defendat. Haec est vis huius annuli, et huius exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, quum aliquid divitiarum, potentiae, dominationis, libidinis causa, feceris; si id diis hominibusque futurum sit semper ignotum: sisne facturus. Negant id fieri posse; quamquam potest id quidem: [5] sed quaero, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent? Vrgent rustice sane.[6] Negant enim posse, et in eo perstant: hoc verbum [7] quid valeat, non vident. Quum enim quaerimus, si possint celare, quid facturi sint; non quaerimus, possintne celare: sed tamquam tormenta quaedam adhibemus,[8] ut, si responderint, se, impunitate proposita, facturos, quod expediat, facinorosos se esse fateantur; si negent, omnia turpia per se ipsa fugienda esse concedant. Sed iam ad propositum revertamur.

(5) Mss. *quamquam potest id quidem.* Sed *nequaquam* legendum esse censuerunt Aldus nepos, Pearcius, I. M. Gesnerus, I. M. Heusinger., Facciol., Ern.; Gesnerus autem postea mutata sententia legi malebat *quamquam potest id quidem* scil. *negari.* I. F. Heusingerus vero lectionem *quamquam potest id quidem* sic defendit, ut Cicero quum esset Academicus concedat fieri posse, ut dii res hominum non curent eoque improba eorum facta ignorent. Hottingerus tandem lectionem *quamquam potest id quidem* sic defendit, ut neget verba *diis hominibusque* nimium premenda esse, quum nihil aliud significent nisi *omnibus.*

(6) *Vrgent rustice sane.* Eruditi enim homines non ignorant falsa quoque fingi posse, ut vera inde concludantur. M. Heus.

(7) *Hoc verbum,* sc. *si posset.* Non intelligunt, conditionem nihil de re ipsa affirmare. M. Heus.

(8) Torquendo quaerimus. Facc. — Eiusmodi tormenta Socrates adhibebat adolescentibus, quum acrius instaret quaerendo: ut Plat. Lach. pag. 180 edit. Bipont. οὐ πρότερον ἀφήσει Σωκράτης, πρὶν ἂν βασανίζῃ ταῦτα. Notissimum est etiam illud Horatii ad amphoram: *Tu lene tormentum ingenio admoves Plerumque duro.* Gern. — *Tormenta,* instrumentum aliquod, quo invitis etiam veritas exprimitur. M. Heus.

X. Incidunt saepe multae causae, [1] quae conturbent animos utilitatis specie; non, quum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem (nam id quidem improbum est); sed illud, possitne id, quod utile videatur, [2] fieri non turpiter. Quum Collatino collegae Brutus imperium abrogabat, [3] poterat videri facere id iniuste. Fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti consiliorum et adiutor. [4] Quum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi, nomenque Tarquiniorum, et memoriam regni esse tollendam: quod erat utile, patriae consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. [5] Itaque utilitas valuit propter honestatem: sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo rege, qui urbem condidit, non item. [6] Species enim utilitatis animum pepulit eius: cui quum visum esset utilius, solum, quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem et humanitatem, [7] ut id, quod utile videbatur, neque

(1) *Incidunt multae saepe causae.* Sic I. F. Heusinger. et Schulzius e Gu. 1, 2, et quatuor Ald. *Typ.*

(2) *Quod utile videatur.* Quamvis revera non sit, quia esset honestate. Huiusmodi fuit utilitatis species Romulo obiecta, quum fratrem interemit. Facc.

(3) L. Tarquinius Collatinus, Lucretiae maritus, videbatur Romae retinendus: et satis habebat causae, cur ex omnibus Tarquiniis unus retineretur: attamen Brutus qualibet ratione exonerandam metu civitatem ratus, legem tulit, ut *omnes Tarquiniae gentis exsules essent*, ut scribit Livius lib. II, cap. 2. Facc.

(4) Hoc recepit Heusinger. e cod. Goth. Gu. 1, 2, 3, 5. Alii *socius Bruti, consiliorum etiam adiutor.*

(5) Damnat id factum tamen Augustinus, de Civit. Dei, II, cap. 17, et III, c. 16, et Albericus Gentilis, de armis roman. I, cap. 4. Sed merito cum Cicerone Brutum defendit idem Albericus Gentilis, de armis roman. lib. II, c. 4, et Rupertus in not. ad Flor. lib. I, c. 9. Graev.

(6) *Non item* praetulit uterque Heusingerus ut est in Gu. 1, 2. Vulgo *non ita.*

(7) Romulus omisit pietatem, dum desaeviit in fratrem; humanitatem,

erat, assequi posset: et tamen muri causam opposuit,[8] speciem honestatis neque probabilem, neque satis idoneam. Peccavit igitur; pace vel Quirini, vel Romuli dixerim. Nec tamen nostrae nobis utilitates omittendae sunt, aliisque tradendae, quum his ipsi egemus;[9] sed suae cuique utilitati, quod sine alterius iniuria fiat,[10] serviendum est. Scite Chrysippus, ut multa: Qui stadium, inquit, currit, eniti et contendere debet, quam maxime possit, ut vincat; supplantare eum, quicum certet, aut manu depellere,[11] nullo modo debet. Sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est; alteri deripere, ius non est. Maxime autem perturbantur officia in amicitiis: quibus et non tribuere, quod recte possis, et tribuere, quod non sit aequum, contra officium est. Sed huius generis totius, breve et non difficile praeceptum est. Quae enim videntur utilia, honores, divitiae, voluptates, cetera generis eiusdem, haec amicitiae numquam anteponenda sunt. At neque contra rem publicam, neque contra ius iurandum ac fidem, amici causa, vir bonus faciat; ne si iudex quidem erit de ipso amico. Ponit enim personam amici, quum induit iudicis. Tantum dabit amicitiae, ut veram amici causam esse malit; ut orandae litis tempus,[12] quoad per leges liceat, accommodet.[13] Quum vero iurato

dum hominem levi de causa interfecit. Facc.

(8) Romulus edixerat, ne quis nova moenia transiliret. Id quum spreto fratris edicto Remus fecisset, ab eo interfectus est. Liv. I, cap. 7. M. Heus.

(9) Sic Heumann. et Ernest. Alii *egeamus*.

(10) *Quod*, est *quantum*, vel *quoad*.

(11) Non. Marcell. v. *supplantare* legit *pellere*.

(12) Sic Ernest. et Heusing. e Mss. et edd. vett. Vulgo *orandae liti*.

(13) I. F. Heus. intp. Dabit autem amico non clepsydras modo spatiosas, sed diem etiam quam maxime oppor-

sententia dicenda sit,[14] meminerit, deum se adhibere testem, id est, ut ego arbitror,[15] mentem suam,[16] qua nihil homini dedit deus ipse divinius. Itaque praeclarum a maioribus accepimus morem rogandi iudicis, si eum teneremus,[17] *Quae salva fide facere possit.* Haec rogatio ad ea pertinet, quae paullo ante dixi honeste amico a iudice posse concedi. Nam, si omnia facienda sint, quae amici velint, non amicitiae tales, sed coniurationes putandae sint. Loquor autem de communibus amicitiis. Nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam, Pythagoreos, ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, quum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis

tmnum, ubi ei non defuturus sit patronus. — Erat autem lege Pompeia iudiciaria, I. a. 698, *uno die atque eodem et ab accusatore et ab reo perorandum ita, ut duae horae accusatori, tres reo darentur*, teste Asconio. Bouil.

(14) In singulis causis apud romanos iudices iurabant, se pronuntiaturos ex animi sententia, secundum legem. Vide Sigonium de Iudiciis, lib. I, cap. 40. Graev. — Eumdem apud Graecos viguisse morem dicit Beierus, teste Aeschyl. in Eumen. 679, qui etiam addit: De iure iurando a iudicibus praestando apud Rom. vid. Cic. Inv. rhet. I, 39, 70; Rosc. Am. 3, 8; Ascon. ad Act. I in Verr. cap. 6, Sch. p. 277 extr. Imp. Iustinian. Cod. III, 4, leg. 44, atque ibi commentatores. Bouil.

(15) Sic I. F. Heusinger. e Gu. 4, 2, 3, 5, et Goth. Vulgo *ut arbitror*.

(16) *Mentem suam.* Conscientiam suam, in qua dei vocem quisque audit. Porro mentem veteres philosophi non divinam modo appellabant, sed interdum etiam deum. Vide Tuscul. I, cap. 26. Facc. — Somn. Scip. cap. 8. Adde Platonem de Leg. ex edit. Bip. pag. 94 et 95: ἄμεινον ταύτην τὴν ψυχὴν...... θεὸν ἡγεῖσθαι χρεὼν πάντα ἄνδρα. Gern.

(17) Id est, si teneremus morem a maioribus acceptum. Recte Graevius putat, verba haec irrepsisse in contextum. Non enim credibile est, morem hunc Ciceronis aetate obsolevisse. Facc. — Item delevit haec verba Heumannus: defendit autem post Pearcium I. M. Heusinger. *Si*, vel *utinam*, eum, ut in iudicio quidem servatur, domi etiam retineremus. Beierus interpr. privatim etiam sequeremur, nempe quum iudicem domi suae convenimus. Graevio arridet *si ea rogaremus*, quod est in excerptis Pithoei. Bouil.

destinavisset,[18] et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum causa[19] postulavisset, vas factus est[20] alter eius sistendi; ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi. Qui quum ad diem se recepisset,[21] admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent.[22] Quum igitur id, quod utile videtur in amicitia, cum eo, quod honestum est, comparatur; iaceat utilitatis species, valeat honestas. Quum autem in amicitia, quae honesta non sunt, postulabuntur; religio et fides anteponantur amicitiae: sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii.

XI. Sed utilitatis specie in re publica saepissime peccatur, ut in Corinthi disturbatione nostri.[1] Durius etiam Athenienses, qui sciverunt,[2] ut Aeginetis, qui classe valebant, pollices praeciderentur. Hoc visum est utile; nimis enim imminebat, propter propinquitatem, Aegina Piraeeo: sed nihil, quod crudele, utile.

(18) Aristoxenus loco mox laud. tradit, Dionysium narrasse, suos familiares invidia Pythagoreorum Phintiae crimen finxisse insidiarum Dionysio structarum. Gern.

(19) *Commendandorum suorum causa*, h. e. ut moriturus coniugem, liberos alicuius fidei commendaret. — Alii malunt *conveniendorum*. I. F. Gron. Observatt. III, 23, p. 494, *commendare* accipit de more morientium. Vid. Fin. III, 20 pr. Aristoxenus autem auctor est, Phintiam natu maiorem e duobus una viventibus rem curasse familiarem. Gern. — *Commendare suos* vel *sua* dicuntur, qui alicuius fidei tuenda tradunt, quae cara habent. M. Heus.

(20) *Vt quum eorum — vas factus est.* Bene monuit I. F. Heusingerus nihil opus esse rescribere *vas factus sit*, quoniam particula *ut* h. l. est adverbium, notans, id quod sequitur exemplum esse ad illustrandam sententiam: *D. et Ph. Pyth. ferunt hoc animo inter se fuisse.*

(21) Dicto die reversus fuisset.

(22) Aristoxenus narrat, illos tertium repudiasse.

(1) De excisa Corintho questus est etiam in lib. I, cap. 12 (cap. 11, 35). Facc. — *Nostri*, scil. peccaverunt.

(2) *Sciscunt*, qui communi consensu decernunt. M. Heus.

Est enim hominum naturae, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas. Male etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent,[3] eosque exterminant, ut Pennus apud patres nostros, Papius nuper.[4] Nam esse pro cive, qui civis non sit, rectum est non licere; quam tulerunt legem sapientissimi consules, Crassus et Scaevola: usu vero urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa praeclara, in quibus publicae utilitatis species prae honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra res publica, quum saepe *alias*,[5] tum maxime bello Punico secundo: quae, Cannensi calamitate accepta,[6] maiores animos habuit, quam umquam rebus secundis. Nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti, ut speciem

(3) De Lacedaemoniorum, ex Lycurgi lege quadam, quam Plutarch. in Agide, cap. 10, memorat, usu urbis suae prohibentium peregrinos, inhospitalitate atque inhumanitate, vid. Florens Christianus et Bergler. ad Aristophan. Pacem, 624, in Commentariis a Beckio nostro editis, et hunc virum illustriss. ipsum, a Gottlebero laudatum, ad eiusd. Aves 1014. Has ξενηλασίας vituperat Pericles apud Thucydid. II, 39 pr. ut ex hoc loco Ambrosius III, 7. Beier.

(4) *Pennus*. M. Iunius Pennus trib. plebis legem tulit de peregrinis urbe expellendis. Facc. — Pennum agitavit Gracchus, cuius orationem de lege Penni et peregrinis commemorat Fest. in *Respublicas*. Gern. — *Papius*. Lex a C. Papio, tribuno pleb. lata est: Ne quis omnino peregrinus in urbe habitaret, exceptis iis, qui eam quae dicitur Italia, incolerent; ut refert Dion. Meminit Cicero et pro Archia et alibi. L. vero Licinius Crassus et Q. Scaevola coss. legem rogaruut, ut quisque in suae civitatis ius redigeretur; quae dicta est *Mucia Licinia*: multi enim quum cives non essent, pro civibus se gerebant, quae lex, indignantibus principibus populi Italici, causa fuit belli Italici. Iunia igitur Penni et Papia haec, de urbe fuerunt; Mucia Licinia, de civitate. Lang. — Si plura velis, adi Beierum, qui undique collegit ea quae in scriptoribus ad has leges pertinent. Gern.

(5) Sie Gu. 3, Anemoee. — Vulgo deest *alias*.

(6) Vide Flor. lib. II, 6, 34; Liv. XXIII, cap. 44, ubi tamen dicuntur *honesta utilibus cessisse*, quod servorum delectus esset habitus. Sed quaedam, quae honesta ipsa per sese non sunt, temporibus honesta fiunt. Facc.

utilitatis obscuret. Athenienses quum Persarum impetum nullo modo possent sustinere, statuerentque, ut urbe relicta, coniugibus et liberis Troezene depositis, naves conscenderent, libertatemque Graeciae classe defenderent; Cyrsilum quemdam, suadentem, ut in urbe manerent, Xerxemque reciperent, lapidibus cooperuerunt.[7] Atqui ille utilitatem sequi videbatur; sed ea nulla erat, repugnante honestate. Themistocles post victoriam eius belli, quod cum Persis fuit, dixit in concione, se habere consilium rei publicae salutare, sed id sciri, opus non esse.[8] Postulavit, ut aliquem populus daret, quicum communicaret. Datus est Aristides. Huic ille, classem Lacedaemoniorum, quae subducta esset ad Gytheum,[9] clam incendi posse; quo facto frangi Lacedaemoniorum opes necesse esset.[10] Quod Aristides quum audisset, in concionem magna exspectatione venit; dixitque, perutile esse consilium, quod Themistocles afferret, sed minime honestum. Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt; totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi, quam nos, qui piratas immunes,[11] socios vectigales habemus.[12] Maneat

(7) Sic Pal. 1, ed. Anemoec. Heusinger. Vulgo *obruerunt*. — Cyrsili supplicium commemorat Demosthenes περὶ στεφάνου, qui hoc plus dicit, uxorem eius a mulieribus Atheniensium fuisse trucidatam. A Cyrsilo distinguendus est Lycidas, qui, urbe a Persis capta, quum pacem suasisset, lapidibus obrutus est, teste Herod. IX, 5. Garn.—Vide plura apud Beier. de variis h. l. sententiis criticorum. Bouil.

(8) *Id sciri*. A multitudine (divulgatum enim id irritum futurum). Facc. — *Opus non esse*, i. e. *utile non esse*.

(9) Portum Lacedaemoniorum.

(10) Vincent. Bellovac. *necesse esse*, quod ex Heumanni coniectura recepit Ernestius.

(11) Piratas Cilices, maritimum genus, in agris mediterraneis Pompeius collocavit, colonosque fecit, ac

ergo, quod turpe sit, id numquam esse utile, ne tum quidem, quum id, quod esse utile putes, [13] adipiscare. Hoc enim ipsum, utile putare, quod turpe sit, calamitosum est.

XII. Sed incidunt (ut supra dixi) saepe causae, quum repugnare utilitas honestati videatur,[1] ut animadvertendum sit, repugnetne plane, an possit cum honestate coniungi. Eius generis hae sunt quaestiones: Si, exempli gratia, vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame,[2] summaque annonae caritate; si idem sciat, complures mercatores Alexandria solvisse, navesque in cursu, frumento onustas, petentes Rhodum, viderit: dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimo venditurus? Sapientem et bonum virum fingimus; de eius deliberatione et consultatione quaerimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe iudicet, sed dubitet, an turpe non sit. [3] In huiusmodi causis

signata urbe, quam Pompeiopolim vocarunt, quum antea Soli diceretur. FACC. — Heusingerus patruus non vult Cilices piratas intelligi, sed eos, quibus civilis belli licentia praedandi licentiam fecisset, quia de Pompeii actis non ita facile solet Cicero detrahere. BOUH.

(12) Videntur hic intelligi Massilienses, de quibus supra, et Deiotarus rex Gallograeciae, aliique, qui cum Pompeio senserant, et a Caesare victore aut libertate privati, aut tributo onerati erant. I. F. GRON.

(13) Sic Ern., Heusing. cum tribus Aldi codd. Edd. vett. Anemoec. *quod utile esse putes.*

(1) Ern. *videtur.*

(2) Numerus dicitur de iis etiam quae metiri solemus, neque id tamen improprie. Intelligitur enim modiorum numerus, non granorum. M. HEVS.

(3) *Sed dubitet, turpe sit, an non sit.* Gern. scribit *sed dub. turpe sit, an turpe non sit,* notatque: Plurimi codices et editi. *sed dubitet an turpe non sit,* non alio quam hoc sensu: sed sententia eius eo inclinat, ut putet turpe esse. Nam qui dubitat, an quid turpe non sit, is non multum abest, quin putet turpe esse. Quum autem praecessisset, celaturum non esse, *si id turpe iudicet*, sequi non poterat *sed iudicet turpe.* Immo si ad alterutram partem eius vergit

aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliud Antipatro, discipulo eius, homini acutissimo. Antipatro, omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret; Diogeni, venditorem, quatenus iure civili constitutum sit, dicere vitia oportere, cetera sine insidiis agere; et quoniam vendat, velle quam optime vendere. Advexi, exposui, vendo meum non pluris, quam ceteri; fortasse etiam minoris, quum maior est copia. [4] Cui fit iniuria? Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: Quid ais? tu, quum hominibus consulere debeas, et servire humanae societati, eaque lege natus sis, et ea habeas principia naturae, quibus parere, et quae sequi debeas, ut utilitas tua communis utilitas sit, [5]

seutentia, frumentarius propensior est eo, ut celare honestum putet, quam ut turpe. Si turpe non esse putat, dicendum erat *sed dubitet, an turpe sit*. Quum autem de frumentarii deliberationa et consultatione integra quaeratur, satius est scribere, *sed dubitet, turpe sit, an non sit*, quod Ern. dedit. Sed quoniam plerique libri scripti habent, *sed dubitet, an turpe non sit*; equidem puto, scriptum fuisse *sed dubitet, turpe sit, an turpe non sit*. Bochl.

(4) Rectissime Heusinger. alter: „... *minoris, quam ceteri* frumentarii, *quum maior est copia* tritici per eos advecti, suum vendituri sunt.“ Sententia per se plana est, suppleta intellectu duplici ellipsi: *Vendo meum non pluris, quam ceteri* (ubi advenerunt, vendituri sunt), *fortasse etiam minoris* (vendo, quam ceteri tunc) *quum* (per ipsorum adventum) *maior copia* (facta est, vendituri sunt). „ Sed tum scriptum oportuit: *quum maior erit* vel *fuerit copia.* Praeterea ita quidem Diogenes liberalior etiam esset ipso Antipatro, qui tamen nimiam lucri cupiditatem ei exprobrat. Quanto potior erat Gernhardi ratio, post vv. *quum maior est copia* (mei frumenti) intelligentis *quam ceterorum*. Beier. — Assentimur si intellexit hunc mercatorem minoris vendere, quia maiorem copiam vendendi frumenti habet: nam qui maiorem copiam habet vendendam, quam ceteri, minore lucro contentum se habet, ut ad se trahat emptores; vel potius intellige, magna copia addita emporio res minoris constare: tum subaud. quam ceteri *modo vendituri sunt*. Bochl.

(5) *Vt utilitas tua*, etc. Ea tibi sunt a natura principia societatis indita, ut quod tibi utile est, in commune

vicissimque communis utilitas tua sit, celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiae? Respondebit Diogenes fortasse sic: Aliud est celare, aliud tacere; neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quae natura deorum sit, qui sit finis bonorum; quae tibi plus prodessent cognita, quam tritici vilitas: sed non quidquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est.[6] Immo vero, inquiet ille, necesse est, si quidem meministi, esse inter homines natura coniunctam societatem. Memini, inquiet ille, sed num ista societas talis est, ut nihil suum cuiusquam[7] sit? Quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum.

XIII. Vides in hac tota disceptatione non illud dici: Quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam; sed ita expedire, ut turpe non sit: ex altera autem parte, ea re, quia turpe sit, non esse faciendum. Vendat aedes vir bonus propter aliqua vitia,[1] quae ipse norit, ceteri ignorent; pestilentes sint, et habeantur salubres; ignoretur, in omnibus cubiculis apparere serpentes; male materiatae *sint*, ruinosae:[2]

redundet, quemadmodum quae communiter sunt utilia, ad te quoque pertingunt. Sumus enim singuli velut membra eiusdem corporis. FACC. — *Vtilitas sit*. Gern. sequentibus Schutzio et Beiero, transponit *sit utilitas*. BOCIL.

(6) *Sed, non quidquid tibi*. Gern. post Heusing. scribit *sed numquid*, *quod tibi*, quam egregiam lectionem recepit quoque Schutzius. BOCIL.

(7) Sic I. F. Heusing. Vulgo *suum cuiusque*.

(1) Huius quoque quaestionis decisionem iam ex Grotio percepimus, non esse reticenda vitia rei emptae inhaerentia, si latere merito emptorem possint. Non igitur hic locum habet illud Diogenis: *Num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem est? ille quod non placebat, proscripsit*, hoc est, palam ac publice proposito libello significavit. Potior itaque hic est sententia Antipatri, quam etiam iurisconsultorum auctoritas confirmat. RACHEL. — Vide Pufendorf. lib. V de Jure naturae et gentium, c. 3. BOCIL.

(2) Post vocem *materiatae*, auctore Gu. 2, Heusingerus restituit verbum *sint*, quod reliqui libri omittunt, eum-

sed hoc, praeter dominum, nemo sciat. Quaero si haec emptoribus [3] venditor non dixerit, aedesque vendiderit pluris multo, quam se venditurum putarit, num id iniuste aut [4] improbe fecerit. Ille vero, inquit Antipater. Quid enim est aliud, [5] erranti viam non monstrare (quod Athenis exsecrationibus publicis sanctum [6] est), si hoc non est, emptorem pati ruere, et per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam est, quam viam non monstrare. Nam est scientem in errorem alterum inducere. Diogenes contra: Num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem est? Ille, quod non placebat, proscripsit: [7] tu, quod placebat, emisti. Quod si qui proscribunt, VILLAM BONAM BENEQVE AEDIFICATAM, non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est, nec aedificata ratione; multo minus, qui domum non laudarunt. Vbi enim iudicium

que Gernhard. Beier. et Schutz. sequuntur. Both.

(3) Ita Gu 2, 4, tres Ald. ed. Gryph. Heusinger. Vulgo *quaero si hoc.* — Nobis *hoc* de omnibus vitiis generatim dici posse videtur, ut, sine dubio, *hoc* praecedens, *sed hoc, praeter dominum, nemo sciat,* ad omnia praecedd. referri debet. Both.

(4) Sic Fabric., Pearcius, Heusing. cum Ms. Goth. Vinar. aliisque. Facciolatus *num id iniuste atque improbe fecerit.* Male vulgo *num id iniuste an improbe fecerit.*

(5) *Quid est enim aliud.* Hunc meliorem verborum ordinem Heusingero praebuerunt Gu. 1, 2, 5. Vulgo *Quid enim est aliud.* — Gernhard. scribit *quid est enim aliud*, quia sic vis est quaedam in verbo *est.* Sed aeque dici potest vim esse in *est* tertio loco posito: nam hoc omnino ex pronuntiatione pendet, qua sonus vel hoc, vel illo verbo haeret, ita ut nihil de his affirmari posse videatur, ubi mutant codices. Both.

(6) Ita Graev., Heusing., ut erat in quinque codd. Ald. Vulgo *sancitum.* — Atheniensium legem, ὑποφαίνειν ὁδὸν πλανωμένοις καὶ κοινωνεῖν κατὰ τὸν βίον ὕδατος ἢ πυρός, ab Ennio expressam vide 1, 16, 51, ad quem locum Gottleberus laudat Petit. Legg. Att. p. 678. Diphili locum, qui huc pertinet, excerpsit Graevius ad h. l. Gern.

(7) *Proscribuntur*, quae proposito libello, vel affixa tabula venalia esse significantur. M. Heys.

emptoris est, ibi fraus venditoris quae potest esse? Sin autem dictum non omne praestandum est; quod dictum non est, id praestandum putas? [8] Quid vero est stultius, quam venditorem, eius rei, quam vendat, vitia narrare? Quid autem tam absurdum, quam si domini iussu ita praeco praedicet? DOMVM PESTILENTEM VENDO. Sic ergo in quibusdam causis dubiis ex altera parte defenditur honestas, ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit, sed etiam, non facere, turpe. [9] Haec est illa, quae videtur utilium fieri cum honestis saepe dissensio. Quae diiudicanda sunt. Non enim ut quaereremus, exposuimus, [10] sed ut explicaremus. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec hic aedium venditor celare emptores debuisse. Neque enim id est celare, quidquid reticeas; sed quum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui causa velis eos, quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit, et cuius hominis, quis non videt? certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non iusti, non viri boni; versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. Haec tot

(8) *Sin autem dictum*, etc. Non debet praestare bene aedificatum, quod bene edificatum dixit, cur praestabit, quod non dixit? FACC. — *Dictum* est, v. c. ea laus quae de domo habita est dicendo: villam *bonam beneque aedificatam*. — *Praestare* est, facere ut emptor habeat. *Praestari vitia* dicuntur, quum iure cogitur emptor praestare ea, vel pretium eorum quibus ob vitium caret res empta. Ceterum vitia quae non apparent sola praestari debent. BOCH.

(9) *Sed etiam non facere turpe*, quod non occurrit in duobus exemplis modo positis; sed in aliis occurrere potest, ut in exemplo quo Brutus inducitur collegae Collatini imperium abrogans, cap. 10, ubi vide. BOCH.

(10) Vt inanem quaestionem instituerenus. FACC.

et alia plura nonne inutile est[11] vitiorum subire nomina?

XIV. Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt, quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt? [1] C. Canius, eques romanus, nec infacetus, et satis literatus, quum se Syracusas otiandi (ut ipse dicere solebat), non negotiandi causa, contulisset, [2] dictitabat, se hortulos aliquos emere velle, quo invitare amicos, et ubi se oblectare sine interpellatoribus [3] posset. Quod quum percrebuisset, Pythius ei quidam, qui argentariam [4] faceret Syracusis, *dixit* [5] venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis: et simul ad coenam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Quum ille promisisset, tum Pythius, qui esset, ut argentarius,[6] apud omnes ordines gratiosus, piscatores ad se convocavit, et ab his petivit, ut ante

(11) Cod. Goth. *non inutile*, Gu. 4, *nonne est inutile*. Faeciol. e suo cod. *non utile est*. Sed *inutile* h. l. est i. q. *damnosum*.

(1) Disputat a minori ad maius: si celare turpe est, multo turpius erit mendaci oratione fallere. Neque hoc igitur utile. Facc. — *Vanitatem*, mendacia.

(2) Qui se otio asserere cupiebant, et ab urbe secedebant, Neapolim non raro se recipiebant (quae ea de causa *otiosa* dicitur Horat. Epod. 5, 43), interdum et *Syracusas*. *Negotiari* autem proprie dicebantur Romani, qui in provinciis, ut Syracusis (Verr. II, cap. 62 extr.) rem quaerebant, sive pecuniis fenori locandis (quae negotiationis ratio eo fructuosior erat, quod fenoris magnitudo in provinciis nulla lege definiretur), sive frumento ab aratoribus coëmendo, Romamque, aut quorsum quaestus iuberet, subvehendo; quod negotii genus etiam honestius videbatur. Quidquid enim ab agri cultura quaestus petebatur, id honeste petebatur. Vid. ad I, cap. 42 extr. Beier.

(3) Alii *interpellationibus*.

(4) Subaudi *negotiationem*.

(5) Post *Syracusis* vulgo addebatur *dixit*, quod Heusingeri omiserunt, auctoritate codd. Goth. Gu. 2, undecim Ald.

(6) Apud argentarios enim pecunia perscribebatur, auctiones et alii contractus fiebant, et tabulae condebantur. Facc.

suos hortulos postridie piscarentur; dixitque, quid eos facere vellet. [7] Ad coenam tempore [8] venit Canius, opipare a Pythio apparatum convivium; cymbarum ante oculos [9] multitudo. Pro se quisque quod ceperat, afferebat; ante pedes Pythii pisces abiiciebantur. Tum Canius, Quaeso, inquit, quid est hoc, Pythi? tantumne hic piscium, [10] tantumne cymbarum? Et ille, Quid mirum? inquit; hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium; hic aquatio; [11] hac villa isti carere non possunt. Incensus Canius cupiditate, contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat. Emit homo cupidus et locuples, tanti, quanti Pythius voluit, et emit instructos; [12] nomina facit; [13] negotium conficit. Invitat

(7) Ceterum dolo huic Pythii, a Franc. Luisino, Παρέργων II, 10, in Grut. Lamp. tom. III, comparatur ille, quo Egestaei, Siciliae populus, Athenienses ad inferandum Syracusanis, hostibus suis, bellum inflammare cupiverunt, narrante Thucydide VI, 46 extr, aliusque Antonii, falsam piscationis praedam ostentantis, quem tamen callidior frustrata est Cleopatra, ut refert Plutarch. in Ant. cap. 29 extr. Conf. Horat. Ep. I, 6, 57-61, de Gargilio. Sed omnes superavit Polemkin, qui Catharinam illam II, imperatricem, ann. 1787, iter per Tauricae deserta facientem, non solum ingentis populi aspectu, sed etiam urbium oppidorumque simulacris, ad tempus exstructis, et figmentis quasi scenicis fefellerit. Baas.

(8) Cod. Teltii *tempori*, Aldo probatum.

(9) Facciol. *cymbarum ante hortulos multitudo*. Cui lectioni favere videtur Ambros. III, 11.

(10) Heumannus malebat *tantum piscium, tantum cymbarum*. E cod Goth. Gu. 1, *tantumne hic piscium*, auctore I. M. Heusinger., restitui. Vulgo, *tantumne piscium.*

(11) Recte hoc restituit Facciol. it. Heusing., Gernh. Et sic legit Ambrosius rem ita narrans: *Responsum quaerenti, aquationem illic esse, dulcis aquae gratia innumerabiles eo pisces convenire.* Vnus cod. Ox. *haec aquatio*, quod placuit Langio, I. F. Gronovio, Ernestio.

(12) Cum omni horti instrumento, cum omnibus ornamentis. Boeth.

(13) *Nomina facit.* Obligat se per tabulas. Facc. — Equidem assentior Salmasio, Gronoviis, Graev. et I. F. Heusingero, qui, ut Epist. VII, 23, *nomina facere* asserunt creditorem,

Canius postridie familiares suos. Venit ipse mature; scalmum nullum videt. Quaerit ex proximo vicino, num feriae quaedam piscatorum essent, quod eos nullos videret. Nullae, quod sciam, inquit ille: sed hic piscari nulli solent. Itaque heri mirabar, quid accidisset. Stomachari Canius. Sed quid faceret? nondum enim Aquillius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas: in quibus ipsis quum ex eo quaereretur, quid esset dolus malus, respondebat: Quum esset aliud simulatum, aliud actum. Hoc quidem sane luculente,[14] ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius, et omnes aliud agentes, aliud simulantes, perfidi, improbi, malitiosi sunt. Nullum igitur factum eorum potest utile esse, quum sit tot vitiis inquinatum.

XV. Quod si Aquilliana definitio vera est, ex omni vita simulatio dissimulatioque tollenda est. Ita nec, ut emat melius, nec, ut vendat, quidquam simulabit,

non debitorem, cui, id est, Canio, hoc tribuit post Marsum, Maturantium, Erasmum et Fabricium I. M. Heusingerus. Ernestio in clavi Cicer. non ita absurdum videtur dici debitorem nomina facere, quum nomen scribat creditoris et nomen summae in suis tabulis. Exempla tamen idonea desunt, parumque interest, an debitor in suis tabulis scripserit. Atque, si Canius intelligatur, cur Canii nomen post *Invitat* repetitur? Quod autem perspicuitatis gratia I. F. Gronovius scribit *Pythius nomina facit*, id Iac. Gronovius et Heusingerus ita probant, ut *Pythii* nomen intelligant. Nimirum in mente habebat Cicero nomen Pythii, cuius simulationem et dolum malum explicare instituerat. Atque hoc negligentiae genus et sermonis familiaris ratione hic non minus excusatur, quam supra in verbis *Quid multa? impetrat*, ubi sententiae vis personae nomen indicat, et aliorum exemplo, ut I. Caesaris de Bello Gall. I, 48, 2, quem loc. adhibet I. F. Heusingerus. Gern. — Schutzius: *ille nomina facit*, probante Binkes, non item Baiero, qui Gernhardo assentitur, nisi in eo quod dicit Gern., exempla deesse ubi debitor *nomina facere* dicatur. Bonn.

(14) Ita plerique codd. edd. vett. Facciol., Gernh. Vulgo *luculenter*.

aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus etiam legibus erat vindicatus, ut tutela XII Tabulis, et circumscriptio adolescentium lege Laetoria:[1] et sine lege, iudiciis,[2] in quibus additur, EX FIDE BONA. Reliquorum autem iudiciorum haec verba maxime excellunt: in arbitrio rei uxoriae, MELIVS, AEQVIVS; in fiducia, [3] INTER BONOS BENE AGIER.[4] Quid ergo? aut in eo, quod MELIVS AEQVIVS, potest ulla pars inesse fraudis? aut quum dicitur INTER BONOS BENE AGIER, quidquam agi dolose aut malitiose potest? Dolus autem malus simulatione, ut ait Aquillius, continetur.

(1) *Lege Laetoria.* Vetabat lex haec minorem annis viginti quinque stipulari, ne circumscriberetur. FACC.

(2) *Sine lege, iudiciis.* Id est, dolus malus vindicatus erat iudiciis illis sine lege, quae oriuntur ex aequitate praetoria: quae aequitas ad dolum mualum deprehendendum utebatur formulis *ex fide bona*, etc. FACC. — Recte monet adversus Garvium Hottingerus in Annotatt. pag. 247 et sqq. has formulas non tam praescriptas esse iudicibus, quam iis, inter quos lis esset, qui essent a praetore monendi, ut ea postularent, quae essent *ex fide bona.* Hoc posito, deinceps fiebat iudicium. GERN. — *Haec iudicia* opponebantur iudiciis *stricti iuris*, in quibus iudices non poterant aequitati subvenire, ex arbitrio quid melius aequius statuentes. Aquilliana lege factum est, ut omnia iudicia in exitu bonae fidei fierent. BOTH.

(3) *In fiducia*, pro in *iudicio fiduciae* (Rosc. Com. cap. 6) vel *in fiduciae actione*, quum, qui fiduciam accepit, in iudicium vocatur, quod per fiduciae rationem fraudarit quempiam, h. e. quod fidem, quam praestare debebat, fregerit, re fiduciaria in mancipio detenta. *Fiducia* dicebatur contractus de dominio revocabili, id est, species quaedam alienationis, qua quis, fidem alicuius sequutus, ai rem quamdam, dicis gratia, mancipabat ea lege, ut eam deinde remanciparet; unde sequitur fiduciarii obligatio. Eiusmodi venditiones imaginariae fieri solebant in emancipatione liberorum, in *coëmptione fiduciaria*, tutelae evitandae causa, aut hereditatis a sacris liberandae. Alias *fiducia* dicebatur pro pignore, quod debitor creditori in iure cesserat ea lege, ut, soluta quidam ad diem pecunia, remanciparetur; non soluta, creditori pleno iure committeretur, i. e. lege commissoria cederet. Hinc Gai. Instt. II, § 60: *Fiducia contrahitur aut cum creditore pignoris iure, aut cum amico, quod tutius nostrae res apud eum essent.* BEIER.

(4) Vulgo VT INTER BONOS. Particulam VT deleverunt Hier. Wolff. et I. F. Heusinger. Abest etiam Gu. 1, 3.

Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. Non inlicitatorem[5] venditor, non qui contra liceatur, emptor apponet: uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel, eloquetur.[6] Q. quidem Scaevola, P. F. quum postulasset, ut sibi fundus, cuius emptor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset; dixit, se pluris aestimare; addidit centum millia. Nemo est, qui hoc viri boni[7] fuisse neget; sapientis, negant: ut si minoris, quam potuisset, vendidisset.[8] Haec igitur est illa pernicies, quod alios bonos, alios sapientes existimant. Ex quo En-

(5) *Inlicitatorem*, quod iam Anemoecins ex antiquissimo cod, ediderat, recta revocavit I. F. Heusinger. coll. lib. VII ad Fam. ep. 2, ubi in melioribus libris legitur *inlicitatorem potius ponam*, etc. Vulgo edebatur *non licitatorem venditor*. In sequentibus verbis Muretus legi volebat: non *qui contra esse liceatur*. Vulgo, *non qui contra se liceatur*; Pearcio placebat *nec qui contra a se* (i. e. in commodum suum) *liceatur*. Gesnaro in mentem venit, *nec quia contra liceatur, emptor apponet*; hoc sensu: non subornabit emptor aliquem, qui pretium rei deprimendo impediat, quin contra se liceatur. Idem tamen sensus exit e lectione *qui contra liceatur*, i. e. contra atque venditor velit. — *Contra se*. Muretus leg. *contra asse*, id est, numulo, pretio minimo. Venditor enim apponit, qui pluris liceatur, emptor, qui minoris, uterque ad fallendum. Sustineri tamen vulgata lectio potest. Nam qui apponit falsum emptorem, certe contra se apponit, quamvis reipsa non sit contra se. Facc. — In promptu autem est, qui apponatur ab emptore, eum minimo pretio contra liceri, ut reliquos ab emptione deterreat. Gern. — Gernhard. Beierus sequitur.

(6) *Quam semel*. Id est, sine verborum ambagibus. Facc. — *Eloqui* et *indicare* est pretium rei statuere. Gern. — Non satis quid sit *semel* indicat Facc. Tangit auctor hunc morem venditorum rem suam primum maximo pretio constituere, deinde eum longe minoris relinquere. Emptor ipse saepius nuntiat se tale pretium non velle excedere in emendo, et tamen excedit, quum venditorem videt dicti pretii tenacem: haec sunt quae vulgo gallice dicimus *marchander*. Cicero vult unum semel pretium a venditore et ab emptore constitui, a quo postea non recedant. Bouil.

(7) Sic Codd. Guelff. et edd. vett. Vulgo *boni viri*.

(8) *Vt si minoris*, etc. Id est, ut sapientis non esset, si minoris vendidisset, quam vendere potuisset. Nam sapiens ex istorum sententia debet quam optime vendere, et quam optime emere. Facc.

nius,[9] *Nequicquam sapere sapientem, qui sibi ipse prodesse non quiret.* Vere id quidem, si, quid esset *prodesse*, mihi cum Ennio conveniret. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panaetii, video in iis libris, quos de Officiis scripsit Q. Tuberoni, dicere: Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque rei publicae. Singulorum enim facultates et copiae, divitiae sunt civitatis. Huic Scaevolae factum (de quo paullo ante dixi) placere nullo modo potest. Etenim omnino[10] tantum se negat facturum compendii sui causa, quod non liceat.[11] Huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. Sed sive simulatio[12] et dissimulatio, dolus malus est, per-

(9) Versus ex Euripidis Medea (non ea tamen quae exstat) ab Ennio latine conversa, trochaicus. Epp. ad Fam. VII, 6. *Qui ipse sibi sapiens prodesse non quit, nequidquam sapit.* Hoc loco verba solutis numeris referuntur.

(10) *Etenim omnino.* Gern. scribit *etenim qui omnino tantum se negat.... quod non liceat, huic nec laus magna* etc. Schutzius vero: *Etenim qui omnino* etc. Vulgatam sequi malo. Tzsch. T. — *Etenim* est καὶ γάρ τοι: nec causam affert superioris sententiae, sed Hecatonis de Scaevola iudicium in ipsum iubet recidere hoc sensu: Quum Hecaton ita sentit, ut Scaevolae factum ei placere non possit, non magis ipse suis factis ullam laudem merebitur. Gern. — Quamquam Schützius Gern. sequitur, nobis haec lectio minime placet, quia constare nequit, nisi omnino torqueatur sensus v. *etenim*; quod hoc loco nobis minime licere videtur praesertim ob seqq. *sed sive*, etc. quae sic in orbem difficile redeunt, locique nulla necessitate difficilior nexus efficitur. Bonn.

(11) *Quod non liceat.* Quasi dicat, eum dolum, quem leges non vindicant, licet interponere. Sed *angusta innocentia est, ad legem bonum esse*, ut Senec. de Ira, II, 27, ait. I. F. Gron.

(12) *Sed sive simulatio*, etc. Concludit rem totam querimonia et monito. Facc. — Verba quae sequuntur *sed sive simulatio — semper est utile*, Ernestio haud satis cohaerere cum superioribus videbantur, et fortasse post initium huius capitis: *Quod si — dissimulabit vir bonus*, ponenda. I. F. Heusingerus tamen locum iis hic esse haud incommodum defendit,

paucae res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini, certe istum virum bonum non facile reperiemus. Numquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe; et quia semper est honestum virum bonum esse, semper est utile.

XVI. Ac de iure quidem praediorum sanctum est apud nos iure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quae nota essent venditori. Nam, quum ex XII Tabulis[1] satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata; [2] quae qui inficiatus esset, dupli poenam subiret: a iureconsultis etiam reticentiae poena est constituta. Quidquid enim esset in praedio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, praestari oportere. Vt, quum in arce [3] augurium augures acturi essent, iussissentque Tib. Claudium Centumalum, qui aedes in Caelio monte habe-

nexumque ita expianat: *Si quis fatetur, se compendii sui causa facturum, quidquid per mores, leges atque instituta civitatis liceat: tantum abest, ut ei magna laus aut gratia tribuenda sit, ut in omnium eiusmodi hominum dictis factisque dolus malus versetur, nec ipsi virorum bonorum nomina tueri possint. Hoc quia turpe est, utile esse non potest.*

(1) Voc. *tabulis* eiecit I. F. Heusing. auctoritate Nonii v. *praestare.* — eiecit item Schutzius. *Typ.*

(2) *Nuncupata.* Quae lingua essent expressa. Festus ex XII Tabul. *uti lingua nuncupasset*, et ut veteres scribebant, *ut ei lincua noncupasit.* Volebant igitur XII Tabulae, ea praestari, quae quis ab emptore interrogatus, lingua expressisset. Quod si quid inficiatus malitia esset, dupli damnabatur, id est, duplum pretii restituere cogebatur. Facc. — Haec e legibus Atticis in XII tabulas illata esse monet Gottleberus. Quae sunt lingua nuncupata, ὁμολογίαι dicebantur, differunt a ξυνθήκαις. Lex ipsa de his ὁμολογίαις est apud Petit. Legg. Attic. lib. IV, tom. IV, pag. 31, ὅσα ἂν τις ἑκὼν ἑτέρῳ ὁμολογήσῃ ἐναντίον μαρτύρων, ταῦτα κύρια εἶναι. Gern.

(3) In arce Capitolina, qui auguriis captandis sacratus erat locus: nempe locus excelsus iis erat necessarius, ut avium volatus observaretur. Rem hanc narrat Valerius Max. in libro II, cap. 2. Bovil.

bat, demoliri ea, [4] quorum altitudo officeret auspiciis; Claudius proscripsit insulam, [5] vendidit: emit P. Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius quum demolitus esset, cognossetque, Claudium aedes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus demoliri iussus, arbitrum illum adegit, quidquid sibi dare, facere oporteret ex fide bona. [6] M. Cato sententiam dixit, huius nostri Catonis pater. Vt enim ceteri ex patribus, sic, qui lumen illud progenuit, ex filio est nominandus. Is igitur iudex ita pronuntiavit: quum in venundando rem eam scisset, et non pronuntiasset, emptori damnum praestari oportere. Igitur ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emptori vitium, quod nosset venditor. Quod si recte iudicavit; non recte frumentarius ille, non recte aedium pestilentium venditor tacuit. Sed huiusmodi reticentiae iure civili omnes comprehendi non possunt: quae autem possunt, diligenter tenentur. [7] M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Auratae vendiderat aedes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Hae serviebant; [8] sed hoc in mancipio Marius non dixe-

(4) *Demoliri ea.* Ea cacumina aedium submittere, quae auguribus spectantibus officiebat. Boch.

(5) *Proscripsit insulam.* Domum, proposito libello, vendendam significavit. *Insulae* primum dicebantur urbanae domus, quae essent ab aliis separatae, proindeque ab incendiis tutiores; postea nomen ad eas quoque translatum est, quae cum vicinis coniungerentur. Facc.

(6) Legis formula, quae passim occurrit. Facc. — Multa huius formulae, quae damnum praestare iubebat, exempla in Digestis exstare docet A. Manutius ad hunc locum. Garn.

(7) *Tenentur.* Iure et legibus tenentur, quae prohibentur et vindicantur, quae poenae legum obnoxia sunt. M. Havs.

(8) Vulgo *hae Sergio serviebant.* Manifestum autem est nomen *Sergii*, vel errore librarii, vel ex imperiti glossatoris interpretatione hic incul-

rat. [9] Adducta res in iudicium est. Auratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Ius Crassus urgebat; quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere praestari: aequitatem Antonius; quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas aedes vendidisset, nihil fuisse necesse dici: nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo iure esset, teneret. Quorsus haec? ut illud intelligas, non placuisse maioribus nostris astutos. [10]

XVII. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias: leges, quatenus manu tenere possunt; [1] philosophi, quatenus ratione et intelligentia. Ratio ergo [2] postulat, ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiae, [3] tendere plagas,

catum esse, quod pulchre intellexit I. F. Heusingerus coll. Orat. I, 39.— Si sedes ipsi Sergiu serviebsnt, quomodo hoc vel in vilio ponere, vel Marium eius causa accussre poterat. Itaque nobis verisimile visum est, *Sergio* delendum esse, quippe ex sequenti *serviebant* ortum. Wyttenb.

(9) In transferendo dominio servitutis vitium venditor non aperuerat, quippe ism notum emptori. Facc.

(10) Codd. Vinar. multaeque edd. antiquae, in iis Vietor., Lamb., Grut., Graev. *astus*.

(1) *Manu tenere*. Leges tollunt astutias apertas, certaque fraude admissas. Philosophi damnant eas quoque, quae acute excogitatae sunt ad leges eludendas, vel, quae ita leves sunt, ut eo lex non pertingat. Philosophia respicit hominem, ut esse debet; lex, ut est. Facc.

(2) Sic Heusinger. e codd. Guelff. quorum pr. *ratio hoc ergo postulat*; sec. et quartus, *ratio ergo haec postulat*; tertius et quintus habet *ratio ergo hoc postulat*. Vulgo *Ratio igitur hoc postulat*. Facciolatus malebat *Ratio autem hoc postulat*.

(3) *Suntne igitur*, etc. Suntne insidiae (inquit venditor) tendere plagas, etiamsi feras non excites? Ipsae sibi imputent ferae, quae, nullo insequente, in plagas incidunt. Sic tu scilicet (inquit Cicero) aedes proscribas, etc. Facc. — Haec minus probabilis ratio est, recteque contra monet Heusingerus patruus, Ciceronem, si alteri responderet, alia quadam particula suam illi sententiam opposuisse, omisso adverbio *saepe*. *Suntne* est: annon sunt. Gaer. — Non negamus aliquando ne pro *nonne* vel *annon* dici posse: sed hoc nobis omnino durum h. l. videtur. Forsan vv. *Suntne*...

etiam si excitaturus non sis feras, nec agitaturus? [4] ipsae enim, nullo insequente, saepe incidunt. Sic tu aedes [5] proscribas, tabulam, tamquam plagas, [6] ponas, domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens. Hoc quamquam video propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri, aut iure civili; [7] tamen naturae lege sanctum est. Societas enim est [8] (quod etsi saepe dictum, dicendum tamen est saepius) latissime quidem quae pateat, hominum inter homines: [9] interior eo-

agitaturus sunt venditoris obiicientis, ut Facc. intp; sed seq. *ipsae.... incidunt* sunt Ciceronis respondentis, si haec subintelligas: *Certe hoc est insidias facere*; nam ipsae ferae, nullo insequente saep. incidunt Sic sequentia. Boeit.

(4) Sic Ern. et Pearcius, iuvantibus uno cod. Ox. qui habet *feras*, et ed. Col. quae omittit *ferae* post *ipsae*. Heusingerus servavit vulgatam lectionem: *etiam si excitaturus non sis, nec agitaturus? Ipsae enim ferae nullo insequente.....*

(5) *Sic tu aedes*. Alii, quum minime advertissent, periodo superiore obiectionem venditoris contineri, reposuerunt: *sic, tu quum aedes*. Atque ita quidem locum totum et sententiam corruperunt. Facc. — Heusingerus sententiam planiorem fore putavit, si interrogationis notam post *imprudens* apponeret. A quo dissentio. Interrogatio paene otiosum reddit sequentis periodi iudicium. *Sic tu proscribas*, est: item tu insidias struis, si proscribas. Comp. cap. 19 pr. Garn. — Interrogationem posuit Beierus.

(6) *Plagas* restituit I. F. Heusing. e Guelff. 1 et ed. Ald. 1561. Vulgo *plagam*.

(7) *Aut lege, aut iure civili*. Hoc distinguitur a legibus, quae scriptae erant, quum ius civile nondum scriptum esset. M. Havs. — Nec enim iam tum exstabant Ictorum scripta, quae Iustinianus in Digesta redegit. Boeil.

(8) Heusing. cum Mss. Vin. Guelff. 1, 2, 4, et edd. vett. *est enim*. Paullo post vulgo *quod etsi saepe dictum est*. Sed ne quater deinceps recurrat *est*, h. l. id delevit Schutzius. *Typ. T.*

(9) Edd. vett. et Mss. nonnulli, *omnium inter omnes*, quod placuit Pearcio, I. M. Heusingero, aliis. Cod. Vin. *omnium inter homines*; Gu. 3 *omnibus inter omnes*; Ascens. *hominum inter omnes*. Graevianam lectionem *hominum inter homines* probavit I. F. Heusingerus, suspicatus tamen utramque lectionem coniungendam esse hoc modo: *hominum inter homines, omnium inter omnes*, ut I, 16, *ac latissime quidem patens hominum inter ipsos, omnium inter omnes societas haec est*.

rum, qui eiusdem gentis sunt; propior eorum, qui eiusdem civitatis. Itaque maiores aliud ius gentium, aliud ius civile esse voluerunt. Quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet.[10] Sed nos veri iuris germanaeque iustitiae solidam et expressam effigiem nullam tenemus; umbra et imaginibus utimur. Eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex optimis naturae et veritatis exemplis.[11] Nam quanti verba illa, VTI NE PROPTER TE, FIDEMVE TVAM CAPTVS, FRAVDATVSVE SIEM?[12] Quam illa aurea: INTER BONOS[13] BENÉ AGIER OPORTET, ET SINE FRAVDATIONE? Sed, qui sint *boni*, et quid sit *bene agi*, magna quaestio est. Q. quidem Scaevola, pontifex maximus, summam vim dicebat esse in omnibus iis arbitriis,[14] in quibus adderetur EX FIDE BONA;[15] fideique bonae nomen existimabat manare latissime, idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emptis, venditis, conductis, locatis, quibus vitae societas contineretur: in his magni esse iudicis, statuere (praesertim quum in plerisque essent iudicia contraria[16]) quid

(10) Int. quae gentes sibi inter se debent, haec eadem sibi cives inter se debent: sed praeterea cives sibi inter se multa debent, quae ipsae gentes sibi inter se non debent. Boeckl.

(11) Gu. 3 et alii quidam *ex optimis naturae principiis et veritatis exemplis*, quod Pearcius recepit.

(12) Formulae ex iure naturae ductae, quibus contrahentes sibi cavere solent. Facc.

(13) Vulgo *ut inter bonos*. Particulam hic superfluam cum Mss. Gu. 2, 3, et Goth. delevit I. F. Heusinger.

(14) *Arbitriis*. Iudiciis pendentibus ex ratione et intelligentia iudicantis, magis quam ex lege certa. Facc.

(15) I. e. existimabat maximum ac difficillimum negotium agere iudicem, qui eiusmodi receperit arbitrium; multumque requiri ad id, ut recte pronuntiari queat, aliquem praestitisse, quae ex fide bona praestanda fuerunt. I. F. Heus.

(16) *Iudicia contraria*. In quibusdam contractibus utraque pars habet actionem directam; in aliis pars una directam, ut pupillus in tutorem, altera contrariam, ut tutor in pupillum: atque in his quidem magni iudicis

quemque cuique praestare oporteret. Quocirca astutiae tollendae sunt, eaque malitia, quae vult illa quidem videri se esse prudentiam, sed abest ab ea, distatque plurimum. Prudentia est enim locata in delectu bonorum et malorum; malitia (si omnia, quae turpia sunt, mala sunt) mala bonis ponit ante. Nec vero in praediis solum ius civile, ductum a natura, malitiam fraudemque vindicat; sed etiam in mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur. Qui enim scire debuit, de sanitate, de fuga, de furtis, [17] praestat edicto aedilium. [18] Heredum alia causa

est statuere, quid praestandum ex fide bona. Facc. — Sic olim Maturantius, et posterum Bachelius Intp. contra Plotium, qui agi putat de variis iudicum sententiis. — Voorda iudicia contraria intelligit ea, quae sunt quum cuilibet agenti, reus respondet nova actione, quasi compensatione, retentione, etc. Boui.

(17) *De furtis*. Haec non ita accipienda sunt, ac si venditor praestare debeat, *servum nunquam furatum esse*, multo minus (cum Hottingero et Degenio, quibus in primis obstat D. XXI, 1, 30 pr.) *non esse furacem*. Nam edictum ait, *noxave solutus non sit*, id est, nemini furti noxae obligatus. Hoc igitur tantum praestat venditor, servum non esse actioni noxali ex causa furti aliove delicto obnoxium. Interest enim emptoris hoc caveri, quia noxalis actio caput servi sequitur, § 5 (IV, t. 8), Inst. l. 7, ult. D. (IX, t. 4), de noxal. act. Beier.

(18) Edicto aedilitio, qui servum vendit, praestare debet nec insanum esse, nec furem, nec fugacem. Facc. — Notat M. Heusing. v. *sanitate* de corpore, non de animo sumi debere, quamquam et animi vitia erant praestanda, si falso ea venditor abesse dixisset, ut patet e l. 4, π. de aedil. edict. Ipsa huius edicti de mancipiis vendundis verb. vid. apud Gellium N. A. IV, 2. Gern. — Notat alio sensu et meliori Graevius: Hoc est, haeredes in vendendis bonis defuncti, non coguntur sarcire aut praestare, si quid vitiosi sit in mancipiis aut aliis rebus, quas vendunt, quia creduntur ignorare vitia. Graevio omnino Voorda assentitur, non item Beierus, qui sensum ita constituit: *Haeredes venditoris non praestant eius, cui accesserunt, reticentiam, nisi vivus conventus fuerit, quasi lite contestata cum mortuo.* — At nobis nihil melius videtur quam Cuiacii interp. frustra a Voorda lacessita, qui ad Papiniani Responsa in explic. l. 77, § 8, D. de legat. II, Tullium sentire existimat de Sticho legato, aut per fidei commissum relicto, quo praestito, qualis est, haeres defungitur, l. 45, § 2, iunct. § 1, D. (XXX), de legat. I, nec praestat sanitatem, fugam, furtumve. Beier.

est. Ex quo intelligitur, [19] quoniam iuris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius praedetur inscientia. [20] Nec ulla pernicies vitae maior inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiae: [21] ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperietur, qui, impunitate et ignoratione omnium proposita, abstinere possit iniuria? [22]

XVIII. Periclitemur,[1] si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putat. Neque enim de sicariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco disserendum est; qui non verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinculis et carcere fatigandi: [2] sed haec consideremus, quae faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Graecia Romam attulerunt: quod quo facilius obtinerent, scripserunt [3] heredes secum M. Crassum et Q. Hortensium, homines eiusdem aetatis [4] poten-

(19) Hinc efficitur, secundum naturam esse, ut nemini noceatur; idque ipsum esse secundum leges, quia legum omnium fons natura est. Facc.

(20) *Insoitia* reduxit I. F. Heusingerus ex edd. et Mss. plerisque, et ita edidit Schutzius. *Typ.*

(21) *Simulatio intelligentiae.* Malitia simulat, se intelligere supra leges, ut sibi indulgeat, suique commodi rationem habeat. Itaque separat honesta, quae legibus imperantur, ab iis quae sibi utilis putat. Facc. — Nobis haec obscura sunt. *Intelligentiae* positum videtur pro *prudentiae*; nam prudentia ex intelligentia manat. Cf. supra § 71 init. Bouil.

(22) Egregie hoc argumentum pertractavit nostras Roberti in opere cui titulus *Della probità naturale.* Typ.

(1) *Periclitemur.* Experiamur doctrinam nostram. Bouil.

(2) *Fatigandi.* Id est, comprimendi. Al. leg. *castigandi.* Facc.

(3) Gu. 3, *scripsere*, Ern. *scripserant.*

(4) Cod. Gu. 3 cum compluribus aliis edd. vett. *eiusdem civitatis.* I. M. Heusingerus suspicabatur legendum *nostrae civitatis*, apud Valerium Maxi-

tissimos: qui, quum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpae; [5] alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? satin' hoc est, ut non deliquisse videantur? Mihi quidem non videtur: quamquam alterum vivum amavi, [6] alterum non odi mortuum. [7] Sed quum Basilus M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, [8] eumque fecisset heredem, hunc dico [9] patronum agri Piceni et Sabini (o turpem notam temporum illorum!); num erat aequum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil praeter nomen pervenire? Etenim, si is, qui non defendit iniuriam, neque propulsat a suis, [10] quum potest, iniuste facit, ut in primo libro disserui; qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed etiam adiuvat iniuriam? Mihi quidem etiam verae hereditates non honestae videntur, si sint malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, [11] sed simulatione quaesitae. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. Falso: nam eadem uti-

mum lib. IX, 4, est *potentissimos nostrae civitatis viros.*

(5) *Nullius conscii culpae.* In testamento falso conficiendo. Bouh.

(6) Sic Heusingerus e Gu. 2, 3, 4, 5, ed. Rom. Gryph. Vulgo *amavi vivum.*

(7) Hortensium Cicero amavit, Crassum non item, quod apparet maxime ex Paradoxo IV. Tamen mortuo parcendum erat. Facc. — De Crasso quid sentiat, P. Lentulo scribit Epist. I, 9, 54. Gern.

(8) Ut Minucius diceretur, quasi testamento adoptatus. Bouh.

(9) *Hunc dico.* Id est, hunc Satrium dico, in cuius fide et clientela sunt Piceni et Sabini. Facc.

(10) *Propulsat a suis.* Gern. delet *a suis,* ut a glossatore additum. Bouh.

(11) I. F. Heusingerus, Gern. et Schutz. sic interpunxerunt: *malitiosis blanditiis, officiorum non veritate, sed simulatione quaesitae.* — *Non veritate, sed simulatione.* Fortasse haec verba margini adscripta erant ad explicandas blanditias officiorum. Facc. — Idem auspicatus iam multo ante Facciolatum est C. Langius, qui, ut reliqui, vocem *officiorum* male nectit cum *blanditiis.* Blanditiae sunt dictis, in factis posita officia sunt. Gern.

litatis, quae honestatis est regula. Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans: *Est istuc quidem honestum, verum hoc expedit;* res a natura copulatas audebit errore divellere; qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium.

XIX. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut, si digitis concrepuerit,[1] possit in locupletium testamenta nomen eius irrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat, id omnino neminem umquam suspicaturum. At dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui re vera non esset heres; in foro, mihi crede, saltaret. [2] Homo autem iustus, isque quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. At vero si quis voluerit animi sui complicatam notionem evolvere,[3] iam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit quibus possit, noceat

(1) *Si digitis concrepuerit.* Modus dicendi proverbialis ad significandam facilitatem rei faciendae. Facc. — Simile est illud Tibulli, lib. I, eleg. 2, 84: *Et vocet ad digiti me taciturna sonum*; et Martial. lib. III, epigr. 82, 15: *Digiti crepantis signa novit eunuchus.* Beier.

(2) *Saltaret.* Prae gaudio, decori oblitus, in foro, saltaret. Facc. — Commentarii instar est cap. 24, 93, ubi haec conditio haereditatis fingitur, ut quis in foro saltet. Itaque hic loco *si dares.... saltaret* est, si M. Crasso hanc vim, ut digitorum percussione, i. e. nullo labore haeres posset scriptus esse, ea conditione promitteres, ut in foro saltaret; id ipsum quamvis indecorum faceret; neque, ut sapiens, hanc artem repudiaret, sed nunquam ea non uteretur. Garn.

(3) *Animi sui complicatam notionem evolvere.* Recte Manutius exponit, et clarius ὁ πάνυ Gronovius, id quod animo insitum est et innatum, etsi obscurius et involutum, meditando acuere et penitus recognoscere; id respicere, quod mens ipsa, si excutiatur, et conscientia dictitat. Tuscul. IV, 24: *Notionem nostram de fortitudine habemus omnes tectam et involutam.* Ex his notionibus quas

nemini, nisi lacessitus iniuria. [4] Quid ergo? hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, [5] ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? Non igitur faciat (dixerit quis) quod utile sit, quod expediat? Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit iniustum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit. Fimbriam consularem, audiebam de patre nostro puer, iudicem M. Lutatio Phintiae fuisse, equiti romano sane honesto, quum is sponsionem fecisset, *ni bonus vir esset.* [6] Itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem numquam iudicaturum; ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra iudicasset; aut statuisse videretur, virum bonum esse aliquem, [7] quum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem

evolverunt viri sapientes, nata est philosophia moralis. Apud gentes barbaras, qui eas non explicuerunt et excusserunt, manent etiam nunc complicatae GRAEV.

(4) *Nisi lacessitus.* Nisi vis vi repellenda sit: quod conceditur in lib. I Dig. tit. 1, l. 3. Locum hunc reprehendit Lactantius ex Christianae religionis principiis, in lib. VI, c. 18. FACC.

(5) Quasi incantationibus et praestigiis. Alii *perficit.*

(6) *Sponsionem fecisset.* Quum provocasset adversarium in iudicio, ni probasset, se bonum virum esse, sponsione in hanc formulam facta. FACC. — Non debebat Facciolatus addere *ni probasset.* M. Lutatius certam pecuniam deposuit et spopondit, se soluturum, nisi causa vicerit, i. e. si iudicatum fuerit, se virum bonum non esse. Iudicii causa autem, quoniam alia documenta, ut tabularum et testium, adhiberi non poterant, ex ipsius vita et moribus repetenda erat, et ex ea, quam apud cives haberet, existimatione; recteque Hottingerus, ubi p. 251 et seqq. contra Garvium disputat, monet Lutatium hac formula dicere, se virum bonum esse, dum nemo, non esse, probaverit, remque illustrat exemplo Gellii Noct. Attic. XIV, 2, cui quum in simili causa Favorinus suasisset, ut M. Catonis exemplo condemnaret eum, de quo peteretur, quoniam qui peteret, melior esset; tamen, ut Fimbria, a se impetrare non potuit, ut de moribus condemnaret, iuravitque sibi non liquere. GERNH.

(7) Sic Heusinger. cum codd. Gu. 1, 2, it. Aldinis, ed. Gryph. Vulgo *aliquem esse.*

Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, [8] nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat praedicare. Haec non turpe est, [9] dubitare philosophos, quae ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod contritum [10] est vetustate proverbium. Quum enim fidem alicuius, bonitatemque laudant, dignum esse dicunt, quicum in tenebris mices. [11] Hoc, quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam si id possis, nullo refellente, obtinere? Videsne, [12] hoc proverbio, neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paullo ante fingebam digitorum percussione hereditates omnium posse converrere? [13] Vt enim, quod turpe est, id quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest; sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante et repugnante natura.

XX. At enim, [1] quum permagna praemia sunt, est

(8) Provocatur ad *Socratem*. Hic enim apud Platonem ad *viri boni* notionem declarandam usus erat de Gyge fabula, ad quam Cicero 78 pr. redit. Beier.

(9) Edd. vett. *hoc nonne est turpe*. Recentiores fere *haec nonne est turpe*. Lectionem *haec non turpe est* restituit I. F. Heusinger. e Gu. 3.

(10) *Contritum* dedit Iac. Gronovius e libris Gruteri. Vulgo *tritum*. Eum secuti sunt Ern. et Heusing. qui praeterea auctoritate cod. Gu. 2 et Goth. abiecit particulam *iam* vulgo ante *contritum* inculcatam.

(11) *Mices*. Micare digitis, ludi genus populare satis notum. Ital. *la mora*. Facc.

(12) Vulgo addebatur *igitur*, quod I. F. Heusingerus omnibus Mss. Gu. edd. Mag. et Gryph. iubentibus expunxit.

(13) Recte I. F. Heusinger. post Grut. et Iac. Gronov. hanc lectionem a Turnebo, Lamb. al. in Mss. repertam alteri *convertere* praetulit. — *Haereditates convertere*, mutare, efficere, ut is, qui non sit re vera haeres, omnium scriptus sit haeres. Pearc.

(1) Hic intelligendum esse *dixerit*

causa peccandi. C. Marius quum a spe consulatus longe abesset, et iam septimum annum post praeturam iaceret,[2] neque petiturus umquam consulatum videretur; Q. Metellum, cuius legatus erat, summum virum et civem, quum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud populum romanum criminatus est, bellum illum ducere: si se consulem fecissent, brevi tempore, aut vivum aut mortuum Iugurtham se in potestatem populi romani redacturum.[3] Itaque factus est ille quidem consul, sed a fide iustitiaque discessit, qui optimum et gravissimum civem, cuius legatus, et a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. Ne noster quidem Gratidianus[4] officio boni viri functus est tum, quum praetor esset, collegiumque praetorum tribuni plebis adhibuissent,[5] ut res nummaria de communi sententia constitueretur.[6] Iactabatur enim temporibus illis nummus, sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum poena atque iudicio,[7] con-

aliquis bene monuit I. F. Heusinger. — *At enim.* Quaerit, num saltem magnitodo praemiorum abducere possit a proposito virum bonum. Facc.

(2) Neglectus et spe destitutus esset.

(3) Sic vulgo. I. F. Heusingerus et Schutz. e cod. Gu. 1, *se in potestatem populi rom. daturum.* Typ. —Gernh. scribit *daturum.* Schutzius cum Beiero Gernh. sequitur: sed cum eo temere fecisse nobis videtur, qui unius cod. auctoritatem ceterorum omnium auctoritati praetulerit, quasi credibile sit omnes in eumdem modum fuisse corruptos. Nec scire interest an haec lectio altera sit elegantior, dummodo volgata aeque latina sit. Boun.

(4) De quo supra (c. 16. 17). Nostrum autem dicit, quia propinquus eius erat. Facc.

(5) Id est, adhibuissent in consilium. Facc. — *Iactabatur.* Incertum erat pecuniae pretium. Facc.

(6) Gu. 1, *statueretur*, probante I. F. Heusingero.

(7) *Cum poena atque iudicio.* Cum sanctione. Facc. — Per ἓν διὰ δυοῖν acceperim pro *poena iudicii*, v. *iudicio persequenda.* I. F. Heus. explicat: *Edicto constituerunt rem nummariam, adversus quod qui faceret, multaretur*

stitueruntque, ut omnes simul in Rostra post meridiem escenderent. Et ceteri quidem alius alio: Marius a subselliis in Rostra recta, idque quod communiter compositum fuerat, solus edixit. Et ea res (si quaeris) ei magno honori fuit. Omnibus vicis statuae; ad eas tus et cerei. [8] Quid multa? nemo umquam multitudini fuit carior. Haec sunt, quae conturbant [9] in deliberatione nonnumquam, quum id, in quo violatur aequitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur: ut Mario, praeripere collegis et tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe; consulem ob eam rem fieri, quod sibi tunc [10] proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit; aut, si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium, virum bonum iudicare, aut hunc? [11] Explica, atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quae sit in ea species, forma, et notio viri boni.[12] Cadit ergo in virum bonum, mentiri emolumenti sui causa, criminari, praeripere, fallere? [13] Nihil profecto minus.

aut ad populum accusatus publico iudicio damnaretur. Facc.

(8) Veluti deo liberatori. Facc.

(9) Vulgo addebatur *homines*, quod abest codd. Goth. et Guelff. idque expunxit I. F. Heusinger.

(10) I. F. Heusingerus et Schutz. e Gu. 1, 2, 3, habent *tum.*

(11) *Aut illum Marium*, h. e. C. Marium, *aut hunc*, i. e. M. Marium Gratidianum.

(12) *Species, forma et notio.* Conf. Topic. 7: *formae sunt quas Graeci ἰδέας vocant: nostri, si qui haec forte tractant, species appellant... Notionem appello, quam Graeci tum ἔννοιαν, tum πρόληψιν dicunt. Ea est insita et ante percepta* (aut, quod malim, *et praecepta*) *cuiusque formae cognitio, enodationis indigens.* De viri boni notione vide supra cap. 19, 76. Gern.

(13) Cod. Goth. *mentiri, criminari, emolumenti sui causa praeripere*; quod probabat I. M. Heusingerus, ut *mentiri, criminari* ad priorem Marium,

Est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem et nomen amittas? Quid est, quod afferre tantum utilitas ista, quae dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit? fidem iustitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se quis conferat [14] in belluam, an hominis figura immanitatem gerat belluae?

XXI. Quid? qui omnia recta et honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur, nonne idem faciunt, quod is, qui etiam socerum habere voluit eum, [1] cuius ipse audacia potens esset? Vtile ei videbatur plurimum posse alterius invidia. [2] Id quam iniustum in patriam, quam inutile, [3] quam turpe esset, non videbat. Ipse autem socer in ore semper graecos versus de Phoenissis [4] habebat, quos dicam ut potero, incondite fortasse, sed tamen, ut res possit intelligi:

Nam si violandum est ius, regnandi gratia
Violandum est: aliis rebus pietatem colas.

praeripere, fallere ad posteriorem referretur.

(14) *Convertat* Mss. Lambini, Gu. aliique, it. pleraeque edd. Lectionem *conferat* e Langii et Fabricii codd. praetulerunt Graev., Facciol., Ern., Heusing. — Beier. reduxit *convertat*, fretus numero libb. qui b. lect. exhibent, eamque tuetur loco collato de Republica, apud Lactant. V, 10, 2. Bouis.

(1) *Socerum habere voluit.* Pompeius Caesarem, cuius e Cornelia filiam duxit uxorem Iuliam, an. Vrb. 694, frustra Catone clamitante, regnum conciliari nuptiarum lenociniis, οὐκ ἀνεκτὸν εἶναι, γάμοις διαμαστροπευομένης τῆς ἡγεμονίας. Plutarch. in Iul. Caesar. pag. 714, ed. Francf. cap. 47. Bouis.

(2) *Alterius invidia.* Caesaris.

(3) *Quam inutile* omissum Gu. 1, 3, ed. Gryph. Facciol. Vulgo *quam turpe, quam inutile esset.* Aliam scripturam *et quam turpe et quam inutile esset* I. F. Heusingerus recepit e codd. Goth. Gu. 2, 4, 5.

(4) Sic Guelff. omnes, ed. Magont. Aliae edd. vett. *versus Euripidis de Phoenissis.* Sueton. de C. Iulio Caesare cap. 30: *Quidam putant captum imperii consuetudine pensitatisque suis*

Capitalis Eteocles, vel potius Euripides,[5] qui id unum, quod omnium sceleratissimum fuerat,[6] exceperit. Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi romani dominusque omnium gentium esse concupierit, idque perfecerit.[7] Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est. Probat enim legum et libertatis interitum, earumque oppressionem, tetram et detestabilem, gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse in ea civitate,[8] quae libera fuit, quaeque

et inimicorum viribus, usum occasione rapiendae dominationis, quam aetate prima concupisset. Quod existimasse videbatur et Cicero scribens de officiis tertio libro, semper Caesarem in ore habuisse Euripidis versus, quos sic ipse convertit: Nam si violandum est ius etc. Graeca Euripidis Phoeniss. v. 527 haec sunt:

Εἴπερ γὰρ ἀδικεῖν χρή, τυραννίδος πέρι
Κάλλιστον ἀδικεῖν· τἄλλα δ' εὐσεβεῖν χρεών.

(5) Vulgo additur: *vel potius Euripides*, quod glossatori tribuendum esse recte censuit Wyttenbach. bibl. crit. P. III, pag. 30, probante Porsono ad Eurip. Phoeniss. 534, qui confert Tusc. I, 44 illud: *magna culpa Pelopis* Heusingeri, post Gesnerum, transpositione h. l. sublevabant, scil. ut legeretur *Capitalis Euripides vel potius Eteocles*. — *Capitalis Eteocles*. Oedipi filius, qui regnum fratri reddere nolebat. Facc. — *Capitalis*. Dicitur homo nefarius, sceleratus, qui *capital* aut facit audacter aut factum probat. Beier. — Adiecta in omnibus libris verba *vel potius Euripides* in uncos compegit Gernh. Schutzius autem sanae parti corporis scalpellum adhibuit atque integrae. Sed fortiter defendit haec verba Goerenzius ad Fin. lib. IV, 4, 2, pag. 424 b. quum auctoris sensus sit: *vel ut rectius Euripidem capitalem dicam, quippe qui Eteoclem tam capitalia loqui fecerit*. Comp. Nat. D. III, 26, 66; Divin. II, 50, 104 ad f. Tusc. I, 46, 46, 39, et II, 11, 27, ubi Noster indicat, *recte a Platone educi ex optima republica* poëtas, *quippe qui nervos omnis virtutis elidant*. Beier.

(6) *Sceleratissimum fuerat*. Nihil enim sceleratius tyrannide. Facc. Ernestio placet Pearcii correctio *fuerit*.

(7) *Qui rex populi romani dominusque*, etc. Caesar. Facc. — Vide Suetonium in Caes. c. 79: *Neque ex eo infamiam affectati etiam regii nominis discutere valuit ... ut, quoniam libris fatalibus contineretur, Parthos, nisi a rege, non posse vinci, Caesar Rex appellaretur*, comp. ibid. c. 81. Garn.

(8) Facciolatus *honestum non esse in civitate*.

1

esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile; qua hunc obiurgatione, aut quo potius convicio a tanto errore coner avellere? Potest enim, dii immortales! cuiquam esse utile foedissimum et teterrimum parricidinm patriae, quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus Parens [9] nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est, et quidem sic, ut haec duo, verbo inter se discrepare, re tamen unum sonare videantur. Non habeo, ad vulgi opinionem, quae maior utilitas, quam regnandi, esse possit: nihil contra inutilius ei, qui id iniuste consequtus sit, invenio, quum ad veritatem coepi revocare rationem. Possunt enim cuiquam esse utiles angores, sollicitudines, diurni et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Multi iniqui atque infideles regno, pauci sunt boni,

inquit Attius. [10] At cui regno? [11] quod a Tantalo et Pelope proditum, [12] iure obtinebatur. Nam quanto plures ei regi [13] putas, qui exercitu populi romani populum ipsum romanum oppressisset, civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem, servire sibi coëgisset? Hunc tu quas conscientiae labes in animo censes habuisse? quae vulnera? Cuius autem

(9) Caesare defuneto, posita in foro columna est, addito titulo, *Parenti Patriae*, nt scribit Suetonius in eius vita, c. 85. Sed et vivens *Pater Patriae* vocitatus est, ut ibid. cap. 76. Facc.

(10) Scil. in *Atreo* tragoedia, quod intelligitur ex iis quae proxime sequuntur.

(11) *At cui regno?* Quo de regno scilicet haec dicit Attius? nempe de regno non iniuste quaesito. Boeh.

(12) *Pelope proditum*, per manus traditum. — *Quanto plures*, sc. iniquos atque infideles putas esse? Boeh.

(13) Caesari, cui vel ipse Brutus filius infidelis fuit. Facc.

vita [14] ipsi potest utilis esse, quum eius vitae ea conditio sit, ut, qui illam eripuerit, in maxima et gratia futurus sit, et gloria? Quod si haec utilia non sunt, quae maxime videntur, [15] quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis; satis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non honestum sit. [16]

XXII. Quamquam id quidem, [1] quum saepe alias, tum Pyrrhi bello a C. Fabricio, consule iterum, et a senatu nostro iudicatum est. Quum enim rex Pyrrhus populo romano bellum ultro intulisset, quumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente; perfuga [2] ab eo venit in castra Fabricii, eique est pollicitus, si praemium sibi proposuisset, [3] se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, et eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum; idque eius factum [4] a senatu laudatum est. Atqui si speciem utilitatis opinionemque quaerimus, magnum illud bellum perfuga unus, et gravem adversarium imperii sustulisset: sed magnum dedecus et flagitium, [5] quicum laudis cer-

(14) Ed. Mogunt. Rom. Venet. *Cuius autem vita ipsa potest utilitati esse.* Gu. 3, *cuius autem vita utilis ipsi esse potest.* Heumannus coniecit *qui autem vita ipsi potest utilis esse.*

(15) Sc. regnum et dominatio. *B.*

(16) Ernestius e cod. Ms. addidit *idem* ante *honestum*; quod recte repudiavit Heusingerus, quum hic requiratur sensus: *quod non honestum sit, id nec utile esse.*

(1) *Quamquam id quidem.* Chapmannus legendum putat *quamobrem*: sed *quamquam* frequentissima est transitio ad praecedentia respiciens: nostro loco valet: Et tamen non adeo novum id quod dico videri debet; vel, Et tamen quid iam multis hoc probare conor? Idem iudicatum est, quum saepe alias, tum a Fabricio. Boen.

(2) Medicus Pyrrhi.

(3) Gu. 1, *si praemium sibi posuisset.*

(4) Sic Facciol., Heusinger. cum omnibus Mss. Gu. et edd. ante Gruterum. Vulgo *idque factum eius.*

(5) *Et flagitium*, subaudi *fuisset*, scilicet superare non virtute, sed sce-

tamen fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum. Vtrum igitur utilius, vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro, qui numquam utilitatem a dignitate seiunxit, [6] armis cum hoste certare an venenis? Si gloriae causa imperium expetendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria; sin ipsae opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi, Q. F. sententia: quas civitates [7] L. Sulla, pecunia accepta, ex senatusconsulto liberavisset, ut hae rursus vectigales essent; neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. [8] Est ei senatus assensus. Turpe imperio. Piratarum enim melior fides. [9] At aucta vectigalia: utile igitur. Quousque audebunt dicere quidquam utile, quod non honestum? Potest autem ulli imperio, quod

lere eum, cum quo laudis certamen intercessisset. Bocil.

(6) Pearcius, quia haec cum iis quae c. 11 init. eodemque extremo dicantur parum consentiant, legendum putabat: *qui tum numquam utilitatem a dignitate seiunxit;* contra quem sic disputat I. F. Heusingerus, ut duo de utilitate perverse deliberantium genera a Cicerone constitui dicat. Alterum esse eorum, qui quum aliquid, quod utile visum sit, arripuerint, id continuo secernant ab honesto, et deliberent relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem. Ex hoc grege Ciceronem populi romani senatum constanter eximere. Alterum genus esse eorum qui dubitent, possintne id, quod utile videatur fieri non turpiter, et addant, quod valde utile sit, id fieri honestum. In hac deliberatione Ciceronem non diffiteri, senatum utilitatis specie, malorumque consiliatorum fuco atque fallaciis deceptum aliquoties peccasse.

(7) *Quas civitates* Sulla immunes fecerat, Philippus vectigales, uterque auctore senatu: sed pecuniam istis restituere debebat, qua immunitatem emerant. Facc. — Intelligendae sunt Asiae civitates Mithridati ereptae.

(8) *Libertas* autem hic intelligitur immunitas a vectigalibus. Beier.

(9) Vulgo addebatur *quam senatus,* scil. e glossemate, quod in suo cod. non reperit Langius, Facciolatus et Heumannus deleverunt. — Solent autem piratae, accepto pretio, e potestate sua dimittere eos, qui e captivitate redempti sunt. Beier.

gloria fultum esse debet, et benivolentia sociorum, utile esse odium et infamia? Ego etiam cum Catone meo saepe dissensi. Nimis mihi praefracte[10] videbatur aerarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa sociis: quum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris solemus: eoque magis, quo illa ordinum coniunctio ad salutem rei publicae pertinebat. Male etiam Curio, quum causam Transpadanorum aequam esse dicebat; semper autem addebat: *Vincat utilitas.*[11] Potius diceret, non esse aequam, quia non esset utilis rei publicae, quam, quum inutilem esse diceret, esse aequam fateretur.[12]

(10) Nonius II, 664, legit *nimis mihi praefractum videbatur*, idque interpretatur, *durum, inflexibile.* —Vere damnat hic Cicero Catonis praefractum nimis vectigalia urgendi et a publicanis exigendi studium. Cum iis enim agendum tamquam cum colonis, quibus si calamitas quaedam fundum infestavit, et proventum perdidit, remittimus aliquid de pacta mercede, aut vectigali, quod annuum nobis pro usu soli pendunt: sic et publicanis, si animose nimis vectigalia publica conduxerunt, et inopinata mala intercesserunt, per quae non possunt solvere, quantum ad reip. solvendum se obstrinxerunt, aequitas postulat, ut nonnihil pecuniae debitae remittatur. Quod quum Cato nollet facere, ordinem equestrem in quo erant publicani a senatu disiunxit, et fenestram aperuit Caesari et Pompeio rempublicam opprimendi, uti queritur verissime Cicero non hic modo, sed in epistolis ad Atticum in libro primo, ep. 17 et 18, et in libro secundo, epist. 1. Fabr.

(11) Restitit C. Scribonius Curio pater *Transpadanis*, i. e. legatis e coloniis Latinis in Gallia Cisalpina, s. Togata trans Padum, non contentis Latii iure, post bellum Marsicum lege Pompeia illis dato, sed civitate, i. e. ius suffragia ferendi et honores, saltem minores, ut aedilitatis, ut quaesturae dignitatem, Romae assequendi, petentibus. Vid. Dio. lib. XXXVII; Sueton. in Caes. 8. Lipsius ad Tacit. Ann. XI, 23. *Aequa* erat *causa* eorum, quum Galli Cispadani iam pridem civitatem assequuti essent. Beier.

(12) Ita de I. F. Heusing. sententia locum correxi, qui vulgo adversante sententia sic legitur, *quam quum utilem esse diceret, non esse aequam fateretur.* Ad illius emendationem proxime accedit Lambini ratio, quam Facciol. et Gernh. sequuntur: *quam quum utilem non esse diceret, esse*

XXIII. Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quaestionum: Sitne boni viri, in maxima caritate annonae, familiam non alere. [1] In utramque partem disputat; sed tamen ad extremum utilitate officium dirigit magis, quam humanitate. [2] Quaerit, si in mari iactura facienda sit, equine pretiosi potius iacturam faciat, an servuli vilis. Hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. [3] Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit? Negat, quia sit iniurium. [4] Quid? dominus navis, eripietne suum? Minime: non plus, quam si navigantem in alto eiicere de navi velit, quia sua sit. Quoad enim perventum sit eo, quo sumpta navis est, non domini est navis, sed navigantium. Quid, si una tabula sit, duo naufragi, aeque sapientes? sibine [5] uter rapiat, an alter cedat alteri? Cedat vero: sed ei, cuius magis intersit, vel sua, vel rei publicae causa, vivere. Quid,

aequam fateretur. — Nemo dubitat, quin mens et sententia Ciceronis haec sit: *Potius diceret, non esse causam Transpadanorum aequam, quia reipublicae non esset utilis, quam, quum fateretur esse aequam, negaret tamen esse utilem, et sic aequitatem ab utilitate, utilitatem ab aequitate seiungeret.* Tantummodo laboratur de collocatione verborum, quae digna sit stylo Ciceroniano. Haec Voorda, qui Facciol. lectionem sequitur, nisi quod transp. *non utilem esse.* Beierus sequens Goerenz. ad Fin. IV, 26, 72, pag. 511, scribit, *potius diceret, non esse aequam, quia non esset utilis reipublicae, quam, quum utilem diceret, non esse aequam fateretur.* Bouh.

(1) *Familiam,* id est, servos.

(2) Sic edidit I. F. Heusingerus auctoritate cod. Gu. 4. Vulgo *utilitate putat officium dirigi magis quam humanitate.*

(3) *Hic alio res,* etc. Hic vero aliud humanitas poscit, quia agitur de homine; aliud res familiaris, quia agitur de equo, qui pluris est, quam iste homo. Facc.

(4) Aufert enim alteri, quod ille suum fecit, ideoque laedit iustitiam. Facc.

(5) Sic Gu. 3, it. Lang. et Fabricius e suis libris, idem Ald. Manut. reperit in quinque codd. I. F. Heusingerus e Gu. 1, et octo codd. Ald. hanc lectionem recepit: *Sibi neuter rapiat. An alter cedat alteri:* Vulgo *sibi uterque sapiat.* Mihi vero, ut

si haec paria in utroque? Nullum erit certamen, sed quasi sorte, aut micando victus, [6] alteri cedet [7] alter. Quid si pater fana expilet, cuniculos agat ad aerarium, indicetne id magistratibus filius? Nefas id quidem est: quinetiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria praestat omnibus officiis? Immo vero: sed ipsi patriae conducit, pios cives habere [8] in parentes. Quid? si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater, silebitne filius? Immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat. Si nihil proficiet, accusabit; [9] minabitur etiam; ad extremum si ad perniciem patriae res spectabit, patriae salutem anteponet saluti patris. [10] Quaerit etiam, si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis; quum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis. Diogenes ait; Antipater negat: cui potius assentior. [11] Qui vinum fugiens [12] vendat sciens, debeatne dicere. Non necesse putat Diogenes; Antipater viri boni existimat. [Haec sunt quasi controversa

Gernhardo, prior lectio verior est visa.

(6) Sic Nonius IV, 303, Gu. 1. At codd. quidam alii male *dimicando victus*.

(7) Ita recte I. F. Heusinger. correxit vulg. *alteri cedat alter*.

(8) Hier. Wolfius edidit *pios habere filios*.

(9) *Accusabit*. Reprehendet atque arguet, extra iudicium tamen. Facc.

(10) *Patriae salutem anteponet*. Indicabit magistratibus: quod tamen Cicero vix dicere audet; et significat potius quam dicit. Facc. — Diram hanc officii deligendi necessitatem Raupach. argumentum fecit tragoediae sublimis ac magnificae, cui nomen posuit *die Erdenmacht*. Beier.

(11) *Cui potius assentior*. Recte: qui enim nummos adulterinos accepit, imputet inscientiae suae, ex qua nullum ius capit decipiendi alterum. Facc.

(12) Quod ibi est, ut propediem corrumpatur. Facc. — *Qui vinum fugiens*, id est, quod aetati cedit et exolescit, ut explicat Turn. in Adv. XX, 13. Comparatur Senecae epist. 12: *Gratissima sunt poma, quum fugiunt*. Beier.

iura Stoicorum]. [13] In mancipio vendendo, dicendane vitia, non ea, quae nisi dixeris, redhibeatur mancipium iure civili; sed haec, mendacem esse, aleatorem, *voracem*, [14] ebriosum. Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. Si quis aurum vendens, orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus, aurum illud esse, an emat denario, quod sit mille denarium? Perspicuum iam est, et quid mihi videatur, et quae sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia.

(13) Gu. 1. *Haec sunt quasi controversiae iura.* Gu. 2, 3, 4, 5, Goth. plerique Oxon.: *Haa sunt quasi controversiae et iura.* Edd. vett. *Hae sunt quasi controversiae in iure.* Assentior autem I. M. Heusingero, qui hanc ἐπίκρισιν: *Haec sunt... Stoicorum* e margine in textum irrepsisse arbitratur. Nam et per se parum commoda est, et hic prorsus alieno loco posita. Certe, quod idem Heusingerus monuit, adiicienda fuisset in fine post verba *quae sit mille denarium.*

(14) Vulgo *furacem*; verissime autem Pearcius coniecit legendum esse *voracem*. » Cicero enim, *inquit*, c. 17 disserat de sanitate, de fuga et de furtis etiam mancipii, eum qui vendat dicere emptori debere, et qui non dixerit, eum praestare edicto aedilium. Furax igitur mancipium iure civili redhibendum fuit. Vnde mihi valde suspecta est haec vox *furacem* quae hic locum habere non debet, quum solum de mendacibus, aleatoribus et ebriosis servis agitur, quorum vitia ut narrentur emptori, non cautum fuit iure civili. Fortasse scripsit Cicero *voracem* i. e. gulosum, quae mox bene cum voce *ebriosum* coniungitur. Huic meae coniecturae favent ea, quae Rachelius ex iuris consultis protulit leg. IV, §. 2. Digestor. de aedilicio edicto. Aleatores et vinarios non contineri edicto, quosdam respondisse, Pomponius ait: quemadmodum nec gulosos, nec impostores, aut mendaces, aut litigiosos «. Hactenus Pearcius, qui quum sine dubio verum viderit, lectionem *voracem* praeeunte Gernhardo recepi. — *Furacem.* Gern. scribit *voracem*; quam vocat egregiam Pearcii correctionem. — Pearcius satis speciose comparavit Vlpianum in Dig. XXI, 1, l. 4, §. 2: *Item aleatores et vinarios non contineri edicto, quosdam respondisse, Pomponius ait: quemadmodum nec gulosos, nec impostores, aut mendaces, aut litigiosos.* Sed constans omnium librorum lectio minime repugnat iis, quae sup. h. l. 71 extr. de edicto aedilium prolata sunt, modo ea recte interpretere. Confirmatur insuper disertis verbis Marciani in Digest. XXI, 1, 52: *Si furtum domino fecerit, non est necesse, hoc in venditione servi praedicere, nec ex hac causa redhibitio est. Sed, si dixerit, hunc furem non esse, ex illa*

XXIV. Pacta et promissa semperne servanda sint, quae nec vi, nec dolo malo (ut praetores solent [1]) facta sint? Si quis medicamentum cuipiam dederit ad aquam intercutem, [2] pepigeritque, ne illo medicamento umquam postea uteretur; si eo medicamento sanus factus fuerit, et annis aliquot post inciderit in eundem morbum, nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut iterum eo liceat uti: quid faciendum sit? Quum sit is inhumanus, qui non concedat *uti*, [3] nec ei quidquam fiat iniuriae; vitae et saluti consulendum. Quid? si sapiens rogatus sit [4] ab eo, qui eum heredem faciat, quum ei testamento sestertium millies relinquatur, ut ante, quam hereditatem adeat, luce palam in foro saltet, idque se facturum promiserit, quod aliter eum heredem scripturus ille non esset: [5] faciat, quod promiserit, necne? Promisisse nollem, et id arbitror fuisse gravitatis. Sed quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hereditate nihil ceperit: [6] nisi forte eam

parte tenebitur, quod dixit promisitve. Beier.

(1) Lambin. et Wolf., *ut praetores edicere solent.* Codd. nonnulli *dicere solent.* Recte vero Graevius et I. F. Heusingerus indicarunt *edicere* intelligi posse, adscribi vero nihil opus esse.

(2) Ad hydropem curandum aptum.

(3) Post *qui non concedat* edd. vett. it. Grut., Iac. Gronov., Ern. addunt *uti*, quod I. F. Heusinger. auctoritate codd. Guelff. et edd. Gryph. abiecit.

(4) Vulgo *si quis sapiens rogatus sit.* At I. F. Heusingerus pronomen *quis*, Gu. 1, 2 auctoritate, verbum *sit*, Gu. 3 et Gryphio iubentibus, delevit.

(5) Testamentis autem interdum nugatorias et ridiculas conditiones insertas esse, colligas ex Horat. Sat. II, 3, 84-88. Quid, quod in Britannia multa saepe talium ineptiarum et deliramentorum exempla renascuntur. Beier.

(6) Edd. vett. *nihil exceperit.* — *Honestius mentietur, si,* etc. Nec saltet nec haereditatem capiat. Facc. — *Mentietur.* Promissum non tenebit.

pecuniam in rei publicae magnum aliquod[7] tempus contulerit; ut vel saltare eum, quum patriae consulturus sit, turpe non sit.

XXV. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quae non sunt iis ipsis utilia, quibus illa[1] promiseris. Sol Phaethonti[2] filio (ut redeamus ad fabulas) facturum se esse dixit, quidquid optasset: optavit, ut in currum patris tolleretur: sublatus est; atque insanus, qua constitit, ictu fulminis deflagravit. Quanto melius fuerat, in hoc, promissum patris non esse servatum? Quid, quod Theseus exegit[3] promissum a Neptuno? Cui quum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti, filii sui, quum is patri suspectus esset de noverca:[4] quo impetrato,[5]

(7) *Magnum aliquod*, etc. Nisi magna aliqua occasio sit reip. iuvandae pecunia illa. Facc. — Quam eleganter *summum, magnum, extremum, ultimum tempus*, sine ulla adiectione dicatur de tempore, in quo alicuius salus in periculo versetur, Ruhnkenius ad Rutil. Lup. de fig. sentent. et eloc. I, 7, p. 27 et seq. planum fecit et huius loci exemplo, et Philipp. V, 17, 46; Verr. I, 1, 1; de Legg. III, 19, 43, et al. loc. Gern.

(1) Gu. 1, *illa promiseris*, Gu. 5, *promiseris illa*. Facciolatus pronomen *illa* delendum censet.

(2) In seq. Phaethontis exemplo quum disiecta membra poëtae (nescio, qua narium sagacitate) odorati essent Gulielmius et Gruterus, en! princeps I. F. Heusing. (item Schutz.) adhibita tum addandi tum transponendi licentia, in septenarios coegit. Me quidem quum monstrosissimi illi versus nimium quantum offenderent, consului eum, cuius solertiae atque eruditioni sapientissimi quique fascea submittunt, Hermannum. Is plenissime nobis persuasit, in oratoria hac exempli brevitate nullos versus quaerendos esse, sed prosoa ipsissimi Ciceronis modos agnoscendos. Beier.

(3) *Exigere* hic non sonat *petere*, sive *poscere*, sed *ferre, impetrare, accipere*. Bonit.

(4) *Noverca*. Phaedra, quae falso criminata filium est. Vide Senecam in Hippolyto. Facc. — Huius veti meminit Plato de leg. III, pag. 687, E. Hippolyti *noverca* fuit Phaedra, illustrata ab Euripidis aemulo Racineo, Gallo, cognomine fabula, quam Fr. Schiller, Nostratium sidus, suis versibus expressam immortalitati commendavit. Vtriusque poëtae tragici fabulam intelligenter comparavit

Theseus in maximis fuit luctibus. Quid? Agamemnon quum devovisset Dianae, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potius non faciendum, quam tam tetrum facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda nonnumquam: neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens: reddere, peccatum sit; non reddere, officium. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriae, reddasne depositum? Non, credo; facias enim contra rem publicam, quae debet esse carissima. Sic multa, quae honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutata utilitate,[6] fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quae videntur esse utilitates contra iustitiam, simulatione prudentiae, [7] satis arbitror dictum.

XXVI. Sed quoniam a quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versabimur, quum docebimus, ea quae videntur esse utilia, neque sunt, quam sint virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia, itemque de iustitia, quae semper est utilis, disputatum est. Reliquae sunt duae partes honestatis, quarum altera in animi

Aug. Guil. Schlegel, ipse poëta ingeniosissimus. Beier.

(5) Vulgo *optato impetrato*. Recte vero *l. M.* Heusinger. *optato* e glossa accessisse iudicavit.

(6) *Commutata utilitate*. Quum desinunt esse utilia. Facc. — Sic gladium te redditurum esse promiseras ob utilitatem eius a quo tibi fuerat gladius commissus: ubi ei utile est gladium a te non reddi, commutata utilitate, non reddendus est. Bonn.

(7) Pearcius conj. *et simulatione prudentiae*, quod verbis quae sequuntur *ac de prudentia quidem ... itemque de iustitia*, melius convenit.

excellentis magnitudine et praestantia cernitur; altera in conformatione et moderatione continentiae et temperantiae.[1] Vtile videbatur Vlyssi, ut quidem poëtae tragici[2] prodiderunt (nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Vlysse nulla suspicio est); sed insimulant eum tragoediae, simulatione insaniae militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium. At utile (aliquis fortasse dixerit) regnare, et Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Vllum tu decus in quotidianis periculis et laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego vero istam contemnendam et abiiciendam; quoniam, quae honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. Quid enim auditurum putas fuisse Vlyssem, si in illa simulatione perseverasset? qui quum maximas res gesserit in bello, tamen haec audiat ab Aiace:[3]

Cuius[4] ipse princeps iuris iurandi fuit,
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.
Furere assimulavit, ne coiret,[5] instituit.
Quod ni Palamedis perspicax prudentia

(1) Pearclus malebat *in conformatione moderationis et continentiae et temperantiae*. Facciolatus, *in decore, moderatione, continentia, temperantia.* — I. M. Heusingerus vulgatam recte interpretatur: in continentia et temperantia conformante et moderante animi motus non minus, quam ipsas actiones. Vide I, 5 extr. Gern.

(2) Edd. vett. *ut quidem poetae tr.* Vocabulum *poetae* Gu. 2, 4 omittunt, Gu. 5 et Goth. transponunt post *tragici*. Inde illud suspectum fuit I. F. Heusingero. — Paulo inferius, Schutzius (*aliquis fortasse dixerit*), eleganter quidem, sed tacite omisso *ut* ante *aliquis*. Typ.

(3) Probabili coniectura I. M. Heusingerus haec desumpta esse censuit e Pacuvii tragoedia *iudicium armorum* inscripta.

(4) *Cuius* rescripsit Heusingerus, quod hoc vocabulum una syllaba a priscis pronuntiatum esse constat; ut nihil opus esset *cuiu'* cum apostropho scribi.

(5) *Ne coiret* recte I. M. Heusingerus interpr. *ne cum ceteris iret.* Cod. Vin. *ne eo iret quo instituit*; ed. Rom.

Istius percepset malitiosam audaciam, [6]
Fide sacratum [7] *ius perpetuo falleret.*

Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quam deserere consentientem Graeciam ad bellum barbaris inferendum.

XXVII. Sed dimittamus [1] et fabulas, et externa: ad rem factam, nostramque [2] veniamus. M. Attilius Regulus, quum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xanthippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Hannibalis, Hamilcare; iuratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Poenis captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is quum Romam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut res declarat, falsam iudicavit; quae erat talis: [3]

Venelae, *ne eo iret quo instituit;* Ox. unus *ne quo iret instituit.*

(6) *Astutiam.* Recepi lectionem cod. Guelff. 1. Volgo *malitiosam audaciam.* — Gern. sequente Beiero, scribit *malitiosam astutiam.* Hanc, inquit, Wakefieldii correctionem ad Lucret. I, 234, propositam confirmat Gu. 1. Vlixis non tam fuit fortis animus, quam cavens mala fraude pericula. Est autem *malitia*, Cicerone interprete de Nat. Deor. III, 30, 75, ex communi loquendi usu, *versuta et fallax nocendi ratio,* atque poëta dignum est, *malitiosam* dici astutiam, quae (vid. supra c. 17, 71) turpia facit sic, ut videantur turpia non esse. — Sed si admittas *astutiam*, omnino mirum est codd. et edd. omnes in *audaciam* consentire: nempe audax erat Vlysses in sacramento violando, licet simul ignavus erat in bello fugiendo. *B.*

(7) *Fide sacratae.* Sic in codd. aliquot Fabricii, scil. ut *fide* sit genitivus, quod placuit utrique Heusingero. *Fidei sacratae ius* est i. q. *ius iurandum.* Vulgo *fide sacratum;* edd. vett. *fide sacrata*, quod defendit Iac. Gronovius.

(1) *Omittamus* e Gu. 1, 2, 3, 4, aliisque reposuerunt I. F. Heusingerus et Schutzius. *Typ.*

(2) Hanc plurimorum codd. et edd. vett. lectionem recte defendit I. F. Heusingerus. Vulgo *ad rem factam nostraque*, ut est in cod. Vrsini.

(3) Verba *quae erat talis* iam Langio et Lambino suspecta, sustulit Facciolatus. Paullo post I. F. Heusinger. cum plurimis codd. scripsit *domui suae.*

manere in patria, esse domi suae cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunae[4] bellicae iudicantem, tenere consularis dignitatis gradum. Quis haec neget esse utilia? quem censes?[5] Magnitudo animi et fortitudo negat. Num locupletiores quaeris auctores?[6] Harum enim est virtutum proprium, nihil extimescere, omnia humana despicere; nihil quod homini accidere possit, intolerandum putare. Itaque quid fecit? In senatum venit; mandata exposuit; sententiam ne diceret, recusavit:[7] quamdiu iure iurando hostium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud etiam (o stultum hominem, dixerit quispiam, et repugnantem utilitati suae!) reddi captivos, negavit esse utile: illos enim adolescentes esse, et bonos duces; se iam confectum senectute. Cuius quum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt; ipse Carthaginem rediit; neque eum caritas patriae retinuit, nec suorum. Neque vero tum ignorabat, se ad crudelissimum hostem, et ad exquisita supplicia proficisci; sed ius iurandum conservandum putabat. Itaque tum, quum vigilando necabatur,[8] erat in meliore causa, quam si domi

(4) Ernestius conj. *communis fortunae bellicae.*

(5) Id est, *quem censes negare?* ut recte explicat I. M. Heusingerus.

(6) *Auctores* dicuntur testes, quorum auctoritas ad alios vim quamdam habet. Conf. cap. 29; Att. VIII, 2, sub fin. *Quasi … locupletior mihi sit quaerendus auctor, quam Socrates.* Beier. — *Locupletiores*, scil. quam magnitudo animi et fortitudo. Bochi.

(7) Noluit in senatu sententiam dicere, quod adhuc captivus esset, ac proinde capitis deminutus, et hostium servus. Facc.

(8) *Vigilando necabatur.* Gellius lib. VI, cap. 4: *Tuditanus somno diu prohibitum Regulum, atque ita vita privatum refert.* Facc. — Eximiam Reguli fidem Annalium scriptores videntur illustrare voluisse barbarorum crudelitate opposita. Descripsit crudelissima illa supplicia Silius Ital.

senex captivus, periurus consularis remansisset. At stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit. Quomodo stulte? etiamne si rei publicae conducebat? potest autem, quod inutile rei publicae sit, id cuiquam civi utile esse?

XXVIII. Pervertunt homines ea, quae sunt fundamenta naturae,[1] quum utilitatem ab honestate seiungunt. Omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere aliter ullo modo possumus.[2] Nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? Sed quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima et summa habemus: utilitatis nomen non tam splendidum, quam necessarium

VI, 539 seqq. ad quem locum vide quae de vulgari ista narratione disputavit Ruperti post Palmerium in Exercit. ad Appian. edit. Schweigh. vol. III, pag. 392, qui Diodori Sic. fragmento usus, suspicatur Regulum in custodia morbo exstinctum esse. Gern. — Beierus, postquam longius retulit opiniones eorum qui de supplicio Reguli dubitaverunt (vide apud illum), addit se, quamquam concedit ab historicis multa ad ostentationem virtutis ficta esse, tamen de supplicio ipso vix dubitare posse. Recordamur, inquit, Carthaginienses adeo suis imperatoribus, qui in communi incertoque periculo belli offendissent, culpam Fortunae assignasse, eosque cruci suffixisse: id quod e. c. Hannoni accidit. Vid. Diodor. I, pag. 412, II, 697; Liv. XXII extr. Valer. Maxim. II, 7, extern. I; Aurel. Vict. de Viris Ill. c. 38 extr. Quid mirum igitur, si Carthaginienses Regulo, qui antea victor superbissimus, ipsa Carthagine obsessa, pacem petentes durissimis suis deditionis legibus ad extremam desperationem compulisset, eo minus pepercerint, quod ipsi Poeni cum Regulo legati Romam missi, reque infecta, Carthaginem reversi, ut credibile est, non deessent urbis inimicae iras exacerbare? Bouh.

(1) Id est, originariam naturae rationem, qua utilitas sic cum honestate cohaeret, ut seiungi nequeant. Beier.

(2) Ad vim naturae pertinet, ut omne animal utilia sibi quaerat, rationale animal cum ratione quaerat; quod autem cum ratione quaeritur, in eo quaeritur, quod honestum et laudabile est. Facc.

ducimus.[3] Quid est igitur, dixerit quis, in iure iurando? num iratum timemus Iovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum,[4] non eorum modo, qui deum nihil habere ipsum negotii *dicunt*,[5] nihil exhibere alteri;[6] sed eorum etiam,[7] qui deum semper agere aliquid, et moliri volunt, numquam nec irasci deum, nec nocere. Quid autem iratus Iupiter[8] plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, quae tantam utilitatem perverteret.[9] An, ne turpiter faceret? Primum, minima de malis. Num igitur tantum mali turpitudo ista habebat, quantum ille cruciatus? Denique illud etiam apud Attium,

. . . . Fregistin' fidem?
Neque dedi, neque do infideli cuiquam;[10]

quamquam ab impio rege[11] dicitur, luculente tamen dicitur. Addunt etiam, quemadmodum nos dicamus,

(3) *Necessarium.* Quia refertur ad ea, quibus indigemus, necessarium putamus; splendidum non item, quia splendor in sola virtute et honestate est. Facc.

(4) *At hoc quidem commune est*, etc. Eius verba sunt, qui Regulum laudandum negat. Beier.

(5) *Dicunt* vulgo adiectum cum Pearcio ieci. Gu. 4 habet *negotii tradunt.*

(6) Recte sic omissa copula I. F. Heusinger. cum Gu. 1, 2, 3, 5. Vulgo *et nihil exhibere alteri.*

(7) Stoicorum.

(8) *Iupiter* i. e. q. *Iuvans pater*, interprete Goerenzio ad Fin. II, 4, 14 pr. cum Cicerone Nat. Deor. II, 25, 64. Sed iure de hac originatione dubitat Ill. Creuzer. Nat. Deor. I, 17. Nam Iupiter est Ζεῦ πάτερ, litera ζ mutata in *i* consonam. Beier.

(9) Colligit, nihil fuisse causae, cur Regulus iusiurandum suae utilitati anteverteret. Facc.

(10) Vulgo edebatur uno versiculo: *Fregisti fidem, neque dedi neque do infideli cuiquam.* Melior lectio I. F. Heusingero debetur; qui vidit versiculos trochaicos esse, quum ea verba Muretus ad iambicum metrum revocasset. Idem verba *fregistin' fidem* Thyestae, reliqua Atreo tribuenda esse vidit.

(11) Atreo.

videri quaedam utilia, quae non sint; sic se dicere, videri quaedam honesta, quae non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi iuris iurandi causa ad cruciatum revertisse; sed fit non honestum, quia quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur.

XXIX. Haec fere contra Regulum. Sed prima videamus. Non fuit Iupiter metuendus, ne iratus noceret: qui neque irasci solet, neque nocere. Haec quidem ratio non magis contra Regulum, [1] quam contra omne ius iurandum valet. Sed in iure iurando, non qui metus, sed quae vis sit, debet intelligi. [2] Est enim ius iurandum affirmatio religiosa. Quod autem affirmate, [3] quasi deo teste, promiseris, id tenendum est. Iam enim non ad iram deorum, quae nulla est; [4] sed

(1) *Contra Reguli*. Sic recte Pearc. et Heusingeri cum codd. Gu. 1, 2. Vulgo *contra Regulum*.

(2) In iureiurando id potius considerandum, quae eius natura et obligatio, quam quid mali in eo violato metuendum sit. Bouh.

(3) Sic codd. Guelff. ed Anemoec. Aliae edd. vett. *affirmative*. — Ad sententiam Gronovius comparat Aristot. Rhetor. ad Alexandrum, c. 18: Ορκος ἐστὶ μετὰ θείας παραλήψεως φάσις ἀναπόδεικτος. Beier.

(4) *Quae nulla est*. Quoties homines dei mandata violant, iram deo tribuimus nostra quadam minime propria loquendi consuetudine. Sed deus revera punit sine ira, quippe supremus iudex, et summe iustus. Facc. — I. M. Heusingerus recte defendit Ciceronem iram deorum omnino tollere. Nam quod Pearcius contrariam sententiam opponit de Leg. II, 8, 21, *Divorum iras provi-dento*; et c. 9, 22, *Impius ne audeto placare donis iram deorum*; haec non ex suo sensu dicit, sed legem ad vulgi opinionem accommodatam pronuntians. Quae autem de ira deorum in orationibus leguntur, ut pro Roscio Comoedo, c. 16, et Catil. I, 13 extr. *Tum tu, Iupiter ... hostes patriae ... aeternis suppliciis vivos mortuosque mactabis*; ea oratoris ars excusabit et communis opinionis reverentia. Nunc est audiendus philosophus. Comp. cap. 10, 44. Gern.

ad iustitiam et ad fidem pertinet.[5] Nam praeclare Ennius:

O Fides alma, apta pinnis,[6] *et Ius iurandum Iovis!*

Qui Ius igitur iurandum[7] violat, is Fidem violat, quam in Capitolio vicinam Iovis Optimi Maximi (ut in Catonis oratione est) maiores nostri esse voluerunt. At enim ne iratus quidem Iupiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus. Certe, si nihil malum esset, nisi dolere. Id autem non modo summum malum,[8] sed ne malum quidem esse, maxima auctoritate philosophi affirmant. Quorum quidem testem[9] non mediocrem, sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite, quaeso, vituperare. Quem enim locupletiorem quaerimus, quam principem populi romani,[10] qui retinendi officii causa cruciatum subierit voluntarium? Nam quod aiunt, minima de malis, id est, ut turpiter potius, quam calamitose; an est ullum maius malum turpitudine? quae si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio et foeditas turpificati animi debet videri? Itaque, nervosius qui ista disserunt, solum audent malum dicere id, quod turpe sit; qui autem remissius, hi tamen

(5) *Ad iustitiam*, etc. Adde etiam veritatem, ad quam natura ipsa impellimur, ut dictum est in lib I, cap. 4. Facc.

(6) *Apta pinnis* recte Muretus V. L. lib. XIV, cap. 3, interpr. alata s. *πτερόεσσα*.

(7) Sic I. F. Heusingerus cum Gu. 1, 2, 4, 5. Vulgo *qui igitur ius iurandum*.

(8) Sic I. F. Heusingerus e Pal. 1, Gruteri, ex Io. Fr. Gronovii et Cockmanni codd. rescripsit. Vulg. *id autem non modo non summum*.

(9) Philosophorum testem dicit Regulum, quod, quae illi docent, is vita comprobavit. M. Heus.

(10) Erat enim consularis, ideoque ex populi principibus. Facc.

non dubitant summum malum dicere.[11] Nam illud quidem,

Neque dedi, neque do infideli[12] *cuiquam*,

idcirco recte a poeta, quia, quum tractaretur Atreus,[13] personae serviendum fuit. Sed si hoc sibi sumunt, nullam esse fidem, quae infideli data sit; videant, ne quaeratur latebra periurio. Est autem ius etiam bellicum, fidesque iuris iurandi saepe cum hoste[14] servanda. Quod enim ita iuratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est: quod aliter, id si non feceris, nullum est periurium.[15] Vt, si praedonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne si iuratus quidem id non feceris. Nam

(11) Stoici, quod turpe sit, solum esse malum dicunt; Peripatetici et Academici, summum malum. Facc.

(12) Vulgo legebatur *neque do fidem infideli cuiquam* Recte *fidem* abest cod. Goth. quatuor Manut. tribus regiis, plerisque Oxx. et Guelf. 1. Itaque id iam sustulit I. F. Heusingerus.

(13) I. e. Atrei persona induceretur, poëta dicere debuit, quae impio rege digna essent. Boeh.

(14) Edd. vett. *saepe hosti servanda*, quod revocavit Facciolatus.

(15) *Vt mens conciperet*, etc. In bello qui metu coactus paciscitur aliquid cum hoste, idque iureiurando confirmat, mens concipit fieri oportere, quia hostis ius habet incutiendi metum; ideoque servare pactum debet. Si mens concipiat fieri non oportere, ut quum ad vitam redimendam fides praedonibus datur, qui nullum ius habent, locus fidei esse non potest. Facc. — Conf. quae paullo post dixit, *ex animi tui sententia*, et quae in loco suspecto, I, 13, 40, leguntur: *Semper autem in fide, quid senseris, non quid dixeris, cogitandum*. Quamquam Cicero alteram huius controversiae partem non dirimit, an honesti viri sit, quod intellexeris non iustum esse servare, iureiurando tamen promittere. Apparet autem, quid sentiat, quantumque linguae concedat. Gern. — *Nullum est, periurium*. Placebat autem Stoicis, esse sapientis, id est viri boni, aliquando mentiri, sed sine assensione, id est, non eo consilio, ut cuiquam fallendo faceret iniuriam: id quod refert Stobaeus, Ecl. Eth. II, pag. 230: Τῷ μέντοι ψεύδει ποτὲ συγχρήσασθαι νομίζουσιν αὐτὸν κατὰ πολλοὺς τρόπους ἄνευ συγκαταθέσεως. Beier.

pirata non est *ex* perduellium numero definitus,[16] sed communis hostis omnium. Cum hoc nec fides debet, nec ius iurandum esse commune.[17] Non enim falsum iurare, periurare est;[18] sed, quod ex animi tui sententia iuraris, sicut verbis concipitur more nostro,[19] id non facere, periurium est. Scite enim Euripides:[20]

Iuravi lingua, mentem iniuratam gero.

Regulus vero non debuit conditiones pactionesque

(16) *Pirata non est perduellium num. d.* Edd. nonnulli vett. et Mss. *ex perduellium numero*. In aliis nonnullis *definitus* omissum; unde I. M. Heusinger. suspicabatur id e glossemate ortum esse, quum aliquis in margine adscripsisset *pirata definitur*. Recte vero I. F. Heusingerus post Graevium vulgatam lectionem defendit, hac interpretatione verborum adiecta: *Pirata non continetur numero iustorum hostium ac legitimorum adversus quos ius feciale iuraque alia servanda sunt.*

(17) Cum sententia Hertius, n. 3, ad Pufendorf. I. N. et G. IV, 2, 3, comparat Bruti illud in oratione ad populum de Caesaris caede apud Appian. Εμφ. II: Εἰ δ' ἐπιθυμήσει τις ἄλλος τυραννίδος, οὐδὲν πιστὸν ἐστι Ῥωμαίοις πρὸς τυράννους, οὐδ' εὔορκον. Beier.

(18) Vt si quis deceptus iuret, aut putet, se posse quod non potest; se habere, quod non habet. Facc.

(19) *More nostro.* Id est, adhibitis verbis ea formula, more Romanorum, qui dicebant *conceptis verbis iurare* vel *coniurare*, id est, simul iurare, propter praeiurationes eorum, qui verba praeibant. Facc.

(20) In Hippolyto v. 611, ἡ γλῶσσ' ὀμώμοχ' ἡ δὲ φρὴν ἀνώμοτος, quem ad versiculum multa utiliter collegit Valcken. Quod autem Cic. dicit *scite enim Euripides*, hoc non eo pertinet, quod ipsam illam sententiam laudet, sed quod Euripides uno versiculo scite expresserit iuramenti non ex animi sententia pronuntiati vim et naturam. — Euripidis sententiam exagitavit Arist. in Ran. 101 seq. 797 (775 sq.), 1579 (1520 sq.) et Cephisodorus, Isocratis discipulus, apud Athen. lib. III, pag. 122 (c. 35 pr.), eam impie (πονηρῶς) dictis recte annumerare videtur Gottlebero, laudanti Valckenarium ad Hippol pag. 231. At vero, ut rectius exposuerat Pufendorf. de I. N. et G. IV, 2, 11, Hippolytus nutrici iuraverat, se, quidquid ex illa auditurus esset, taciturum; sed, quum illa de adulterio et incestu cum noverca Phaedra proposuisset, abnuit, se fidem in tanto flagitio dedisse, nec ulla religione, ut id tegat, posse constringi. Propterea etiam additur, Regulum quidem non fuisse in ea causa, ut hac excusatione

bellicas et hostiles perturbare periurio. Cum iusto enim et legitimo hoste res gerebatur; adversus quem et totum ius fetiale, et multa sunt iura communia. Quod ni ita esset, numquam claros viros senatus vinctos hostibus dedidisset.[21]

XXX. At vero T. Veturius, et Sp. Postumius, quum iterum consules essent, quia, quum male pugnatum apud Caudium esset,[1] legionibus nostris sub iugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his:[2] iniussu enim populi senatusque fecerant. Eodemque tempore Tib. Numicius, Q. Maelius, qui tum tribuni plebis erant, quod eorum auctoritate pax erat facta,[3] dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque huius deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor et auctor fuit. Quod idem multis annis post C. Mancinus:[4] qui, ut Numantinis, quibuscum sine

uti deberet. Sed etiam Hippolytus Euripideus illius iurandi reverentia iuris rem tacet. Ceterum mallem legi *iuravit lingua*. Beier.

(21) Ita dediti Samnitibus sunt nudi vinctique consules, legati, quaestores, tribuni militum, cum duobus tribunis plebis, quod foedam pacem ad Furcas Caudinas cum iis iniussu populi romani fecissent, ut est apud Livium lib. IX, cap. 10. Facc.

(1) Cladem apud Caudium, Samnitium oppidum, a C. Pontio Samnite acceptam (vid. Cato Mai. cap. 12, 41; Liv. IX, 2-6, et Flor. I, 17, 9), Orosius refert ad annum 426 ab Vrb. cond. Pighius in Annal ad annum 432; Gruterus in Liv. edit. ad annum 433. De more victos sub iugum mittendi vid. Liv. III, 28, et IX, 6. Gern. — At vero negligentius et ibi loquutus videtur Cicero et hic, *male pugnatum*. Etenim angustiis ad Caudium, oppidum in Samnio inter Calatiam et Beneventum, inclusi, dederant se, non tentato praelio. Beier.

(2) *Dediti sunt his*. Sed a Samnitibus non recepti sunt. Beier.

(3) Consules intra montium angustias adacti, consuluerant tribunos plebis, eorumque auctoritate cum Samnitibus pacem egerant. Facc.

(4) Ignominiosam Mancini pacem memorat Epitome Liviana, lib. LV. Eius deditionem Valer. Max. lib. II, c. 7. Facc. — Adde Flor. II, 13, 6. Sed non receptus est ab hostibus, teste Appiano, Hisp. pag. 301, et Zonar. Annal. t. II. Vide Freinshe-

senatus auctoritate foedus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam L. Furius et S. Attilius ex senatusconsulto ferebant; qua accepta, est hostibus deditus. [5] Honestius hic, quam Q. Pompeius, [6] quo, quum in eadem causa esset, deprecante, accepta lex non est. Hic ea, quae videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas: apud superiores, utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est. At non debuit ratum esse, [7] quod erat actum per vim. Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. [8] Cur igitur ad senatum proficiscebatur, quum praesertim de captivis dissuasurus esset? Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim suo iudicio stetit, sed suscepit causam, ut esset iudicium senatus: [9] cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Poenis redditi essent. Ita incolumis in patria Regulus restitisset. Quod quia patriae non utile putavit, idcirco sibi honestum, et

mium ad Flor. I, 16, 12, et Vell. Patere. II, 1, 5. Gern.

(5) Non magis tamen ab his receptus, quam superiores. Vide Freinshem. ad Flor. lib. III, 16, 12. *B.*

(6) *Q. Pompeius) Nepos*, seu *Rufus*; qui ann. 613, in turpissimo foedere Numantino, quod ab eo consule anno priore, re male gesta, ictum fuerat (teste Liv. LIV pr. Eutr. IV, 8, 1), infitiando *callide improbus* fuisse iudicatur Fin. II, 17 54, et in Appiani libro VI de reb. Hisp. c. 79, p. 509 sq. Et hunc quidem supplicem gratia impunitum habuit, quod iam iudicata ea causa esset, teste eod. cap. 83, et Velleio II, 1, 4. Beier.

(7) *At non debuit.* Novum argumentum adversus Regulum, ad quod Cic. respondet. — *At non debuit ratum esse, quod erat actum per vim.* Sic sane senserant et philosophi et ICti. Negat hoc Grotius, et contendit vi aut metu extorta promissa ad praestandum promissum obligare; de Iure belli et pacis, II, c. 12, § 7; sed refellitur a Pufendorfio de Iure naturae et gentium, III, cap. 6, § 12, quem vide, et lib. IV, cap. 2, § 5. Graev.

(8) Revera enim viro forti, nullum cruciatum timenti, vis adhiberi non potest. Facc.

(9) *Non ... stetit.* Non suo contentus iudicio, non eo tantum nixus fuit, *sed suscepit causam*, ad senatum

sentire illa et pati, credidit. Nam, quod aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum: immo vero esse, non fieri.[10] Est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec quia utile, honestum est; sed quia honestum, utile. Quare ex multis mirabilibus exemplis, haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius aut praestantius.

XXXI. Sed ex tota hac laude Reguli, unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuerit. Nam quod rediit, nobis nunc mirabile videtur: illis quidem temporibus aliter facere non potuit. Itaque ista laus non est hominis, sed temporum. Nullum enim vinculum ad adstringendam fidem iure iurando maiores arctius esse voluerunt. Id indicant leges in XII Tabulis,[1] indicant sacratae,[2] indicant foedera, quibus etiam cum hoste devincitur fides; indicant notiones animadversionesque censorum;[3]

agendam: publici negotii patronus esse voluit. Bouil.

(10) *Immo vero esse.* Nam si natura sua honestum non esset, fieri nullo modo posset. Facc. — Wolfius subintelligit *dicendum est*. Pearc. *ego aio id*: facilius est subaudire *aiunt*. M. Heus.

(1) I. M. Heusingerus malebat legi: *id indicant leges sacratae*, suspicatus nimirum verba *in XII tabulis* e glossa accessisse.

(2) *Sacratae.* Leges de tribunis plebis latae post exactos reges. Facc. — Reizius annotavit haec: « Leges sacratae dictae, vel quod earum nonnullae agebant de iureiurando, idque imponebant, vel quod in eas populus iurasset, ut apud Dionys. Halicarn. 8, 89. Nisi dicas intelligi a Cicerone leges sacratas anno 261. Nam religio sacramenti militaris populum tum sub signis continuit. Heynius ad Garv. » Vide p. Balbo, c. 14, 33, et Ernest. Clav. Cic. Commemorantur autem leges XII Tabb. et sacratae non ex eo, quo latae sunt, ordine: hae enim sunt illis antiquiores, sed latius patet duodecim Tabularum vis. Gern. — De his legibus plura videsis apud Beierum.

(3) *Notio* proprie dicitur de morum magisterio. Errat Degen. si *notiones* et *notationes*, ut vulgo legitur, eodem sensu dici putat. Vid. Schutz. ad orationem pro Sextio, cap. 25, et de severitate hac censoria h. l. 115 pr. Brier.

qui nulla de re diligentius, quam de iure iurando, iudicabant. L. Manlio, A. F. quum dictator fuisset, M. Pomponius, tribunus plebis, diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset: [4] criminabatur etiam, quod Titum filium, qui postea est Torquatus appellatus, [5] ab hominibus relegasset, et ruri habitare iussisset. Quod quum audivisset adolescens filius, negotium exhiberi patri, accurrisse Romam, et cum prima luce [6] Pomponii domum venisse dicitur. Cui quum esset nuntiatum; quod [7] illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur; surrexit e lectulo, remotisque arbitris, ad se adolescentem iussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit, iuravitque, se illum statim interfecturum, nisi ius iurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum. Iuravit hoc coactus terrore Pomponius. Rem ad populum detulit; docuit, cur sibi causa desistere necesse esset; Manlium missum fecit. Tantum temporibus illis ius iurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem

(4) Occasione belli recte conficiendi ductus, ut scribit Valerius Maximus lib. V, cap. 4. Facc. — Adde Liv. VII, 4.

(5) I. F. Heusinger. facilius se adduci profitetur, ut verba *qui postea est Torquatus appellatus* e glossatore adiecte esse credat, quam ut Ernestio assentiatur, qui infra sub finem huius capitis verba *atque hic T. Manlius ... acerbe severus in filium* insititia esse putabat.

(6) Apud Nonium in v. *Lux* locus e M. Tullii de officiis lib. III, quo Nonius ostenderat, veteres *lucem* masculino genere dixisse, librariorum culpa excidit. Suspicatur itaque Mercerus hoc Ciceronis loco Tiburticensem grammaticum in suis exemplaribus legisse *et primo luci*. In antiquissimis codicibus scriptum fuisse *et cum primo luci* ex hoc etiam mihi fit probabile, quod Anemoecium *et cum primo lucis* edidisse video. I. F. Heus.

(7) *Qui illum iratum.* Hanc lectionem ex antiquissimo Menulii duobusque optimis Langii libris, it. Gu. 1, revocavit I. F. Heusingerus. Vulgo *quod illum iratum.*

ab eo provocatus occiderat, torque detracto, cognomen invenit; cuius tertio consulatu Latini ad Veserim fusi et fugati,[8] magnus vir in primis, et qui perindulgens[9] in patrem, idem acerbe severus in filium.

XXXII. Sed, ut laudandus Regulus in conservando iure iurando, sic decem illi,[1] quos post Cannensem pugnam iuratos ad senatum misit Hannibal, se in castra redituros ea, quorum potiti erant Poeni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt,[2] vituperandi. De quibus non omnes uno modo.[3] Nam Polybius, bonus auctor inprimis, *scribit,*[4] ex decem nobilissimis,[5] qui tum erant missi,

(8) *Cuius tertio consulatu.* Torquati tertio consulatu, ann. Vrb. 413, *pugnatum esse haud procul radicibus Vesuvii montis, qua via ad Veserim ferebat,* scribit Liv. VIII, 8 extr. Cf. X, 28 ad f. Cic. Fin. I, 7, 23 ad f. Valer. Max. VI, 4, 1, p. m. Aurel. Victor. Vir. Illust. 26, 28. Veseria est fluvius, qui pro eodem cum Sabatho (hodie *fiume della Maddalena* vel *Fornello*) habetur, ad quem Veseris oppidum fuerit positum. Vid. Cam. Peregrinus de *Campania felice*, Diss. II, cap. 23, et Oberlinus ad Vibium Seq. pag. 189. De hoc praelio, quo primus se devovit Decius pater, vid. ad 4, 16. Beier.

(9) *Et qui perindulgens,* etc. Propter vexationem patri iratus esse poterat; sed singulari fuit pietate. In filium porro acerbius dicitur, quia in bello Latino filium obtruncari iussit, quod contra edictum suum extra ordinem pugnasset, et hostem, a quo fuerat provocatus, occidisset. Livius rem narrat in lib. VII, c. 7. Facc.

(1) *Decem illi.* De quibus legendus Livius in fine libri XXII, 61 et Gellius lib. VII, c. 18, qui paullo aliter rem narrat. Facc. — Vide quae dicta sunt ad I, 13, 40. Gern.

(2) *Si non redierunt.* Sic dubitanter loquitur scriptor, quia ea de re non constat inter auctores, ut ipse quoque scribit Livius. Facc.

(3) *Non omnes.* Quum elliptice dicatur *de quibus non omnes uno modo*, sp. *tradiderunt, memoriae prodiderunt*, facillime carere poteris glossemate *scribit*. Respicitur Polybii lib. VI Histor. cap. 56. Eodem modo cap. 26 pr. *Homerus* dicebatur *optimus auctor*, id est, fide dignissimus. Beier.

(4) Vulgo adiectum *scribit*, iam ab Ernestio et Heusingero uncis inclusum sustuli, quod abest Gu. 1, 3, et edit. Gryph. et Bald., qui post *revertisse* addunt *dicit*.

(5) Voc. *nobilissimis* Ernestius suspicabatur a glossatore quodam e Polybio adiectum esse, apud quem Hi-

novem revertisse, a senatu re non impetrata: unum [6] qui paullo post, quam egressus erat e castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus, Romae remansisse. Reditu enim in castra, liberatum se esse iure iurando interpretabatur: non recte. Fraus enim adstringit, [7] non dissolvit periurium. [8] Fuit igitur stulta calliditas, perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator et callidus [9] vinctus ad Annibalem duceretur. Sed illud maximum: octo hominum millia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti in castris fuissent a Paullo et Varrone consulibus. [10] Eos senatus non censuit redimendos, quum id parva pecunia fieri posset: ut esset insitum militibus no-

stor. VI, 56, est δίχα τοὺς ἐπιφανεστάτους.

(6) Vulgo additur *ex decem*, quae verba iam Ernestio et Heusingero suspecta et in Gu. 3 omissa delevi.

(7) *Adstringit.* Sententia haec est: fraudis fabrum scientem se scelere contaminare, quia sciens fallat adeoque ex animi sui sententia peieret. Insuper cavillatoria iurisiurandi interpretatio detrahit reverentiae summi numinis ob interpositam dei obtestationem, quem nemo astu deceperit. Vide Pufendorf. de I. N. et G. IV, 2, 12, ibique Mascovii n. 4. Beier.

(8) Verba *Non recte. Fraus enim astringit, non dissolvit periurium* suspecta videbantur I. F. Heusingero, etsi recte iudicabat hoc iis significari, *periurium fraude non excusatius fieri, sed atrocius.* Ernestius nomen *periurium*, quod a glossatore inculcatum putabat, uncis inclusit, recte dissentiente I. F. Heusingero, qui vulgatam lectionem, optimorum Langii, Fabricii et Gruteri librorum auctoritate confirmatam, sic interpretatur, ut metaphora ducta sit a scopis aut similibus rebus, quae quo arctius constringuntur, eo maiorem vim et firmitatem capiunt, dissolutae vero dilabuntur.

(9) Ernestius legere malebat, deleta copula, *ut ille veterator callidus.* Opponit I. F. Heusingerus locum Ciceronis Verr. III, 14, *deinde in hoc homo luteus etiam callidus ac veterator esse vult.* Attamen utriusque loci non prorsus eadem structura est. Certe in hoc loco si copulam servandam duxeris, melius fuerit transponere verba: *ut ille callidus et veterator vinctus*, etc.

(10) Qui ad Cannas romano exercitui praefuerent. Bott.

stris aut vincere aut emori. Qua quidem re audita, fractum animum Hannibalis scripsit idem, [11] quod senatus populusque romanus rebus afflictis tam excelso animo fuisset. Sic honestatis comparatione, ea, quae videntur utilia, vincuntur. [Acilius [12] autem, qui graece scripsit historiam, plures ait fuisse, qui in castra revertissent, eadem fraude, ut iure iurando liberarentur, eosque a censoribus omnibus ignominiis notatos]. Sit iam huius loci finis. [13] Perspicuum est enim, quae timido animo, humili, demisso, fractoque fiant (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod sibi opus esse videretur, non quod rei publicae, censuisset, aut domi remanere voluisset), non esse utilia, quia sunt flagitiosa, foeda, turpia.

XXXIII. Restat quarta pars, [1] quae decore, moderatione, modestia, continentia, temperantia, continetur. Potest igitur quidquam esse utile, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici [2] atque Annicerii philosophi nominati omne

(11) *Scribit idem* reduxit I. F. Heusingerus e Gu. 2, 3, 4, 5, et ed. Gryph.

(12) I. M. Hensing. omnia ista quae h. l. antecedunt verba *Sed illud maximum ... ea quae videntur utilia, vincuntur* a mala manu accessisse; I. F. Heusingerus vero locum transpositione verborum *Acilius, qui graece ... notatos*, ita sublevandum censebat: *De quibus non omnes uno modo. Acilius, qui graece scripsit historiam, plures ait fuisse, qui in castra revertissent, eadem fraude, ut iure iurando liberarentur, eosque a censoribus omnibus ignominiis notatos. Polybius autem bonus auctor imprimis ex decem etc* Et haec quidem ratio locum hunc expediendi nobis optima esse videtur, quam si sequaris, verba *sed illud maximum ... utilia, vincuntur*, facile possunt ab interpolationis suspicione vindicari.

(13) Malim cum Pal. 1, Gruteri: *sed iam huius loci finis sit*. Paullo post *quod sibi opus esse* I. F. Heusingerus revocavit iubentibus Gu. 1, 2, 3, Pal. 1, Gruteri et duobus Cockmanni. Vulgo *quod ipsi opus esse videretur*.

(1) Quartus honestatis fons, ex quo ducuntur officia, temperantia est, quae virtutes alias complectitur sibi affines. Facc.

(2) Aristippus Cyrenis in Africa

bonum in voluptate posuerunt; virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis. Quibus obsoletis floret Epicurus, eiusdem fere auditor auctorque sententiae.[3] Cum his viris equisque,[4] ut dicitur, si honestatem tueri ac reti-

natus. Eius discipulus Anniceris. Ille sectam instituit, hic propagavit, exigua mutatione facta. Sed sectae Cyrenaicorum et Anniceriorum Ciceronis aevo obsoleverant. Florebant Epicurei, qui utile putabant ad beate vivendum voluptates conquirere. Facc. — Constructio verborum est: *atqui ab Aristippo sc. profecti, Cyrenaici atque Anniceril philosophi nominati;* quod iam I. F. Heusiugerus monuit. Eius vero patruo placebat: *At, qui ob Aristippo.* Idem Chapmannus probabat, qui deinde etiam legi malebat *et qui Annicerii.* Ceterum verba *philosophi nominati* ita displicebant I. F. Heusiugero, ut si codex aliquis addiceret, vel utrumque, vel certe posterius vocabulum esset eiecturus. — Sed bene agitur, quod nullus addicit. Sensus hic est: *philosophi, qui Cyrenoicorum ab Aristippo atque Anniceriorum nomen repererunt.* Erat enim Aristippus Cyrenis in Africa natus. Beier.

(3) *Eiusdem fere adiutor.* Discrepabat Epicurus a Cyrenaicis in fonte voluptatis speriendo, quum voluptatem in vacuitate doloris poneret, latiusque patere voluptatem iudicaret quam Aristippus. Vid. Fin. I, 11, 39, Plut. Sympos. I, prob. 4. Gern. — Tum *auctor sententiae* dicitur, qui eam commendat, βεβαιωτής, ut cap. 27 pr. Epicurus autem paullo verecundior fuit in voluptatis fonte aperiendo eiusque natura explicanda. Distinxit enim ἡδονὴν ἐν κινήσει, *in motu voluptotem,* i. e. *qua sensus dulciter ac iucunde movetur,* eamque Cyrenaicis, i. e. luxuriosis (ἀσώτοις) relinquebat, et ἡδονὴν ἐν στάσει vel καταστηματικήν, *voluptatem stantem,* vel *stabilem,* i. e. *non dolere sine iucundo motu,* praeter quod nihil desiderabat. Vid. Fin. II, c. 7 sq. § 24 sqq. 10, 30 sqq. 23, 75. Epicurum autem porcorumque huius ex hortis gregem, quoties occurrit, insectatur Cicero, iniquius ille quidem, si Κηπολόγου illius sententiam non traxeris in Invidiam, sed laudabili tamen studio, quod nimis dociles Romanos ad hanc virtuti inimicam sententiam quae auctoritatem afferret peccandi, accipiendam videret, ut bene monuit Lilie, commentat. I, p. 25. Cf. Fin. II, 14, 44. Itaque *cum his* sibi *decertandum* censebat *viris equisque:* i. e. obiecto eis virorum equorumque impetu. Eadem locutio usurpatur proprie in re militari Phil. VIII, c. 7. Beier.

(4) I. M. Heusingerus monuerat, non coniungendum esse *cum his viris equisque,* sed ita potius construendum *cum his decertandum est viris equisque;* quam patrui sui admonitionem ne quis forte supervacaneam iudicaret, I. F. Heusingerus narrat exortum

nere sententia est, decertandum est. Nam si non modo utilitas, sed vita omnis beata, corporis firma constitutione, eiusque constitutionis spe explorata, ut a Metrodoro scriptum est, continetur; certe haec utilitas, et quidem summa, [5] sic enim censent, cum honestate pugnabit. Nam ubi primum prudentiae locus dabitur? [6] An, ut conquirat undique suavitates? Quam miser virtutis famulatus, servientis voluptati! [7] Quod autem munus prudentiae? An legere intelligenter voluptates? [8] Fac nihil isto esse iucundius: quid cogitari potest turpius? Iam, qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quae est dolorum laborumque contemptio? Quamvis enim multis in locis dicat Epicurus (sicuti dicit) [9] satis fortiter de dolore; tamen non id spectan-

esse magistrum nescio quem, qui *cum his viris equisque*, interpretaretur *cum his Centauris*.

(5) *Haec utilitas*. Voluptatem revocat ad utilitatem, quia voluptarii trahuntur ad agendum ab illa, *quasi mercede aliqua*, ut loquitur Cicero in Academ. IV, cap. 46. Facc. — *Et quidem summa*. Summum enim bonum positum putabat in doloris vacuitate, hoc est, in firma perfectaque corporis constitutione, ab angore omni metuque libera. Id vero quale sit, et quomodo evertatur, habes in libro secundo de Finibus. Facc.

(6) *Prudentiae*. Iam, ut recte vidit Gernh. exigitur Metrodori sententia deinceps ad singulas honestatis partes, et primum quidem ad ea virtutis munera, quae ad ipsum in quoque referuntur. Beier.

(7) *Servientis voluptati*. Respexit hic philosophus illam *tabulam quam* aemulatus, ut videtur, Cebetem Thebanum, *Cleanthes verbis depingere solebat*, inque ea famulatum Virtutum, *quas ratio rerum omnium dominas, Epicurei voluptatum satellites et ministras esse voluissent*. Vid. Fin. II, 21, 69; Seneca de Benef. IV, 2 pr. Beier.

(8) Epicurei prudentiam collocant in eligendis voluptatibus, secernendo salutares a noxiis, magnas a parvis. Ita sapientia ab Epicuro dicitur, ut est in lib. I de Fin. c. 13, *artifex conquirendae et comparandae voluptatis*. Sapientia autem eo loco pro prudentia usurpatur. Facc.

(9) *Sicuti dicit* pro vulg. *sicut hic dicit*, adiuvantibus Ms. Gu. 3, in quo est *sicut dicit*, et Langii libris, qui habent *sicut id dicit*, reposuit I F. Heusingerus.

dum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore. Vt, si illum audiam de continentia et temperantia, dicit ille quidem multa multis locis; sed aqua haeret, ut aiunt.[10] Nam qui potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica: libidines autem consectatrices voluptatis. Atque in his tamen tribus generibus,[11] quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. Prudentiam introducunt, scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, quum tradunt, rationem negligendae mortis, perpetiendique doloris. Etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo[12] possunt. Dicunt enim, voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri.[13] Iustitia vacillat, vel iacet potius, omnes-

(10) *Aqua haeret.* Incidit in obicem, expedire se nequit. Modus proverbialis, ductus ab aqua, cuius cursus impeditur. Facc. — Significat Epicurum parum secum in disputando constare. Translatum apparet vel a fluitantibus qui vado destituti huc atque illuc iactantur; vel certe ab oratorum clepsydra. Bouh.

(11) *Atque in his,* etc. Prudentiam, fortitudinem, temperantiam institutis ac principiis suis accommodant, ut est in lib. I de Fin. cap. 13 et sqq. et quidem non incallide. At iustitiae conciliandae nullam rationem inveniunt. Attamen hanc ipsam sibi conciliare conantur, ibid. cap. 16. Facc.

(12) Ed. Gryph. *quomodo.*

(13) *Voluptatis magnitudinem.* Expressit Cicero Epicuri κυρίαν δόξαν III, ap. Gell. II, 6 post m. et Diog. Laert. X, 139 extr. ὅρος τοῦ μεγέθους τῶν ἡδονῶν παντὸς τοῦ ἀλγοῦντος ὑπεξαίρεσις, h. e. *non crescere voluptatem, dolore detracto* (Tusc. III, 20, 46 extr.); *summam voluptatem esse nihil dolere; privatione doloris terminari summam voluptatem: ut postea variari voluptas distinguique possit, augeri amplificarique non possit* (Fin. I, 11, 37 sqq.). Dolor autem detrahitur cupiditatum et naturalium et necessariarum expletione, ut famis et sitis sedatione, qua continetur summa edendi et bibendi voluptas. Brem. — Cod. Goth. *voluptatis*

que eae virtutes, quae in communitate cernuntur, et in societate generis humani. Neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si haec non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur. Conferamus igitur in pauca. Nam ut utilitatem nullam esse docuimus, quae honestati esset contraria; sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphonem [14] et Dinomachum iudico, qui se dirempturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tamquam cum homine pecudem, copulavissent. Non recipit istam coniunctionem honestas, aspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum,[15] qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri et temperari potest. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus. Nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando ea, quae videtur [16] utilitas, honestati repugnat, diiudicanda res sit, satis est supra disputatum. Sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, [17] nulla potest esse ei cum honestate coniunctio. Nam, ut tribuamus aliquid

magnitudines doloris detractione fieri. Altera vero lectio quae a Mureto et in Palatinis et Graev. 1 est, rem ipsam exprimit. Vbi dolor detractus sit, *finiri* (*terminari*, ὁρίζεσθαι) voluptatem, neque *crescere* amplius, sed *variari*. I. M. Hevs.

(14) Multi libri Mss. *Calliphontem* quod praeferebat I. M. Heusingerus. Huius ex fratre nepos utrumque latine recte dici monuit.

(15) Vulgo addebatur *et malorum*, quod iam Muretus V. L. XIII, 3, glossatori tribuendum esse vidit.

(16) *Quae videtur* cum Heumanno et Pearcio rescripsit Heusing. Vulgo *videretur*.

(17) *Sin autem speciem*, etc. Si voluptas videatur utilis, ipsa quoque repellenda est, quemadmodum alia omnis sunt repulsa, quae speciem utilitatis haberent, nec tamen vere utilia essent. Facc.

voluptati, condimenti fortasse nonnihil, [18] utilitatis certe nihil habebit. [19]

Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia, magnum; sed perinde erit, ut acceperis. Quamquam hi tibi tres libri, [20] inter Cratippi commentarios, tamquam hospites, erunt recipiendi. Sed, ut, si ipse venissem Athenas (quod quidem esset factum, nisi me e medio [21] cursu clara voce patria revocasset) aliquando me quoque audires: sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea; [22] tribues his temporis quantum poteris: poteris autem, quantum voles. Quum vero intellexero, te hoc scientiae genere gaudere, tum et praesens tecum propediem, ut spero, et dum aberis, absens loquar. [23] Vale igitur, mi Cicero, tibique persuade, esse te quidem mihi carissimum; sed multo fore cariorem, si talibus monimentis praeceptisque laetabere. [24]

(18) *Condimenti.* Honestam hominis vitam efficit voluptas, non meliorem, nec utiliorem, sed paullo fortasse iucundiorem; *quatenus est imitatrix boni*, ut dicitur in primo de Leg. cap. 17. Facc. — Vide de Senect. cap. 13 et 14.

(19) *Vtilitatis certe nihil habebit.* Scil. speciem utilitatis habere voluptas potest, vere utilis esse non potest. Facc.

(20) Sic legit Aldus in septem suis et in antiquissimo Tettii codice, et recepit I. F. Heusinger. Vulgo *tibi hi tres libri.*

(21) Quum iter Athenas Cicero instituisset, revocatus est ab amicis, qui coeperant de rep. bene sperare. Sed spes omnis cito intercidit. Facc.

(22) Ita Grut., Gron., Ern., Heus. cum Gu. 1, 2, 3, 5. Alii *vox mea est.*

(23) *Vt spero, et dum aberis, absens loquar.* Cum filio, qui mox ad bellum sequutus est Brutum, teste Plutarcho in huius vita, cap. 24, 26, et in Cic. 45, coram loquendi spes frustrata est patrem, qui anno proximo ab Antonio periit vel potius morte ad meritam immortalitatem transiit a. d. VII id. dec. senex, cui ad LXIV annos deessent dies XXVII. Eius vindex exstitit M. filius cos. an. Vrb. 723 cum Augusto. Vid. Plutarch in Cic. ad finem. Brier.

(24) *Monimentis praeceptisque*, etc. Lamb. invitis libris *monitis praeceptis* quod omnes fere improbant. *Moni-*

menta sunt libri, paterni amoris testes, quibus praecepta filio salutaria continentur. M. Heus. — Sed quum v. *monimentum* a *monere* derivetur, fieri posset, ut h. l. *monimenta* idem valeat atque *monita*, sensu, ut nobis videtur, non insolenti: sic Lambinus non adeo vituperandus esset, quamquam minime sequendus, repugnante librorum consensu. Bouil.

M. T. CICERONIS

CATO MAIOR

SEV

DE SENECTVTE

AD

T. POMPONIVM ATTICVM

M. T. CICERONIS

CATO MAIOR

SEV

DE SENECTVTE

AD

T. POMPONIVM ATTICVM

SVMMARIVM

Libellum hunc de Senectute Cicero ann. Vrb. cond. 709 initio, vel anno superiore exeunte conscriptum ad T. Pomponium Atticum misit eo consilio, ut quum ipse annum sexagesimum tertium, Atticus autem sexagesimum sextum ageret, communi senectutis onere et se et amicum levaret. Simul curas Attici ex republicae statu post Caesaris caedem hoc opusculo levare volebat. Prima eius libri mentio fit Epist. ad Atticum XIV 21, scripta Puteolis v id. maii ann. Vrb. cond. 709. ubi « Legendus mihi, inquit, saepius est Cato maior ad te missus ». Deinde mense novembri eiusdem anni ad Attic. XVI, 11, scribit: « O Tite (i. e. librum de Senectute) tibi prodesse laetor ». Hanc igitur disputationem tribuit M. Catoni Censorio, seni, quem fingit cum Laelio et Scipione Africano minore colloquentem. Ex ipso autem dialogo perspicitur, cap. 5, tempus, quo Cicero eum habitum esse fingit, fuisse ann. Vrb. cond. 603, T. Quintio Flaminino et M' Acilio Balbo coss. quo anno Cato quartum et octuagesimum annum agebat, cap. 10. De Catonis huius vita vide quae diligenter collegit Wetzelius in Excursu ad Catonem et Laelium una cum Paradoxis a se ann. 1792 edito.

Initio dialogi Cicero Laelium et Scipionem facit admirantes, quod Cato senectutem tam facile ferat, plerisque senibus sic odiosam, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere. Respondet Cato stultum esse de senectute queri, quam ut adipiscantur omnes optent, eamdem accusent adepti. Et quod aiant eam citius obrepere quam putassent, id ineptum esse, quod nemo eos coëgerit, falsum putare, et quod iis non minus gravis foret senectus, si octingentesimum annum agerent, quam si octogesimum, cap. 2. Petentibus igitur Laelio et Scipioni, ut Cato exponat, quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possint, senex ille sapiens gratificatur, ac primum ait se multos saepe vidisse, qui senectutem deplorarent, tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent, tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. Harum querelarum culpam in moribus esse ostendit, non in aetate. Et quum Laelius regessisset, fortasse dicturum esse quempiam, Catoni, propter opes et copias et dignitatem, tolerabiliorem senectutem videri, quod non possit multis contingere; Cato non quidem negat esse istuc aliquid, sed nequaquam tamen in isto omnia esse; aptissima enim senectutis arma esse artes exercitationesque virtutum, iucundissimamque esse bene actae vitae conscientiam multorumque benefactorum recordationem, cap. 3, quod Q. Fabii Maximi Cunctatoris exemplo illustratur, cap. 4.

Nec solum eos, qui rebus gestis inclaruerint, senes iucunde vivere, sed eos quoque qui quiete et pure et eleganter aetatem egerint, quod Platonis, Isocratis, Gorgiae, Ennii exemplis confirmatur, cap. 5.

Iam exponit causas quatuor, quibus homines adducantur, ut senectus ipsis misera videatur; unam, quod avocet a rebus gerendis; alteram, quod corpus faciat infirmius; tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus; quartam, quod haud procul absit a morte, cap. 5 extr.

Primam igitur querelam « quod senectus avocet a rebus gerendis » refellit multorum exemplis, qui senes, vel infirmis corporibus multas res bene administraverint, in primis Appii Claudii Caeci, et suo ipsius exemplo, cap. 6. Nec verum esse semper, quod multi querantur, senibus memoriam minui; id quod multorum exemplis convincitur senum in studiis viventium, ostenditurque senes non modo superioris vitae studia recolere, sed etiam quotidie aliquid addiscere posse. Obiter Caecilii probrum senectuti obiectum, quod senex multa,

quae non velit, videat, et quod se aliis odiosum esse sentiat, refutatur, cap. 8.

Alteram vero querelam «quod senectus corpus faciat infirmius» refutat exemplis Sex. Aelii Paeti, Tib. Coruncanii, P. Crassi qui ad extremam usque senectutem iura praescripserint civibus. Neque vero oratorem prorsus languescere senectute, quamvis eius munus non ingenii solum sit, sed laterum etiam et virium. Praeterea satis esse virium senectuti ad adolescentulos docendos, instituendos, et ad omne officii munus instruendos. Saepe autem defectionem virium adolescentiae potius vitiis effici, quam senectutis. Contrarium illustratur Cyri, L. Metelli, Nestoris et suo ipsius exemplo, cap. 10. Denique si vires negentur in senectute esse, ne postulari quidem eas a senectute. Nam legibus et institutis vacare hanc aetatem muneribus iis, quae non possint sine viribus sustineri. Resistendum igitur senectuti, eiusque vitia diligentia compensanda esse; de quo tum praeclara quaedam praecepta dantur, tum Appii Caeci et suo ipsius exemplo confirmantur, cap. 11.

Sequebatur tertia vituperatio senectutis, quod eam dicerent «carere voluptatibus». Haec refellitur primum Archytae Tarentini oratione, qua nullam capitaliorem pestem, quam corporis voluptatem hominibus a natura datam esse docuerat; deinde afferuntur exempla L. Flaminini a se censore ob libidines senatu moti, Curii et Coruncanii, qui, audita Epicuri de voluptate doctrina, ut ea Pyrrho et Samnitibus persuaderetur, quo facilius vinci possent, optaverint; ut non modo vituperatio nulla, sed summa laus senectutis sit, quod ea voluptates nullas magnopere desideret. Neque tamen honestis voluptatibus carere senectutem. Frui enim conviviis, amicorumque sermonibus, frui pabulo studii atque doctrinae. Praeterea magnas esse voluptates agricolarum, quae nec ulla impediantur senectute, sibique ad sapientis vitam proxime videantur accedere, cap. 15-17. Praeterea senectutem, honoratam praesertim, tantam habere auctoritatem, ut ea pluris sit quam omnes adolescentiaevoluptates, cap. 17 extr., 18. Omnino eam esse senectutem laudandam, quae fundamentis adolescentiae constituta sit; denique si senes dicantur esse morosi, anxii, iracundi, difficiles, etiam avari, haec omnia vitia morum esse, non senectutis, cap. 18 extr.

Quartam, quae restabat, vituperationem senectutis «quod haud procul absit a morte» ita confutat, ut miserum dicat esse senem,

qui mortem contemnendam esse, in tam longa aetate non viderit; deinde adolescentiam multo plures mortis casus habere quam senectutem; nihilque esse, quod dicatur, adolescentem certe sperare diu se victurum, quod senex sperare non possit. Omnia vero quae secundum naturam fiant, habenda esse in bonis. Nihil autem magis esse secundum naturam quam senibus emori, quod idem saepe contingat adolescentibus, adversante et repugnante natura. Vivendi autem finem esse optimum, quum integra mente certisque sensibus, opus ipsa suum eadem quae coagmentarit, natura dissolvat. Itaque ipsam satietatem vitae senibus tempus maturum mortis afferre. Maximam autem senectuti consolationem esse in spe immortalitatis, de qua laudantur Pythagorae, Socratis apud Platonem in Phaedone, et Cyri maioris apud Xenophontem dicta, cap. 21, 22, et quantum sibi ipsi haec spes voluptatis et fiduciae afferat pulcherrimo epilogo declaratur, cap. 23.

I. O *TITE, si quid ego adiuvero, curamve levasso,*
Quae nunc te coquit, et versat in pectore fixa,
Ecquid erit pretii?

Licet enim versibus iisdem mihi affari, te, Attice, quibus affatur Flamininum

Ille vir, (1) *haud magna cum re, sed plenu' fidei.*

Quamquam certo scio, non, ut Flamininum,

Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.

Novi enim moderationem animi tui, et aequitatem; teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem et prudentiam intelligo. Et tamen su-

(1) *Ille vir.* Ennius non sane locuples, sed tamen testis et auctor idoneus, qui affatur T. Quintium Flamininum. Vide Columnam ad Ennii fragm. pag. 140. FACC.

spicor, iisdem rebus te, quibus me ipsum, interdum gravius commoveri: quarum consolatio et maior est,[2] et in aliud tempus differenda. Nunc autem mihi visum est de Senectute aliquid ad te conscribere. Hoc enim onere, quod mihi tecum commune est, aut iam urgentis, aut certe adventantis senectutis, et te, et me ipsum levari volo: etsi te quidem id modice[3] ac sapienter (sicut omnia) et ferre et laturum esse certo scio. Sed mihi, quum de senectute aliquid vellem scribere, tu occurrebas dignus eo munere,[4] quo uterque nostrum communiter uteretur. Mihi quidem ita iucunda huius libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et iucundam senectutem. Numquam igitur satis laudari digne poterit philosophia, cui qui pareat, omne tempus aetatis sine molestia possit degere. Sed de ceteris[5] et diximus multa, et saepe dicemus: hunc librum[6] de senectute ad te misimus. Omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Chius, ne parum esset auctoritatis in fabula;[7] sed M. Catoni seni,[8] quo maiorem auctoritatem haberet oratio; apud quem Laelium et Scipionem facimus admirantes, quod

(2) Maioris operae; quod referri debet ad statum civitatis. Facc.

(3) Vere sic cod. C. Langii, item Pith. et Graev. idque firmatur Charisii et Sosipatri auctoritate. Alii olim *modeste*.

(4) *Tu occurrebas d.* Schutz. in A. *in mentem veniebas*. Comp. de Div. II, 1, 1. Gern.

(5) *De ceteris*, aetatis temporibus et vitae partibus, quibus medetur philosophia. Facc.

(6) Lambin. *nunc librum*.

(7) *Vt Aristo Chius; parum enim esset auctoritatis in fabula* Graev. cum Mss. nonnullis.

(8) *M. Catoni*. M. Porcius Cato, de quo Livius lib. XXXIX, cap. 40, cognomento *Censorius* dictus est, modo etiam *Priscus*, modo *Maior*, modo *Senior*. Facc. — Quartum annum et octogesimum agebat Cato, tum quum hunc sermonem haberet. Vid. cap. 10, 32. Adde Lael. cap. 1. Gern.

is tam facile senectutem ferat, iisque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, [9] attribuito graecis literis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? iam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

II. Scipio. Saepenumero admirari soleo cum hoc C. Laelio, tum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod numquam senectutem tibi gravem esse senserim: quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere. — Cato. Rem haud sane difficilem, Scipio et Laeli, admirari videmini. Quibus enim nihil opis est in ipsis ad bene beateque vivendum, iis omnis gravis est aetas: qui autem omnia bona a se ipsis [1] petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturae necessitas afferat. Quo in genere in primis est senectus, quam ut adipiscantur, omnes optant; eandem accusant adepti:[2] tanta est inconstantia stultitiae atque perversitas. [3] Obrepere, aiunt, eam citius, quam putassent. [4] Primum, quis coëgit eos falsum putare?

(9) *In suis libris.* Origines, de quibus Nep. Cat. cap. 3; *ἀποφθέγματα*, de Offic. I, 29. Orationes, vide Liv. XXXIX, cap. 40; Brut. cap. 16 et 17; de iure civili, Orat. III, 33; de agricultura, Plutarch. Cat. cap. 25. Gern.

(1) Qui non aliunde pendent, nec extrinsecus suspensas habent vivendi rationes. Facc.

(2) Sic Ern. cum duodecim Aldi Mss. cod. Erf. et ed. Victor. Vulgo *adeptam.*

(3) Sic Lambin., Ern. Vulgo *tanta est inconstantia, stultitia atque perversitas.* Graevio placebat lectio codd. Langii *tanta inest stultitiae inconstantia atque perversitas.*

(4) Comp. illud Menecratis apud Stobaeum, tit. 117: *Γῆρας ἐπὰν μὲν ἀπῇ, πᾶς εὔχεται· ἢν δέ ποτ' ἔλθῃ, Μέμφεται· ἔστι δ' ἀεὶ κρεῖσσον ὀφειλόμενον.* Facc.

quî enim citius adolescentiae senectus, quam pueritiae adolescentia obrepit? Deinde, quî minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam octogesimum? [5] Praeterita enim aetas, quamvis longa, quum effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectutem. Quocirca si sapientiam meam admirari soletis (quae utinam digna esset opinione vestra, nostroque cognomine! [6]), in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem, tamquam deum, sequimur, eique paremus: a qua, non veri simile est, quum ceterae partes aetatis bene descriptae sint, extremum actum, [7] tamquam ab inerti poëta, esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum, et tamquam in arborum baccis terraeque frugibus, maturitate tempestiva quasi vietum et caducum. Quod ferendum est molliter sapienti. Quid enim est aliud, gigantum modo [8] bellare cum diis, nisi naturae repugnare? — LAELIVS. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certe, senes fieri, ante multo a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus. — CATO. Faciam vero, Laeli; prae-

(5) *Quam octogesimum.* Schutzius mavult *quam quum octogesimum.* Nihil favent codd. et edd. vett. qui constanter tenent vulgatam. Equidem, dum non aliunde quidquam opis peti possit, censeo, *quam octogesimum* idem esse q. *pro octogesimo*, ut lusus quidam verborum servaretur etiam per casus similitudinem, omisso *potius*, quod compensatur per vocem cum vi oppositam *octingentesimum.* GERN.

(6) Quod scilicet vulgo Catonem *sapientem* appellabant.

(7) *Extremum actum.* Est enim hominis vita in partes aetatis tamquam in actus scenicae poëseos divisa. FACC.

(8) Codd. nonnulli *gigantum more.*

sertim si utrique vestrum, ut dicis, gratum futurum est. — Scip. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tamquam aliquam viam longam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, 9 istuc, quo pervenisti, videre, quale sit.

III. Cato. Faciam, ut potero, Laeli. Saepe enim interfui querelis meorum aequalium (pares autem cum paribus, veteri proverbio, facillime congregantur) quae 1 C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant: tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent; tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu evenirent, reliquisque omnibus maioribus natu; quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela: qui se et

(9) Hanc aliquot Mss. lectionem probavit Lambin. recepit Ern. Vulgo *qua nobis quoque ingrediendum sit.*

(1) *Quae C. Salinator.* Relativum *quae* refertur non ad voces, sed ad sententiam. Alii leg. *quas*, al. *queis.* Facc. — Ernest. ex *interfui querelis* intelligi vult *audivique.* Schellerum in Observ. p. 238, qui, maximae interpunctionis signo ante *quae* posito, *quae* accipit pro *qualia* vel *quanta*, aut pro *quae* legi iubet *quam* cum exclamatione, refutavit Wetzellus. Bauerus ad Perizonii not. 4 ad Sanctii Minerv. II, 9, supplet *et* vel *nempe.* Habet haec structura, ad sensum magis quam ad grammaticam vim verborum *interfui querelis* accommodata, ut multa anacolutha apud Ciceronem et alios scriptores, suam quamdam excusationem quum in parenthesi interposita, quae inchoatae enuntiationis formam quodammodo obruit, tum in queralarum enumerandarum ratione, sic mente concepta, quasi scripsisset: *audivi querelas aequalium*; quae si praecederent, nemo magnopere verba *quae C. Salin ... deplorare solebant*, apposita miraretur. Cf. § 6, et Tusc. V, 29, 82, quem locum male tractatum ab Ernest. restituit A. Matthiae in Spicileg. observatt. de anacoluthis in Cic. pag. 7. C. Livius Salinator consul creatus est cum M. Valer. Messala, a V. C. 565. Vid. Liv. XXXVIII, 35. Pontifex mortuus est an. V. C. 583. Vid. Liv. lib. XLIII, cap. 11. Gern.

libidinum vinculis [2] laxatos esse non moleste ferrent, nec a suis despicerentur. Sed omnium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in aetate. Moderati enim, et nec difficiles, nec inhumani senes, [3] tolerabilem agunt senectutem. Importunitas autem et inhumanitas omni aetati molesta est. — LAEL. Est, ut dicis, Cato. Sed fortasse dixerit quispiam, tibi, propter opes et copias et dignitatem tuam, tolerabiliorem senectutem videri; id autem non posse multis contingere. — CATO. Est istuc quidem, Laeli, aliquid; sed nequaquam in isto sunt omnia: ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in iurgio respondisse, quum ille dixisset, non eum sua, sed patriae gloria splendorem assequutum: « Nec hercule, inquit, si ego Seriphius essem, nobilis; [4] nec tu, si Atheniensis esses, clarus umquam fuisses ». Quod eodem modo de senectute potest dici. Neque enim in summa inopia levis esse senectus potest, ne sapienti quidem; nec insipienti etiam in summa copia non gravis. Aptissima omnino sunt, Scipio et Laeli, arma senectutis, artes, exercitationesque virtutum, quae in omni aetate cultae, quum multum diuque vixeris, mirificos efferunt fructus, non solum quia numquam deserunt,

(2) Sic cum Ms. Pith., Graev., Langius, Gronov., Ern. Vulgo olim *qui se a libidinum vinculis*.

(3) *Nec inhumani senes*. Non morosi, non importuni. FACC. — *Difficiles* sunt, qui nihil concedunt gratiae; *importuni*, qui nullam habent temporis locive rationem: *inhumani* parum reverentur communem humanae naturae dignitatem; contra *moderati* non nimium sibi volunt ab aliis tribui. Molestum senem describit Horat. Art. Poët. vs. 173 sq. GERN.

(4) *Nobilis*. Plato Sympos. cap. 4 respondisse dicit Themistoclem: Οὔτ' ἂν αὐτός, Σερίφιος ὤν, ὀνομαστὸς ἐγένετο, οὔτ' ἐκεῖνος, Ἀθηναῖος. Plutarch. Themistocl. c. 18: Ἀληθεύων λέγεις, εἶπεν, ἀλλ' οὔτ' ἂν ἐγώ, Σερίφιος ὤν, ἐγενόμην ἔνδοξος, οὔτε σύ, Ἀθηναῖος. GERN.

ne in extremo quidem tempore aetatis (quamquam id maximum est), verum etiam quia conscientia bene actae vitae, multorumque benefactorum recordatio iucundissima est.

IV. Ego Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, adolescens ita dilexi senem, ut aequalem. Erat enim in illo viro comitate condita gravitas: nec senectus mores mutaverat. Quamquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen iam aetate provectum: anno enim post consul primum fuerat, quam ego natus sum, [1] cumque eo quartum consule adolescentulus miles profectus sum ad Capuam, [2] quintoque anno post ad Tarentum quaestor; deinde edilis quadriennio post factus sum; [3] quem magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego, quum quidem ille, admodum senex, suasor legis Cinciae de donis et muneribus fuit. Hic et bella gerebat, ut adolescens, quum plane grandis esset; et Hannibalem iuveniliter exsultantem patientia sua molliebat; de quo praeclare familiaris noster Ennius:

Unus, qui nobis cunctando restituit rem.
Non enim ponebat rumores ante salutem.
Ergo postque magisque [4] *viri nunc gloria claret.*

(1) Ita recte codd. et edd. Victor., Lang., Grut. etc. Idemque iam Contarenus V. L. p. 426, defenderat. Male olim vulgabatur *anno postquam consul primum fuerat ego natus sum.* Nam Cato maior natus est A. V. 519, et Q. Fabius Maximus cos. fuit A. V. 520 cum M. Pomponio.

(2) *Ad Capuam*. Id est, ad exercitum, qui erat ad Capuam. Sic infra *ad Tarentum*; Gern.

(3) Ita h. l. probantibus Car. Langio et Wetzelio correxit Pighius ad A. V. 549, qui tamen etiam *tertium consule* legi volebat pro *quartum consule*, quod recte defendit Wetzelius. Vulgo sic legebatur: *Anno enim post ... quintoque anno post ad Tarentum quaestor; deinde aedilis; quadriennio post factus sum praetor; quem magistratum*, etc.

(4) Langius a Mss. probante Grae-

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit? quum quidem, me audiente, Salinatori, [5] qui amisso oppido [6] fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti: *Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti: Certe*, inquit ridens: *nam nisi tu amisisses, numquam recepissem.* Nec vero in armis praestantior, quam in toga: qui consul iterum, Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit, restitit, agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti; augurque quum esset, [7] dicere ausus est, optimis auspiciis ea geri, quae pro rei publicae salute gererentur: quae contra rem publicam ferrentur, contra auspicia ferri. Multa in eo viro praeclara cognovi: sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem filii [8] tulit, clari viri et consularis. [9] Est in manibus laudatio: [10] quam quum

vio, *Ergo magisque magisque*. cf. de Off. I, 24.

(5) Est C. Livius M. F. M. N. *Salinator* qui cos. fuit A. V. 565 cum M. Valerio Messalla. cf. Ind. Histor. hoc nomine.

(6) *Amisso oppido*. Hannibal Tarentum occupavit a. V. 541, praeter arcem, quam M. Livius defendit usque ad an. 544. Vide Liv. XXV, 9-10; Plutarch. Fab. Max. cap. 23. Gern.

(7) *Augurque*, etc. Augur minime superstitiosus de avium volatu non valde laborabat, sed ea optimis auspiciis fieri dicebat, quae essent reipublicae salutaria. Facc.

(8) Vulgo *M. filii*. Praenomen sustulit Langius; constat enim filio praenomen fuisse Q.

(9) Consul fuerat cum Ti. Sempronio Graccho A. V. 540.

(10) *Laudatio*. Patris oratio de morte filii, quam se legisse Plutarchus scribit. Porro filium non Marcum, sed Quintum critici faciunt. Mortem Quinti filii, quem Livius, XXIV, 43, tradit ann. V. 540 cum Ti. Sempronio Graccho II cos. patri successisse, Plutarcho teste Fab. cap. 24 extr. ὡς ἀνήρ τε φρόνιμος καὶ πατὴρ χρηστὸς, ἤνεγκε μετριώτατα. Patris filio funebrem orationem habentis exemplum Drakenborchius in dictat. adfert e Suetonio Claud. cap. 1. Gern. — Queritur Cicero in Bruto istiusmodi laudationibus historiam rerum romanarum esse factam mendosiorem; *multa enim*, inquit, *scripta in iis sunt, quae facta non sunt, falsi*

legimus, quem philosophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo, atque in oculis civium magnus, sed intus domique praestantior. Qui sermo? quae praecepta? quanta notitia antiquitatis? quae scientia iuris augurii? Multae etiam, ut in homine romano, literae. Omnia memoria tenebat, non domestica solum, sed etiam externa bella; cuius sermone ita tum cupide fruebar, quasi iam divinarem id, quod evenit, illo exstincto, fore, unde discerem, neminem.

V. Quorsum igitur haec tam multa de Maximo? quia profecto videtis nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres [1] navalesve pugnas, ut bella a se gesta triumphosque recordentur. Est etiam quiete et pure et eleganter [2] actae aetatis placida ac lenis senectus; qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens mortuus est; qualem Isocratis, qui cum librum, qui Panathenaicus inscribitur, [3] quarto

triumphi, plures consulatus, genera etiam falsa, et a plebe transitiones; quum homines humiliores in alienum eiusdem nominis infunderentur genus. Lang.

(1) *Pedestres.* Pro terrestres, ut Drakenborch. monet in dictat. ad h. l. Gern.

(2) *Eleganter.* Wetzelius interpretatur innocenter. At quum *pura* vita it sceleris expers, *elegantia vitae* est in servandis decori officiis, in qua nihil est quod offendat, multa autem, quae optimo cuique comprobentur. Ita pro Sulla, cap. 28, summa *elegantia* cum *integritate*, et Ep. ad Famil. III, 8, *elegantius* et *iustius* iunguntur. Gern.

(3) *Panathenaicus.* Drakenborch. in dictat. haec monet: Hoc nomine Isocrates orationem suam inscripsit, vel quia eam recitavit publice festo Minervae Panathenaico, vel quia oratio haec continuit omnes laudes Atheniensium, qui erant in tutela Minervae. Theodorus vertens τὸν πανηγυρικὸν legit *Panegyricus*, quod est in uno codice Balduini. Conf. Val. Max. VIII, 7, 9. Gern.

et nonagesimo anno scripsisse se dicit, vixitque quinquennium postea: cuius magister Leontinus Gorgias, centum et septem complevit annos, neque umquam in suo studio atque opere cessavit. Qui, quum ex eo quaereretur, cur tamdiu vellet esse in vita, Nihil habeo, inquit, quod incusem senectutem. Praeclarum responsum, et docto homine dignum. Sua enim vitia insipientes et suam culpam in senectutem conferunt: quod non faciebat is, cuius modo mentionem feci, Ennius;

Sicut fortis equus, spatio qui saepe supremo
Vicit Olympia, nunc senio confectu' quiescit.

Equi fortis et victoris senectuti comparat suam: quam quidem probe meminisse potestis. Anno enim unde vicesimo post eius mortem, hi consules, T. Flamininus et M' Acilius facti sunt: ille autem Caepione, et Philippo iterum, consulibus, mortuus est: [4] quum ego quidem, V et LX annos natus, legem Voconiam [5] voce magna et bonis lateribus suasissem. Annos LXX natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quae maxima putantur onera, paupertatem [6] et senectutem, ut eis paene delectari videretur. Etenim, quum con-

(4) T. Quintius T. F. T. N. *Flamininus* et *M' Acilius* L. F. K. N. Balbus coss. fuerunt A. V. 603. Q. Marcius vero L. F. Q. N. *Philippus iterum*, cum Cn. Servilio e N. F. C. N. *Caepione* cos. fuit A. V. 584.

(5) *Voconiam*. Quam tulit Q. Voconius de coërcendis mulierum haereditatibus anno Vrb. 581. Facc. — Orationem, qua suasit legem, Livius commemorat Epit. XLI, et Gellius VII, 13. Laterum firmitatem, qua dicenti vox suppetit, in Catone laudat Valer. Max. VIII, 7, 1. Gern.

(6) *Paupertatem*. Drakenborch. in dictat. laudat Hieronymum in Chron. Euseb. 142, qui tradit, Ennium in monte Aventino habitasse, et pauperem podagrumque unius ancillae ministerio contentum fuisse. Gern.

templor [7] animo, reperio quatuor causas, cur senectus misera videatur: unam, quod avocet a rebus gerendis; alteram, quod corpus faciat infirmius; tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus; quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, causarum quanta quamque sit iusta unaquaeque, [8] videamus.

VI. A rebus gerendis senectus abstrahit? Quibus? an iis, quae geruntur iuventute [1] et viribus? Nullaene igitur res sunt seniles, quae, vel infirmis corporibus, animo tamen administrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paullus, pater tuus, Scipio, socer optimi viri, filii mei? ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, quum rem publicam consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant? Ad App. Claudii senectutem accedebat etiam, ut caecus esset; et tamen is, quum sententia senatus inclinaret ad pacem et foedus faciendum cum Pyrrho, non dubitavit dicere illa, quae versibus persequutus est Ennius:

Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
Antehac, dementes sese flexere?

ceteraque gravissime; notum enim vobis carmen est; et tamen ipsius Appii exstat oratio. [2] Atque haec ille egit [3] septem et decem annos post alterum consula-

(7) Ita Gulielm., Grut., Ern. Olim alii *complector*.

(8) Ita Contarenus Manut., Gruter. Ern. e Mss. Alii olim *quantum quaeque valeat, quantumque iusta sit unaquaeque*.

(1) Graevius et ed. Victor. et Mss. *in iuventute*.

(2) Cf. Brut. c. 16. Graece ipsam orationem reddidit Plutarch. Pyrrh. cap. 19. Gern.

(3) Ita scribendum esse vidit Er-

tum, quum inter duos consulatus anni decem interfluxissent,[4] censorque ante consulatum superiorem fuisset.[5] Ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse:[6] et tamen sic a patribus accepimus. Nihil igitur afferunt, qui in re gerenda versari senectutem negant, similesque sunt iis, qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, quum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant; ille autem[7] clavum tenens sedeat in puppi quietus. Non facit ea, quae iuvenes. At vero multo maiora et meliora facit. Non viribus, aut velocitatibus,[8] aut celeritate corporum res magnae geruntur; sed consilio, auctoritate, sententia;[9] quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. Nisi forte ego vobis, qui et miles, et tribunus,

nestius. Vulgo *atque hanc ille egit.* — Novum est, *egit orationem* pro *habuit orat. Agere* h. l. dixisse Cic. videri potest pro *habere*, ut oculorum, vocis, gestus vigorem significaret, qui Appium senem non defecisset, eodem iure, quo Orat. III, 56, 214: *Quae sic ab illo acta* (recitata) *esse constabat, oculis, voce, gestu, inimici ut lacrimas tenere non possent.* Ernesti.

(4) Mss. plerique, ut Pal. 1, 3, *interfuissent*: Grutero placebat *fuissent*, quod est in Pal. 2. Verum tamen videtur *interfluxissent*. Cos. primum fuerat A. V. C. 447, cum L. Volumnio, iterum cum eodem A. V. 457.

(5) Censor fuit A. V. 443, cum C. Plautio.

(6) *Grandem*. I. q. c. 4, *grandem natu*, nimirum aetatis anno fere septuagesimo, si anno quadragesimo tertio primum consul fuit. Gern.

(7) Ernestius scribendum putabat *ipse autem.*

(8) *Velocitates* non magis offendere debent, quam *fortitudines* Off. I, 22 extr. aut *tarditates* et *celeritates* ibid. c. 36. in C. et quinque Wld. est *corporis*. At recte opponit corpora, scil. iuvenum militantium, uni, scil. qui imperat. Quod autem Tusc. IV, 13, 31, ait: *velocitas autem corporis, celeritas appellatur;* alterum de ingenio vult adhiberi. *Velocitates* cernuntur h. l. in cursibus; *celeritas* est agilitas. Itaque Paullus Manut. non debebat suspicari *aut velocitatibus* abundare. Gern.

(9) Al. *scientia*: quae lectio non caret ratione. Facc. — Pal. 2 lectio *scientia* non est audienda. *Sententia* est eius, qui, quid fieri oporteat,

et legatus, et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, quum bella non gero. At senatui, quae sunt gerenda, praescribo, et quomodo: Carthagini, [10] male iam diu cogitanti, bellum multo ante denuntio; [11] de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. Quam palmam utinam dii immortales tibi, Scipio, reservent, ut avi reliquias persequare! [12] cuius a morte hic tertius et tricesimus est annus: sed memoriam illius viri excipient omnes anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, quum consul iterum, me consule, creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suae poeniteret? nec enim excursione, nec saltu, nec eminus hastis, aut cominus gladiis uteretur; sed consilio, ratione, sententia. Quae nisi essent in senibus, non summum consilium maiores nostri appellassent Senatum. Apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. [13] Quod si legere aut audire voletis externa, maximas res publicas ab

aperte dicit. De toto h. l. comp. Off. I, 22 et 23. Gern.

(10) *Carthagini*, etc. Perpetuus Carthaginis diruendae auctor dicitur a Paterculo in lib. II, c. 13. Deleta est triennio post mortem eius ab hoc Scipione, qui et ipse propterea Africanus dictus est. Livius lib. XLIV, c. 44. Facc. — Veram belli redintegrandi causam aperit Plutarch. Cat. M. c. 26. Gern.

(11) *Denuntio*. Cf. Flor. II, 15, 4: Cato inexpiabili odio Carthaginem delendam esse, et quum de alio consuleretur, pronuntiabat; et Liv. Epit. XLIX, nimirum quum post bellum Punicum secundum in Africam profectus vidisset, Carthaginienses iterum viribus augeri. Plut. l. l. c. 27. Gern.

(12) *Avi reliquias*. A Scipionis Afric. filio adoptatus. Vid. Liv. lib. XLIV, 44; Offic. I, 53, 121; Plut. Cato M. 15 extr. Pacis conditiones, quibus Carthaginem incolumem reliquerat, vide ap. Liv. XXX, 37. Gern.

(13) Graece scilicet γέροντες.

adolescentibus labefactas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

Cedo, qui vestram rem publicam tantam amisistis tam cito?

Sic enim percontantur, ut est in Naevii poëtae Ludo. Respondentur et alia, et haec in primis:

Proveniebant [14] *oratores novi, stulti, adolescentuli.*

Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis.

VII. At memoria minuitur. [1] Credo, nisi eam exerceas, aut si sis natura tardior. Themistocles omnium civium nomina perceperat. Num igitur censetis eum, quum aetate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi, qui sunt, sed eorum patres etiam, et avos. Nec sepulcra legens vereor, quod aiunt, ne memoriam perdam: his enim ipsis legendis redeo in memoriam mortuorum. Nec vero quemquam senum audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. Omnia, quae curant, meminerunt; vadimonia constituta; [2] qui sibi, quibus ipsi debeant. Quid iurisconsulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes? quam multa meminerunt? Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria: nec ea solum in

(14) Gulielm. e Ms. *proventabant*, et sic Pal. 2. — Gernh. post Lambinum *provehebantur ad res novi, stulti adolescentuli. Provehi*, inquit, significat ferocitatem adolescentulorum, ut *res* respondent *reip. Novi* autem sunt ignobiles, et *adolescentuli* substantivi vim, ut par erat, retinet. Bouh.

(1) Noster *Montaigne, Essais* III, dixit: *La vieillesse attache plus de rides à l'esprit qu'au visage.* Bouh.

(2) Vt *dies* vel *actio constituta* pro Caec. 11, 32. Qui certo die, quo se dixerat adfuturum, in iudicio non aderat (vadimonium deseruerat), causam perdebat. Gern.

claris et honoratis viris, [3] sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit; quod propter studium quum rem familiarem negligere videretur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quemadmodum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum, quasi desipientem, a re familiari removerent iudices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat, et proxime scripserat, Oedipum Coloneum recitasse iudicibus, quaesisseque, num illud carmen desipientis videretur. Quo recitato, sententiis iudicum est liberatus. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num, quos ante dixi, Socratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, [4] num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romae vidistis, Diogenem Stoicum, coëgit in suis studiis obmutescere senectus? an non in omnibus iis studiorum agitatio vitae aequalis fuit? Age, ut ista divina studia [5] omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos romanos, [6] vicinos et familiares meos, quibus absentibus [7] numquam fere ulla in agro maiora

(3) *Honoratis viris*. Qui honoribus funguntur et magistratus gerunt. Facc.

(4) Pro *Xenocratem* nonnulli legunt *Socratem*. Sed *Socrates* non erat post *Platonem* nominandus. Si quid mutandum esset, melius foret *num Socratem, num Platonem, num Xenocratem*.

(5) *Studia* abest Ms. Erf. non male iudice Ernestio.

(6) *Rusticos romanos*. Olim proceres romani in agris morabantur, et ubi consilium publicum desiderabatur, e villis arcessebantur in senatum: unde qui eos evocabant, plebeii *viatores* nominati. Inde honestum nomen plebeii ordinis *rustici romani*. I. F. Gronovius, de Sesterl. IV, 9, ubi vide plura. Bouil.

(7) Ernestio videbatur legendum esse: *quibus senibus numquam fere*

opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. Quamquam in illis [8] minus hoc mirum; nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere; sed iidem elaborant in eis, quae sciunt nihil omnino ad se pertinere:

Serit [9] arbores, quae alteri saeculo prosint,

ut ait Statius noster in Synephebis. [10] Nec vero dubitet agricola, quamvis senex, quaerenti, cui serat, respondere: Diis immortalibus, qui me non accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed etiam posteris prodere.

VIII. Melius Caecilius de sene alteri saeculo prospiciente, quam illud idem:

Aedepol senectus, si nihil quidquam aliud vitii
Apportes tecum, quum advenis, unum id sat est,
Quod diu vivendo, multa, quae non vult, videt.

Et multa fortasse, quae vult; atque in ea quidem,

ulla in agro maiora opera non fiunt. Sed correctione nihil opus est. Sic enim vulgata lectio interpretanda: *quorum in agris numquam fere ulla maiora opera fiunt, ita ut ipsi absint; sed adsunt potius quum seruntur, quum percipiuntur, quum conduntur fructus, et ipsi inspiciunt quid operae fiat a senis.* — *Quibus absentibus.* Si minus, ut L. Quintius, cap. 16, et Curius, ipsi arant, non tamen, nisi se praesentibus, a servis maiora certe opera fieri volunt, quorum quidem cura plus habet et delectationis, et utilitatis. Gern.

(8) *In illis* recte exponit Ernestius: *in illis negotiis, quorum fructus animus est.* Opponitur deinde: *sed iidem elaborant in eis.* Falsum igitur quod in quibusdam edd. legebatur *in aliis.*

(9) *Serunt* olim edd. nonnullae, scilicet ut pluralis antecedentibus conveniret. Sed in versiculo Statii erat *serit*, cf. Tusc. dispp. I, 14, ubi idem versiculus sic laudatur *serit arbores* ... etsi antecedit pluralis: *quod omnibus curae sunt* etc. Intelligendum est post *serit*, ex proxime sequentibus, *agricola.*

(10) Statius Caecilius, poëta comicus, cui palmam dat Vulcatius Sedigitus apud Gellium N. A. XV, 24. Vt Menandri fabulam Plocium verterat; vid. Gell. II, 23; III, 16:

quae non vult, saepe etiam adolescentia incurrit. Illud vero idem Caecilius vitiosius:

Tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum,
Sentire, ea aetate esse se odiosum alteri. [1]

Iucundum potius, quam odiosum. Vt enim adolescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur, leviorque fit eorum senectus, qui a iuventute coluntur et diliguntur; [2] sic adolescentes senum praeceptis gaudent, [3] quibus ad virtutum studia ducuntur. Nec minus intelligo me vobis, quam vos mihi esse iucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa, et semper agens aliquid et moliens; tale scilicet, quale cuiusque studium in superiore vita fuit. Quid, quod etiam addiscunt aliquid? ut Solonem versibus gloriantem videmus, [4] qui se quotidie aliquid addiscentem senem fieri dicit: [5] ut ego feci, qui graecas

sic etiam Συνεφήβους videtur e graecis latine reddidisse. Ex Hieronymo in Chron. apud Euseb. p. 145. Drakenborchius in dictat. ad h. l. docet eum mortuum esse anno post Ennium. Bötil.

(1) Hoc non idem est, quod supra c. 3 refutavit, quo senes sperni dicuntur ab iis, a quibus essent coli soliti. Aliud enim est ab aliquo contemni, aliud et odiosum esse.

(2) *A iuventute coluntur.* De hoc adolescentium officio vid. Offic. I, 34: *Est igitur adolescentis, maiores natu vereri, exque his deligere optimos et probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur;* compara II, 13, 46. Gern.

(3) Vt Socrates apud Platon. Rep. init. *χαίρω γε διαλεγόμενος τοῖς σφόδρα πρεσβύταις.* Gern.

(4) Versiculus est apud Plutarchum in Solone et ap. Schol. ad Sophoclis Antigonen v. 711:
Γηράσκω δ' αἰεὶ πολλὰ διδασκόμενος.

(5) Gruterus malebat: *ut Solonem versibus gloriantem videmus, se quotidie aliquid addiscentem senem fieri.* — *Senem.* Diog. Laert. I, ἐτελεύτησε δ' ἐν Κύπρῳ, βιοὺς ἔτη ὀγδοήκοντα. Aelian. Var. Hist. VIII, cap. 16: Ὁ δὲ οὖν Σόλων ὑπεργήρως ὢν τὸν βίον ἐτελεύτησεν. Lucian. Macrob. 18: Σόλων δὲ καὶ Θαλῆς καὶ Πιττακός. . . . ἑκατὸν ἕκαστος ἔζησεν ἔτη. Gern.

literas senex didici; quas quidem sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod quum fecisse Socratem in fidibus audirem, [6] vellem equidem et illud; discebant enim fidibus antiqui; sed in literis certe elaboravi.

IX. Nec nunc quidem vires desidero adolescentis (is enim erat locus alter de vitiis senectutis) non plus, quam adolescens, tauri aut elephanti desiderabam. Quod est, eo decet uti, et quidquid agas, agere pro viribus. Quae enim vox potest esse contemptior, quam Milonis Crotoniatae? [1] qui, quum iam senex esset, athletasque se in curriculo exercentes videret, adspexisse lacertos suos dicitur, illacrymansque dixisse, *At hi quidem iam mortui sunt.* Non vero tam isti, quam tu ipse, nugator: [2] neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil S. Aelius tale; nihil multis annis ante Tib. Coruncanius; nihil modo P. Crassus; a quibus iura civibus praescribebantur: quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. Orator, metuo, ne languescat senectute. Est enim munus eius non ingenii solum,

(6) Epist. IX, 22: *Socratem fidibus docuit nobilissimus fidicen. Is Connus vocitatus est*; ubi ut h. l. *discebant* fidibus dicitur, omisso verbo *canere*. Gern.

(1) *Milonis.* Sublatum in humeros taurum, aetate florente, per stadium ferebat, ut in capite sequenti. Facc. Plurima de Milone congessit Salvagni ad Ovid. Ib. 611, ed. Burm. De eius interitu vid. Valer. Max. IX, 12, extr. 9; Gell. Noct. Att. XV, 16, et Coel. Rhodiginum, Lect. antiq. X, 60, XI, 20. De Crotone, quae et bellicis gymnicisque studiis et Pythagorae disciplina floruit, vid. Heynii Opusc. Acad. lib. II, pag. 173 sqq. Gern.

(2) *Non vero* etc. Non tam lacerti tui, quam tu ipse mortuus es, Milo. Porro *nugatorem* vocat, quod stulte quereretur de naturae necessitate, et de amissione rei, quae nihili erat. Facc.

sed laterum etiam, et virium. Omnino canorum [3] illud in voce splendescit etiam, nescio quo pacto, in senectute; quod equidem adhuc non amisi; et videtis annos: [4] sed tamen est decorus sermo senis, quietus et remissus; facitque persaepe ipsa sibi audientiam diserti senis compta et mitis oratio. Quod si ipse exsequi nequeas, [5] possis tamen Scipioni praecipere et Laelio. Quid enim [6] iucundius senectute, stipata studiis iuventutis? [7] An ne eas quidem vires senectuti relinquemus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid potest esse praeclarius? Mihi vero Cn. et P. Scipiones, et avi tui duo, L. Aemilius et P. Africanus, [8] comitatu nobilium iuvenum fortunati videbantur. Nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires atque defecerint. Etsi ista ipsa defectio virium adolescentiae vitiis effi-

(3) Cantum quemdam obscuriorem intelligit, quem, Cicerone teste Orat. cap. 18, 57, significat Demosthenes et Aeschines, quum alter alteri obiicit vocis flexiones. Vid. Demosth. pro Corona, cap. 79. Conf. Brutus, cap. 88 extr. ubi Hortensio tribuit vocem canoram et dulcem. Contra ne canere videatur, oratori cavendum esse docet Quint. XI, 3; Homer. Troian. senes, Il. Γ, 150, cum cicadis comparat. Gern.

(4) Annum tunc agebat LXXXIV; cf. cap. 10.

(5) *Exsequi nequeas.* Si non possis dicere in foro et in curia, potes tamen praecepta domi aliis dare. Facc. — Quamquam Laelius et Scipio iam vivo Catone eloquentiae laude floruerunt; vide Brut. 21, 82 et 83. Gern.

(6) Vulgo *quid enim est.* In Ms. omissum verbum *est* delevi.

(7) *Studiis iuventutis.* Quod studiorum causa iuvenes apud senem sunt, quos doceat, instituat, etc. Neque est favor ille intelligendus (quod Wetzelius ait fieri posse), de quo cap. 8, 26. Nam ibi refutanda erat Caecilii sententia, senectutem esse odiosam: hoc loco docet, senectuti esse satis virium ad instituendos iuvenes. Exemplar Centronum exhibet *stipendiis iuventutis.* Gern.

(8) *Avi tui duo,* etc. Alter natura L. Aemilius Paullus, adoptione alter Facc.

citur saepius, quam senectutis. Libidinosa etenim et intemperans adolescentia effoetum corpus tradit senectuti. Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone,[9] quem moriens habuit, quum admodum senex esset, negat se umquam sensisse, senectutem suam imbecilliorem factam, quam adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer (qui quum quadriennio post alterum consulatum [10] pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio praefuit) ita bonis esse viribus extremo tempore aetatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere; quamquam est id quidem senile, aetatique nostrae conceditur.

X. Videtisne, ut apud Homerum saepissime Nestor de virtutibus suis praedicet? Tertiam enim iam aetatem hominum vivebat, nec erat ei verendum, ne vera de se praedicans nimis videretur aut insolens, aut loquax. Etenim (ut ait Homerus [1]) ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio; quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus: et tamen dux ille Graeciae nusquam optat, ut Aiacis similes habeat decem, at ut Nestoris; quod si acciderit, non

(9) *Apud Xenophontem.* Memor. II, 1, 31. Contra Seneca, epist. 58, Platonis exemplo docet, temperantiam iuventutis reddere senectutem et firmiorem et longiorem. Cyri sermonem ad filios Cambysem et Tanaoxarem habitum ex Xenoph. Cyri Discipl. VIII, 7, Cicero refert cap. 22. Gern. — *Admodum senex.* Cf. Divin. I, 23, de Cyro: *nam ad septuagesimum pervenit, quum XL natus annos regnare coepisset.* Gern.

(10) *Post alterum consulatum.* Quem L. Caecilius Metellus gessit an. Vrb. 506, primum an. Vrb. 502. Pontifex max. fuit an. Vrb. 510, usque ad annum 532, quum Cato natus esset anno 519. Gern.

(1) De Nestore Iliad. A. 249: Τοῦ καὶ ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδή· ut de Xenophonte Cic. Orat. 9, 32, *cuius sermo est ille quidem melle dulcior.* Gern.

dubitat, quin brevi Troia sit peritura. Sed redeo ad me. Quartum annum ago et octogesimum; equidem posse vellem idem gloriari, quod Cyrus: sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico, aut quaestor eodem bello, aut consul in Hispania fuerim, aut quadriennio post, quum tribunus militaris [2] depugnavi apud Thermopylas, M' Acilio Glabrione consule: sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit, nec afflixit senectus; non curia vires meas desiderat, non Rostra, non amici, non clientes, non hospites. Nec enim umquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, mature fieri senem, [3] si diu velis

(2) Ad eam rationem et C. Sulpicius tribunus militum secundae legionis qui praetor superiore anno fuerat apud Livium XLIV, 37. *et unus et viginti tribuni militum, consulares quidam praetoriique et aedilicii* ibid. XXII, 49. Graev. — Idem pro vulg. *nec afflixit*, eum Victorin, Iunta et Langio malebat *non afflixit*, quod, ut aptius et planius h. l. revocavi. — *Tribunus militaris.* Livius legatum consularem facit. Faec. — Vide Liv. XXXVI, 17. Cum Livio consentit Phlegon Trallianus de Mirab. c. 3, auctore Antisthene, Peripatetico, sive, ut Meursio placet, historico. Eumdem facit tribunum milit. Plut. l. l. c. 12 (comp. Cic. pro Murena, cap. 14, 32): Ἀκίλιος χιλιαρχῶν ἐπ' Ἀντίοχον τὸν μέγαν συνεξῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, et Appian. Syriac. pag. 97; Addend. Frontin. Strat. II, 4, 4; Aurel. Victor. de Vir. illust. c. 47. Manutius memoriae vitium in Cicerone deprehendit: constare, neminem post consulatum tribunum militum fuisse. Miratur etiam Ern. At vero ipse Livius XLII, 49: *Duo consulares tribuni militum cum eo missi, C. Claudius, Q. Mucius.* Cf. idem XLIII, 5, tum XLIV, 1, ibid. XXII, 49. Quibus locis omnibus auctoris fides confirmatur. Quid? quod T. Flamininus, quo imperatore Cato consularis tribunus militum fuit, Plutarcho teste vit. Flamin. cap. 20, καὶ γὰρ ἐχιλιάρχησεν αὖθις μετὰ τὴν ὑπατείαν, οὐδενὸς ἀπαίγοντος. Gern. —*Depugnavi ap. Th.*) *Depugnavi* est acriter pugnavi, ut Epist. ad Div. VI, 4, Tusc. IV, 22. De pugna apud Thermopylas ab Antiocho M. munita vide Liv. XXXVI, 16. Gern.

(3) *Mature fieri senem.* Quum vires valeant, quum vigeat aetas, iis frui quae senum propria sunt, otio et quiete; vide Erasm. Adag. *Mature fias senex.* Gern.

esse senex. Ego vero me minus diu senem esse mallem, quam esse senem ante, quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus.[4] At minus habeo virium, quam vestrum utervis. Ne vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis.[5] Num idcirco est ille praestantior? Moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum potest, quisque nitatur: nae ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiae per stadium ingressus esse Milo dicitur, quum humeris sustineret bovem vivum. Vtrum igitur has corporis, an Pythagorae[6] tibi malis vires ingenii dari? Denique isto bono utare, dum adsit; quum absit, ne requiras: nisi forte adolescentes pueritiam, paullum aetate progressi adolescentiam debeant requirere. Cursus est certus aetatis, et una via naturae, eaque simplex; suaque cuique parti aetatis tempestivitas[7] est data: ut et infirmitas puerorum, et fero-

(4) *Cui fuerim occupatus.* Cui me excusaverim propter occupationes seu veras, seu fictas. Facc. — Apud Plaut. Merc. II, 2, 16: *Non sum occupatus umquam amico operam dare.* Et idem Amphitr. fragm. *Herus Amphitruo occupatus.* C. Langius veretur, ne tota sententia ex margine irrepserit, et ne in aptum quidem locum. Nimirum sententia quadrat ad superiora: *Non curia vires meas desiderat,* etc. ad quae, interposita proverbii vituperatione, recurrit verbis *Itaque,* etc., ut fert sermo familiaris laxioribus vinculis ille quidem nexus. Baiss.

(5) Vegel. II, 14, *centurio eligendus est, qui sit magnis viribus et procera statura.* Gern.

(6) *Pythagorae.* Hunc potissimum Miloni opponit, utpote qui cum Milone Crotonae vixerit. Idem auctore Valerio Max. VIII, 7, extern. 2, ad Olympicum certamen descendit, maximamque scientiae sibi totius Graeciae admirationem conciliavit. Vid. Heynii Opusc. Acad. II, pag. 196 sqq. Gern.

(7) *Tempestivitas.* Apud Nonium legitur *tempestas:* quae vox ex illa contracta est, idemque hoc loco significat. Facc. — Nimirum ut *aetas* contractum est ex *aevitas.* Est autem *tempestivitas,* Graevio interprete, cuiuslibet aetatis naturalis proprietas, sicut in ordine anni veris tempestivitati flores, aestatis messes, autumni maturitas, hyemis frigus datum et

citas iuvenum; et gravitas iam constantis aetatis, [8] et senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat. Arbitror te audire, Scipio, hospes tuus avitus, Masinissa, quae faciat hodie, nonaginta annos natus: quum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non adscendere; quum equo, ex equo non descendere; nullo imbre, [9] nullo frigore adduci, ut capite operto sit; summam in eo esse corporis siccitatem; [10] itaque exsequi omnia regis officia et munera. Potest igitur exercitatio et temperantia etiam in senectute conservare aliquid pristini roboris.

XI. Non sunt in senectute vires? Ne postulantur quidem vires a senectute. Ergo et legibus et institutis vacat aetas nostra muneribus iis, [1] quae non possunt sine viribus sustineri. Itaque non modo, quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem, cogimur. At ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii aut omnino vitae munus exsequi

assignatum a natura, unde autumnam tempestivitatem Minutius Felix aliique vocant *autumnitatem*. Columell. III, 4. Gern.

(8) *Constantis aetatis.* Quae cap. 20 *media* dicitur; opponitur *mobilis aetas* iuvenum ap. Virgil. Georg. III, 165, comp. Cic. pro Q. Roscio, 16, 49. Gern.

(9) *Nullo imbre.* De Iulio tradit Suet. c. 57, *in agmine nonnumquam equo, saepius pedibus, anteibat, capite detecto, seu sol, seu imber esset.* Gern.

(10) *Corporis siccitatem.* Ernestius in Clav. Cic. interpretatur salubritatem, quum Dukerus ad Liv. Epit. L, suspicaretur legendum esse *corporis firmitatem*, quam Diodor. Sic. in Bibl. Photii, pag. 1161, dicit εὐτονίαν σώματος. Cic. Tusc. V, 34, 90: *Adde siccitatem, quae consequitur hanc continentiam; adde integritatem valitudinis.* Varro apud Non. sub h. v. *Persae propter exercitationes pueriles modicas eam sunt consequuti corporis siccitatem, ut neque spuerent, neque emungerentur, sufflatove corpore essent.* Gern.

(1) *Vacat aetas.* Interdum seniorum quoque delectus est habitus, ut apud Livium lib. VI, cap. 2. Nam summa pericula legibus non parcunt. Facc.

possint. At id quidem non proprium senectutis est vitium, sed commune valitudinis. Quam fuit imbecillus P. Africani filius, is [2] qui te adoptavit? quam tenui aut nulla potius valitudine? Quod ni ita fuisset, alterum ille exstitisset lumen civitatis. Ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, quum ne id quidem adolescentes effugere possint? Resistendum, Laeli et Scipio, senectuti est, eiusque vitia diligentia compensanda sunt. [3] Pugnandum, tamquam contra morbum, sic contra senectutem. Habenda ratio valitudinis; utendum exercitationibus modicis; tantum cibi et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis: nam haec quoque, nisi tamquam lumini oleum instilles, exstinguuntur senectute. Et corpora quidem defatigatione et exercitatione [4] ingravescunt; animi autem exercitando levantur. Nam quos ait Caecilius *comicos stultos senes*, [5] hos significat credu-

(2) Cn. Scipio Africani maioris filius, de quo Offic. I, 33, 121; Brut. 19, 77. Ern.

(3) *Eius vitia diligentia compensanda*. Diligenti cura valitudinis, inquit, sunt compensanda et resarcienda illa vitia, quibus obnoxia est senectus. *Diligentia* et paullo ante in hac notione usus est Tullius. Vires quas detrahit nobis quasi senectus, pensat diligentia: quae illa sit, proxime sequuturis verbis ostendit. Graev.

(4) In Pal. 2 est *exercitatione defatigatione*; itaque Gruterus suspicatur verba *et exercitatione* esse interpretationem prioris verbi; unde nata sit altera lectio *exercitationem defatigatione*, quae est in Pal. 1 et ed. Victor. et Langii. Graevius vero vel in vulgata lectione ἓν διὰ δυοῖν esse, ut sit i. q. *exercitatione defatigante*, vel si quid delendum sit, prius vocabulum *defatigatione* delendum esse statuit.

(5) *Comici senes* dicuntur, quales introducuntur a poëtis comicis, creduli, deliri, leves, amatores, stulti, qui facile decipiuntur a servis, ridiculi denique. Lamb.

los, obliviosos, dissolutos: quae vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavae, somniculosae senectutis. Vt petulantia, ut libido magis est adolescentium, quam senum; nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum: sic ista senilis stultitia (quae deliratio appellari solet [6]) senum levium est, non omnium. Quatuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat et senex et caecus. Intentum enim animum, tamquam arcum, habebat, nec languescens succumbebat senectuti. Tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos: metuebant servi, verebantur liberi, [7] carum omnes habebant; vigebat in illa domo patrius mos et disciplina. Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, [8] si ius suum retinet, si nemini emancipata est, si usque ad extremum spiritum dominatur in suos. [9] Vt enim adolescentem, in quo senile aliquid; sic senem, in quo est adolescentis aliquid, probo: quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo numquam erit. Septi-

(6) *Deliratio.* A re rustice translata. Plin. XVIII, 20: *Hoc quoque ubi consuetudo patitur, crate dentata, vel tabula aratro adnexa, quod vocant lirare operientes semina, unde primum appellata deliratio est.* Drekenborch. in dictat. melius duci putat a λῆρος. In quo non assentior. GERN.

(7) *Verebantur.* Alii *reverebantur.* Reveremur autem quos aetate, sapientia, dignitate antecedentes observamus; veremur, quorum imperata, ut ingenui homines, facimus, ut liberi parentum. GERN.

(8) Tantum retinet mentis et auctoritatis, ut se ipsa tueri possit. FACC.

(9) Graevius e Lambini libris et excerptis Pithoeani recepit: *si usque ad extremum spiritum vindicat ius suum.* Sane nec mihi satis placet *dominatur in suos*; neque tamen lectio *vindicat ius suum* probari potest, quum paullo ante praecesserit *si ius suum retinet.* Itaque nisi deletis his verbis in fine periodi legere velis: *si usque ad extremum spiritum ius suum retinet et vindicat*, praestat vulgatam servare, ita ut *dominatur in suos* nihil aliud significet, quam

mus mihi Originum [10] liber est in manibus; [11] omnia antiquitatis monumenta colligo; causarum illustrium, quaseumque defendi, nunc quum maxime conficio orationes; [12] ius augurum, pontificum, civile tracto; multum etiam graecis literis utor; Pythagoreorumque more, exercendae memoriae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Hae sunt exercitationes ingenii, haec curricula mentis; [13] in his desudans atque elaborans, corporis vires non magnopere desidero. Adsum amicis; [14] venio in senatum frequens, ultroque affero res multum et diu cogitatas; easque tueor animi, non corporis viribus. Quae si exsequi nequirem, tamen me lectulus [15] oblectaret meus, ea ipsa cogitantem, quae iam agere non possem: sed ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat

quod aote de Appio erat dictom: *tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos.*

(10) *Originum.* Horum librorum argumentum eaponit Corn. Nepos in vita Catoois, eap. 3, 4; comp. Brut. cap. 17, coll. cap. 85 extr. Gern.

(11) *Est in manibus.* Drakenborch. in dietat. ad h. l. haec notavit: In manibus esse dieitur de libro, qui ubique exstat et ab omnibus legitur (ut supra cap. 4, 12); sed h. l. alio sensu sumi debet, quum dicatur liber esse in manibus auctoris, qui ei componendo, poliendo, vel emeodando operam dat. Cie. ad Att. IV, 13, et XIII, 47. Duplici has significatione etiam aliam locutionem usurpari, *haberi in manibus*, docet Vorst. de Latin. falso susp. 7. Gern. — *Omnia antiquitatis monumenta.* Intelligere videtur in primis ἀποφθέγματα h. e. multa multorum facete dieta a sene Catone colleeta. Vid. Offic. I, 29. Gern.

(12) Ita legendum esse vidit Gronovius. Vulgo *quam maxime.*

(13) *Curricula mentis.* Metaphora sumpta a ludis Circensibus, io quibus iuvenes exercebantur. Facc. — *Curriculum petitionis* habet Cic. pro Murena, eap. 22, 46. Gern.

(14) Scil. in iudicio, ut pro Quiot. eap. 8, 30. Gern.

(15) In quo recumbebaot veteres meditationi vel scriptioni operam daturi. Gern.

senectus. Ita sensim sine sensu aetas senescit; [16] nec subito frangitur, sed diuturnitate exstinguitur.

XII. Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. O praeclarum munus aetatis, siquidem id aufert nobis, quod est in adolescentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytae Tarentini, [1] magni in primis et praeclari viri; quae mihi tradita est, quum essem adolescens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitaliorem pestem, quam corporis voluptatem, hominibus dicebat a natura datam: cuius voluptatis avidae libidines temere et effrenate ad potiundum incitarentur. Hinc patriae proditiones, hinc rerum publicarum eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci; nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret; stupra vero, et adulteria, et omne tale flagitium, nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptatis. Quumque homini sive natura, sive quis deus nihil mente praestabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quam voluptatem. Nec

(16) *Ita sensim sine sensu.* Παρόμοιον etiam vocalium allusione insigne; in quo decorum servat in Catonis persona. Nam saeculum illud figuris huiusmodi delectabatur: quale est Ennii illud, *O Tite, tute Tati, tibi tanta tyranne tulisti.* Et eiusdem ex Phoenice, *Stultus est qui cupita cupidus cupienter cupit.* Et Plauti in Menaechmis, *Non potui paucis plura plane proloqui.* Simile ex Eurip. Medea affert Victor. lib. XXXVI, cap. 10, et Turnebus e Cicerone, Advers. lib. VII, 19. Lang.

(1) *Archytae Tarentini.* Quem Diog. Laert. lib. VIII, 79, tradit et septies magistratum gessisse, et quum exercitui praeesset, numquam esse superatum. Idem Pythagoreus in geometria excelluit, et in arte mechanica. Vid. Gell. X, 12. Naufragio in litore Apuliae ad promontorium Matinum sepultus est. Vide Horatium Od. I, 28. Gern.

enim libidine dominante temperantiae locum esse; neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod quo magis intelligi posset, fingere animo iubebat, tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi [2] posset maxima. Nemini censebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. Quocirca nihil esse tam detestabile, tamque pestiferum, quam voluptatem; siquidem ea, quum maior esset atque longior, omne animi lumen exstingueret. Haec cum C. Pontio Samnite, [3] patre eius, a quo, Caudino praelio, Sp. Postumius, T. Veturius, consules, superati sunt, loquutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitia populi romani permanserat, se a maioribus natu accepisse dicebat, quum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis; quem Tarentum venisse, L. Camillo, Appio Claudio consulibus, reperio. [4] Quorsum haec? ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quae efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim

(2) *Percipi* abest Pal. 2, idque eiiciendum videbatur Gulielmio.

(3) *C. Pontio Samnite.* Drakenborchius in dict. ad h. l. haec monuit: Ipsum, qui Romanos praelio laud. superavit, C. Pontium et patrem eius Herennium Pontium; vid. Liv. IX, 1 et 3, et Valer. Max. VII, 2, 14. Itaque statuendum est, Catonem confundere patrem et filium, vel, quod potius videtur, patrem aeque ac filium vocatum fuisse *C. Pontium*, adeoque Liv. IX, 1, dixisse *C. Pontium Herennii filium*, quo sensu etiam dixit *Q. Fabium Maximi filium*, Liv. X, cap. ult. Ad superiorem Livii locum idem V. D. ex Aurel. Vict. de Vir. ill. cap. 30, accuratius monet, patrem *Herennii* cognomen habuisse, filium *Thelesini*. Gern.

(4) L. Furius Camillus, Appius Claudius coss. fuerunt A. V. C. 404. Plato autem multis annis prius, peragrata Aegypto, Tarentum venit.

consilium voluptas, rationi inimica; ac mentis (ut ita dicam) praestringit oculos, nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus quidem feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem L. Flamininum e senatu eiicerem, octo annis post,[5] quam consul fuisset: sed notandam putavi libidinem.[6] Ille enim, quum esset consul, in Gallia exoratus in convivio a scortō est,[7] ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. Hic Tito, fratre suo, censore (qui proximus ante me fuerat) elapsus est;[8] mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quae cum probro privato coniungeret imperii dedecus.

XIII. Saepe audivi a maioribus natu, qui se porro pueros a senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod, quum apud regem Pyrrhum legatus esset, audisset a Thessalo Cinea,[1] esse quendam[2] Athenis, qui se sapientem profiteretur; eumque dicere, omnia, quae faceremus, ad voluptatem

(5) Vulgo *septem annis post*. Sed lib. Vrsini *octo annis post*, quod iure reposuit Wetzelius; nam Flamininus consul fuerat a. 561, Cato autem censor cum L. Valerio Flacco lustrum egit A. V. 569.

(6) Cato, quum censor esset, ignominia L. Flamininum notavit, et senatu movit. Facc. — Cf. Liv. XXXIX, 42 seqq. ubi rem narrat. Bouh.

(7) *A scorto*. Puerum pro muliere tradit Plutarch. vit. Flamin. l. l. — Ex quo videre poteris Plut. et Liv. in narrando facto non omnino convenire. Bouh.

(8) *Elapsus*. Vt ad Quint. Fr. III, 4: *Quid essem, si me agente esset elapsus*, sc. Gabinius, qui est propter accusatoris et subscriptorum infantiam absolutus. Gern.

(1) *Cinea*. Qui fuit discipulus Demosthenis, in primis facundus, Pyrrho carus, eiusque nomine ad populum romanum legatus, ut est apud Iustinum lib. XVIII, cap. 2. Facc. — Adde Plutarch. l. l. Val. Max. IV, 3, 6. Cic. Tusc. I, 24, 25, admiratur, quanta memoria fuisse dicatur *is, qui a Pyrrho legatus ad senatum est missus, Cineas*. Gern.

(2) *Esse quendam*, sc. Epicurum.

esse referenda. Quod ex eo audientes, M'Curium et Tib. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus, [3] ipsique Pyrrho persuaderetur; quo facilius vinci possent, quum se voluptatibus dedissent. Vixerat M' Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum consulem se pro re publica quarto consulatu devoverat. Norat eundem Fabricius, norat Coruncanius: qui quum ex sua vita, tum ex eius, quem dico, P. Decii facto, indicabant, esse profecto aliquid natura pulchrum atque praeclarum, quod sua sponte peteretur, [4] quodque, spreta et contempta voluptate, optimus quisque sequeretur. Quorsum igitur tam multa de voluptate? quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magnopere desiderat. Caret epulis, exstructisque mensis, et frequentibus poculis? caret ergo etiam vinolentia, et cruditate, et insomniis. [5] Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam eius blanditiis non facile obsistimus (divine enim Plato escam malorum, voluptatem appellat), [6]

(3) Qui, Livio teste, Epit. XII, socii erant Tarentinorum et Pyrrhi. De re vide Valer. Max. IV, 3, 6. GERN.

(4) *Sua sponte.* Id est, sua natura impelleote, propter se. Ita *suâ sponte* cum passivo paullo rarius reperitur. Verr. I, 42. Fin. II, 26, 83: *si nulla caritas erit, quae faciat amicitiam ipsam sua sponte, vi sua, ex se et propter se expetendam.* Intelligitur autem honestum, quod de Off. I, 4, 14, ait, etiam si a nullo laudetur, natura esse laudabile. GERN.

(5) *Insomniis.* Plinius vocat *furiales somnos.* FACC. — Lambinus, qui in vett. libb. repererat *caret somnis*, invitis libris omnibus, scripsit *insomnia*, quam interpretatur ἀϋπνίαν (qua voce Gaza h. l. utitur). Vigilia vero non quadrat, quae senibus est peculiaris. Recte igitur Suffridus Petrus restituit *insomniis*, quae arctiorem somnum, potosque perterrent. Ita Virg. Aeneid. IV, 9: *quae me suspensam insomnia terrent.* Male tres Manut. et unus Ox. *insomnio.* GERN.

(6) Vulgo hic addebantur ista: *quod ea videlicet homines capiantur, ut hamo pisces*, quae insititia esse

quamquam immoderatis epulis careat senectus, modicis tamen conviviis delectari potest. C. Duillium [7] M. F. qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem a coena senem saepe videbam puer; delectabatur crebro funali [8] et tibicine, quae sibi nullo exemplo privatus sumpserat: tantum licentiae dabat gloria. Sed quid ego alios? ad me ipsum [9] revertar. Primum habui semper sodales. Sodalitates autem [10] me quaestore constitutae sunt, sacris Idaeis [11] Magnae Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino modice, sed erat quidam fervor aetatis: qua progrediente omnia fiunt in dies mitiora. Neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus cor-

recte Valckenarius iudicavit diatr. ad Euripidis fragmenta p. 195. Hac enim explicatione haud magis hic opus erat, quam in illo loco Hortensii s. de philosophia libri: *an vero voluptates corporis expetendae, quae vere et graviter a Platone dictae sunt illecebrae atque escae malorum?* Itaque haec verba, iam a Wetzelio uncis inclusa, eieci. Plato dixerat in Timaeo ἡδονὴν μέγιστον κακῶν δέλεαρ.

(7) In Ms. Vrsini *Duelium*, in edd. aliquot. vett. *Duellium*.

(8) *Crebro funali* est i. q. *multis funalibus*, quem vocis usum illustrat Gronov. Obss. III, 6. Lipsius Miscell. lib. IV legendum censebat *cereo funali*, quod nonnulli edd. receperunt. In duobus Aldi codd. et Pal. 3, repertum est *credo*, quod miror Gulielmio placere potuisse. — *Crebro funali*. C. Langius interpretatur, non una face, sed pluribus deduci voluisse, et Dausqueius crebro lato et relato. Gern.

(9) Sic Lambin. Vulgo *ad me ipsum iam revertar*.

(10) *Sodalitates*. Simulacro Cybeles, Magnae deorum Matris, Romam advecto, Cathego et Tuditano coss. M. Catone quaestore, collegium seu sodalitium constitutum est: sodales autem statis diebus, quibus sacra deae fierent, simul epulabantur. Facc. — *Sodalitates* Manutius cum Langio dicit τὰ συσσίτια, ut Theodor. Gaza. Sed Graevius mavult sodales dici θιασώτας, qui certis tantum diebus quum sacra (θίασος) fierent, una vescebantur, quum σύσσιτοι semper. Gern. — Cf. Salmas. Observat. ad ius Atticum et Rom. cap. 4, ubi vide plura. Boin.

(11) *Sacris Idaeis*. Mater Idaea in primis Pessinunte in Phrygia colebatur, in qua sunt montes Ida, Berecyntus et Dindymus, unde nomina Matris deum ducuntur. Vide Herodian. I, 11. Gern.

poris magis, quam coetu amicorum et sermonibus metiebar. Bene enim maiores nostri accubitionem epularem amicorum, quia vitae coniunctionem haberet, convivium nominarunt, melius, quam Graeci; qui hoc idem tum compotationem, tum concoenationem vocant: ut, quod in eo genere minimum est, [12] id maxime probare videantur.

XIV. Ego vero propter sermonis delectationem tempestivis [1] quoque conviviis delector, nec cum aequalibus solum (qui pauci admodum restant), sed cum vestra etiam aetate, atque vobiscum; habeoque senectuti magnam gratiam, quae mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant [2] (ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cuius est etiam fortasse [3] quidam naturalis motus [4]), non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant, [5] a maioribus instituta; et is

(12) *Minimum est.* Nomina sumenda sunt ab eo, quod potissimum est: ipsi autem sumunt a potando et coenando, quod est minimum. Facc.

(1) *Tempestivis.* Quae tempestive ineuntur, *di buon' ora*. Et quia fere tempestiva convivia sunt hilariora, paullo plus etiam producuntur. Proinde hoc loco, et saepe alibi, utrumque significatur. Facc.

(2) *Ista.* Scil. potio et cibus.

(3) Recedit autem paullum a doctrina Stoica, si voluptatem modo aliquo admittit. Idcirco addit *fortasse*. Facc.

(4) *Naturalis modus.* Gernh. Schutzium sequutus, scribit *motus*. Cf. de Offic. I, 36, 132; Fin. II, 3, 8; ibid. 23, 73. Ipse Schutzius notat: Reduxi lectionem antiquiorum edd. pro qua inde a Grutero omnes ediderunt *naturalis modus*. Hoc loco non agitur de modo seu moderatione voluptatis; sed Cato, ne videatur omnino bellum indixisse voluptati, concedit motus quosdam voluptatis naturales esse, h. e. naturae convenientes, et a natura profectos: qui scilicet sunt modici, non immoderati. Contraria ratio est eius voluptatis, quae modum excedit, *cuius motus* (ut est in fragmento Hortensii), ut quisque est maximus, ita est inimicissimus philosophiae. Botu.

(5) *Magisteria.* Vnde convivii ma-

sermo, qui more maiorum a summo [6] adhibetur in poculis; et pocula, sicut in Symposio Xenophontis, minuta atque rorantia; [7] et refrigeratio aestate, et vicissim aut sol aut ignis hibernus. Quae quidem in Sabinis [8] etiam persequi soleo, conviviumque vicinorum quotidie compleo; [9] quod ad multam noctem, quam maxime possumus, vario sermone producimus. At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo; sed ne desideratio quidem. Nihil autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, quum ex eo quidam iam affecto aetate quaereret, utereturne rebus venereis: « Dii meliora, inquit; libenter vero istinc, tamquam a domino agresti ac furioso, profugi ». Cupidis enim rerum talium odiosum et molestum est fortasse carere: satiatis vero et expletis iucundius est carere, quam frui. Quamquam non caret is, [10] qui non de-

gister, dux, rax, strategus, dictator: quae nomina passim usurpantur, a poëtis praesertim. Facc. — In conviviis sorte legebatur, qui leges bibendi praescriberet et pocula imperaret. Graecis συμποσίαρχος, ἄρχων τῆς πόσεως. Vide Wolfad. Platon. Sympos. cap. 31. Latinis, ut Varroni, *modimperator*; Plauto Pers. V, 1, 18, *dictator*; Horat. II, 7, 25, *magister*, eiusque dignitas *magisterium*, *regnum*. Vide Iani ad Horat. I, 4, 27. Pluribus de re disp. Christ. Dissert. de magisteriis vett. in poculis. Gern.

(6) *A summo*. Ab eo, qui summus accumbit. A summo ad imum ducebantur invitationes, certo sermone conceptae, ut convivii magister dictabat. Facc.

(7) *Rorantia*. Quae leviter irrorant convivas, ideoque parum vini capiunt. Facc. — Intelligitur autem Symposii cap. 2 extr. Gern.

(8) *In Sabinis*. Vbi rusticare solebat, non tamen valde laute, ut scribit Plutarchus. Facc. — Vid. Plut. Cat. Mai. cap. 1, et supra cap. 7, 124. Gern.

(9) Vicinos invito ad convivium tot, ut triclinium plenum fiat. Plut. l. l. cap. 25. Gern.

(10) Cf. Tuscul. I, 36, 88. Supra igitur *carere* est non habere; hoc autem loco *non caret*, significat non molestum ei est non habere, ut ipse se Cato reprehendat, qui usus sit verbo *carere*, quippe in quo molestiae sensus insit; eiusque loco ponit *desiderare*. Gern.

siderat. Ergo hoc [11] non desiderare, dico esse iucundius, quam frui. Quod si istis ipsis voluptatibus bona aetas [12] fruitur libentius; primum *pravis* fruitur rebus, ut diximus: deinde iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino caret. Vt Turpione [13] Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea spectat; [14] delectatur tamen etiam qui in ultima; sic adolescentia voluptates prope intuens magis fortasse laetatur; sed delectatur etiam senectus procul eas spectans, tantum, quantum sat est. At illa quanti sunt, [15] animum, tamquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium, secum esse, [16] secumque (ut dicitur) vivere? Si vero habet aliquod tamquam pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute iucundius. Mori paene videbamus in studio dimetiundi caeli atque terrae C. Gallum, [17] familiarem patris tui, Scipio.

(11) *Hoc* delet Lambinus; idemque postea pro vulg. *parvulis* edidit *pravis*, quod restitui; respicit enim quae dixerat initio c. XII. — *Parvulis fruitur rebus*. H. l. *parvulae res* sunt, quae contemnendae potius sunt, quam expetendae. Garn.

(12) *Bona aetas*. Mala aetas, ut F. Vrsinus monet, senectus dicitur ab Afranio in illo versu: *Mala aetas nulla delinimenta invenit*. Cic. Epist. ad Divers. X, 3: *Consul es designatus optima aetate, summa eloquentia*. Garn.

(13) *Turpione*. Actore scenico, qui cum Roscio coniungitur in dialogo de Oratoribus, cap. 20. Facc.

(14) *In prima cavea*. Pars prima caveae, vel proxima histrionibus intelligitur, ubi sedebant senatores et equites, quum media et extrema esset populo assignata. Garn.

(15) *At illa quanti sunt*. Intell. at quantum bonum esse arbitraris, scil. animum vivere, etc. Bourt.

(16) *Secum esse*, etc. H. e., inquit Graevius, se et suam mentem curare, neglectis inanibus studiis et voluptatibus populi, quod Persio, Satir. IV, 52, est: *Tecum habita; noris, quam sit tibi curta supellex!* Garn.

(17) C. Sulpicium Gallum, qui plurimum valuit in astrologia, ut est in Offic. lib. I, cap. [illegible] stipendia fecit in exercitu Aemilii [illegible]alli, bello Macedonico. Facc. — Cf. Liv. XLIV, 37.

Quoties illum lux noctu aliquid describere [18] ingressum, quoties nox oppressit, quum mane coepisset? Quam delectabat eum, [19] defectiones solis et lunae multo nobis ante praedicere? Quid in levioribus studiis, [20] sed tamen acutis? quam gaudebat bello suo Punico Naevius! [21] quam Truculento Plautus! quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium: [22] qui quum sex annis ante, [23] quam ego natus sum, fabulam docuisset, Centone Tuditanoque consulibus, [24] usque ad adolescentiam meam processit aetate. Quid de P. Licinii Crassi, et pontificii et civilis iuris studio loquar? aut de huius P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte Suadae medullam dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus etiam senem? Quae sunt

(18) *Describere*, scil. figuras geometricas vel astronomicas.

(19) Sic codd. Pall. edd. Victor. etc. At Camerar. cum edd. aliquot vett. *quam delectabatur, quum defectiones ..... praediceret?*

(20) Intelligit ea, quae ad vitae necessitatem et utilitatem minus conferunt, quam mathematica, sed tamen subtilia sunt, acutique ingenii, quae *acuta* dicit, ut de Nat. D. I, 22, 60. Gern.

(21) Bellum Punicum primum, in quo, teste Gellio Noctt. Att. VII, 21, militaverat, versibus descripsit. Mortuus est M. Cornel. Cethego et P. Tuditano coss. a. V. 549. Plautus viginti annis post illos consules mortuus est, Catone censore. Gern.

(22) *Livium*, Andronicum, de quo Tuscul, I, 1. Facc.—Cf. Val. Max. II, 4, 4. Euseb. in Chron. refert, Livium dictum esse a M. Livio Salinatore, a quo fuerat manumissus. Gern.

(23) Vulgo olim *septem annos ante*. Pro *annos* Lambin. correxit *annis*. Recte vero etiam *sex* pro *septem* receperunt edd. ut est in Mss. Aldinis XV, et aliis.

(24) Male olim *Cethego Tuditanoque consulibus*. Nam A. V. C. 513 coss. fuerunt *C. Claudius, Appii Caeci F. Cn. N., Cento* et *M. Sempronius Tuditanus* sex annis ante quam natus est Cato, cuius annus natalis est A. V. C. 519.

igitur epularum, aut ludorum, aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? Atque haec quidem studia doctrinae. Quae quidem prudentibus et bene institutis pariter cum aetate crescunt: ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, senescere se, multa in dies addiscentem: qua voluptate animi nulla certe potest esse maior.

XV. Venio nunc ad voluptates agricolarum,[1] quibus ego incredibiliter delector, quae nec ulla impediuntur senectute, et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terra, quae numquam recusat imperium, nec umquam sine usura reddit quod accepit; sed alias minore, plerumque maiore cum fenore. Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat: quae quum gremio mollito ac subacto[2] semen sparsum excepit; primum id occaecatum[3] cohibet; ex quo occatio (quae hoc efficit) nominata est: deinde tepefactum vapore et compressu suo diffundit[4] et

(1) *Voluptates agricolarum.* Sermonis familiaritati hoc tribuendum est, quod Cicero explicatius (usque ad cap. 17, 60) quam de reliquis voluptatum generibus disserit de agricultura, qua ipse maxime delectatur, qua de Offic. I, 42 extr. dicit esse omnium rerum, ex quibus aliquid acquiratur, nihil melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius, ut Xenoph. Oeconom. cap. 5. Columella praefat. eam fecit sapientiae consanguineam. Gern.

(2) *Gremio.* A matre translato hoc vocab. poëtarum more, ut aliis tropicis vocibus in hac quidem de agricultura disputatione usus est, quippe qua animus senis in primis commotus videretur. Virg. Georg. lib. II, vs. 326. Gern.

(3) *Occaecatum.* Hinc per syncopen *occare* et *occatio.* Occaecatur autem semen, quum, glebis comminutis, pulvere tegitur. Facc.

(4) Recte hanc lectionem Gulielmius et Graevius praetulerunt vulgato *diffundit.* Pro *elicit.* Lambin. malebat *efficit.* — *Diffundit.* Ita Schulzius, ut alii; fortasse voluit *affundit*, at operae non paruerunt. *Typ.*

elicit herbescentem ex eo viriditatem; quae nixa fibris stirpium, sensim adolescit, culmoque erecta[5] geniculato, vaginis iam quasi pubescens includitur; e quibus quum emerserit,[6] fundit frugem spici, ordine structam,[7] et contra minorum avium morsus munitur vallo aristarum. Quid ego vitium satus, ortus, incrementa commemorem? Satiari delectatione non possum, ut meae senectutis requietem oblectamentumque noscatis. Omitto enim vim ipsam omnium, quae generantur e terra; quae ex fici tantulo grano, aut ex acino vinaceo,[8] aut ex ceterarum frugum ac stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreat: malleoli,[9] plantae, sarmenta, viviradices, propagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quae natura caduca est, et nisi

(5) Nonius *calamoque.*

(6) Lambin. *emersit.*

(7) *Spici* est in Mss. optimis et ap. Nonium. Olim aliae edd. *spicae.* Pro *ordine structam* Gulielm. ex aliquot Mss. malebat *ordine structo.* Excerpta Pith. *ordine exstructam.* Pro vulg. *contra avium minorum morsus* Graevius e cod. suo rescripsit *contra minorum avium morsus*, ordine meliore.

(8) *Acino vinaceo.* Casaubonus ad Sueton. Aug. cap. 76, *acinum* negat notare Latinis veteribus *nucleum*, qui Graecis dicatur τὸ γίγαρτον: acinum esse ipsam baccam, sive granum uvae, cuius partes sint folliculus, succus, caro, nucleus: nucleum autem non acinum appellari in uvis. Columellam et eum sequutum Palladium nucleos etiam *vinacia* vocare nove, quum vinacia potius sint στέμφυλα. Contra Drakenborchius in dict. ad h. l. monet, acinum etiam granum, nucleum baccae notare, constare ex collatione locorum Plin. Hist. Nat. VII, 7, ubi tradit, Anacreontem poëtam acino uvae passae strangulatum periisse, et Val. Max. IX, 12, 8, unius grani pertinaciore in aridis faucibus humore. Gern. — Car. Lang. conj. legendum *acino vinacei.*

(9) *Malleoli.* Columella III, 9: *Malleolus novellus est palmes innatus prioris anni flagello, cognominatusque a similitudine rei, quod in ea parte, quae deciditur ex vetere sarmento, prominens utrinque malleoli speciem praebet.* Gern. — *Viviradices.* Columella interpretatur plantas, quae iam radices habent. Gern.

fulta sit, ad terram fertur, eadem, ut se erigat, claviculis suis, quasi manibus, quiquid est nacta, complectitur: quam serpentem multiplici lapsu et erratico, ferro amputans coërcet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis, et in omnes partes nimia fundatur. Itaque ineunte vere in iis, quae relicta sunt, exsistit tamquam ad articulos sarmentorum ea, quae gemma dicitur: a qua oriens uva sese ostendit; quae et succo terrae et calore solis augescens primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit; vestitaque pampinis, nec modico tepore caret, et nimios solis defendit ardores. Qua quid potest esse tum fructu laetius, tum adspectu pulchrius? cuius quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura, et ipsa natura delectat: adminiculorum ordines, capitum iugatio, [10] religatio et propagatio vitium, sarmentorumque ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immissio.[11] Quid ego irrigationes, quid fossiones agri, repastinationesque proferam,[12] quibus fit multo terra foecundior? Quid de utilitate loquar stercorandi? Dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi: de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit,[13] quum de cultura agri scriberet.

(10) *Iugatio*. Alii *coniugatio*. De tota hac vitis cultura vide omnino librum Columellae quartum. Facc. — Hinc *iugata vinea*, *iugatae vites*, in iugum erectae. Iugum enim, Graev. monere pergit, in vineis dicebantur perticae humi defixae, quibus aliae imponebantur superius transversae, ad instar iugi militaris, de quo vide Varronem de Re Rust. lib. I, cap. 17 et 19. Gern.

(11) *Aliorum immissio*. Quum virga edita a matre sulco committitur, ut ait Columella de Arboribus, cap. 7. Facc. — *Sarmentorum..... immissio*; scilicet in sulcum, ut radices agant, et deinde resecta novam vitem efficiant. Ern.

(12) *Repastinationes*. Quomodo terra rescindi debeat pastinando et repastinando, praesertim ad vineta conserenda, vide Columellam III, 11 et sq. Facc.

(13) Si intelligit Εργα καὶ Ημέρας,

At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante saeculis fuit,[14] Laërtem lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum, et eum stercorantem facit.[15] Nec vero segetibus solum et pratis et vineis et arbustis res rusticae laetae sunt, sed etiam hortis et pomariis; tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones; quibus nihil invenit agricultura[16] sollertius.

mirum est, solam stercorationem a Catone desiderari, quum omnia fere ab his libris absint, quae in libris de Re Rust. qui Catoni tribuuntur, pertractata sunt. Probabile est igitur id, quod Dan. Heinsius in Introduct. in Opera et Dies Hesiodi, cap. 4, monuit: Ciceronem h. l. non hunc librum Hesiodi intellexisse, sed alios de Agricultura, in quibus non plantatio desideraretur, ut in Ἔργοις καὶ Ἡμ. sed una stercorandi ars praetermissa esset. Quorum librorum argumentum, Manilii testimonio, erat plantatio et propagatio vineae, arborum insitio, tum quae loca his vel illis commoda sint, vel incommoda. Gesn.

(14) *Homerus, qui multis*, etc. Huic Ciceronis sententiae non magis confidendum est, quam Velleii Pat. I, 7, qui circiter annis 120 antiquiorem tradit; Varronis et Accii apud Gellium Noct. Att. III, 4, et XVI, 21; Sexti Empirici contra Mathemat. et Tzetzae in proleg. ad Lycophr. Cassand. aliorumque ab illa aetate remotiorum, quos Harlesius ad Fabric. Bibliothecam graec. I, p. 567, recensuit. Gern.

(15) *Et eum stercorantem facit.* Odyss. Ω, vs. 225, ubi Vlysses, necatis procis, patrem Laërtem deprehendit: Τὸν δ' οἶον πατέρ' εὗρεν ἐϋκτιμένῃ ἐν ἀλωῇ Λιστρεύοντα φυτόν. Et v. 241: Ἤτοι ὁ μὲν κατ' ἔχων κεφαλὴν, φυτὸν ἀμφελάχαινε. « Non stercorantem, inquit C. Langius, ἀλλὰ λιστρεύοντα καὶ ἀμφιλαχαίνοντα τὸ φυτὸν, hoc est, *purgantem et ablaqueantem arbores* inducit Laërtem, Odyss. Ω, memoriae lapsu; nisi et seni et Catoni, ut illo saeculo, rerum graecanicarum ignorationem aliquam concedamus; vel certe aliter in Homero lectum fuerit, quam nostra nunc habent exemplaria ». Leviter Ciceronem Homeri locum inspexisse Wetzelio non videtur verisimile. Probabile esse, Laërtem ideo arbores circumfodisse visum esse Ciceroni, ut stercus immittere posset. Ipsam stercorationem potuisse demonstrari Odyss. P, 297. Gern. — Vide de hoc loco disputantem Guilelm. Budaeum lib. V de asse; Brodaeum Miscell. VI, 13, et Victor. Var. Lectt. XXVIII, 4, qui Ciceronem tuetur. Bonil.

(16) Codd. nonnulli *agricola*.

XVI. Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum; sed ea ipsa, quae dixi, fuisse sentio longiora. Ignoscetis autem: nam et studio rerum rusticarum provectus sum, et senectus est natura loquacior: ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita M' Curius, quum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempus aetatis: cuius quidem villam ego contemplans (abest enim non longe a me) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam,[1] vel temporum disciplinam. Curio ad focum sedenti, magnum auri pondus Samnites quum attulissent, repudiati ab eo sunt. Non enim aurum habere, praeclarum sibi videri dixit; sed iis, qui haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus non iucundam efficere senectutem? Sed venio ad agricolas, ne a me ipso recedam. In agris erant tum senatores, et iidem senes: siquidem aranti L. Quintio Cincinnato nuntiatum est, eum dictatorem esse factum; cuius dictatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium, regnum appetentem, occupatum interemit.[2] A villa in senatum arcessebantur et Curius, et ceteri senes: ex quo, qui eos arcessebant, viatores nominati sunt.[3] Num igitur

(1) *Hominis ipsius continentiam*, quam Drakenborchius in dictat. monet opponi non libidinibus, sed avaritiae et concupiscentiae, ut Iustin. XVIII, 2, 8. Gern. — *Vel temporum disciplinam*. H. e., inquit Graevius, temporum illorum rationem, consuetudinem, et quasi legem, quae ab omnibus servabatur. Sic et Iustinus loquitur lib. XXXVI, cap. 2. Gabn.

(2) Sic codd. Gulielm. et Pal. 4. Alii *vi occupatum interemit*; alii *et occupantem interemit*. — *Occupatum*. Quum occupasset, atque oppressisset, antequam cogitata perficeret. Facc.— Dictatoris autem iussu Servilius Maelium vocaverat; vid. Liv. lib. IV. 14: ob interemptum tamen, quum fugisset, laudatus a dictatore est. Gern.

(3) *Viatores*. Vulgo *fanti*. Facc. Vid. Praefat. Columell. §. 19; Plin. H. N. XVIII, 3. Burmanno ad Petron.

eorum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia, haud scio, an ulla[4] beatior esse possit: neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris, sed et delectatione, quam dixi, et saturitate, copiaque omnium rerum, quae ad victum hominum, ad cultum etiam deorum pertinent: ut, quoniam haec quidam desiderant,[5] in gratiam iam cum voluptate redeamus. Semper enim boni assiduique[6] domini referta cella vinaria, olearia,[7] etiam penaria est, villaque tota locuples est; abundat porco, haedo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. Iam hortum ipsi agricolae succidiam alteram appellant:[8] tum conditiora facit haec supervacanei[9] etiam operis aucupium atque venatio. Quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum olivetorumque specie dicam? Brevi praecidam. Agro bene culto nil potest esse, nec usu uberius,

Satir. cap. 97, monente, apud scriptores vett. consulibus, dictatorib. et praetorib. praeter lictores viatores apparebant; minores magistratus tantum viatores habebant; nec vocandi solum at nuntiandi, sed etiam vinciendi vim habuisse apparet e Liv. II, 56. Viatores non fuisse servos docet Tacit. Ann. XVI, 12, et Gell. Noct. Att. XII, 3. Gern.

(4) Ernest. et Scutz. *an nulla.* T.

(5) *Quidam.* Sc. Epicurei, qui voluptati summam, Peripatetici qui ei locum dant. — *In gratiam.* Comp. c 14, 46.

(6) *Assidui.* Drakenborch. In dictat. ad h. l. monet haec: a Quidam vocab. hoc deducunt ab *assidere*, quidam ab *adesse*; verum quum *assiduus* proprie idem nolet ac locuples, melius est ut dicamus, assiduum vocari, qui *assem duit*, pecuniam det; ita Cic. Top. cap. 2 extr. quoniam autem locupletes a. assidui in negotiis publicis fere aderant, atque ea diligenter agebant, hinc etiam assiduus ponitur pro eo, qui fere adest, qui aliquid diligenter curat. Vid. Charis. Grammat. p. 58 s. Gern.

(7) In cod. Vrsini additum *mellaria.*

(8) *Succidiam alteram.* Ex horto enim in usus quotidianos herbae succiduntur, ut e carne suilla sale ac fumo durata. Vid. Varro, R. R. II, 4, 3, 10 et 11. Gern.

(9) Lambin. e Mss. *supervacaneis operis.*

nec specie ornatius: ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat atque allectat senectus. Vbi enim potest illa aetas, aut calescere vel apricatione [10] melius, vel igni; aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius? Sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam, sibi pilam, [11] sibi natationes et cursus; nobis senibus ex lusionibus multis talos relinquant et tesseras; [12] id ipsum utrum lubebit, quoniam sine his beata esse senectus potest.

XVII. Multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt. Quos legite, quaeso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari, qui Oeconomicus inscribitur? Atque ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, [1] regem Persarum,

(10) *Apricatione*. Non omnis locus (vide Salmasium ad Solin. p. 990) soli expositus, sed is demum ex latine loquentium usu dicitur *apricus*, qui soli tepido, leni, temperato, non torrentissimo patet. Ad Attic. VII, 11: *unam mehercule apricationem in illo Lucretino tuo sole malim, quam omnia istiusmodi* (Caesaris) *regna*. GERN.

(11) *Sibi pilam*. Pith. Graev. 4, *sibi pila*, scil. militum romanorum, quibus iuvenes exercebantur ad gravis armaturae usum aeque ut clava. Vulgatam tamen praefero huic. GRAEV. — Turnebus Advers. XIII, 6, militaris genus exercitationis commemorari existimat, quo se ad palum gravi clava numeros omnes armaturae implentes exercebant, de qua re Veget. de re milit. I, cap. 11; Plaut Rud. III, 4, 16. GERN.

(12) *Talos relinquant*. Vid. Sueton. Aug. cap. 71. Ad quem locum vid. Casaub. Meursius de lud. graec. In voc. ἀστραγαλισμός et in κυβεία. Tali habebant quatuor latera, in quibus consistere poterant; tesserae erant cubi sex laterum. Talis ludentes habebant quatuor talos; qui tesseris, tres tantum tesseras. GERN.

(1) *Cyrum minorem*. Darii Nothi filium, cuius expeditionem Xenophon scripsit, ut *Cyri maioris* (de quo cap. 22) disciplinam. Latiore sensu regis filius *rex Persarum* dicitur, ut βασιλεύς, vid. quae Bachius ad Xenophon. Oecon. cap. 4, 16, notavit. De Cyri min. virtutibus vid. Anab. I, 9. BOUH.

praestantem ingenio atque imperii gloria, quum Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis,[2] venisset ad eum Sardis, eique dona a sociis attulisset, et ceteris in rebus comem erga Lysandrum atque humanum fuisse, et ei quendam conseptum agrum[3] diligenter consitum ostendisse. Quum autem admiraretur Lysander et proceritates arborum, et directos in quincuncem ordines, et humum subactam atque puram, et suavitatem odorum, qui afflarentur e floribus; tum dixisse: Mirari se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam eius, a quo essent illa dimensa atque descripta; et ei Cyrum respondisse: Atqui ego omnia ista sum dimensus; mei sunt ordines, mea descriptio; multae etiam istarum arborum mea manu sunt satae. Tum Lysandrum intuentem eius purpuram et nitorem corporis,[4] ornatumque Persicum multo auro multisque gemmis, dixisse: Recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuae fortuna coniuncta est.[5] Hac igitur fortuna frui licet senibus; nec aetas impedit, quo minus et ceterarum rerum, et inprimis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tem-

(2) *Vir summae virtutis.* Corn. Nepos non virtutem eius laudat, sed felicitatem. Facit praeterea avarum, perfidum, crudelem. Facc.—Cicero eumdem, de Offic. I, 30, versutissimum et patientissimum dicit, dum quae vellet consequeretur. Gern.

(3) *Conseptum agrum* etc. Xenoph. l. l. *τὸν ἐν Σάρδεσι παράδεισον*, quod vocab. Persicum illustrat ipse Xen. Oec. cap. 4, 13, et Fischerus ad Cyropaed. I, 3, 14. Liberius Cicero vertit, quae apud Xenoph. sequuntur, *ἐθαύμαζεν, ὡς καλὰ μὲν τὰ δένδρα εἴη*, *proceritates arborum*; alia praetermisit, alia contractius dixit, alia addidit, ut *humum . . . . puram*. Gern.

(4) Pal. 3, *purpuram eius corporis ornamentumque*, unde Gruterus suspicabatur *nitorem corporis* insititium esse.

(5) Mallem, *quoniam fortunae tuae virtus coniuncta est.* Philosopho erit haec sententia dignior. Ac mihi quidem sic dicendum videtur Tullio, si graecum interpretari voluit. Boet.,

pus senectutis. M. quidem Valerium Corvum[6] accepimus ad centesimum annum perduxisse, quum esset acta iam aetate in agris, eosque coleret; cuius inter primum et sextum consulatum sex et quadraginta anni interfuerunt. Itaque quantum spatium aetatis maiores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit. Atque eius extrema aetas hoc beatior, quam media, quod auctoritatis plus habebat, laboris vero minus. Apex [7] autem senectutis est auctoritas. Quanta fuit in L. Caecilio Metello? quanta in Attilio Calatino? in quem illud elogium unicum:[8] PLVRIMAE CONSENTIVNT GENTES, POPVLI,[9] PRIMARIVM FVISSE VIRVM. Notum est *totum* carmen,[10] incisum in sepulcro. Iure igitur gravis, cuius de laudibus omnium esset fama consentiens. Quem virum P.

(6) Recte hoc nomen reposuit Graevius ut est in tabulis Capitolinis. M. Valerius Corvus sexies cos. fuit annis V. C. 405, 407, 410, 418, 453, 454. Male in codd. nonnullis vel *Corvinum* vel *Canum* vel *Cavum*. Post *perduxisse*, quod refertur ad *studia*, olim addabatur *vitam*, quod recte Lambin. auctoritate suorum codd. delevit.

(7) *Apex*. A summa parte vel virgula pilei sacerdotalis translatum vocab. denotat fastigium, vel quae summa sunt, ut ap. Sil. Ital. I, 467, *apex hastae*, et XII, 709, *montis apex*. GERN. — Vertit intp. gallicus, *L'autorité est la couronne de la vieillesse*. BOUR.

(8) *Vnicum* est singulare elogium sive inscriptio. *Vnicus magister* apud Sueton. in Valer. Catone, est singularis et praestantissimus, et *unicus imperator* apud eumdem in Vespas. et *unice amare* Ciceroni, mirifice, prae aliis singulariter amare. *Elogium* est quaevis inscriptio siva tabulae, sive statuae, titulus sepulcralis, epigramma. Sic inferius cap. 20: *Solonis quidem sapientis elogium est*. H. e. Solonis sepulcri haec est inscriptio. GRAEV.

(9) *Plurimae consentiunt gentes, populi*. I. V. L. interpungit post *populi*, quod nullus V. D. adhuc fecerat. — Idem observat eamdem fere inscriptionem videri in tumulo L. Cornelii Scipionis cos. ann. Vrb. C. 494. Vid. *Piranesi, monum. degli Scipioni*. Rom. 1785. — Inscriptio, quae sequitur, fuit in sepulcro Calatini ad portam Capenam. Vid. Tuscul. I, 7, 13.

(10) Vulgo olim *notum est totum carmen*, in quo recte Ernestius ineptum illud *totum* delevit. — Retinui tamen illud cum Bouilleto V. C. *Typ.*

Crassum, nuper pontificem maximum, quem postea M. Lepidum eodem sacerdotio praeditum, vidimus? Quid de Paullo, aut Africano loquar? aut, ut iam ante, de Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. Habet senectus, honorata praesertim,[11] tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quam omnes adolescentiae voluptates.

XVIII. Sed in omni oratione, mementote, eam me laudare senectutem, quae fundamentis adolescentiae constituta sit.[1] Ex quo id efficitur (quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi), miseram esse senectutem, quae se oratione defenderet.[2] Non cani, non rugae repente auctoritatem arripere possunt; sed honeste acta superior aetas fructus capit auctoritatis extremos. Haec enim ipsa sunt honorabilia, quae videntur levia atque communia: salutari, appeti, decedi, assurgi, deduci, reduci, consuli;[3] quae et apud nos

(11) Honoribus functa.

(1) *Quae fundamentis.* Quae adolescentiam laudabiliter actam consequatur. Facc. — Drakenborch. in dict. ad h. l. *constituta* interpretatur stabilita, firmata, ut pro Flacco cap. 11, 25: *cuius virtute regibus exterminatis libertas in republica constituta est.* Gern.

(2) *Quae se oratione*, etc. Quae verbis et oratione ad sui defensionem indigeret, non factis, et memoria anteactae vitae se commendaret. Gern.

(3) *Salutari.* A tenuioribus tempore matutino hora diei prima et secunda. Gern. — *Appeti.* Ab iis, qui blande se applicabant ad potentiorem captandae benivolentiae causa. Vid. Cic. de Petitione consul. c. 8. Gern. — *Decedi.* De via declinabat privatus magistratui. Vid. Plaut. Trinum. II, 4, 8; Suet. Tiber cap. 31 extr. Notandum tamen, ad hoc verbum et seq. *assurgi* intelligendum esse dativum, quum reliqui transitivorum infinitivi pass. nullam requirant casus notationem. Gern. — *Assurgi.* Sedentes privati in magistratuum honorem ad eos accedentium surgebant; vid. Liv. IX, 46 med.: consuli senatores; Cic. in Pison. cap. 12: iuvenes senibus; Iuven. Sat. XIII, v. 54. Gern. — *Deduci.* A convivio quoque, Gellius inquit II, 15, seniores a minoribus domum deducebantur, eumque morem accepisse Romanos a Lacedaemoniis traditum est: apud quos Lycurgi legibus maior rerum omnium

et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedaemonium, cuius modo mentionem feci, dicere aiunt solitum, Lacedaemone esse honestissimum domicilium senectutis. Nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honoratior. Quin etiam memoriae proditum est, quum Athenis ludis [4] quidam in theatrum grandis natu venisset, in magno consessu locum ei a suis civibus nusquam datum: quum autem ad Lacedaemonios accessisset, qui legati quum essent, in loco certo consederant, consurrexisse omnes, et senem illum sessum recepisse. Quibus quum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quendam, Athenienses scire, quae recta essent, sed facere nolle. Multa in nostro collegio [5] praeclara; sed hoc, de quo agimus, inprimis, quod, ut quisque aetate antecedit, ita sententiae principatum tenet; neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, [6] maiores natu augures anteponuntur. Quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam aetatis

honos maiori aetati habebatur. GERN. — *Consuli*. Cic Orat. I, 45: *Senectuti vero celebrandae et ornandae quod honestius potest esse perfugium, quam iuris interpretatio*, etc. GERN.

(4) *Ludis*, id est, Panathenaicis.

(5) Augurum.

(6) *Cum imperio*. Cui alias quantum tribuerint, illustre est Fabii senis exemplum (ap. Plutarchum cap 24). GERN. — *Qui cum imperio sunt*. Cum imperio (militari) proprie sunt, quibus a populo belli gerendi potestas data est: quamquam Cicero non ubique huius formulae usum servat, ut Philipp. I, 7: *Ecquid est, quod tam proprie dici possit actum eius, qui togatus in republica cum potestate imperioque versatus sit, quam lex?* Neque hoc l. videtur imperii notio premenda, sed consules intelliguntur, iique qui habebant ius in iudicium vocandi, oppositis magistratibus minoribus. GERN.

peregisse,[7] nec, tamquam inexercitati histriones, in extremo actu corruisse. At sunt morosi,[8] et anxii, et iracundi, et difficiles senes; si quaerimus, etiam avari. Sed haec morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen, et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem iustae, sed quae probari posse videatur. Contemni se putant, despici, illudi. Praeterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est.[9] Quae tamen omnia dulciora sunt et moribus bonis et artibus; idque tum in vita, tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt. Quanta in altero duritas,[10] in altero comitas! Sic se res habet: ut enim non omne vinum, sic non omnis aetas vetustate coacescit. Severitatem in senectute probo, sed eam (sicut alia) modicam; acerbitatem nullo modo. Avaritia vero senilis quid sibi velit, non intelligo. Potest enim quidquam esse absurdius, quam, quo minus viae restat,[11] eo plus viatici quaerere?

(7) *Fabulam aetatis peregisse.* Tamquam poetae boni. Facc. — Vt supra c. 2, 5, aetates vitae a natura descriptas cum fabulae actibus a poeta constitutis comparat, sic h. l. senem cum histrione fabulam peragente. Cf. cap. 23 extr. et ad Q. Fratr. I, 1, 16. Gern.

(8) *At sunt morosi,* quibus nemo satisfacit, *anxii* instantibus malis trepidant; solliciti futura vehementer metuunt. Vid. de Fin. II, 17, 55. Mirum, quod *difficiles* postposuit, quum Orat. c. 29, morositatis vitium videatur pro maiore habere: *In quo tantum abest, ut nostra miremur, ut usque eo difficiles ac morosi simus, ut nobis non satisfaciat ipse Demosthenes.* Nimirum nostro loco intelligit, qui rogantibus negare solent, et nimis parci sunt, vel avari. Comp. Horat. de Arte poet. v. 169 sqq. Gern.

(9) *Odiosa offensio.* Quaelibet offensio vel exigua magnum sui sensum et molestiam excitat in corpore imbecillo. Facc.

(10) In Mss. nonnullis *diritas*, quod Langius e Nonio recepit. Idem defendit Victorius V. L. II.

(11) *Restat.* Ernesti legi vult *restet*, cui non obsequutus est Wetzelius, neque Schützius. At senes avari non opes quaerunt, quod non multum viae restare putant; immo obliti mortis appropinquationem multum sibi superesse opinantur temporis: nec quaerunt eo consilio, ut... restet. Sed verba

XIX. Quarta restat causa, quae maxime angere atque sollicitam habere nostram aetatem videtur, appropinquatio mortis: quae certe a senectute non potest longe abesse. O miserum senem, qui, mortem contemnendam esse, in tam longa aetate non viderit! quae aut plane negligenda est, si omnino exstinguit animum; aut etiam optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus aeternus. Atqui tertium certe nihil inveniri potest. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem, aut beatus etiam futurus sum? quamquam[1] quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se ad vesperum esse victurum? Quin etiam aetas illa multo plures, quam nostra, mortis casus habet:[2] facilius in morbos incidunt adolescentes;[3] gravius aegrotant; tristius curantur.[4] Itaque pauci veniunt ad senectutem: quod ni ita accideret,[5] melius

quo minus viae restat eius sunt, qui temeritatem hominum notat. Nec vero haec est obliquae orationis ratio, ut quamcumque ioterpositam enuntiationem relativam iubeat efferri per conionctivum, nisi ea eius mente dicatur, cuius est oblique expressa sententia. Hoc autem loco infinitivus *quaerere* ne obliquam quidem reddit orationem, sed nominativi locum sustinet. Proverbium est, *Exacta via viaticum quaerere*; quod vide apud Erasmum. Garn.

(1) Haec verba eum superioribus ita coniunguntur: *quamquam illa appropinquatio mortis ne in solam quidem senectutem cadit; quis enim est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum se ad vesperum esse victurum?* etc.

(2) Edd. nonnullae *mortis causas*.

(3) *Facilius*. Drakenborch. in dictat. monet, haec hausta esse ex Hippocrate I, 350, de ratione victus; et sequentia ea eod. de morbis I, 456. Gern.

(4) *Tristius*. Difficilius et molestius, ut Nonius interpretatur. Facc. — Difficilius, recte. Manutius dubitat, difficultatem intelligat ob morbi vehementiam, cui remedia extrema sunt adhibenda, an adolescentis iacturam, a quo sperari possint plurima. Quod quidem est ad vulgarem vocis *tristius* significationem aptius, non item ad sequentia *Itaque pauci ven. ad s.* Booth.

(5) *Quod ni ita accideret*. I. e. nisi plerique ante senectutem morerentur, essetque adeo maior senum numerus. Ern. — *Melius*. Non est per se felicius, ut Wetzelius interpretatur, sed

et prudentius viveretur. Mens enim, et ratio, et consilium in senibus est: qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates essent.[6] Sed redeo ad mortem impendentem. Quod illud est crimen senectutis, quum illud videatis cum adolescentia esse commune? Sensi ego tum in optimo filio meo, tum in exspectatis ad amplissimam dignitatem fratribus tuis,[7] Scipio, omni aetati mortem esse communem. At sperat adolescens, diu se victurum; quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat: quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? Senex, ne quod speret quidem habet. At est eo meliore conditione, quam adolescens; quum id, quod ille sperat, hic iam consequutus est.[8] Ille vult diu vivere; hic diu vixit. Quamquam, o dii boni! quid est in hominis vita diu?[9] Da enim supremum tempus; exspectemus Tartessiorum regis aetatem: fuit enim (ut scriptum video) Arganthonius quidam Gadibus,[10] qui octoginta regnavit annos, centum et viginti vixit; sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. Quum enim id advenit, tunc illud, quod prae-

honestius. Honestatis et prudentiae plus esset, quam temeritatis, quae est adolescentium. Vid. c. 16 extr. Gern.

(6) Homines enim consociati sunt in civitates consilio et prudentia seniorum. Facc.

(7) *Fratribus tuis.* Filiis Aemilii Paulli, qui summam de se exspectationem moverant. De his Velleius Patere. lib. I, c. 10. Facc. — L. Paullo, inquit Velleius, magnae victoriae compoti quatuor filii fuere. Ex his duos natu maiores, unum P. Scipioni, P. Africani filio, in adoptionem dederat; alterum Fabio Maximo: duos minores natu, praetextatos, quo tempore victoriam adeptus est, habuit... alterum ex suis, quos in familia retinuerat, liberis ante paucos triumphi, alterum post pauciores amisit dies. Gern.

(8) Nonnullae edd. *assecutus.*

(9) *Quid est... diu.* Ipse illud, quod dixit *hic diu vixit*, reprehendit, ut Tusc. I, 39. Gern.

(10) Contarenus e Ms. legit *Gaditanus*

teriit, effluxit; tantum remanet, quod virtute et recte factis consequutus sis. Horae quidem cedunt, et dies et menses et anni: nec praeteritum tempus umquam revertitur, nec quid sequatur, sciri potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda est fabula,[11] modo, in quocumque fuerit actu, probetur: neque sapienti usque ad *Plaudite* vivendum.[12] Breve enim tempus aetatis satis est longum ad bene honesteque vivendum. Sin processeris longius, non magis dolendum est, quam agricolae dolent, praeterita verni temporis suavitate aestatem autumnumque venisse. Ver enim tamquam adolescentiam significat, ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt. Fructus autem senectutis est (ut saepe dixi) ante partorum bonorum memoria et copia. Omnia vero, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis.[13] Quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? quod idem contingit adolescentibus adversante et repugnante natura. Itaque adolescentes mori sic mihi videntur, ut quum aquae multitudine vis flammae opprimi-

(11) *Peragenda est fabula, modo* etc. Int. et histrio placere potest qui personam suam decore expressit, quamquam in extremo actu fabulae non appareat; et sapiens, etc. Bothe.

(12) Car. Langius eum plerisque Mss. edidit *veniendum*; idque magis probabat Lambinus. — *Ad Plaudite vivendum*. Facc. scribit *veniendum*, qui notat: Per vocem hanc, quae fabulam claudit, extremam significat senectutem; ad quam non est necesse sapientem pervenire, ut sapienter vixisse videatur. — Cf. Antonin. εἰς ἑαυτόν, XII, 36.

(13) *Sunt habenda in bonis*. Sic non Stoici loquebantur, sed Peripatetici, quorum sententiam Catoni tribuere non dubitat, quum haec sententia sermoni familiari immisceretur. Nam omnia, quae secundum naturam sunt, aestimatione aliqua digna dicuntur Stoicis, bona esse negantur. Vid. de Fin. IV, 21, 58 et 59. Gern.

tur; senes autem, sicut sua sponte,[14] nulla adhibita vi, consumptus ignis exstinguitur. Et quasi poma ex arboribus, si cruda sunt, vi[15] avelluntur, si matura et cocta, decidunt; sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas: quae mihi quidem tam iucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus.

XX. Omnium aetatum certus est terminus; senectutis autem nullus certus est terminus; recteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri possis, et tamen mortem contemnere.[1] Ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia, et fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est, quum illi quaerenti, qua tandem spe fretus sibi tam audaciter obsisteret; respondisse dicitur, Senectute. Sed vivendi finis est optimus, quum integra

(14) Lambin. *quum sua sponte.*

(15) Vocabulum *vi* delet Gulielmius.

(1) Verba *et tamen mortem contemnere* non invenit in Ms. suo Ursinus. Sane videntur delenda esse. — *Mortem contemnere.* Metus enim mortis ita turbat et exanimat, ut nihil fortiter agi possit. Facc. — Goezius et Schützius verba *et tamen mortem contemnere* uncis incluserunt. Et sane possis mirari, cur Cicero haec verba cum *quoad...possis* iunxerit, siquidem mortem contemnere, h. e. non extimescere quisque possit qui velit, omnes autem debeant. At nihil mutandum, nihil excludendum. Sunt duae sententiae hae: *Recte in senectute vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri possis.* Altera est: *Animosior etiam senectus est, quam adolescentia, et fortior, quod contemnere mortem possit*, sc. facilius quam adolesc. propterea, quod mors non potest longe abesse a senectute. Posteriorem alterius sententiae partem Cic. invertit, et propter formae similitudinem, ut fert sermo familiaris, cum posteriore parte prioris sententiae nexit per *et tamen*, ut intelligendum sit, quum id difficilius sit in adolescentia; quod ipsum statim sequitur in comparatione. Alteram autem partem gravius deinceps libuit sic efferre: *Ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia, et fortior.* Gern.

mente ceterisque sensibus,[2] opus ipsa suum eadem, quae coagmentavit, natura dissolvit. Vt navem, ut aedificium idem destruit facillime, qui construxit; sic hominem eadem optime, quae conglutinavit, natura dissolvit. Iam omnis conglutinatio recens, aegre; inveterata, facile divellitur. Ita fit, ut illud breve vitae reliquum nec avide appetendum senibus, nec sine causa deserendum sit.[3] Vetatque Pythagoras, iniussu imperatoris, id est dei, de praesidio et statione vitae decedere.[4] Solonis quidem sapientis elogium est, quo se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare. Vult, credo, se esse carum suis. Sed haud scio, an melius Ennius:

> *Nemo me lacrymis decoret, neque funera fletu*
> *Faxit.*

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur. Iam sensus moriendi[5] aliquis esse potest, isque ad exiguum tempus, praesertim seni: post mor-

(2) Mss. nonnulli *certisque sensibus*. Alii *rectisque sensibus*.

(3) *Nec sine causa deserendum*. Nimirum tum demum, si deus iussisset, Stoici licere sapienti statuebant vitam deserere; sed Cato Vticens. *saepe*, inquit Fin. III, 18, 61, *officium est sapientis, desciscere a vita, quum sit beatissimus, si id opportune facere possit; quod est convenienter naturae vivere*. Cf. Offic. I, 31 med. Gesn.

(4) Animus enim est in corpore, velut in statione, quam deserere arbitratu suo non debet. Vide Tusc. I, c. 30. Facc. — Cf. et Somn. Scip. cap. 7. Pythagoreorum de hac re sententiam vide apud Plat. Phaed. c. 5 extr. et 6 med. Gesn.

(5) *Sensus moriendi*. Negari non potest, in ipso moriendi articulo esse sensum aliquem: sed is est exigui temporis, praesertim in sene, cuius vis sine luctatione dissolvitur. Facc. — Ernest. e Ms. Erf. recepit *morienti*, quod magis responderet sequenti *praesertim seni*. Wetzelius et Schutzius eum sequuti sunt. At h. l. non quaeritur, an aliquid moriens sentire possit, sed an mortis vim sentiat, h. e. an ipsa animae corporisque distractio cruciatum afferat. Gesn.

tem quidem sensus aut optandus,[6] aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus; sine qua meditatione tranquillo esse animo nemo potest. Moriendum enim certe est; et id incertum, an eo ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens qui poterit animo consistere? de qua non ita longa disputatione opus esse videtur, quum recorder, non solum L. Brutum,[7] qui in liberanda patria est interfectus; non duo Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt; non M. Attilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret; non duo Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere voluerunt; non avum tuum L. Paullum, qui morte luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem; non M. Marcellum, cuius interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturae carere passus est: sed legiones nostras (quod scripsi in Originibus) in eum saepe locum profectas alacri animo et erecto, unde se numquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes, et ii quidem non solum indocti, sed etiam rustici contemnunt, id docti senes extimescent? Omnino (ut mihi quidem videtur) studiorum omnium satietas, vitae facit satietatem. Sunt pueritiae certa studia. Num igitur ea desiderant adolescentes? Sunt et ineuntis adolescentiae. Num ea iam constans requirit aetas, quae media dicitur? Sunt etiam huius aetatis.

(6) *Optandus.* Si est aliquis, est in optandis. Facc.

(7) *Non solum L. Brutum.* L. Iunium Brutum intellige, qui (vid. Tusc. I, 37), *arcens eum reditu tyrannum, quem ipse expulerat, in praelio conciderat.* Vid. in Liv. II, 6, certamen Bruti cum Arunte Tarquinii filio, et Flor. I, 10, 8. Gern.

Ne ea quidem quaeruntur a senectute. Sunt extrema quaedam studia senectutis. Ergo, ut superiorum aetatum studia occidunt; sic occidunt etiam senectutis. Quod quum evenit,[8] satietas vitae tempus maturum mortis affert.

XXI. Equidem non video, cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere: quod eo melius mihi cernere videor, quo ab ea propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Laeli, viros clarissimos, mihique amicissimos, vivere arbitror; et eam quidem vitam, quae est sola vita nominanda. Nam, dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi opere perfungimur: est enim animus caelestis ex altissimo domicilio depressus et quasi demersus in terram, locum divinae naturae aeternitatique contrarium. Sed credo, deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique caelestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitae modo atque constantia.[1] Nec me solum ratio ac disputatio impulit,[2] ut ita crederem; sed nobilitas etiam summorum philosophorum, et auctoritas.

Audiebam Pythagoram, Pythagoreosque, incolas paene nostros, qui essent Italici philosophi quondam

(8) Cod. Pith. *advenit.*

(1) *Imitarentur modo atque constantia.* Expressit Platonis Timaeum, p. 538 ed. Bip.: imitantur autem ordine et constantia et moderatione dictorum omnium et factorum. Hic est *vitae modus,* in quo, ut de Off. I, 5, 14, ait, inest modestia et temperantia. Cf. de Offic. I, 27, 93. *Modus* enim est iustus usui rerum constitutus finis, ut Offic. I, 29, 104: deinde observatio finium usui constitutorum, h. e. moderatus usus, moderatio, qua significatione iungitur h. l. voc. *modus* cum *constantia*, quae eadem adiunctam habet moderationem Offic. I, 29, 102. Gern.

(2) *Ratio ac disputatio.* H. e. argumentatio e naturae humanae cognitione ducta. Gern.

nominati, numquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. Demonstrabantur mihi praeterea, quae Socrates supremo vitae die de immortalitate animorum disseruisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis iudicatus. Quid multa? sic mihi persuasi, sic sentio, quum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria praeteritorum, futurorumque prudentia, tot artes, tantae scientiae,[3] tot inventa, non posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mortalem; quumque semper agitetur animus, nec principium motus habeat, quia se ipse moveat,[4] ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus. Et, quum simplex animi natura esset, neque haberet in se quidquam admixtum[5] dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi; quod si non possit, non posse interire; magnoque esse argumento, homines scire pleraque ante, quam nati sint, quod iam pueri, quum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari. Haec Plato noster.[6]

XXII. Apud Xenophontem[1] autem moriens Cyrus

(3) *Tantae scientiae* est genitivus singularis. Sensus est: *tot artes quae magnam doctrinam et scientiam postulant.*

(4) *Se ipse moveat.* Hoc latius extendit et concludit in Tuscul. I, cap. 23. Facc.

(5) *Admixtum.* Tusc. I, 29, 71: *In animi autem cognitione dubitare non possumus, nisi plane in physicis plumbei sumus, quin nihil sit animis admixtum, nihil concretum, nihil copulatum, nihil coagmentatum, nihil duplex. Quod quum ita sit, certe nec secerni, nec dividi, nec discerpi, nec distrahi potest: nec interire igitur.* Gern.

(6) Ita Lambin., Graev. etc. e Mss. Olim edebatur, *Haec Platonis fere.* — Adhuc sunt qui *fere* tueantur.

(1) *Apud Xenophontem.* Discipl. Cyri VIII, 7, 17 seq. Quem locum

maior, haec dicit: «Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, quum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis; sed eum esse in hoc corpore, ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis. [2] Eundem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis. Nec vero clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui teneremus. [3] Mihi quidem numquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere; quum exissent ex iis, emori: nec vero, tum animum esse insipientem, quum ex insipienti corpore evasisset; sed quum omni admixtione corporis liberatus, purus et integer esse coepisset, tum esse sapientem. Atque etiam, quum hominis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum est, quo quaeque discedant: abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt; animus autem solus, nec quum adest, nec quum discedit, apparet. Iam vero videtis, nihil esse morti tam simile, quam somnum.[4] Atqui dormientium animi maxime

Cicero liberius convertit, quum alia vel omitteret vel contraheret, vel amplificaret. Gern.

(2) Hanc lectionem iam Camerarius praetulit olim vulgatae, *sed quum essem in hoc corpore.* Idem monuit verba *Eundem igitur esse creditote etiamsi nullum videbitis*, in Xenophontis libris haud legi.

(3) Ed. Med. *retineremus*. Graevius malebat *quo diutius memoriam eorum teneremus*, Idem tamen quum in cod. Gulielmii esset *quo iustius memoriam sui tuerentur*, verissimum esse putabat *quo diutius memoriam sui tuerentur.*.

(4) *Quam somnum.* Vi Ovid. Amor. II, 9, 41: *Stulte, quid est somnus, gelidae nisi mortis imago?* Vnde Ὕπνος κασίγνητος θανάτοιο dicitur Iliad. Ξ, 231, e Nocte simul cum Morte natus ap. Hesiod. Theog. vs. 212. Apud Aelian. Var. Hist. II, 35, Gorgias extrema vita ait: ἤδη με ὁ ὕπνος ἄρχεται παρακατατίθεσθαι τῷ ἀδελφῷ. Gern.

declarant divinitatem suam.[5] Multa enim, quum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint, quum se plane corporis vincolis relaxaverint. Quare, si haec ita sunt, sic me colitote, ut deum.[6] Sin una est interiturus animus cum corpore, vos tamen deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis. » Cyrus quidem haec moriens. Nos (si placet) nostra videamus. [7]

XXIII. Nemo umquam mihi, Scipio, persuadebit, aut patrem tuum Paullum, aut duos avos, Paullum et Africanum, aut Africani patrem, aut patruum, aut multos praestantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quae ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent,[1] posteritatem ad se pertinere.[2] An censes (ut de me ipso aliquid more senum glorier) me tantos labores diurnos nocturnosque, domi militiaeque suscepturum fuisse, si iisdem

(5) *Declarant divinitatem suam.* Platonem, Polit. IX pr. sequutus, haec ait Cicero explicatius Divin. I, 29 seq. et c. 51, 115. Garn.

(6) Apud Xenophontem est τὴν ἐμὴν ψυχὴν καταιδούμενοι ποιεῖτε ἃ ἐγὼ δέομαι. Cicero adiecit *ut deum*, eodem sensu quo in Somnio Scip. c. 8, dicitur: *deum te scito esse, siquidem deus est qui viget, qui sentit etc.* quem locum apte comparavit Car. Langius.—*Vt deum.* I. V. L. observat in notis, *deum* ibi idem esse atque δαίμονα, et vocem θεὸν seu deum apud Platonicos saepe animum ipsum notare, qui nihil aliud est quam praelibatio divini numinis. Multas videre est in Gruter. Spon. Reines. inscriptiones sepulcris impositas, ubi defunctorum animus vocatur *Deus*. Eodem sensu dixit Cornelia ad C. Gracchum scribens (frag. 12 Cornel. Nepotis), *ubi mortua ero, parentabis mei, et invocabis deum parentem*; qui locus non minus torsit criticos, quam locus hic de quo agimus.

(7) *Nostra videamus.* I. e. veniamus ad exempla domestica, non iam graeca, sed romana. I. V. L.

(1) *Cernerent.* Iis, qui latino sermoni dant operam, tempus hoc observandum est. Facc.

(2) Gulielm. e Mss. *ad se posse pertinere.*

finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset, otiosam aetatem et quietam, sine ullo labore et contentione traducere? Sed, nescio quomodo, animus erigens se, posteritatem semper ita prospiciebat, quasi, quum excessisset e vita, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cuiusque animus maxime ad immortalitatem gloriae niteretur. Quid, quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? Nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat, et longius, videre, se ad meliora proficisci; ille autem, cuius obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi; neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi; sed illos etiam, de quibus audivi, et legi, et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit, neque tamquam Peliam recoxerit.[3] Quod si quis deus mihi largiatur, ut ex hac aetate repueriscam, et in cunis vagiam, valde recusem; nec vero velim, quasi decurso spatio, ad carceres a calce revocari.[4] Quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? Sed habeat sane: habet certe tamen aut satietatem aut modum. Non lubet enim mihi

(3) *Peliam recoxerit.* Vt Medea Peliam recoxit senem, et adolescentulum fecit. Facc. — Quae de Aesone Iasonis patre narrantur, quem Medea medicamentis e decrepito sene iuvenem reddidit, h. l. in Peliam transferuntur, quem (Apollod. I, 9, 27; Ovid. Metam. VII, 297 seqq. Diod. Sic. IV, 51, 52; Hygin. fab. 24) Medea filiarum manu necavit, falsa spe recoctionis in iuvenem proposita. Gern.

(4) *A calce.* Modus dicendi sumplus a decursionibus. Facc. — Senec. Epist. 108: *hanc, quam nunc in circo cretam* (h. e. metam) *vocamus, calcem antiqui dicebant.* Cf. de Amicit. c. ult. Gern.,

deplorare vitam, quod multi, et ii docti, saepe fecerunt. [5] Neque me vixisse poenitet, quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem, et ex vita ita discedo, tamquam ex hospitio, non tamquam ex domo. Commorandi enim natura deversorium nobis, non habitandi locum dedit. O praeclarum diem, quum ad illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar, quumque ex hac turba et colluvione discedam! Proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi, sed etiam ad Catonem meum, [6] quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior: cuius a me corpus crematum est; quod contra decuit ab illo meum. Animus vero non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum: non quod aequo animo ferrem; sed me ipse consolabar, existimans, non longinquum inter nos digressum et discessum fore. [7] His mihi rebus, Scipio (id enim te cum Laelio admirari solere dixisti [8]), levis est senectus,

(5) *Non lubet enim*, etc. Nam non volo contendere vitam omni commodo vacuam esse, et nihil aliud secum, nisi dolores, ferre. Gern. — *Multi et ii docti*. Tusc. I, 34, Cyrenaici Hegesiae liber esse dicitur, in quo vitae humanae enumeret incommoda. Eurip. Alcest. v. 805: Ο βίος ἀληθῶς οὐ βίος, ἀλλὰ συμφορά. Plin. H. N. praef. VII, et Senec. Ep. 99. Bocil.

(6) *Ad Catonem*. De quo in lib. de Amicit. cap. 2, et in Tusc. III, cap. 28. Filius Catonis fuit, ex Licinia matre Licinianus dictus. Praetor designatus quum esset, mortuus est. Facc. — Cf. supr. c. 6 pr. et 9 extr.

(7) *Digressum et discessum*. Sunt haec paene mera synonyma, nolim tamen alterutrum substantivum abiicere, quum Cato commotiore animo, quid de carissimo filio speret, exponit. *Digressus* est h. l. temporis intervallum, quod congressionem prohibet; *discessus* est absentia, seu tempus, per quod abesse aut licet aut oportet. Ad Att. XII, 40: *si quis requirit, cur Romae non sim: quia discessus est*. Caesar Bell. Gall. IV, 14. Corn. Nep. Timol. 23. Gern.

(8) *Dixisti*. Cap. 2 pr. ubi ut *num-*

nec solum non molesta, sed etiam iucunda. Quod si in hoc erro, quod [9] animos hominum immortales esse credam, lubenter erro; nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo. Sin mortuus (ut quidam minuti philosophi [10]) nihil sentiam; non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. Quod si non sumus immortales futuri, tamen exstingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem peractio aetatis est, tamquam fabulae; cuius defatigationem [11] fugere debemus, praesertim adiuncta satietate. Haec habui, de senectute quae dicerem: ad quam utinam perveniatis! ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

quam... gravem senect. Scipio dixit, sic Catoni h. l. *levis* dicitur. Gern.

(9) *Qui animos* Lang. e Mss.

(10) *Vt quidam minuti phil.* Vt Brut. cap. 73, 256, ait: *Orator praestat minutis imperatoribus*, sic *minutos* dicit *philosophos* h. l. et de Divin. I, 30. Gern.

(11) *Defatigationem.* Gulielm. scripsit *defectionem*, quia histrio, inquit, deficit, quum eum vox et vires deficiunt, persuasitque Schützio, qui *defectionem* recepit hoc sensu: *cavendum ne in senectute, tamquam in extrema parte fabulae, deficiamus; quod fieri facilius possit, quum vitae etiam satietas accidat.* Hanc vero non *aetatis* defectionem dixisset, cuius culpa tribuenda esset naturae, vid. c. 2, 5: neque *satietas* tum foret senis, sed spectatorum, id quod ab h. l. alienum est. Est vero *aetatis*, seu vitae *satietas* ea, quam dixit extremo cap. 20, ut *defatigatio* e gravi vitae opere perfungendo nascitur, nisi studiis animum erigas, ne in extremo actu corruas. Ita non opus est mutatione. Comp. cap. 11, 36, et Philipp. V, 20: *Nulla res ei finem caedendi, nisi defatigatio et satietas attulisset.* Gern.

M. T. CICERONIS

LAELIVS

SIVE

DE AMICITIA

DIALOGVS

AD

T. POMPONIVM ATTICVM

PROLEGOMENA
IN LÆLIVM

EX EDITIONE GERNHARDI DESVMPTA

I.

DIALOGI DE AMICITIA DESCRIPTIO

Quae Cicero de huius libri instituendi ratione ad T. Pomponium Atticum, cap. 1, scribit, fere haec sunt: Q. Mucius Scaevola augur aliquando, quum Cicero apud eum esset et pauci admodum familiares, exposuerat sermonem C. Laelii, soceri sui, de amicitia, habitum ab illo secum et cum altero genero C. Fannio, paucis diebus post mortem P. Scipionis Africani. Eius disputationis sententias memoriae mandatas Cicero se dicit hoc libro, suo arbitratu exposuisse, quum Atticus saepe secum ageret, ut aliquid de amicitia scriberet. Tum § 4 Laelii sermonem de amicitia cum Catone Maiore, quem de senectute scripsisset, comparat. Vt enim tum, inquit, ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi.

A C. Fannio et Q. Mucio, qui ad socerum venisse finguntur post mortem Africani, sermo oritur. Et Fannius quidem, cap. 1, § 6, quum hanc in Laelio existiment esse sapientiam, ut humanos casus virtute inferiores putet, et ex se dicit et ex Scaevola quaeri, quonam pacto mortem Africani ferret, quod non in augurum collegio fuisset.

Ad haec postquam Scaevola addidit, quid quaerentibus respondisset, Laelium sc. istum dolorem moderate ferre: quod non in D. Bruti auguris hortos venisset, valitudinem causam,

non maestitiam, fuisse; Laelius, ut modeste de se sentit, causam moderationis suae in eo dicit esse, cap. 3, quod nihil mali Scipioni accidisse putet, qui ex summo dignitatis gradu ad superos videatur potius, quam ad inferos pervenisse. Hinc suscitato desiderii sensu, et amicitiae Scipionis recordatione elatum Laelium, cap. 4, § 16, rogat adolescentes, ut de amicitia disputet, quid sentiat, qualem existimet, quae praecepta det.

I. Postquam Laelius frustra operis magnitudinem et exercitationem excusavit, § 17, se tantum hortari posse dicit, ut amicitiam omnibus rebus humanis antepouant. Sed hoc primum se sentire, § 18, nisi in bonis amicitiam esse non posse. Viros bonos autem se intelligere qui sequantur, quantum homines possint, naturam optimam bene vivendi ducem. Amicitiam, quae sit inter duos aut inter paucos, postquam a civium et propinquorum societatibus § 19 distinxit; cap. 6, omnium divinarum humanarumque rerum cum benivolentia et caritate consensionem dicit; eiusque prae ceteris rebus opportunitates in utraque fortuna inter eos, quibus communis vita contenta est, usque ad § 24 exponit. Comparata vero vi amicitiae concordiaeque in rerum natura conservanda, postquam quanta vis sit amicitiae ab omnibus intelligi et re probari exemplo e scena repetito docuit; ille generorum rogationi satisfecisse sibi videtur.

II. Sed § 25 denuo ab iisdem rogatus Laelius de ortu amicitiae, cap. 8 disputat, qui sit a natura, § 27, quam ab imbecillitate et indigentia verior et gravior. Naturae vim cerni in amore, ut bestiarum et hominum qui natos ex sese amant, sic eorum, qui alterum propter perspectam virtutem et morum similitudinem diligunt. Benivolentiam, cuius omnis fructus in ipso amore insit, augeri consuetudine, et quamquam utilitates amici nullas sperent, capere eos tamen maximas. Haec igitur usque ad finem capitis 9 de ortu amicitiae.

III. 1. Sed quoniam perfectam amicitiam intellexerat, eamque, § 22, a vulgari et mediocri distinxerat; nunc tertium rogatus, sive pergere a generis suis iussus Laelius addit, quae de amicitia praecepta danda fuerunt, eaque ad mediocrem amici-

tiam pertinere iudicanda sunt. Proficiscitur autem, cap 10, a Scipionis sententia, qui nihil difficilius esse dixisset, quam amicitiam usque ad extremum vitae permanere. Multa quasi fata impendere amicitiae ex contentionum, sententiarumve de rep. vel morum, sive adversis rebus, sive aetate ingravescente, mutatione: quae mala ut subterfugiantur, cap. 11, § 36, videndum esse dicit, quatenus amor in amicitia progredi debeat. Sed ipsam legem, cap. 12, demum scribit, postquam ultra iustos fines progressorum amicorum exemplis, cap. 11, propositis effecit; § 37, nullam esse excusationem peccati, si amici causa peccaveris. Haec lex primum vetando, sic fertur: § 40, ut ne rogemus res turpes, nec faciamus quidquam contra rempublicam, ut nonnulli fecerunt, sive duces, sive socii impietatis. Quare talis improborum consensio, § 43, omni supplicio vindicanda est. Eamdem legem, cap. 13, § 44, sic sancit, ut ab amicis honesta petamus, amicorum causa honesta faciamus officiose, studiose, sine cunctatione, consilio dando, suadendo, monendo, et ut adhibitae amicorum auctoritati pareatur. Quin etiam cura vel angor est saepe amicorum causa capiendus. Quod Laelius monet contra eos, qui § 45 partim securitatem caput esse putant ad beate vivendum, partim § 46 praesidii adiumentique causa amicitias expetendas esse opinantur. Ad hos redit, postquam illos, cap. 14, castigavit, quum § 49 dicat, plurimum esse iucunditatis in studiorum officiorumque vicissitudine et natura cum bonis inter bonos quasi necessariam benivolentiam; eamdem bonitatem non a caritate vulgi abhorrere. Vtrique vero illi adversario, § 51 et 52, opponit, non tam utilitatem partam per amicum, quam amici amorem ipsum delectare prae opum affluentia. Quem amorem abesse a tyrannorum et praepotentium vita, ab eisque certe negligi amicitiam; nihil vero stultius esse quam cetera parare quae parantur pecunia, amicos non parare optimam et pulcherrimam vitae quasi supellectilem. Haec igitur praecepta (inde a cap. 10 usque ad cap. 15 extr.) ad eos fines amoris constituendos pertinent, quos et reipublicae caritas et virtutis studium postulat.

III. 2. Constituendi vero etiam sunt termini diligendi, qui ab eo ipso repetuntur, qui diligit vel ab iis officiis, quae sunt cuique erga se ipsum conservanda. Quos fines antequam cap. 17, § 61 constituit, tres tamquam adversariorum sententias, cap. 16, § 56, usque ad 59 med. refutat. Quarum una est, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga nosmet ipsos: altera, ut nostra in amicos benivolentia illorum erga nos benivolentiae pariter aequaliterque respondeat: tertia, ut quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab amicis. His igitur sententiis reiectis, Scipionis recordatus Laelius antequam alium finem verae amicitiae constituat, illam sententiam § 59 et 60 reprehendit: amare oportere, ut si aliquando esset osurus, illud potius praecipit § 60, ut ne quando amare incipiamus eum, quem aliquando odisse possimus; quin etiam si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum id potius, quam inimicitiarum tempus cogitandum. Atque his finibus utendum arbitratur, ut quum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum sine ulla exceptione communitas. Quae ut doceat quousque progredi debeat, minus iustas amicorum voluntates, in quibus eorum aut caput agatur aut fama, adiuvandas esse dicit, modo ne summa turpitudo sequatur; nec vero negligendam famam esse et honeste partam civium benivolentiam. Ita aditum sibi § 62 patefacit ad curam in eligendis amicis adhibendam, quum iudicandum sit, qui sint ad amicitiam idonei. Quod quum difficile sit iudicare nisi expertum, prudentia opus esse, impetum benivolentiae sustinendum, et aliqua parte periclitandos mores amicorum, ut eligas firmum, stabilem, constantem, fidum, simplicem, communem, nihil simulantem, non criminosum, non suspiciosum, non tristem, sed comem et facilem; usque ad finem cap. 18.

Vt autem ab eligendis amicis ad colendae amicitiae modum transeat, quaestione § 67 ab ipso proposita: num quando amici novi, digni amicitia, veteribus essent anteponendi, respondet Laelius: non amicitiarum esse debere, sicut aliarum rerum satietates; vetustatem suo loco conservandam esse. In promptu vero nunc

erat, ut amicis aliquando disparibus praecepta daret haec: § 69: superiores non decere se anteponere inferioris ordinis amicis. Inferiores ne doleant, se a suis aut ingenio, aut fortuna, aut dignitate superari, neve exprobrent amicis officia: sunt tamen hac opinione non modo verbis, sed etiam opere levandi: tantum autem cuique tribuendum, primum quantum ipse efficere possis; deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adiuves, sustinere. Sed corroboratis demum confirmatisque et ingeniis et aetatibus iudicandas esse amicitias: hinc apparet, § 74, quid et de puerorum amicitiis et de nutricum vel paedagogorum benivolentia sit statuendum. Morum enim et studiorum dissimilitudo dissociat amicitias. Ad haec, § 75, praecipit Laelius, ne intemperata quaedam benivolentia impediat magnas utilitates amicorum, et esse ab iis, qui impedire res magnas pro mollitie quadam velint, discedendum; in omni autem re considerandum, et quid postules ab amico, et quid patiare a te impetrari. Haec igitur omnia ad interpretandam illam legem pertinuerunt, quam initio cap. 12 scripserat, et ad vitanda amicitiarum pericula.

Sed quum sentiat Laelius maxima pericula esse in vitiis amicorum, nunc de vulgaribus vel communibus inde a cap. 21 disputat amicitiis, ad quas a sapientium et emendatorum familiaritatibus, h. e. ab amicitiae periculis ad calamitatem dimittendaeque amicitiae necessitatem oratio delapsa sit. Hoc loco cap. 21 quaeritur, non quomodo pericula amicitiae vitari possint, sed quomodo, ingruente calamitate, dimittendae amicitiae sint, quum eruperint vitia amicorum, quorum ad amicos redundat infamia: dissuendas autem magis esse, quam discindendas; sin morum aut studiorum commutatio facta fuerit, aut in reipublicae partibus dissensio, cavendum esse, § 78, ne etiam in graves inimicitias se convertant amicitiae. Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum unam cautionem esse, ut ne nimis cito diligere incipiamus, neve non dignos. Quo loco reprehendit eos, qui utilitatis spe adducti, § 79, amicos eligunt. Amicitia vero illa naturalis per se et propter se expetenda est, et diligendus amicus, qui est tamquam alter idem, ita ut quisque se

diligit, § 80. Est enim per se sibi quisque carus. Quum autem plerique amicum talem habere velint, quales ipsi esse non possint; par esse dicit, ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quaerere, cap. 22, § 82. Virtutum enim amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes, eaque quae beatam vitam reddat, in qua insunt honestas, gloria, tranquillitas animi atque iucunditas, § 84. Neglectae autem virtutis maxime in amicis et deligendis et colendis quemque poenam dare, § 85. A notanda rei tam necessariae incuria transgreditur ad praedicandam amicitiae utilitatem, de qua omnes, etiam asperiores, § 87, uno ore consentiant, sive hominem in omnium rerum abundantia fingas positum, sive in caelum evectum et admiratione mundi plenum; uterque ut suavitatem percipiat, carere amico non potest, quoniam natura nihil amat solitarium semperque ad aliquod tamquam adminiculum annititur, § 88. Quoniam vero in tam vario et multiplici usu amicitiae multae causae suspicionum offensionumque dantur, has tum evitare, tum elevare, tum ferre sapientis est, c. 24. Hic omnia redeunt ad veritatem, quae primum in eo cernitur, ut et benevole moneas, et patienter accipias monita, cap. 25; deinde ut omnis adulatio, blanditia et assentatio absit, § 91, quae ne in concione quidem, § 95, tantum valet, quantum veritas, qua amicitia tota perpenditur. Nulla est igitur, inquit, haec amicitia, quum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est, § 98. Verum etiam graviores constantioresque debent animum advertere, ne callida assentatione capiantur.

IV. A levibus autem amicitiis ad sapientium amicitiam, ut cap. 27 redeat, virtutem amicitiarum et conciliatricem et conservatricem laudat, eaque quae dixerat, nunc paucis collecta suae, adolescentis cum senibus et senis cum adolescentibus iunctae, familiaritatis exemplo, § 101, confirmat. Sed quoniam res humanae fragiles caducaeque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus propter virtutem, quae ut Scipionis virtus, morte non exstinguitur. In huius familiaritatis, quae cum Scipione fuit, memoria et in aetate ipsa magnum esse desi-

derii, in quo diutius iam esse non possit, solatium. Denique Laelius generos suos hortatur, ut, excepta virtute, nihil amicitia praestabilius putent. Ita sermonem concludit eodem fere modo, quo cap. 5, § 17, de amicitia disserere coeperat.

Haec, ut contractius dicam, omnis huius sermonis de amicitia inde a cap. 5, a Laelio habiti ratio et delineatio huc revocanda est.

Quum Laelius a Fannio et Scaevola, § 16, rogatus esset, ut de amicitia disputaret quid sentiret, qualem existimaret, quae praecepta daret, ipsa disputatio tres potissimum partes retulit:

I. Prima sermonis pars est de perfectae amicitiae vi et praestantia inde a cap. 5 usque ad cap. 7, § 25, quo toto loco, quantum boni in amicitia sentiret esse, exposuit.

II. In altera parte inde a cap. 7, § 25, usque ad cap. 9 fin. ut Laelius diceret qualem amicitiam existimaret, de ortu disputavit amicitiae, quam non vult utilitate conglutinari; sed natura gigni sensum diligendi et benivolentiae caritatem facta significatione probitatis.

III. Tertia pars, ut Fannius et Scaevola rogaverant, praeceptis continetur ad multa quasi fata amicitiae impendentia pertinentibus, inde a cap. 10 usque ad cap. 26 fin. hac quidem locorum partitione, ut a mediocri amicitia sensim ad leves amicitias descendat.

Quum difficile sit amicitiam manere, si a virtute defeceris, cap. 10, et ut appareat, quatenus amor in amicitia progredi debeat, cap. 11 propterea

1. Lex sancitur vetando primum, ne res turpes rogemus, nec faciamus rogati, cap. 12 initio; deinde iubendo proposita, cap. 13, § 44, ut ab amicis honesta petamus, amicorum causa honesta faciamus.

2. Fines constituuntur, qui sint in amicitia et quasi termini diligendi, inde a cap. 16, § 56, usque ad cap. 26 fin.

Hinc ducta praecepta pertinent

1.° Ad eligendos amicos, § 62-66;

2.° Ad colendam amicitiam, § 67-75;

3.° Ad dissuendae amicitiae calamitatem necessariam, § 76-78;

4.° Ad cavendum dirumpendae amicitiae necessitatem; ut ne nimis cito diligamus neve non dignos, § 78 med.—c. 23 fin. § 88; ut offensiones monendo et obiurgando levemus, § 88 med.—90; ut simulationem omnem fugiamus, § 91-100.

IV. Epilogi instar habenda extrema parte Laelius ad virtutem redit, quae amicitias conciliet et conservat: denique sui animi ob ereptum Scipionem consolandi causis omnem hunc sermonem, addita adhortatione de amicitia omnibus rebus, excepta virtute, anteponenda, concludit.

II.

DE CICERONIS ARTE ET ELEGANTIA IN LAELII SERMONE EXPROMPTA.

Quum T. Pomponius Atticus, ad quem senem senex Cicero de senectute conscripserat, saepe eum eo ageret, ut de amicitia scriberet aliquid (vid. § 4); digna mihi, inquit, res quum omnium cognitione tum nostra familiaritate (1) visa est. Atque sic fecit Cicero, ut eodem sermonis genere uteretur, quo usus in libro de Senectute fuerat, quod positum est in hominum veterum auctoritate et eorum illustrium. Quum autem Laelii persona idonea visa esset, quae de amicitia dissereret, a C. Fannio et A. Mucio Scaevola, Laelii soceri sui sapientiam admirantibus discendique cupidis, causa petenda erat, cur Laelius solus de amicitia loqueretur, sic tamen, ut subinde novam novae partis, tamquam fili orationis, ingrediendae rogationem exspectaret. Vtraque disputatio ad rem pertinet, quae naturae instituto necessitatis aliquid habet, ab aetatis quidem cursu senectus, a vitae suavitate et utilitate amicitia, cuius veritas et firmitas pariter ac senectutis dignitas et gravitas in cuiusque probitate et moribus posita est. Quare Cicero ut Catonem Mai. induxerat senem de senectute hac potissimum mente disputantem, ut adversus iniquiores vituperationes eam aetatem defenderet, sic amicitiae maiorem, quam vulgo existimant, vim ad beate vivendum, verioremque et graviorem a natura, quam ab imbecillitate, ortum aperiri ac legem colendae amicitiae in honestate positam,

(1) Praeter ea, quae de Attico ad Cat. Mai. § 1 monui, vide quae nuperrime vir Cl. C. G. *Jacob* ad Luciani Toxaridem, quem prolegomenis, annotationibus et quaestionibus instructum edidit Halis Sax. ex lib. Hemmerdeana, 1825, p. xxv seqq. de Attici et Ciceronis familiaritate docte admodum disputavit.

finesque diligendi constitui Laelii potissimum ope voluit, in quo coniunctam fuisse acceperat cum animi et naturae hominis cognitione multarumque rerum usu (1) memorabilem cum P. Scipione amicitiae gloriam. Nec vero Cicero hunc sermonem ipsi Laelio, ut M. Catoni, tribuit, sed Scaevola augure, ad quem Cicero a patre erat deductus, utitur interprete sermonis habiti a Laelio secum et cum altero genero C. Fannio. Ita res plurimum habet probabilitatis, sive quamdam scenae illusionem, sive historicam testimonii fidem quaeris, quum memoriae mandata exponuntur ea, quae Scaevola ab ipso Laelio de amicitia audiverit. Quamquam Laelii sententias sibi aliquando a Scaevola augure expositas ipse Cicero fatetur, § 3, suo se arbitratu exposuisse.

Animadvertenda etiam cura et cautio illa est, quod quum Cic. hunc librum ad amicum amicissimus de amicitia (vid. § 5) scriberet, non tam quid ipse sentiret, quam quid Laelius disputasset, exponere videri voluit. Nam sui animi sensa, tamquam sua publice eloqui non carebat invidia; suaeque cum Attico constanter servatae amicitiae causas et progressiones, cuius indicia quum omnes fere ad Atticum prae se ferunt epistolae, tum libri I, ep. 17 et 18, et II, 20, 22 seq. quominus cum multis, quibus prodesse vellet, communicaret, et honestus quidam pudor et ostentationis periculum videntur prohibuisse, et suasisse, ut quae ipse de amicitia sentiret, Laelio tribueret, qui cum utroque genero suo aperte posset de suae aetatis erroribus et vitiis sine invidiae metu disputare, hoc etiam facilius, quod suae et Scipionis amicitiae gloria florebat. Satis igitur habuit Cicero, cap. 1 fine, significare, Atticum se ipsum esse in hoc sermone cogniturum, si quae Laelius de Scipionis sui laude dixisset, tamquam de se a Cicerone dicta acciperet.

Et quamquam Laelius (vid. Fin. II, 8, 24) Diogenem Stoicum adolescens, post autem Panaetium audierat; non opus ta-

(1) De C. Laelio vid. Offic. II, 11, 40, » quem (Viriatum Lusitanum) C. Laelius, is qui sapiens usurpatur, praetor fregit et comminuit; ferocitatemque eius ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet « et qui loci citantur ad Lael. cap. 2, 6.

men doctrinae specie vel eo genere splendoris erat, quod accurata de controversis locis disputatio prae se fert, qualis est in Academicis, vel Tusculanis, vel in eis Quaestionibus, quae sunt de finibus bonorum et malorum. Laelii enim aetatisque, cuius princeps erat, simplicitatem et sinceritatem, graecaeque vanitatis contemptum decebat eorum aversari consuetudinem, qui magna loquebantur, et subtilius quidem si quid poneretur, de quo quamvis subito disputarent, sed ad utilitatem parum. Philosophorum igitur et scholarum argutiis facile Cicero, Laelio quidem interprete, supersedere potuit, veramque simplicitatem et humanitatem sequi, et cum liberalioris et cultioris ingenii sensu, amicissimi Scipionis memoriam recolendo, vivi Pomponii sui laudem celebrare. Haec enim liberior faciliorque disputandi forma, qualem familiaris sermo fert, ut a doctrinae ostentatione verborumque magnificentia longissime abest, ita Ciceroni maxime videtur placuisse seni; plurimumque non poterat non hoc sermonis genus referre et vigoris et ad animos eorum, qui philosophorum lites aut ignorarent, aut aspernarentur, iucunditatis et oblectationis. Ita missis illis Epicureorum vel Stoicorum (1) de

(1) L. A. G. *Schreiber* vernaculae huius libri versioni Halae 1799 editae praefixit dissertationem, cuius pag. 7 seq. illud primum reprehendit, quod Cicero praecepta dederit cultioris generis hominibus, inferioris ordinis amicos praetermiserit, quum ex nobiliorum virorum ordine sumpta consulum, praetorum, magistratuum exempla repeteret. Quo loco V. D. et plebeiorum obscuritatem apud Romanos ignoravit, neque consideravit, qui librum de Amicitia legerent, non ad vulgares amicitias, mercedis spe plerumque iunctas, ablegari debuisse, sed plus et utilitatis et delectationis virorum in clariore luce versantium exempla praebere potuisse. Nec vero Cicero magistratuum, sed virorum bonorum, quibus communis vita contenta est, amicitias intellexit, sive patriciorum, sive plebeiorum. Vide § 38. Sed altera eiusdem V. D. vituperatio eo pertinet, quod Ciceronem queritur Stoicorum de summo bono sententiam contempsisse, quorum disciplinam in libris de Officiis sequutus fuisset. At illa Stoicorum philosophia ad amicitiae vim veram ostendendam ita erat minime apta, ut humanae naturae finibus neglectis, eam sapientiam et virtutem unam maxime idoneam ad amicitiam interpretabantur, quam, ut Cicero ait § 18, adhuc mortalis nemo est consequutus. Ne quis igitur Stoicorum nomen in hoc libro desideret, sed gaudeat Laelii disputatione, quae ad animum erigendum, veraeque virtutis studio imbuendum,

amicitia ratiocinationibus et dialecticae artis argutiis, contemptaque collectivae disputationis ac testimoniorum vel exemplorum copia, ex Laelianae, tamquam aureae, aetatis castitate et simplicitate vel severitate et gravitate licebat ea, quae suae cum Attico familiaritatis usu vera et certa esse cognoverat, amicitiae colendae servandaeque fundamenta sapientis Laelii ore constituere, spretaque fucata summorum virorum Pompeii, Caesaris, Lentuli, aliorum, amicitia, in sinceri candidique animi moribus acquiescere, e quibus admirabilis quaedam amicitiae nascitur et gravitas, et suavitas, qua pauci illi apud Graecos vel Romanos floruere.

Recens etiam erat amicitiarum memoria vel contra rempublicam, mutatis moribus, conservatarum, ut Blossii cum Ti. Graccho, § 37, vel propter dissensionem de republica diruptarum, ut Q. Tuberonis, qui eumdem Gracchum causa reipublicae dereliquerat. Tribunitii enim furores, ii quidem non a reipublicae libertatisque studio seiuncti, medium locum tenent Ciceronis aetatem inter et heroicae aetatis fortitudinem, h. e. singulorum in periculis subeundis audaciam, qua Achillis et Patrocli, Thesei et Pirithoi, Orestis et Pyladis, Damonis et Phintiae amicitiae inclaruere. A factionum vero et gratiae populi captandae studio, quo multi viri fortes apud Romanos, Laelii aequales, commovebantur, ut maiorum consuetudo iam aliquantum de spatio curriculoque deflexisse videretur, res latius serpsit, casusque illi reip. inde

ad mores emendandos, vitaeque dignitatem expetendam in iis valebit plurimum, qui amicitiae vim cognoscere mallent, quam philosophorum placitis, argutiisque, neglecto rerum usu, delectari. Epicureorum autem disciplinam ut nullo loco sequutus est Cicero, sic non erat, cur Laelium voluptatis finibus circumscribendis et adversariorum refutatione occuparet. Satis erat eos errores et vitia ab Epicureorum perversitate non minus, quam ex communi utilitatis vel voluptatis studio, nata castigare, quae Laelius in aliorum moribus et amicitiis animadvertisset: eoque pertinet § 32 et 45, 52, 56. Ceterum quid Epicurei de amicitia statuerint praeter Cic. Fin. I, 20, vid. quae *Jacob* ad Luciani Toxar. disputavit, pag. 15; item de Stoicis pag. xxxv. Alia a Schreibero de hoc sermone male notata attigi in Dissertatione scholastica an. 1823 scripta, quae ad Laelium pertinebat, pag. 11 et 12.

a Sullae tempore evenerunt, quos Laelius prospexerat futuros. Quamquam hac ferociore aetate adversus improborum consensionem ac temeritatem praecepta dari non frustra posse videbantur, qualia cap. 12 dedit Laelius. Quum autem civilium bellorum tempore pauci inter se de principatu et de opprimenda reip. libertate contendere coepissent, et ab unius victoris arbitrio suam quisque fortunam lubentius suspensam videret, quam libertatem restituere conaretur communem; nullam magnopere vim habebat amicitia, sed utilitatis ac mercedis cupido, mercedis spes animos regebat, gratiaeque non populi, sed Marii, Sullae, Caesaris, Pompeii, conciliandae spes vel metus potentiae principis ab amicitia plerosque et a virtutis admiratione avocabat. Illa igitur Gracchorum aetate, uti honorum cum virtute frequens erat contentio et de reipublicae commodis dissensio, amicitiae ac familiaritatis vis in utramque partem factis exprimi poterat, et operae pretium erat de amicitiae constituendis finibus disserere, quo adolescentium discendi cupidorum studium ad virtutem converteretur, quae una verissimas et certissimas gignit et conservat amicitias. His Laelium praecepta dare magis decebat, quam Attico seni Ciceronem.

Tum etiam illud tempus egregie est ad hunc de amicitia habendum sermonem constitutum, quum Laelius Scipionis sui non ita multo ante, anno Vrbis conditae 624, morte erepti desiderio moveretur, unoque cum illo, quod in repetenda praestantissimi viri memoria, et in immortalitatis spe admodum certa erat, solatio deceret uti. Haec iustissima sane causa erat non modo de amicitia disputandi, sed etiam tenerioris amoris sensum cum ipso dolore ac desiderio aperte significandi; in primisque acerbissimus hic casus invitare poterat ad dolorem et moestitiam iucundissimae suae cum Scipione amicitiae recordatione leniendam, quum vel virtutes amici admiraretur, ut § 11, vel ex illis profectas causas diligendi (§ 32), vel opportunitates non quaesitas, sed ex consiliorum, voluntatum, studiorum similitudine et ex diuturna consuetudine consequutas animo repeteret, ut § 51, vel quantum sibi tali amico erepto de vitae

iucunditate detractum esset § 103 perpenderet. Ex hoc potissimum limpidissimo largissimoque fonte hauriendum Cicero putavit, quidquid esset ad ipsam disputationem et ad amicitiae colendae praecepta afferendum suavitatis. Hinc omnem sermonis varietatem et animos eorum, quibus prodesse volebat, erigendi, confirmandi et ad virtutis studium impellendi materiam petiit. Ex ipso igitur Laelii animo et sensu magis, quam ex mentis iudicio et subtilitate, haec de amicitia expositarum sententiarum, ac praeceptorum promanavit copia. Nullus in hoc sermone aliunde, quam ex amicitiae honestissimae verissimaeque admiratione, petitus ornatus, nullus vel doctrinae, vel facetiarum, vel argutiarum splendor operose anquisitus, nihil eorum, quae allicere animum lectoris possint, abunde effusum, aut cumulatum; sed tamquam in amoenissima regione et rerum et verborum concinnitate et gravitate retineris, quum vides naturam et vim amicitiae reclusam, in perfectaque amicissimi viri imagine propositam; initia amoris natura duce in ipsa virtutis perspectae admiratione investigata; benivolentiae causas probe distinctas; opportunitatum cum fideli amore coniunctarum multitudinem et praestantiam descriptam; impedimentorum vel periculorum varietatem; cautionum denique in deligendis colendisque amicis adhibendarum rationem sic explicatam, ut ad id quod summum est, ut ad virtutem, quae veras amicitias conciliat et nutrit, ubique pateat reditus. Eaque per omnem sermonem diffusa et Scipionis laudati, et virtutis naturaeque celebrandae lumina cum admirabili elegantia extremo capite tamquam radios collegit, postquam a virorum bonorum amicitia in leves amicitias oratio deflexerat.

Praeclare Cicero etiam illud instituit, ut Laelium fingeret § 14; 33-35, 59, 62, exponentem, quae Scipionem de amicitia aliquando disserere meminisset. Atque quum eius sententiae indignationis et tristitiae aliquid prae se ferant et querelas contineant vel de periculis, quae amicitiis ex mutatis moribus ac studiis impenderent, vel de opinionum amicitiae inimicarum perversitate, vel de hominum in amicis eligendis incuria; apparet

quam scite et constanter ubique Scipionis vocem eius ingenio accommodaverit, quod quale fuisset iudicavit Offic. I, 30, 108, in his: « in C. Laelio multa hilaritas: in eius familiari Scipione ambitio (quae σιμνότης, Ernestio interprete, dicitur), vita tristior ». Ex hac hilaritatis et tristitiae oppositione quantum redit ad hunc sermonem et varietatis et suavitatis; quam egregium et quam verum vides ab ipso amico exstructum magni viri monumentum! Neque satis habuit Cicero Scipionis de amicitia sententias Laelii ore passim proferre, sed re et facto probatam eius dignitatem, constantiamque in servandis amicitiae virtutisque officiis declaravit § 73, 77, 96.

Itaque Laelii persona videbitur etiam propterea aptissima fuisse, cui Cicero hunc sermonem tribueret, quod, si ingenii hilaritatem, animi commovendi facilitatem, diligendique sensum natura teneriorem, ne dicam molliorem, quaeris, nemo reperiri in antiquitate potest melius comparatus. Talem virum profecto decebat liberalior illa dicendi, vel paullulum a re proposita prae sermonis vigore deflectendi excurrendique varietas, illa perfectae amicitiae admiratio nunc, nunc vituperandae humilitatis, levitatis, perversitatis vehementia, illa denique fides amicitiae cum reipublicae amore et studio coniuncta. Multum etiam delectationis afferunt cum ipsa sententiarum et praeceptorum gravitate mixta, Laeliique ingenio dignissima proverbia et acute dicta, et ad orationis vigorem non minus, quam ad sententiarum veritatem confirmandam aptissima exempla e vita communi, vel e scena repetita, et poëtarum, vel philosophorum antiquiorum recordationes. Eaque sic sunt in medio sermone interposita, ut et ordinem admireris relictum, restitutum, perfectum, et transgrediendi ad novam sententiam facilitatem. Quam artis elegantiam et dicendi varietatem et vigorem cum sententiarum simplicitate animadvertis quum saepe alias in hoc sermone, tum cap. 8 et 9, qui locus ortum amicitiae aperit. Sed hic ipse locus sic est comparatus, ut multum voluptatis afferat sententiarum diversitas, si aliorum benivolentiam et studia tibi conciliandi cupiditatem, causarumque et modorum in iungendis ami-

citiis varietatem comparas cum illa Orestis et Pyladis, vel Damonis et Phintiae familiaritate in summa morum similitudine et consiliorum communitate posita. A qua naturae conciliatione probitatisque in altero perspecta significatione si discesseris, admodum late patet vel voluptatis, vel utilitatis per amicum expetendae copia, et necessitatis vis ad eas res, quae maxime expetuntur, per alterum, quum solus non possis, consequendas. Neque mirandum est, quum propter imbecillitatem multae societates, quae amicitiae vulgo appellantur, iungi soleant, ipsius amicitiae ortum ab imbecillitate repetitum esse ab aliis, ab aliis a voluptate, cuius appetitus quidam est hominum communis. Haec sententiarum diversitas non modo de hoc loco, sed etiam de colendae servandaeque amicitiae officiis et finibus, non erat cur a philosophis doceretur, quum communis vitae usus et hominum dissentientium observatio magnam opinionum, errorum, vitiorum praeberet multitudinem. Hinc hausisse Laelius videtur quae de amicitiae ortu et finibus ab aliis dissentientibus statui diceret.

Quamquam hoc loco Ciceronis artem admiraberis, qui ut Homeri, et Gnomicorum sententias novit, ita Pythagorae, Euripidis, Aristotelis, Xenophontis, Platonis (1) disciplina et

(1) Vid. Jacobi Commentatio supra l. qui vir D. variam amicitiae notionem ex locis graecorum et romanorum scriptorum collectis, saeculorum ordinem sequutus, diligentissime inde a pag. 1 usque ad xxxvii explicuit. Quae meo arbitratu contractius exposita nescio, an huc fere redeant: Prisca aetate amicitia fuit ad certaminis pericula armis coniunctisque viribus subeunda societas, cuius fides erat propria et in vitae simplicitate veris et quasi fraternus amor, apud Homer. Il. X, 224. Odyss. XVII, 218, et huius aetatis memoriam repetentes tragicos. Hinc apud Graecos cultiore ac molliore aetate, privatis belli et certaminum causis cessantibus, non raro in libidinem, vel masculum istum amorem apud Athenienses amicitiae usus abiit. Quum autem communis quaedam reipublicae administrandae cura et honoris contentionem, et factionis studium gigneret, ad suam cuiusque potentiam augendam amicitiae foedere opus esse videbatur. Quare Thucyd. III, 82, τόλμα μὲν γὰρ, loquit, ἀλόγιστος, ἀνδρία φιλέταιρος ἐνομίσθη. Sed vindex virtutis veraeque amicitiae exstitit Pythagoras, cuius praecepta et instituta id spectabant, ut qui adolescentes reipublicae periti evadere vellent, et animum suum quis-

praeceptis instructus; omnique philosophorum controversia de rebus, quae ad mores pertinerent, cognita, Laelium suum ea eloqui iusserit, quae ex schola in vitae usum iudicio et delectu sententiarum habito converterat, ut omnis haec disputatio a colligendarum sententiarum et litium dirimendarum cura vel calliditatis specie non minus abesset, quam a circumspiciendi incuria, cogitandique et dicendi ieiunitate. Sed ut antiquorum auctoritate potissimum delectatur, vel Pythagorae, vel Socratis, vel Empedoclis, quorum nomina, § 13 et 24, missa omni doctrinae ostentatione circumscribit, vel Archytae Tarentini § 88; sic horum philosophorum, qui, quae sunt in hominum animis excellentia, eorum prima elementa in rerum natura exquisiverunt, morem sequitur. Quare in amicitiae ortu altius repetendo, naturae indicia primum inesse, Agrigentino Empedocle praecipiente, § 24, dicit in illa concordia, quae in toto mundo res contrahit, discordia quidem, quae dissipat, opposita. Bestiarum vero amorem naturae impetu adversus natos ex sese commotum comparat, § 27. Easdem, § 81, primum dicit sese diligere, deinde appetere, ad quas se applicent.

Nec raro Laelius suae sententiae ex cognitione naturae humanae ardentique virtutis studio profectae humiles adversariorum opiniones opponit, easque nunc sine negotio reiicit, nunc diligentius refutat. Qua vigoris et alacritatis ex contentione nata delectandi materia tam prudenter usus est, ut cuique fere disputationis parti aliquid tribueret. Quod apparet, si confers primae partis § 18, de vera sapientiae interpretatione, et § 20,

que cum altero misceret, et divinorum bonorum (quam Jamblichus, vit. Pythag. cap. 33, sect. 240, dicit κοινωνίαν τῶν θείων ἀγαθῶν) magis quam externarum rerum, communione iungerentur. Quam Socrates apud Xenoph. Memor. II, cap. 4-6, et Plat. in Phaedro, pag 240, Lys. p. 214, Sympos. cap. 48, ad virtutis studium morumque similitudinem revocavit; Aristoteles vero non passim, ut illi, sed ad Nicom. lib. VIII et IX, de amicitiae ordine quodam distinctius et explicatius scripsit. Tum Epicurei amicitiam ad beate vivendum propter consuetudinis iucunditatem et utilitatem putarunt esse aptissimam. Stoici denique sapientium qui quidem nusquam inveniuntur, veram esse amicitiam existimarunt ceterorum esse societatem.

de divitiarum, valitudinis, honoris, voluptatis cum amicitia comparatione: in altera parte § 32 disputat de eorum dissensu, qui amicitiam vel mercedis, vel voluptatis spe adducti iungi existiment: tertia denique sermonis parte, § 45 et 46, mirabiles quasdam sententias de diligendi finibus refutat, tum alias, § 52 et 56-59.

Ne vero Laelius uno Scipionis desiderio duci, nec omnia ad perfectae illius et admodum rarae amicitiae notionem referre videatur, quamquam, ut animi commotio suadebat, a summa illa amicitiae pulchritudine et excellentia proficiscitur; quieta tamen mente deinceps ad alia frequentiora amicitiae genera transgreditur. Quare perfectae sapientium, qui viri boni appellantur, amicitiae Laelius adiungit amicitiam mediocrem, § 22: « Neque ego nunc de vulgari, aut de mediocri (quae tamen ipsa et delectat, et prodest), sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominatur, fuit ». In ipsa vero disputatione mediocritatis vocabulo uti Cicero noluit; neque alio l. *mediocris* amicitiae nomen perfectae, aut vulgari amicitiae opposuit, sed eo loco, qui praecepta colendae et servandae amicitiae inde a cap. 10 usque ad cap. 20 continet, hoc medium genus amicitiae intelligendum esse apparet. Quamquam quum eam sapientiam, cap. 27, § 100, interpretetur, quae in hominem cadere possit, ab ipsis sapientium familiaritatibus, cap. 21 init. ad vulgares amicitias dicit orationem suam delabi, quoniam calamitatem in amicitiis dimittendis nonnumquam necessariam commemorare coeperit. Sunt enim minus certi fines, quibus illa virorum bonorum sapientia, quae non ita rara est, a vulgarium hominum levitate distinguatur. Atque ab iis vitiis, quibus ne boni quidem viri carent omnibus, quae periculum afferunt, et cautionem requirunt, ad ea vitia amicorum, cap. 21, § 76, pervenisse sibi videtur, quae erumpunt. Est igitur mediocris amicitia eorum, quibus praecepta danda sunt, ne in alterutram partem peccent. Duo enim his vitanda pericula sunt: quorum alterum est, ne aut ea quae non honesta sunt ab amicis petant, aut contra virtutem quid-

quam vel adversus rempublicam amici causa faciant. Eorum igitur causa, qui nimium tribuerent amicitiae, lex illa scribenda erat, cap. 11, 12. Alterum, quod facile est committere, effecit, ut diligendi fines constituerentur inde a cap. 16, ne quis beniuolentiae et amoris quasi mensuram ab amici benivolentia erga ipsum peteret, neve exigue ad calculum vocaret amicitiam, aut in alios eius generis errores, vel vitia incurreret. Quo altera illa amicitiae definitio pertinet initio capitis 17 proposita, ea quidem ab illa prima, quae initio cap. 6 legitur, probe distinguenda. (1)

(1) Latissime patens et contractior amicitiae definitio reperitur cap. 7, 23, « benivolentiae coniunctio » εὔνοια ἐν ἀντιπεπονθόσι, sec. Aristotel. Eth. ad Nicom. VIII, 2, quae varias ob causas fieri posse intelligitur. Tum Aristotel. lib. VIII, 3, triplex distinguit amicitiae genus, quum tres possint esse amandi causae, in utilitate, aut iucunditate, aut honestate. Itaque amicitiae iunguntur aut διὰ τὸ χρήσιμον, aut δι' ἡδονήν, quo alterutro, quorum amicitia conglutinetur, φαύλους appellat. Eamdem Cicero cap. 9, § 29, humilem dicit ortum amicitiae. Digni igitur amicitia sunt ἀγαθοὶ δι' αὑτοὺς φίλοι, l. l. cap. 4. Quorum quum non perfectam sapientiam intelligeret, sed eam, qua communis vita (§ 21) contenta est, his viris bonis summam amicitiae, vel eius pulchritudinis, quam animorum concentus ferre possit, speciem ostendit initio cap. 6, « omnium divinarum humanarumque rerum cum benivolentia et caritate summa consensio ». Sed quoniam eorum, qui emendati sunt, necdum omnibus partibus explorata virtute, mediocris esse intelligitur amicitia, quod obnoxia est constanter servandae virtutis periculis; propterea hanc alteram definitionem constituit cap. 17 initio, quae magis ad actionem et ad mores pertinet, « ut, quum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum, studiorum sine ulla exceptione communitas ». Quacum definitione comparanda illa est, quae cap. 4, § 15, ad vitae usum et consuetudinem pertinet: « in quo est omnis vis amicitiae, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio ». Leves autem illae, vel vulgares, cap. 21 init. amicitiae propter erumpentia vitia non definiendae, sed castigandae erant, monendumque, ut dissuerentur. Sed utraque haec amicitiae definitio propria est Ciceronis, ut illud discrimen quod inter perfectam et mediocrem amicitiam esse dixit, non satis id quidem declaratum. Nec facile poterant discriminis lines accurate constitui, nisi vellet viros bonos in nullo peccandi periculo esse intelligi. Quare mente tantum utrumque genus amicitiae distinxit conditione, quae in definitione inest, « quum emendati mores amicorum sunt, tum » eoque quod praecepta danda putavit eis, qui etiamsi essent emendatis moribus, cavere tamen deberent, ne quid in

Sed quoniam non sapientes, perfectaeque virtutis viri intelliguntur, quorum mediocris amicitia est; accidere posse dicit § 61, ut minus iustae amicorum voluntates adiuvandae sint. Qui locus quam multum offensionis habere videatur, praeter ea, quae in commentario annotavi, illud animadvertendum est, quod paullo ante § 60 dixit: « Quin etiam si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius, quam inimicitiarum tempus cogitandum putabat ». Quid vero? ferre vitia amicorum putemusne esse minus iustas eorum voluntates adiuvare et amicorum gratia declinare de virtutis via, modo ne summa turpitudo sequatur? Hoc quidem loco nescio, an Ciceronis magis quam Laelii iudicium audiatur, et is verba faciat, qui ut in republica administranda petendisque honoribus eloquentiae vi populi gratiam conciliandam et iudicum sententias eloquentiae vi flectendas esse existimat, sic in defendendis amicis tantum viro bono concesserit, quantum communis quidem vitae usus et experientia, nostra quoque aetate, docet saepe concedi, sed quantum in morum disciplina nec praecipi debet, nec permitti. Itaque humani aliquid, ne romanam dicam licentiam, accidisse videtur Ciceroni. Quamquam negari nequit hanc ipsam partem doctrinae de amicorum officiis longe esse difficillimam, si quaeritur, quatenus in amicitia dari venia possit; qui sint famae non negligendae causa amicorum fines; quantum ad salutem

sese admitterent vitii. Qua cautione superior videtur satis confirmata usu et perspecta virtus virorum sapientium. Recte vero Cicero praetermisit eas amicitias, quae potius coniunctiones, vel societates appellandae sunt, quae exsistunt, prout quaerunt, quod communiter prosit, aut quod particulatim, civiles (πολιτικαί) aliae, aliae nautarum, a quibus differunt sodalitiae, ἑταιρικαὶ, ξενικαὶ, συγγενικαὶ, ἐρωτικαί. Quae quum non stabiles sunt, sublata voluptate, aut utilitate, cuius causa iunctae sunt, ea sola manet amicitia, quae in moribus posita, per se et propter se expetenda est. Reliqua Aristoteleae disputationis capita, ut aliorum antiquiorum scriptorum sententias, quatenus Cicero in suum sermonem transtulerit, singulis locis in commentario indicavi. Hoc unum addam, suo ubique iudicio usum esse Ciceronem, nec frustra operam dedisse, ut plus ferret suus liber de Amicitia elegantiae, quam Aristotelis, qui in summa rerum utilissimarum copia non vacat quadam ieiunitate elocutionis.

amici servandam facere liceat, quantumve prudentiae et arti permitti in causis amicorum, invandisque minus iustis eorum voluntatibus, debeat. Hunc maxime lubricum locum quoniam Cicero paucissimis verbis, nec ullo exemplo declaratum, attigit; sic statuendnm videtur, nt praecepta dari propterea non posse existimemus, quia honesta prudentiae subsidia et adminicula, quibns quam maxime opus est, non possunt, nisi ipsa causa quaqne cognita, exquiri et diiudicari. Eodem fere pertinent quae § 57 dicit, quae sic nnde posita, nos nostra aetate vix possumus, quatenus recte fiant, certo indicare. « Quam multa enim, inquit, quae nostra causa nnmquam faceremus, facimus causa amicorum! precari ab indigno, supplicare, tnm acerbius in aliquem invehi, insectarique vehementius: quae in nostris rebus non satis honeste, in amicorum finnt honestissime ». Ad hoc controversiae genus denique in amicitiae praeceptis illnd pertinet, quod Scipio dicitur § 59, indignum Biante esse iudicasse, « ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus ». Quo de loco quum quid sentirem in commentario exposnerim, hoc tantum monere liceat; Scipionis perfectam amicitiam non potuisse non hoc praeceptnm aversari, in iungendis vero amicitiis, antequam expertus amicnm sis, prudentis viri magis, quam amoris pleni et caritate elati animi esse, nt cogitet fieri posse, ut amici mores aliquando mutentnr: quod si acciderit, remissione usus dissnendam amicitiam esse, tamquam immissa quadam calamitate, Laelius § 76 arbitratur. Neque praetermittenda vocis *odisse* asperitas, quae in acute dicto minus vitnperanda est, quam, quod recte Laeliur § 78 monet, cavendum, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiae. Adeo proclives hominnm non emendatorum animi sunt ad odium, si amare desierint.

Haec fere fuerunt quae de huius libri instituto et de imitandi familiaris sermonis arte et elegantia sentirem. Nam quae vir doctus quidam praeter istas vituperationes, quas elevare studui, desiderat, partim eiusmodi sunt, ut omnibus numeris absolutam de amicitia disputationem requirere videantur, partim sic sunt

comparata, ut de eo adiumenti genere, quod in amicitia morum magistri dicunt esse ad animorum emendationem, vel confirmationem vel consolationem, vel delectationem, ne possit quidem disputari, nisi animorum genera, mollitiem quidem aliorum et facilitatem, aliorum vel gravitatem, vel severitatem, vel tristitiam, vel asperitatem distinxeris. Omnino in eo genere, quod continetur rationibus de moribus et vitae conditionibus disputandi et praecepta dandi ad varios fortunae casus, ingeniorumque diversitates accommodata veterum philosophorum studium non magno opere versatum esse largiendum est. Nec vero illud praetermitti debet, multa esse, quae pluribus a Cicerone velis exposita, ut quae de puerorum amicitiis dicuntur, vel de disparibus moribus et studiis monentur cap. 20. Animorum vero dissimilitudo (immensa est enim indolis naturaeque varietas), quatenus in eligendis amicis ferenda, vel expetenda sit, optime quisque prout sese cognoverit, vel id quod ipsi desit, ab altero exspectaverit, vel ea quae in altero sunt excellentiora, admiratus fuerit, iudicabit. Tum multa sunt in delectu amicorum, ut in amoris repentino impetu, diligentissima cognitione et ponderatione superiora, in sensu ea quidem sic posita, ut ab ea parte disputationis, quae ad mores amicorum pertineat, distinguenda altera quaedam sit, quam aestheticam dicunt. Quod disputandi genus in quodam animorum consensu cernitur, qui exsistit ex leniore contentione ac dissimilitudine, ut soni gravitatis gradu distantes ad quamdam concentus suavitatem coniunguntur, aut acerbitas dulcedine permixta temperari solet. De qua re quoniam certa quidem praecepta nulla dari possunt, Cicero satis habuit, cap. 20, et eos monere, qui se a suis ingenio, aut fortuna, dignitate superari sentirent, et eos qui amicum superarent. Sunt vero etiam, qui, quum voluptati plus tribuant, quam morum similitudini, amicos anquirant, excellentia aliqua, vel ludicra ornatos, quacum suas mentis dotes, vel artes possint conferre. Omnino cultiore nostra et molliore aetate cavendum, ne facta et civitatum et civium vel generis nobilitate, vel artis et honoris praestantia, vel divitiarum magnitudine disiunctorum mutatione, et multiplicata

communis vitae et usus et consuetudinis ratione, quibusvis artium praesidiis, adiumentis, suavitatibus, deliciisque stipata, antiquiorum hominum amicitias metiamur, Laeliique simplicitatem carpamus, quem subito de amicitia sic disputantem finxerit Cicero, ut non omnes opportunitates amicitiae, quas nostrates aut sperent, aut percipiant, nec omnes vitiorum varietates enumerarit, quas effeminata nostra aetas solet gignere, nec eum in hoc sermone ordinem rerum ac sententiarum sequutus sit, quo brevissima via plurima posset describendo, praecipiendo, monendove complecti, quae philosophi cura, vel historiarum et populorum cognitio, vel animorum, studiorum, generum, aetatum, conditionum, explorata ratio suppeditare possint nostrae aetatis scriptoribus. Familiari sermoni de rebus scitu, vel disceptatione dignissimis multi patent ad singulas causae partes aditus et deflectendi rationes et reditus; quibus Cicero non temere et ad vulgarem consuetudinis ac sermonis similitudinem sine consilio et ratione usus est, sed tanta cum artis praestantia et prudentia, ut quae libidinose, vel luxuriose, vel inconsiderate a multis saepe ore et sermone expromuntur, ad liberalitatis speciem, et facilitatis suavitatem, et pulchritudinis artisque elegantiam utilissimarum rerum ac sententiarum copiam digereret et componeret largissimam. Itaque paucis abhinc annis verissime quid de Ciceronis Laelio sentiret, vir Perill. *de Gagern* in libri sui, quem inscripsit *Die Resultate der Sittengeschichte*, particula V, p. 22, his verbis exposuit: *Cicero in jener gehaltreichen Abhandlung wog, mit tiefem Blick in das menschliche Herz, den Werth der Freundschaft und ihre Grade ab, und wie es recht ist, mit vordringender Vaterlandsliebe*; ibid p. 37, *Wie gross und erhaben, wie reich und voll, wie fein, wie tiefgedacht, wie belehrend, wie sittlich sind seine Ideen in iener Abhandlung.*

M. T. CICERONIS

LAELIVS

SIVE

DE AMICITIA

SVMMARIVM

Hunc de Amicitia librum scripsit Cicero post Catonem maiorem: atque ut in illo ad Atticum senem senex de senectute, sic hoc libro ad eumdem Atticum amicum amicissimus de amicitia scripsit. Fingit autem hanc disputationem habitam esse a Laelio sapiente, cum duobus generis, C. Fannio et Q. Mucio Scaevola, qui eum paucis diebus post Scipionis Africani minoris mortem convenisse dicuntur. Cicero autem adolescens ad Q. Mucium Scaevolam augurem a patre deductus, quoad posset et liceret, ab huius senis latere numquam discessit, et quum multa alia ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta memoriae mandasset, tum etiam sermonem Laelii de amicitia cum eo et cum altero genere habitum, ab eo se accepisse refert, cap. 1. Ipsum igitur Laelii colloquium incipit a laudibus Africani nuper mortui, quem sperat etiam post mortem vivere, seque recordatione amicitiae cum eo contractae sic frui ostendit, ut beatus sibi vixisse videatur, qui cum Scipione vixerit. Itaque rogatur a Fannio et Scaevola, ut quoniam amicitiae mentionem fecerit, ipsis exponat quid de amicitia sentiat, qualem existimet, et quae eius praecepta esse putet, cap. 2-4.

Iam Laelius primum ostendit, amicitiam esse non posse nisi in bonis, eamque ipsa propinquitate praestare, cap. 5. Esse autem eam nihil aliud, nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benivolentia et caritate summam consensionem, qua, excepta sapientia,

nihil quidquam melius homini sit a diis immortalibus datum; plurimas enim eius esse commoditates tum in prosperis, tum in adversis rebus, cap. 6; illa autem omnibus praestare, quod bona spe praeluceat in posterum, nec debilitari animos aut cadere patiatur, cap. 7. Amicitiam vero a natura potius quam ab indigentia ortam esse, et applicatione magis animi cum quodam sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis sit habitura, cap. 8. Quod si verum esset ab imbecillitate proficisci amicitiam, ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus, quod longe secus esse docetur, cap. 9. Difficile autem esse amicitiam usque ad extremum vitae permanere. Nam vel ut non idem expediret amicis, incidere saepe, vel ut de republica non idem sentirent; mutari etiam saepe mores hominum alias adversis rebus, alias aetate ingravescente. Magna quoque dissidia et plerumque iusta nasci, quum aliquid ab amicis, quod rectum non sit postuletur, cap. 10. Itaque cap. 11 explicatur quatenus amor in amicitia progredi debeat. Nullam enim esse excusationem peccati, si amici causa peccaveris. Hanc potius esse legem in amicitia sanciendam; ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati, cap. 12; ut ab amicis honesta petamus, amicorum causa honesta faciamus, nec exspectemus quidem, dum rogemur; studium semper adsit, cunctatio absit; consilium vero dare gaudeamus libere; plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas; ut denique bonis amicorum rebus laetemur, doleamus contrariis, cap. 13. Bonis autem inter bonos quasi necessariam benivolentiam esse, qui sit amicitiae fons a natura constitutus, cap. 14. Stultum vero esse cetera parare quae parantur pecunia, amicos non parare, optimam et pulcherrimam vitae supellectilem, cap. 15. In constituendis autem amicitiae finibus tres vulgo sententias ferri; unam, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga nosmet ipsos; alteram, ut nostra in amicos benivolentia illorum erga nos benivolentiae pariter aequaliterque respondeat; tertiam, ut quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Harum trium sententiarum Laelius ait se nulli prorsus assentiri. Reprehendit etiam Biantis quod ferebatur dictum, ita amare oportere, ut si aliquando sit osurus, cap. 16. His potius finibus in amicitia utendum esse, ut quum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum sine ulla exceptione communitas, ut etiam si qua fortuna acciderit, ut minus iustae amicorum voluntates adiuvandae sint, in

quibus eorum aut caput agatur, aut fama, declinandum sit de via, modo ne summa turpitudo sequatur. Eligendos autem esse amicos firmos et stabiles et constantes, cap. 17. Firmamentum autem huius stabilitatis et constantiae, quae in amicitia quaeratur, fidem esse. Huc accedere oportere, ut ne criminibus aut inferendis delectetur amicus, aut credat oblatis; praeterea suavitatem quamdam sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae, cap. 18. Veteres autem amicos novis anteponendos esse. Deinde eos, qui sint in amicitiae necessitudine aliqua re superiores, exaequare se cum inferioribus debere; inferiores autem non debere graviter ferre, se ab amicis suis aut ingenio, aut fortuna, aut dignitate superari. Tantum autem cuique tribuendum, primum quantum ipse efficere possis; deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adiuves, sustinere. Recte etiam praecipi in amicitiis, ne intemperata quaedam benivolentia impediat magnas utilitates amicorum. Omninoque considerandum esse et quid postules ab amico, et quid patiare a te impetrari, cap. 19, 20. Esse etiam quasi quamdam calamitatem in amicitiis dimittendis nonnumquam necessariam. Erumpere enim saepe vitia amicorum tum in ipsos amicos, tum in alienos. Tales amicitias remissione usus eluendas, magisque dissuendas quam discindendas esse; nisi quaedam intolerabilis iniuria exarserit. Sin autem morum aut studiorum commutatio quaedam facta sit, aut reipublicae partibus dissensio intercesserit, cavendum esse, ne non solum amicitiae depositae, sed inimicitiae etiam susceptae videantur. Omnium horum incommodorum unam provisionem esse, ut ne nimis cito diligere incipiamus, neve non dignos. Dignos autem esse amicitia, quibus in ipsis causa sit, cur diligantur, cap. 21. Plerosque autem perverse, ac paene impudenter amicum habere talem velle, quales ipsi esse non possint; quaeque ipsi non tribuant amicis, haec ab iis desiderare. Par esse autem primum ipsum esse virum bonum, tum alterum sui similem quaerere. Virtutum enim amicitiam adiutricem esse a natura datam, non vitiorum comitem, cap. 22. Sed quum multis in rebus negligentia homines plectantur, tum maxime in amicis et deligendis et colendis, quum tamen omnes fere in eo conveniant, ut sine amicitia vitam esse nullam sentiant, si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. Naturam enim nihil solitarium amare, semperque ad aliquod tamquam adminiculum anniti, cap. 23. Esse autem et monere et moneri verae proprium amicitiae, et alterum libere facere, non aspere,

alterum patienter accipere, non repugnanter; nullam vero in amicitiis pestem esse maiorem quam adulationem, blanditiam, assentationem, cap. 24-26. Denique solam virtutem et conciliare amicitias et conservare; quod exemplis adolescentium cum senibus benivolentia coniunctorum, et aequalium inter se, et senum in adolescentium caritate acquiescentium, postremo suae et Scipionis amicitiae confirmatur, cap. 27.

I.

Quintus Mucius augur [1] multa narrare de C. Laelio, socero suo, memoriter et iucunde solebat, nec dubitare, illum in omni sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus [2] ad Scaevolam, sumpta virili toga, [3] ut, quoad possem et liceret, a senis latere numquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta, memoriae mandabam; fierique studebam eius prudentia doctior. Quo mortuo, me ad pontificem Scaevolam [4] contuli: quem unum nostrae civitatis et ingenio et iustitia praestantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias; nunc redeo ad augurem. Quum saepe multa, tum memini, domi

(1) *Augur.* Auguris sacerdotium erat perpetuum, idcirco additur tamquam cognomen. Est autem hic Q. Mucius Scaevola, de quo in Brut. cap. 26, qui consul fuit anno Vrb. C. 637. Duxerat uxorem Laeliam, paternae eloquentiae aemulam. Facc. — Consulatus, quem cum L. Caecilio Metello Diademato gessit, annum Graevius et Schützius ponunt an. Vrb. 635, Wetz. 636, ut in Fast. Capitol. Gern.

(2) *A patre ita eram deductus.* De huiusmodi more vid. lib. II Offic. cap. 31. Facc. — Hunc morem Ciceronis aetate sexto et decimo anno pueris obtigisse Wetzel. ad h. l. docuit. Idem de ipso Marco Tullio tradit Corrad. in Quaest. Gern.

(3) *Sumpta virili toga.* Anno aetatis XVII, ductus est ad principem in civitate virum; ex more eorum, qui foro et curiae parabantur. Gern.

(4) Q. Mucium P. F. P. N. Scaevolam, qui cos. fuit a. 658 cum L. Licinio Crasso.

in hemicyclio [5] sedentem, ut solebat, quum et ego essem una, et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere omnibus erat in ore. Meministi enim profecto, Attice, [6] et eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum, [7] quum is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quicum coniunctissime et amantissime vixerat, quanta hominum esset vel admiratio, vel querela. Itaque tum Scaevola, quum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Laelii de amicitia, habitum ab illo secum, et cum altero genero C. Fannio, [8] M. F. paucis diebus post mortem Africani. [9] Eius disputationis sententias memoriae mandavi; quas hoc libro exposui meo arbitratu: quasi enim ipsos induxi loquentes, ne *inquam* et *inquit* saepius interponeretur; atque ut, tam-

(5) *Hemicyclio.* Ἡμικύκλιον, hemicyclium, pars domus, ubi sedes in semicirculi figuram positae ad excipiendos amicos et colloquendum. Tum vox, tum res ipsa a Graecis est. Plutarchus in Nicia: γέροντες ἐν ἡμικυκλίοις συγκαθεζόμενοι, *senes in hemicycliis simul sedentes.* Facc.

(6) Olim post *Attice* addebatur *ut opinor*, quod in compluribus Mss. abest. Graevius etiam voc. *profecto* delevit.

(7) *P. Sulpicio.* Sulpicius disertus, acer, opibus, gratia, amicitiis, vigore ingenii atque animi celeberrimus... subito pravus et praeceps, ut Vell. Pat. ait II, 18, auctore C. Mario, periculosis legibus promulgatis, Q. Pompeio cons. cum Corn. Sulla an. Vrb. 662 consulatum, Sullae exercitus adversus Mithridatem ducendi imperium ademptum Mario, tradidit, vid. Liv. Epit. LXXVII; Cic. Orat. III, 3; Plutarchus in vita Mar. 35, et Sull. 8—10. Gern. — Paullo post Schutz. *quicum coniunct.* Alii *quocum coniunct.* Typ.

(8) C. Fannius M. F. Strabo, Laeliam minorem Laelii sapientis filiam uxorem duxerat.

(9) *Africani.* Minoris, qui Carthaginem ab Africano Maiore victam delevit. Filius fuit L. Aemilii Paulli, sed adoptatus a P. Scipione, Africani Maioris filio. Facc. — An. Vrb. 624, M' Aquillio, C. Sempronio, coss. post duos consulatus, duosque triumphos, et bis excisos terrores reip. mane in lectulo repertus est mortuus. Cf. Vell. Pat. II, 4, 5; Liv. Ep. 59.

quam a praesentibus, coram haberi sermo videretur. Quum enim saepe mecum ageres, ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res quum omnium cognitione, tum nostra familiaritate visa est. Itaque feci non invitus, ut prodessem multis tuo rogatu. Sed, ut in Catone Maiore, [10] qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam eius, qui et diutissime senex fuisset, [11] et in ipsa senectute prae ceteris [12] floruisset; sic, quum accepissemus a patribus, maxime memorabilem C. Laelii et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Laelii persona visa est, quae de amicitia ea ipsa dissereret, quae disputata ab eo meminisset Scaevola. Genus autem hoc sermonum, positum in hominum veterum auctoritate, [13] et eorum illustrium, plus, nescio quo pacto, videtur habere gravitatis. Itaque ipse mea legens, sic afficior interdum, ut Catonem, non me loqui existimem. Sed ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. Tum est Cato loquutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Laelius, et sapiens (sic enim est habitus) et amicitiae gloria excellens, de amicitia loquitur. Tu velim animum a me parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes. C. Fannius [14] et Q.

(10) Lambin, *ut in Catone maiore feci.*

(11) Vixit annos quinque supra octoginta.

(12) *Praeter ceteros* Gulielm. e Mss. aliquot.

(13) Quum sermo veteribus hom. tribuitur, quo maiorem auctoritatem habeat oratio. Conf. Cat. Mai. I, 3. Gern.

(14) *C. Fannius*, etc. Verba haec usque ad *quam legens*, videntur addita argumenti loco. Postea, ut Ciceronis ea esse apparerent, adiecta

Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani; ab his sermo oritur. Respondet Laelius: cuius tota disputatio est de amicitia, quam legens tu te ipsum cognosces. [15]

II.—Fannius. Sunt ista, Laeli. [1] Nec enim melior vir fuit Africano quisquam, nec clarior. Sed existimare debes, omnium oculos nunc in te esse coniectos: [2] unum te sapientem et appellant et existimant. Tribuebatur hoc modo M. Catoni. Scimus L. Attilium apud patres nostros appellatum esse sapientem. Sed uterque alio quodam modo: Attilius, quia prudens esse in iure civili putabatur; Cato, quia multarum rerum usum habebat; multa eius et in senatu, et in foro, vel provisa prudenter, vel acta constanter, vel responsa acute ferebantur: propterea quasi cognomen [3] iam habebat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo, non solum natura et moribus,

sunt illa quoque, *quam legens tu te ipsum cognosces*; quae quidem in nonnullis codicibus desunt, in aliis variant. Facc.— Speciosa sane interpolationis suspicio, si confers §. 3, quo loco cognoscitur, a quo, cum quibus et quando habitus sermo Laelii sit de amicitia, de qua quum §. 4 et 5, et sese scripsisse et Laelium nunc loqui dixerit, paene molesta sunt verba *cuius tota disputatio est de amicitia*. At observandum est, ipsam sermonis, tamquam scenae, descriptionem §. 3 inchoatam, multis de Laelii persona verbis, ad familiaris usus similitudinem interpositis, deoique extremo hoc capite sic compleri, ut didascaliorum partes alias repetat, alias addat novas. Postrema vero blande dicta admodum suaviter opponuntur verbis superioribus *tu velim animum a me par. avertas*. Gern.

(15) Cod. Pal. 2 et 6, *quam legens te ipsum cognosces*; cod. Maurician. *quam legens tu te ipsum cognosces*. Recte. Vulgo *quam legens tu te ipse cognosces*.

(1) Sic Gulielm. e Mss. suis et Lambini. Pal. 3, *Sunt ista Laeli ut dicis*. Vulgo olim *sunt ista vera Laeli*.

(2) Vulgo omissum *nunc* revocavit Wetzelius. Recte. Et sic cod. Erf.

(3) Appellari sapientem et cognomen habere sapientis probe distinguenda sunt. *Cognomen* proprium est ac perpetuum. Gern.

verum etiam studio et doctrina, esse sapientem; [4] nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in tota Graecia neminem.[5] Nam qui septem appellantur, eos, qui ista subtilius quaerunt, in numero sapientium non habent. [6] Athenis unum accepimus, [7] et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum iudicatum. Hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita ducas, humanosque casus virtute inferiores putes. Itaque ex me quaerunt, credo item ex te, Scaevola, quonam pacto mortem Africani feras, eoque magis, quod his proximis nonis, quum in hortos D. Bruti auguris, [8] commentandi causa, ut assolet, [9] venissemus, tu non affuisti; qui diligentissime semper illum diem et illud munus solitus esses obire. — SCAEVOLA. Quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut est a Fannio dictum: sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis tum summi viri, tum amicissimi morte, ferre moderate; nec potuisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuae. Quod autem his nonis in nostro collegio non affuisses, invalitudinem causam, [10] non moestitiam fuisse. — LAELIUS. Recte tu quidem, Scaevola, et vere. Nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi

(4) Scilicet *existimant.*

(5) In Mss. et edd. nonnullis *in reliqua Graecia neminem.*

(6) *Nam qui septem — non habent.* Haec parenthesibus conclusa in aliis edit. leguntur.

(7) Id est, Socratem, qui tamen ad rempubl. non accessit; ideoque illius dicta, non facta laudantur. FACC.

(8) *D. Iunii Bruti* cos. cum P. Scipione Nasica Serapione A. V. C. 605.

(9) *Vt assolet.* Apparet augures nonis adesse in collegio consuevisse, ut de rebus ad id munus pertinentibus commentarentur, non tamen certum habuisse locum, in quem convenirent. FACC.

(10) Vulgo *valitudinem.* Sed h. l. aptius est *invalitudinem*, quod Langius e Ms. recepit.

quum valerem, abduci incommodo meo debui; nec ullo casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio [11] fiat officii. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnosco, nec postulo, facis amice; sed, ut mihi videris, non recte iudicas de Catone. Aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quomodo enim (ut alia omittam) mortem filii tulit? Memineram Paullum, videram Gallum; sed hi in pueris; [12] Cato in perfecto et spectato viro. [13] Quamobrem cave Catoni anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum iudicavit. Huius enim facta, illius dicta laudantur.

III. De me autem (ut iam cum utroque loquar) sic habetote. Ego, si Scipionis desiderio me moveri negem, quam id recte faciam, viderint sapientes; sed certe mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit; et, ut confirmare possum, nemo certe fuit. Sed non egeo medicina: me ipse consolor, et maxime illo solatio, quod eo errore careo, quo, amicorum decessu, plerique angi solent. Nihil enim mali accidisse Scipioni puto. Mihi accidit, si quid accidit. Suis autem incommodis graviter angi, non amicum, sed se ipsum amantis est. Cum illo vero quis neget actum esse praeclare?

(11) Cod. Lang. *intercessio*. Palmerius conj. *interscissio*.

(12) *In pueris*. L. Aemilius Paullus Macedonicus et C. Sulpicius Gallus animi constantiam retinuerunt in filiis amissis, sed pueris; Cato in filio, qui ad firmam aetatem pervenerat, et praetor designatus fuerat: vide librum de Senect. sub finem. Facc.

(13) Recte sic Langius e suis codd. et Lambin. e Memmiann. Vulgo olim *videram Gracchum; sed hi non comparantur Catoni perfecto et spectato viro*. Ceterum h. l. significat L. Aemilium Paullum Macedonicum et C. Sulpicium Gallum.

Nisi enim, quod ille minime putabat, [1] immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo iam puero habuerant, [2] continuo adolescens incredibili virtute superavit. Qui consulatum petivit numquam, factus est consul bis: primum ante tempus; iterum sibi, suo tempore; [3] rei publicae, paene sero; [4] qui, duabus urbibus eversis, [5] inimicissimis huic imperio, non modo praesentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis? de pietate in matrem? [6] liberalitate in sorores? bonitate [7] in suos? iustitia in omnes? Nota sunt vobis: quam autem civitati carus fuerit, moerore funeris indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio iuvare potuisset? [8] Senectus enim quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno ante, quam mortuus est, mecum et cum Sci-

(1) Sensus: *nisi enim, quod ille minime optandum putabat, optare vellet, ut nunquam moreretur.*

(2) Causa, cur tantam de illo spem conceperit populus romanus, fuit, quod pudore, quum mores iuveolutis tum essent corruptissimi, omnes aequales superaret. Bocil.

(3) Primum cos. fuit Scipio XXXVI annos natus, A. V. 605, iterum A. V. 619.

(4) *Paene sero.* Compescuit populum furentem ex caede Gracchi. Sed si antea consul fuisset, poterat compescere Gracchum ipsum. Facc. — Vir D. Aldi Man. sententiam temere sequitur, quum C. Langius *sero* recte interpretatus esset *propter Numantinum dedecus*; vid. Flor. II. 18. Gern.

(5) Carthagine anno V. 607, et Numantia anno V. 621. Facc. — Cf. Vell. Pat. II, 4, 3.

(6) *In matrem.* Papiriam dimissam a patre iuvit ex bonis suis; eiusque defunctae haereditatem ad sorores pervenire voluit. Facc.—Vid. Polybii reliq. libri XXXII, cap. 12 et 13. Sororum una M. Catoni, Censorii filio, nupserat, altera Q. Tuberoni. Gern.

(7) E Mss. affertur *benignitate.* — Scipionis bonitatem expertae sunt patris adoptivi sorores apud Polyb. l. l. et Q. Fabius Max. frater; vid. Plut. Aemil. c. 39, et Parad. VI, 9. Gern.

(8) Vixit annos LVI. Obiit anno V. C. 624, M' Aquilio, C. Sempronio coss. Gern.

pione disserere, tamen aufert eam viriditatem, in qua etiamnum erat Scipio. Quamobrem vita quidem talis fuit, vel fortuna, vel gloria, ut nihil posset accedere. Moriendi autem sensum celeritas abstulit. Quo de genere mortis difficile dictu est; quid homines suspicentur, [9] videtis. Hoc tamen vere licet dicere, P. Scipioni, ex multis diebus, quos in vita celeberrimos laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, quum, senatu dimisso, domum reductus ad vesperum est a patribus conscriptis, a populi romani sociis et Latinis, pridie quam excessit e vita: ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur potius, quam ad inferos pervenisse.

IV. Neque enim assentior iis, qui haec nuper disserere [1] coeperunt, cum corporibus simul animos interire, atque omnia morte deleri. [2] Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum maiorum, qui mortuis tam religiosa iura tribuerunt; [3] quod non

(9) *Suspicentur.* Suspicabantur veneno sublatum, vel vi oppressum et necatum. Victor. cap. 58; Livii Epitome LIX. Facc.—L. Licinius Crassus in C. Carbonem apud Ciceronem Orat. II, 40, 170: *quod*, inquit, *P. Africani necis socius fuisti*. Coll. Epist. IX, 21 extr. ad Quint. Fr. II, 3. Appianus de Bell. civ. I, 20, de Scipione νεκρὸς ἄνευ τραύματος εὑρέθη. Corneliam idem Gracchi matrem cum Sempronia sorore suspectam de veneno dicit fuisse. Plut. in C. Gracch. c. 10, in C. Gracchum et M. Fulvium; Plin. Hist. Nat. VII, 44, in Metellum Maced. criminis suspicionem confert. Gern.

(1) Vrsinus ex Pomponii libro affert *asserere*. — *Nuper disserere*. Huiusmodi quaestiones per otium et luxuriam excitari solent. Ineunte autem saeculo V. C. septimo ad nimiam quamdam felicitatem Roma pervenerat, excisa Carthagine. Facc.

(2) *Omnia* intelligenda sunt, quae ad quemque, dum vivit, pertinent; vide mox opposita et Tuscul. Quaest. lib. I, §. 24. Gern.

(3) *Religiosa iura.* Iura manium legibus constituta. Facc. — Rogerius et Manut. observant *iura* pro *iusta* dici. Sunt autem *iusta*, quae iure praescripta sunt. Cf. de Leg. II, cap. 18, usque ad finem libri, *de manium iure*; cap. 22, 57, *religiosa iura*, et cap. 9, ipsa lex est: *Deorum manium*

fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur; vel eorum, qui in hac terra fuerunt, [4] Magnamque Graeciam [5] (quae nunc quidem deleta est, tum florebat) institutis et praeceptis suis erudierunt; [6] vel eius, qui Apollinis oraculo sapientissimus est iudicatus; qui non tum hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem dicebat semper: [7] Animos hominum esse divinos, iisque, [8] quum e corpore excessissent, [9] reditum in coelum patere, optimoque et iustissimo cuique expeditissimum. Quod item Scipioni videbatur: qui quidem quasi praesagiret, [10] perpaucis ante mortem diebus, quum et Philus et Manilius [11] adessent, et

iura sancta sunto. Huc pertinebat pontificium ius et caerimoniae sepulturae. De toto h. l. cf. Tuscul. Quaest. I, 13. Gern.

(4) Significat sectam philosophorum Italicam, cuius parens Pythagoras. Facc.

(5) *Magnamque Graeciam.* « A Locris (vid. Plin. Hist. Natur. III, 10) Italiae frons incipit, Magna Graecia appellata, in tres sinus recedens Ausonii maris ». Cf. Sen. ad Helv. c. 6, §. 9: « Totum Italiae latus, quod infero mari alluitur, Maior Graecia fuit ». Verissime Iamblichus de Pythagorica vita, §. 166 ed. Kiessl. hoc nomen a Pythagora et a philosophis, poëtis et legislatoribus, qui ibi provenerint, repetit, quorum artes et leges in Graeciam translatae sint. Quocum non magnopere dissentit Plin. III, 5. Gern.

(6) *Instituta* sunt doctrinae, virtutisque exercitationes, quibus animus et mores ad praecepta conformantur, ut de Offic. I, 1, 1: *praeceptis institutisque philosophiae.* Nostro l. Pythagorae instituta ad erudiendum potiora habentur quum ad continentiam, moderationem, fidem, iustitiam, humanitatem disciplina, usu et consuetudine sociorum pertinerent. Gern.

(7) Socrates nihil affirmabat, nihilque certi habebat, sed tum hoc, tum illud. In sola animorum divinitate asserenda constans visus est. De animorum divinitate vide Tuscul. Disp. I, cap. 26 et 27. Facc.

(8) Valckenarius diatr. cod. fragm. Eurip. p. 55, legi mavult *piisque.*

(9) Langius dedit *exissent*, ut erat in duobus Aldi codd.

(10) Scil. se mox moriturum.

(11) P. Furius Philus cos. cum S. Attilio Serrano A. V. 617. M' Manilius cos. A. V. 604 cum L. Marcio Censorino. — *Et alii plures.* Wetzel. Q. Tuberonem et P. Rutilium intelligit, sed Maius in prosopographia ad l. de Rep. pag. XLVI, addit etiam Sp. Mummium, L. Mummii Achaici fratrem. Cf. Rep. I, 12, et III, 31. Gern.

alii plures, tuque etiam, Scaevola, mecum venisses, triduum disseruit de re publica; cuius disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum; quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat.[12] Id si ita est, ut optimi cuiusque animus in morte facillime evolet, tamquam e custodia vinculisque corporis;[13] cui censemus cursum ad deos faciliorem fuisse, quam Scipioni? Quocirca moerere hoc eius eventu vereor, ne invidi magis, quam amici sit. Sin autem illa veriora,[14] ut idem interitus sit animorum et corporum, nec ullus sensus maneat; ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali. Sensu enim amisso, fit idem, quasi natus non esset omnino; quem tamen esse natum et nos gaudemus, et haec civitas, dum erit, laetabitur. Quamobrem cum illo quidem, ut supra dixi, actum optime est; mecum incommodius: quem fuerat aequius, ut prius introieram, sic prius exire de vita. Sed tamen recordatione nostrae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim:[15] quocum mihi coniuncta cura de re publica et de privata fuit, quocum et domus,[16] et militia communis; et id, in quo est omnis vis amicitiae, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiae[17] quam modo

(12) Hoc est illud Somnium Scipionis e libris Ciceronis de Re publica servatum.

(13) Xenoph. Cyrop. VIII, 7, 21: *ἡ δὲ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ . . . μάλιστα ἐλευθεροῦται.* Gern.

(14) *Illa veriora, ut.* Quae quidem (cap. 4.) *disserere coeperunt, cum corp. simul animos interire:* quam sententiam h. l. repetit, structura in *ut... sit* mutata, ut cap. 16, 56: *tres video sententias ferri . . . unam, ut. . . simus.* Gern.

(15) Graevius malebat *qui cum Scipione vixerim.*

(16) *Domus.* Vita domi acta. *F.*

(17) Gulielm. e cod. Gelberdensi *non tam ista me sapientium.*

Fannius commemoravit, fama delectat, falsa praesertim, [18] quam quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam fore. Idque mihi eo magis est cordi, quod ex omnibus saeculis vix tria aut quatuor nominantur [19] paria amicorum: quo in genere sperare videor, Scipionis et Laelii amicitiam notam posteritati fore. — FANN. Istud quidem, Laeli, ita necesse est: [20] sed, quoniam amicitiae mentionem fecisti, et sumus otiosi, pergratum mihi feceris (spero item Scaevolae) si, quemadmodum soles, de ceteris rebus, quum ex te quaeruntur, sic de amicitia disputaris, quid sentias, qualem existimes, quae praecepta des. — SCAEV. Mihi vero pergratum erit; atque, id ipsum quum tecum agere conarer, Fannius antevertit. Quamobrem utrique nostrum gratum admodum feceris.

V. — LAEL. Ego vero non gravarer, si mihi ipse confiderem: nam et praeclara res est, et sumus, ut dixit Fannius, otiosi. Sed quis ego sum? aut quae in me est facultas? Doctorum est ista consuetudo, eaque Grae-

(18) C. Langius verba *falsa praesertim* delevit non improbante Lambino. Sed recte Graevius ea contra omnium librorum mss. fidem eiiciendà esse negavit. Esse enim Laelianae modestiae hanc sapientiae laudem sibi tributam detrectare.

(19) Lambin. conj. *numerantur*. — Wetzelius amicitias commemorat Thesei et Pirithoi, Achillis et Patrocli, Orestis et Pyladis, de Fin. I, 20, Cicero, *tria vix*, inquit, *amicorum paria reperiuntur, ut ad Orestem pervenias, profectus a Theseo.* Quartum par, vel *Damonis* et *Phintiae* (Offic. III, 40) amicitia certe non in fictis veterum fabulis habetur, quas l. l. repetit. GERN.

(20) *Istud quidem ita necesse est.* Breviter sic Fannius loquitur, omisso *fore*, quae proxima vox fuit Laelii. Comp. Philipp. IV, 4, 10: *Ita vero, Quirites, ut precamini, eveniat, atque huius amentiae poena in ipsum recidat, quod ita futurum esse confido.* Quod verbum ut deorum iustitiae et potentiae convenit, sic necesse est posteritatis iudicio, quae, dum sana mente erit, tantorum amicorum memoriam conservabit. GERN.

corum, [1] ut iis ponatur, de quo disputent quamvis subito. Magnum opus est, egetque exercitatione non parva. Quamobrem quae disputari de amicitia possunt, ab eis, censeo, petatis, qui ista profitentur. [2] Ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis. Nihil est enim tam naturae aptum, tam conveniens ad res vel secundas vel adversas. Sed hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse: neque id ad vivum reseco, [3] ut illi, qui haec subtilius disserunt [4] fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum.[5] Negant enim, quemquam virum bonum esse, nisi sapientem. Sit ita sane: sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consequutus. Nos autem ea, quae sunt in usu vitaque communi, non ea, quae finguntur aut

(1) *Eaque Graecorum* pro *eorumque Graecorum*, qui casus pronominis pro *et quidem*, hoc verborum ordine, haberet aliquid ambigui. Gern.

(2) *Qui ista profitentur.* De Orat. I, 22, 103. Longe acerbius sophistarum, inprimis Leontini Gorgiae, hanc impudentiam perstringens Crassus ait: *hodieque faciunt, ut nulla sit res, neque tanta, neque tam improvisa, neque tam nova, de qua se non omnia, quae dici possunt, profiteantur esse dicturos.* Gern.

(3) *Ad vivum reseco.* Proverbialis loquendi modus, ab iis ductus, qui pilos, aut ungues ad vivam cutem resecant. Quae hic de sapientia et bono viro dicuntur, confer cum iis, quae sunt in Off. lib. III, cap. 4. Facc.

(4) *Subtilius disserunt.* Stoici, qui summam quamdam bonitatis et sapientiae formam, quae vix in hominem caderet, requirebant. Facc. — Intell. et quum *bonos* dico, non intelligo eos quos solos Stoici vocant *bonos*: nam nemo in terris hoc nomine dignus esset: et haec subtilis Stoicorum doctrina, etiamsi vera esset, nihil omnino ad hominum utilitatem conferret. Bothe.

(5) *Fortasse vere... parum*) *Vere* est ad virtutis et sapientiae perfectae notionem convenienter, ut decet philosophum, quem sese Laelius negat esse. Ad *communem utilitatem* pertinent praecepta, quae dantur iis, in quibus propter ingenii bonitatem similitudines honesti esse possunt, ut, quum aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulate videatur esse perfectum. Vide Offic. III, 3, et I, 15 pr. *in quibus praeclare agitur, si sunt simulacra virtutis.* Gern.

optantur, spectare debemus. Numquam ego dicam, C. Fabricium, M' Curium, Tib. Coruncanium, quos sapientes nostri maiores iudicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiae nomen et invidiosum et obscurum; concedantque, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient: negabunt, id, nisi sapienti, posse concedi.[6] Agamus igitur pingui Minerva, ut aiunt. Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, aequitas, liberalitas, nec sit in illis ulla cupiditas, vel libido, vel audacia, sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modo quos nominavi; hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus; quia sequantur, quantum homines possunt, naturam, optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quaedam; maior autem, ut quisque proxime accederet. Itaque cives, potiores quam peregrini; et propinqui, quam alieni. Cum his [7] enim amicitiam natura ipsa peperit; sed ea non satis habet firmitatis. Namque hoc praestat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benivolentia tolli potest, ex amicitia non potest. Sublata enim benivolentia, amicitiae nomen tollitur, propinquitatis manet. [8] Quanta

(6) *Negabunt, id.* Ad pronomen *id*, quod sequitur, non, ut Wetzelius interpretatur, *nomen viri boni* intelligendum est, sed *ut vir bonus sit*, quod suadent verba *ut hi boni viri fuerint*, quo pronomen referendum est. Gern.

(7) *Cum his.* Non alienis, sed propinquis, quamquam illud vocab. propius abest a pronomine. At sunt propinqui potiores colligatione. Cf. notata ad Cat. 19, 68. Gern.

(8) *Propinquitatis manet.* Scil. nomen, quod rei, cuius illud tamquam nota est, natura mutata, tollitur, ut amicitiae, sublata benivolentia, quae est eius pars necessaria, quum propinquitatis nomen, quo sanguinis tantum affinitas significatur, etiamsi propinqui non iunguntur benivolentia,

autem vis amicitiae sit, ex hoc intelligi maxime potest, quod ex infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos, [9] aut inter paucos iungeretur.

VI. Est autem amicitia nihil aliud, nisi omnium divinarum humanarumque rerum, cum benivolentia et caritate, summa consensio: qua quidem haud scio, an, excepta sapientia, nihil quidquam melius homini sit a diis immortalibus datum. Divitias alii praeponunt, bonam alii valitudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Belluarum hoc quidem extremum est; illa autem superiora, caduca et incerta, posita non tam in nostris consiliis, quam in fortunae temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare illi quidem: [1] sed haec ipsa virtus amicitiam et gignit et continet; [2] nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. Iam virtutem ex con-

integrum tamen manet. Haec notavi, quoniam speciosa est lectio *propinquitas manet*. Quae si cui placuerit, sententia haec erit: amicitiae ne nomen quidem, sublata benivolentia, relinquitur; propinquitatis nulla fit, mutatis animis et moribus, iactura, utpote quae sit e sanguine, non ex benivolentia, oriunda. Gern.

(9) *Inter duos*. Quae a veteribus Graecis celebrantur amicitiae, sunt inter duos tantum, Thesei et Pirithoi, Achillis et Patrocli, Orestis et Pyladis, Damonis et Phintiae, Pelopidae et Epaminondae. Vid. Plutarch. περὶ πολυφιλίας. Facc. — Non posse autem veram amicitiam esse, nisi inter duos aut inter paucos, etiam Aristoteles defendit, de Moribus VIII, 7; IX, 10. Gern. — *Iungeretur*. Vim. *iungatur*. Non autem eventum, quem illa conciliatio etiamnum haberet, sed consilium naturae par erat significari. Gern.

(1) Intelliguntur autem Academici et Peripatetici, quos cum Stoicis, quibus honestum solum bonum est, Cic. comparat de Offic. III, 3, 11. Gern.

(2) Haec contractius dicuntur pro: sed amicitiam non minus, quam virtutem in bonis habere debent, quia ipsa virtus amicitiam et gignit, et continet. Gern.

suetudine vitae sermonisque nostri interpretemur; nec eam, ut quidam docti, [3] verborum magnificentia metiamur; virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paullos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos. His communis vità contenta est. Eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere. Principio, cui potest esse *vita vitalis*, ut ait Ennius, qui non in amici mutua benivolentia conquiescat? Quid dulcius, quam habere, quicum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis aeque, ac tu ipse, gauderet? Adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret. Denique ceterae res, quae expetuntur, opportunae sunt singulae rebus fere singulis: divitiae, ut utare; opes, ut colare; [4] honores, ut laudere; voluptates, ut gaudeas; valitudo, ut dolore careas, et muneribus fungare corporis. Amicitia res plurimas continet: quoquo te verteris, praesto est: nullo loco excluditur; numquam intempestiva, numquam molesta est. Itaque non aqua, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur, quam amicitia. Neque ego nunc de vulgari, aut de mediocri (quae tamen ipsa et delectat et prodest), sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam et secundas res, splendidiores facit amicitia, et adversas partiens communicansque leviores.

(3) *Docti* intelliguntur potissimum Stoici philosophi.

(4) *Opes* sumuntur hic pro potentia, auctoritate et gratia. FACCI.—*Ut colare*. Hoc verbum pertinet ad observantiam patronis potissimum debitam. Cf. Cic. Inv. III, 63; Rosc. Am. 37, 106. GERN.

VII. Quumque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum praestat omnibus, quod bona spe praelucet in posterum, nec debilitari animos, aut cadere patitur. Verum etiam [1] amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt, [2] et egentes abundant, et imbecilles valent, et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. Ex quo illorum beata mors videtur; horum vita laudabilis. Quod si exemeris ex natura rerum benivolentiae coniunctionem, nec domus ulla, nec urbs stare poterit: ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus intelligitur, [3] quanta vis amicitiae concordiaeque sit, [4] ex dissensionibus atque discordiis percipi potest. Quae enim domus tam stabilis, quae tam firma civitas est, quae non odiis atque dissidiis funditus possit everti? ex quo, quantum boni sit in amicitia, iudicari potest. Agrigentinum quidem, doctum quendam virum, [5] car-

(1) Legendum videtur *verum enim*.

(2) *Absentes*. Bonus vir amicos etiam absentes colit, ac ne mortuos quidem obliviscitur. Facc. — Oxymoron hoc est, quale in Catil. I, 8, 21: *quum tacent clamant*. Cf. Lael. c. extr. *Mihi quidem Scipio... ereptus vivit tamen*; et Eurip. Hippol. 1003. — *Egentes abundant*. Benivolentiam enim et consuetudinem utilitates multae et magnae consequuntur, ut c. 9, 30 et 31. Gern.

(3) Ernestius malebat *quod si minus*.

(4) Gruterus verba *quanta vis amicitiae concordiaeque sit* suspecta habebat. — *Concordiaeque*. Amicitiae similitudinem veteres philosophi, ut, quaecumque sunt in hominum animis excellentia, eorum prima indicia vel elementa in natura rerum quaerunt, ut fiat quaedam necessitatis ex communitate significatio, apparere et in bestiis, c. 8, et in illa latius patente concordia vident inesse, qua domi et urbes conserventur, totusque mundus constet, ut Aristot. Eth. VIII, 1: ἡ γὰρ ὁμόνοια ὁμοιόν τι τῇ φιλίᾳ ἔοικεν εἶναι. Sallust. b. Iug. c. 10: *Nam concordia parvae res crescunt, discordia maxumae dilabuntur*. Gern.

(5) Empedoclem scilicet, qui duo

minibus graecis vaticinatum ferunt, quae in rerum natura, totoque mundo constarent, quaeque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt, et re probant. Itaque, si quando aliquod officium exstitit amici in periculis aut adeundis aut communicandis, [6] quis est, qui id non maximis efferat laudibus? Qui clamores tota cavea nuper in hospitis et amici mei M. Pacuvii nova fabula, quum, ignorante rege, [7] uter eorum esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur; Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret? Stantes plaudebant in re ficta; quid arbitramur in vera fuisse facturos? Facile indicabat ipsa natura vim suam: quum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero iudicarent. [8] Hactenus mihi videor, de amicitia quid sentirem, potuisse dicere. Si qua praeterea sunt (credo autem esse multa), ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote. — FANN. Nos autem a te potius: quamquam etiam ab istis saepe quaesivi et audivi, non invitus equidem; sed aliud

principia rerum posuit, litem et amicitiam. Vid. Sext. Empir. IX, 10. Diog. Laert. VIII, 76, et cf. Sturzii doctissimum opus, quod inscriptum est *Empedocles Agrigentinus*, Lips. 1805, Tom. I, §. 10, p. 214—256.

(6) *Adire* pericula amicus intelligitur solus pro altero; *communicat* vero pericula qui comitem se praebet alteri adeunti. GERN.

(7) Voci *rege* C. praeponit *Telepho*, qui Thoas apud Euripidem appellatur. De Tauricae Chersonesi more naufragos immolandi vid. Herod. IV, 103. Certamen amoris vide praeter Eurip. Iphig. Taur. 673 seqq. Ovid. ex Pont. III, 2, qui inde a vs. 45—100, totam hanc fabulam narrat. GERN.

(8) *Quum homines... iudicarent.* Observandum est, hoc hominum iudicium ad naturae incorruptae vim revocari, quod vacat invidia praesertim in re ficta. Namque vere facta cum suis moribus comparantes ad invidiam aut ad aliquam suspicionem saepe multi impelluntur. Vide Lucian. Toxaris, vel de amicitia. GERN.

quoddam expetimus [9] filum orationis tuae. — SCAEV. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, quum est de re publica disputatum, affuisses. Qualis tum patronus iustitiae fuit contra accuratam orationem Phili! — FANN. Facile id quidem fuit, iustitiam iustissimo viro defendere. — SCAEV. Quid? amicitiam nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia, iustitiaque servatam, maximam gloriam ceperit? — LAEL. Vim hoc quidem est afferre. Quid enim refert, qua me rogatione cogatis? cogitis certe. Studiis enim generorum, praesertim in re bona, quum difficile est, tum ne aequum quidem obsistere.

VIII. Saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti, maxime illud considerandum videri solet, num propter imbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia; [1] ut dandis recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet: an esset hoc quidem proprium amicitiae, [2] sed antiquior et pulchrior et magis a natura ipsa profecta alia causa. Amor enim (ex quo amicitia nominata) princeps est ad benivolentiam coniungendam. Nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur, et observantur causa temporis. In amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum; et, quidquid in ea est, id est verum et voluntarium. Quapropter a natura

(9) In edd. antiquioribus nonnullis, ut Victoriana, deest *expetimus*; pro quo in novem codd. Aldinis et Pith. reperimus *expectamus*.

(1) Edd. quaedam vett. *desideranda sit amicitia*.

(2) *An esset hoc quidem*, etc. Id est, an esset haec proprietas amicitiae, sed causa alia ipsius amicitiae foret. FACC. — *Antiquior*. Credibile est enim, primas amicitias ab amore coepisse. FACC.

mihi videtur potius, quam ab indigentia, orta amicitia, et applicatione magis animi cum quodam sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest: quae ex se natos ita amant ad quoddam tempus, et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. Quod in homine multo est evidentius. Primum ex ea caritate, quae est inter natos et parentes; quae dirimi, nisi detestabili scelere, [3] non potest. Deinde, quum similis sensus exstitit amoris, si aliquem nacti sumus, cuius cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur. Nihil est enim amabilius virtute; nihil, quod magis alliciat ad diligendum: quippe quum, propter virtutem et probitatem, eos etiam, quos nunquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, [4] M' Curii non cum caritate aliqua et benivolentia memoriam usurpet, quos nunquam viderit? Quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp.

(3) *Quae dirimi, nisi detestabili scelere.* Perduellionis maiestatis: ut Sp. Cassius pater filium, regni affectatorem, accusavit, sec. Dion. Hal. VIII, 78, 79, et Liv. II, 41. Brutus filios, Liv. II, 5, proditores patriae, hostes iudicavit. Orestes matrem occidit ob id, quod ipsa occiderat patrem. Sic Hippolytus a Phaedra apud Theseum patrem, falso incestus delatus, in gravissimum patris odium venit. Sic Cluentii in matrem odium. Vide Ciceronis orationem pro Cluentio. Beyvlerys. — Sed nonne potest etiam locus intelligi hoc sensu: quam dirimere scelus est detestabile? B.

(4) *C. Fabricii.* C. Luscinus Fabricius consul iterum an. Vrb. 475, perfugam ad Pyrrhum reducendum curavit, idque factum eius a senatu laudatum est. De Offic. III, 22, 86; idem iustus appellatur ibid. 4, 16, consilio et auctoritate remp. defendit. Cat. M. 6, 15. Cf. infr. c. 11, 39. Gern. — *M' Curii.* M' Curius Dentatus cons. an. Vrb. 468, ad focum sedens, magnum auri pondus Samnites quum attulissent, repudiavit. Vid. Cat. Mai. 16, 55. De Republ. III, c. 3, *quem*

Cassium, Sp. Maelium non oderit? [5] Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum, Pyrrho et Hannibale. Ab altero, propter probitatem eius, [6] non nimis alienos animos habemus; alterum propter crudelitatem semper haec civitas oderit. [7]

IX. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, quos numquam vidimus, vel, quod maius est, in hoste etiam diligamus; quid mirum, si animi hominum moveantur, quum eorum, quibuscum usu coniuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? Quamquam confirmatur amor, et beneficio accepto, et studio perspecto, et consuetudine adiuncta: quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis, admirabilis quaedam exardescit benivolentiae magnitudo: quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit, per quem quisque assequatur, quod desideret; [1] humilem sane relinquunt, et minime generosum, ut ita dicam, [2] ortum amicitiae, quam ex inopia atque indigentia

nemo ferro potuit superare, nec auro. Gern.

(5) *Sp. Cassium.* Viscellini cognomine praeditus an. Vrb. C. 268, ubi primum magistratu abiit, regni affectati damnatus necatusque est. Vid. Liv. II, 44. Gern. — *Sp. Maelium.* In Goth. a. additur *regnum appetentem* ex Cat. M. 16, 56. Nam quum ex equestri ordine praedives, largitionibus frumenti, plebem secum trahere et de regno agitare instituisset, Servil. Ahala eum obtruncavit. Vid. Liv. IV, 13 et 14. Gern.

(6) De Pyrrhi probitate, grative animi significatione in captivis sine pretio reddendis, quum ipse servatus a Fabricio esset, vid. Plut. in primis c. 21, sexto anno vel an. Vrb. 478. Gern.

(7) Hannibal *crudelissimus* appellatur Cat. M. 20, 75; Valer. Max. IX, extern. 2, 2. Apud Liv. XXII, 58, ipse Hann. dicit: *Non internecinum sibi esse cum Romanis bellum: de dignitate atque imperio certare.* Gern.

(1) Cod. Pith. *per quem assequatur quod quisque desideret.*

(2) *Generosum, ut ita dicam.* Vocem, quae stirpi nobilissimae tribui solet, ut Divin. I, 12, similiter excusat Cic. Tusc. II, 6, 16. Gern.

natam volunt. Quod si ita esset; ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus: quod longe secus est. Vt enim quisque sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat, suaque omnia in se ipso posita iudicet; ita in amicitiis expetendis colendisque maxime excellit. Quid enim? Africanus indigens mei? [3] Minime hercle; ac ne ego quidem illius: sed ego admiratione quadam virtutis eius, ille vicissim opinione fortasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit; auxit benivolentiam consuetudo. Sed quamquam utilitates multae et magnae consequutae sunt, non sunt tamen ab earum spe causae diligendi profectae. [4] Vt enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam (neque enim beneficium foeneramur), sed natura propensi [5] ad liberalitatem sumus; sic amicitiam non spe mercedis adducti, sed quod omnis eius fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. Ab his, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dissentiunt. Nec mirum: nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes cogitationes abiecerunt in rem tam humilem, tamque contemptam. Quamobrem hos quidem ab hoc sermone removeamus: ipsi autem

(3) Edd. nonnulli *quid enim Africanus erat indigens mei?* — Gern. interpungit: *Quid enim? Afric. ind. mei?* Haec, inquit, seiungenda sunt a verbis seq. Ad hanc enim interrogationem: *Quid enim Afric. indigens mei?* ut Graev. Ern. Wetz. Schutzius ediderunt, responderi non potuit *minime.* Bouil. — Gernhardi interpunctio mihi praeferenda videtur. *Typ.*

(4) *Non sunt... profectae.* « Jamais nous ne vivons dans une telle indépendance, que nous puissions nous passer les uns des autres; mais les services doivent être à la suite de l'amitié, et non pas l'amitié à la suite des services ». *Madame de Lambert.*

(5) Ernestius conj. legendum esse? *sed quia natura propensi ad lib,*

intelligamus, natura gigni sensum diligendi, et benivolentiae caritatem, facta significatione probitatis: quam qui appetiverunt, applicant sese et propius admovent, ut et usu eius, quem diligere coeperunt, fruantur, et moribus; sintque pares in amore, et aequales, propensioresque ad bene merendum,[6] quam ad reposcendum. Atque haec inter eos sit honesta certatio. Sic et utilitates ex amicitia maximae capientur; et erit eius ortus a natura, quam ab imbecillitate, et gravior et verior. Nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret. Sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. Ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte vultis. — Fann. Tu vero perge, Laeli: pro hoc enim, qui minor est natu, meo iure respondeo. — Scaev. Recte tu quidem. Quamobrem audiamus.

X. Lael. Audite ergo, optimi viri, ea, quae saepissime inter me et Scipionem de amicitia disserebantur. Quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitae permanere.[1] Nam, vel ut non idem expediret utrique, incidere saepe; vel ut de re publica non idem sentirent; mutari etiam mores hominum saepe dicebat, alias adversis rebus, alias aetate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum amores saepe una cum praetexta ponerentur. Sin autem ad ado-

(6) Vrsino placebat *promerendum* e Ms. Pomponii Laeti.

(1) Intelligit Laelius amicitiae diuturnitatem, de qua sit dicturus, quam raro perpetuam esse Scipio dixerat. Hinc *Quamquam*, Gern.

lescentiam perduxissent, [2] dirimi tamen interdum contentione, vel uxoriae conditionis, [3] vel commodi alicuius, quod idem adipisci uterque non posset. Quod si qui longius in amicitia provecti essent, tamen saepe labefactari, si in honoris contentionem incidissent: pestem enim maiorem esse nullam amicitiis, quam in plerisque pecuniae cupiditatem, in optimis quibusque honoris certamen et gloriae: ex quo inimicitias maximas saepe inter amicissimos exstitisse. Magna enim dissidia et plerumque iusta nasci, quum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur; ut aut libidinis ministri, aut adiutores essent ad iniuriam. Quod qui recusarent, quamvis honeste id facerent, ius tamen amicitiae deserere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent; illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri, omnia se amici causa esse facturos. Eorum querela inveteratas non modo familiaritates exstingui solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Haec ita multa, quasi fata, impendere amicitiis, ut omnia subterfugere non modo sapientiae, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

XI. Quamobrem id primum videamus, si placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. [1] Num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam

(2) Vet. lib. Vrsini *pervenissent*. Sed in *perduxissent* intelligendum *amores*.

(3) In Ms. quibusdam *vel contentione luxuriae*. In aliis *contentione luxuriae vel commodi alicuius*. Melius Turnebus et Lambinus e coniectura *vel uxoriae conditionis*, quo ducunt codd. Pal. 3 aliique, in quibus est *luxuriae conditionis*. — *Content. uxoriae condit.* Cupiditate eiusdem uxoris.

(1) Ab hoc inde loco praecepta dat, quae ad sapientiam pertinent, in fugiendis amicitiae periculis. Reliqua felicitati vel fortunae sunt permittenda. Gern.

arma illi cum Coriolano debuere? Num Viscellinum amici regnum appetentem, [2] num Sp. Maelium debuerunt iuvare? Tib. quidem Gracchum rem publicam vexantem, a Q. Tuberone, aequalibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blossius, [3] Cumanus, hospes familiae vestrae, Scaevola, quum ad me, qui aderam Laenati et Rupilio consulibus in consilio, [4] deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, causam afferebat, quod tanti Tib. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego, Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet? — Numquam, inquit, voluisset id quidem. — Sed, si voluisset? — Paruissem. Videtis quam nefaria vox. Et hercle ita fecit; vel plus etiam, quam dixit. Non enim paruit ille Tib. Gracchi temeritati, sed praefuit; nec se comitem illius furori, [5] sed ducem praebuit. Itaque hac amentia, quaestione nova [6] perterritus, in Asiam profugit, ad hostes se contulit, [7]

(2) Sp. Cassius Viscellinus post tertium consulatum de saxo Tarpeio praecipitatus est ob crimen regni affectati. Facc.

(3) *C. Blossius*. Fuit Antipatri Tarsensis discipulus. Elapsus quaestiones de Tiberii Gracchi amicis habitas, ad Aristonicum, Eumenis filium, Pergami regem, fugit; cuius rebus afflictis, mortem sibi conscivit. Hic notandum, Nasicae attribui a Plutarcho, quod Laelius se narrat fecisse. Ciceronem Valer. sequitur lib. IV. Lang. — Vid. Plut. in Tib. 16, C. Gracch. c. 8 et 20.

(4) *Laenati et Rup. cons. in consilio*. Nova quaestione constituta, adfuit in consilio Laelius, ut cognosceret de crimine Gracchi. Facc. — Consules fuerunt P. Popilius Laenas et P. Rupilius anno Vrb. cond. 621. Vid. Vell. Paterc. II, 7, 4. Bouh.

(5) Ita Schutz. cum Pal. sec. Vt Cicero nobilitatis erat studiosissimus, ita Gracchos contra optimates nitentes pro Mil. 3, 8, dixit iure caesos, Offic. II, 12 extr. Gern. — Vulgo *furoris*.

(6) De sociis Gracchi.

(7) Ad Aristonicum, regis Eumenis filium. Vide quae modo dicta sunt hoc capite, not. 3. — Haec tradit Plutarch. Tib. Gracch. c. 20 extr. Gern.

poenas rei publicae graves iustasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris. Nam, quum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris. Quod si rectum statuerimus, vel concedere amicis, quidquid velint, vel impetrare ab iis, quidquid velimus; perfecta quidem sapientia si simus, nihil habeat res vitii: [8] sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos videmus, aut de quibus memoriam accepimus, aut quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt; et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt. Videmus Papum Aemilium [9] C. Luscino familiarem fuisse (sic a patribus accepimus), bis una consules, et collegas in censura; [10] tum et cum iis, et inter se, coniunctissimos fuisse M'Curium et Tib. Coruncanium, memoriae proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus, quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra ius iurandum, contra rem publicam esset. Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere, si contendisset, impetraturum non fuisse? [11] quum illi

(8) Recte Lambin., Suffrid., Gulielm., Graev. lectionem Canteri coniectura repertam probarunt. Vulgo *perfecta quidem sapientia sumus si nihil habeat ea res vitii*. Ernestius e Ms. Erf. *perfecta quidem sapientia simus, si nihil habeat ea res vitii.*

(9) Q. Papum Aemilium familiarem C. Luscini Fabricii. Hi coss. fuerunt A. V. C. 471 et 475. Collegae in censura A. V. 478.

(10) *Et collegas in censura.* An. Vrb. 478, severitatem Luscini expertum esse Cornelium Rufinum, qui bis cons. et dictator fuerat, quod decem pondo vasa argentea comparasset, narrat Valer. Maxim. lib. II, cap. 9, 4. Gran.

(11) Vulgo: *Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere? Si contendisset, scio impetr. non fuisse.* Verbum *scio*, interpunctione in melius mutata, delevi.

sanctissimi viri fuerint; aeque autem nefas sit, tale aliquid et facere rogatum, et rogare. At vero Tib. Gracchum [12] sequebantur C. Carbo, C. Cato, [13] minime tum quidem Caius frater, nunc idem acerrime.[14]

XII. Haec igitur prima lex in amicitia sanciatur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est, et minime accipienda, quum in ceteris peccatis, tum si quis contra rem publicam se amici causa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus rei publicae. Deflexit enim iam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo maiorum.[1] Tib. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem paucos menses. [2]

(12) *At vero Tib. Gracchum.* Martialis Rogerius censet haec verba hic non convenire, sed collocanda esse post *derelictum videbamus,* init. huius cap. Itaque sic legit: *derelictum videbamus: Sequebatur, C. Carbo, C. Cato, minime tunc quidem C. fratri, nunc idem acerrimus inimicus. At vero C. Blossius, etc.* Grvt.

(13) *C. Cato.* Duxerat, ut Wetzel. ad Brut. c. 28 adnotavit M. Catonis Censorini filius in matrimonium Tertiam, L. Paulli Macedonici filiam, Africani Iunioris sororem, ex qua hunc Catonem suscepit. Vid. Vell. Paterculus II, 8. Gern.

(14) Gulielm. et Grut. *minimus tum quidem—acerrimus.* Ernestius *minime* revocavit ex edd. vett. et Ms. Erf. Sed idem vidit hoc reposito etiam *acerrime* legendum esse, quod cum Wetzelio reposui. — *Minime tum quidem Caius frater, nunc idem acerrimus.* Quia hoc anno tribunus pl. erat, et causam caesi fratris, quam antea neglexerat, palam suscipiebat. Hic ipse occisus est ob turbas in rep. excitatas anno Vrb. C. 632. Vid. Epitome Liv. lib. LX et LXI. Facc. — Appianus B. C. lib. I, narrat Caium post fratris necem quievisse diu, atque ad petitionem tribunatus venisse demum, postea quam se intellexit ab optimatibus et senatu negligi. Quievit sane *diu,* ut graece dicit Appianus; non *aliquantisper,* ut latinus reddidit interpres. Siquidem tribunatum petiit anno Vrb. 629, quum Tiberius periisset 620. Oomvs. — De his viris vide quae doctissime et acutissime exposuit vir cl. *Michelet, Histoire Romaine,* t. II, p. 427. *B.*

(1) Deflexit consuetudo de curriculo maiorum. Facc.

(2) Plutarch. Tib. Gracch. cap. 19. Scipio Nasica, quo duce interfectus

Num quid simile populus romanus audierat, aut viderat? Hunc etiam post mortem sequuti amici et propinqui, quid in P. Scipionem effecerint, sine lacrymis non queo dicere. Nam Carbonem quoquo modo potuimus, propter recentem poenam Tib. Gracchi, sustinuimus. [3] De C. Gracchi autem tribunatu, quid exspectem, non libet augurari. Serpit enim deinde res; [4] quae proclivius ad perniciem, quum semel coepit, labitur. Videtis in tabella [5] iam ante quanta sit facta labes, primo Gabinia lege, [6] biennio autem post, Cassia. Videre iam videor populum a senatu disiunctum, multitudinisque arbitrio res maximas agi. [7] Plures enim discent, quemadmodum haec fiant, quam quemadmodum his resistatur. Quorsum haec? quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. Praecipiendum est igitur bonis, ut, si in eiusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment, ita se alligatos, ut ab amicis in magna aliqua re peccanti-

est Tib. quum in senatu nuntiatum esset, quia tangens caput, periculum sibi imminere significarat, maligna quidem huius signi interpretatione, αἰτεῖν διάδημα τὸν Τιβέριον...ἠξίου τὸν ὕπατον τῇ πόλει βοηθεῖν καὶ καταλύειν τὸν τύραννον. Cf. Flor. III, 14. Gern.

(3) *Sustinuimus*. Ad vitandam maiorem invidiam et indignationem plebis. Facc. — Tribunus enim ann. V. 622 Tib. Gracchi mortem deplorarat, populumque turbulentis concionibus contra Africanum sollicitarat. Gern.

(4) Sic in Mss. nonnullis. Equidem malim *serpit enim res*.

(5) *Tabella*. Ante annum V. C. 614 suffragia voce ferebantur. Postea legibus Gabinia, Cassia, aliisque constitutum est, ut per tabellam tacite ferrentur. Leges istae tabellariae libertati faventes optimatium auctoritatem infirmarunt.* Vide lib. III de Leg. c. 15, 16. Facc.

(6) Lata haec lex ann. V. C. 614, a Q. Gabinio trib. pleb. homine ignoto et sordido (vid. Cic. l. c. cap. 16), ut in magistratibus non voce, sed tabellis uterentur cives. Gern.

(7) *Multitudinisque arbitrio*. Vel fracta, vel elusa principum auctoritate, rempubl. ad apertam democratiam devenire. Facc.

bus [8] non discedant. Improbis autem poena statuenda est; nec vero minor iis, qui sequuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Graecia Themistocle? quis potentior? qui quum imperator bello Persico servitute Graeciam liberasset, propterque invidiam in exsilium missus esset, ingratae patriae iniuriam non tulit, quam ferre debuit. Fecit idem, quod xx annis ante apud nos [9] Coriolanus.[10] His adiutor contra patriam inventus est nemo. Itaque mortem sibi uterque conscivit. Quare talis improborum consensio non modo excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius omni supplicio vindicanda: ut ne quis sibi concessum putet, amicum, vel bellum patriae inferentem, sequi. Quod quidem, ut res coepit ire, haud scio an aliquando futurum sit. [11] Mihi autem non minori curae est, qualis res publica post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit.

(8) Ed. Ven. *in magnam aliquam rem peccantibus*, probante Camerario. Vulgo in *magna aliqua re in rem publicam peccantibus*. Cod. Vrsin. *in re publica peccantibus*. Ed. Victor. Pal. 1, 4, *in rem publicam peccantibus*. Graev. cum cod. Pitb. *magnâ aliqua in re in rem publ. peccantibus*, quod sane optimum videtur. — Schutz. *in magna aliqua in re in rem publicam peccantibus.*

(9) *Fecerat* vulgo additum, in Pal. 1 omissum, delevi.

(10) Themistoclem Coriolano comparat Cic. in Bruto, cap. 10. Vide Livium II, 34—40. Damnatus C. Marcius Coriolanus, quod in summa annonae caritate ne frumentum ex Sicilia advectum plebi divideretur, summa ope contenderat: damnatus absens in Volscos abiit, ann. V. C. 262; vid. Fastos consul. (Welzelius ad Livii rationem 263), a. Ch. n. 492. Ab urbis oppugnatione materna pietate deterritus, moritur quatuor annis postquam pulsus erat. Themistocles vero ad Salamina vicit Persas; v. Herod. VIII, 56—96; Ol. 75, 1, seu a. V. C. 274, h. e. an. Chr. n. 480, xx annis post Coriolanum pulsus, Ol. 77, 2, a. V. C. 282, h. e. a. Chr. n. 472 moritur. Ol. 82, 4. Gern.

(11) Significat tempora Sullae et Marii, Caesaris et Pompeii. Facc.

XIII. Haec igitur prima lex amicitiae, [1] ut ab amicis honesta petamus, amicorum causa honesta faciamus; ne exspectemus quidem, dum rogemur; studium semper adsit, cunctatio absit; consilium vero dare gaudeamus libere; plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas; eaque et adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulabit; et adhibitae pareatur.

Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Graecia, placuisse opinor mirabilia quaedam. [2] Sed nihil est, quod illi non persequantur suis argutiis: [3] partim fugiendas esse nimias amicitias, [4] ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus; satis superque esse suarum cuique rerum; alienis nimis implicari molestum esse; commodissimum esse, quam laxissimas habenas habere amicitiae; [5] quas vel adducas, quum velis, vel remittas. Caput enim esse ad beate vivendum, securitatem; [6] qua frui non possit animus,

(1) Vulgo addebatur *sanciatur*. Id in cod. Pal. 2 Gruterus haud invenit, sed eius loco legebatur *sit*: unde ille utrumque tollendum esse suspicabatur. Haud iniuria. Nam illud *sanciatur* hic melius abest, tamen repetitum ex initio c. 12.

(2) Quo tempore Laelius loquitur, graecae disciplinae nondum erant Romae pervagatae: ideo ad servandam sermonis verisimilitudinem inducitur a Cic. Laelius dicens *audio*. Beier.

(3) Hanc lectionem olim vulgatam cum Lambino servandam duxi. In Mss. nonnullis erat *quod illi non persequantur suis argumentis*; in aliis, ut in Erf. et edd. vett. *quod illi non persequantur argutiis*, et hoc quidem Ernestius recepit.

(4) Notare voluit Cicero Euripidem, Hippol. 253 seqq. ubi vide quae nutrix ait. Gern.

(5) Lambin. conj. *amicitiam*. — *Quam laxissimas habenas*. Plutarchus de amicorum multitudine, cap. 6, Euripidei loci supra laud. verba ἀπό τ' ὤσασθαι, καὶ ξυντεῖναι illustrat verbis his additis: καθάπερ πόδα νεώς, ἐπιδιδόντα καὶ προσάγοντα ταῖς χρείαις τὴν φιλίαν. Ab equorum potius tractatione translata locutio est. Gern.

(6) *Securitatem*. Tranquillitatem animi, quam amici res adversae tur-

si tamquam parturiat unus pro pluribus. [7] Alios autem dicere aiunt multo etiam inhumanius (quem locum breviter perstrinxi paullo ante), praesidii adiumentique causa, non benivolentiae, neque caritatis, amicitias esse expetendas. Itaque ut quisque minimum firmitatis habeat, minimumque virium, ita amicitias appetere maxime. Ex eo fieri, ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant, quam viri; et inopes, quam opulenti; et calamitosi, quam beati. [8] O praeclaram sapientiam! Solem enim e mundo tollere videntur, [9] qui amicitiam e vita tollunt: qua a diis immortalibus nihil melius habemus, nihil iucundius. Quae est enim ista securitas? [10] specie quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum, ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere, aut susceptam deponere. Quod si curam fugimus, virtus fugienda est; quae necesse est cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam forti-

beni, qua in sententia videntur fuisse Cyrenaici. GERN.

(7) *Parturiat.* Sollicitus sit, curasque et molestias suscipiat. FACC. — Tres Oxx. *pariat*, sed ipse Cicero distinguit Philipp. II, 46 extr. *ut aliquando dolor populi rom. pariat, quod iam diu parturit*; et pro Mur. 30: *quod conceptum resp. periculum parturit.* GERN.

(8) Vulgo *quam ii qui putentur beati.* Verba *ii qui putentur* Car. Langius a sciolo quodam adiecta esse statuit, cui assentior; praesertim quum idem in alio libro invenerit *quam hi qui videntur beati.* Lambinus quoque simpliciter legendum esse censuit *quam beati.*

(9) *Solem enim e mundo.* Simili proverbio, quam vim res nec opinata habuerit, dicit ad Att. IX, 10: *Sol, ut est in tua quadam epistola, excidisse mihi e mundo videtur.* Comp. de communi amicitiae necessitate, cap. 6, 22. GERN.

(10) Nunc iis respondet, qui ad bene vivendum caput esse dicunt securitatem. FACC.

tudo. Itaque videas rebus iniustis iustos maxime dolere, imbecillibus [11] fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, [12] et laetari bonis rebus, et dolere contrariis. Quamobrem si cadit in sapientem [13] animi dolor (qui profecto cadit, nisi ex eius animo exstirpatam humanitatem arbitremur) quae causa est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest, motu animi sublato, [14] non dico inter hominem et pecudem, sed inter hominem et saxum, aut truncum, [15] aut quidvis generis eiusdem? Neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream esse volunt: quae quidem est quum multis in rebus, tum in amicitia, tenera atque tractabilis; ut et bonis amici quasi diffundantur, [16] et incommodis contrahantur. [17] Quamobrem angor iste, qui pro amico saepe capiundus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam; non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas et molestias afferunt, repudientur. [18]

(11) In Mss. nonnullis *imbellibus.*

(12) Ms. Vrsini *instituti.*

(13) Sumit enim sapientem, ut est in vita communi.

(14) Motus animi significat varias affectiones: hoc est contra Stoicos, qui laudabant apathiam, ut summum sapientiae.

(15) *Et saxum, aut truncum.* Sedecim libri Msn. cum Vim. Dr. b. utroque Goth. Erf. b. A. B. et C. *et truncum aut saxum*; unus Manutius exhibet *et truncum vel saxum.* Apparet, cur maluerint minus durum truncum praeferri saxo. Decebat vero, missa pecude, id vocare in comparationem, quod esset a sensu alienissimum. Ab hoc extremo, quod indignationi satisfecit, ad leniora communis sermo solet regredi. Gern.

(16) In vulgata lectione *ut et bonis amici quasi diffundantur* intelligendum esset *homines.* Haud scio tamen an Cicero potius scripserit *ut et bonis amicorum amici quasi diffundantur.*

(17) Victorin placuit *diffundatur — contrahatur*, quod scilicet referretur ad *virtutem.*

(18) Concinnitatem huius loci sic explico ad superioris similitudinem: *non plus tantum valet, ut tollat ami-*

XIV. Quum autem contrahat amicitiam [1] (ut supra dixi) si qua significatio virtutis eluceat,[2] ad quam se similis animus applicet et adiungat; id quum contingit, amor exoriatur necesse est. Quid enim tam absurdum, quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu, cultuque corporis; animo autem virtute praedito, eo, qui vel amare, vel (ut ita dicam) redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benivolentiae, nihil vicissitudine studiorum officiorumque iucundius. Quod si etiam illud addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam alliciat, et tam attrahat [3] quam ad amicitiam similitudo; concedetur profecto verum esse,[4] ut bonos boni diligant, adsciscantque sibi, quasi propinquitate coniunctos atque natura. Nihil est enim appetentius similium sui, nihil rapacius, quam na-

citiam, quam curae et molestiae, quas nonnullas virtus affert, tantum valent, ut virtutes repudientur. Gern.

(1) Ita curis et molestiis amicitiae opponit hoc et seq. capite eius iucunditatem, necessitatem, et utilitatem cum fortunae donis comparatam. Gern. — Quum virtus contrahat amicitiam, significatio quaeque virtutis parere debet amorem, quod est amicitiae principium. Facc.

(2) *Si qua significatio virtutis eluceat.* Non satis accurate Wetzel. haec verba ut ad *contrahat* referantur, interpretatur *significatio aliqua virtutis, quae elucet*; scribere debebat, *significatio virtutis, si qua eluceat.* Comp. cap. 16 pe. ubi relativa, quae sequitur, enuntiatio substantivum *fines* adsciscit, cui etiam forma verbi *constituendi sunt* accommodatum est. Gern.

(3) Verba *et tam attrahat* interpolatori tribuenda esse suspicatur Gruterus. Eadem uno suo libro abesse testatus est Aldus Nepos. Si tamen Cicero illa scripsit, defendenda sunt sic, ut addita sint per figuram αὐξήσεως. Plus enim est in *attrahere*, quam in *allicere*. Similiter paulio post: *nihil est enim* appetentius *similium sui, nihil* rapacius, *quam natura.*

(4) *Verum esse.* Id est, aequum. Facc. — Vel potius naturae aptum. Gern.

tura. [5] Quamobrem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constat (ut opinor) bonis inter bonos quasi necessariam benivolentiam esse: [6] qui est amicitiae fons a natura constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. Non est enim inhumana virtus, neque immunis, [7] neque superba; quae etiam populos universos tueri, eisque optime consulere soleat: quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere. Non enim tam utilitas parta

(5) Hic *natura* nobis videtur pro *indole* posita.

(6) *Quasi* durae necessitatis notionem quodammodo mitigat, ut paullo aute cavebat, ne propinquitatis vis omnis tribueretur amicitiae. Gesn.

(7) *Neque immunis*. Non popularium munerum expers, non sui dumtaxat suorumque studiosa, sed omnium. Facc. — Pro *immunis, neque superba*, quae constans omnium librorum scriptorum et impress. lectio est, in uno tantum cod. Ox. 4 legitur *immanis superbia*. Vehementer erravit Ernestius, qui cum Corrado in Quaest. p. 316, post *inhumana* non dubitavit recipere *immanis*. Wetzelium vero Schelleri certe observatio monere debebat. Post Car. Langium, Turnebum (Advers. XIII, 7), Lambinum, qui, melius utrum esset, intellexit, sed ut Suffridus *immanis* edidit, post Camerarium et Graevium *immunis* defendit Schutzius, qui « Quum enim, *inquit*, Cicero causam reddere vellet, cur bonitas illa etiam ad multitudinem pertineat, nec abhorreat a caritate vulgi, *non est enim*, inquit, *inhumana virtus*, h. e. nihil humani a se alienum esse putat, *neque immunis*, h. e. neque inofficiosa (ut recte explicat Schellerus), seu ita animata, ut nolit esse munifica, *neque superba*, h. e. non ea, quae despiciat et fastidiat homines de plebe. Vt enim *immunis* proprie est qui liber est ab onere publico, sic h. l. ponitur pro *immunifico*, qui se ipse quasi exsolvit officiis et muneribus, quibus posset multitudinem tueri ». Non. Marc. scribit: *Munes* apud veteres dicebantur non a largitione, quae ignota erat, sed consentientes ad ea, quae amici velint. Idem *munia* interpretatur officia: unde *communis*, atque *immunis*, qui nullum affert munus, sive ad aram, ut Horat. III, 23, 17, sive ad epulas, ibid. IV, 12, 23, sive ad solvenda debita, ut Cic. Leg. agr. III, 2, sive ad viarum munitionem, Fonteius cap. 4 pr. *quum immunis nemo fuerit*; sive ad communem salutem, ut h. l. Gern.

per amicum, quam amici amor ipse delectat; tumque illud fit, quod ab amico est profectum, iucundum, si cum studio [8] est profectum: tantumque abest, ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis, maximeque virtute praediti (in qua plurimum est praesidii) minime alterius indigeant, liberalissimi sint et beneficentissimi. Atque haud scio, an ne opus sit quidem, nihil umquam omnino deesse amicis. [9] Vbi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra nec domi, nec militiae Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consequuta est. [10]

XV. Non ergo erunt homines deliciis [1] diffluentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, pro deum fidem atque hominum! [2] qui velit, ut neque diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur,

(8) Victor. *si cum amore et studio.*

(9) Vel. lib. Langii, *nihil umquam indigere amicos;* quod ei non displicuisse videtur, quum id, etsi vetustum sit, tamen aures non offendere dicat, quum Plautus et Varro *indigere* cum accusativo construxerint. Attamen vulgata lectio praeferenda, quum statim praecesserit verbum *indigere*. Ciceronianum autem sit orationem in eadem sententia variare.

(10) *Non igitur,* etc. Amicitia est velut antecedens, utilitas veluti consequens: et amicus ergo utilis. Eodem modo de honestate et utilitate loquitur in lib. de Offic. III, c. 4. Facc. — Vim. *ergo* pro *igitur*, quod aptius est ad hanc brevioris argumentationis conclusionem. Statim seq. cap. *ergo* id aperit, quod tota superioris capitis disputatione effectum videtur. Gern.

(1) *Deliciis* est in plerisque Mss. Alteram lectionem *divitiis* tenuerunt Camerar., Victor. Lambinus dedit *deliciis diffluentes*. Et sic pro *affluentes* legitur in Mss. nonnullis.

(2) Rara est nostro l. sedes vocis *fidem*, ut *atque hominum* videri possit significare *atque etiam hominum*, qui quidem omnes expetunt amicitiam. Interdum enim soli dii implorantur, ut Ter. Heaut. I, 5, 2, *pro deum fidem, quid est*, etc. Sed Graev. in Var. Lect. dicit Mss. aliquot habere: *Proh deum atque hominum fidem.* Nihil tamen muto. Gern.

circumfluere omnibus copiis, atque in omnium rerum abundantia vivere? Haec enim est tyrannorum vita; in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benivolentiae potest esse [3] fiducia; omnia semper suspecta atque sollicita; nullus locus amicitiae. Quis enim aut eum diligat, quem metuit; aut eum, a quo se metui putat? Coluntur tamen simulatione dumtaxat ad tempus. Quod si forte (ut fit plerumque) ceciderint, tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum. Quod Tarquinium dixisse ferunt, exsulantem se intellexisse, [4] quos fidos amicos habuisset, quos infidos, quum iam neutris gratiam referre posset. Quamquam miror, illa superbia et importunitate, si quemquam habere potuit. Atque ut huius, quem dixi, mores veros amicos parare non potuere; sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit caecos, quos complexa est. Itaque efferuntur illi fere fastidio, [5] et contumacia; neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. [6] Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus, imperio, potestate, prosperis rebus

(3) Verba *potest esse* Gruterus insititia esse iudicavit. Sane his h. l. facile caremus.

(4) Vulgo *tum exsulantem*. Particulam Ernestius delevit. Sed in Mss. Goth. uno Ald. *tum quum exsul esset se intellexisse*, quod Ernestio non displicebat. Ego vero sic potius legendum esse opinor: *Quod Tarquinium dixisse ferunt exsulantem*, tum *se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos*, quum *iam neutris gratiam referre posset*.

(5) *Efferri fastidio*, iactare se et inculcare opes, ac prae se contemnere ceteros. Conf. Offic. I, 26 pr. Est fastidium eorum, qui nimis arroganter aut curiose personarum et rerum delectum habent. Gern.

(6) Erasmus animadvertit: «*fieri* dictum videtur pro *esse*, Graecorum more γίνεσθαι pro γενέσθαι». Gern.

immutari, spernique ab iis veteres amicitias, indulgeri novis. Quid autem stultius, quam, quum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, cetera parare, quae parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa; amicos non parare, optimam et pulcherrimam vitae, ut ita dicam, supellectilem? [7] Etenim cetera quum parant, cui parent, nesciunt, nec cuius causa laborent. Eius enim est istorum quodque, qui vincit viribus; amicitiarum sua cuique permanet stabilis et certa possessio; ut, etiam si illa maneant, quae sunt quasi dona fortunae, tamen vita inculta et deserta ab amicis non possit esse iucunda. Sed haec hactenus.

XVI. Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia fines, et quasi termini diligendi: [1] de quibus tres video sententias ferri; quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga nosmet ipsos; alteram, ut nostra in amicos benivolentia illorum erga nos benivolentiae pariter aequaliterque respondeat; [2] tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab amicis. Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior. Nec enim illa prima vera est, ut, quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. [3] Quam multa enim, quae no-

(7) Vt in illo gnomici poëtae versu: Οὐκ ἔστιν οὐδὲν κτῆμα κάλλιον φίλου; et Xenoph. Memor. Socr. II, 4, 1: ὡς πάντων κτημάτων κράτιστον ἂν εἴη φίλος σαφὴς καὶ ἀγαθός, et quae seq. §. 2. Gern.

(1) *Diligendi* h. l. i. q. *deligendi*. Erasmus malebat *dirigendi*.

(2) *Pariter* crescit et decrescit benivolentia; *aequaliter*, h. e. aequa portione referenda sunt quae acceperis. Gern.

(3) Graevius comp. Tusc. III, 29 extr. *Praeclarum illud est, et, si quaeris, rectum quoque et verum, ut eos, qui nobis carissimi esse debeant, aeque ac nosmet ipsos amemus: ut vero plus, fieri nullo pacto potest; ne optan-*

stra causa numquam faceremus, facimus causa amicorum? precari ab indigno, supplicare; tum acerbius in aliquem invehi, insectarique vehementius; quae in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime: multaeque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt, detrahique patiuntur, ut iis amici potius, quam ipsi, fruantur. Altera sententia est, quae definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. Ditior mihi et affluentior videtur esse vera amicitia; nec observare restricte, ne plus reddat, quam acceperit. Neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat,[4] aut ne plus aequo quid in amicitiam congeratur. Tertius vero ille finis deterrimus, ut, quanti

dum quidem est in amicitia, ut me ille plus quam se, ego illum plus quam me: perturbatio vitae, si ita sit, atque officiorum omnium consequatur. Hanc sententiam Graevius veriorem dicit, nec ei obstare, quae Cic. mox afferat. At illo (Tuscul). loco de luctu ex amissione amicorum amatorium sermonem refutat, *ut quisquam plus alterum diligat, quam se*: hic autem caveri vult, ne quis, illud praeceptum sequutus, quidquam amici causa non licere putet facere, quod sua causa non facturus sit: id quidem non, quo se minus diligat, sed quod non vult videri cupide quidquam facere. Ne igitur ista benivolentiae norma teneatur in amicorum officiis. Ceterum ille amatorius sermo non vana loquitur, si honestatis studium suadet modestiam, ut facilius in altero admireris, quod tibi deesse sentias, tum amico grata esse scimus multa, quibus nos commodius caremus. Denique ipsorum officiorum fructus praelucet quidam ex sucto alterius amore. Wetzelius recte cf. Xenoph. Memor. II, 2, 7. Gern.

(4) I. e. sine gratia sit. Grutero verba *ne quid in terram defluat* de glossa suspecta fuerunt. Mihi si quid mutandum sit, videntur potius expungenda esse verba *ne quid excidat aut.....* Quum enim tropica sit locutio *ne quid in terram defluat* (h. e. *ne quid inutiliter profundatur*) credibilius est aliquem voluisse eam verbis *ne quid excidat* interpretari. Pro *deterrimus* Lambin. e Mss. *teterrimus*.

quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Saepe enim in quibusdam aut animus abiectior est, aut spes amplificandae fortunae fractior. Non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est; sed potius eniti, et efficere, ut amici iacentem animum excitet, inducatque spem cogitationemque meliorem. Alius igitur finis verae amicitiae constituendus est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, edixero. [5] Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri, quam eius, qui dixisset, ita amare oportere, [6] ut si aliquando esset osurus; [7] nec vero se adduci posse, ut hoc, quemadmodum putaretur, a Biante esse

(5) *Edixero*. Alii, ut Manul. tradit, *dissero* vel *edissero*. Ernest. haec annotavit: « *dixero* pro *edixero* scripsit Cicero, ut libri vulgo habent. Nam id verbum h. l. aptum non est ». Cui Scheller. in Observv. opposuit, *edicere* idem esse, quod *dicere*, patefacere (ut h. l. ubi non suam, sed Scipionis sententiam communicat, quasi publice eloquitur quae ille privatim dixerat). Ter. Eun. V, 5, 20: *dico, edico, nostrum esse illum herilem filium*. Liv. lib. VII, cap. 14, circa med. Garn.

(6) Apparet vero, viros bonos invicem sese non sic amare posse, ut odium inde aliquando oriturum cogitent. Quamobrem, qui fidum certumque amicum vere diligit, hoc praeceptum, ut Scipio, detestabitur: vulgaria vero amicitiae initia cautionem habere debent eam, quam affert illa cogitatio, fieri posse, ut dissuenda sit amicitia, praesertim quum vita communis non raro ostendat in inimicitiam mutatam amicitiam, quale exemplum vid. cap. I, 2. Garn.

(7) *Ut si aliquando esset osurus*. Lenitatis aliquid ad illud praeceptum accedit e conditionali particula, cui *aliquando* non *quando* adiungitur, ubi maior vis inest in hoc adverbio v. pronomine *aliquis*, quam in particula *si*, ut Cat. M. 13, 44: *Sed si aliquid dandum voluptati*; Philipp. XIII, 4 extr. et Offic. I, 39, 139: *si aliquando (domus) alio domino solita est frequentari*. Ipsius vero Ciceronis interpretatio petenda est e verbis seqq. *cui se putabit inimicum esse posse, non fore*. Stultum etiam ait eo consilio amare, ut aliquando osurus sis. Garn. — Publius Syrus: *Ita amicum habeas, posse ut facile fieri hunc inimicum putes. Ita inimicum habeas, posse ut fieri hunc facile amicum putes*. Cf. Sophocl. in Aiace, vers. 687 seqq. Contra hoc praeceptum egregia est Caesaris vox, *se malle semel perire, quam diffidere semper*. Bouh.

dictum crederet, [8] qui sapiens habitus esset unus e septem, sed impuri cuiusdam, aut ambitiosi, aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quonam enim modo quisquam amicus esse poterit, cui se putabit inimicum esse posse? Quin etiam necesse erit cupere et optare, ut quam saepissime peccet amicus, quo plures det sibi tamquam ansas ad reprehendendum; [9] rursum autem recte factis commodisque ami-

(8) *Biante.* Gellius lib. I, cap. 3, id tribuit Chiloni, qui ipse quoque unus ex septem habitus est. Sed multis tribuitur dictum hoc ex veteribus et poetis et philosophis. Refertur etiam ab Aristotele in Rhet. I, 2, 13. Facc. — Bianti, cuius patria Priene, vid. Parad. I. 1, 8, hoc tribuit Aristoteles, et Diog. Laert. vit. Biantis, 1, ἔλεγε... καὶ φιλεῖν ὡς μισήσοντας, τοὺς γὰρ πλείστους εἶναι κακούς. Item Valer. M. VII, 3, extern. 3, qui *hoc quidem praeceptum*, inquit, *prima specie nimis fortasse callidum videatur inimicumque simplicitati, qua praecipue familiaritas gaudet; sed si altioribus animis cogitatio demissa fuerit, perquam utile reperietur.* Gernhard.

(9) *Quin etiam necesse erit cupere et optare*, etc. Scilicet dictum hoc eius est, qui mutare amicos velit, et causas quaerat solvendi vinculi. Itaque necesse erit cupere et optare, etc. Facc. — Hanc Facciolati verborum interpretationem ego quidem veram esse negaverim; Graevil vero nota ad Biantem defendendum pertinet, non ad interpretanda Ciceronis verba. Graevius: *Haec Ciceronis ratio*, inquit, *non facit ad Biantem impugnandum. Negabit Bias se optare, ut amicus, quem sic amat tamquam accidere posset ut odio aliquando prosequatur, peccet, et occasionem habeat eum reprehendendi: immo hoc non optabit, sed ut amicus sic vivat ut semper cum illo possit amicitiam initam colere sine querela et reprehensione: sed tamen semper cogitabit eum tamquam hominem non perfectum posse immutari: itaque nihil ei committendum esse, quod si alienetur a te, tibi aut noxium, aut turpe possit esse.* Scipio quidem verâ amicitiâ, quae est inter bonos, indignum esse illud praeceptum recte ceusuit, ad eumque potissimum pertinere, qui, ut ait §. 63, honores, magistratus, imperia, opes amicitiae anteponit, nec multum abest quin (vid. c. 18) criminibus inferendis delectetur. In quo utroque vitio qui sunt, eos quidni denique, ut quaestui habent amicitism, amici rebus prosperis dolere, iisque invidere putemus? Ceterum tristior haec vel severior praecepti interpretatio admodum decere videtur Scipionis naturam, quam Cicero describit Off. I, 30, 108: *in C. Laelio multa hilaritas; in eius familiari Scipione ambitio maior, vita tristior.* Gern.

corum necesse erit angi, [10] dolere, invidere. Quare hoc quidem praeceptum, cuiuscumque est, ad tollendam amicitiam valet. Illud potius praecipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. Quin etiam si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius, quam inimicitiarum tempus cogitandum, putabat. His igitur finibus utendum arbitror, ut, quum emendati mores amicorum sint, [11] tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum, sine ulla exceptione communitas: ut, etiam si qua fortuna acciderit, ut minus iustae amicorum voluntates adiuvandae sint, in quibus eorum aut caput agatur, aut fama, declinandum sit de via, modo ne summa turpitudo sequatur. [12] Est enim quatenus amicitiae

(10) *Necesse erit angi.* Gern. delet vv. *necesse erit*, qui notat: Interpretis manum haec verborum *necesse erit* repetitio ostendit, hoc indigniorem Cicerone, quod ad utriusque affectus aequabilitatem *rursum* interposuerat. Atque expunxi verba *necesse erit.* Sunt enim infinitivi *cupere* et *optare* in recenti memoria. Accedit quod *necesse erit* prioris sententiae infinitivis praemissum fuit, altera autem vice eodem loco repetere non decebat. *B.*

(11) Manutius ab iis vitiis alienos mores intelligit, quae amicitiae adversantur, ut perfidia, levitas, avaritia, ambitio et similes pravi affectus: quos qui exstirpare non possunt, moderari saltem, et velare studeant. Gern.

(12) Sic Cicero declinavit de via, quum Milonem amicum suum defendit, quem sciebat ea voluntate fuisse, ut Clodium occideret, si se Lanuvium ad prodendum Flaminem ituro in via offerret: eum tamen probavit insidias non fecisse. Sic M. Antonius orator C. Norbanum, qui tribunus plebis seditionem excitarat, contra P. Sulpicium, qui maiestatis eum accusavit, defendit, quia amicus eius erat. Vide et Ciceronem in orat. pro Murena cap. 3, copiose de hac amicitiae lege et iure disputantem. Graev. — Cf. Off. III, 10, 43-46, ubi hoc praeceptum iustis terminis continetur: *At neque contra rempublicam, neque contra iusiurandum et fidem,* etc. — *Ne summa turpitudo.* De communibus h. l. ut de Offic. l. i. §. 45, sic disputat, ut aliquid concedat amicitiae, si minus iustae sint (non sapientium,

dari venia possit: nec vero negligenda est fama; [13]

non perfectorum) amicorum voluntates. Quamobrem summa turpitudo l. l. definita videbitur verbis his: *At neque contra rempubl. neque contra iusiurandum ac fidem amici causa vir bonus faciet*, et q. s. Prima enim officia (Offic. I extr.) debentur diis immortal. secunda patriae, tertia parentibus, deinceps gradatim reliquis. Tum communitas (vide ibid. cap. 45 pr.) moderationi non anteponenda, neque utilia amicitiae, quae, ut iustitia, ipsa per se expetenda est (vide Fin. III, 21, 70). Plus concessit amicitiae Pericles apud Gell. I, 3, qui tantum peierare amici causa noluit his verbis usus: Δεῖ με συμπράττειν τοῖς φίλοις, ἀλλὰ μέχρι θεῶν. Quid? quod Chilo ille sapiens falsum pro amici salute consilium dedit. Hinc facile fuit iudicare, leve damnum delibatae honestatis maiore alia gravioreque in adiuvando amico honestate compensari, sicuti, ut ad Theophrasti Peripatetici sententiam Gellius ait, *magnum pondus aeris parva lamina auri sit pretiosius*. Denique ut Favorinus apud Gellium l. l. loquitur: Ἡ καλουμένη χάρις (indulgentia gratiae) παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ἐστὶν ὕφεσις ἀκριβείας ἐν δέοντι. Postremo Theophrastus, relicta honestatis dignitate, eo deflexit, ut officiorum existimationes nunc ratas nunc irritas effici diceret personarum, et causarum, et temporum, et necessitatum momentis. Hac honestatis et utilitatis (non propriae, sed amicorum) contentione et comparatione si Cicero in communis amicitiae officiis uti plerosque dixisset, experientia edoctis foret consentiendum: praecipientem vero, amici causa declinandum esse de vis, modo ne summa turpitudo sequatur, non putamos audiendum. Sed nescio, an inconsideratius, quam turpius dixisse videatur. Opposuit autem h. l. amici discrimini defensoris famam. Huc enim revocandum potissimum videtur illud *ut minus iustae amicorum voluntates adiuvandae sint*. De quo defendendi officio cf. Cicero pro Murena cap. 3 pr. Gern. — Vide pro Sulla cap. 3, 8; ibid. 6, ibid. 4 extr.

(13) *Nec vero.* Totum hoc continet excusationem eius, qui omnia facit, ne dissolvat amicitiam, ut famam sibi comparet caritatis et constantiae. Facc. — Conf. Offic. I, 28, 99. Gern. — Nobis in huius loci interpr. Facciolatus errare videtur. Fama hic dicitur de ea opinione mala quae nos consectari posset, si nimis iniusta esset voluntas amici quam defendimus: Idem bene Gern. ante *nec vero* minore puncto distinxit, non maximo. Totius loci, ni fallimur, hic tenor est: Est enim quousque amici studium in defendenda amici causa minus iusta progredi possit: sed hunc modum transilire non licet: nam fama non est negligenda; quia si hanc famam negligimus, etiam amittenda erit civium erga nos benivolentia; quam quidem benivolentiam si turpe est assentationibus colligere, non tamen est boni civis repudiare, quum virtutis, i. e. probitatis, aequitatis praemium est. — *Telum.* Instrumentum. — Cf. Liv. IV, 28 med. ibid. V, 29 extr. De benivolentia civium praecepta dat Cic. offic. II, 9. Gern.

nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benivolentiam civium; quam blanditiis et assentando [14] colligere turpe est. Virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est. [15]

XVII. Sed saepe (etenim redeo ad Scipionem, cuius omnis sermo erat de amicitia) querebatur, quod omnibus in rebus homines diligentiores essent; ut capros et oves quot quisque haberet, dicere posset; amicos quot haberet, non posset dicere: et in illis quidem parandis adhibere curam; [1] in amicis eligendis negligentes esse; nec habere quasi signa quaedam et notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, iudicarent. Sunt igitur firmi et stabiles et constantes eligendi; cuius generis est magna penuria: et iudicare difficile est sane, nisi expertum. Experiendum autem est in ipsa amicitia. Ita praecurrit amicitia iudicium, tollitque experiendi potestatem. Est igitur prudentis, sustinere, ut currum, [2] sic impetum benivolentiae: quo utamur, quasi equis tentatis, [3] sic amicitiis, aliqua parte periclitatis [4] mo-

(14) Gruterus e cod. Celberdens. praetulit *assectando*.

(15) Causam affert Cic. Offic. II, 9, 32: *Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium natura et specie sua commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus; idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur.* Bonn.

(1) *Adhibere.* Subaudi verb. *aiebat:* nisi vis infinitum hoc pendere a *querebatur.* Gern.

(2) Edd. vett. *cursum.* Vrsinus e cod. Ms. *ut cursum navis.*

(3) Sic Langius, Graev., Gronov., Ern. At Gulielm. malebat cum aliquot Mss. *equis temperatis.* Holomannus Obss. V, 25, corrigebat: *ut cursum equi, quo utamur, equis tentatis, sic impetum benivolentiae in amicitia, periclitatis etc.* — Quidam *equis tentatis* legunt contra omnium vet. exempl. auctoritatem: quamquam non magnopere pugno. *Equum* certe *tentamus*, id est, ad cursum et alia submittimus, ac periclitamur, si sessorem patitur, si ore contumaci non est, si suc-

ribus amicorum. Quidam saepe in parva pecunia perspiciuntur, [5] quam sint leves; quidam, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. Sin vero erunt aliqui reperti, qui pecuniam praeferre amicitiae sordidum existiment: ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes, amicitiae non anteponant? ut, quum ex altera parte proposita haec sint, ex altera ius amicitiae, non multo illa malint? Imbecilla enim natura est ad contemnendam potentiam; quam etiam si neglecta amicitia consequuti sunt, excusatum iri se [6] arbitrantur, quia non sine magna causa sit neglecta amicitia. Itaque verae amicitiae difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica versantur. Vbi enim istum invenias, qui honorem

cussor non est, si versuras faciles praebet, si valet cursu, et alia eiusmodi, quibus cognitis, vel eo utamur, vel repudiemus: sic amicorum mores periclitandi Lang.

(4) Mss. nonnulli *probatis*.

(5) *Quidam ... perspiciuntur*. Pro *perspicitur, quam leves sint*. Hanc subiecti vim in attrahendo verbo vide Orat. 20, 68; Orat. II, 60 pr. pro lege Manil. 12, 34, et quae not. Matthiae. Graecis usitatiorem hanc esse constructionem notum est. In *parva pecunia* autem significat, ubi parva pecunia, quam neglecto amicitiae officio adipisci possis, proposita est, ut Aristides in orat. de amicitia: ἐπειδὰν δὲ ὀλίγα κέρματα μεταξὺ τύχη τις βάλῃ ὥσπερ τὰ κυνάρια μεθαλλόμενοι δάκνουσί τε ἀλλήλους καὶ σπαράττουσι. Gern.

(6) Recte sic rd. Rom. Lambin, quibus obsecutus est Wetzelius. Vulgo *obscuratum iri se arbitrantur*. — Wetzelius et Schutzius ediderunt *excusatum iri se*. At C. Langius ait: « In nonnullis libris *obscurari*, in pluribus *obscuratum iri*, q. d. emolumenti magnitudinem facile obtentui futuram accusationi neglectae amicitiae». Sententiam vidit Langius. Comp: Verr. III, 57, 131: *potuisse... perferre quod magnitudo lucri obscuraret periculi magnitudinem*, etc. Fin. III, 14, 45; ibid. IV, 12, 29. Subiecti autem locum ad *obscuratum iri* non sustinet *quam* (potentiam), sed totum illud *quam si neglecta amicitia consequuti sunt*, h. e. consequendae potentiae turpem rationem. Scheller. Observv. mihi non persuasit, *quam* non minus ad *excusatum iri*, quod praefert, pertinere, quam ad *consequuti sunt*. Gern.

amici anteponat suo? Quid? haec ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates? [7] ad quas non est facile inventu, [8] qui descendat. Quamquam Ennius recte:

Amicus certus in re incerta cernitur: [9]

tamen haec duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt, aut si in bonis rebus contemnunt amicos, aut si in malis deserunt. [10] Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro hominum genere iudicare debemus, et paene divino.

XVIII. Firmamentum autem stabilitatis constantiaeque eius, quam in amicitia quaerimus, fides est. Nihil enim stabile est, quod infidum est. Simplicem [1] praeterea, et communem, et consentientem, [2] qui rebus iisdem moveatur, eligi par est; quae omnia pertinent ad fidelitatem. Neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum. Neque vero, qui non iisdem rebus movetur, et natura consentit, aut fidus

(7) *Calamitatum societates.* H. e. adversam amici fortunam sibi communem facere, partem miseriarum, quibus afflictatur, suscipere et sustinere. Bottl.

(8) Edd. Venet. *inventum*. In aliis quibusdam *inventus*.

(9) Ea *res incerta* dicitur per hypallagen, in qua nos incerti sumus quid agamus, qua ratione periculum fortunae aut capitis dimoveamus. Botti.

(10) *In bonis rebus* suis; *in malis* amicorum. Manut.

(1) *Simplicem.* Wetzel. recte interpretatur veritatis amantem, a fuco et mendacio alienum: opponitur huic *multiplex et tortuosum ingenium.* Cf. Offic. I, 30, 129. Gern.

(2) *Communis* est benevolus et non arrogans, ut superius notatum ad Catonis cap. 17: *Consentientem* autem, quia *idem velle et idem nolle firma demum amicitia est.* Nam similitudo ingenii et morum amicitiam parit, et munit ac firmat, ut superius vidimus. Graev. — *Commune.* Itali dicunt, *uomo alla mano, conversevole.* Facc.

aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus, aut inferendis delectetur, aut credat oblatis; quae omnia pertinent ad eam, quam iamdudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam, nisi inter bonos, esse non posse. Est enim boni viri (quem eundem sapientem licet dicere) haec duo tenere in amicitia: primum, ne quid fictum sit, neve simulatum; aperte enim vel odisse, magis ingenui est, quam fronte occultare sententiam. Deinde, non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum. Accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. Tristitia autem, et in omni re severitas, [3] habet illa quidem gravitatem; sed amicitia remissior [4] esse debet, et liberior, et dulcior, et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

XIX. Exsistit autem hoc loco quaedam quaestio subdifficilis: num quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus. Indigna homine dubitatio. Non enim amicitiarum esse debent, sicut aliarum rerum, satietates. Veterrima quaeque (ut ea vina, quae vetustatem ferunt [1]) esse debent suavissima; verum-

(3) *In omni re severitas.* Severitas quum in omni re gravitatem habeat, in amicitia tamen debet esse remissior. Lang. — *Remissior.* Manut. recte interpretatur non rigida aut intenta, sed laxo magis vinculo colligata. Graev.

(4) Lambin. et alii, *sed in amicitia.* Paullo post, Pal. 5, *commoditatem* pro *comitatem.*

(1) Quae non acescunt senescendo, sed succum servant suum, qualia non sunt omnia vina. Bouh.

que illud est, quod dicitur, multos modios salis simul edendos esse, [2] ut amicitiae munus expletum sit. Novitates autem, si spem afferunt, ut, tamquam in herbis non fallacibus, fructus appareat, non sunt illae quidem repudiandae; vetustas tamen suo loco conservanda est. Maxima est enim vis vetustatis et consuetudinis. Atqui in ipso equo, [3] cuius modo mentionem feci, si ulla res impediat, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentius utatur, quam intractato et novo: nec modo in hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quae sunt inanimata, consuetudo valet; quum locis etiam ipsis montuosis delectemur et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus. Sed maximum est in amicitia, superiorem parem esse inferiori. Saepe enim excellentiae quaedam sunt: [4] qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Numquam se ille Philo, numquam Rupilio, numquam Mummio anteposuit, numquam inferioris ordinis amicis. Q. vero Maximum fratrem, egregium virum, omnino sibi nequaquam parem, quod is anteibat aetate, tamquam superiorem colebat, suosque omnes per se esse ampliores volebat. Quod faciendum imitandumque est omnibus; ut, si quam praestantiam virtutis, ingenii, fortunae consequuti sunt, impertiant ea suis, communicentque cum proximis; ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant im-

(2) Modius frumenti mensura erat xxv librarum. Servi quaternos modios frumenti in mensem accipiebant, etc. Non tamen proverbii vox premenda. Garn.

(3) Sic Schutzius cum Veneta 1486, Paris. 1654, Neap. 1773, et aliis plurimis, fortasse etiam omnibus, excepta Paris. a Bouilleto V. Cl. curata, quae habet *ut in ipso equo*; recte quoad sensum: at vereor, ne ab arbitrio correctoris haec lectio profecta sit. *Typ.*

(4) *Excellentias* appellat ὑπερβολὰς καὶ ὑπεροχάς, ut eorum, qui pares sunt, ἰσότητα. Garn.

becilliores vel animo, vel fortuna, eorum augeant opes, eisque honori sint et dignitati. Vt in fabulis, qui aliquandiu propter ignorationem stirpis et generis in famulatu fuerint, quum cogniti sunt, et aut deorum, aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. [5] Quod quidem est multo profecto magis in veris patribus certisque faciendum. Fructus enim ingenii et virtutis omnisque praestantiae tum maximus capitur, quum in proximum quemque confertur.

XX. Vt igitur ii, qui sunt in amicitiae coniunctionisque necessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent; sic inferiores non dolere, se a suis aut ingenio aut fortuna aut dignitate superari. Quorum plerique aut queruntur semper aliquid, aut etiam exprobrant; eoque magis, si habere se putant, quod officiose et amice, et cum labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum, officia exprobrantium: [1] quae meminisse debet is, in quem collata sunt, non commemorare, qui contulit. [2] Quamobrem ut ii, qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia; sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, quum ipsi se contemni putant: quod non fere contingit, nisi iis, qui etiam conte-

(5) Gruterus in duobus Mss. invenit *dixerunt*, quod ille probat si omittatur *esse*. — *Duxerunt*. Exemplo esse possunt apud Romanos Romulus et Remus, apud Graecos Aegisthus et alii. Facc.

(1) Terent. Andr. I, 1, 16: *Nam isthaec commemoratio quasi exprobratio est immemoris beneficii*. Gern. — Adde versum gallici poetae: *Vn bienfait reproché tient toujours lieu d'offense*. Bouil.

(2) Vrsinus proverbium affert χάριν λαβὼν μέμνησο, καὶ δοὺς ἐπιλάθου. Gern.

mnendos se arbitrantur; [3] qui hac opinione non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. Tantum autem cuique tribuendum, primum, quantum ipse efficere possis; deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adiuves, sustinere. [4] Non enim tu possis, quantumvis excellas, [5] omnes tuos ad honores amplissimos perducere: [6] ut Scipio P. Rupilium potuit consulem efficere, fratrem eius Lucium non potuit. Quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere. Omnino amicitiae, corroboratis iam confirmatisque et ingeniis et aetatibus, iudicandae sunt: nec, si qui ineunte aetate venandi aut pilae studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, [7] quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. Isto enim modo nutrices et paedagogi iure vetustatis plurimum benivolentiae postulabunt: qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo colendi; aliter amicitiae stabiles permanere non possunt. [8] Dispares enim mores, disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias: nec ob aliam causam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse non possunt, nisi quod tanta

(3) Nimis demisse de se ipsi sentiunt. Facc. — Istius querelae in moribus esse culpam dicit Cato apud Ciceronem. Gern.

(4) *Possit — adiuves, possit sustinere* Gruter.

(5) Cod. Pal. 1, *non enim neque tu possis quamvis excellas*; cod. 2, *non enim neque tu quantumvis possis, vel quamvis excellas*; cod. 5, *non enim tu neque possis, quamvis excellas*; cod. 6, *non enim tu possis quamvis excellas*. Langius e Ms. *Non enim tu possis quamvis excellas.* — Bouillet. cum aliis edd. *quantumvis licet excellas*. T.

(6) Cod. Pith. *producere*, probante Graevio.

(7) In tribus Mss. Pall. omissum *oportet*. Gulielmius e cod. Carthusiano enotavit *eos habuere necessarios*.

(8) *Aliter*, etc. Nisi iudicentur ingeniis confirmatis, in quae morum mutatio cadere nequeat. Facc. — Respicit praecedentem illam sententiam,

est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia. [9] Recte etiam praecipi potest in amicitiis, ne intemperata quaedam benivolentia (quod persaepe fit) impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim (ut ad fabulas redeam) Troiam Neoptolemus capere potuisset, [10] si Lycomedem, apud quem erat educatus, [11] multis cum lacrymis iter suum impedientem, audire voluisset. Et saepe incidunt magnae res, ut discedendum sit ab amicis: quas qui impedire vult, quod desiderium non facile ferat, is et infirmus est, mollisque natura, et ob eam ipsam causam in amicitia parum iustus. Atque in omni re considerandum est, et quid postules ab amico, et quid patiare a te impetrari.

Omnino amicitiae, corroboratis iam etc. Gern.

(9) *Distantia.* Durius Ernestio hoc loco dicta esse videtur *distantia.* « Semper, inquit, suspicatus sum legendum esse *dissensio*, quo verbo Cicero in hac re uti solet ». Contra Schellerus, et Wetzel. tentandum locum negant esse, citantque Offic. III, 17, 71. Adde Orat. X, 34: *Quid enim tam distans, quam a severitate comitas?* Substantivo Cicero quidem non alias utitur, sed Gell. II, 26, dicit *distantias coloris.* Gern.

(10) Frustra Facciol. laborat, ut Achilli reddat sua, quod omnes Veteres de Achille narrant, hic vero de Neoptolemo traditur. Langius et Manutius errorem per memoriam excusant, Ciceronis. vel, quod potius (inquit Lang.) credo, de industria Laelio, illa aetate, Graecanicarum fabularum ignorationem concedit: at recte Wetzel. Sophoclem adhibet interpretem Philoctet. 68, ubi Vlyssis fallacia Neoptolemo persuadet, ut Philocteti fraude eripiat tela Herculis: Εἰ γὰρ τὰ τοῦδε τόξα μὴ ληφθήσεται, Οὐκ ἔστι πέρσαι σοι τὸ Δαρδάνου πέδον. Cf. vs. 113, 347, 920 et 1423. Gern. — I. V. L. dicit coniici posse Neoptolemum in aula Lycomedis mansisse usque ad mortem Achillis: quo extincto quum ipse ad bellum Troianum abduceretur, non sine multis lacrymis a sene iam Achillem deplorante, divulsus est. Addit et forsan hic a Laelio induci fabulam Ennii, Neoptolemi nomine inscriptam, de qua Cic. Tuscul. lib. II, cap. 1. Botii.

(11) *Lycomedem apud quem erat educatus.* Regem in insola Scyro; vide Homer. Iliad. XIX, 236, ubi Achilles de Neoptolemo, Deidamia regis filia nato, Ος Σκύρῳ μοι ἔνι τρέφεται φίλος υἱός. Botii.

XXI. Est etiam quasi quaedam calamitas in amicitiis dimittendis nonnumquam necessaria; iam enim a sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt saepe vitia amicorum tum in ipsos amicos, tum in alienos; quorum tamen ad amicos redundet infamia. [1] Tales igitur amicitiae sunt remissione usus eluendae, [2] et (ut Catonem dicere audivi) dissuendae magis, quam discindendae: nisi quaedam admodum intolerabilis iniuria exarserit, ut neque rectum, neque honestum sit, neque fieri possit, ut non statim alienatio disiunctioque facienda sit. Sin autem morum aut studiorum commutatio quaedam (ut fieri solet) facta erit, aut in rei publicae partibus dissensio intercesserit (loquor enim iam, ut paullo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitiis), cavendum erit, ne non solum amicitiae depositae, sed inimicitiae etiam susceptae videantur. Nihil enim est turpius, quam cum eo bellum gerere, quicum familiariter vixeris. [3] Ab amicitia Q. Pompeii meo nomine [4] se removerat (ut scitis) Scipio: propter dissensionem autem, quae erat in re publica, alienatus est a collega nostro Metello. [5] Vtrumque egit gravi-

(1) *Erumpunt* etc. Haec est causa amicitiae cur dimittendae sint.

(2) Codd. aliquot Lambini et Pith. *remissiore usu eluendae.*

(3) A. hab. *cum quo.* Vterque Goth. uterque Dresd. A. et B. *quocum. Quicum* latine dici in communi sententia, in qua non certus quidam intelligitur, ut h. l. tum inprimis in proverbiis, supra monui. Cf. Fin. II, 26, 85. Gern.

(4) *Meo nomine* est propter meam a Pomp. dissensionem. Cf. p. Muren. 38, 82. Gern.

(5) *Collega nostro Metello.* C. Langii nota haec est: Q. Caecilius Macedonicus cum *Q. Pompeio Rufo inimicitias acerrimas gessit. Rebus itaque in Hispania paene a se confectis, quum audisset, Q. Pompeium successorem sibi mitti, victoriae iam propemodum adeptae palmam atque gloriam*

ter, auctoritate [6] et offensione animi non acerba. Quamobrem primum danda opera est, ne qua amicorum discidia fiant: sin tale aliquid evenerit; ut exstinctae potius amicitiae, quam oppressae esse videantur. [7] Cavendum vero est, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiae; e quibus iurgia, maledicta, contumeliae gignantur. Quae tamen si tolerabiles erunt, ferendae sunt; et hic honos veteri amicitiae tribuendus est, ut is in culpa sit, qui faciat, non qui patiatur iniuriam. [8] Omnino omnium

sibi praerepturum, omnes commeatum missionemque petentes dimisit, nec caussis excussis: horreis custodes ademit, arcus Cretenses frangi abiicique iussit, elephantis cibaria dari vetuit, inquit Valer. IX, 3, 7, coll. ibid. IV, 1, 12. *Id factum Scipionem, opinor, offendit studiosissimum reip., quod privatam simultatem in necem reip. derivasset. A Pompeii vero amicitia recessit Laelii gratia, ut hic dicitur. Quum esset enim Scipioni perfamiliaris, eique promisisset pro Laelio consulatus candidato prensaturum, pro se ipse prensavit. Refert Plutarchus in Apophth.* (Scip. Min. VIII). *Id Scipio aegre habuit, ut est simile veri. Collegam autem et Scipionis et suum vocat Metellum, quia augur erat.* Cf. Off. I, 25, 87. Ad quem l. vide quae annotavit Beierus contra Wetzelium, qui e Bruto 21, 4, aliam offensionis causam fuisse suspicatus est. Gern.

(6) *u. e. gravi auctoritate* affertur e Mss. quod videtur esse verius.— *Offensione animi.* Legendum videtur *offensione amici non acerba.* De adverbio *graviter* iuxta substantivum posito cf. quae notavi ad Cic. Off. I, 15, 49, et 18, 61. *Animi* vero *offensionem* pariter dici licuit atque ad Att. I, 7, 5 et 17 med. *Atque in ista incommoditate alienati illius animi et offensi, illud inest tamen commodi*, etc. Manutius: *graviter* interpretatur: ratione in consilium adhibita. Gern.

(7) Res extinguuntur natura sua, opprimuntur vi. Similitudo ducitur ab igne; eaque usus est etiam in cap. 19, §. 71; orat. pro Rosc. Amerino, cap. 13, 36; dial. de senectute. Facc. — Nonius Marc. s. v. *exstinguere* et *opprimere*, non recte nostrum locum interpretatur, quum addit: *quasi quod exstinguitur, possit renovari; quod opprimitur, non queat.* Immo *exstincta* res est apud Cic. deleta, nunc lenitatis, nunc exitii notione spectata, ut pro Cael. 30, 71: *Audetisne excitare tanti flagitii memoriam, non exstinctam illam quidem, sed repressam vetustate*, et sup. cap. 10, 35. Gern.

(8) Ne igitur par pari referatur, non ut amico parcas, sed ut amicitia ne ab utroque violata sit. Gern. — Nobis sensus esse videtur: ut turpe ducere debeamus iniuriam facere ve-

horum vitiorum atque incommodorum una cautio est, atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiamus, neve non dignos. [9] Digni autem sunt amicitia, [10] quibus in ipsis inest causa, cur diligantur. Rarum genus! et quidem omnia praeclara rara; [11] nec quidquam difficilius, quam reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. [12] Sed plerique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, nisi quod fructuosum sit; et amicos, tamquam pecudes, eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos. Ita pulcherrima illa, et maxime naturali carent amicitia, per se, et propter se expetenda; nec ipsi sibi exemplo [13] sunt, haec vis amicitiae qualis et quanta sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis suae, sed quod per se sibi quisque carus est. Quod nisi idem in amicitiam transferatur, verus amicus numquam reperietur. Est enim is quidem tamquam alter idem. [14] Quod si hoc ap-

teri amico, non autem a vetere amico acceptam iniuriam pati. Bouh.

(9) Edd. nonnullae ut Graev. *neve indignos.*

(10) Verba *sunt amicitia* delenda putabat Gruterus. — Si aliquid delendum esset, equidem *amicitia* tantummodo delerem. At neutro opus est. *Typ.*

(11) Parentheseos signa sustuli, quibus Schutzius verba *et quidem omnia praeclara rara* concluserat; Schulzio iam praeiverat edit. Lips. Hinrichsiana, teste Gernhardo. *T.*

(12) *In suo genere* delevit Langius. At non memini V. D. Tusc. Quaest. V, 13, 37, de natura dici *quidquid genuit... in suo quodque genere perfectum esse voluit.* Gern.

(13) *Nec ipsi sibi exemplo sunt.* Hoc est, nec ipsi se intuentes et considerantes vident, quae sit vera amicitia. Nemo enim se amat propter utilitatem, sed per se ipsum. Hoc Aristoteles ad Nicom. VIII, cap. 8, ostendit ex matrum amore, quae natum infantem nec beneficia, nec benivolentiam intelligentem (Wetz. citat Xenoph. Memor. II, 2, 5) amant propter se, ut iam notavit S. Beluleius; vide et lib. IX, cap. 4. Garn.

(14) Graevius conferri iubet Aris

paret in bestiis, volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsae diligant (id enim pariter cum omni animante nascitur); deinde ut requirant atque appetant, ad quas se applicent, eiusdem generis animantes; idque faciunt cum desiderio, et cum quadam similitudine amoris humani: quanto id magis in homine fit natura,[15] qui et se ipse diligit, et alterum anquirit, cuius animum ita cum suo misceat, ut efficiat paene unum ex duobus?

XXII. Sed plerique perverse, ne dicam impudenter, amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non possunt; quaeque ipsi non tribuunt amicis, haec ab iis desiderant. Par est autem, primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quaerere. In talibus ea, quam iamdudum tractamus, stabilitas amicitiae confirmari potest: quum homines benivolentia coniuncti, primum cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt, deinde aequitate iustitiaque gaudebunt, omniaque alter pro altero suscipiet, neque quidquam umquam nisi honestum et rectum alter ab altero postulabit; neque solum se colent inter se ac diligent, sed etiam verebuntur. Nam maximum ornamentum amicitiae tollit, qui ex ea tollit verecundiam. Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant, libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum ami-

stot. lib. IX, 4, med. ἔστι γὰρ ὁ φίλος ἄλλος αὐτός: quod primus Hesiodus dixerit. Adde Aristot. IX, 9: Ὡς δὲ πρὸς ἑαυτὸν ἔχει ὁ σπουδαῖος, καὶ πρὸς τὸν φίλον· ἕτερος γὰρ αὐτὸς ὁ φίλος ἐστί. Quod proverbii loco etiam contractius dixit ibid. cap. 8: τὸ μία ψυχή. Gern.

(15) Manutius *natura* interpretatur: non opinione, non ex inopia, aut necessitate, aut spe commodorum. Gern.

citia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes: ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae summa sunt, pervenire, coniuncta et consociata cum altera perveniret: quae si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est, eorum est habendus ad summum naturae bonum optimus beatissimusque comitatus. Haec est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quae putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi atque iucunditas: ut, quum haec adsint, beata vita sit, et sine his esse non possit. Quod quum optimum maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est: sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam consequi possumus. Ea vero neglecta, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, quum eos gravis aliquis casus experiri cogit. Quocirca (dicendum est enim saepius) quum iudicaveris, diligere oportet; non quum dilexeris, iudicare. [1]

XXIII. Sed quum multis in rebus negligentia plectimur, tum maxime in amicis et deligendis et colendis. Praeposteris enim utimur consiliis, et acta agimus, quod vetamur veteri proverbio. Nam implicati ultro et citro, vel usu diuturno, vel etiam officiis, repente in medio cursu amicitias, exorta aliqua offensione, dirumpimus. [1] Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessariae tanta incuria.

(1) Cum hoc loco comparavit Ruhnkenius ad Rutil. Lup. lib. I, p. 23, verba Theophrasti, quae refert Plutarchus de fraterno amore p. 482. B. Τοὺς μὲν γὰρ ἀλλοτρίους, ὡς ἔλεγε Θεόφραστος, οὐ φιλοῦντα κρίνειν, ἀλλὰ κρίναντα φιλεῖν.

(1) Ob eandem rationem tarde fieri amicitias iubent Isocrates in oratione ad Demonicum et Solon apud Diogenem Laert. lib. I, n. 60. Facc.

Vna est enim amicitia in rebus humanis, de cuius utilitate omnes uno ore consentiunt: quamquam a multis ipsa virtus contemnitur, et venditatio quaedam atque ostentatio esse dicitur. [2] Multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat: honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil levius esse existiment? Itemque cetera, quae quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt, qui pro nihilo putent. De amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad rem publicam se contulerunt; et ii, qui rerum cognitione doctrinaque delectantur; et ii, qui suum negotium gerunt otiosi; [3] postremo, ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam sentiunt, si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. Serpit enim, nescio quomodo, per omnium vitas amicitia; nec ullam aetatis degendae rationem patitur esse expertem sui. Quin etiam si quis ea asperitate est, et immanitate naturae, congressus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem [4] nescio quem accepimus; tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suae. Atque hoc maxime iudicaretur, [5] si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tol-

(2) Eo iam morum vitio ventum est, ut virtus non modo ostentatio appelletur, concedatur etiam. Virtutes enim qui oderunt, nuncupant proximis vitiorum nominibus, ut alicubi pulchre a Plutarcho disputatum memini. Lang.

(3) *Otiosi.* Id est, nulla in re occupati, nisi sua et domestica. Facc.

(4) *Timonem.* Qui appellatus est μισάνθρωπος, osor hominum. Tuscul. IV, cap. 11. Hoc nomine inscribitur Luciani dialogus elegantissimus. Facc.

(5) Sc. quam necessarii hominum congressus. Bouh.

leret, et in solitudine uspiam collocaret, atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam, hominis omnino adspiciendi potestatem eriperet. Quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? Verum ergo illud est, quod a Tarentino Archyta, ut opinor, dici solitum, nostros senes commemorare audivi, ab aliis senibus auditum: Si quis in caelum ascendisset, naturamque mundi, et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore; quae iucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habuisset. Sic natura solitarium nihil amat, [6] semperque ad aliquod tamquam adminiculum annititur: quod in amicissimo quoque dulcissimum est. [7]

XXIV. Sed quum tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, ac desideret; obsurdescimus tamen nescio quomodo, nec ea, quae ab ea monemur, audimus. Est enim varius et multiplex usus amicitiae, multaeque causae suspicionum offensionumque dantur; quas tum evitare, tum elevare, tum ferre, sapientis est. Vna illa sublevanda [1] offen-

(6) Id apparet etiam in bestiis, quae cum suo genere congregantur: atque adeo etiam in plantis, quae adminicula quaerunt. Facc.

(7) *Quod*, hic ponitur pro *et hoc* h. sensu: et hoc adminiculum, et quidem dulcissimum, reperimus in amico. Boeh.

(1) *Sublevanda*. Leg. *subeunda*: Vulgata si retineri velit, sententia laborat. Nam ceterae offensiones, inquit Cicero, vitandae sunt: illa subeunda, quae oritur ex veritate et fide. Facc. — In nullo libro Ms. *subeunda*. reperi, neque audiendum puto. Non enim Ciceroni videtur veritas in monitione offensionem habere necessario, sed ut in amicitia, cuius proprium est (vid. c. 25) et monere et moneri, veritas et fides retineatur, unum illud caute, h. e. benevole monendo et amice accipiendo, prohiberi vult, ne monitione offendas, neque offendaris. Haec ad concinnitatem

sio est, ut et veritas [2] in amicitia, et fides retineatur. Nam et monendi amici saepe sunt et obiurgandi; et haec accipienda amice, quum benivole fiunt. Sed nescio quomodo verum est, quod in Andria familiaris meus dicit: [3]

Obsequium amicos, veritas odium parit.

Molesta veritas, si quidem ex ea nascitur odium; quod est venenum amicitiae: sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens, praecipitem amicum ferri sinit. Maxima autem culpa in eo est, qui et veritatem aspernatur, et in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio et diligentia est, primum, ut monitio acerbitate, deinde obiurgatio contumelia careat; [4] in obsequio autem (quoniam Terentiano verbo lubenter utimur) comitas adsit; assentatio, vitiorum adiutrix, procul amoveatur: quae non modo amico, sed ne libero quidem digna est. Aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. Cuius autem aures veritati clausae sunt, ut

contractius et ad nexum cum superioribus verbis accommodatius dixit: *Una illa offensio sublevanda est, ut veritas... retineatur: nam et monendi amici saepe sunt... et haec accipienda amice quum benivole fiunt* Gern. — Vertit interpr. gallicus quasi legisset *subeunda*: *La seule occasion où l'on ne doive pas craindre d'offenser un ami, c'est*, etc. Nobis is sensus esse videtur: sed tantum offensionem velut mollire debemus, quatenus illaesam patiamur veritatem et fidem. Boeil.

(2) Gulielm. ex aliquot Mss. dedit *utilitas*, quem secutus est Ernestius. Equidem cum Lambino et Graevio praetuli lectionem *veritas*, quam duo Aldini codd. confirmant.

(3) Terentius Andr. I, 1, 41.

(4) Acerbitatem et obiurgationem eum adustione et sectione in morbo curando comparavit Aristid. Or. περὶ φιλίας apud Graevium. Gernhard. — Terentianum verbum appellat *obsequium*, non quasi primum eo usum esse Terentium crediderit, ut Donatus ad illum locum putavit, sed quod illud verbum in versiculo Terentii l. l. positum erat.

ab amico verum audire nequeat, huius salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa: Melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces videantur; illos verum saepe dicere, hos numquam. Atque illud absurdum est, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt; eam capiunt, qua debent vacare. Peccasse enim se non anguntur, obiurgari moleste ferunt: quod contra oportebat, delicto dolere, correctione gaudere.

XXV. Vt igitur et monere, et moneri, proprium est verae amicitiae; et alterum libere facere, non aspere; alterum patienter accipere, non repugnanter: sic habendum est, nullam in amicitiis pestem esse maiorem, [1] quam adulationem, blanditiam, [2] assentationem. Quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum, levium hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. Quum autem omnium rerum simulatio est vitiosa (tollit enim iudicium veri idque adulterat), tum amicitiae repugnat maxime. Delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. Nam quum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus

(1) Graevius illud Antisthenis affert apud Diogenem Laert. VI, 3, referente Hecatone, κρεῖττον ἔλεγε ἐν ταῖς χρείαις εἰς κόρακας ἢ εἰς κόλακας ἐμπεσεῖν· οἱ μὲν γὰρ νεκρούς· οἱ δὲ ζῶντας ἐσθίουσιν.

(2) *Blanditiam*. Alii *blanditias*. Adulationi foedum crimen servitutis inesse dicit Tacitus Hist. I, 1, et Theophrastus ex Aristotele συμφέρουσαν τῷ κολακεύοντι. Blanditia ἀρέσκεια placere vult alteri. De singulari *blanditia*, pro quo, in Casauboni ad Theophr. cap. 5 annotat., alii *blanditias* dici defendunt, cf. Republ. IV apud Nonium: *In cive excelso atque homine nobili blanditiam, ostentationem, ambitionem notam esse levitatis*. Quod levissimum ex his vitium est *assentatio* primum non suam tuetur sententiam, deinde ad voluntatem omnia loquitur. Gern.

fiat ex pluribus; qui id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit, idemque semper, sed varius, commutabilis, multiplex? Quid enim potest esse tam flexibile, tam tenerum, [3] quam animus eius, qui ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

Negat quis? nego: ait? aio. Postremo imperavi egomet mihi,
Omnia assentari;

ut ait idem Terentius; [4] sed ille sub Gnathonis persona: quod amici genus adhibere, omnino levitatis est. Multi autem Gnathonum [5] similes quum sint, lôco, [6] fortuna, fama superiores; horum est assentatio molesta, quum ad vanitatem accessit auctoritas. Secerni autem blandus amicus a vero et internosci tam potest, adhibita diligentia, quam omnia fucata et simulata a sinceris atque veris. Concio, quae ex imperitissimis constat, tamen iudicare solet, quid intersit inter popularem, id est assentatorem et levem civem, et inter constantem, severum et gravem. Quibus blanditiis C. Papirius nuper influebat in aures concionis, quum ferret legem de tribunis [7]

(3) *Tenerum* ex emendatione Graevii multis argumentis ab eo confirmata recepi. Vulgo *devium*, quod significat a vera via aberrans; h. l. autem opus est vocabulo quod significet *mollem*, *facile tractabilem*.

(4) Eunuch. II, 2, 21. Sed nomen *Terentius* Lambinus delendum putabat, quia satis esset *ut ait idem*. At enim post Terentii locum, Catonis dictum laudaverat, itaque h. l. non sufficiebat *ut ait idem*, nisi nomen ipsum Terentii adiecisset.

(5) *Gnathonum*. Vi *Maximi* Cat. M. 5, sic h. l. *Gnathones*, etsi unus est apud Terentium, quo illud gnomici poëtae πολλοὶ τραπέζης, οὐκ ἀληθείας φίλοι continetur. Grae.

(6) *Loco*, id est, genere. Facc. — Manut. interpretatur dignitate; Graev. rectius natalibus, genere, hinc *illustri*, *obscuro*, *humili loco* ap. vett. et Terent. Eunuch. I. I. v. 2, *mei loci atque ordinis homo*. Grae.

(7) Hanc legem tulit *C. Papirius Carbo* tribunus plebis A. V. C. 622,

plebis reficiendis? Dissuasimus nos. Sed nihil de me; de Scipione dicam libentius. Quanta illa, dii immortales! fuit gravitas? quanta in oratione maiestas? ut facile ducem populi romani, non comitem [8] diceres. Sed affuistis; et est in manibus oratio. Itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. Atque, ut ad me redeam, meministis, Q. Maximo, fratre Scipionis, et L. Mancino consulibus, quam popularis lex de sacerdotiis [9] C. Licinii Crassi videbatur? Cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primum instituit in forum versus agere cum populo. [10] Tamen illius vendibilem

duobus annis ante quam hic dialogus habitus esse fingitur.

(8) *Comes populi romani* hic dicitur is qui populo obsequitur. Itaque quum P. Africanus legem, qua tulerat C. Papirius, ut eundem tribunum plebis toties creare liceret, quoties populus vellet, tam graviter dissuasisset, ut populus legem hanc, quamvis popularem, suffragiis suis repudiaret, facile apparebat Africanum ducem populi romani non comitem esse. Eodem modo orat. pro Balbo c. 4, dicuntur *ipse casus eventusque rerum non duces sed comites consiliorum* Pompeii fuisse. Itaque non assentior Graevio, Ernestio, Alemanno, Wetzelio vocabulum *comitem* ut insititium damnantibus. Multo minus, ut nuper editori huius libri Lipsiensi visum est reponendum, *concionantem*.

(9) Hanc legem L. Licinius Crassus trib. pl. A. V. 608, Q. Fabio Maximo Aemiliano, et L. Hostilio Mancino coss. promulgavit, qua tulit, ut sacerdotes non ut antea cooptatione collegarum, sed suffragiis populi in comitiis tributis crearentur, sed non obtinuit. — *Videbatur*. C. Langius in exemplaribus optimis *iubebatur* reperit, sed quum iussa lex non esset, sed antiquata, nihil fuit cur quidquam immutaret. Pigbius *videbatur*, quod in reliquis codd. constanter legitur, praetulit. Lambinus maluit *ferebatur*. Promulgata autem lex est, non perlata. Gern. — *Cooptatio*. In hoc varie libri peccant. *Cooptatio* dicebatur quum sine suffragio populi vel sacerdotes sacerdotem, vel pontifices pontificem, vel censores senatorem legebant. *Cooptatio* enim est, quum collegae simul optant et eligunt. Verba Turnebi ad Leg. III, 12, 28. Gern. — *Ad populi beneficium transferebatur*. Hoc est, potestas eos creandi in comitiis populo committebatur. Haec vis est in voce *beneficium*. Hinc magistratus dicitur *beneficium populi*, ut consulatus pro Mur. 40. Graev.

(10) *Versus agere cum populo*,

orationem [11] religio deorum immortalium, nobis defendentibus, [12] facile vincebat. Atque id actum est praetore me, quinquennio ante, quam consul sum factus. Itaque re magis, quam *summa* auctoritate, causa illa defensa est. [13]

Tributis et curiatis comitiis (nam centuriata in Campo habebantur) qui cum populo agebant, honoris ergo ad senatum et comitium versus faciem convertere spectareque consueverant. At Crassus trib. pleb. ut popularis, ad forum et populum versus constitit: ita hic Ciceronis locus accipiendus. Laxo. — Quum praeterea C. Langius Plutarchum dicat se sequi malle, qui hoc C. Graccho tribuit, Graevius Varronem, Re Rust. I, 2, testem de Licinio Crasso adhibet: *Eiusdem gentis C. Licinius tribunus plebis quum esset post reges exactos anno* 365 (qui est annus a. V. C. 608) *primus populum ad leges accipiendas in septem iugera forensia e comitio adduxit.* Hic ergo, Graevius inquit, primus C. Licinius, popularem legem senatui ingratam perferri cupiens, contra morem maiorum a comitio et senatu in curia sedenti in forum versus verba fecit: eoque modo plebem audire volentem a curia (cui conterminus erat suggestus in Rostris) avertit, et e comitio in forum, vel septem iugera forensia duxit, quemadmodum Varro... forum romanum rustice vocare voluit, cuius ea tune amplitudo vel mensura sine comitio fuisse videtur. Ceterum *agere cum populo* Gellius N. A. XIII, 15, esse dicit ex Messallae auguris verbis: rogare quid populum, quod suffragiis suis aut iubeat aut vetet. Gern.

(11) *Tamen illius vendibilem orationem.* Manutius *vendibilem* interpretatur plausibilem, popularem, quae laudetur in vulgus. Brut. c. 47, 174, L. Gellius *vendibilis orator* appellatur. Gern. — *Religio.* Cavebat enim oratio Laelii, ne quid in rebus ad cultum deorum pertinentibus mutaretur. Wetzelius recte comp. Brut. cap. 21, 83, et Nat. Deor. III, 2. Gern.

(12) Car. Langius e duobus Mss. substituit *deferentibus.* Putabat enim Laelium praetorem rem illam ad collegium augurum detulisse, qui obsuntiaverint, ideoque rem antiquatam esse. Sed recte monuit Wetzelius, Laelium oratione ad populum habita rogationem Licinii Crassi dissuasisse. Haec est illa Laelii oratio de collegiis alibi etiam a Cicerone, Brut. 21, Nat. Deor. III, 2, commemorata.

(13) Revocavi lectionem codd. Pith. Vulgo: *Itaque re magis quam summa auctoritate causa illa defensa est;* quibus in verbis *summa* abest codd. nonnullis et edd. vett. primum a Gulielmio e Mss. adiectum. — *Quam summa auctorit.* Gernh. delet *summa*, notatque: Recte Gruterus ait: *auctoritate defendebatur causa praetoria scilicet; summa non defendebatur, quae erat consularis.* Erravit igitur Schutzius, qui quum a vulgata lect. discederet, excluso *summa*, codicis Pithoeani lectionem a se dicit

XXVI. Quod si in scena, id est in concione, in qua rebus fictis [1] et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet (si modo id patefactum et illustratum est), quid in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpenditur? in qua nisi, ut dicitur, apertum pectus videas, tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas: ne amare quidem, aut amari; quum id, quam vere fiat, ignores. Quamquam ista assentatio, quamvis perniciosa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit, atque ea delectatur. Ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi assentetur, et se maxime ipse delectet. Omnino est amans sui virtus. Optime enim se ipsa novit, quamque amabilis sit, intelligit. Ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. [2] Virtute enim ipsa non tam multi praediti esse, quam videri volunt. Hos delectat assentatio; his fictus ad ipsorum voluntatem sermo quum adhibetur, orationem illam vanam testimonium esse laudum suarum putant. Nulla est igitur haec amicitia, quum alter verum audire non vult, alter ad men-

revocatam. Nobis *summa* ferri posse videtur, si interpreteris: si vicl, hoc summae auctoritati, qua non fruebar, tribui non potuit, sed soli veritatis auctoritati. Booz.

(1) Verba *id est in concione* delevit Car. Langius probante Graevio. Mihi tamen genuina videntur, modo levi transpositione sic legatur locus: *Quod si in concione, in qua, ut in scena, rebus fictis et adumbratis loci plurimum est*..... Sic Orat. III, 83, *maxima* dicitur *oratori scena concionis*. Significat igitur Cicero in concione i. e. *oratione ad populum* locum esse fictis rebus, sicut in fabulis quae ab histrionibus in scena aguntur.

(2) Virtus enim, h. e. qui vere colit virtutem, non se maxime ipse delectatur, sed is, qui se omni virtute ornatum esse existimat. Distingue igitur virtutis amantem esse et sua virtute ipsum delectari. Cf. Xenoph. Memor. I, 7, 1; II, 6, 39. *Nunc* ante *loquor* deest in duob. Man. et B. Gers.

tiendum paratus est. Nec parasitorum in comoediis assentatio nobis faceta videretur, nisi essent milites gloriosi. [3]

Magnas vero agere gratias Thais mihi? [4]

Satis erat respondere *Magnas;* — *Ingentes*, inquit. Semper auget assentator id, quod is, cuius ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. Quamobrem, quamvis blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allectant et invitant; tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animum advertant, ne callida assentatione capiantur. [5] Aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors. Callidus ille et occultus ne se insinuet, studiose cavendum est. Nec enim facillime agnoscitur, [6] quippe qui etiam adversando saepe assentetur, et

(3) Assentatores non viderentur faceti, nisi essent milites gloriosi, qui assentationi credulas praeberent aures. Facc.

(4) *Magnas vero* etc. Terentius, Eun. III, sc. 1. Facc. — Abruptius Thrasonis militis interrogatio exempli loco additur; ut ipse infinitivus vigori et alacritati debetur cupide interrogantis pariter, atque alias narrationum apud eumdem poetam infinitivus historicus, ut Andr. I, 1, 69 et 70: *Tum uno ore omnes omnia bona dicere et laudare fortunas meas.* Tum ad *ingentes*, intellig. egit gratias pro Pamphila, quam parasitus ad meretricem duxerat. Gern.

(5) *Quamobrem, quamvis.* De toto hoc loco comp. c. 26: *Quamquam ista assentatio, quamvis*, etc. cui sententiae repetitae nunc demum admonitionem Cic. adiungit, quum ante maluisset ipsam assentationem describere. Gern.

(6) *Facillime agnoscitur.* Gern. *fac. cognoscitur*, quod verbum, inquit, praeferendum videtur vulgato *agnoscitur*, pariter atque § 63, *quidam, quam leves sint, cognoscuntur in magna pecunia.* Neque dissentiet, qui intelligit, excordes istos et gloriosos prae temeritate abesse non ab agnoscenda laude, sed a cognoscenda, vel perspicienda assentatoris calliditate, quam cognitam nemo agnoscet, sed despiciet. Denique cognoscendorum quum ceterorum hominum, tum amicorum, quaedam est difficultas, non agnoscendorum, nisi apud superbos, praestantiaque sua elatos. Gern.

litigare se simulans, blandiatur, atque ad extremum det manus, vincique se patiatur, ut is, qui illusus sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius, quam illudi? Quod ne accidat, magis cavendum est, [7] ut in Epiclero: [8]

> *Hodie me ante omnes comicos stultos senes*
> *Versaris, atque unxeris lautissime.* [9]

Haec enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum et credulorum senum. Sed nescio quo pacto ab amicitiis perfectorum hominum, id est sapientium (de hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus aliquando.

XXVII. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias, et conservat. In ea est enim convenientia rerum, [1] in ea stabilitas, in

(7) *Magis cavendum.* Facc. delet *magis.* Ego, inquit, sustuli particulam *magis* tum ratione, tum ex fide trium Mss. *B.* — *Magis* abest etiam a cod. A. An opposita putas superiora *studiose cavendum est, ne se callidus ille insinuet*, ut magis, quam illud, cavendum sit ne illudaris, quo nihil turpius? Sed principiis obstandum erat. Itaque *magis* delevi. (Sic Gernhard. si recte coniicio. *T.*).

(8). *In Epiclero: Hodie.* Virgine dotali, quam inducit in scenam Caecilius. Hic ipse comoediae titulus est. Gern. — Int. cavendum est ne hoc accidat, ut accidit in Epiclero.

(9) Lectionem hanc codd. Pal. 4, recte probavit Graevius; utrumque verbum scil. translatum est a piscibus, qui quum assantur, versantur et unguntur. Pro *unxeris* alii codd. *vixeris*, vel *viseris*, vel *luseris*, alii *iusseris.* In Pal. 2. *illuseris.* Ceterum hi versiculi sunt ex Epiclero Pacuvii fabula deprompti. — Facciol. quoque et Gernhard. Graevianam lectionem praetulerunt. *T.*

(1) *Convenientia.* Quae cum virtute fiunt, omnia conveniunt et consentiunt inter se. Facc. — Similis est cap. 6, 20, definitio amicitiae, quam quidem virtus gignit et continet. In virtute igitur causa est, cur amici consentiant, sese diligant et stabiles constantesque sint; cf. c. 8, 27 sq. et

ea constantia: quae quum se extulit et ostendit lumen suum, et idem aspexit agnovitque in alio; ad id se admovet, vicissimque accipit illud, quod in altero est: ex quo eorum exardescit sive amor, sive amicitia. Vtrumque enim dictum est ab amando. Amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita. Quae tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiam si tu eam minus sequutus sis. Hac nos adolescentes benivolentia senes illos L. Paullum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Tib. Gracchum, Scipionis nostri socerum, dileximus. [2] Haec etiam magis elucet inter aequales, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, [3] Sp. Mummium. Vicissim autem senes in adolescentium caritate acquiescimus; ut in vestra, ut in Q. Tuberonis; equidem etiam admodum adolescentis P. Rutilii, [4] A. Virginii familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitae naturaeque nostrae, ut alia aetas oriatur; maxime quidem optandum est, ut cum aequalibus possis, quibuscum tamquam e carceribus emissus sis, cum iisdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. Sed quoniam res humanae fragiles caducaeque sunt,

cap. 44, 50. Latissime patet rerum convenientis ex coniunctione naturae et quasi concentu; quam Graeci συμπάθειαν appellant. Vid. Divin. II, 15, 34. Gern.

(2) L. Aemilium Paullum Macedonicum, M. Porcium Catonem Censorium, C. Sulpicium Gallum, P. Cornelium Scipionem Nasicam, Corculum dictum, Ti. Gracchum patrem.

(3) L. Furium Philum, P. Rupilium (non ut edd. nonnullae *Rutilium*) cos. cum P. Popillio Laenate A. V. 624.

(4) Q. Aelii Tuberonis, eiusdem, qui supra cap. 11 dicitur Ti. Gracchum reliquisse; cuius pater fuit Q. Aelius Tubero, mater L. Paulli Macedonici filia, Scipionis Africani soror; P. Rutilii Rufi eius qui bello Numantino tribunus militum fuit in exercitu P. Scipionis Aemiliani.

semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus, et a quibus diligamur. Caritate enim, benivolentiaque sublata, omnis est e vita sublata iucunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam est subito ereptus, vivit tamen semperque vivet: virtutem enim amavi illius viri, quae exstincta non est. Nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui; [5] sed etiam posteris erit clara et insignis. Nemo umquam animo, aut spe maiora suscipiet, [6] qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna, aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipionis possim comparare. In hac mihi de republica consensus, in hac rerum privatarum consilium, in eadem requies plena oblectationis fuit. Numquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim; nihil audivi ex eo ipse, quod nollem. Vna domus erat, idem victus, isque communis: neque solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque communes. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid atque discendi? in quibus remoti ab oculis populi omne otiosum tempus contrivimus. Quarum rerum recordatio et memoria, si una cum illo occidisset, desiderium coniunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa exstincta sunt, aluntur que po-

(5) *In manibus habui.* Virtutem Scip. praesentem vidi; ut Brut. cap. 33: *Sed ecce in manibus vir et praestantissimo ingenio .... C. Gracchus.* Epist. ad Lent. I, 9, p. 18, ed. Ern. *inimicum meum ... sic amplexabantur, sic in manibus habebant, sic fovebant, sic me praesente osculabantur.* Gern.

(6) *Spe maiora.* Propter ea, quae Scipio gessit, et propter honores, quos obtinuit in ipso aetatis flore. Gern.

tius et augentur cogitatione et memoria; et si illis plane orbatus essem, magnum tamen afferret mihi aetas ipsa solatium: diutius enim iam in hoc desiderio esse non possum. Omnia autem brevia tolerabilia esse debent, etiam si magna sint. Haec habui, de amicitia quae dicerem. Vos autem hortor, [7] ut ita virtutem locetis, [8] sine qua amicitia esse non potest, ut, ea excepta, nihil amicitia praestabilius putetis.

(7) *Vos autem hortor*, etc. Vereor ne totus hic locus sit a Cicerone. Nihil erat, quod recte sequeretur, quum dixisset *haec habui de amicitia quae dicerem*. Neque opus erat adhortatione, quae in toto hoc libro talis nulla legitur. Facile autem erat imitari c. 8 init. *qua* (amicitia) *quidem haud scio, an excepta sapientia, quidquam melius homini sit a diis immort. datum*. Neque hic epilogus virtutem ex tanta laude magnopere decet, neque adolescentes, ad quos hortatio pertinet. Locanda autem erat non virtus, sed amicitia, quae habet a virtute locum proximum. Si dixisset *ut ita amicitiam locetis, ut virtute excepta nihil ea praestabilius putetis*; certe ad amicitiam haec omnis locutio referretur: nunc vero paene nescias, utri plus honoris tribuerit. Ita etiam vocis *amicitia* repetitio vitatur, nec satis eleganter post *locetis* posita relativa enuntiatio *sine qua*, etc. ambigueque additum *ea excepta*, quod ad virtutemne an ad amicitiam pertineat, ex postremis demum verbis intelligitur. Quamquam video, postremo loco ipsam vocem *amicitia*, et graviorem, et suaviorem, scite esse collocatam. Neque vero Fannium et Scaevolam haec hortatio decet, sive *locetis* legis, sive *colatis*. Si *locetis*, dubitasse videntur de virtutis praestantia; sin *colatis*, non studiosissimos virtutis fuisse suspiceris. Sed imitari antiquior aliquis morum magister voluit Catonem Mai. quo extremo dialogo quae Cato optat, ut Laelio et Scipioni contingant, mihi quidem videntur esse hoc additamento aptiora. Nam quod extremo libro tertio de officiis Cicero pater Marcum filium hortatur, non rogatus scripserat, ut Laelius ab adultioribus generis, iisque viris claris de amicitia, coactus demum precibus, disputavit. Gern.

(8) Graevius probante Ernestio conj. *colatis*. Vulgata tamen defenditur a Wetzelio, hoc sensu: *ut virtutem in eo loco ponatis*. Quod equidem etsi non aspernor, tamen si vel unus Ms. probae notae addiceret, *colatis* reponendum putem.

EXCVRSVS

De formula *nescio an*, vel *haud scio an.*

Ad Lael. cap. 6, pag. 425.

Quod ad Cic. Catonem Mai. qui Lipsiae ap. Gerh. Fleischerum prostat de anno 1819; cap. 16, 56, non feceram, ut de formula *nescio an*, vel *haud scio an* ad interpretationem ibi propositam confirmandam pluribus dissererem, id quidem munus in Commentationum Grammaticarum Particula II, Vimariae 1822, explevi, tum vernacule et contractius quidem in libro a God. Seebodio edito (*Archiv. für Philologie und Pädagogik Erster Jahrg. Erstes Heft. Helmstedt* 1824, n. X, p. 104-110). Sed quoniam verendum erat, ut latine scriptus libellus ultra gymnasii et urbis, in qua divulgatus esset, fines multis innotuisset, tum etiam quod mutata non sententia, sed forma, luculentius de hac locutione disputari posse putarem, hic locus aptissimus ad repetendam hanc disputationem videbatur, praesertim quum in ipso Ciceronis Laelio non semel *nescio an* vel *haud nescio an* legeretur.

Interrogationis genus, quod a verbo *nescio* vel *haud scio* suspensum esse solet, particulam *an* vel *ne* sic habet praefixam, ut duae interrogationes, quarum prior particulam *ne*, posterior *an*, prae se ferre solet, in unam contracta videri debeant. Nam praeterquam quod latine dicitur, ut Cic. Tusc. I, 22, 53: « Sed si qualis sit animus, ipse animus nescit »; Fin. lib. II extr. « quam cur voluptatem appelles, nescio », duplex est bimembris interrogationis genus, quod verbo *nescio* aperitur; alterum, quod veram animi dubitationem de re proposita ostendit, ut Cic. Orat. II, 13, 56: « ut nescias, utrum res oratione, an verba sententiis illustrentur ». Alterum duas res plerumque per *ne* et *an* sic tamquam dubias proponit, ut ea sententia quae posteriore parte

continetur, praefixa particula *an* potior vel probabilior esse, prior illa, cui *ne* praefixum est, prope neglecta vel in ipsa dubitationis specie videatur reiecta. Cic. Verr. II, 47, 122: « In plebem vero romanam utrum superbiam prius memorem, an crudelitatem? sine dubio crudelitas gravior est et atrocior ». Epist. II, 5: « Vnum illud nescio, gratulerne tibi, an timeam, quod mirabilis est exspectatio reditus tui: non quo verear, ne tua virtus opinioni hominum non respondeat; sed mehercule, ne, quum veneris, non habeas quod cures: ita sunt omnia debilitata iam prope et exstincta ». Valer. Max. IX, 1, extern. 1: « Quid vero his vitiis foedius? adeo ut nescias, ab hostibusne, an ab illis capi perniciosius habendum sit». Vt illo loco Cicero timendum magis quam gratulandum putat esse; sic apud Valerium apparet a vitiis capi perniciosius haberi, quam ab hostibus. Itaque prior interrogatio per *ne* indicata paene par est negativae sententiae; posterior, cui *an* praemittitur, si quaeris quid denique is, qui dubitat, vere sentiat, aliquid habet affirmationis. Nec mirum est, prout negandum aut affirmandum interrogando esset, alterutrum e duobus seu directae seu suspensae interrogationis membris, quod per se ex opposita interrogatione graviore posset intelligi, saepe esse praetermissum. Atque priore certe membro deleto, posterius attractione quadam ad verbum *nescio* propius accessisse videbitur. Terent. Adelph. III, 4, 21: « Heg. Mane: nondum sudisti, Demea, Quod est gravissimum. Dem. An quid est etiam amplius? » Duo interrogationis membra haec forent: « Illudne non satis grave fuit, an quid est etiam amplius? » vel Cic. Epist. XIII, 1: « nescio an ignoscendum sit huic, si tantopere laborat » quod contractius dicitur pro « nescio, opusne sit castigatione, an ignoscendum », id quod castigationi praeferendum est. Negandi vero vim prius membrum habet, omisso posteriore, si plene dicere malis, Epist. II, 11: « Putaresne umquam accidere posse, ut mihi verba deessent? » (sc. *an non posse*). II, 5 extr. « Sed haec ipsa nescio, rectene sint literis commissa: quare cetera cognosces ex aliis ». Non sunt autem recte commissa. Caes. b. Gall. V, 54: « Nulla fere civitas fuerit

non suspecta nobis: idque adeo haud scio, mirandumne sit, quod. . . . dolebant». Non mirandum vero id fuit. Est igitur affirmationis vel negationis indicium satis certum in ipsius interrogationis ratione. Sed quum opus sit verbo, unde suspensum reddas alterutrum interrogationis genus, quum multa alia verba suppetunt, tum *dubito, nescio, haud scio,* hoc tamen discrimine, ut *dubito* per se incertam animi sententiam exspectare iubeat, *nescio* vero vel *haud scio* proprie inscientiam significet. Quamquam *dubito an* ad affirmationem adhibetur apud Ciceronem, Epist. IX, 7: «Istuc ipsum de Baiis, nonnulli dubitant an per Sardiniam veniat. Illud enim adhuc praedium suum non inspexit». H. e. opinantur, venturum Caesarem esse per Sardiniam; Corn. Nep. Thrasyb. 1: «Si per se virtus ponderanda sit, dubito, an hunc primum omnium ponam». A quo loco omnem dubitationem abesse recte docuit Bremi. Et ut alterius a Cicerone saeculi scriptores *dubito an* sic coeperunt usurpare, ut sequentia verba negationem inde referrent, sic *nescio an* apud Valer. Max. IX, 3, 1, negandi vim tribuit verbis seq. in his «Sed nescio, an eiusdem fuerit (h. e. mihi non videtur eiusdem fuisse) hoc dicere et sic vincere». Ibid. III, 6, 1: «Nec hac re segniores Punicis exercitibus manus intulit: sed nescio, an ideo alacriores»; h. e. sed non idcirco alacriores. Plin. Epist. VII, 19: «Doleo enim maximam feminam eripi oculis civitatis, nescio, an aliquid simile visuris» pro «nescio, an quidquam simile visuris» ut Cicero dixisset. M. Senec. Controv. I, ed. Bip. p. 63: «Ideo facile est mihi ab incunabulis nosse rem post me natam. In aliis autem an beneficium vobis daturus sim, nescio» (quod denique est *recusabo*); L. Senec. Epist. 25: «An profecturus sim, nescio (quod vernacule reddes: *Ich glaube nicht, dass ich viel ausrichten werde*). Malo successum mihi, quam fidem deesse». Haec igitur horum sunt scriptorum, qui verbi *haud scio* usum prorsus ignorant; *nescio an* autem, ut *dubito an,* modo pro vera inscientiae vel dubitationis notatione haberi volunt, modo pro affirmandi formula. Nam idem Val. Max. II, 4, 11: «Sed quum. . . se severum exhibuerit, nescio, an tum

praecipue, quum milites. . . carcere inclusit». Ita rhetoricam vim harum formularum si minus negligunt, non tamen constanter observant. Scenici vero poëtae et Cicero cum Livio *nescio an* vel *haud scio an*, pro *opinor*, *arbitror*, *suspicor*, *mihi videtur*, *fortasse*, *vel potius*, cuique sententiae sic praefigunt, ut nihil praeter sententiae notationem afferant ad enuntiationem, quae, negandi voculam dum non contineat, affirmativam vim suam retinebit, si ea pronomina et adverbia excipis, quae media per se a praecedente negatione in *nescio* vel *haud* cum *scio* coniuncto, negativam vim suam repetunt. De quibus vocibus dicendum erit, postquam de verbi *nescio*, v. *haud scio* usu rhetorico, et de utriusque vocis discrimine exposuero. Nam si interrogationem ponis, ciusmodi verbum, quale est *arbitror*, *opinor*, locum habere nequit; sed opus est verbo *quaero*, *video*, *dubito*, *nescio*, unde particula *an* suspensa esse possit. Sin autem ipsam animi sententiam intelligis, quae per *nescio an*, v. *haud scio an* indicanda sit, haec ipsa verba non proprie valebunt, sed quum dubitationem aut ignorationem rei ostendant, dicenda erunt rhetoricam vim habere, h. e. ad concinnitatem vel gravitatem incertum id esse significare, quod satis certum et exploratum fuit. Et quoniam plerique optimorum scriptorum loci ita sunt comparati, ut dubitationis vel inscientiae speciem prae se ferant, quo lenior sententia evadat; rhetoricum harum formularum usum iure meo dixerim. Simulatur igitur inscientia, si dicitur apud Liv. XLII, 41: «Eorum autem, quae obiecta sunt mihi, partim ea sunt, quibus nescio, an gloriari debeam, partim, quae fateri non erubescam». Sentit vero esse, cur glorietur. Contra metuens Cicero, Catil. IV, 5, 9: «Si eritis, inquit, sequuti sententiam C. Caesaris. . . fortasse minus erunt mihi populares impetus pertimescendi: sin illam alteram, nescio, an amplius mihi negotii contrahatur» (h. e. vereor, ne. . . contrahatur). In hoc iucunda de re seu iniucunda iudicio, vel in hac verae animi sententiae per ignorationis vel dubitationis speciem cautius expromendae ratione sunt rhetorici usus formulae *nescio an* vel *haud scio an* initia, quum duas oppositas sententias, quarum

alteram alteri longe praeferendam putas, sic exponis, ut utraque pariter incerta esse videatur. Verecundiae enim vel urbanitatis et prudentiae est, ne aut alterum secus statuentem offendas, aut acrius defendendi arrogantia invidiam moveas, cum quadam haesitatione dicere, quid sentias, vel dicere te nescire, h. e. non certo scire, utrum e duobus praestet, quamquam quae vera sit sententia, denique ex ipsa dubitationis forma elucet. Inde progressus sermo ac verecundiae studium eo est, ut posteriore sententia cum particula *an* praetermissa, prior illa, quae haberet particulam *ne* eam quidem negationi propriorem, retineretur. Nam si Cicero dixisset «Vnum illud nescio, gratulerne tibi» non sine acerbitate hoc foret: Non gratulandum tibi esse censeo, ut l. c. Epist. II, 5 extr. «Sed haec ipsa nescio, rectene sint literis commissa (h. e. male commissa arbitror). Quare cetera cognosces ex aliis»; et Iul. Caes. b. Gall. V, 54: «Nulla fere civitas fuerit non suspecta nobis: idque adeo haud scio, mirandumne sit, quod. . . dolebant». Non mirandum autem esse iudicat. Sed huius loquendi generis exempla quae unam particulam *ne*, cum *nescio* coniunctam, ad negandam rem habeant, rariora sunt, quam eius generis, quo priore interrogatione, utpote leviore, neglecta, potior altera per *an* cum verbo *nescio* iungitur, ut fiat quaedam alterius interrogationis vel particulae *an* attractio: quo, tantum non omni sublata dubitandi vel haesitandi vi, id effertur, quod verum certumve habetur. Ita Cicero, ut timorem suum significaret, scribere poterat: «Vnum illud nescio, an timeam. . . ne. . . non habeas iam quod cures» et Valerii locum cit. omissa particula *ne* mutare facillime poteris in «nescias, an ab illis capi perniciosius habendum sit, quam ab hostibus» ad eius loci similitudinem, qui est Cic. Pison. 17, 39: «Atque haud scio, an malim te videri nullo pudore fuisse in literis mittendis» quod denique est, «Atque malo te videri» vel id quod usitatius est, in quo est verecundiae illius, quam *haud scio, an malim* prae se fert, levissimum indicium, «Atque malim te videri». Sed propter ipsam sententiae acerbitatem opus erat blandiore hac mitigandae asperitatis ratione, ut iis, qui tristia

divinant. Lael. 12 extr. «Quod quidem (bellum patriae inferentem sequi) ut res coepit ire, haud scio, an aliquando futurum sit»; vel ad notanda praesentis temporis mala, Tusc. II, 17 extr. «Crudele gladiatorum spectaculum et inhumanum nonnullis videri solet: et haud scio, an ita sit, ut nunc fit»; vel praeteriti, ut in parenthesi Verr. II, 15, 41: «haud scio, an maior etiam haec necessitudo fuerit, quam illa Carbonis». Flor. III, 12. Hanc igitur verecundius affirmandi vim formula *nescio an* retinet ex duplicis interrogationis ratione, cuius pars posterior plus etiam gravitatis ad affirmandam sententiam contrahit, quam si prior interrogatio praemissa esset, ut si *vel* (*wohl gar*) vim suam acuit, praetermisso quidem *vel* priore loco. Itaque Valer. Max. V, 7, 3: «Sed nescio, an Octavius Balbus concitatioris et ardentioris erga filium benivolentiae fuerit» scil. quam Caesetius, quem commemoraverat. — In quo apud Ciceronem quidem solemne est *haud scio*, quod cum *an* coniunctum egregie interpretatur Terentius, Phorm. V, 2, 9: «Dem. Etiam idne dubium 'st? Get. Haud scio, hercle, ut homo 'st, an mutet animum. Dem. Hem mutet autem? Get. Nescio: verum si forte, dico». Eius enim est *haud scio*, qui non audet dicere quod suspicatur, quia veretur, ne ingratum sit alteri, si pro certo habendum sit. Est igitur denique, mutata omni interrogationis forma, *haud scio an* idem quod, rem sic esse opinor, vel fieri posse existimo; vernacule *Leicht möglich*, *dass*; *Es dürfte wohl*; *vielleicht*; *wohl gar*; comparata praecedentium verborum ratione. Hinc fit, ut *haud scio an* agentis cunctationem significet Plaut. Mostell. II, 2, 96: «Phil. Quid si adeam?» et idem sentiens Periph. «Haud scio, an colloquar, si haec ea est». Omnino *haud scio* verecundiae ac timoris sensum apertius significat, et ad animi sententiam expromendam aptius visum est, quam *nescio*, quo mentis iudicium vel consilium, quod alteri des, non certissimum, aut cum modestia quadam indicatur. Quamobrem non alteram personam *haud scio an* vel *haud scias* usquam reperies, quum non rarum sit *nescias an* vel *qui scis an* (*weisst du denn?* vel *du kannst nicht wissen*): ut Hor. Carm. II, 4, 13:

«Nescias, an te generum beati Phyllidis flavae decorent parentes». Haec sperantis sunt, ut illa metuentis. Hor. IV, 7, 17: «Quis scit, an adiiciant hodiernae crastina summae Tempora Di superi?..» Ter. Heaut. II, 3, 104, quem l. vide in fine hui. excursus citatum. Coniunctivum vero primae quidem personae ad augendam sententiae lenitatem non raro deprehendes apud Ciceronem in rhetoricis quidem libris, ut Orat. I, 60, 255. «Quod haud sciam, an tu primus ostenderis» II, 17, 72. «In causarum contentionibus magnum est quoddam opus, atque haud sciam, an de humanis operibus longe maximum» II, 52, 209.

Vtraque vero formula affirmativam quidem sententiam aperiens in primis frequens fuit, si quando comparatio erat instituenda. Ex quo iudicandi genere facile aliquid invidiae nasci quum possit, apparet cautius dici Verr. II, 25, 41, in parenthesi «haud scio, an maior etiam haec necessitudo fuerit, quam illa Carbonis». Pis. 17, 39: «Atque haud scio, an malim te videri nullo pudore fuisse in literis mittendis, amicos tuos plus habuisse et pudoris et consilii, quam aut te videri pudentiorem fuisse, quam soles, aut tuum factum non esse condemnatum iudicio amicorum». Nat. Deor. III, 27, 69: «Vt vinum aegrotis... melius est non adhibere omnino, quam spe dubiae salutis in apertam perniciem incurrere: sic haud scio, an melius fuerit, humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, solertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestifera sit multis, admodum paucis salutaris, non dari omnino, quam tam munifice et tam large dari». Pro Marc. 9, 29: «Servi igitur iis etiam iudicibus, qui multis post saeculis de te indicabunt; et quidem haud scio, an incorruptius, quam nos». Liv. XXI, 43, XXII, 39, XXXVI, 54; Plin. Paneg. 64; Flor. III, 12; Val. Max. I, 1, 14, V, 7, 3. Reliqua vero huius formulae exempla, quae affirmativam habent sententiam, sic afferenda videntur, ut primo loco ea ponantur, quibus integra est cum *nescio an* v. *haud scio* coniuncta sententia. Non raro enim mediae orationi aut unius vocabuli causa, aut sic interponitur, ut verborum constructio e primaria loci sententia

pendeat, ut ex indicativo mente repetendus sit coniunctivus; quem indirecta interrogatio *haud scio an* vel *nescio an* postulat, ut plenam habeas enuntiationem. Ad integram vero eius generis sententiam quod attinet, praeter ipsa verba *haud scio* et *nescio* particulae videntur distinguendae, quae solent hanc formulam cum superioribus verbis iungere. Quae sunt potissimum *atque, ac, sed*, et pronomen *quod*. Nude positum « haud scio, an » videbis Cic. Nat. Deor. III, 27, 69. Divin. II, 72, 150: « quorum licentiae nisi Carneades restitisset, haud scio, an soli iam philosophi iudicarentur ». Verr. II, 1, cap. 15, 41. Liv. III, 60: « Quod si extemplo rem fortunae commisisset, haud scio, an magno detrimento certamen staturum fuerit ». Quo uno, ni fallor, loco ap. Liv. « haud scio, an » legitur pro frequentiore *nescio an*. Lig. 9, 26: « Constantiam dico? nescio, an melius patientiam possim dicere ». Plin Ep. VI, 21, 3: « Nescio, noris hominem, quamquam nosse debes ». Curt. VI, 6: « Nescio, an Darius ideo tam multa amiserit, quia nimiae opes magnae iacturae locum faciunt ».

Particula *et* minus frequens est, ut non aptissima ad iungendas res dissimiles, et ad indicandam oppositionis vim. Cf. Offic. II, 18, 64: « a litibus vero, quantum liceat, et nescio an paullo plus etiam, quam liceat, abhorrentem (conveniet esse) » *Atque* huic formulae praemittitur ad gravioris sententiae exspectationem, ut Ter. Andr. III, 2, 45: « Non impulit Davus me, haec nunc omnino ut crederem. Atque haud scio, an quae dixit, sint vera omnia: Sed parvi pendo; illud mihi multo maximum 'st, Quod mihi pollicitu'st ipse gnatus etc. » Cic. Natur. Deor. I, 2, 3: « quibus (sanctitate et religione) sublatis, perturbatio vitae sequitur et magna confusio. Atque haud scio, an pietate adversus deos sublata, fides etiam et societas generis humani et... iustitia tollatur ». Offic. I, 11, 33: « Est enim puniendi modus, atque haud scio, an satis sit, eum iniuriae suae poenitere ». Orat. cap. 42, 143: « Alteros enim respondentes audire sat erat... alteri... quem habebant instituendi aut docendi locum? Atque haud scio, an plerique nostrorum oratorum plus valuerint,

quam doctrina: itaque illi dicere melius quam praecipere; nos contra fortasse possumus ». Brut. 41, 151: « Atque haud scio, an par principibus esse potuisset (Servius), sed fortasse maluit, id quod est adeptus... in iure civili esse princeps ». Acad. II, 40, 126: « ne exaedificatum quidem hunc mundum divino consilio existimo: atque haud scio, an ita sit ». Quocum loco conf. Tusc. II, 17 extr. Senec. ad Marc. 1: « nec scio, an quem.....dilexisti, excepto eo, quod non optabas superstitem: nec scio, an et optaveris ».

Ac, quasi remotiorem sententiam repetens, reperitur praepositum Cic. Ep. VI, 7: « Scripsi de te parce et timide... Ac nescio, an tibi gratius opportuniusque acciderit (quod parce scripsi de te) ». Liv. II, 2: « sacerdotium (regis sacrif.) pontifici subiecere, ne... libertati... obficeret: ac nescio, an nimis undique eam minimis quoque rebus muniendo, modum excesserint ». Liv. XXI, 43, apud quem ante *nescio an* frequentior haec est particula, quam apud Ciceronem: « quaedam veluti imago vestrae conditionis erat. Ac nescio, an maiora vincula maioresque necessitates vobis, quam captivis vestris fortuna circumdederit ». Flor. III, 12: « dimicasse domi cum civibus, sociis... turpe... Ac nescio, an satius fuerit populo rom. Sicilia et Africa contento fuisse, aut... quam eo magnitudinis crescere, ut viribus suis conficeretur ».

Saepe apud Cic. *haud scio an* superiori sententiae per particulam *sed* opponitur, ut Tusc. III, 8, 16: « Veri etiam simile est, qui sit temperans, quem Graeci σώφρονα appellant, eamque virtutem σωφροσύνην vocant, quam soleo equidem tum temperantiam, tum moderationem appellare, nonnumquam etiam modestiam: sed haud scio, an recte ea virtus frugalitas appellari possit ». Hoc anacoluthon est, mutata propter interpositorum (in primis *quam soleo equidem*, etc.) multitudinem locutione, *Veri simile est* in *haud scio an*, et concreto in abstractum, quum exspectares « Veri etiam simile est, qui sit temperans... recte eum posse frugi appellari ». Hinc apparet h. loco *haud scio an* idem fere significare, quod barbare dictum

veri simile mihi est. Orat. II, 52, 209: «Par atque una ratio est spei, laetitiae, molestiae, sed haud sciam, an acerrimus longe sit omnium motus invidiae» pro «sed acerrimus est omninm mot. inv.» Tusc. III, 23, 55: «neque tamen genus id orationis (nihil evenisse, quod non opinandnm fuisset) in consolando non valet: sed id haud sciam an plurimum» h. e. vel potius plurimum valet: p. Flacc. 26, 63. Pro *sed haud nescio an,* Cicero, Offic. I, 37, 132: «quamquam haud scio, an» usus est in his: «Contentionis praecepta rhetorum sunt, nulla sermonis: quamquam haud scio, an possint haec quoque esse». Valer. Max. I, 1, 14: «Sed in his, quae custodiam religionis attinent, nescio an omnes M. Attilius Regulus praecesserit. . .» Ibid. V, 4, 6: «Magna sunt haec virilis pietatis opera, sed nescio, an his omnibus valentius et animosius Claudiae Vestalis virginis factum». Ibid. IX, 15, 11.

His particulis adiungamus pronomen *quod*, quo haec formula cum proximis verbis fungitur Lael. 12 extr. « bellum patriae inferentem sequi: quod quidem ut res coepit ire, haud scio, an aliquando futurum sit »; h. e. quod suspicor aliquando esse futurum, seu vereor, ne aliquando fiat. Orat. I, 60, 255: « Neque enim hoc te, Crasse, fallit, quam multa sint, et quam varia genera dicendi, quod (sic Lamb. probante Pearcio, pro vulg. *et quod*; Ernest. malnit *idque*; Schütz. post Heusingerum *id quod*) haud sciam an tu primus ostenderis, qui iam diu multo dicis remissius et lenius, quam solebas ». Liv. XLII, 41. Hae fere sunt ad nexum huius formulae constituendum frequentissimae voculae.

Sed coniunctivi etiam animadvertenda conditio est, illius quidem post *nescio an* vel *haud scio an* non minus, quam post quamvis indirectam interrogationem, necessarii. Qui coniunctivus ex superioris enuntiationis verbo, vel etiam indicativus superioris ex coniunctivo ab *an* suspenso interdum debet intelligi. Ex superiore enuntiatione, Orat. II, 15, 62: « Videtisne, quantum munus sit oratoris historia? haud scio, an flumine orationis et varietate maximum ». Hic *sit* mente repetendum. Ibid. 17,

72: « In causarum contentionibus magnum est quoddam opus, atque haud sciam, an de humanis operibus longe maximum (scil. *sit*) ». De Leg. I, 21, 56; Tusc. III, 23, 25; quos l. supra citavi, ad Att. XIV, 11 extr. « ruina rem non fecit deteriorem; haud scio, an iam fructuosiorem (fecerit) ». Epist. ad Fam. IX, 15: « Est id quidem magnum, atque haud scio, an maximum (sit) ». Valer. Max. V, 4, 6, quem supra citavi.

Sed vice versa ex eius enuntiationis coniunctivo, quem *nescio an* attulerat, interdum etiam ad primariam enuntiationem ducendus indicativus est, ut pro Flacco 26, 63: « cuius ego civitatis disciplinam atque gravitatem non solum Graeciae, sed haud scio, an cunctis gentibus anteponendam dicam » pro « sed cunctis gentibus antepono »: quem indicativum propter *ego* ex *anteponendam dicam* intelliges. Ad cuius loci similitudinem iudicandum est, recte scribi Offic. I, 21, 72: « Capessentibus autem remp. nihilo minus, quam philosophis haud scio, an magis etiam et magnificentia et despicientia adhibenda sit rerum humanarum ». Plus enim ad coniunctivum, quem *haud scio an* postulabat, valuit haec interposita cautio, quam ad indicativum inchoata locutio superior. Haec simplicissima sane est, quam in editione mea putavi defendendam. Recteque Beierus h. l. monuit: « *Adhibenda est* non carebat invidia. Ergo mitigavit scriptor modestius usus coniunctivo ». Comparandus Liv. XXIII, 16: « Ingens eo die res (gesta est) ac nescio an maxima illo bello gesta sit ». Ita ubique quae vis sit sententiae, magis considerandum est, quam quid inchoata constructio postulet, qui unus largissimus fons fuit anacoluthorum. Ac satis facile et dilucidum illud genus est mutatae constructionis, et in animi quadam expromenda affectione frequens admodum, si praesertim idem verbum retinendum est, sed alterius enuntiationis causa verbi modus mente mutandus. Sed ut totius locutionis *haud scio an* tenerrima, maximeque flexibilis forma est, sic non mirum *haud scio an* etiam adverbii non raro vel particulae locum sustinuisse, ut nullam vim in aliqua voce exerceret, sed uni tantum voci eique proximae inserviret, plane ut δῆλον ὅτι vel

οὐδ' ὅτι, quasi posita sua regendi verbi potestate, adverbii vicem saepe gerere notissimum est. Huc pertinet Cicer. Leg. II, 22, 57: « C. Marii sitas reliquias apud Anienem dissipari iussit Sulla... Quod haud scio an timens suo corpori posse accidere... igni voluit cremari ». Nat. Deor. II, 4, 11: « Vir sapientissimus, atque haud scio an omnium praestantissimus, peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit, quam haerere in republica religionem ». Offic. III, 29, 105: « quorum quidem testem non mediocrem, sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite quaeso vituperare ». Terent. Adelph. IV, 5, 33: « Qui infelix haud scio an illam misere non amat ». Offic. II, 18, 64; quem l. supra cit. Val. Max. II, 4, 11: « Sed quum aliquoties senatus pro militari disciplina se severum exhibuerit, nescio an tum praecipue, quum milites... carcere inclusit, ac... exsequutus est ».

Affirmat igitur vel potius suo quodam modo verecundiae quidem notatione munit et aperit *nescio an* vel *haud scio an* ubique apud aureae aetatis scriptores sequentem qualemcumque sententiam. Cuius duplex genus est: alterum genus negationis est in ipsa particula negativa *non*, vel *ne... quidem*, aut in adverbio *numquam*, *nusquam*, aut in pronomine *nemo* vel *nullus*, quibus vocibus si *nescio an* vel *haud scio an* praecedit, profecto non simplicius potest nec vehementius et arrogantius negari. Hae enim voculae sic negant, ut nihil exceptum sit, nullique temporis locive fines constituantur. Quum autem haec negantis asperitas non ubique cum illa formula, quae verecundiae speciem prae se fert, consentiret; saepe alterum genus aptius ad istam indicandi modestiam visum est, quod mediis quibusdam inter affirmationem et negationem positis adverbiis vel pronominibus continetur: quae sunt *quisquam*, *ullus*, *umquam*, *usquam*, quae quum per se nihil habent in sese negationis, facillime vero eam aliunde recipiunt, ex praecedente aliqua voce negativa, vel conditionalis, vel comparativa, vel interrogativa; ut Germanorum *irgend jemand*, *irgend etwas*, *irgend einmal*, *irgendwo*, negandi vim suam repetunt; ipsae autem per se diligentissime circumspicienti infinitam, latissimeve patentem ho-

minum, rerum, temporum, locorum regionem vel ambitum aperiunt, in quo si quid non reperiri dicitur, ex ipsa hac circumspiciendi cura vel diligentia aliud quid gravitatis cum summa cautione ad sententiam vel rem, quae negatur, redundare facile intelligitur. Nam si affirmanda sententia est, *quispiam*, *uspiam*, *aliquando* adhibentur, ut Invent. II, 45, 136: « Si quid igitur ex hac ipsa quippiam accusator deroget » pro quo non licuerit dicere *quidquam acc. der.* Sed Lael. 15, 52: « Nam quis est, qui velit, ut neque diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur?» Invent. I, 2: « Nemo (quasi omnes noti sunt) nuptias viderat legitimas: non certos quisquam (si omnia circumspicias) adspexerat liberos »; ad Att. IX, 13: « nec interim potest quidquam non modo statui, sed ne cogitari quidem ». Ad negativae vocis vim vero accedit proxime vox interrogativa, si quidem negari vis id, quod dubius quaeris ex altero. Hinc illa locorum frequentia, qualis est Acad. II, 40, 125: « Tune aut inane quidquam putes esse....? » Tusc. IV, 37, 79: « An quidquam est secundum naturam? » Denique per consequentiam intelligis negari ope comparativi, ut Leg. I, 3: « Scripsisti plura, quam quisquam » quod proprie est « quam singuli reliquorum, qui aliquid scripserunt ». Quamquam mutata comparationis forma dici idem sic poterit: « Nemo scripsit tam multa, quam tu ».

Nec magis mirum est ex praecedente *nescio*, vel *haud scio* « quisquam, ullus, usquam » negativam vim adsumere, quoniam pro tenerrima illa, quam dixi, natura sua negativam aliquam locutionem anquirunt, cui sese applicent, quam si nacti sunt, circumspicientis curam et cautionem addunt sic, ut *haud scio*, vel « *nescio an* ulla res sit suavior » denique pariter neget rei alius, quae uspiam sit, maiorem suavitatem, ac si dixeris: « nescio an nulla res sit suavior » vel « an nihil suavius sit ». Nec vero negligenda forma rerum est vel agendarum vel dicendarum. Quo in leniore genere dicendi illud tamen observavi, *quisquam* rarius post *nescio*, vel *haud scio an* inveniri, quam *nemo*; pro *nullus* autem frequentius apud Ciceronem esse *ullus*: neque certo ullo loco *nihil* vel *numquam* pro *quidquam*, *ulla res*,

umquam reperi. Cuius rei causa in eo quaerenda sit, quod in comparatione hominum notiores sunt vel possunt esse cuiusvis generis excellentiae, quam rerum omnium praestantiae, quae latius patent multitudine et naturae suae varietate. Cic. Orat. II, 4 extr. «Omnium autem ineptiarum, quae sunt innumerabiles, haud scio, an ulla (ex uno cod. Erl. *nulla* dedit Ernest.) sit maior, quam illorum, qui solent . . . argutissime disputare». (h. e. nullam inept. maiorem puto esse). Cat. M. 16, 56: «Num igitur horum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia haud scio, an ulla (senectus) laetior esse possit». Cum Lambino, Ern. Schütz. male equidem in editione de anno 1819, *nulla* receperam. Latinum usum loquendi recte Theodorus Gaza vertit: οὐκ οἶδα, εἴ τις βίος εἴη τούτου μακαριώτερος. Epist. IX, 9: «Quod nescio an ulli umquam nostro acciderit imperatori»; ad Attic. IV, 3: «gemitu non dicam bonorum, qui nescio, an ulli sint, sed plane hominum omnium». Vtroque loco Ern. invitis codd. *nulli*. Corn. Nep. Timol. I, 1: «Namque huic uni contigit, quod nescio an ulli (sic recte Bardili) ut et patriam, in qua erat natus, oppressam a tyranno liberaret, et, etc.» Plin. Epist. III, 1: «Nescio, an ullum iucundius tempus exegerim, quam quo nuper apud Spurinnam fui». M. Senec. Controv. III, praef. p. 198, ed. Bip. de Albutio: «Splendor orationis, quantus nescio, an in ullo alio fuerit». Cic. Leg. I, 21. Qui loc. propter oppositum «sed hoc sermone certe» ad confirmandam lect. *umquam* animadvertendus est. «Hoc diiudicari nescio, an umquam, sed hoc sermone certe non potest» (Goerenz. *numquam*, quem non debebat sequi Moser). Gell. V, 20: «Nostri quoque Soloecum facile, Soloecismum haud scio, an umquam dixerint. Quod si ita est, neque in graeco, neque in latino soloecismus probe dicitur». Ita apparet cum maiore parte codicum Cic. Lael. 6, 20 (comparato c. 13, 47, «qua (amicitia) a diis immortal. nihil melius habemus») legendum esse, «qua (amicitia) quidem haud scio, an excepta sapientia quidquam melius homini sit a diis immortalibus datum». Ernest. edidit «nihil quidquam» ut

Ter. Andr. I, 1, 63: «Comperiebam nihil ad Pamphilum quidquam attinere». Cic. Orat. I, 30, 134: «sine quo (ardore amoris) quum in vita nihil quidquam egregium, tum certe hoc, quod expetis, nemo umquam assequetur». Nec tamen idcirco *nihil* invitis codd. Laelii c. 6, 20, addendum est, quum *quidquam* ex *haud* vim negativam sibi conciliet. Valer. Max. V, 2, 9: «Multa insignia Pompeio, sed nescio, an hoc quidquam admirabilius contigerit, quod magnitudine beneficii Sullam sui oblivisci coëgit» plane ut germanice: *Ich weiss nicht, ob irgend etwas*, hoc denique est: *Ich halte dafür dass nichts*, etc.

Cum hoc negationis genere, eo quidem propter nominia lenitatem minus aspero, alterum genus comparemus, quod ipsius sententiae vim in *non*, *nec ne*, .. *quidem*, *minus nemo* sine ulla mitigatione positam una formulae *nescio an* vel *haud scio an* verecundia vel simulandae inscientiae urbanitate temperat. Cic. Acad. Quaest. II, 25 extr. «Quaere rationem, cur ita videatur, quam ut maxime inveneris, quod haud scio, an non possis». Div. I, 38: «Ego autem haud scio, an nec cardiacis hoc tribuendum sit, nec phreneticis». Lael. 14, 51: «Atque haud scio, an ne opus quidem sit, nihil umquam deesse amicis». Acad. Quaest. 44, 130: «Illi umquam dicerent sapientes solos reges . . . imperatorem nescio an ne quinquevirum quidem quemquam nisi sapientem?» (quo loco *quemquam* negandi vim adsciscit non e verbo *nescio*, sed e propiore *ne* . . . *quidem*). Orat. I, 14, 61: «Haud scio, an minus hoc vobis sim probaturus: equidem non dubitabo, quod sentio dicere». Brut. 33, 126: «Eloquentia quidem nescio, an habuisset parem neminem». Quint. Fr. I, 1, 10: «Etenim si in promerendo, ut tibi tanti honores tribuerentur, quanti haud scio an nemini fuisti omnium diligentissimus». Offic. III, 2, 16: «Quod quum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio an nemini potius, quam tibi». Senec. Clement. I, 6: Quotusquisque accusator vacat culpa, et nescio, an nemo ad dandam veniam difficilior sit, quam qui illam petere saepius meruit». Si Ter. Heaut. II, 3, 104, cum Eugraphio et Bentleio

sic versuum ordinem constituis, «CLIN. Di dant, fruare, dum licet; nam nescias, etc. CLIN. Syre inquam. SYR. Pergo porro, tamen istuc ago. CLIN. Eius sit potestas posthac an numquam tibi ». Iusta sane causa eaque duplex est, cur *nescias* ... *an numquam* Terentius pro *nescias*, *an umquam* scripserit: altera in metro posita, ut *an* produceretur; altera in interpellatione, ut quum *nescias* distractum ab *an umquam* esset, hoc adverbium negativam vim ne a remotiore *nescias* repeteret, sed sua forma prae se ferret.

AVG. GOTT. GERNHARD.

M. T. CICERONIS

PARADOXA

AD

M. BRVTVM

M. T. CICERONIS

PARADOXA

AD

M. BRVTVM

Animadverti, Brute, saepe Catonem, avunculum tuum, quum in senatu sententiam diceret, locos graves ex philosophia tractare abhorrentes ab hoc usu forensi et publico; sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam populo probabilia viderentur. Quod eo maius est illi, quam aut tibi, aut nobis: quia nos ea philosophia plus utimur, quae peperit dicendi copiam, et in qua dicuntur ea, quae non multum discrepant ab opinione populari. Cato autem perfectus (mea sententia) Stoicus, et ea sentit, quae non sane probantur in vulgus; et in ea est haeresi, quae nullum sequitur florem orationis, neque dilatat argumentum: minutis interrogatiunculis, quasi punctis, [1] quod proposuit, efficit. Sed nihil est tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile; nihil tam horridum, tam incultum, quod non splendescat oratione, et tamquam excolatur. Quod quum ita putarem, feci etiam audacius, quam ille ipse, de quo loquor. Cato enim dum-

(1) Vulgo olim *et quasi punctis*. Rectius cod. Pith. omissa copula *quasi punctis*, idque probarunt Graev. Ern.

taxat de magnitudine animi, de continentia, de morte, [2] de omni laude virtutis, de diis immortalibus, de caritate patriae, stoice solet, oratoriis ornamentis adhibitis, dicere. Ego vero illa ipsa, quae vix in gymnasiis et in otio Stoici probant, ludens conieci in communes locos. Quae quia sunt admirabilia contraque opinionem omnium, ab ipsis etiam παράδοξα appellantur, tentare volui, possentne proferri in lucem [id est, in forum [3]], et ita dici, ut probarentur, an alia quaedam esset erudita, alia popularis oratio; eoque scripsi libentius, quod mihi ista, παράδοξα quae appellant, maxime videntur esse Socratica, longeque verissima. Accipies igitur hoc parvum opusculum, lucubratum his iam contractioribus noctibus: quoniam illud maiorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit; et degustabis genus hoc exercitationum earum, quibus uti consuevi, quum ea, quae dicuntur in scholis θετικά, ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in apertum ut proferas, [4] nihil postulo. Non est enim, ut in arce poni possit, quasi illa Minerva Phidiae; sed tamen, ut ex eadem officina exisse appareat.

(2) Pro *de continentia, de morte*, nonnulli legi maluerunt *de contemnenda morte*.

(3) Verba *id est in forum* iam olim mihi visa sunt insititia. Assensus est mihi Wetzelius; praesertim quum ista a tribus Aldi libris absint.

(4) Revocavi lectionem edd. vett., pro qua primus ex aliquot Mss. Lambinus edidit *in acceptum ut referas*, quae tamen non respondet sequentibus *non est enim ut in arce poni possit*.

PARADOXON I.

Ὅτι μόνον ἀγαθὸν, τὸ καλόν.

Quod honestum sit, id solum bonum esse.

I. Vereor, ne cui vestrum ex Stoicorum hominum disputationibus, non ex meo sensu deprompta haec videatur oratio: dicam tamen, quod sentio; et dicam brevius, quam res tanta dici poscit. Numquam mehercule ego neque pecunias istorum, neque tecta magnifica, neque opes, neque imperia, neque eas quibus maxime adstricti sunt voluptates, in bonis rebus aut expetendis esse duxi: quippe quum viderem, rebus his circumfluentibus, [1] ea tamen desiderare maxime, quibus abundarent. Neque enim expletur umquam, nec satiatur cupiditatis sitis; neque solum, ea qui habent, libidine augendi cruciantur, sed etiam amittendi metu. In quo equidem continentissimorum hominum, maiorum nostrorum, saepe requiro prudentiam, qui haec imbecilla et commutabilia pecuniae munera, [2] verbo BONA putaverunt appellanda, quum re ac factis longe aliter iudicavissent. Potestne bonum cuiquam malo esse? Aut potest quisquam in abundantia bonorum ipse esse non bonus? Atqui ista omnia

(1) Lambin. et Gruter. *circumfluentes.* Alii *homines his rebus circumfluentes.* At cod. Pith. ed. Langii, Victor. *circumfluentibus.*

(2) Ita iam olim corrigendum censui vulg. *pecuniae membra*, in eoque mihi assentiri laetor Wetzelium qui apte comparavit locum de Fin. II, 47, *pecuniis pariuntur voluptates plurimae.*

talia videmus, ut etiam improbi habeant, et obsint probis. Quamobrem licet irrideat, si quis vult; plus apud me tamen vera ratio valebit, quam vulgi opinio. Neque ego umquam bona perdidisse dicam, si qui pecus, aut supellectilem amiserit; neque non saepe laudabo sapientem illum, Biantem, ut opinor, qui numeratur in septem: cuius quum patriam Prienen cepisset hostis, ceterique ita fugerent, ut multa de suis rebus secum asportarent, quum esset admonitus a quodam ut idem ipse faceret: *Ego vero*, inquit, *facio*, *nam omnia mea porto mecum*. Ille haec ludibria fortunae ne sua quidem putavit, quae nos appellamus etiam bona. Quid est igitur, quaeret aliquis, bonum? Si quid recte fit, et honeste, et cum virtute, id bene fieri, vere dicitur; et, quod rectum, et honestum, et cum virtute est, id solum opinor bonum.

II. Sed haec videri possunt obscuriora, quum lentius disputantur. [1] Vita atque factis illustranda sunt summorum virorum haec, quae verbis subtilius, quam satis est, disputari videntur. Quaero enim a vobis, num ullam cogitationem habuisse videantur ii, qui hanc rem publicam tam praeclare fundatam nobis reliquerunt, aut argenti [2] ad avaritiam, [3] aut amoenitatum ad delectationem, aut supellectilis ad delicias, aut epularum ad voluptates? Ponite ante oculos unumquemque regum. Vultis a Romulo? vultis post liberam

(1) Verba *haec ... lentius disputantur* Grulero e glossa accessisse videantur. Sane si scribatur *sed vita atque factis* etc. nihil desideraveris.

(2) Vulgo *aut auri aut argenti*. Sed verba *aut auri* rectius absunt in aliquot bonae notae codd. ideoque ea Graevius aliique deleverunt.

(3) Ruhnkenius ad Velleium pag. 124. conj. *ad divitias*. Sed *ad avaritiam* scil. *explendam* satis apte convenit sequenti *ad delectationem*.

civitatem, ab iis ipsis, qui liberaverunt eam? Quibus tandem gradibus Romulus escendit in coelum? iisne, quae isti bona appellant? an rebus gestis atque virtutibus? Quid, a Numa Pompilio? minusne gratas diis immortalibus capedines ac fictiles urnulas fuisse, quam filicatas aliorum pateras arbitramur? Omitto reliquos; sunt enim omnes pares inter se, praeter Superbum. [4] Brutum [5] si quis roget, quid egerit in patria liberanda; si quis item reliquos eiusdem consilii socios, quid spectaverint, quid sequuti sint: num quis exsistet, cui voluptas, cui divitiae, cui denique praeter officium fortis et magni viri, quidquam aliud propositum fuisse videatur? Quae res ad necem Porsennae C. Mucium [6] impulit, sine ulla spe salutis suae? Quae vis Coclitem [7] contra omnes hostium copias tenuit in ponte solum? quae patrem Decium, quae filium devotavit, [8] atque immisit in armatas hostium copias? Quid continentia C. Fabricii, quid tenuitas victus M' Curii sequebatur? Quid duo propugnacula belli Punici, Cn. et P. Scipiones, qui Carthaginiensium adventum corporibus suis intercludendum putaverunt? quid Africanus maior? quid minor? quid inter horum aetates interiectus Cato? [9] quid innumerabiles alii? (nam domesticis exemplis abundamus); cogitasse putamus, [10] quidquam in vita sibi expetendum, nisi quod laudabile esse, et praeclarum videretur?

(4) L. Tarquinium *Superbum* ultimum Romanorum regum.

(5) *L. Iunium Brutum* primum Romae consulem.

(6) C. Mucium Scaevolam. Liv. II, 12.

(7) Horatium Coclitem. Liv. II, 10.

(8) Sic Mss. et edd. pr. quod revocavit Ern. In multis edd. a Colon. et Mogunt *devovit*.

(9) *M. Cato* Censorius, et Sapiens dictus.

(10) *Putamus* addidit Ernestius, quod est in multis Mss. Graevius post

III. Veniant igitur isti irrisores huius orationis ac sententiae; et iam vel ipsi iudicent, utrum se horum alicuius, qui marmoreis tectis, ebore, et auro fulgentibus, qui signis, qui tabulis, qui caelato auro et argento, qui corinthiis operibus abundant, an C. Fabricii, qui nihil eorum habuit, nihil habere voluit, similes esse malint. Atque haec quidem, quae modo huc, modo illuc transferuntur, facile adduci solent, ut in rebus bonis esse negent: illud tamen arcte tenent, accurateque defendunt, voluptatem esse summum bonum. Quae quidem mihi vox pecudum videtur esse, non hominum. Tu, quum tibi sive deus, sive mater (ut ita dicam) rerum omnium, natura, dederit animum, quo nihil est praestantius neque divinius, sic te ipse abiicies atque prosternes, ut nihil inter te atque inter [1] quadrupedem aliquem putes interesse? Quidquam bonum est, quod non eum, qui id possidet, meliorem facit? Vt enim quisque est maxime boni particeps, ita est laudabilis maxime; neque est ullum bonum, de quo non is, qui id habeat, honeste possit gloriari. Quid autem est horum in voluptate? Melioremne efficit, aut laudabiliorem virum? an quisquam in potiundis voluptatibus gloriando sese et praedicatione effert? [2] Atqui si voluptas, quae plurimorum patrociniis defenditur, in rebus bonis habenda non est; eaque, quo est maior, eo magis mentem e sua sede et statu dimovet: profecto nihil

Langium: *An cogitasse quidquam putamus.*

(1) Sic Langius et Gronov. cum multis Mss. Aliorum fide Gruterus *inter* repetitum delevit.

(2) Sic fere Vrsin. e libro antiquo in quo reperit, *gloriando se etiam praedicatione effert.* In edd. nonnullis *gloriatione sese et praedicatione extulerit.*

est aliud bene et beate vivere, nisi honeste et recte vivere.

PARADOXON II.

Οτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.

In quo virtus sit, ei nihil deesse ad beate vivendum.

I. Nec vero ego M. Regulum aerumnosum, nec infelicem, nec miserum, umquam putavi. Non enim magnitudo animi eius excruciabatur a Poenis, non gravitas, non fides, non constantia, non ulla virtus, non denique animus ipse; qui tot virtutum praesidio, tantoque comitatu,[1] quum corpus eius caperetur, capi certe ipse non potuit. C. vero Marium vidimus, qui mihi secundis in rebus unus ex fortunatis hominibus, in adversis unus ex summis viris videbatur, quo beatius esse mortali nihil potest. Nescis, insane, nescis, quantas vires virtus habeat: nomen tantum virtutis usurpas; quid ipsa valeat, ignoras. Nemo potest non beatissimus esse, qui est totus aptus ex sese, quique in se uno sua ponit omnia; cui spes omnis, et ratio, et cogitatio pendet ex fortuna, huic nihil potest esse certi; nihil, quod exploratum habeat, permansurum sibi unum diem.[2] Eum tu hominem terreto, si quem eris nactus, istis mortis aut exsilii minis. Mihi vero

(1) Ed. Golhofr. *qui tot virtutum praesidio munitus, tantoque comitatu circumseptus.*

(2) Sic Gruterus e duobus Pal. Vulgo olim *ne unum quidem diem.*

quidquid acciderit in tam ingrata civitate, ne recusanti quidem evenerit, non modo non repugnanti. Quid enim ego laboravi, aut quid egi, aut in quo evigilaverunt curae et cogitationes meae, si quidem nihil peperi tale, nihil consequutus sum, ut eo statu essem, quem neque fortunae temeritas, neque inimicorum labefactaret iniuria? Mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus, an exsilium, ut ab improbis demigrandum sit? Mors terribilis est iis, quorum cum vita omnia exstinguuntur; non iis, quorum laus emori non potest: exsilium autem illis, quibus quasi circumscriptus est habitandi locus; non iis, qui omnem orbem terrarum unam urbem esse ducunt. Te miseriae, te aerumnae premunt, qui te beatum, qui florentem putas; tuae libidines te torquent; tu dies noctesque cruciaris; cui nec sat est, quod est, et id ipsum, ne non sit diuturnum, times; te conscientiae stimulant maleficiorum tuorum; te metus exanimant iudiciorum atque legum; quocumque adspexisti, ut furiae, sic tuae tibi occurrunt iniuriae, quae te respirare[3] non siunt. Quamobrem, ut improbo, et stulto, et inerti nemini bene esse potest; sic bonus vir, et fortis, et sapiens miser esse non potest. Nec vero, cuius virtus moresque laudandi sunt, eius non laudanda vita est: neque porro fugienda vita, quae laudanda est. Esset autem fugienda, si esset misera. Quamobrem quidquid est laudabile, idem et beatum, et florens, et expetendum videri debet.

(3) In cod. Memmiano *spirare*, probante Lambino.

PARADOXON III.

Οτι ἴσα τὰ ἁμαρτήματα, καὶ τὰ κατορθώματα.

Aequalia esse peccata, et recte facta.

I. Parva, inquis, res est: at magna culpa. Nec enim peccata rerum eventu, sed vitiis hominum metienda sunt. In quo peccatur, id potest aliud alio maius esse, aut minus: ipsum quidem illud peccare, quoquo verteris, unum est. Auri navem evertat gubernator, an paleae, in re aliquantulum, in gubernatoris inscientia nihil interest. Lapsa est libido in muliere ignota: dolor ad pauciores pertinet, quam si petulans fuisset in aliqua generosa ac nobili virgine; peccavit vero nihilominus, si quidem est peccare, tanquam transilire lineas; quod quum feceris, culpa commissa est: quam longe progrediare, quum semel transieris, ad augendam transeundi [1] culpam nihil pertinet. Peccare certe licet nemini. Quod autem non licet, id hoc uno tenetur, si arguitur non licere. Id si nec maius, nec minus umquam fieri potest (quoniam in eo est peccatum, si non licuit; quod semper unum et idem est), quae ex eo peccata nascuntur, aequalia sint oportet. Quod si virtutes pares sunt inter se, paria esse etiam vitia necesse est. Atqui pares esse virtutes, nec bono viro meliorem, nec temperante temperantiorem, nec forti fortiorem, nec sapiente sapientiorem posse fieri, facillime potest perspici. An virum bonum dices, qui de-

(1) *Transeundi*, quod abest codd. Pal. Grutero supervacuum est visum. Graevius delevit. Ernestius fortasse *transeuntis* legendum esse putabat.

positum nullo teste, quum lucrari impune posset auri pondo decem, reddiderit, si idem in decem millibus pondo non idem fecerit? aut temperantem eum, qui se in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit? Vna virtus est consentiens cum ratione et perpetua constantia. [2] Nihil huic [3] addi potest, quo magis virtus sit; nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur. Etenim si benefacta recte facta sunt, et nihil recto rectius; certe ne bono [4] melius quidquam inveniri potest. Sequitur igitur, ut etiam vitia sint paria: si quidem pravitates animi recte vitia dicuntur. Atqui quoniam pares virtutes sunt; recte facta, quando a virtutibus proficiscuntur, paria esse debent; itemque peccata, quoniam ex vitiis manant, sint aequalia necesse est.

II. A philosophis, inquis, ista sumis. — Metuebam, ne a lenonibus diceres. — Socrates disputabat isto modo. — Bene hercle narras. Nam istum doctum et sapientem virum fuisse, memoriae traditum est. Sed tamen quaero ex te (quando verbis inter nos contendimus, non pugnis) utrum de bonis [1] est quaerendum, quid baiuli atque operarii, an quid homines doctissimi senserint? praesertim quum hac sententia non modo verior, sed ne utilior quidem hominum vitae reperiri ulla possit. Quae vis enim est, quae magis arceat homines ab improbitate omni, quam si senserint, nullum in delictis esse discrimen? aeque peccare se, si privatis, ac si magistratibus manus adferant?

(2) Graevius legere malebat: *Vna virtus est, consentiens cum ratione perpetua constantia.*

(3) Lambinus malebat *huc.*

(4) Vulgo additur *quidem*, quod recte in cod. Leid. abesse monuit Ruhnken. ad Rutil. p. 129.

(1) Recte hoc revocavit Ern. ex edd. pr. Vulgo edebatur *bonis*.

quamcumque in domum stuprum intulerint, eandem esse labem libidinis? Nihilne igitur interest (nam hoc dicet aliquis) patrem quis enecet, an servum? Nuda ista si ponas, iudicari, qualia sint, non facile possunt. Patrem vita privare, si per se scelus est; Saguntini, qui parentes suos, liberos emori, quam servos vivere maluerunt, parricidae fuerunt. Ergo et parenti nonnumquam adimi vita sine scelere potest; et servo saepe sine iniuria non potest. Causa igitur haec, non natura distinguit: quae quando utro accessit, id fit propensius; si utroque adiuncta sit, paria fiant necesse est. Illud tamen interest, quod in servo necando, si adsit iniuria, semel peccatur; in patris vita violanda, multa peccantur. Violatur is, qui procreavit; is, qui aluit; is, qui erudivit; is, qui in sede ac domo, atque in re publica collocavit. Multitudine peccatorum praestat, eoque poena maiore dignus est. Sed nos in vita, non quae cuique peccato poena sit, sed quantum cuique liceat, spectare debemus: quidquid non oportet, scelus esse; quidquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? Etiam: siquidem rerum modum figere[2] non possumus; animorum modum tenere possumus. Histrio si paullum se movit extra numerum, aut si versus pronuntiatus est syllaba una brevior, aut longior, exsibilatur et exploditur: in vita tu, qui omni gestu moderatior, omni versu aptior esse debes, [3] ut in syllaba te peccare dices? Poetam non audio in nugis; in vitae societate audiam civem, digitis peccata dimetientem sua? Quae si visa sunt

(2) Sic rescripsi e Lambini coniectura pro vulg. *fingere.*

(3) Fortasse legendum: *quae* (scil. *vita*)....... *aptior esse debet.*

breviora, leviora qui possunt videri? quum quidquid peccatur, perturbatione peccetur rationis atque ordinis; perturbata autem semel ratione et ordine, nihil possit addi, quo magis peccari posse videatur.

PARADOXON IV.

Ὅτι πᾶς ἄφρων μαίνεται.

Omnem stultum insanire.

I. Ego vero te non stultum, [1] ut saepe; non improbum, ut semper; sed dementem et insanum rebus vincam [2] necessariis. Sapientis animus magnitudine consilii, contemptione rerum humanarum, tolerantia fortunae, [3] virtutibus denique omnibus, ut moenibus septus, vincetur et expugnabitur, qui ne civitate quidem pelli potest? Quae est enim civitas? Omnisne conventus etiam ferorum et immanium? omnisne etiam fugitivorum ac latronum, congregata unum in locum multitudo? certe negabis. Non igitur erat illa tum civitas, quum leges in ea nihil valebant; quum iudicia

(1) Clodium alloquitur.

(2) Multae edd. olim *addicam*, aliae *abdicam*. Gifanius in codd. reperit *advincam*. Gruterus conj. *adigam*. Ernestius cum Graevio *rebus vincam necessariis*. Pro *rebus* Lambino placebat *rationibus*. Withofil mirum est commentum, quo legendum opinatur *rebus ad vitam necessariis indignum* quoque testor.

(3) Sic de Ruhnkenii sententia, cui iam Wetzelius obsecutus est, transposui verba vulgo sic posita *tolerantia rerum humanarum, contemptio fortunae*.

iacebant; quum mos patrius occiderat; quum ferro pulsis magistratibus, senatus nomen in re publica non erat. [4] Praedonum ille concursus, et te duce latrocinium in foro constitutum, et reliquiae coniurationis a Catilinae furiis ad tuum scelus furoremque conversae, non civitas erat. Itaque pulsus ego civitate non sum, quae nulla erat; arcessitus in civitatem sum, quum esset in re publica consul, [5] qui tum nullus [6] fuerat; esset senatus, qui tum occiderat; esset consensus populi liberi; esset iuris et aequitatis (quae vincula sunt civitatis) repetita memoria. Ac vide, quam ista tui latrocinii tela contempserim. Iactam et immissam a te nefariam in me iniuriam semper duxi; pervenisse ad me numquam putavi: nisi forte, quum parietes disturbabas, aut quum tectis sceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere, aut deflagrare arbitrabare. Nihil neque meum est, neque cuiusquam, quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. Si mihi eripuisses divinam animi mei constantiam, meas curas, vigilias, consilia, quibus res publica te invitissimo stat; si huius aeterni beneficii immortalem memoriam delevisses; multo etiam magis si illam mentem, unde haec consilia manarunt, mihi eripuisses: tum ego accepisse me confiterer iniuriam. Sed si haec nec fecisti, nec facere potuisti; reditum mihi gloriosum iniuria tua dedit, non exitum calamitosum. Ergo ego semper civis; et tum maxime, quum meam salutem senatus exteris nationibus, ut civis optimi, [7] commen-

(4) Graevio placebat: *senatus nomen in re publica erat*, h. e. *nihil praeter nomen*.

(5) P. Cornelius Lentulus Spinther.

(6) Consules sc. non numerat Pisonem et Gabinium.

(7) Langius abesse malebat particulam *ut*, in aliquot codd. Mss. omissam.

dabat; tu, ne nunc quidem: nisi forte idem esse hostis, et civis potest. An tu civem ab hoste natura ac loco, non animo factisque distinguis? Caedem in foro fecisti; armatis latronibus templa tenuisti; privatorum domos, aedes sacras incendisti. Cur hostis Spartacus, si tu civis? Potes autem esse tu civis, propter quem aliquando civitas non fuit? et me tuo nomine appellas, quum omnes meo discessu exsulasse rem publicam putent? Nunquamne, homo amentissime, te circumspicies? nunquam, nec quid loquare? Nescis, exsilium scelerum esse poenam? meum illud iter ob praeclarissimas res a me gestas esse susceptum? Omnes scelerati atque impii, quorum tu te ducem esse profiteris, quos leges exsilio affici volunt, exsules sunt, etiam si solum non mutarunt. An quum omnes leges te exsulem esse iubeant, non eris tu exsul? Non appellatur sicarius, [8] qui cum telo fuerit? ante senatum tua sica deprehensa est! qui hominem occiderit? tu plurimos occidisti! qui incendium fecerit? aedes Nympharum manu tua deflagravit! qui templa occupaverit? in foro castra posuisti! Sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exsul? Familiarissimus tuus [9] de te privilegium tulit, ut si in opertum Bonae Deae accessisses, exsulares. At te

(8) Vulgo legitur: *Num appellatur inimicus.* At hoc verbum h. l. aptum non est, et lenius quam pro re. Itaque rescripsi *sicarius.* Nam in *sicarium* omnia ea, quae sequuntur conveniunt. Id Marciani loco confirmatur Digestor. XLVIII, Tit. 8, l. 1. *Lege Cornelia de sicariis et veneficis tenetur, qui hominum occiderit, cuius-ve dolo malo incendium factum erit, quive hominis occidendi... causa cum telo ambulaverit.*

(9) M. Pupius Piso. Cic. Epp. ad Att. I, 13. Nempe Piso hanc rogationem tulerat iussu Senatus; idem tamen amicitia Clodii ductus eam antiquari cupiebat.

id fecisse etiam gloriari soles. Quomodo igitur tot legibus in exsilium eiectus, nomen exsulis non perhorrescis? Romae sum, inquis. Et quidem in operto fuisti. Non igitur ubi quisque erit, eius loci ius tenebit, si ibi eum legibus esse non oportebit.

PARADOXON V.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς ἐλεύθερος, καὶ πᾶς ἄφρων δοῦλος.

Solum sapientem esse liberum, et omnem stultum servum.

I. Laudetur vero hic imperator, aut etiam appelletur, aut hoc nomine dignus putetur; quo modo, aut cui tandem hic libero imperabit, qui non potest cupiditatibus suis imperare? Refrenet primum libidines, spernat voluptates, iracundiam teneat, coërceat avaritiam, ceteras animi labes repellat: tum incipiat aliis imperare, quum ipse improbissimis dominis, dedecori ac turpitudini, parere desierit. Dum quidem his obediet, non modo imperator, sed liber habendus omnino non erit. Praeclare enim est hoc usurpatum a doctissimis (quorum auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agrestes haec habenda esset oratio; quum vero apud prudentissimos loquar, quibus haec inaudita non sunt, cur ego simulem, me, si quid in his studiis operae posuerim, perdidisse?); dictum est igitur ab eruditissimis viris, nisi sapientem,

liberum esse neminem. Quid est enim libertas? Potestas vivendi, ut velis. Quis igitur vivit, ut vult, nisi qui recta sequitur, qui gaudet officio, cui vivendi via considerata atque provisa est? qui legibus quidem non propter metum paret, sed eas sequitur atque colit, quia id salutare maxime esse iudicat: qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique, nisi libenter ac libere: cuius omnia consilia, resque omnes quas gerit, ab ipso proficiscuntur eodemque feruntur: nec est ulla res, quae plus apud eum polleat, quam ipsius voluntas atque iudicium: cui quidem etiam (quae vim habere maximam dicitur) Fortuna ipsa cedit; sicut sapiens poeta dixit: *Suis ea cuique fingitur moribus.* [1] Soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil coactus; quod etsi ita esse, pluribus verbis disserendum est; illud tamen et breve et confitendum est, [2] nisi qui ita sit affectus, esse liberum neminem. Igitur omnes improbi servi. Nec hoc tam re est, quam dictu inopinatum atque mirabile. Non enim ita dicunt eos esse servos, ut mancipia, quae sunt dominorum facta nexu, aut aliquo iure civili; sed, si servitus sit, sicut est, obedientia fracti animi et abiecti, et arbitrio carentis suo; quis neget, omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos, esse servos?

II. An ille mihi liber, cui mulier imperat? cui leges imponit, praescribit, iubet, vetat, quod videtur? qui nihil imperanti negare potest, nihil recusare audet? Poscit? dandum est; vocat? veniendum; eiicit?

(1) Similiter Plaut. Trinumm. II, 2, 84.

(2) Sic Mss. nonnulli et ed. Victor. Alii *illud tamen brevi conficiendum est,*

abeundum; minatur? extimescendum. Ego vero istum non modo servum, sed nequissimum servum, etiam si in amplissima familia natus sit, appellandum puto. Atque ut in magna familia sunt alii lautiores (ut sibi videntur) servi, sed tamen servi, atrienses ac topiarii; pari stultitia sunt, quos signa, quos tabulae, quos caelatum argentum, quos corinthia opera, quos aedificia magnifica nimio opere delectant. « At sumus, inquiunt, civitatis principes ». Vos vero ne conservorum quidem vestrorum principes estis. Sed ut in familia, qui tractant ista, qui tergunt, qui ungunt, qui verrunt, qui spargunt, non honestissimum locum servitutis tenent; sic in civitate, qui se istarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius servitutis [1] locum paene infimum obtinent. « Magna, inquis, bella gessi; magnis imperiis et provinciis praefui ». Gere igitur animum laude dignum. Echionis tabula te stupidum detinet, aut signum aliquod Polycleti. Mitto, unde sustuleris, et quomodo habeas. Intuentem te, admirantem, clamores tollentem quum video, servum te esse ineptiarum omnium iudico. « Nonne igitur sunt ista festiva? » Sint. Nam nos quoque oculos eruditos habemus. Sed obsecro te, ita venusta habeantur ista, non ut vincula [2] virorum sint, sed ut oblectamenta puerorum. Quid enim censes? si L. Mummius aliquem istorum videret, matellionem corinthium cupidissime tractantem, quum ipse totam Corinthum contempsisset; utrum illum civem excellentem, an atriensem diligentem putaret? Reviviscat M' Curius, aut eorum aliquis,

(1) Sic Graev. Ern. e Mss. Vulgo olim *civitatis*.
(2) Salmas. ad Solin. conj. *iocula*.

quorum in villa ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit, praeter ipsos, et videat aliquem, summis populi beneficiis usum, barbatulos mullos exceptantem [3] de piscina, et pertractantem, et muraenarum copia gloriantem: [4] nonne hunc hominem ita servum iudicet, ut ne in familia quidem dignum maiore aliquo negotio putet? An eorum servitus dubia est, qui cupiditate peculii nullam conditionem recusant durissimae servitutis? Hereditatis spes quid iniquitatis in serviendo non suscipit? Quem nutum locupletis orbi senis non observat? Loquitur ad voluntatem; quidquid denuntiatum sit, facit; assectatur, assidet, muneratur. Quid horum est liberi? quid denique non servi inertis?

III. Quid? iam illa cupiditas (quae videtur esse liberalior) honoris, imperii, provinciarum, quam dura est domina! quam imperiosa! quam vehemens! Cethego, homini non probatissimo, servire coëgit eos, qui sibi esse amplissimi videbantur; [1] munera mittere, noctu venire domum ad eum, precari, denique supplicare. Quae servitus est, si haec libertas existimari potest? Quid? quum cupiditatum dominatus excessit, et alius est dominus exortus ex conscientia peccatorum, timor? quam est illa misera, quam dura servitus? Adolescentibus paullo loquacioribus est serviendum: omnes, qui aliquid scire videntur, tamquam domini, timentur. Iudex vero quantum habet dominatum? quo timore nocentes afficit? An non est omnis metus, servitus? Quid valet igitur illa eloquentissimi

(3) Cod. Pal. 2 *excitantem.*
(4) His verbis figitur potissimum Lucullus. cf. Cic. ad Att. 1, 16, 17.
(1) Hoc iterum pertinet ad Lucullum.

viri, L. Crassi, copiosa magis, quam sapiens oratio? [2] *Eripite nos ex servitute.* Quae est ista servitus, tam claro homini, tamque nobili? Omnis animi debilitati, et humilis, et fracti timiditas, servitus est. *Nolite sinere nos cuiquam servire.* In libertatem vindicari vult? Minime. Quid enim adiungit? *nisi vobis universis.* Dominum mutare, [3] non liber esse vult. *Quibus et possumus et debemus.* Nos vero, siquidem animo excelso et alto et virtutibus exaggerato sumus, nec debemus, nec possumus. Tu posse te dicito, quoniam quidem potes: debere ne dixeris; quoniam nihil quisquam debet, nisi quod est turpe non reddere. Sed haec hactenus. Ille videat, quomodo imperator esse possit; quum eum ne liberum quidem esse ratio et veritas ipsa convincat.

PARADOXON VI.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος.

Solum sapientem esse divitem.

I. Quae est ista in commemoranda pecunia tua tam insolens ostentatio? [1] solusne tu dives? Pro dii immortales! egone me audivisse aliquid et didicisse non gaudeam? Solusne dives? Quid, si ne dives quidem? quid, si pauper etiam? Quem enim intelligimus divitem? aut hoc verbum in quo homine ponimus? Opinor

(2) Cf. Cic. de Orat. I, 52; II, 55.
(3) *Multitare* conj. Langius.

(1) Recte Wetzelius monuit hic M. Crassum illum divitem spectari.

in eo, cui tanta possessio est, ut ad liberaliter vivendum facile contentus sit; qui nihil quaerat, nihil appetat, nihil optet amplius. Animus oportet tuus se iudicet [2] divitem, non hominum sermo, neque possessiones tuae: nihil sibi deesse putet, nihil curet amplius. Satiatus est, aut contentus etiam pecunia? concedo, dives es. Sin autem propter aviditatem pecuniae nullum quaestum turpem putas, quum isti ordini [3] ne honestus quidem possit esse ullus; si quotidie fraudas, decipis, poscis, pacisceris, aufers, eripis; si socios spolias, aerarium expilas; [4] si testamenta amicorum exspectas, aut ne exspectas quidem, atque ipse supponis: haec utrum abundantis, an egentis signa sunt? Animus hominis dives, non arca appellari solet. Quamvis illa sit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo. Etenim ex eo, quantum cuique satis est, metiuntur homines divitiarum modum. Filiam quis habet? pecunia est opus. Duas? maiore. Plures? maiore etiam. Et si, ut aiunt Danao, [5] quinquaginta sint filiae, tot dotes magnam quaerunt pecuniam. Quantum enim cuique opus est, ad id accommodatur, ut ante dixi, divitiarum modus. Qui igitur non filias plures, sed innumerabiles cupiditates habet, quae brevi tempore maximas copias exhaurire possint; hunc quo modo ego appellabo divitem, quum ipse etiam egere se sentiat? Multi ex te audierunt, quum diceres, neminem esse divitem, nisi qui exercitum alere

(2) Graev. e cod. Pith. *te iudicet.*

(3) Scil. *Senatorio.*

(4) Respicitur quod Plinio teste XXXIII, 1, M. Crassus e Capitolino Iovis solio duo millia pondo auri rapuit.

(5) Sic Ern. e Ms. Duisb. Vulgo *Danai.*

posset suis fructibus: [6] quod populus romanus tantis vectigalibus iampridem vix potest. Ergo hoc proposito, numquam eris dives ante, quam tibi ex tuis possessionibus tantum reficiatur, ut eo tueri sex legiones, et magna equitum ac peditum auxilia possis. Iam fateris igitur, non esse te divitem, cui tantum desit, ut expleas id, quod exoptas. Itaque istam paupertatem, vel potius egestatem ac mendicitatem tuam numquam obscure tulisti.

II. Nam ut iis, qui honeste rem quaerunt mercaturis faciendis, operis dandis, publicis sumendis, intelligimus opus esse quaesito; sic, qui videt domi tuae pariter accusatorum atque iudicum [1] consociatos greges; qui nocentes et pecuniosos reos, eodem te auctore corruptelam iudicii molientes; qui tuas mercedum pactiones in patrociniis, intercessiones pecuniarum in coitionibus candidatorum; dimissiones libertorum ad foenerandas diripiendasque provincias; qui expulsiones vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum clientibus societates, qui possessiones vacuas, qui proscriptiones locupletium, qui caedes municipiorum, qui illam Sullani temporis messem recordetur, qui sublatos tot homines, qui denique omnia venalia, delectum, decretum, alienam, suam sententiam, forum, domum, vocem, silentium: quis hunc non putet confiteri, sibi quaesito opus esse? cui autem quaesito opus sit, quis umquam hunc vere dixerit divitem? Est enim divitiarum fructus in copia; copiam autem declarat satietas rerum atque

(6) Plutarch. in vita M. Crassi. Cic. de Off. I, 8.

(1) *Indicum* e Lambini coniectura dedit Gruterus; male.

abundantia: quam tu quoniam numquam assequere, numquam omnino es futurus dives. Meam autem quoniam pecuniam contemnis, et recte (est enim ad vulgi opinionem mediocris; ad tuam, nulla; ad meam, modica); de me silebo: de re loquar. [2] Si censenda nobis atque aestimanda res sit, utrum tandem pluris aestimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an continentiam Fabricii, qui illam pecuniam repudiabat? utrum aurum Samnitum, an responsum M' Curii? hereditatem L. Paulli, an liberalitatem Africani, qui eius hereditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? Haec profecto, quae sunt summarum virtutum, pluris aestimanda sunt, quam illa, quae sunt pecuniae. Quis igitur (si quidem, ut quisque, quod plurimi sit, possideat, ita ditissimus habendus sit) dubitet, quin in virtute divitiae sint? quoniam nulla possessio, nulla vis auri et argenti, pluris, quam virtus, aestimanda est.

III. O dii immortales! non intelligunt homines, quam magnum vectigal sit parsimonia. Venio enim iam ad sumptuosos: relinquo istum quaestuosum. Capit ille ex suis praediis sexcenta sestertia; ego centena ex meis; illi aurata tecta in villis, et sola marmorea facienti, et signa, tabulas, supellectilem, et vestem infinite concupiscenti, non modo ad sumptum ille est fructus, [1] sed etiam ad foenus, exiguus. Ex meo tenui vectigali, detractis sumptibus cupiditatis, aliquid etiam redundabit. Vter igitur est ditior, cui deest, an cui superat? qui eget, an qui abundat? cuius possessio

(2) Recte sic Graev. e cod. Pith. Vulgo olim *de te loquar.*

(1) In Mss. nonnullis et edd. vett. perperam *ad fructum ille est sumptus.*

quo est maior, eo plus requirit ad se tuendam, an quae suis se viribus sustinet? Sed quid ego de me loquor, qui morum ac temporum vitio aliquantum etiam ipse fortasse in huius saeculi errore verser? M' Manilius patrum nostrorum memoria (ne semper Curios et Luscinos loquamur) pauper tandem fuit. Habuit enim aediculas in Carinis, et fundum in Labicano. Nos igitur ditiores, qui plura habemus? Vtinam quidem! Sed non aestimatione census, verum victu atque cultu terminatur pecuniae modus. Non esse cupidum, pecunia est; non esse emacem, vectigal est; contentum vero suis rebus esse, maximae sunt, certissimaeque [2] divitiae. Etenim si isti callidi rerum aestimatores prata et areas quasdam magno aestimant, quod ei generi possessionum minime quasi [3] noceri potest: quanti est aestimanda virtus, quae nec eripi, nec surripi potest umquam; neque naufragio, neque incendio amittitur; nec tempestatum, nec temporum perturbatione [4] mutatur? Qua praediti qui sunt, soli sunt divites: soli enim possident res et fructuosas et sempiternas; solique (quod est proprium divitiarum) contenti sunt rebus suis. Satis esse putant, quod est; nihil appetunt, nulla re egent, nihil sibi deesse sentiunt, nihil requirunt. Improbi autem et avari, quoniam incertas atque in casu positas habent, et plus semper

(2) Gronovius ad Stat. pag. 285 ed. Hand. conj. *comptissimaeque*, et sic legitur in cod. Car. Langii: unde Ruhnkenius, si quid mutandum esset, scribendum potius opinabatur *copiosissimaeque*. At vulgata recte se habet; *certissimae* enim refertur ad id quod sequitur, *virtus quae nec eripi nec surripi potest umquam* etc.

(3) *Quasi* Ernestius corruptum putabat. Gruterus aliique id h. l. pro *fere* dictum existimant.

(4) Edd. Col. Venet. *permutatione*.

appetunt, nec eorum quisquam adhuc inventus est, cui, quod haberet, esset satis; non modo non copiosi ac divites, sed etiam inopes ac pauperes existimandi sunt.

Q. CICERO

DE

PETITIONE CONSVLATVS

AD M. TVLLIVM FRATREM

SVMMARIVM

Quum tempus instaret, quo M. Tullius Cicero consulatum ex lege annali petere posset, scripsit ad eum Quintus frater hunc libellum, sive epistolam, ut eum doceret, quomodo et quibus artibus consulatum, quem mox petiturus erat, certo consequi posset. Et quoniam novus homo erat Cicero, id est is, cuius maiores non essent honores in republica adepti, hanc novitatem dicit fratrem dicendi gloria maxime, deinde etiam amicitiis et hominum nobilium voluntate sublevaturum, cap. 1; praecipue quum competitores eiusmodi nobiles habeat, quorum nemo audeat dicere plus sibi nobilitatem quam fratri virtutem prodesse oportere, cap. 2, 3. His igitur novitatis subsidiis expositis, accedit ad magnitudinem petitionis declarandam, cap. 4. Vbi docet petitionem magistratuum divisam esse in duarum rationum diligentiam; quarum altera in amicorum studiis, altera in populari voluntate ponenda sit. Primum igitur agit de amicorum studiis conciliandis, cap. 5-10; in quibus partim iis amicis quos iam devinctos habeat, inserviendum esse exponit, cap. 5, 6; partim in ipsa petitione novas permultas ac perutiles amicitias comparari posse ostendit, cap. 7-10. Deinde accedit ad alteram partem petitionis, quae in populari ratione versetur, cap. 11 sqq. ubi ostendit quid ad obtinendum consulatum profici possit, 1.° ex nomenclatione; 2.° ex blanditia; 3.° ex assiduitate, cap. 11; 4.° ex benignitate, cap. 12; 5.° ex rumore; 6.° ex bona spe reipublicae et honesta opinione, cap. 13.

Fratrem cogitare iubet Romam esse, ubi consulatum petat, civitatem ex nationum conventu constitutam, in qua multae insidiae, multa in omni genere vitia versentur, et magni consilii sit magnaeque artis, offensionem, fabulam, insidias vitare, et ad tantam morum ac sermonum ac voluntatum varietatem se accommodare, cap. 14.

In fine huius commentarioli rogat fratrem, ut si quid in eo mutandum, aut addendum putet, hoc sibi dicat, quoniam eum haberi velit omni ratione perfectum.

I. Etsi tibi omnia suppetunt, quae consequi ingenio aut usu homines, [1] aut diligentia possunt; tamen amore nostro non sum arbitratus alienum ad te perscribere ea, quae mihi veniebant in mentem, dies ac noctes de petitione tua [2] cogitanti; non ut aliquid ex iis novi adiicerem, sed ut ea, quae in re dispersa atque infinita viderentur esse, ratione et distributione sub uno adspectu ponerentur. Quamquam [3] plurimum natura valet, tamen videtur in paucorum mensium negotio posse simulatio [4] naturam vincere.

Civitas [5] quae sit, cogita, quid petas, qui sis. Prope quotidie ad forum tibi descendenti meditatum hoc sit, « Novus [6] sum; consulatum peto; Roma est ».

(1) Frustra Muretus deleri volebat *homines*

(2) *De p. tua*. Petebat consulatum, quem obtinuit et gessit una cum C. Antonio anno Vrb. cond. 690, quum ipse annum ageret XLIV. FACC.

(3) *Quamquam*, etc. Putean. verba, *Quamquam... vincere*, quae in veteri quodam libro Ms. non invenit, hic aliena esse arbitratur, et transferre iubet in cap. 11, post *facere videare*. Falsa, ut mihi videtur, species et virum doctum fefellit, et post eum plurimos. Ernestius nihil de hac coniectura. I. V. L.

(4) *Simulatio*. Candidati, si forte essent natura duriores, quo tempore petebant, mores alios simulare debebant ad conciliandum sibi populi studium. FACC.

(5) *Civitas*. Tria summa capita huius commentarioli, *quis*, *quid*, *ubi*.

(6) *Novus*. Novae nobilitatis homo dicebatur, qui primus ex sua familia

Nominis novitatem dicendi gloria maxime sublevabis. Semper ea res plurimum dignitatis habuit. Non potest, qui dignus habetur patronus consularium, indignus consulatu putari. Quamobrem, quoniam ab hac laude proficisceris, et, quidquid es, ex hoc es; ita paratus ad dicendum venito, quasi in singulis causis iudicium de omni ingenio futurum sit. Eius facultatis adiumenta, quae tibi scio esse seposita, ut parata ac prompta sint, cura; et saepe, quae de Demosthenis studio et exercitatione scripsit Demetrius, [7] recordare. Deinde et amicorum [8] multitudo et genera appareant. Habes enim ea, quae novi habuerunt: [9] omnes publicanos, [10] totum fere equestrem ordinem, multa praeterea municipia, multos abs te defensos cuiusque ordinis, aliquot collegia; [11] praeterea studio dicendi

magistratum gererat curulem. Huic ex una parte respondebat *nobilis*, id est, is, cuius maiores magistratus curules gesserant; quod significabatur per imagines in atrio domestico collocatas: ex altera respondebat *ignobilis*, qui nec ipse ius imaginis habebat, nec imagines maiorum ostendere poterat. Marcus igitur Cicero, qui genere ignobilis erat, *novus* dici coepit, quum aedilis est creatus; quia tum primum ius imaginis acquisivit. FACC.

(7) *Demetrius.* Demetrius Phalereus. Ipse quoque Marcus de hac Demosthenis cura scribit in lib. I de Orat. cap. 61, et in lib. V de Fin. cap. 1. BOUIL.

(8) *Amicorum.* Hoc est alterum, quod sublevare novitatem potest; si appareat, te et multos, et ex omni civitatis ordine amicos habere. Fortasse vox *genera* non tam ad varietatem, quam ad dignitatem refertur. BOUIL.

(9) Lambinus legebat, *quae novi non habuerunt*; Schutz. *quae novi non omnes habuerunt.* Sic certe promptior sententia. Ernest. nihil mutat. I. V. L. — Facr. *nulli habuerunt*, quod vix intelligas, nisi *novi* subaudias. Muret. et Lall. suppressa voce *habuerunt*, servant *quae novi*, i. e. scio. Gallicus interpres Lambinum sequitur. Non male. BOUIL.

(10) *Omnes publicanos.* In orat. pro Planc. cap. 9, flos equitum roman. ornamentum civitatis, firmamentum reip. publicanorum ordine contineri dicitur. Quantopere autem ordo hic M. Ciceroni faveret, apparet ex orat. pro Domo sua, ad Pont. c. 8. FACC.

(11) *Aliquot collegia.* Opificum societates, quarum vis quanta esset in civitate, habes ex Sigonio, de An-

conciliatos plurimos adolescentulos, quotidianam amicorum assiduitatem et frequentiam. Haec cura ut teneas commendando, et rogando, et omni ratione efficiendo, ut intelligant, et qui debent [12] tua causa, referendae gratiae; et qui volunt, obligandi tui tempus sibi aliud nullum fore. Etiam hoc multum videtur adiuvare posse novum hominem, hominum nobilium voluntas, et maxime consularium. Prodest, quorum in locum ac numerum pervenire velis, ab his ipsis illo loco ac numero dignum putari. Hi rogandi omnes sunt diligenter, et ad eos allegandum; [13] persuadendumque est iis, nos semper cum optimatibus [14] de re publica sensisse, minime populares fuisse; si quid loquuti populariter, id nos eo consilio fecisse, ut nobis Cn. Pompeium [15] adiungeremus, et eum, qui plurimum posset, aut amicum in nostra petitione haberemus, aut certe non adversarium. Praeterea adolescentes nobiles, elabora, ut habeas, vel ut teneas, studiosos tui quos habes: multum dignitatis afferent. Plurimos habes: perfice, ut sciant, quantum in his putes esse. Quod si adduxeris, ut ii, qui non nolunt, cupiant, plurimum proderunt. [16]

tiquitate iur. civ. Roman. lib. II, cap. 12. *F.*

(12) *Qui debent.* Qui debent, et qui volunt facere aliquid tibi gratum.

(13) *Allegandum.* Mittendi amici, qui rogent.

(14) *Cum optimatibus.* Locum hunc illustrabunt ipsius Marci verba in orat. pro Sext. cap. 45. Facc.

(15) *Pompeium* etc. His temporibus Pompeius popularis videri volebat, quamvis postea, causa nobilitatis suscepta, Caesarem revera popularem oppugnarit. Faverant autem Cicerones Pompeio, ut apparet ex oratione pro lege Manilia. Facc.

(16) *Proderunt.* Fortasse Quintus scripsit *proderit*, id est, hoc tibi plurimum proderit, si adduxeris cives ἀδιαφόρους, ut te potissimum consulem cupiant, tibique faveant. Facc.

II. Ac multum [1] etiam novitatem tuam adiuvat, quod eiusmodi nobiles tecum petunt, ut nemo sit, qui audeat dicere, plus illis nobilitatem, quam tibi virtutem prodesse oportere. Iam P. Galbam, [2] et L. Cassium, summo loco natos, quis est, qui petere consulatum putet? Vides igitur, amplissimis ex familiis homines, quod sine nervis sint, tibi pares non esse. At Antonius et Catilina [3] molesti sunt. Immo homini novo, [4] industrio, innocenti, diserto, gratioso apud eos, qui res iudicant, [5] optandi competitores: ambo a pueritia sicarii, ambo libidinosi, ambo egentes. Eorum alterius bona proscripta [6] vidimus, vocem denique audivimus iurantis, [7] se Romae iudicio aequo cum homine graeco certare non posse: et ex senatu eiectum [8] scimus. Optima vero censorum existimatione in praetura competitorem habuimus, amico Sabidio [9] et Panthera,

(1) *Ac multum.* Tertia ratio, quae adiuvat novitatem tuam, est, quod habes competitores contemnendos. Fuere autem sex, P. Sulpicius Galba, L. Sergius Catilina, C. Antonius, L. Cassius Longinus, Q. Cornificius, et C. Licinius Sacerdos. Bouil.

(2) *Iam P. Galbam.* Muretus et Lambinus legere malunt *nam*. Placeret et nobis, sed *iam* eodem fere sensu locum habere potest. Bouil.

(3) *Ant. et Catilina.* Vterque nobilis propter maiorum imagines, Catilina vero etiam patricius. Facc.

(4) Claud. Puteanus maluit *navo*. Probabiliter. *B.*

(5) *Apud eos, qui res iudicant.* Ita loqnnotur Latini, quoties non singulos iudices, sed totum ordinem significant. Facc.

(6) *Bona proscripta.* Antonii bona publice vendita, ut satisfieret creditoribus. Facc.

(7) *Iurantis.* Antonius accusatus a Graecis, quos in Achaia spoliaverat, et damnatus iudicio repetundarum, tribunos appellavit, iuratus ex formula, se aequo iure uti non posse, sibi vim fieri opibus adversariorum. De re hac, et de bonis Antonii proscriptis, vide fragmenta orationis in C. Antonium et L. Catilinam apud Asconium. Facc.

(8) *Eiectum.* A censoribus, quod socios diripuisset, et iudicium recusasset. Facc.

(9) *Amico Sabidio.* Vsus est amicis vilissimis, qui suo nomine suffragiorum custodes essent, rogatores, diribitores. Fere autem munia haec viri

quum, ad tabulam [10] quos poneret, non habebat. Quo tamen in magistratu amicam, quam palam domi haberet, de machinis emit. [11] In petitione autem consulatus caupones [12] omnes compilare [13] per turpissimam legationem maluit, quam adesse, et populo romano supplicare. Alter vero, [14] dii boni! quo splendore est? primum nobilitate eadem: num maiore? [15] non; sed virtute: [16] quamobrem, quod inanius, umbram [17] suam metuit: hic ne leges quidem, natus in patris egestate, educatus in sororis stupris, corroboratus in caede civium; cuius primus ad rempublicam aditus in equitibus romanis occidendis fuit. Nam illis, quos meminimus, [18] Gallis, [19] qui tum Titiniorum, ac Nanniorum, ac Tanusiorum [20] capita demebant,

nobilissimi obibant pro merito et dignitate eius, de cuius re agebatur. M. Cicero post Reditum in Sen. c. 11: *Quando tantam frequentiam in campo, tantum splendorem Italiae totius ordinumque omnium; quando illa dignitate rogatores, diribitores, custodesque vidistis?* Facc.

(10) *Ad tabulam.* In qua suffragiorum numerus et ratio inibatur. Facc.

(11) *De machinis emit.* De catasta, ubi servi vendebantur. Machinae istiusmodi mentio est ap. Persium Sat. VI; apud Tibull. lib. II, Eleg. 3; apud Martialem pluribus locis. Facc.

(12) Al. *cauponas.*

(13) *Caupones omnes compilare.* Antonius petitionis tempore legationem liberam obibat, compilando cauponas, a quibus omnia sibi tamquam legato pop. rom. suppeditari iubebat. Facc.

(14) *Alter vero.* Catilina.

(15) Mendosus locus.

(16) *Virtute.* Totum hunc locum Puteanus ita legendum putabat: *Alter vero, dii boni, quo splendore est? Primum nobilitate eadem. Num maiore virtute? Non; sed audacia. Quamobrem? quod Antonius umbram suam metuit; hic ne leges quidem, natus in patris egestate, educatus in sororis stupris,* etc. Bouh.

(17) *Vmbram suam.* Proverbium ad nimium timorem significandum. Bouh.

(18) *Meminimus.* Acciderat enim ante annos fere viginti. *B.*

(19) *Gallis.* Sulla usus est militibus gallis ad obtruncandos cives. *B.*

(20) Puteanus et Palermus conj. *Tantasiorum.* Sane Asconius inter eos, qui a Catilina occisi sunt, *L. Tantasium* ponit. Pro *Nanniorum* Manutius malebat *Nanneiorum.* Bouh.

Sulla unum Catilinam praefecerat; in quibus ille hominem optimum Q. Caecilium, sororis suae virum, equitem romanum, nullarum partium, [21] quum semper natura, tum etiam aetate iam quietum, suis manibus occidit.

III. Quid ego nunc dicam, petere eum consulatum, qui hominem carissimum [1] populo romano, M. Marium, [2] inspectante populo romano, vitibus [3] per totam urbem ceciderit? ad bustum [4] egerit? ibi omni cruciatu vivum lacerarit? stanti collum [5] gladio sua dextera secuerit, quum sinistra capillum eius a vertice teneret? caput sua manu tulerit, quum inter digitos eius rivi sanguinis fluerent? qui postea cum histrionibus et cum gladiatoribus ita vixit, [6] ut alteros libidinis, alteros facinoris adiutores haberet? qui nullum in locum tam sanctum ac tam religiosum accessit, in quo non, etsi in aliis culpa non esset, tamen ex sua nequitia dedecoris suspicionem [7] relinqueret? qui ex curia Curios et Annios, [8] ab atriis Sapalas et Carvi-

(21) *Nullarum partium*. Non Marianarum, quibus parci nolebat Sulla. Itaque privato odio et crudelitate Caecilium occidit. Bouil.

(1) *Hom. carissimum*. Nemo fuit carior multitudini, ut est de Offic. lib. III, cap. 20. Ad locum hunc totum illustrandum mirifice valet, quod scribit Seneca, lib. III de Ira, c. 18. Bouil.

(2) Al. *Gratidianum*.

(3) Minus bene olim edd. nonnullae *virgis*. B.

(4) *Ad bustum*. Val. Max. IX, 2. Bouil.

(5) Gronovio placebat: *omni cruciatu lacerarit, vivo etiam collum*, etc. Bouil.

(6) Ernestius malebat *vixerit*, et postea *accesserit. . . habeat. . . compararit*. Bouil.

(7) *Ded. suspicionem*. Fabia virgo Vestalis ob nequitiam Catilinae in incesti suspicionem inciderat. Causam dixit, et absoluta est. Facc.

(8) *Curios et Annios*. Senatores probrosos qui postea cum Catilina coniurarunt, ut est in Sallustii Catilinaria. Curium autem censores probri causa moverant, ut et ibid. c. 24. Facc.

lios,[9] ex equestri ordine Pompilios et Vettios sibi amicissimos comparavit? qui tantum habet audaciae, tantum nequitiae, tantum denique in libidine artis et efficacitatis, ut prope in parentum gremiis praetextatos[10] liberos constuprarit? Quid ego nunc tibi de Africa,[11] quid de testium dictis[12] scribam? nota sunt: et ea tu saepius legito. Sed tamen hoc mihi non praetermittendum videtur, quod primum ex eo iudicio tam egens[13] discessit, quam quidam iudices eius ante illud iudicium fuerunt; deinde tam invidiosus, ut aliud[14] in eum iudicium quotidie flagitetur. Hic se sic habet, ut magis timeat, etiam si quierit, quam ut contemnat,[15] si quid commoverit. Quanto melior tibi fortuna petitionis data est, quam nuper homini novo C. Coelio? Ille cum duobus hominibus ita nobilissimis[16] petebat, ut tamen in iis omnia pluris essent, quam ipsa nobilitas: summa ingenia, summus pudor, plurima beneficia, summa ratio ac diligentia petendi. Tamen eorum alterum Coelius, etiam quum multo esset inferior

(9) *Sapalas et Carvilios.* Praecones amicos sibi sumpserat ab atriis auctionariis, et quidem egentes ac vitiosos; cuiusmodi erant fere omnes, qui praeconium exercebant. Facc.

(10) *Praetextatos.* Impuberes, qui nondum sumpserant togam puram. Facc.

(11) *De Africa.* Africam quum praetor Catilina avare crudeliterque administrasset, repetundarum est accusatus, et corruptis iudicibus absolutus. Boeil.

(12) *Testium dictis.* Quae dicta quum exstarent, poterant a Marco legi; ut intelligeret quinam esset Catilina, quamvis fuisset absolutus. Facc.

(13) *Tam egens.* Quia excussus et exhaustus ab iudicibus, quos corruperat. Facc.

(14) *Aliud.* Desiderabant homines, ut accusaretur corrupti iudicii. *F.*

(15) *Vt contemnat.* Contemnat periculum, si aut largitionibus, aut aliis artibus quippiam commoverit. Facc.

(16) *Ita nobilissimis.* Particula *ita* hoc loco valet *eatenus*, quemadmodum est in cap. seq. *ita summum*, B.

genere, superior[17] nulla re paene, superavit. Quare si facies ea, quae tibi natura et studia, quibus semper usus es, largiuntur, quae temporis tui ratio desiderat, quae potes, quae debes; non erit difficile certamen cum iis competitoribus, qui nequaquam sunt tam genere insignes, quam vitiis nobiles. Quis enim reperiri potest tam improbus civis, qui velit uno suffragio[18] duas in rempublicam sicas destringere?

IV. Quoniam, quae subsidia novitatis haberes, et habere posses, exposui; nunc de magnitudine petitionis dicendum videtur. Consulatum petis, quo honore nemo est, quin te dignum arbitretur; sed multi, qui invideant. Petis enim homo ex equestri loco summum locum civitatis; atque ita summum,[1] ut forti viro, diserto, innocenti, multo ille idem honos plus amplitudinis, quam ceteris afferat. Noli putare eos, qui sunt eo honore usi, non videre, tu quum idem sis adeptus, quid dignitatis habiturus sis. Eos vero, qui consularibus familiis nati locum maiorum consequuti non sunt, suspicor tibi, nisi qui admodum te amant, invidere. Etiam novos homines praetorios existimo, nisi qui tuo beneficio vincti sunt, nolle abs te se honore superari. Iam in populo quam multi invidi sint, quam multi consuetudine horum annorum[2] ab

(17) Alii, *superior nulla re, paene superavit*. B.

(18) *Vno suffragio*. Malim legere *suo suffragio*; vel *uno tempore suffragio suo*. Ita in fragmentis orationis in Tog. cand. *Duas uno tempore conantur in remp. sicas distringere*. Recte *uno tempore* dici potest, *uno suffragio* non potest. Attamen nihil ex contextu mutare ausus sum. Facc.

(1) *Ita summum*. Eatenus summum, ut tamen pro dignitate hominis possit amplior videri. Facc.

(2) *Quam multi consuetudine horum annorum*. Quibus annis nobilitatis partes, duce Sulla, praevalebant adversus Marium, hominem novum,

hominibus novis alienati, venire tibi in mentem certo scio. Esse etiam nonnullos tibi iratos ex iis causis quas egisti, necesse est. Iam illud tute circumspicito, quod ad Cn. Pompeii gloriam augendam tanto studio te dedisti, num quos tibi putes ob eam causam esse amicos. Quamobrem quum et summum locum civitatis petas, et videas esse studia, quae tibi adversentur; adhibeas necesse est omnem rationem, et curam, et laborem, et diligentiam.

V. Et petitio magistratuum divisa est in duarum rationum diligentiam: quarum altera in amicorum studiis, altera in populari voluntate ponenda est. Amicorum studia beneficiis, et officiis, et vetustate,[1] et facilitate, ac iucunditate naturae parta esse oportet. Sed hoc nomen amicorum in petitione latius patet, quam in cetera vita. Quisquis est enim, qui ostendat aliquid in te voluntatis, qui colat, qui domum ventitet, is in amicorum numero est habendus. Sed tamen qui sunt amici ex causa honestiore, cognationis, aut affinitatis, aut sodalitatis, aut alicuius necessitudinis, his carum et iucundum esse, maxime prodest. Deinde ut quisque est intimus, et maxime domesticus, ut is amet, et quam amplissimum esse te cupiat, valde elaborandum est: tum ut tribules, ut vicini, ut clientes, ut denique liberti, postremo etiam servi tui;[2] nam fere omnis sermo ad forensem famam a domesticis emanat auctoribus. Denique instituendi sunt cuiusque generis amici: ad speciem, homines illustres honore ac no-

et totam illam Marianam factionem. *F.*

(1) *Vetustate.* Longo et familiari usu. *F.*

(2) *Etiam servi.* Hoc non pertinet ad suffragandi studium, sed ad famam nominis. FACC.

mine; qui etiam si suffragandi studia non navant,[3] tamen afferunt petitori aliquid dignitatis: ad ius obtinendum,[4] magistratus; ex quibus maxime consules, deinde tribuni plebis: ad conficiendas centurias,[5] homines excellenti gratia. Qui abs te tribum[6] aut centuriam, aut aliquod beneficium, aut habeant, aut, ut habeant, sperent; eos prorsus magnopere et compara, et confirma. Nam per hos annos homines ambitiosi vehementer omni studio atque opere laborarunt, ut possent a tribulibus suis ea, quae peterent, impetrare. Hos tu homines, quibuscumque rationibus, ut ex animo atque ex illa summa voluntate tui studiosi sint, elaborato. Quod si satis grati homines essent, haec omnia tibi parata esse debebant, sicut parata esse confido: nam hoc biennio quatuor sodalitates civium ad ambitionem gratiosissimorum tibi obligasti, M. Fundanii, Q. Galli, C. Cornelii, C. Orcinini.[7] Horum in causis

(3) *Non navant.* Dedignantur ea facere, quae suffragatores faciunt. *F.*

(4) *Ad ius obtinendum.* Amicitia magistratuum iuvat, ne quid fraudis fiat: qua in re primum valent consules, qui praesunt comitiis, deinde tribuni pl. qui possunt intercedere. Facc.

(5) *Ad confic. centurias*) *Conficere centurias* est centuriarum favorem et suffragia conciliare: quem modum dicandi adhibuit Marcus quoque in lib. II ad Fam. Epist. 16. Facc.

(6) *Qui tribuent centuriam.* Totum hunc locum valde contaminatum et obscurum alii aliter leguot. Ego io primo membro retinui quod est apud Manutium et in aliis vulgatis editionibus, Tribuent autem Marco centuriam homines gratiosi ad ambitionam, qui plurimum possunt apud suos tribules. Facc.

(7) *C. Orcinini.* Nihil superest de oratione qua C. Orcininum defendit Cicero, qui eo collega in praetura usus fuerat. Quamvis voces aliquot servaverint Boethius, Priscianus et Servius, non liquet omnino de qua re hac in causa ageretur. Caius autem Cornelius accusatus erat quod in tribunatu ius intercessionis fregarat. Quamvia multi eum urguerint, Cicerone causam agente absolutus est. Orationes geminae, quas hac in occasione habuit, vulgo pro operibus perfectissimis habebantur. Q. Gallus ambitus accusabatur, et qui eum impugnabat Callidius, contendebat

ad te deferundis quidnam eorum sodales tibi receperint et confirmarint, scio: nam interfui. Quare hoc tibi faciendum est, ut hoc tempore ab iis, quod debent, exigas, saepe commonendo, rogando, confirmando, curando, ut intelligant, nullum se umquam aliud tempus habituros referendae gratiae. Profecto homines et spe reliquorum tuorum officiorum, etiam recentibus beneficiis, ad studium navandum excitabuntur. Et omnino quoniam eo genere amicitiarum petitio tua maxime munita est, quod causarum defensionibus adeptus es; fac ut plane iis omnibus, quos devinctos tenes, descriptum ac dispositum suum cuique munus sit. Et quemadmodum nemini illorum molestus nulla in re umquam fuisti; sic cura, ut intelligant, omnia te, quae ab illis tibi deberi putaris, ad hoc tempus reservasse.

VI. Sed quoniam tribus rebus homines maxime ad benivolentiam, atque ad haec suffragandi studia ducuntur, beneficio, spe, adiunctione animi, vel voluntate; animadvertendum est, quemadmodum cuique horum generi sit inserviendum. Minimis beneficiis homines adducuntur, ut satis causae putent esse ad studium suffragationis: nedum ii, quibus saluti fuisti, quos tu habes plurimos, non intelligant, si hoc tuo tempore tibi non satisfecerint, se probatos nemini umquam fore. Quod quum ita sit, tamen rogandi sunt, atque etiam in hanc opinionem adducendi, ut qui nobis adhuc obligati fuerint, iis vicissim nos obligari posse videamur. Qui autem spe [1] tenentur, quod genus

se ab eo veneno paene oppressum fuisse. Paucissima autem orationum Ciceronis fragmenta supersunt; scimus autem Gallium omni culpa liberatum fuisse. FACC.

(1) *Qui autem spe.* Examinato *bene-*

hominum multo etiam est diligentius atque officiosius, iis fac ut propositum ac paratum auxilium tuum esse videatur; denique ut spectatorem te suorum officiorum esse intelligant diligentem; ut videre te plane atque animadvertere, quantum a quoque proficiscatur, appareat. Tertium illud genus est studiorum voluntarium,[2] quod agendis gratiis, accommodandis[3] sermonibus ad eas rationes, propter quas quisque studiosus esse tui videbitur, significanda erga illos pari voluntate, adducenda amicitia in spem familiaritatis et consuetudinis confirmari oportebit. Atque in iis omnibus generibus iudicato et perpendito, quantum quisque possit; ut scias, et quemadmodum cuique inservias, et quid a quoque exspectes, et postules. Sunt enim quidam homines in suis *vicinitatibus*[4] et municipiis gratiosi; sunt diligentes et copiosi; qui etiam si antea non studuerunt huic gratiae, tamen ex tempore elaborare eius causa, cui debent aut volunt, facile possunt. His hominum generibus sic inserviendum est, ut ipsi intelligant, te videre, quid a quoque exspectes; sentire, quid accipias; meminisse, quid

ficio, ad *spem* descendit; quod secundo loco proposuit. Facc. — *Propositum*. Ernesto in mentem venerat legere *promptum*; sed ipse post damnavit emendationem suam. Bothe.

(2) *Voluntarium*. Eorum qui nihil acceperunt, nihilque exspectant, ideoque nec beneficio, nec spe moventur. Facc.

(3) *Accommodandis sermonibus*. Quibus quisque delectatur et capitur, quibus quisque movetur ad suffragandum. Facc.

(4) *In suis civitatibus*. Qui conati sunt reponere *vicinitatibus* pro *civitatibus*, inanem laborem susceperunt. Ita loquutus est Marcus quoque in orat. pro Mur. cap. 23: *Homines in suis civitatibus et municipiis gratiosi*. Quo in loco Manutius *civitates* dici putat colonias et praefecturas. Revera *civitates* dicuntur coetus quilibet iure sociati, ut est in Somnio Scipionis, cap. 3. Hac significatione Caesar, Bell. Gall. lib. I, cap. 12: *Omnis civitas Helvetiae in quatuor pagos divisa est*. Facc.

acceperis. Sunt autem alii, qui aut nihil possunt, aut etiam odio sunt tribulibus suis; nec habent tantum animi, aut facultatis, ut enitantur ex tempore. [5] Hos internoscas videto; ne, spe in aliquo maiore posita, praesidii parum comparetur.

VII. Et quamquam partis et fundatis amicitiis fretum ac munitum esse oportet, tamen in ipsa petitione amicitiae permultae ac perutiles comparantur. Nam in ceteris molestiis habet hoc tamen petitio commodi, ut possis honeste, quod in cetera vita non queas, quoscumque velis, adiungere ad amicitiam; quibuscum si alio tempore agas, ut te utantur, absurde facere videare; in petitione autem nisi id agas, et cum multis, et diligenter, nullus petitor esse videare. Ego autem tibi hoc confirmo, esse neminem (nisi aliqua necessitudine competitorum alicui tuorum sit adiunctus), a quo non facile, si contenderis, impetrare possis, ut suo beneficio promereatur, se ut ames, et sibi ut debeas: modo ut intelligat, te magni aestimare, ex animo agere, bene se ponere, [1] fore ex eo non brevem et suffragatoriam, sed firmam et perpetuam amicitiam. Nemo erit, mihi crede, in quo modo aliquid virtutis sit, qui hoc tempus sibi oblatum amicitiae tecum constituendae praetermittat: praesertim quum tibi hoc casus afferat, ut ii tecum petant, quorum amicitia aut contemnenda, aut fugienda sit; et qui hoc, quod ego te hortor, non modo [non] assequi, sed ne incipere quidem possint. Nam quid incipiat Antonius homines adiungere, atque invitare ad amici-

(5) *Aut facultatis, ut enitantur ex tempore.* Ex tempore fiant gratiosi. Facc.

(1) *Bene se ponere.* Bene se collocare beneficium suum. Facc.

tiam, quos per se suo nomine [2] appellare non possit? Mihi quidem stultius nihil videtur, quam existimare eum studiosum tui, quem non noris. Eximiam quamdam gloriam, et dignitatem, ac rerum gestarum magnitudinem esse oportet in eo, quem homines ignoti, nullis suffragantibus meritis, honore afficiant. Vt quidem homo iners, sine officio, sine ingenio, cum infamia, nullis amicis [3] septus, hominem plurimorum studio, atque omnium bona existimatione munitum praecurrat, sine magna culpa negligentiae fieri non potest.

VIII. Quamobrem, omnes centurias multis et variis amicitiis, cura, ut confirmatas habeas; et primum, id, quod ante oculos est, senatores, equitesque romanos, ceterorum ordinum navos homines et gratiosos complectere. Multi homines urbani [1] industrii, multi libertini [2] in foro gratiosi navique versantur, quos per te, quos per communes amicos poteris [3] sumere. Cura, ut tui cupidi sint; elaborato, appetito, [4] allegato, [5]

(2) *Per se suo nomine.* Quum cives non nosset, non poterat ipse per se sine opera nomenclatoris prensare. Idcirco petitionis tempore liberam legationem obiit, ut est in cap. 11. Bovil.

(3) *Nullis amicis.* Vulgo additur *septus.* Sed vox haec addita fortasse est ab aliquo interprete; quemadmodum et vox *meritis* post *suffragantibus.* Vtraque abest a Mss. Facc.

(1) *Vrbani.* Ex tribubus urbanis. His tribuit industriam, non opes et gratiam. Nam Q. Fabius censor, ut scribit Livius, lib. IX, c. 46: *simul concordiae causa, simul ne humillimorum in manu essent comitia, omnem forensem turbam excretam in quatuor tribus coniecit, urbanasque eas appellavit.* Facc.

(2) *Libertini.* Libertini omnes hoc tempore in tribubus urbanis censebantur: quamvis saepe de iis movendis, et in rusticas quoque distribuendis actum esset. Facc.

(3) *Poteris sumere.* Cod. Pal. et edit. Victor. *Poteris summa*; unde Grut. legendum coniiciebat: *poteris. Summa; cura ut tui.* Gronov. *poteris summe curare.* Neutrum vulgato praeferendum. Bovil.

(4) *Appetito.* Ipse per te roga.

summo beneficio te affici ostendito. Deinde habeto rationem urbis totius, collegiorum omnium, pagorum, [6] vicinitatum. Ex iis principes ad amicitiam tuam si adiunxeris, per eos reliquam multitudinem facile tenebis. Postea totam Italiam fac ut in animo ac memoria tributim descriptam comprehensamque habeas: ne quod municipium, coloniam, praefecturam, locum denique Italiae ne quem esse patiare, in quo non habeas firmamenti, quod satis esse possit. Perquiras etiam et investiges homines ex omni regione, eosque cognoscas, appetas, confirmes; cures, ut suis vicinitatibus tibi petant, et tua causa quasi candidati sint. [7] Volent te amicum, si suam a te amicitiam expeti videbunt. Id ut intelligant, oratione, quae ad [8] eam rationem pertinet, abunde consequere. Homines municipales, ac rustici, si nomine nobis noti sunt, in amicitia se esse arbitrantur. Si vero etiam praesidii se aliquid sibi constituere putant, non amittunt occasionem promerendi. Hos ceteri, et maxime tui competitores ne norunt quidem: tu et nosti, et facile cognosces; sine quo amicitia esse non potest. Neque id tamen satis est, tametsi magnum est, si non consequatur spes utilitatis atque amicitiae, ne nomenclator solum, sed amicus etiam bonus esse videare. Ita quum et hos ipsos, propter suam ambitionem, qui apud tribules suos plurimum gratia possunt, tui studiosos

(5) *Allegato.* Submitte alios ad rogandum. *F.*

(6) *Pagorum, vicinitatum.* Significat vicos ceterasque domorum vicinitates, quae circa urbem erant, et in tribubus urbanis numerabantur. Bouh.

(7) *Candidati sint.* Tuo nomine petant. Nam petentes magistratum, candida toga utebantur. Facc.

(8) *Quae ad eam rationem*, etc. Quae ostendat, te eorum amicitiam expetere. Facc.

in centuriis habebis, et ceteros qui apud aliquam partem tribulium propter municipii, aut civitatis, aut collegii rationem valent, cupidos tui constitueris, in optima spe esse debebis. Iam equitum centuriae [9] multo facilius mihi diligentia posse teneri videntur. Primum cognoscendi sunt equites; pauci enim sunt: deinde adipiscendi; multo enim facilius illa adolescentulorum [10] aetas ad amicitiam adiungitur. Deinde habebis tecum ex iuventute optimum quemque, et studiosissimum humanitatis. Tum autem quod equester ordo tuus est, sequentur illi auctoritatem ordinis, si abs te adhibebitur ea diligentia, ut non ordinis solum voluntate, sed etiam singulorum amicitiis eas centurias confirmatas habeas. Iam studia adolescentulorum in suffragando, [11] in obeundo, in nuntiando, in assectando mirifice et magna, et honesta sunt.

IX. Et quoniam assectationis mentio facta est, id quoque curandum est, ut quotidiana cuiusque generis, et ordinis, et aetatis utare frequentia. Nam ex ea ipsa copia coniectura fieri poterit, quantum sis in ipso campo virium ac facultatis habiturus. Huius autem rei tres partes sunt: una salutatorum, [1] quum domum veniunt; altera deductorum; [2] tertia assectatorum. [3]

(9) *Equitum centuriae.* Erant decem et octo, quae in prima classe censebantur. In classe hac erant praeterea centuriae LXXX eorum, qui centum millia aeris haberent; et duae fabrum, si Livio credimus. FACC.

(10) *Facilius illa adolescentulorum.* Adipiscendi equites, atque inter hos primum adolescentes, quia facilius amant. FACC.

(11) *In suffragando.* Id est, rogando tempore petitionis, adeundo et nuntiando quae velit. FACC.

(1) *Salutatorum.* Qui mane salutatum veniunt. Martialis, lib. IV, epigr. 7: *Prima salutantes atque altera continet hora.* FACC.

(2) *Deductorum.* Qui ad forum comitantes deducunt, et domum reducunt. FACC.

(3) *Assectatorum.* Qui perpetuo sectantur, nec umquam ab officio disce-

In salutatoribus, qui magis vulgares sunt, et hac consuetudine, quae nunc est, plures veniunt, hoc efficiendum est, ut hoc ipsum minimum officium eorum tibi gratissimum esse videatur. Qui domum tuam venient, iis significato, te animadvertere,[4] et eorum amicis, qui illis renuntient, ostendito, saepe ipsis dicito. Sic homines saepe, quum obeunt plures competitores, et vident unum esse aliquem, qui haec officia maxime animadvertat, ei se dedunt, deserunt ceteros, minutatim ex communibus proprii, ex fucosis firmi suffragatores evadunt. Iam illud teneto diligenter, si eum, qui tibi promiserit, fucum (ut dicitur) facere[5] audieris, aut senseris; ut te id audisse, aut scire dissimules: si quis tibi se purgare volet, quod suspectum esse arbitretur, affirmes te de illius voluntate numquam dubitasse, nec debere dubitare. Is enim, qui se non putat satisfacere, amicus esse nullo modo potest. Scire autem oportet, quo quisque animo sit, ut et quantum cuique confidas, constituere possis. Iam deductorum officium, quo maius est, quam salutatorum, hoc gratius tibi esse significato atque ostendito, et quoad eius fieri poterit, certis temporibus descendito.[6] Magnam affert opinionem, magnam dignitatem, quotidiana in deducendo frequentia. Tertia est ex hoc genere assidua assectatorum copia. In ea quos

dunt. Hoc nomine appellantur qui medicos, qui oratores, aliosve artifices, non officii modo, sed etiam doctrinae causa totos dies frequentant et comitantur. Plinius lib. II, ep. 14: *Assectabar Domitium Afrum, quum* etc. Facc.

(4) *Te animadvertere.* Interdum enim turba haec solum nomenclatorem salutabat; interdum etiam prorsus excludebatur, quod tardior fuisset ad officia. Facc.

(5) *Facere audieris,* etc. Olim editi libri interponunt *velle*, sed contra optimos Mss. Boeil.

(6) *Descendito.* Ad forum.

voluntarios habebis, cura, ut intelligant, te sibi in perpetuum summo beneficio obligari. Qui autem tibi debent, ab iis plane hoc munus exige, qui per aetatem ac negotium poterunt, ipsi tecum ut assidui sint: qui ipsi sectari non poterunt, necessarios suos in hoc munere constituant. Valde ego te volo, et ad rem pertinere arbitror semper cum multitudine esse. Praeterea magnam affert laudem et summam dignitatem, si ii tecum erunt, qui a te defensi, et qui per te servati, ac iudiciis liberati sunt. Haec tu plane ab iis postulato, ut quoniam nulla [7] impensa per te alii rem, alii honestatem, alii salutem ac fortunas omnes obtinuerunt, nec aliud ullum tempus futurum sit, ubi tibi referre gratiam possint, hoc te officio remunerent.

X. Et quoniam in amicorum studiis haec omnis ratio versatur; qui locus in hoc genere cavendus sit, praetermittendum non videtur. Fraudis atque insidiarum, et perfidiae plena sunt omnia. Non est huius temporis [1] perpetua illa de hoc genere disputatio, quibus rebus benivolus et simulator diiudicari possit: tantum est huius temporis admonere. Summa tua virtus eosdem homines et simulare tibi se esse amicos, et invidere coëgit. Quamobrem Επιχαρμεῖον [2] illud teneto, «nervos atque artus esse sapientiae, non temere credere». Et quum tuorum amicorum studia constitueris, tum

(7) *Nulla impensa.* Apparet in hoc loco, Ciceronem causas civium suorum gratis egisse. Ita in qualibet rep. qui honores spectat, non solet operam suam illis vendere, quorum suffragiis aliquando uti velit. Facc.

(1) *Huius temporis.* Grutero suspectum. Bouil.

(2) Επιχαρμεῖον. Sententia haec Epicharmi comici refertur etiam a Marco fratre, lib. I ad Att. Epist. 19. Facc.

etiam obtrectatorum atque adversariorum rationes et genera cognoscito. Haec tria sunt: unum ex iis, quos laesisti; alterum, qui sine causa non amant; tertium, qui competitorum valde amici sunt. Quos laesisti, quum contra eos pro amico diceres, his te plane purgato; necessitudines [3] commemorato; in spem adducito, te in eorum rebus, si se in amicitiam contulerint, pari studio atque officio futurum; *spondeto*. [4] Qui sine causa non amant, eos aut beneficio, aut spe, [5] aut significando tua erga illos studia futura, delinito, dans operam, ut de illa animi pravitate deducas. Quorum voluntas erit abs te propter competitorum amicitias alienior, his quoque eadem inservi oratione, qua superioribus; et si probare poteris, te in eos ipsos competitores tuos benivolo esse animo ostendito.

XI. Quoniam de amicitiis constituendis satis dictum est, dicendum de illa altera parte petitionis, quae in populari ratione versatur. Ea desiderat nomenclationem, blanditiam, assiduitatem, benignitatem, rumorem, spem in republica. [1] Primum id, quod facis, ut homines noris, significa, [2] ut appareat; et auge, ut quotidie melius fiat. Nihil mihi tam populare, neque tam gratum videtur. Deinde id, quod natura non habes, induc

(3) *Necessitudines.* Quibus coactus fuisti pro amico dicere contra eos. Hinc enim idonea purgatio est. Facc.

(4) *Spondeto* melius forte abest a libris Puteani, Turnebi, et Palatino. Schutz. tamen nimis leviter delet. Botil.

(5) *Aut beneficio, aut spe.* Aut statim beneficium confer, aut in spem beneficii adducito. Facc.

(1) *Spem in rep.* Ut sit spes de te in republica. Hanc spem ut excitarent, aliquando in concione ad populum, vel in senatu, se aliquid pro rep. facturos, profitebantur candidati. Facc.

(2) *Significa.* Hanc in rem scribit Donatus ad Terentii Adelph. act. V, sc. 6, moris esse inferiores proprio nomine appellare, si blandiri velis. Botil.

in animum, ita simulandum esse, ut natura facere videare.[3] Nam comitas[4] tibi non deest ea, quae bono ac suavi homine digna est. Sed opus est magnopere blanditia; quae etiam si vitiosa est et turpis in cetera vita, tamen in petitione est necessaria. Tunc enim quum deteriorem aliquem assentando facit, improba est; quum amiciorem, non tam vituperanda. Petitori vero necessaria est, cuius et frons, et vultus, et sermo ad eorum, quoscumque convenerit, sensum et voluntatem commutandus est.[5] Iam assiduitatis nullum est praeceptum; verbumque ipsum docet, quae res sit. Prodest quidem vehementer, nusquam deesse:[6] sed tamen hic fructus est assiduitatis, non solum esse Romae atque in foro, sed assidue petere, saepe eosdem appellare; non[7] committere, ut quisquam possit dicere, quod eius sit, consequi possis, si abs te non sit rogatum, et valde ac diligenter rogatum. Benignitas autem late patet: et est in re familiari; quae quamquam ad multitudinem pervenire non potest, tamen ab amicis laudatur, et multitudini grata est. Est in conviviis; quae facito et abs te, et ab amicis tuis concelebrentur, et passim, et tributim.[8] Est etiam in opera; quam pervulga et communica: curaque, ut aditus ad

(3) Hic videntur interponenda esse ea, quae supra, cap. 4, alieno loco leguntur: *Quamquam plurimum natura valet, tamen videtur in paucorum mensium negotio posse simulatio naturam vincere.* Et sic iam Puleano visum. SCHVTZ.

(4) *Comitas tibi non deest.* Comitas virtutis administra est, blanditia vitii. Comitate amicus, blanditia adulator cernitur. BOUH.

(5) Duo Mss. addont *et accommodandus*. Forsan recte, Gruteri quidem sententia. BOUH.

(6) *Deesse.* Iidem codd. *discedere.*

(7) *Non.* Male Ern., auctore Palermo, delevit *non.* Meodosus tamen locus. BOUH.

(8) *Tributim.* Per tribus, ut ex siogulis tribubus aliqui capiaotor, et beoignitatis fama late vagetur. BOUH.

te diurni nocturnique pateant, neque foribus solum aedium tuarum, sed etiam vultu ac fronte, quae est animi ianua. Quae si significant, voluntatem abditam esse ac retrusam, parvi refert patere ostium. Homines enim non modo promitti sibi, praesertim quae a candidato petant, sed etiam large atque honorifice promitti volunt. Quare hoc quidem facile praeceptum est, ut, quod acturus sis, id significes te studiose ac libenter esse facturum. Illud difficilius, et magis ad tempus, quam ad naturam accommodatum tuam: quod facere non possis,[9] ut id haud iniucunde neges. Quorum alterum est boni viri, alterum boni petitoris.

XII. Nam quum id petitur, quod honeste, aut sine detrimento nostro promittere non possumus (quo modo, si qui roget, ut contra amicum aliquem causam recipiamus), belle negandum est, ut ostendas necessitudinem, demonstres, quam moleste feras, aliis te id rebus exsarturum[1] esse persuadeas. Audivi hoc dicere quemdam de quibusdam oratoribus, ad quos causam suam detulisset, gratiorem sibi orationem fuisse eius, qui negasset, quam illius, qui recepisset. Sic homines fronte et oratione magis, quam ipso beneficio reque capiuntur. Verum hoc probabile est: illud alterum subdurum tibi homini Platonico[2] suadere; sed tamen tempori tuo consulam. Quibus enim te propter aliquod officium necessitudinis affuturum ne-

(9) Sic Lallem. quae lectio minus intricata videtur, quam fere omnes vulgatae. Ernest. nimis obsequitur audaciae Lambini legentis, *ut id aut iucunde promittas, aut ingenue neges*. I. V. L.

(1) *Exsarturum*. Id est, compensaturum. Vulgo legitur *exacturum*, quod vix sustineri potest. Boun.

(2) *Platonico*. Est ab editione Victorii. Sic et multi Mss. Al. male, *plane perito*. Boun.

garis, tamen ii possunt abs te placati, aequique discedere: quibus autem idcirco negaris, quod te impeditum[3] esse dixeris aut amicorum negotiis, aut gravioribus causis, ante susceptis; inimici discedunt: omnesque hoc animo sunt, ut sibi te mentiri malint, quam negare. C. Cotta, in ambitione artifex, dicere solebat, se operam suam, quoad non contra officium rogaretur, polliceri solere omnibus; impertire iis, apud quos optime poni arbitraretur: ideo se nemini negare, quod saepe accideret, ut is, cui pollicitus esset, non uteretur; saepe, ut ipse magis esset vacuus, quam putasset; neque posse domum[4] eius compleri, qui tantummodo reciperet, quantum videret se obire posse; casu fieri, ut agantur ea, quae non putaris; illa, quae credideris in manibus esse, ut aliqua de causa non agantur: deinde esse extremum, ut irascatur is, cui mendacium dixeris. Id, si promittas, et incertum est, et in diem, èt in paucioribus. Sin autem id[5] neges, et certe[6] abalienes, et statim, et plures: plures enim multo sunt, qui rogant, ut uti liceat opera alterius, quam qui utantur. Quare satius est, ex iis aliquos aliquando tibi in foro irasci, quam omnes continuo domi: praesertim quum multo magis irascantur ei, qui neget, quam ei, quem videant iusta causa impeditum; ut facere, quod promisit, cupiat, si ullo modo possit. Ac ne videar aberrasse a distributione mea, qui haec in hac populari parte petitionis disputem;

(3) *Te impeditum*. Hoc vero dicere non debes, sed large polliceri: quamvis tibi homini Platonico non probetur. Boun.

(4) *Domum compleri*. Multitudine eorum, qui egent oratoris opera. *B.*

(5) *Id*. Puleanus delet *id*. Recte, ut videtur.

(6) Schutz. rescripsit *certo*. Quod probarem, si liber esset M. Tullii, *B.*

hoc sequor: haec omnia non tam ad amicorum studia, quam ad popularem famam pertinere. Etsi enim inest aliquid ductum ex illo genere, benigne respondere, studiose inservire negotiis ac periculis amicorum; tamen hoc loco ea dico, quibus multitudinem capere possis; ut de nocte domus compleatur; ut multi spe tui praesidii teneantur; ut amiciores abs te discedant, quam accesserint; ut quam plurimorum aures optimo sermone compleantur.

XIII. Sequitur, ut de rumore dicendum sit; cui maxime serviendum est. Sed quae dicta sunt omni superiori oratione, eadem ad celebrandum rumorem valent: dicendi laus, studia publicanorum et equestris ordinis, hominum nobilium voluntas, adolescentulorum frequentia; eorum, qui abs te defensi sunt, assiduitas; ex municipiis multitudo eorum, quos tua causa venisse appareat; bene ut homines [1] nosse, comiter appellare, assidue ac diligenter petere, benignum ac liberalem esse, loquantur et existiment; domus ut multa nocte compleatur, omnium generum frequentia adsit, satisfiat oratione omnibus, re operaque multis; perficiatur id, quod fieri potest labore, et arte, ac diligentia, non ut ad populum ab iis omnibus fama perveniat, sed ut in his studiis populus ipse versetur. Iam urbanam [2] illam multitudinem, et eorum studia, qui conciones tenent, [3] quae ade-

(1) *Bene ut homines nosse*. Faciolatus legit *bene omnes loqui et existimare*, et his verbis suam confirmat opinionem: Alii aliter verba haec mutare conati sunt. Ego addidi vocem *omnes*. Nam bene omnes loqui et existimare pertinet ad illum, quem dixerat *optimum sermonem*. Nisi forte omnia prorsus tollenda sunt. Bouh.

(2) *Vrbanam*. Plebis urbanae studia commemorat, ne ullam civitatis partem omittat. Bouh.

(3) *Qui conciones tenent*. Qui in concionibus sunt assidui. Bouh.

ptus es[4] in Pompeio ornando, Manilii causa recipienda, Cornelio defendendo, excitanda [5] nobis sunt, quae adhuc habuit nemo, quin idem splendorem [6] omnium, voluntatesque haberet. Efficiendum etiam illud, ut sciant omnes, Cn. Pompeii summam erga te esse voluntatem, et vehementer ad illius rationes, te id assequi, quod petis, pertinere. Postremo tota petitio, cura, ut pompae plena sit, ut illustris, ut splendida, ut popularis, ut habeat summam speciem ac dignitatem; ut etiam, si quid possit, in competitoribus [7] tuis exsistat aut sceleris, aut libidinis, aut largitionis accommodata ad eorum mores infamia. Atque etiam in hac petitione maxime videndum est, ut spes reipublicae [8] bona de te sit, et honesta opinio. Nec tamen in petendo respublica capessenda [9] est, neque in senatu, neque in concione: sed haec tibi sunt retinenda; ut senatus te existimet ex eo, quod ita vixeris, defensorem auctoritatis suae fore; equites romani, et viri boni, et locupletes, ex vita acta te studiosum otii ac rerum tranquillarum; multitudo, ex eo dumtaxat, quod oratione in concione ac iudi-

(4) *Quae adeptus es*. Aiunt critici deesse *quae* in manuscriptis. Quod si ita est, verbum *adeptus* regit *urbanam multitudinem*. Bouil.

(5) *Excitanda nobis sunt*. Si retinere placet in superiore membro *quae adeptus* etc. haec sit constructio: *urbanam illam multitudinem, et studia excitanda sunt*. Antiptosis est non temere imitanda. Facc.

(6) Ern. conj. *favorem*.

(7) Recte sic Palermus. Vulgo *ut etiam si quid possit nec competitoribus*. Gulielmius coniiciebat *si cui possit e competitoribus*. Bouil.

(8) *Spes reip*. Postremum quod proposuit, illud est, ut resp. de te bene sibi polliceatur. Ob hanc unam spem, quae de Ciceronis virtute erat in republica, consulatum obtinuit, ut scribit Plutarchus in eius vita. Bouil.

(9) *Resp. capessenda*. Non est commovenda respublica, propositis rebus novis ad conciliandam sibi plebem, vel nobilitatem. Bouil.

cio popularis fuisti, te a suis commodis alienum non futurum.

XIV. Haec mihi veniebant in mentem de duabus illis commonitionibus matutinis, quas tibi [1] quotidie ad forum descendenti meditandum esse dixeramus: Novus sum; consulatum peto.

Tertium restat: Roma est; civitas ex nationum conventu constituta; in qua multae insidiae, multa fallacia, multa in omni genere vitia versantur; multorum arrogantia, multorum contumacia, multorum malivolentia, multorum superbia, multorum odium ac molestia perferenda est. Video esse magni consilii atque artis, in tot hominum cuiusque modi vitiis tantisque versantem vitare offensionem, vitare [2] fabulam, vitare insidias; esse unum hominem accommodatum ad tantam morum, ac sermonum, ac voluntatum varietatem. Quare etiam atque etiam perge tenere istam viam, quam instituisti. [3] Excelle dicendo. Hoc et tenentur Romae homines, et alliciuntur, et ab impediendo ac laedendo repelluntur. Et quoniam in hoc vel maxime vitiosa est civitas, quod, largitione interposita, virtutis ac dignitatis oblivisci solet; in hoc fac ut te bene noris, id est, ut intelligas, eum esse te, qui iudicii [4] ac periculi metum maximum com-

(1) *Quas tibi quotidie*. Id est, quas meditandum. Librarii quidam non intelligentes hunc construendi modum, tametsi latinum et regularem, mutarunt *quas* in *quod*, al. in *quo*. F.

(2) *Vitare fabulam*. Ne in fabulam venias. Ovidius, Amor. lib. III, el. 41 *Fabula, nec sentis, tota iactaris in urbe*. Boun.

(3) Forsan non deterius foret *institisti*. Haec Gruterus. Ernest. admisit. Frustra; nam *tenere* hic quoque intelligendum. Boun.

(4) *Iudicii ac periculi metum maximum*, etc. Nam poterat Marcus Cicero competitores suos de ambitu accusare, si per eorum largitiones repulsam tulisset. Boun.

petitoribus afferre possis. Fac, ut se abs te custodiri atque observari sciant: quum diligentiam tuam, quum auctoritatem, vimque dicendi, tum profecto equestris ordinis erga te studium [5] pertimescant. Atque haec ita te volo illis proponere, non, ut videare iam accusationem meditari, [6] sed ut hoc terrore facilius hoc ipsum, quod agis, consequare. Et plane sic contende omnibus nervis ac facultatibus, ut adipiscamur, quod petimus. Video, nulla esse comitia tam inquinata largitione, quibus non gratis aliquae centuriae renuntient suos, maxime necessarios. [7] Quare si advigilamus pro rei dignitate; et si nostros ad summum studium benivolos excitamus; et si hominibus gratiosis studiosisque [8] nostri suum cuique munus describimus; [9] et si competitoribus iudicia proponimus; sequestribus [10] metum iniicimus; divisores ratione aliqua coërcemus: perfici potest, ut largitio aut nulla fiat, aut nihil valeat.

Haec sunt, quae putavi non melius scire me, quam te, sed facilius his tuis occupationibus colligere unum in locum posse, et ad te perscripta mittere. Quae tamen etsi ita scripta sunt, ut non ad omnes, qui honores petent, sed ad te proprie, et ad hanc tuam

(5) *Studium.* Recte Palermus exponit *diligentiam* in observando, *auctoritatem, vim dicendi* in accusando, *studium equestris ordinis* in iudicando.

(6) Opportune laudat Palermus locum ex orat. pro Murena, cap. 21, *simulatque candidatus accusationem meditari visus est, honorem videtur desperasse.*

(7) Palermus e Mss. affert lectionem *suos sibi maxime necessarios.*

(8) Sic verba ordinanda esse recte monuit Palermus. Olim perverso ordine *studiosis gratiosisque nostri.*

(9) Cod. Pal. *distribuimus.*

(10) *Sequestribus*) *Sequestres* appellabantur ii, apud quos pecunia largiendo destinata deponebatur; *divisores*, qui eam dividebant.

petitionem valeant; tamen tu, si quid mutandum esse videbitur, aut omnino tollendum, aut si quid erit praeteritum, velim hoc mihi dicas. Volo enim hoc [11] commentariolum petitionis haberi omni ratione perfectum.

(11) Codd. nonnulli, Palermo teste, addunt *mihi*.

M. T. CICERONIS

FRAGMENTA

EX LIBRIS PHILOSOPHICIS

FRAGMENTA

EX

LIBRIS PHILOSOPHICIS

OECONOMICORVM

EX XENOPHONTE

Lib. I.

Homo ex eo numero hominum, qui apud nos hoc nomine dignantur. *Prisc. lib.* 8.

Maritale coniugium, [1] sic comparatum est natura, ut non solum iucundissima, verum etiam utilissima vitae societas iniretur, et ne genus humanum temporis longinquitate occideret. Propter hoc mas cum femina est coniunctus. Deinde ut ex hac eadem societate mortalibus adiutoria senectutis, nec minus propugnacula praepararentur: tum etiam, quum victus et cultus humanus non, uti feris, in propatulo, ac silvestribus locis, sed domi sub tecto accurandus esset, necessarium fuit, alterutrum foris sub dio esse, qui labore et industria compararet; intus, qui tectis reconderet, atque custodiret; siquidem vel rusticari, vel navigare, vel etiam alio genere negotiari necesse erat, ut aliquas facultates acquireremus. Quum

(1) *Maritale coniugium.* Ex Xenophontis Oeconomico cap. VII, §. 18, sqq.

vero paratae res sub tectum essent congestae, alium esse oportuit, qui et illatas custodiret, et cetera conficeret opera, quae domi deberent administrari. Nam et fruges, et cetera alimenta terrestria indigebant tecto: et ovium ceterarumque pecudum foetus atque fructus clauso custodienda erant, nec minus reliqua utensilia, quibus aut alitur hominum genus, aut etiam excolitur. Quare quum et operam et diligentiam ea, quae proposuimus, desiderarent, nec exigua cura foris acquirerentur, quae domi custodiri oporteret; iure, ut dixi, a natura comparata est opera mulieris ad domesticam diligentiam, viri autem ad exercitationem forensem et extraneam. Itaque viro calores et frigora perpetienda, tum etiam itinera, et labores pacis ac belli, id est rusticationis et militarium stipendiorum, distribuit: mulieri deinceps, quod omnibus his rebus fecerat inhabilem, domestica negotia curanda tradidit. Et quoniam hunc sexum custodiae et diligentiae assignaverat, idcirco timidiorem reddidit, quam virilem. Nam metus plurimum confert ad diligentiam custodiendi. Quod autem necesse erat foris et in aperto victum quaerentibus nonnumquam iniuriam propulsare, idcirco virum, quam mulierem, fecit audaciorem. Quia vero partis opibus aeque fuit opus memoria et diligentia, non minorem feminae, quam viro, earum rerum tribuit possessionem. Tum etiam, quod simplex natura non omnes res commodas amplecti volebat, idcirco alterum alterius indigere voluit: quoniam, quod alteri deest, praesto plerumque est alteri. *Colum. lib.* 12, *cap.* 1.

Nam vetus est proverbium, paupertatem certissi-

mam esse, [2] quum alicuius indigeas, uti eo non posse, quia ignoretur, ubi proiectum iaceat, quod desideretur. Itaque in re familiari laboriosior est negligentia, quam diligentia. Quis enim dubitet, nihil esse pulchrius in omni ratione vitae, dispositione atque ordine? quod etiam ludicris spectaculis licet saepe cognoscere. Nam ubi chorus canentium, non certis modis atque numeris praeeuntis magistri consensit, dissonum quiddam ac tumultuosum audientibus canere videtur. At ubi certis numeris ac pedibus, velut facta conspiratione, consensit atque concinuit; ex eiusmodi vocum concordia, non solum ipsis canentibus, amicum quiddam et dulce resonat, verum etiam spectantes audientesque laetissima voluptate permulcentur. *Colum, lib.* 12, *c.* 2.

Quid igitur, pro deum immortalium, primum eam docebas? quaeso. [3] *Donat. in Ter.*

Praeparatis idoneis locis, [4] instrumentum et supellectilem distribuere coepimus, ac primum ea secrevimus, quibus ad res divinas uti solemus; postea mundum muliebrem, qui ad dies festos comparatur; deinde virilem; item dierum sollemnium ornatum, nec minus calceamenta utrique sexui convenientia; tum iam seorsum arma ac tela seponebantur, et in altera parte instrumenta, quibus ad lanificia utuntur; post quae ad cibum conficiendum vasa (ut assolent) constituebantur; inde, quae ad lavationem, quae

(2) *Nam vetus est proverbium paupertatem certissimam esse.* Xenoph. Oecon. c. VIII.

(3) *Quid igitur ...primum eam docebas quaeso.* Xenoph. ibid. c. VII, §. 9: πρὸς θεῶν ...τί πρῶτον διδάσκειν ἤρχου αὐτὴν διηγοῦ μοι.

(4) *Praeparatis idoneis locis.* Xenoph. ibid. c. IX, §. 6 sqq.

ad exornationem, quae ad mensam quotidianam atque epulationem pertinerent, exponebantur. Postea ex iis, quibus quotidie utimur, quod menstruum esset, seposuimus; quod annuum quoque in duas partes divisimus. Nam sic minus fallit, qui exitus futurus sit. Haec postquam omnia secrevimus, tum suo quaeque loco disposuimus: deinde quibus quotidie servuli utuntur, quae ad lanificia, quae ad cibaria coquenda et conficienda pertinent, haec ipsa iis, qui uti solent, tradidimus, et ubi ea ponerent, demonstravimus, et ut salva essent, praecepimus. Quibus autem ad dies festos, et ad hospitum adventum utimur, haec promo tradidimus, et loca singula demonstravimus, et cuique sua annumeravimus, atque annumerata ipsi exscripsimus, eumque admonuimus, ut quodcumque opus esset, sciret, unde daret: et meminisset atque adnotaret, quid, et quando et cui dedisset, et quum recepisset, ut quidque suo loco reponeret. *Colum.*

Lib. II.

Vtrumne, Ischomache, [5] inquam, si res familiaris desiderasset, mercari villicum tamquam fabrum, an ipse instituere consuevisti? Ego vero ipse instituo. Etenim qui me absente in meum locum substituitur, et vicarius meae diligentiae succedit, is ea, quae ego, scire debet. *Colum. lib.* 2, *cap.* 1.

(5) *Vtrumne, Ischomache, inquam.* Xenoph. Oecon. c. XII, §. 3: πότερα δὲ, ἐγὼ ἔφην, ὦ Ἰσχόμαχε, ὅταν δεηθῇς ἐπιτρόπου etc.

Lib. III.

Nullo modo facilius [6] arbitror posse neque herbas arescere, et interfici, neque terram ab sole percoqui. *Nonius* Interfici.

Quum vero affecta iam prope aetate, [7] uvas a sole mitescere tempus est. *Quinct. l.* 12, *c.* 4. *Nonius* Profligare.

Qui neque serit vitem, [8] neque quae sata est, diligenter colit, oleum, ficus, poma non habet. *Macr. lib.* 3, *cap.* 10.

Apes in alvearium concesserant. [9] *Charis. lib.* 1.

Quum ad Cyrum minorem regem Persarum, praestantem ingenio, atque imperii gloria, Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset Sardis. *Cicero de Senectute.* — *Et reliqua, quae peti possunt ex cap.* 17 *eiusdem libri; quae omnia ab Grutero hic repetita sunt, et quidem aliter quaedam, quam illic edidit.*

Scrobes. [10] *Servius in II. Georg.* 288.

(6) *Nullo modo facilius.* Xenoph. Oec. c. XVI, §. 14: οἶδα μὲν οὖν ἀκριβῶς, ὅτι οὐδαμῶς ἂν μᾶλλον ἡ μὲν ὕλη ἐπιπολάζοι καὶ αὐαίνοιτο ὑπὸ τοῦ καύματος, ἡ δὲ γῆ ὀπτῷτο ὑπὸ τοῦ ἡλίου, ἢ εἴ τις αὐτὴν ἐν μέσῳ τῷ θέρει καὶ ἐν μέσῃ τῇ ἡμέρᾳ κινοίη τῷ ζεύγει.

(7) *Quum vero affecta iam aetate.* Xenophon. ibid. c. XIX, §. 19: ὅταν δὲ καιρὸς ᾖ ὑπὸ τοῦ ἡλίου ἤδη γλυκαίνεσθαι τὰς σταφυλάς.

(8) *Qui neque serit vitem.* Hic expungendum est pronomen *qui*. Macrobius enim ait: *Cicero Oeconomicorum libro tertio: Neque serit vitem, neque quae sata est, diligenter colit, oleum, ficos, poma non habet.* Apud Xenophontem XX, 4, sic legitur: οὐδ' οἶνον ἔχει ἀνήρ· οὐ γὰρ ἐπιμελεῖται ὡς φυτεύσῃ ἀμπέλους, οὐδὲ αἱ οὖσαι ὅπως φέρωσιν αὐτῷ οὐδὲ ἔλαιον οὐδὲ σῦκα ἔχει ἀνήρ. etc.

(9) *Apes in alvearium concesserant.* Victorius V. L. XXIII, 3, malebat legi *congesserant*. Apud Xenophontem Oecon. XVII, 14, est: ὥσπερ οἱ κηφῆνες διαρπάζουσιν ἄχρηστοι ὄντες τῶν μελισσῶν, ἃ ἂν ἐκεῖναι ἐργασάμεναι ... καταθῶνται.

(10) *Scrobes.* Servius ad Virgil.

M. T. C. PROTAGORAS EX PLATONE.

Quid tu? unde tandem appares, [1] o Socrate? an id quidem dubium non est, quin ab Alcibiade? *Prisc. lib.* 6.

Nunc a vobis, [2] Protagora et Socrate, postulo, concedatis alter alteri, et inter vos de huiusmodi rebus controversemini, non concertetis. *Prisc. lib.* 8.

Quae igitur potest esse [3] indignitas voluptatis ad molestiam, nisi in magnitudine aut longitudine alterius utrius posita? *Prisc. lib.* 6.

Confirmandi genera compluria. *Donatus in Phormione.*

EX M. T. CICERONIS DE REPVBLICA LIBRIS. [1]

M. T. CICERONIS DE IVRE CIVILI. [2]

...Aliquo excellente ac nobile viro. *Charisius p.* 111.

Georg. II, 288, *Scrobes*, inquit, *sunt masculini generis. Nam Cicero in Oeconomicis sic dicit.* Non addit autem quid Cicero dixerit, unde verba Ciceronis apud Servium librariorum culpa videntur excidisse. Ceterum graeca verba βόθρος et βόθυνος apud Xenophontem occurrunt Oecon. XIX, 7, 3.

(1) *Quid tu? unde tandem appares.* Est initium Protagorae apud Platonem: Πόθεν, ὦ Σώκρατες, φαίνῃ etc.

(2) *Nunc a vobis.* Plat. Protag. p. 357, b. ed. Steph. ἀξιῶ ὑμᾶς συγχωρεῖν, καὶ ἀλλήλοις περὶ τῶν λόγων ἀμφισβητεῖν μέν, ἐρίζειν δὲ μή.

(3) *Quae igitur potest esse.* Plat. Protag. p. 356. a. ed. Steph. καὶ τίς ἄλλη ἀναξία ἡδονῇ πρὸς λύπην ἐστίν, ἀλλ' ἢ ὑπερβολὴ ἀλλήλων ἢ ἔλλειψις.

(1) Omnia quae ex his libris supersunt in tomo XIV exhibuimus. *Typ.*

(2) *De iure civili.* M. Cicero, iam tum toga pura accepta, iuri civili dedit operam sub Q. Scaevola P. F. Testatur Plutarchus, testatur ipse etiam initio libri de Amicitia, et lib. I de Legibus, in persona Attici: *A primo tempore aetatis*, inquit, *iuri studere te memini, quum ipse etiam ad Scaevolam ventitarem: neque mihi*

Nec vero scientia [3] iuris maioribus suis Q. Aelius Tubero defuit, doctrina etiam superfuit. *Aul. Gell.* I, 22.

M. T. C. DE AVGVRIIS. [1]

Oscen. Oscinis. *Charisius*, p. 112.

umquam visus es ita ad dicendum te dedisse, ut ius civile contemneres. Certe in Bruto sic scribit: *Ego iuris civilis studia multum operae dabam Q. Scaevolae P. F. qui quamquam nemini se ad docendum dabat, tamen consulentibus respondendo studiosos audiendi docebat.* Ibidem autem paullo superius tantum se iuris civilis, quantum oratori sat esset, edidicisse asseverat. Vnde dictum illud videri potest: *si mihi homini vehementer occupato stomachum moveritis, triduo me iurisconsultum profitebor.* Quod quum ita sit, mirum videri non debet, si lib. I de Orat. cogitasse se scribit ius omne civile in genera digerere, deinde eorum generum quasi membra quaedam dispertiri, tum propriam cuiusque vim definitione declarare. Hoc autem est ius civile in artem redigere. Immo mirum videri non debet, si id etiam, quod cogitarat, hoc libro quantum licuit praestiterit. Gell. enim, lib. I, c. 22, fragmentum ex hoc libro decerpens, Ciceronem citat in libro, qui inscriptus est, ut ille ait, de iure civili in artem redigendo. Patr.

(3) *Nec vero scientia.* Relatum ex Gell. lib. I, c. 22, ubi declarat vim verbi superesse. *M.*, inquit, *Cicero in libro, qui inscriptus est de iure civili in artem redigendo, verba haec posuit: Nec vero scientia, etc. in quo loco* (inquit Gellius) superfuit *significare videtur supra fuit et praestitit, superavitque maiores suos doctrina sua superfluenti, tum et nimis abundanti.* Patr.

(1) *De auguriis.* Cicero non nisi post exsilium augur erat factus, de quo sic scribit XV Fam. in epistola ad Catonem: *Si quisquam fuit umquam remotus et natura, et magis etiam ratione atque doctrina ab inani laude et sermonibus vulgi, ego profecto is sum, testis est,* etc. *Idem post iniuriam acceptam, quam tu reipubl. calamitatem semper appellas, meam non modo calamitatem, sed etiam gloriam, studui quam ornatissima S. P. Q. R. de me iudicia intercedere. Itaque et augur postea fieri volui, quod ante neglexeram, et eum honorem, qui a senatu tribui rebus bellicis solet, neglectum a me olim, nunc mihi expetendum puto,* etc. De quo ipso suo auguratu ita etiam lib. VI Epistolarum ad familiares meminit: *Qua re quando et augures et astrologi solent, ego quoque augur publicus ex meis superioribus praedictis,* etc. et in Philippic. II: *Quo tempore me augurem a toto collegio expetitum, Cn. Pompeius et Q. Hortensius nominaverunt, tu nec sol-*

Avi incerta. *Id. p.* 98.

vendo eras, etc.; et in praefatione Bruti, mortem deflens Hortensii: *Qua in cogitatione*, inquit, *et cooptatum me ab eo in collegium recordabar, et inauguratum ab eodem*; Philippica autem XIII, de Cn. Pompeii filio: *In primum auguratus locum ego eum* (*ut quod a patre accepi, filio reddam*) *mea nominatione cooptabo*. Eo igitur potissimum tempore scripsisse videtur de auguriis: nam ante ne inspicere se quidem illorum libros profitetur in orat. pro Domo: *Ea si tantum nosse in iure augurum, quae una cum populo didicit, quum saepe responsa essent in concionibus*. Postea autem augur factus quum esset, ita a Q. fratre in lib. I de Divin. compellatur: *Auspicia vero vestra quam constant?* inquit: *quae quidem nunc a romanis auguribus ignoranter* (*bona hoc tua venia dixerim*) *a Cilicibus, Pamphiliis, Pisidis, Lyciis tenentur*. Et statim post, idem Quintus Appium bonum augurem collegam ipsius vocat, et lituum, id est, incurvum et leniter a summo inflexum bacillum, quod est, ut ibidem ait, clarissimum insigna auguratus, ipsius esse dicit. Unde et aliquanto post, quum dixisset magos in Persis augurari, et divinare congregatos in fano, colloquendi inter se causa, addit: *quod vos etiam*, inquit, *nonis facere quondam solebatis*. Quo pertinet illud quoque ex lib. II de Div. ubi M. ipse commentaria augurum nominaturus esset: *Itaque*, inquit, *in nostris commentariis scriptum habemus, Iove tonante, fulgurante, comitia populi habere nefas*. Et cetera, quae non multo negotio alibi poterunt reperiri. Quod autem librum hunc istum de auguriis quem prae manibus habemus, attinet, recte narrat Sigonius, commotum libris Appii Ciceronem idem sibi quoque argumentum tractandum desumpsisse. Eos enim profecto Appii libros vidisse ss Atticus et dissensionem inter ipsum Appium et Marcellum optimos augures observasse de ipsorum disciplina testatur apud Ciceronem ipsum de Legibus II. Qui locus universus magnopere etiam huc pertinet, et nisi obvius esset, a me sane adscriberetur. Ex eorum autem, ut puto, librorum primo haec adfert Festus Pompeius: *Sollistimum Appius Pulcher*, inquit, *in auguratus disciplina lib. I ait esse tripudium, quod avi excidit, ex eo quod illa fert*. Pata.

HORTENSII

ARGVMENTVM

Quos libros de Rep. et de Legibus Cicero scripsit, eos fere stante rep. quum et ipse inter principes civitatis numeraretur, composuit: inde vero civili tumultu otio perturbato, quum non solum Italia, sed universus etiam terrarum orbis funesto ac misero arderet bello, neque post bellum ipse, ut Pompeianarum partium fautor, tuto esse in urbe posset, diu a scribendo vacavit. Vbi vero Caesaris victoris permissu victus in urbem rediit, quum a forensium defensionum laboribus aliquando esset liberatus, animum ad philosophiae studia, quae adolescens coluerat, neque postea umquam intermiserat, ita retulit, ut, quae a graecis summis auctoribus memoriae prodita fuerant, ea latinis literis, quod maxime desiderari videbatur, illustranda susceperit; quod ipse quum aliis in locis, tum maxime in prima Tusculana et in secunda de Officiis est testatus: in Tusculana quidem in hunc modum: «Philosophia iacuit usque ad hanc aetatem, nec ullum habuit lumen literarum latinarum: quae illustranda et excitanda nobis est, ut, si occupati profuimus aliquid civibus nostris, prosimus etiam, si possimus, otiosi». In libro autem de Officiis ita: «Ego, quam diu resp. per eos regebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam: quum autem dominatu unius omnia tenerentur; neque esset usquam consilio atque auctoritati locus; socios denique tuendae reip. summos viros amisissem; nec me angoribus dedi, quibus essem confectus, nisi his restitissem; nec rursum indignis homine docto voluptatibus. Atque utinam resp. stetisset, quo coeperat, statu, nec in homines non tam commutandarum rerum, quam evertendarum cupidos incidisset: primum enim, ut stante rep. facere solebamus, in agendo plus, quam in scribendo, operae poneremus; quum autem resp. in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illae scilicet literae conticuerunt, forenses et senatoriae; nihil autem agere quum animus non posset, in iis studiis ab initio versatus aetatis, existimavi honestissime molestias deponi posse, si me ad philosophiam retulissem;

cui quum multum adolescens discendi causa temporis tribuissem, postea quam honoribus inservire coepi, meque totum reip. tradidi, tantum erat philosophiae loci, quantum superfuerat amicorum et reip. temporis; id autem omne consumebatur in legendo: scribendi otium non erat. Maximis igitur in malis hoc tamen boni assequuti videmur, ut ea literis mandaremus, quae nec satis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima». Hoc igitur ille consilio adductus, antequam aliquid e philosophia ederet, librum scripsit, in quo, ut ait Marcianus, philosophandumne esset, quaesivit; et quum philosophiam ipsam quam maximis et quam verissimis potuit laudibus illustravit, tum ad eius studium romanam iuventutem vehementissime inflammavit. Hunc autem librum Hortensium inscripsit: nimirum, quod in ea disputatione primas partes vituperandae philosophia et laudandae eloquentiae Q. Hortensio, viro consulari, atque oratori summo, concesserit. Hoc autem ipse demonstrat lib. II de Divinatione, quum ait: «Cohortati sumus, ut maxime potuimus, ad philosophiae studium in eo libro, qui est inscriptus Hortensius»: et in tertià Tusculana: «De universa philosophia, quantopere et expetenda et colenda esset, satis, ut arbitror, dictum est in Hortensio»: et in primo de Finibus: «Quamquam philosophiae quidem vituperatoribus satis responsum est eo libro, quo a nobis philosophia defensa et collaudata est, quum esset accusata et vituperata ab Hortensio: qui liber quum et tibi probatus videretur, et iis, quos ego posse indicare arbitrarer; plura suscepi, veritus ne movere hominum studia viderer, retinere non posse». Lactantius etiam, lib. III, cap. 6, idem confirmat, quum ait: «Ciceronis Hortensius, contra philosophiam disserens, circumvenitur arguta conclusione: qui quum diceret, philosophandum non esse, nihilo minus philosophari videbatur: quoniam philosophi est, quid in vita faciendum, vel non faciendum sit, disputare». Interfuisse porro huic sermoni Q. Catulum, L. Lucullum et M. ipsum Ciceronem invenio, dum vestigia antiquitatis studiosius persequor. Catulum autem et Ciceronem cum Hortensio contendisse opinor. Lucullus utram partem defenderit, pro certo affirmare non ausim. De Catulo certum est ex eo, quod scriptum est apud Lactantium, lib. VI, cap. 2: «Apud Ciceronem, inquit, Catulus in Hortensio philosophiam rebus omnibus praeferens, malle se dicit vel unum parvum de Officio libellum, quam longam orationem pro seditioso homine Cornelio». De Cicerone illud est indicio, quod est in Academicorum libro eo, qui Lucullus inscribitur; in quo

Lucullus ad Ciceronem conversus ait: «Tu ne cum tantis laudibus philosophiam extuleris, Hortensiumque nostrum dissentientem commoveris»: et illud in fragmentis Hortensii: «Quid tu, inquam, soles, quum rationem ab dispensatore accipis». Etenim, quum dixit *inquam*, suam personam indicavit: item illa: «Omnesque ad id tempus, quod erat dictum, postridie venissemus». De Lucullo vero illud etiam ex iisdem fragmentis ostendit: «Quare velim, mi Luculle, iubeas indicem tragicorum, ut sumam qui mihi desunt». Item: «Lucullo quidem gratus et iucundus noster adventus fuisse». Hunc autem librum pulcherrimum omnium et gravissimum fuisse, quum honestissimum rei ipsius argumentum, tum Veterum, qui illum legerunt, testimonia multa confirmant. D. quidem Augustinus in tantam eius admirationem adductus est, ut eius potissimum lectione se ad verae philosophiae, id est, Christianae contemplationem incensum esse saepe profiteatur. Nostra vero aetate Iacobus Sadoletus cardinalis, vir quum ipsa sacerdotii dignitate amplissimus, tum omnium literarum cognitione clarissimus, quum argumenti huius praestantiam animo agitaret, dedit operam, ut, quantum in se fuit, eo tractando Hortensii Ciceroniani desiderium aequiore animo perferremus; scripsit enim libros duos, unum, in quo philosophiae studium accusavit; alterum, in quo defendit: quorum utrumque tanta cum ingenii ac iudicii laude, tanta demum verborum ac sententiarum copia est assequutus, ut, acriusne ab eo reprehensa, an ornatius laudata philosophia sit, haud facile iudicare possis. Cuius libri non idcirco feci mentionem, ut Sadoleti laudes egregias obscuro hoc in loco attingerem; quas ne iusto quidem volumine complecti pro dignitate omnes possem; sed ut iis, qui Hortensii argumentum quale fuerit, illustrius cognoscere cupiunt, unde expressam eius similitudinem peterent, demonstrarem; cuius et nos civis optimi vestigia praeclarissima hoc tempore persequuti conemur, ut quam verissime ac quam planissime possumus, singulis fragmentis considerandis, germanam huius libri sententiam ostendamus. SIGON.

M. T. C. HORTENSIVS, SIVE DE PHILOSOPHIA.

. . . Et Paullum Marcelli [1] occupavisse. *Nonius*, IV, 328.

Quod quum [2] uterque nostrum annuisset, omnesque ad id tempus, quod erat dictum, postero die venissemus. *Id.* V, 65.

. . . Lucullo quidem noster adventus et gratus et iucundus fuisse. [3] *Fronto*, *p.* 380.

Hic primum Catulus delectatur ipso loco. *Id. p.* 374.

Nam quum [4] omnis solertia admiranda est, tum ea, quae efficit, ut inanima quae sunt, vivere et spirare videantur. *Nonius*, II, 452.

(1) *Et Paullum Marcelli.* Vt ceteris libris, sic etiam huic verisimile est Ciceronem procemium praefixisse: in quo si, quid ego sentiam, aperiendum est, Hortensium ab eo laudatum esse opinor: quo modo etiam Catulum et Lucullum in iis libris ornatos esse invenio, quos eorum nomine Catulum et Lucullum, ut hunc Hortensii Hortensium appellavit, quod in iis primae disputationis partes Catulo et Lucullo essent tributae. Quoniam autem, inquit, Paullum Marcelli occupavisse, id est, ut exponit Nonius, invenisse, Paullum Marcelli consulis collegam interpretor. Quare quoniam Q. Hortensius, ut idem scribit in Bruto, L. Paullo et C. Marcello coss. obiit, Hortensium his consulibus paullo ante quam ex hac vita decederet, haec disseruisse dicemus: quo modo Scipionem etiam, et Catonem alterum de republ., alterum de senectute paucis ante mortem diebusne, an mensibus disputantes induxit. SIGON.

(2) *Quod quum uterque nostrum annuisset.* Haec et sequentia ex dialogi praeparatione videntur esse, in quibus, ut inter se illi convenerint, planum facit. SIGON.

(3) *Iucundus fuisse.* Subaudienda ibi vox est, *videtur* aut *visus est*. B.

(4) *Nam quum omnis solertia.* Duas quidem fuisse Hortensianae disputationis partes invenio, unam, in qua eloquentiae studium, in quo ipse excelluit, extulit; alteram, in qua philosophiam accusavit. Itaque hoc ab eo ad eloquentiae laudem dictum puto: cuius vim tantam esse ait, ut efficiat, ut, quae inanima sint, vivere et spirare videantur: quibus verbis virtutes illas dicendi expressit, quas ἐνάργειαν, et ἐνέργειαν graeci rhetores nominant: quarum altera fit, ut non intelligere, sed prope videre rem videamus: altera vero actio etiam

Praeter ceteras [5] nostra extulit civitas. *Id.* IV, 167.

Hunc Crassum, [6] qui lentus [7] (ut scitis) dicere solebat, ad imitationem quasi nostri generis contendisse. *Id.* IV, 281.

Vt ii, qui combibi purpuram volunt, sufficiunt prius lanam medicamentis quibusdam; sic literis, talibusque doctrinis ante excoli animos, et ad sapientiam concipiendam imbui, et praeparari decet. *Id.* IV, 405; XII, 13.

Vt enim segetes agricolae subigunt aratris multo ante, quam serant. [8] *Id.* IV, 439.

Quid enim aut Herodoto [9] dulcius, aut Thucydide

quaedam rerum inanimatarum exprimitur. Sigon.

(5) *Praeter ceteras.* Hoc de eloquentia dictum existimat Patricius. In quibusdam autem libris legitur *praeter caeteros.* Bouil.

(6) *Hunc Crassum.* Crassi exemplum, quem ait ad imitationem sui in dicendo contendisse, ad eumdem de eloquentia sermonem pertinet. M. autem Crassum, Cn. Pompeii Magni aemulum intelligit: quem idem in Bruto Q. Hortensii aequalem vocat. Quod autem hic ait, eum lente dicere solitum, convenit cum verbis eius, quae sunt in Bruto de ipso Crasso: *Animi magna, vocis parva contentio: omnia fere ut similiter, atque uno modo dicerentur.* Sigon.

(7) *Lentus.* Quidam *lentius.* Bouil.

(8) *Ante quam serant.* Sic Salogae Nonius. Patr.

(9) *Quid enim aut Herodoto.* Q. Hortensius quum de eloquentia diceret, non oratorum solum, sed etiam historicorum laudes, ut opinor, est persequutus: quas, ut video, variis graecorum historiae scriptorum ingeniis illustravit, Herodoti, Thucydidis, Philisti, Theopompi, et Theophrasti: de quorum oratione praeclarum sive Hortensii, sive Ciceronis iudicium exciderat, nisi haec sententia membris tribus, diversis in locis apud Nonium, prout testimonii usus postulavit, divulsa in unum corpus fuisset redacta. Vt autem in hoc loco de graecis scriptoribus Cicero iudicavit, sic in I de Legibus, de Latinis quum scripsit: *Nam post annales pontificum maximorum, si aut ad Fabium, aut ad Catonem, aut ad Pisonem, aut ad Fannium, aut ad Vennonium venias, quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quam isti omnes? Fannii autem aetate coniunctus Antipater paullo inflavit vehementius, habuitque vires agrestes ille quidem, atque horridas, sine nitore, ac palaestra, sed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius scriberent: ecce

gravius, aut Philisto brevius, aut Theopompo acrius, aut Theophrasto mitius inveniri potest? *Nonius* IV, 218, 17, 293.

Vnde autem facilius, quam ex annalium monumentis, aut res bellica, aut omnis reipublicae disciplina cognoscitur? unde ad agendum, aut dicendum copia depromi maior gravissimorum exemplorum, quasi incorruptorum testimoniorum, potest? *Id.* IV, 109, 218.

Perge, quaeso; [10] nec enim imperite exorsus es. *Id.* I, 138.

Magna etiam [11] animi contentio adhibenda est in explicando Aristotele, si legeris. *Id.* IV, 68.

...Se ad extremum pollicetur prolaturum: quae se ipsa comest. [12] Quod efficit dialecticorum ratio. *Id.* II, 98.

Quaero enim, non quibus intendam rebus animum, sed quibus relaxem et remittam. *Id.* IV, 398.

Quando philosophi [13] esse coeperunt? Thales, ut

autem successere huic bello Clodius, Asellio: nihil ad Coelium, sed potius ad antiquorum languorem, atque inscitiam: nam quid Macrum numerem? cuius loquacitas habet aliquid argutiarum ..... in orationibus autem multus et ineptus, ad summam impudentiam. (sic nunc legitur; olim *elatio summam impud.*) *Sisenna omnes nostros scriptores facile superavit.* Sigon.

(10) *Perge, quaeso.* Haec sunt vel Catuli, vel Ciceronis Hortensium ad interruptum sermonem repetendum hortantis. Sig.

(11) *Magna etiam animi contentio.* Hoc videtur Hortensii argumentum, homines a philosophiae studio avocantis; quod nimiam animi contentionem philosophorum explicatio desideraret, quippe quos incredibilis quaedam in dicendo obscuritas delectaret: se autem solere quaerere, quum a negotiis publicis discessisset, non ea, quibus intenderet animum, sed quibus relaxaret. Sig.

(12) *Se ipsa comest.* Alludit ad verbum illud quo Plautus utitur in Truculento II, 7, 36: *Ipsus se comest.* Subaudias necesse est ibi *artem eam*; vide de Or. II, 36. Bouh.

(13) *Quando philosophi.* Et hoc fuit argumentum Hortensii contra

opinor, primus. Recens haec quidem aetas. *Lactantius* III, 15.

Id enim est sapientis,[14] providere : ex quo sapientia est appellata, prudentia. *Augustinus*, *contra Academ.* III.

Epicurei plures [15] volunt esse caelos. *Servius ad Aen.* I, 335.

Itaque tunc Democriti manus urgebatur. Est enim non magna. *Nonius*, IV, 484.

Annum magnum esse voluerunt omnibus planetis in eumdem recurrentibus locum, quod fit post XII millia nongentos quinquaginta quatuor annos. *Servius ad Aen.* III, 284.

Beati certe [16] omnes esse volumus. *Augustin. de Trinit.* XII, 4.

philosophos, ut sit Laetantius lib. III, cap. 15: *Praeterea illud quoque,* inquit, *argumentum contra philosophiam valet plurimum, quo idem est usus Hortensius: ex quo posse intelligi philosophiam non esse sapientiam, quod principium, et origo eius appareat. Quando,* inquit, *philosophi esse coeperunt? Thales, ut opinor, primus.* Recte: hic enim primus e septem numeratur a Laertio. Sig.

(14) *Id enim est sapientis.* Haec verba ex ea disputatione interciderunt, in qua Hortensius sapientiam quaerebat, eamque se invenire negabat: siquidem lib. III contra Academicos ita scribit D. Augustinus: *Clamat Cicero, se ipsum magnum esse opinatorem, sed de sapiente se quaerere: quod si adhuc vos adolescentes ignotum habetis, certe in Hortensio legistis.* Sigon.

(15) *Epicurei plures.* Hoc eo pertinet, ut varietate et novitate opinionum, quas philosophi de rebus habuerunt, inanem ac ridiculam esse philosophiam doceat. Vt autem Epicurus infinitos mundos, atque intermundia innumerabilia esse censuerit, exstat apud Ciceronem in libris de Natura Deorum, et apud Laertium in Epicuro: Democriti autem opinio eadem est, atque Epicuri. Haec verba citat Servius in Comm. primi Aeneidos. Sigon.

(16) *Beati certi omnes esse volumus.* Tractum ex Augustino, de Trinitate lib. XIII, cap. 4. Sic enim ille disputans de eo, an omnes norint, et velint beate vivere: « Itane falsum erit, *inquit*, id quod nec ipsis academicis quum omnia dubia sunt, academicus ille Cicero dubitavit: qui quum vellet in Hortensio dialogo ab

. . . . Quantum inter se homines studiis,[17] moribus, et omni vitae ratione differant. *Nonius* IV, 131.

Huic contrarius Aristo Chius,[18] praefractus, ferreus, nihil bonum, nisi quod rectum et honestum est. *Id.* II, 664.

Ecce autem [19] non philosophi illi quidem, sed prompti tamen ad disputandum homines, omnes aiunt esse beatos, qui vivant, ut ipsi velint. Falsum id quidem. Velle enim, quod non deceat, id ipsum miserrimum est; nec tam miserum est, non adipisci, quod velis, quam adipisci velle, quod non oporteat. *Augustin. de Trinit.* XIII, 5.

Si Deus unus[20] est, quis beatus esse in solitudine queat? *Lactantius* I, 7.

aliqua re certa, de qua nullus ambigeret, sumere suae disputationis exordium, *Beati certe*, inquit, *omnes esse volumus*. Absit ut hoc falsum esse dicamus. Puto autem quum supra reprehendisset philosophiam, qua est de natura, nunc incipere convellere etiam eam, quae de moribus est.» PATR.

(17) *Studiis, moribus*. Quidam habent *studentes moribus*. Patricius legendum putat *dissidentes moribus*. B.

(18) *Aristo Chius*. Epicureis, ut puto, contrarium vocat Aristonem. Illi enim solam voluptatem in bonis posuerunt, hic in sola virtute: de quo sic scripsit Cicero in lib. V de Finib. *Hoc unum Aristo tenuit, praeter vitia atque virtutes negavit esse rem ullam aut fugiendam, aut expetendam*: et in primo de Legibus: *Aristo Chius dixit, solum bonum esse, quod honestum esset, malumque, quod turpe: ceteras res omnes plane pares, ac ne minimum quidem, utrum adessent, an abessent, interesse*. Vnde Laertius etiam prodidit, Aristonem, cuius ille vitam literis mandavit, censuisse, finem hominum esse, τὸ ἀδιαφόρως ἔχοντα ζῆν πρὸς τὰ μεταξὺ ἀρετῆς καὶ κακίας. SIGON.

(19) *Ecce autem*. Recte huius fragmenti auctor citatur Augustinus in libro de Vita beata, sed tamen, et ibi, et de Trinitate, lib. XIII, cap. 5, plenius multo fragmentum ipsum invenitur. Vtrobique enim exstat illud quod nos quoque addidimus: *falsum id quidem* usque ad extremum. PATR.

(20) *Si Deus unus*. Beatitudinem, quam philosophi in deo statuebant, ab eo removet, si solus sit. Lactant. lib. I, cap. 7: *Sed fortasse quaerat aliquis a nobis illud idem, quod apud Ciceronem quaerit Hortensius; si deus*

Praecipiunt hoc isti, [21] et facit nemo. *Nonius* IV, 369.

Quae est igitur philosophia, [22] Socrates? Nec dubito, quin, quaecumque sit, lautum victum et elegantem, magnifice, neque minus quam deceret, colere instituisset. *Id.* IV, 280.

Vidi in dolore podagrae [23] vel omnium maximum stoicorum Posidonium, nihilo ipsum, quam Nicoma-

unus est, quae esse beata solitudo queot. SICON.

(21) *Proecipiunt hoc isti.* Adnotanda est hoc loco Cornelii Nepotis sententia, quae et fragmentum hac nan mediocriter illustrat, et gustum etiam nobis praebet aliquem eius istius Cornelii, ad quem a Cicerone scriptarum epistalarum fragmenta fuerunt etiam superius explicata. Sie igitur is scribit ad Cieeronem, quod quidem conservatum exstat in Lactantio, libro ipsius III, cap. 15, divinarum institutionum. *Tantum abest*, inquit, *ut ego magistram esse putem vitae philosaphiam, beataeque vitoe perfectricem, ut nullis magis existimem apus esse magistris vivendi, quam plerisque qui in ea disputando versantur. Video enim magnom partem eorum, qui in schola de pudore et continentia praecipiant argutissime, eosdem in amnium libidinum cupiditatibus vivere.* Haec Nepas Ad eandem sententiam quad faciat, vide apud Senecam lib. III Epistol. initia. PATR.

(22) *Quae est igitur philosophia, Socrates? Nec dubito ete.* Philosophos, qui elegantius, quam philosophiae pudor postularet, viverent, reprehendit. SIGON.

(23) *Vidi in dolore podagrae.* Vidisse se eumdem Passidonium, sed aliter, Pompeia praesente, in podagrae doloribus affectum, scribit idem Cicera, Tusc. Quaest. lib. II: *At noster Possidanius*, inquit, *quem et saepe vidi, et id dicam, quod solebat narrare Pompeius: se, quum Rhodum venisset decedens ex Syria, audire voluisse Passidonium; sed quum audivisset eum graviter esse oegrum, quod vehementer eius artus labororent, voluisse tamen nobilissimum philosophum visere: quem ut vidisset, et salutavisset, honorificisque verbis prosequutus esset, molesteque dixisset ferre, quod eum nan posset audire: at ille: Tu vero, inquit, potes: nec committam, ut dolor corporis efficiat, ut frustra tantus vir ad me venerit. Itaque narrabat eum graviter et copiose de hoc ipso, nihil esse bonum, uisi quod honestum estet, cubontem disputasse, quumque quasi foces ei doloris odmoverentur, saepe dixisse: Nihil agis dalar; quamvis sis molestus, numquam te confitebor esse malum.* Haec ibi. Quad autem in hoc Hortensiano loco Passidonio adscribit, ea Tusc. lib. II, paulla ante Dionysio Heracleoti tribuit. Vide locum. Quamvis extremo

chum Tyrium, hospitem meum, fortiorem. *Id.* XII, 34.

....Eloquentiam tueri [24], quam tu in caelum, Hortensi, credo, ut ipse cum ea simul adscenderes, sustulisses. *Nonius* IV, 404.

Tu me et alias [25] nonnumquam, et paullo ante adhortatus es, ut aliorum facta et eventa conquirerem. [26] *Id.* III, 85.

....Qui quum hodie bellum [27] cum mortuo gerant.... *Fronto p.* 368.

Quare velim dari mihi, Luculle, iubeas indicem tragicorum, ut sumam, si qui forte mihi desunt. *Nonius* IV, 428.

Facessant igitur [28] omnes, qui docere nihil possunt, quo melius sapientiusque vivamus. *Id.* IV, 196.

quinto de Finibus libro, non renum id, sed oculorum dolori in eo tribuit. Patr.

(24) *Eloquentiam tueri.* Haec sunt vel Catuli respondentis, vel Ciceronis: ex quibus apparet, superiore sermone eloquentiam ab Hortensio nimis anxie esse laudatam, quod artem suam commendaret. Sigon.

(25) *Tu me et alias nonnumquam.* Respondet ei parti, in qua Hortensius se ad historiae studium, quod eo sapientia et eloquentia extolleretur, hortatus est. Sigon.

(26) *Conquirerem.* Al. male, *conquiram.* I. V. L.

(27) *Qui quum hodie bellum.* Haec verba contra historiae studium videntur prolata: quod sit periculosum historiam scribere, quum etiam posteri cum historicis mortuis, si quid in maioribus suis vituperarint, bellum gerant: quam sententiam ne ipse somniasse videatur, unde acceperim ostendam. Docet hoc Trebellius Pollio in Salonino, quum ait: *Huc accedit, quod quaedam etiam studiose praetermisi, ne eius posteri multis rebus editis laederentur. Scis enim ipse quales homines cum iis, qui aliqua de maioribus eorum scripserint, quantum gerant bellum: nec ignota esse arbitror, quae dixit M. Tullius in Hortensio, quem ad exemplum Protreptici scripsit.* Sigon.

(28) *Facessant igitur omnes.* Hoc contra eloquentiam dictum existimo, quae, si absit philosophia, inanis est tota: nec potest aut virtutem docere ipsa, aut sapientiam: nam de philosophis accipere non libet, qui, ut Hortensius ipse fatetur, docent quidem et praecipiunt, sed faciunt nihil. Patr.

Prudentiae partes [29] sunt, memoria, intelligentia, providentia. *Augustin de Trinit.* IV, 2.

Si nobis, [30] quum ex hac vita migraverimus, in beatorum insulis immortale aevum, ut fabulae ferunt, degere liceret, quid opus esset eloquentia? quum iudicia nulla fierent: aut ipsis etiam virtutibus? nec enim fortitudinis indigeremus, nullo proposito aut labore, aut periculo; nec iustitia, quum esset nihil, quod appeteretur alieni; nec temperantia, quae regeret eas, quae nullae essent, libidines; ne prudentia quidem egeremus, nullo delectu proposito bonorum et malorum. Vna igitur essemus beati cognitione naturae, et scientia, qua sola etiam deorum est vita laudanda. Ex quo intelligi potest, cetera necessitatis esse: unum hoc, voluptatis. *Id. ibid.*

Deinde boni mores, et modestiores, et ad capienda praecepta molliores.... *Nonius*, IV, 57.

....Altera est nexa [31] cum superiore, et inde, apteque pendens. *Id.* IV, 3.

(29) *Prudentiae partes.* Hinc, ut opinor, ioitium est sermonis pro philosophia habiti, contra vituperationem Hortensii. Certe hoc fragmentum ex August. sumptum est, qui lib. XIII de Trinitate cap. 11, sic inquit: *Quidam quum de virtutibus agerent, in quibus est etiam Tullius, in tria ista prudentiam diviserunt, memoriam, providentiam, intelligentiam.* Etsi autem in Tullio locum oon nominet, tamen res ooo videtur inde abhorrere. Nam de virtutibus hic omnibus egisse Ciceronem, ex seqoenti fragmento ostendit idem Augustinus; ut hoc nostrum vel praeponi certe illi fragmento, vel statim post illud poni debeat, nisi forte hoc fragmentum ad librum de virtutibus pertineat, quo de libro iofra loquemur. Patr.

(30) *Si nobis, quum .. vita.* Quum contra naturae contemplationem Hortensius ageret, eiusmodi rhetorica hypothesi reliqua omnia studia necessitatis esse, hoc uoum voluntatis conclusit. Haec autem verba a Divo Augustiuu recitantur lib. IV de Trin. Bocil.

(31) *Altera est nexa.* De philosophia dictum esse existimo, cuius de natura et de virtutibus partes, quae

.... Caeli signorum admirabilem ordinem, insatiabilemque pulchritudinem magis spectant. *Id.* IV, 441.

.... Vt easdem tenebras [32] efficiat, quas effecit in interitu Romuli; qui in obscuratione solis factus est. *Augustin. de Civ. Dei*, IV, 15.

Tune pseudomenon, [33] et soritem, et totam dialecticam aut illudis, aut increpas? *Nonius*, IV, 258.

Quis te aut est, [34] aut fuit umquam in partiundis rebus, in definiendis, in explanandis pressior? *Id.* IV, 352.

Malo vel unum parvum de officio libellum, quam longam orationem pro seditioso homine Cornelio. *Lactantius*, VI, 2.

Nam quod vereris, [35] ne non conveniat nostris

sunt, eae invicem sunt connexae. Patr.

(32) *Vt easdem tenebras* Defectiones solis praedicere, levissimum esse censet Hortensius, quippe quae statae sint et definitae. Hic de solis defectione agitur, quae in Romuli morte facta est.

(33) *Tune pseudomenon.* In Hortensium, qui totam dialecticam increpuit, et eius instrumenta irrisit, quae sunt apud Stoicas soritae, et pseudomeni. Cicero in Acad. *Posthac de obscuritate naturae potius disseremus, quam de sorite et pseudomeno: quas plagas ipsi contra se Stoici texuerunt.* Eodem autem pertinent ea, quae scribit D. Augustinus in libro de principiis dialecticae. *Itaque rectissime*, inquit, *a dialecticis dictum est, ambiguum esse omne verbum: nec moveat, quod apud Ciceronem calumniator Hortensius eiusmodi ambigua se audere explicare dilucide dixit, ex quibus apparet artificium omne dialecticorum in demonstrandis ambiguis ab Hartensio esse delusum.* Sigon.

(34) *Quis te aut est.* Ad Hortensium dicuntur, cuius summa in dividendo laus fuit: de qua sic in Bruto: *Attulerat minime vulgare dicendi genus, duas quidem res, quas nemo alius, partitiones, de quibus rebus dicturus esset, et collectiones.* Item: *Dividebat acute, nec praetermittebat fere quidquam, quod esset in causa, aut ad confirmandum, aut ad refellendum:* et in Divinatione, ubi loquitur de Hartensio: *Quid, quum accusationis suae membra dividere coeperit, et in digitis suis singulas partes constituere? quid, quum unumquodque transigere, expedire, absolvere?* Sigon.

(35) *Nam quad vereris.* Catuli sunt A Ciceronis hortantis ad philoso-

aetatibus ista oratio, quae spectat ad hortandum.... *Nonius* IV, 75.

Aut tibi id ipsum [36] pervertendum fuit, quod tu ne attigisti quidem; aut eius partes, quasi membra quaedam, caedendae *Id.* IV, 97.

Quid? tu, inquam, soles, [37] quum rationem a dispensatore accipis, si aera singula probasti, summam, quae ex his confecta sit, non probare? *Id.* III, 18.

Itaque tibi concedo, [38] quod in duodecim scriptis solemus, ut calculum reducas, si te alicuius dati poenitet. *Id.* II, 781.

Quare egredere, quaeso, et gratificare reipublicae. *Nonius*, II, 384.

.... Nihil tamen esse, in quo se animus excellens tollat. *Id.* I, 4.

phiae studium, atque id aetatibus suis convenire ostendentis. Sigon.

(36) *Aut tibi id ipsum.* Catuli sunt vel Ciceronis Hortensium refellentis; victum certe ait Hortensium Lactantius arguta hac conclusione, quod quum diceret, philosophandum non esse, nihilo minus philosophari videretur. Est etiam apud Severinum libro secundo de differentiis Topicia Tullianum pro philosophiae studio argumentum tale: *Sunt etiam*, inquit ille, *definitiones, quae non a rei substantia, sed a nominis significatione ducantur, atque ita rei, de qua quaeritur applicantur, ut si quaeratur, utrum philosophiae studendum sit, erit argumentatio talis: philosophia amor sapientiae est; huic studendum nemo dubitat; studendum est igitur philosophiae: hic enim non definitio rei, sed nominis interpretatio argumentum dedit: quo et Tullius in Hortensio in eiusdem philosophiae usus est defensione.* Sigon.

(37) *Quid? tu, inquam, soles.* Acuta similitudine ostendit, si partes argumentationis approbavit, totam etiam approbare debere. Sigon.

(38) *Itaque tibi concedo.* In Hortensium et hoc videtur: concedit autem Catulus, ut revocet, si quid se dixisse poenitet, quod similitudine e ludo XII scriptorum sumpta lepide effert. Huic autem loco similis est ille Quintiliani lib. XI: *An vero Scaevola in lusu XII scriptorum, quum prior calculum promovisset, essetque victus, dum rus tendit, repetito totius certaminis ordine, quo dato errasset recordatus, rediit ad eum, quicum luserat, isque ita esse confessus est*: sic in primo de Oratore: *XII scriptis ludere.* Sigon.

Captum me fortasse, inquit, tu putas, et id, quod nollem, confiteri coactum. *Id.* IV, 57.

An quum videat me [39], et meos comites, fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam, constantiam, gravitatem, fidem, ipsa se subducat? *Id.* VI, 436.

Vt ait Ennius: [40]

Refugiat timido sanguen, atque exalbescat metu.
Priscianus, IV, *p.* 708.

Itaque nec in philosophia cuiquam cessit, et vitae gravitate praestitit. *Nonius*, IV, 367.

Magnitudo animi, patientia laborum, mortis denique [41] contemptio. *Id.* III, 70.

... Vt ea [42] sibi ratio vera restituat, quae consuetudo vitiosa detraxerit *Id.* IV, 140.

(39) *An quum videat.* Loquentem institiam videtur inducere, quae dicat, si ipsa cum ceteris virtutibus rotam tormentorum ascendat, ne beatam quidem ipsam vitam se debere subducere. Quod ex quinta Tusculana colligitur, ubi ait: *Quid igitur? solane beata vita, quaeso, relinquitur extra ostium, limenque carceris; quum constantia, gravitas, fortitudo, sapientia, reliquaeque virtutes rapiantur ad tortorem, nullumque recusent nec supplicium, nec dolorem?* Item: *Dabit, dabit, inquam, se in tormenta vita beata, nec iustitiam, temperantiam, in primisque fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam prosequuta, quum tortoris os viderit, consistet, virtutibusque omnibus sine ullo animi terrore ad cruciatum profectis, resistet extra fores, ut ante dixi, limenque carceris.* Sigon.

(40) *Vt ait Ennius.* Hoc versu eodem usus est de Fin. lib. V: *Quid est*, inquit, *quod magis perspicuum sit, non modo clarum sibi quemque, verum etiam vehementer clarum esse? Quis est enim, aut quotus quisque, cui mors quum appropinquet, non refugiat timido sanguen, atque exalbescat metu?* Fragmentum ad Hortensium etiam pertinere, ex Prisciano, lib. VI, constare potest. Patr.

(41) *Mortis denique.* Apud me in Nonio, et alibi, dict. *contemptus*, legitur: *mortis dolorumque.* Quid? si *mortis dolorisque*, ut supra lib. V de Republ., quae virtus fortitudo vocatur, in qua est magnitudo animi, mortis, dolorisque, magna contemptio.

(42) *Vt ea sibi* malo, quam *ut ea ibi*, contra fidem omnium librorum, quos vidi. Patr.

Consolabitur eum magnitudo animi, et humanarum opinionum alta quaedam despectio. *Id.* IV, 141.

Habet enim [43] ipsa certam et definitam viam; sed ex ea multis vitiis et erroribus depravata deducitur. *Id.* IV, 143.

Deinde imitator, ut sibi quidem videtur, naturae, mos vindicat.... *Id.* IV, 487.

Imbecillus autem [44] est pudoris magister timor; qui si quando paullulum aberraverit, statim spe impunitatis exsultat. *Id.* IV, 178.

Sufficit ad gloriam [45] benefacti conscientia. *Servius ad Aen.* IX.

Tum intelligas, quam illud non sit necessarium, quod redundat. *Nonius*, IV, 400.

Ad iuvenilem libidinem copia voluptatum gliscit illa, ut ignis oleo. *Id.* I, 83.

(43) *Habet enim ipsa certam definitam.* Alibi sic legebatur: *habet enim ipsam incertam definitam viam.* Alibi etiam, *ipsa incertam et indefinitam.* Praerembii et Salogae liber in Nonio, dict. *Deductum*, sic legunt: *habet enim ipsa incertam definitam,* etc. Etsi autem video esse qui ita studet castigare, *ipsa incertam et infinitam,* tamen me quidem si quis est qui respicit, ita lego, non discedens a vestigiis Praerembiani et Salogani libri *ipsam certam definitam,* vel etiam, *ipsam certam et finitam.* Deduci enim ex incerta via, ut statim loquitur Cicero, non video qui sit error, aut quod vitium: igitur quod scriptum erat, *ipsa incertam,* ex prima syllaba sequentis dictionis, *in*, facio literam extremam prioris *m*; verba sunt autem fortassis de mente et ratione, de qua superiori proximum fragmentum loquebatur, quae, cupiditatibus, et perturbationibus animi, saepe de statu suo dimovetur. Patr.

(44) *Imbecillus autem est pudoris magister timor.* Sic de Off. II: *Malus diuturnitatis custos metus.* Sigon.

(45) *Sufficit ad gloriam.* Ex Servio in Aeneid. IX. Is scribit Virgilianum illud, dii moresque dabunt vestri, Ciceronis esse tractum de philosophia, ubi dicit sufficere ad gloriam benefacti conscientiam. Si modo non est tractum de Philippica II, in fine, ubi quidem dicit, in ipsa conscientia pulcherrimi facti fructus satis esse. Quod si est, equidem Servii librarius ex *Philippica* fecit *philosophia.* Patr.

Hi nostri amici [46] verecundantur, capti splendore virtutis. *Id.* VII, 101.

Oratae, homini ditissimo, [47] amoenissimo, delicatissimo, neque ad voluptatem quidquam defuit, neque ad gratiam, neque ad bonam integramque valitudinem. Nam et praediis quaestuosissimis, amicis iucundissimis, quantum libuit, et abundavit, et illis omnibus aptissime ad salutem corporis usus est; eiusque (ut breviter totum explicem) omne institutum, voluntatemque omnem successio prospera consequuta est. *Augustinus*, *de Vita beata.*

Primus balneola suspendit, inclusit pisces. *Nonius*, III, 24.

Et amoenitate summa perfructus est. *Priscianus*, X, *p.* 883.

.... Solertiamque eam, [48] quae posset vel in tegulis proseminare ostreas. *Nonius*, III, 152

(46) *Hi nostri amici.* De Epicureis, aut quibusvis tandem philosophis, qui non virtutem pro dignitate aestimarent: vocat autem suos amicos, forte per ironiam, ut illud lib. I ad Attic *Ipse noster amicus*, et lib. II ad Attic. *Itaque ille noster amicus*, etc. et pro Fonteio, *Amicus meus M. Pletorius.* Pata.

(47) *Oratae, homini ditissimo.* De hoc loco sic D. Augustinus in lib. de Vita beata: *Sed fingamus aliquem talem, qualem Tullius fuisse dicit Oratam. Quis enim facile dicat Oratam egestate laborasse, hominem ditissimum, amoenissimum, delicatissimum, cui neque ad voluptatem quidquam defuit, neque ad gratiam, neque ad bonam integramque valitudinem? nam, et praediis*, etc. Quamquam autem D. Augustinus libri nomen, unde hoc sumpserit, reticet, tamen ex Hortensio suspicatus sum eum hausisse. Illa enim sine dubio sunt ex Hortensio, teste Nonio: *Primus balneola suspendit, inclusit pisces*; et quidem de Sergio Orata dicta. Hic enim, ut inquit Macrobius lib. III, *primus balneas pensiles habuit, primus ostrearia in Baiano locavit, primus optimum saporem ostreis Lucrinis adiudicavit*: fuit autem aetate P. Crassi illius diserti.

(48) *Solertiamque eam, quae posset vel in tegulis.* Ex Nonio, dict. *ostrea.* Haud scio autem an sic legi debeat: *solertiamque eam, posset ut in tegulis:* videntur de eodem Orata dici, de

Vixit ad summam senectutem valitudine optima. *Id.* IV, 440.

Voluptates autem nulla ad res necessarias invitamenta afferunt senibus. *Id.* IV, 232.

An vero voluptates [49] corporis expetendae, quae

quo superiora. Nam et Macrobius, lib. III, de eo loquens, ostrearum etiam facit mentionem: et Varro, de Re Rust. lib. III, piscibus eum delectatum fuisse scribit. Et aperte id Valerius Maximus significat: quem locum quoniam ad superiora etiam pertinet, libenter totum hic adscribam. Is habet lib. IX, cap. 1, ad hunc modum: *C. Sergius Orata pensilia balnea primus facere instituit: quae impensa levibus initiis coepta ad suspensa calidae aquae tantum non aequora penetravit. Idem videlicet ne gulam Neptuni arbitrio subiectam haberet, peculiaria sibi maris excogitavit, aestuariis intercipiendo fluctus, piscium que diversos greges separatis molibus includendo, ut nulla tam saeva tempestas incideret, qua non oneratae mensae varietate pisciculorum abundarent. Aedificiis etiam spatiosis et excelsis deserta ad tempus ora Lucrini lacus pressit, quo recentiore usu conchyliorum frueretur, ubi dum se publicae aquae cupidius immergit, Considii publicani iudicium nactus est, in quo L. Crassus adversus illum causam agens, errare amicum suum Considium dixit, quod putaret Oratam remotum a lacu cariturum ostreis, namque ea si petere inde non licuisset, in tegulis reperturum.* De eodem Orata vide quae scribat Plinius quoque N. H. lib. IX, cap. 54 Patr.

(49) *An vero voluptates.* De his verbis in hunc modum scribit D. Augustinus in lib IV adversus Iulianum Pelagianum: *Vide quid in Hortensio dialogo dicat Tullius: quae magis verba te delectare debuerunt, quam Balbi, Stoicorum partes agentis: quae licet vera, tamen de parte hominis inferiore, h. e. de corpore fuerunt, et te nihil adiuvare potuerunt. Vide quid iste pro vivacitate mentis contra voluptatem corporis dicat. An vero, inquit, voluptates corporis, quae vere et graviter a Platone dictae sunt illecebrae esse, atque escae malorum*, etc. Quod autem inquit, voluptates escas malorum a Platone esse dictas, locum qui est in Timaeo significat, ubi ait ille: πρῶτον μὲν ἡδονὴ δέλεαρ μέγιστον κακῶν: quam sententiam transtulit quoque in dialogum de Senectute: *Divinus*, inquit, *Plato escam malorum voluptatem appellat: quod ea videlicet homines capiantur, ut hamo pisces:* et in primum de Leg. *Nam et voluptate capiuntur omnes, quae est illecebra turpitudinis.* Quod autem addit in Hortensio, nihil esse inimicius philosophiae, quam voluptatem, id totum ab Archita Tarentino accepit, de quo sic loquitur Cato in eodem dialogo de Senectute: *Quumque homini sive natura, sive quis deus nihil mente praestabilius dedisset, huic divino muneri ac dono nihil tam esse inimicum, quam voluptatem: nec enim libidine dominante temperantiae locum*

vere et graviter a Platone dictae sunt illecebrae atque escae malorum? Quae enim confectio est valitudinis, quae deformatio coloris et corporis, quod turpe damnum, quod dedecus, quod non evocetur atque eliciatur voluptate? cuius motus ut quisque est maximus, ita est inimicissimus philosophiae. Congruere enim cum cogitatione magna voluptas corporis non potest. Quis enim quum utatur voluptate ea, qua nulla possit maior esse, attendere animum, inire rationem, cogitare omnino quidquam potest? Quis autem tantus est gurges, qui dies et noctes sine ulla minimi temporis intermissione velit ita moveri suos sensus, ut moventur in summis voluptatibus? . . . . Quis autem bona mente praeditus non mallet nullas omnino nobis a natura voluptates datas? *Nonius*, IV, 93; *Augustin. contra Pelag.* IV.

Tunc obsequatur [50] naturae, quum sine magistro senserit, quid natura desideret. *Id. contra Pelag.* V, 5.

Et qui exspectat, [51] pendet animi, quia semper,

esse, nec omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod quo magis intelligi posset, fingere animo aliquem iubebat tanta incitatum voluptate corporis, quanta percipi posset maxima: nemini censebat fore dubium, quin tam diu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. Neque vero solum Architas, sed Plato etiam in lib. III de Rep. idem censuit: ἀλλὰ τόδε μοι εἰπέ, inquit, σωφροσύνῃ καὶ ἡδονῇ ὑπερβαλλούσῃ ἐστί τις κοινωνία; καὶ πῶς ἔφη; ἥγε ἔκφρονα ποιεῖ οὐχ ἧττον, ἢ λύπη, ἀλλὰ τῇ ἄλλῃ ἀρετῇ οὐδαμῶς. Haec autem verba vere esse ex Hortensio, declarat etiam Nonius, qui aliquot ex his profert in explicanda significatione verbi *conficere*: sunt autem haec: *Quae est enim confectio valitudinis, quae deformatio corporis....* Sigon.

(50 *Tunc obsequatur.* Ex Augustino depromptum: is enim lib. V contra Iulium Pelagianum, cap. 5, non obscure fert ad Hortensium pertinere. Pata.

(51) *Et qui expectat.* Hoc ad infelicitatem humanae vitae pertinet, de qua in extremo Hortensio disputatum

quid futurum sit, incertum est. *Nonius*, IX, 6.

Et ceteris quidem in rebus in quibus peccata non maxima insunt, noxias tamen inferunt. *Id.* V, 67.

Vt igitur domitores [52] equorum non verbera solum adhibent ad domandum, sed cibum etiam subtrahunt, ut fame debilitetur equuleorum nimis effrenata vis.... *Id.* II, 284.

Qui quum publicas iniurias lente tulisset, suam non tulit. *Id.* IV, 281.

In continentibus quidem [53] terris vestrum nomen dilatari potest. *Id.* IV, 102.

Ea facultas maioribus nostris erat, qui, confectis senatusconsultis.... *Nonius*, IV, 93.

Quod alterius ingenium [54] sic dulce, ut acetum

est, teste D. Augustino. Quod idem nescio an possit de sequentibus verbis dubitari. SIGON.

(52) *Vt igitur domitores equorum.* Similitudo est a P. Africano primum, ut puto, usurpata, de qua ex sententia Panaetii, sic scribit in lib. I de Offic. *Panaetius auditorem Africanum et familiarem suum solitum ait dicere, ut equos propter crebras contentiones praeliorum ferocitate exultantes, domitoribus tradere soleant, ut his facilioribus uti possint; sic homines secundis rebus effrenatos sibique praefidentes tamquam in gyrum rationis et doctrinae duci oportere.* Refertur autem quoque a Plutarcho dictum Themistoclis, quod eodem pertinet: Τοὺς τραχυτάτους πώλους ἀρίστους ἵππους γενέσθαι, ὅταν ἧς προσήκει τύχωσι παιδείας καὶ καταρτύσεως. Ex pullis ferocissimis optimos equos evadere, si recte educentur et instituantur. PATR.

(53) *In continentibus quidem.* Quaedam exemplaria, *ne incontinentibus quidem*, eodem sensu, quo illa etiam lib. VI de Rep. *Ex his ipsis cultis notisque terris, num aut tuum, aut cuiusquam nostrum nomen vel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit, vel illum Gangem transnare? Quis in reliquis orientis aut obeuntis solis ultimis, aut aquilonis austrive partibus, tuum nomen audiet? quibus amputatis, cernis profecto, quantis in angustiis vestra gloria se dilatari velit.* Et illa item ex Tusc. lib. IV: *Sapienti*, inquit, *nihil humanarum rerum aut intolerabile ad demittendum animum, aut nimis laetabile ad efferendum videri potest. Quid enim ei videatur magnum in rebus humanis, cui aeternitas omnis, totiusque mundi nota sit magnitudo*, et quae sequuntur. PATR.

(54) *Quod alterius ingenium.* Lego, ut legendum demonstravit Sigonius,

Aegyptium; alterius sic acre, ut mel Hymettium dicimus. *Id.* IV, 17.

Ponendae sunt fides et tibiae. *Id.* IV, 216.

Aliud ex silvis severum et triste. *Id.* IV, 418.

Eumdem enim [55] non modo ex mediocri pecunia, sed etiam ex tenui percipere possum. *Id.* IV, 461.

Quid illud nescio quid, quod in primoribus habent, ut aiunt, labris.... *Id.* V, 24.

....Non et sine cogitatione ineundis subducendisque rationibus. *Id.* IV, 436.

Ex quibus humanae [56] vitae erroribus et aerumnis fit, ut interdum veteres illi sive vates, sive in sacris initiisque tradendis divinae mentis interpretes, qui nos ob aliqua scelera suscepta in vita superiore, poenarum luendarum causa natos esse dixerunt, aliquid vidisse videantur, verumque sit illud, quod est apud Aristotelem, simili nos affectos esse supplicio, atque eos, qui quondam, quum in praedonum

divino vir ingenio. De melle Hymettio vide etiam de Finib. lib. II, apud eumdem Ciceronem, prope finem, et Plinium lib. XI, cap. 13. Eius item, quod quidem hunc vehementer pertinet, meminit Augustinus, nescio cuius, libro de Vita beata, iis verbis: *Nescio quomodo*, inquit, *contortum hoc et aculeatum, quod posuisti, ut ait ille de melle Hymettio, acriter dulce est, nihilque inflat viscera.* Est autem Hymettus mons in Attica. Hymettiarum columnarum meminit Plinius lib. XVII, cap. 1, et lib. XXXVI, cap. 3, et Valerius Maximus lib. IX, cap. 1. Pata.

(55) *Eumdem enim non modo ex mediocri.* Meus Nonius habet simpliciter, *non mediocri.* Sigonius correxit, *non solum mediocri.* Ego eadem prorsus sententia qua Sigonius, sed a vestigiis scripturae recedens minus, *non modo mediocri:* occasionem enim erroris librario Nonii dedisse videtur, *modo mediocri.* Pata.

(56) *Ex quibus humanae vitae.* Ad hoc fragmentum respiciens etiam Servius in Aeneid. VII, scribit Ciceronem in Hortensio docere, Tyrrhenum cum sociis piraticam in Tyrrhenia, quae pars est Italiae, exercuisse, captivosque novis poenis afflisisse, occisorum eos alligando cadaveribus. Eiusdem autem rei meminit quoque Val. Max. lib. IX, cap. 1 in fine. Pata.

Etruscorum manus incidissent, crudelitate excogitata necabantur; quorum corpora viva cum mortuis, adversa adversis accommodata, quam aptissime colligabantur: ita nostros animos cum corporibus copulatos, ut vivos cum mortuis esse coniunctos. *Augustinus, contra Pelag.* IV.

Vidit enim, [57] quod videndum fuit, appendicem animi esse corpus, nihilque in eo esse magnum. *Nonius*, I, 199.

Quae nobis dies [58] noctesque considerantibus, acuentibusque intelligentiam, quae est mentis acies, caventibusque, ne quando illa hebescat, magna spes est, aut si hoc, quo sentimus et sapimus, mortale et caducum est, iucundum nobis, perfunctis muneribus humanis, occasum, neque molestam exstinctionem, et quasi quietem vitae fore; aut si, ut antiquis philosophis, hisque maximis longeque clarissimis placuit, aeternos animos ac divinos habemus: sic existimandum est, quo magis hi fuerint semper in cursu, id est, in ratione et investigandi cupiditate, et quo minus se admiscuerint atque implicuerint hominum vitiis atque erroribus, hoc illis faciliorem adscensum et reditum in caelum fore. Quapropter, ut aliquando

(57) *Vidit enim.* Vt paullo ante dixit, animos cum corporibus, ut vivos cum mortuis colligatos, sic hoc loco animi appendicem corpus appellat. Sigon.

(58) *Quae nobis dies noctesque.* Ex Augustino, lib. IV, cap. ult. de Trin. Significat autem ibidem aperte Augustinus, extremo ipso dialogo desumptum esse, in quo cetera recte: illud, *quod sentimus et sapimus*, haud scio an commodius legatur, *quo sentimus*: alioqui in Consolatione ait, *quod sentit, quod sapit.* Illud item: *in ratione et investigandi cupiditate*, vereor, ne legi debeat, *et veri investigandi.* Denique illud: *quum his artibus vixerimus*, sic: *quum in his artibus vixerimus.* Patr.

terminetur oratio, si aut exstingui tranquille volumus, quum in his artibus vixerimus, aut si ex hac in aliam haud paullo meliorem domum sine mora demigrare, in his studiis nobis omnis opera et cura ponenda est. *August. de Trin.* XIV, *c. ult.*

M. T. CIC. M. CATO, SEV LAVS M. CATONIS. [1]

Pronepos M. Catonis censorii. *Aulus Gellius*, XIII, 18.

(1) *In laudem M. Catonis.* Catones duos Ciceronem scripsisse omnes sciunt; unum, in quo M. Catonem, censorium illum, de senectute disputantem cum Scipione induxit; alterum in quo Catonem, virum praetorium, Caesaris inimicum, qui se, ne victori Caesari traderetur, Vticae interfecit, laudavit: priorem illum integrum habemus; hunc vero integrum amisimus: de quo sic ipse Cicero in Oratore loquutus est: *Hoc sum aggressus statim Catone absoluto: quem ipse numquam attigissem, tempora timens inimica virtuti, nisi tibi hortanti et illius memoriam mihi caram excitanti, non parere nefas esse duxissem:* et lib. XIII ad Atticum: *Legi Caesaris epistolam: multa de meo Catone: quem saepissime legendo se dicit copiosiorem factum: Bruti Catone lecto, se sibi visum disertum.* Et de Divin. lib. II: *Quoniam philosophia vir bonus efficitur et fortis, Cato noster in horum librorum numero ponendus est.* Gellius, lib. XIII, cap. 19: *M. Cato, vir praetorius, qui bello civili Vticae necem sibi gladio manu sua conscivit: de cuius vita liber est M. Ciceronis, qui inscribitur laus M. Catonis.* Huic autem laudationi, quoniam Caesaris animum offendebat, Caesar ipse respondit libro quem Anticatonem nominavit, cuius meminit quoque Cicero Epist. ad Attic. lib. XII, hoc modo: *Qualis futura sit Caesaris vituperatio contra laudationem meam, perspexi ex eo libro, quem Hirtius ad me misit, in quo colligit vitia Catonis, sed cum maximis laudibus meis.* Item: *Hirtii epistolam si legeris, quae mihi quasi πρόπλασμα videtur eius vituperationis, quam Caesar scripsit de Catone, facies me, quid tibi visum sit, certiorem.* Ex Catone Ciceronis haec adducit Macrob. lib. VI, 2, ubi agit de Virgilio: *Nec Tullio compilando abstinuit. O fama ingens, ingentior armis, vir Troiane. Nempe hoc ait: Aeneam famam suam factis fortibus supergressum, quum plerumque fama sit maior rebus. Sensus hic in Catone Ciceronis est his verbis: Contingebat in eo, quod plerisque contra solet, ut*

Contingebat in eo, quod plerisque contra solet, ut maiora omnia re, quam fama viderentur; id quod non saepe evenit, ut exspectatio a cognitione, aures ab oculis vincerentur. *Macrobius*, *Saturnal.* VI, 2.

M. T. CICERONIS DE GLORIA [1] LIBER I.

In Tusculanum mihi nuntiabantur gladiatorii sibili. *Charisius*, I, *p.* 61.

maiora omnia re, quam fama, viderentur, id quod non saepe evenit, ut exspectatio a cognitione, aures ab oculis vincerentur. Hanc autem fere sententiam in Liciniana etiam usurpavit: *Sic eius adventus celebrabatur, ut famam ingenii exspectatio hominis, exspectationem ipsius adventus, admiratioque superaret.* De Anticatone Caesaris hoc pacto scribit Plinius lib. III Ep. 12: *Erunt officia antelucana, in quae incidere impune ne Catoni quidem licuit, quem tamen C. Caesar ita reprehendit, ut laudet: scribit enim eos, quibus obvius fuerat, quum caput ebrii retexissent, erubuisse: deinde adiicit: Putares non ab illis Catonem, sed illos a Catone deprehensos: potuitne plus auctoritatis tribui Catoni, quam si ebrius quoque tam venerabilis erat?* Postremo tribus statibus usum esse Caesarem in vituperando Catone prodidit Cicero. Sigon.

(1) *De Gloria.* Mirum videri posset hos libros de Gloria, eo potissimum tempore interiisse, quo ceteri Ciceronis libri iam deperditi, in lucem rursus producti fere fuerunt. Nam quum eos Fr. Petrarca legisse videatur, qui circa annum domini MCCCL. floruit, nemo propemodum illud est tempus consequutus, ex quo appareat hos libros ad eum pervenisse: quum tamen circiter annum MCD per Gerardum Landrianum Laudae Pompeii episcopum, et tres libri de Oratore, et Brutus seu de claris oratoribus, et Orator: et per Poggium Florentinum epistolae item ad Atticum, eodem tempore quemadmodum scribit Blondus in Flaminia Italiae, reperti fuisse dicantur. Quod si quis est, qui Petrarchae testimonium de libris iis cognoscere desideret, id eiusmodi fere est ex libro XV Epistolarum ipsius senilium, epistola prima ad Lucam de Penna, deprомptum. *Franciscus Petrarca Lucae de Penna S.— Petieras ex me ut de libris Ciceronis, si quos inusitatos, et extraneos haberem, tibi quoque cuidam nuper coepto operi subvenirem: respondi tunc, non quod volui, sed quod potui, Ciceronis libros, non me alios habere, quam qui communiter habentur, vel, ut puto, etiam pauciores: unum addidi, quod et verum fuit, habuisse me alios, sed amisisse. Nam quum iam aliqua

Cato oppidorum appellationem usurpatam esse exi-

fama ingenii, varias amicitias contraxeram, semper, abeuntibus domum amicis, et, ut fit, petentibus, numquid e patria sua vellem, respondebam, nihil, praeter libros Ciceronis, ante alios, dabam memorialia, scriptaque, et verbis instabam, et quotiens putas preces, quotiens pecuniam misi, non per Italiam modo, ubi eram notior, per Gallias atque Germaniam, et usque ad Hispanias atque Britanniam. Multo studio, multaque cura, multa undique parva volumina recollegi, sed saepe multiplicata, eorum vero, quae maxime optabam, raro aliquis, ita ut, quod humanis in rebus crebro accidit, multa mihi deforent, multa superfluerent. Nondum sane sanctorum libros attigeram, et errore caecus, et typo tumidus aetatis. Nihil mihi fere, nisi unus Cicero sapiebat. Quum circa quintum et trigesimum vitae annum, inter Belgas Helvetiosque festinans, quum Leodium pervenissem, audito quod esset ibi bona copia librorum, substiti, comitesque detinui, donec unam Ciceronis orationem manu amici, alteram mea manu scripsi, quam postea per Italiam effudi. Et de libris quidem Reip. iam desperans, librum de Consolatione quaesivi anxie, nec inveni: quaesivi et librum de laude philosophiae, quod et ipse libri titulus excitabat; et in libris Augustini, quos iam legere coeperam, librum illum ad vitae mutationem, et ad studium veri multum sibi profuisse compereram; statim autem affuit non liber, sed falsa libri ipsius inscriptio. Post haec enim quum Neapolim venissem, Barbatus meus Sulmonensis amicus optimus, voti mei conscius, parvum Ciceronis librum mihi donavit, cuius in fine principium solum erat libri Academicorum: quod ego perlegens conferensque cum illis qui inscribuntur de laude philosophiae, luce clarius deprehendi illos esse duos, tot enim sunt, tertium et quartum, vel secundum et tertium Academicorum, subtile opus magis quam necessarium aut utile. Obtulerat item casus mihi venerabilem quemdam senem Raimundum Superantium. Ille mihi et commodando libros, et donando, supra communem modum facilis fuit. Ab hoc habui, et Varronis et Ciceronis aliqua, cuius unum volumen de communibus fuit, sed inter ipsa communia, libri de Oratore, vel de Legibus imperfecti, ut semper inveniantur, et praeterea singulares libri duo de Gloria: quibus visis, me ditissimum existimavi. Longum est exsequi, quos, et qualiter, et unde quaesierim, praeter unum volumen elegantissimum, cui par aliud invenire difficile, paternas inter res inventum, quod in deliciis pater habuerat, quodque non ideo evasit, quia illud mihi exsequutores testamentarii salvum vellent, sed quia circa praedam pretiosioris, ut putabant, patrimonii occupati, ceu vile neglexerant. In his omnibus novi nihil, ut dixi, praeter illos de Gloria libros duos, et aliquot orationes aut epistolas. Hactenus qualiter libros eos quaesierim dico, ut cognito quantus fuerit quaerendi labor, quantus fuit perdendi dolor intelligas. Fuit mihi paene ab infantia magister, qui me primas literas doceret. Hunc pater meus, dum

stimat, quod opem darent, ut imitetur ineptias Stoicorum. *Festus*, *voc.* oppidorum.

vixit liberaliter satis adiuvit; invaserat eum enim pauperies ac senectus, comites importunae ac difficiles. Post obitum patris, omnem in me spem posuerat. Ego autem impar licet, me illi tamen et fide et obsequio obligatum sentiens, aderam omni ope, qua poteram, ut deficiente pecunia, quod crebrum erat, egestatem suam apud amicos, nunc fideiussione, nunc precibus, apud foeneratorem vero pignoribus sublevarem: millies in hunc usum libros et alias res asportavit, et retulit, donec fidem expulit paupertas. Graviore siquidem pressus inopia, duo illa Ciceronis volumina, unum patris, alterum amici, librosque alios, me tradente, abstulit, praetendens necessarios sibi in opere suo quodam. Quos quum diu postea non retulisset, et mihi inciperet hominis suspecta esse dilatio, coepi altius exquirere, quid de eis actum esset, et, ut oppignoratos comperi, penes quem essent indicari mihi petii, ut facultas fieret tuendi eos. Ille, et pudoris plenus, et lacrymarum, negavit se id esse facturum, quod turpe nimis esset sibi, si quod ipse deberet, alter faceret; exspectarem paullulum, quod suum erat, cito se facturum: obtuli in hanc rem pecuniae quantum vellet, et hoc respuit, orans ne sibi hanc infamiam inureres. Ego etsi nihil dicto fiderem, nolens tamen quem amabam contristare, subticui, ipse interim paupertate pulsus, in Tusciam ivit, unde sibi erat origo, me tunc ad fontem Sorgiae, mea Transalpina in solitudine latitante, ut solebam: nec prius eum abiisse quam obiisse cognovi: nec deinceps ulla umquam diligentia, vel minimum amissi Ciceronis indicium, invenire quivi. Ita simul et libros perdidi, et magistrum. Habes historiam quam petisti. Vale, Arquade V kal. maias. Itaque constat sane Petrarchae temporibus hos libros exstitisse. Posterioribus temporibus obscurior est facta eorum librorum memoria...... Haec ego interim ad consolationem orbitatis nostrae commemoranda esse existimavi. Quam sane orbitatem ut hoc etiam facilius ferendam esse existimemus, argumentum hoc tempore et capita eorum librorum, genusque adeo tractationis ipsius, quoad eius maxime facere poterimus, proponemus, deinde vero fragmenta aliquot exhibebimus. Ac mihi quidem de eorum librorum argumento cogitanti, sic videtur, Ciceronem hoc loco, de gloria tamquam de summo civilis hominis, ipsorumque adeo Romanor. bono, fortassis egisse.. Quum enim et rempubl. ac civilem virum sex totis libris informasset, et leges ad eam remp. accommodatas quinque libris descripsisset, de gloria sibi agendum existimavit, tamquam de fini, quem unicum egregiorum factorum suorum propositum habere videotur viri omnes politici, qui ut dedecus et ignominiam summum malum, ita laudem et gloriam summum bonum arbitrantur. *Omnino*, inquit Cicero lib. I de Offic. *vix invenitur, qui laboribus susceptis periculisque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam.* Vnde in ipso etiam

M. T. C. de Gloria lib II.

Apud eumdem poetam [1] Aiax cum Hectore con-

lib. VI de Republ. scripsit principem civitatis alendum esse gloria. Et certe in Romanis veteribus naturale quoddam, et tale quod etiam ad posteros ipsos proderetur, desiderium eius rei exstitisse, Virtutis et Honoris aedes coniunctissimae indicant: quas ita Romani statuerant, ut significarent; virtutis finem bonorem se arbitrari, ad quem bonorum studia referrentur, ut est etiam apud Augustinum, Civit. lib. V, cap. 12. Ex quo est illud quoque de Republ. lib. III apud eumdem Ciceronem: *Vult plane virtus honorem, nec est virtutis ulla alia merces.* Haec de argumento. Capita autem eius libri videntur mihi in lib. II de Offic. expressa et adumbrata esse, verbis non omnino paucis, sed tamen in compendium veluti quoddam redactis. Quum enim sic dixisset eo loco Cicero: *Nunc dicamus de gloria: quamquam ea quoque de re duo sunt nostri libri;* addit, *sed attingamus, inquit;* et postea: *Summa igitur et perfecta gloria constat ex tribus his,* et quae sequuntur, usque ad tractationem de beneficentia et liberalitate. Haec de argumento et capitibus librorum. Tractationis autem genus dialogum fuisse, ipse etiam significat, ad Attic. lib. XVI: *De gloria,* inquit, *misi tibi. Custodies igitur, ut soles: sed notentur eclogarii; quos Salvius, bonos auditores nactus, in convivio dumtaxat legat: mihi valde placent: mallem tibi.* Sed in hoc loco quoque, etsi exemplaria in omnibus ferme consentiant, videndum tamen esse puto, an ita sit distinguendum: *Notentur eclogarii, quos Salvius bonos auditores nactus in convivio, dumtaxat legat:* ut videlicet Salvium bonos tantum velit legere eclogarios, malos relinquere. PATRIC. — *In Tusculanum mihi nuntiobantur gladiatori sibili.* Hoc ex libri prooemio sumptum opinor, ex ea parte, qua occasionem aperuit, cur se ad scribendum de Gloria contulerit. Quos autem gladiatorios sibilos ait, eos intelligit, qui gladiatorum consessu excitarentur: Etenim, ut scripsit in Sextiana, tribus locis significari maxime populi romani iudicium, ac voluntas potest, concione, comitiis, ludorum gladiatorumque consessu: unde post etiam addit: *Theatrales gladiatoriique consessus dicuntur omnino solere levitatem nonnullorum, emptos plausus, et exiles, et raros excitare: attamen facile est, quum id fit, quemadmodum, et a quibus fiat, et quid integra multitudo faciat, videre.* Ex his ergo intelligi potest, gladiatorias populi significationes valere ad gloriam. SIG.

(1) *Apud eumdem poetam.* De his sic Gellius, lib. XV, cap. 6: *In libro M. Tullii, qui est secundus de Gloria, manifestus error est, non magnae rei, quem errorem esse, possit cognoscere non aliquis eruditorum, sed qui tantum legerit* Ὁμήρου τὸ ἤ. *Quamobrem non tam id mirabamur, errasse in eam rem M. Tullium, quam non esse animadversum hoc postea, correctumque vel ab ipso, vel a Tirone liberto eius, diligentissimo homine, et librorum pa-*

grediens depugnandi causa agit, ut sepeliatur, si sit forte victus; declaratque, se velle, ut suum tumulum multis etiam post saeculis praetereuntes sic loquantur:

Hic situs est vitae iampridem lumina linquens,
Qui quondam Hectoreo perculsus concidit ense.
Fabitur hoc aliquis; mea semper gloria vivet.
A. Gell. XV, 6.

Quo stante et incolume. *Charisius p.* 108.

...Statuerunt gloria leaena. [2] *Philargyrius*, *ad Virgil. Eclog.* II, 63.

troni sui studiosissimo. Ita enim scriptum in eo libro est: Apud eumdem poetam, Aiax cum Hectore congrediens depugnandi causa agit, ut sepeliatur, si sit forte victus: declaratque se velle ut suum tumulum multis etiam post saeculis praetereuntes, sic loquantur: Hic situs est vitae iampridem lumina linquens, qui quondam Hectoreo perculsus concidit ense. Fabitur hoc aliquis, mea semper gloria vivet. Huius autem sententiae versus, quos Cicero in linguam latinam vertit, non Aiax apud Homerum dicit, sed Hector dicit, et Hector de sepultura agit, prinsquam sciat, an secum depugnandi causa congressurus sit Aiax. Ανδρὸς μὲν τόδε σῆμα πάλαι κατὰ τεθνειῶτος Ον ποτ' ἀριστεύοντα κατέκτανε φαίδιμος Εκτωρ. Ως ποτέ τις ἐρέει, τὸ δ' ἐμὸν κλέος οὔποτ' ὀλεῖται. In hoc etiam libro Ciceronem eam quaestionem exsequutum esse docet Lactantius lib. I, cap. 15, quam in libris de Rep. et in Consolatione tractavit; deos qui publice colerentur, homines fuisse. SIG.

(2) *Statuerunt gloria leaena.* Rutgerius, qui primus hoc fragmentum in lucem protulit, legendum censet Var. Lect. V, 3, *statuerunt gloriae leaenae.* Tranquillus autem Faber malit *statuerunt aeneam leaenam.* Notum leaenae meretricis facinus, quae ne socios proderet, linguam dentibus abscidit. Plin. H. N. VII, 23, XXXIV, 8; Polien. Strat. VIII, 45. Occurrit etiam in Diomede I, 378, huius operis fragmentum, quod non intelligere datur.

ARGVMENTVM

IN CONSOLATIONEM

Quum Cicero iucundissimam filiam amisisset, incredibile auditu est, quanto propterea dolore exarserit: ut autem sapiens, quum alia remedia multa ad mitigandam animi acerbitatem sui quaesivit, tum vero librum etiam scripsit, in quo, ut philosophus, semet ipsum, quantum potuit, consolatus est: quem librum Consolationem, vel de luctu minuendo, inscripsit; huius autem rei testem ipsum habemus in Tusculanis ita loquentem: « Aegritudinis sedatio et hesterna disputatione explicata est, et in Consolationis libro, quem in medio (non enim sapientes eramus) moerore et dolore conscripsimus: quamquam vetat Chrysippus ad recentes quasi tumores animi remedium adhibere: id nos fecimus, naturaeque vim attulimus, ut magnitudini medicinae doloris magnitudo concederet ». Item alio loco: « Sed quid necesse est, quum id agam, ne post mortem miseros nos putemus fore, vitam etiam efficere deplorando miseriorem; fecimus hoc in eo libro, in quo nosmet ipsos, quantum potuimus, consolati sumus ». Item in epistolis ad Atticum: « Quod si me ipse per literas consolatus sum, non poenitet me, quantum profecerim: moerorem minui, dolorem nec potui, nec, si possem, vellem »: et in secundo de Divinatione: « Quid ego de consolatione dicam, quae mihi quidem ipsi sane aliquantum medetur: ceteris item non multum illam profuturam puto »: et Augustin. lib. XIX, cap. 4, de Civitate Dei: « Vitae huius miserias lamentatus est Cicero in consolatione de morte filiae, sicut potuit ». Huius autem libri, quantum ego assequi iudicio et coniectura possum, tale fuit argumentum atque adeo etiam artificium. Primum miserias hominum mihi videtur deplorasse, qui quasi luendorum scelerum causa in hanc vitam prodierint. Sed tamen levissime omnia esse ferenda adiecisse, quum his nos calamitatibus uno mortis subsidio facile perfungamur, deinde casum suum acerbissimum multorum clarissimorum virorum, quos collegerit, exemplo mitigasse. Tum vero, de aeternitate animorum, et de filia inter deos ad immortalitatis famam consecranda, quo modo multi homines sunt consecrati, disputasse. Crantorem autem philosophum in primis est

sequutus. Quas res sigillatim, fragmentis ipsis explicandis, non erit fortasse inutile demonstrare. SIGON.

Si quis autem scire velit quonam modo genuina haec Ciceronis fragmenta, Consolationis auctor editae anno 1583 intercalaverit, videat primum in cap. 2, secundum cap. 6, tertium cap. 7, quartum cap. 12, quintum cap. 35, sextum cap. 45, septimum cap. 41, et octavum cap. 45. BOUIL. (Nos hoc Sigonii *De consolatione* opusculum praetermittimus. *Typ. T.*)

M. T. CICERONIS CONSOLATIO.

Crantorem sequor. *Plinius*, *N. H. Praefat.*

Idcirco nati sumus, ut scelerum poenas lueremus. *Lactantius*, III, 18.

Non nasci, [1] longe optimum, nec in hos scopulos incidere vitae; proximum autem, si natus sis, quam primum mori, et tamquam ex incendio effugere fortunae. *Id.* II, 19.

Sed nescio [2] qui nos teneat error, ac miserabilis ignoratio veri. *Id.* III, 14, 18.

(1) *Non nasci, longe optimum.* Haec ad leniendam miseriam, in quam homines nascendo incidere dixerat, subiecta sunt: de quibus eodem loco Lactantius, ita: *Ita primum bonum esse non nasci, secundum citius mori. Quae sententia ut maioris sit auctoritatis, Sileno attribuitur. Cicero in Consolatione:* « Non nasci, *inquit*, longe optimum, nec in hos scopulos incidere vitae; proximum autem, si natus sis, quam primum mori. » Expressit autem hos versus Euripidis: Ἀρχὴ μὲν μὴ φῦναι ἐπιχθονίοισιν ἄριστον, Φύντα δ' ὅπως ὤκιστα πύλας ἀΐδαο περῆσαι· cuius sententiae meminit quoque Sophocles in Coloneo. SIGON.

(2) *Sed nescio qui nos.* Lactantius, lib. III, cap. 14, contra Ciceronem loquens sic ait: *Idem in Consolatione, id est, opere non ioculari, hanc de philosophia sententiam tulisti:* sed nescio qui nos teneat error, aut miserabilis ignoratio veri. *Ubi ergo est philosophiae magisterium? aut quid te docuit illa vitae parens, si verum miserabiliter ignoras?* Quod autem ad eam partem attinet, in qua exempla clarissimorum virorum collegisse eum dixi, qui acerbissimos casus emissorum filiorum aequissimo animo tolerassent, haec affero satis gravia, ut arbitror, testimonia. Ipse in tertia Tusculana sic ait: *Quid? qui non putant lugendum viris? qualis*

Animorum [3] nulla in terris origo inveniri potest.

fuit Q. Maximus, efferens filium consularem, qualis L. Paullus, duobus paucis diebus amissis filiis, qualis M. Cato, praetore designato, mortuo filio, quales reliqui, quos in Consolatione collegimus. Et in lib. II de Divinatione ita: *Clarissimorum hominum nostrae civitatis gravissimos exitus in Consolatione collegimus.* Vnde illa sunt etiam eiusdem scripta ad Atticum, tum quum hunc librum in manibus haberet: *Velim me facias certiorem Cn. Caepio Serviliae Claudii pater vivone patre suo naufragio perierit, an mortuo: item Rutilia vivone C. Cotta filio suo mortua sit: pertinet ad eum librum, quem de luctu minuendo scripsimus.* Item: *Velim me certiorem facias, Vituliae filius, vivone P. Crasso, consulari, patre suo mortuus, an post.* Item: *Quaero de Regillo Lepidi filio, recetne meminerim, patro vivo mortuum.* Neque vero solum ipse Cicero, sed D. etiam Hieronymus, Ciceronis maxime studiosus, quid in eo libro spectaverit, quemque sit sequutus, expressit: siquidem hoc pacto scripsit in epitaph. Nepotiani: *Legimus Crantorem, cuius volumen ad confovendum dolorem suum sequutus est Cicero; Platonis, Diogenis, Clitomachi, Carneadis, Possidonii ad sedandos luctus opuscula percurrimus, qui diversis aetatibus diversorum luctum vel libris, vel epistolis minuere sunt conati, ut etiam si nostrum areret ingenium, de illorum posset fontibus irrigori. Proponunt innumerabiles viros et maxime Periclem, et Xenophontem Socraticum, quorum alter amissis duobus filiis, coronatus in concione disseruit, alter quum sacrificans filium audisset occisum, deposuisse coronam dicitur, et eamdem capiti reposuisse, postquam fortiter in acie dimicantem reperit concidisse. Quid memorem romanos duces, quorum virtutibus quasi quibusdam stellis latinae micant historiae? Pulvillus Capitolium dedicans, mortuum, ut nuntiabatur, subito filium, se iussit absente sepelliri. L. Paullus septem diebus inter duorum exsequias filiorum triumphans urbem ingressus est. Praetermitto Maximos, Catones, Gallos, Pisones, Brutos, Scaevolas, Metellos, Marcios, Crassos, Marcellos, atque Aufidios, quorum non minor in luctu, quam in bellis, virtus fuit: et quorum orbitates in Consolationis libro Tullius explicavit, ne videar potius aliena, quam nostra quaesisse.* Quibus ex verbis satis intelligi potest, idem fere fuisse Consolationis argumentum, atque eius epistolae, qua rescripsit ad Ser. Sulpicii consolationem, in qua ita egit: *Sed opprimor interdum, et vix resisto dolori; quod ea me solatia deficiunt, quae ceteris, quorum mihi exempla propono, simili in fortuna non defuerunt. Nam et Q. Maximus, qoi filium consularem, clarum virum amisit, et L. Paullus, qui duos septem diebus, et vester Gallus, et M. Cato, qui summo ingenio, summa virtute filium perdidit, iis temporibus fuerunt, ut eos tum ipsorum dignitas consolaretur ea, quam ex rep. consequebantur.* Sig.

(3) *Animorum nulla in terris origo.* Iam de immortalitate agit animorum: haec autem posuit in prima Tuscula-

Nihil enim est in animis mixtum atque concretum, aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur; nihil ne aut humidum quidem aut flabile, aut igneum. His enim in naturis nihil inest, quod vim memoriae, mentis, cogitationis habeat; quod et praeterita teneat, et futura provideat, et complecti possit praesentia: quae sola divina sunt; nec invenietur umquam, unde ad hominem venire possint, nisi a Deo. Singularis est igitur quaedam natura, atque vis animi, seiuncta ab his usitatis notisque naturis. Ita quidquid est illud, quod sapit, quod vult, quod viget, caeleste et divinum est; ob eamque rem aeternum sit, necesse est. Nec vero Deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens, et movens, ipsaque praedita motu sempiterno. *Cicero*, *Tuscul.* I, 27; *Lactantius Inst.* I, 5 *de*; *Ira Dei*, *c.* 10.

Quum vero et mares, [4] et feminas complures ex

na, his verbis: *Sin autem est quinta quaedam natura ab Aristotele inducta, primum haec et deorum est, et animorum: hanc enim nos sententiam sequuti his ipsis verbis in Consolatione haec expressimus: Animorum nulla in terris origo*, etc. Lactantius etiam, lib. I, cap. 5, postrema huius loci verba ex Ciceronis Consolatione profert. Sigon.

(4) *Quum vero et mares.* Iam de consecranda filia ad immortalitatem disserit, cuius loci sententiam Lactantio, ut alia multa, debemus, qui lib. I, cap. 15, sic agit: *M. Tullius in eo libro, quo se ipsum de morte filiae consolatus est, non dubitavit dicere, deos, qui publice colerentur, homines fuisse: quod ipsius testimonium eo debet gravissimum iudicari, quod et augurale habuit sacerdotium, et eosdem se colere venerarique testatur. Itaque intra paucos versiculos duas res nobis dedit: nam dum imaginem filiae eodem se modo consecraturum esse profiteretur, quo illi a Veteribus sunt consecrati, et illos mortuos esse docuit, et originem vanae superstitionis ostendit. Quum vero, inquit, et mares, et feminas*, etc. Quibus verbis recitatis, subdit: *Fortasse dicat aliquis prae nimio luctu eum delirasse*;

hominibus in deorum numero esse videamus, et eorum in urbibus atque agris augustissima templa veneremur: assentiamur eorum sapientiae, quorum ingeniis et inventis omnem vitam legibus et institutis excultam constitutamque habemus... Quod si ullum umquam animal consecrandum fuit, illud profecto fuit. Si Cadmi, aut Amphitryonis [5] progenies, aut Tyndari, in caelum tollenda fama fuit; huic idem honos certe dicandus est. Quod quidem faciam, teque omnium optimam doctissimamque, approbantibus diis immortalibus ipsis, in eorum coetu locatam, ad opinionem omnium mortalium consecrabo. *Lactantius*, I, 15.

Nec enim omnibus iidem illi sapientes arbitrati sunt eumdem cursum in caelum patere. Nam vitiis et sceleribus contaminatos deprimi in tenebras, atque in coeno iacere docuerunt; castos autem, puros, integros, incorruptos, bonis etiam studiis atque artibus

atqui omnis illa oratio, et doctrina et exemplis et ipso loquendi genere perfecta, non aegri, sed constantis animi ac iudicii fuit: neque enim puto illum tam varie, tam copiose, tam ornate scribere potuisse, nisi luctum eius, et ratio ipsa, et consolatio amicorum, et temporibus longitudo mitigasset. De consecranda autem filia saepe item Cicero Atticum in epistolis consuluit, ut tum quum dixit: *Insula Arpinas habere potest germanam ἀποθέωσιν:* et alibi: *Fanum fieri volo: neque hoc mihi erui potest: sepulcri similitudinem effugere non tam propter poenam legis studeo, quam ut maxime assequar ἀποθέωσιν: quod poteram, si in ipsa villa facerem: sed, ut saepe loquuti sumus, commutationes dominorum reformido: in agro ubicumque fecero, mihi videor assequi posse, ut posteritas habeat religionem: hae meae ineptiae (fatebor enim) ferendae tibi sunt: non habeo ne me quidem ipsum, quicum tam audacter communicem, quam te: si tibi res, si locus, si institutum placet; lege, quaeso, legem: mihique eam mitte.* Et alibi: *Ego, quantum his temporibus tam eruditis fieri poterit, profecto illam consecrabo omni genere monumentorum ab omnium ingeniis scriptorum, et Graecorum et Latinorum.* Sig.

(5) *Amphitryonis*. Alii, *Amphionis*. I. V. L.

expolitos, leni quodam ac facili lapsu ad deos, id est, ad naturam sui similem, pervolare. *Id.* III, 19. Cedo, et manum tollo. [6] *Id.* III, 28.

(6) *Manum tollo.* Me victum fateor.

M. T. C. LIBER DE SVIS CONSILIIS.

Citatur a Boethio liber Ciceronis de consiliis suis, cum iis verbis, quae inter fragmenta retuli. Quem librum eumdem esse sine dubio arbitror, atque eum, quem Asconius in commentario orationis in Toga candida vocat, Expositionem suorum consiliorum: nec fortasse alius est, quam is, quem Dio appellat ἀπόῤῥητον βιβλίον, in quo rerum a se in rep. actarum rationem reddebat. Sigon.

Sed ut aliqua similitudine adductus, maximis minima conferam, ut quum vinolenti adolescentes, tibiarum etiam cantu, ut fit, instincti, mulieris pudicae fores frangerent, admonuisse tibicinam, ut spondeum caneret, [1] Pythagoras dicitur: quod quum illa fecisset, tarditate modorum, et gravitate cantus, illorum furentem petulantiam resedisse. *Boeth. de Musica*, I, 1.

(1) *Spondeum caneret.* Confer in doctissimo libro, cui nomen *Anacharsis iunioris Iter*, colloquium de musicae vi ac potentia. Bouh.

M. T. C. DE VIRTVTIBVS LIBER. [1]

Illud neutiquam [2] probares. [3] *Charisius*, II, *p.* 186.

(1) *M. Tullii Ciceronis de Virtutibus liber.* In hoc libro mea quidem sententia, M. Cicero, quae copiose in libro de Officiis ad filium tradiderat, breviter comprehensa literis consignavit: plane ad Aristotelis imitationem, qui post libros τῶν ἠθικῶν ad Nicomachum, etiam περὶ ἀρετῶν opusculum scripsisse dicitur. Charisius et libri meminit, et fragmentum ex eo proponit. Patr.

(2) *Neutiquam.* Verbum a comicis saepius usurpatum non semel adhibuit Cicero. *B.*

(3) *Probares.* Sunt qui apud Charisium legant *probantem.*

M. T. C. CHOROGRAPHIA.

Ibi quercorum [1] rami ad terram iacent, ut sues, quasi caprae ex ramis, glande pascantur. *Priscianus*, VI, *p.* 717.

Nam, quum esset apud se ad Lavernium Scipio, unaque Pontius, allatus est forte Scipioni acipenser, qui admodum raro capitur, sed est piscis, ut ferunt, in primis nobilis. Quum autem Scipio unum et alterum ex iis, qui eum salutatum venerant, invitasset, pluresque etiam invitaturus videretur; in aurem Pontius, Scipio, inquit, vide quid agas: acipenser iste paucorum hominum est. *Macrob. lib.* 3.

EX TIMAEO PLATONIS, SEV DE VNIVERSO.

Ratione igitur, et mente divina ad originem temporis curriculum inventum est solis et lunae. *Nonius*, Curriculum.

* Defenstrix. *Prisc. lib.* 1. *part.*

(1) *Quercorum.* Apud Palladium invenitur quoque *querci, quercorum.* B.

M. T. CICERONIS

TIMAEVS

SEV

DE VNIVERSO, FRAGMENTVM

I.

Multa sunt a nobis et in Academicis conscripta contra physicos, et saepe cum P. Nigidio, Carneadeo more et modo disputata. Fuit enim vir ille quum ceteris artibus, quae quidem dignae libero essent, ornatus omnibus, tum acer investigator, et diligens earum rerum, quae a natura involutae videntur. Denique sic iudico, post illos nobiles Pythagoreos, quorum disciplina exstincta est quodammodo, quum aliquot saecula in Italia Siciliaque viguisset, hunc exstitisse, qui illam renovaret. Qui quum me in Ciliciam proficiscentem, Ephesi exspectavisset, Romam ex legatione ipse decedens; venissetque eodem Mytilenis mei salutandi et visendi causa Cratippus, Peripateticorum omnium, quos quidem ego audiverim, meo iudicio facile princeps: perlibenter et Nigidium vidi, et Cratippum cognovi. Ac primum quidem tempus salutationibus, reliquum percontatione consumpsimus.

Desunt multa.

II. Quid est, quod semper sit, [1] neque ullum habeat ortum, et quod gignatur, nec umquam sit? Quorum alterum intelligentia et ratione comprehenditur. Quod unum semper, atque idem est: alterum, quod affert [2] opinionem per sensus, rationis expers; quod totum opinabile est, id gignitur, et interit, nec umquam esse vere potest. Omne autem quod gignitur, ex aliqua causa gigni necesse est. Nullius enim rei, causa remota, reperiri origo potest. Quocirca si is, qui aliquod munus efficere molitur, eam speciem, quae semper est eadem, intuebitur, atque eam sibi proponet exemplar, praeclarum opus efficiat necesse est. Sin autem illam, quae gignitur; numquam illam, quam expetet, pulchritudinem consequetur. Omne igitur caelum, sive mundus, sive quovis alio vocabulo gaudet, hoc a nobis nuncupatus sit. De quo id primum consideremus, quod principio est in omni quaestione considerandum, semperne fuerit, nullo generatus ortu, an ortus sit, an ab aliquo temporis principatu ortus est, [3]

(1) Incipit hoc fragmentum Timaei his verbis apud Platonem pag. 28 ed. Steph. (Tom. IX, pag. 301 ed. Bipont.) ἔστιν οὖν δὴ κατ' ἐμὴν δόξαν πρῶτον διαιρετέον τάδε· τί τὸ ὂν μὲν ἀεὶ, γένεσιν δὲ οὐκ ἔχον, καὶ τί τὸ γιγνόμενον μὲν, ὂν δὲ οὐδέποτε.

(2) *Alterum quod affert.* Legendum videtur: *alterum, quod affert opinionem per sensus rationis expertes, totum opinabile est, et gignitur et interit.* Iam Lambinus pro vulg. *expers* maluit *expertes.* Est enim apud Platonem μετ' αἰσθήσεως ἀλόγου.

(3) *An ortus sit, an ab aliquo temporis principatu ortus est.* Recte Lambinus *an ortus sit ab aliquo temporis principatu. Ortus est, quandoquidem* etc. Nam apud Platonem est: σκεπτέον οὖν δὴ περὶ αὐτοῦ πρῶτον ..... πότερον ἦν ἀεί, γενέσεως ἀρχὴν ἔχων οὐδεμίαν, ἢ γέγονεν ἀπ' ἀρχῆς τινος ἀρξάμενος. Γέγονεν etc.

quandoquidem cernitur, et tangitur, et est undique corporatus. Omnia autem talia sensum movent: sensusque moventia quae sunt, eadem in opinione considunt, quae ortum habere gignique diximus: nihil autem gigni posse sine causis. Atque illum quidem quasi parentem huius universitatis invenire, difficile; et quum iam inveneris, indicare in vulgus, nefas. Rursus igitur videndum, ille fabricator tanti operis utrum sit imitatus exemplar, idne, quod semper unum et idem et sui simile, an id, quod generatum ortumque dicimus. Atqui si pulcher est hic mundus, si probus eius artifex; profecto speciem aeternitatis imitari maluit: sin secus, quod ne dictu quidem fas est, generatum exemplum est pro aeterno sequutus. Non igitur dubium, quin aeternitatem maluerit exsequi, [4] quandoquidem neque mundo quidquam pulchrius, neque eius aedificatore praestantius. Sic ergo generatus, ad id est effectus, quod ratione sapientiaque comprehenditur, atque immutabili aeternitate continetur. Ex quo efficitur, ut sit necesse, hunc, quem cernimus, mundum, simulacrum aeternum esse alicuius aeterni. Difficillimum autem est in omni conquisitione rationis, exordium. [5] De iis igitur, quae diximus, haec sit prima distinctio.

III. In omni oratione cum iis rebus, [6] de quibus

(4) *Quin aeternitatem maluerit exsequi.* Vulgo *sequi.*

(5) *Difficillimum ..... exordium.* Plato: μέγιστον δὴ παντὸς ἄρξασθαι κατὰ φύσιν ἀρχήν. Ficinus vertit: *Rationem vero originis naturaliter explicare difficillimum est.*

(6) *In omni oratione ..... cognitio.* Haec lectio sine dubio corrupta est. Lambinus corrigebat: *Omni rationi cum iis rebus, de quibus explicandum est, videtur esse cognatio.* P. Manutius ita: *in omni oratione cum iis rebus, de quibus explicatur, videtur esse cogna-*

explicandum, videtur esse cognatio. Itaque quum de re stabili et immutabili disputatur, oratio talis sit, qualis sit illa, quae neque redargui, neque convinci potest. Quum autem ingressa est imitata, et efficta simulacra, bene agi pntat, [7] si similitudinem veri consequatnr. Quantum enim ad id, quod ortum est, aeternitas valet, tantum ad fidem veritas. Quocirca si forte de deorum natura ortuque mundi disserentes, minus id, quod habemus, animo consequimur, [8] ut tota dilucide et plane exornata oratio sibi constet, et ex omni parte secum ipsa consentiat, haud sane erit mirum; contentique esse debebitis, si probabilia dicentur. Aequum est enim meminisse, et me, qui disseram, hominem esse, et vos, qui iudicetis: ut, si probabilia dicentur, nil ultra requiratis. Quaeramus igitur causam, quae eum impulerit, qui haec machinatus sit, ut originem rerum, et molitionem novam quaereret. Probitate videlicet praestabat; probus autem invidet nemini. Itaque omnia sui similia generavit. Haec nimirum gignendi mundi causa iustissima. Nam quum constituisset Deus bonis omnibus explere mundum, mali nihil admiscere, quoad natura pateretur; quidquid erat, quod in cernendi sensum caderet, id sibi assumpsit, [9] non tranquillum

tio. Graeca Platonis haec sunt: ὡς ἄρα τοὺς λόγους, ὧνπερ εἰσὶν ἐξηγηταί, τούτων καὶ ξυγγενεῖς ὄντας. Itaque malim: *Omni orationi cum iis rebus, de quibus explicatur* (vel *quarum est explicatrix*), *videtur esse cognatio.*

(7) *Bene agi putat.* Lambin. *b, a. putet.*

(8) *Minus id, quod habemus, animo consequimur.* Lambin. *minus id quod avemus omnino consequemur.* Fortasse verius: *Minus id, quod habemus in animo, consequemur.*

(9) *Id sibi assumpsit.* Pronomen *sibi* delendum censuit Lambinus. Apud Platonem est οὕτω πᾶν ὅσον ἦν ὁρατὸν παραλαβών.

et qnietum, sed immoderate agitatum et fluctuans; idque ex inordinato in ordinem adduxit. Hoc enim iudicabat esse praestantius. Fas autem nec est, nec umquam fuit, quidquam nisi pulcherrimum facere eum, qui esset optimus. Quum rationem igitur habuisset, [10] reperiebat nihil esse eorum, quae natura cernerentur, non intelligens, intelligente, in toto genere, praestantius. Intelligentiam autem ulli rei adiunctam esse sine animo nefas esse. Quocirca intelligentiam in animo, animum conclusit in corpore. Sic ratus est opus illud effectum esse pulcherrimum. Quam ob causam non est cunctandum profiteri, si modo investigari aliquid coniectura potest, hnnc mundum animal esse, idque intelligens, et divina providentia constitutum.

IV. Hoc posito, quod sequitur, videndum est, cuiusnam animantium Deus in fingendo mnndo similitudinem sequutus sit. Nullius profecto, eorum quidem, quae sunt nobis nota animantia. Sunt enim omnia in quaedam genera partita, aut inchoata, nulla ex parte perfecta. Imperfecto autem, nec absoluto simile, pulchrum esse nihil potest. Cuius ergo omne animal quasi particula quaedam est, sive in singulis sive in diverso genere cernatur, [11] eius similem mnndum esse dicamus. Omnes igitur, qui animo cernuntur, et ratione intelliguntur animantes, complexu rationis et intelligentiae, sicut homines, hoc mnndo, et pecudes, et omnia, quae sub adspectum cadunt, com-

(10) *Quum rationem igitur habuisset.* Lambinus: *Quum rationem igitur hanc habuisset.*

(11) *Sive in singulis sive in diverso genere.* Lambin. *sive in universo genere.* Ap. Platonem: οὗ δ' ἔστι τἆλλα ζῶα καθ' ἓν καὶ κατὰ γένη μόρια.

prehenduntur. Quod enim pulcherrimum [12] in rerum natura intelligi potest, et quod ex omni parte absolutissimum est, quum Deus similem mundum efficere vellet, animal unum, adspectabile, in quo omnia animalia continerentur, effecit. Rectene igitur unum mundum dixerimus, an sint plures, an innumerabiles, dictu verius, et melius. [13] Vnus profecto, siquidem factus est ad exemplum. Quod enim omnes animantes eos, qui ratione intelliguntur, complectitur, id non potest esse cum altero. Rursus enim alius animans, qui eum contineat, sit necesse est, cuius partes sint animantes superiores, caelumque hoc, simulacrum illius ultimi sit, non proximi. Quorum ne quid accideret, atque ut hic mundus esset animanti absoluto simillimus, hoc ipso, quod solus atque unus esset, ideirco singularem Deus hunc mundum, atque unigenam procreavit. Corporeum autem, et adspectabile, itemque tractabile omne necesse est esse, quod natum est. Nihil porro, igni vacuum, videri potest; nec vero tangi, quod careat solido: solidum autem nihil, quod terrae sit expers. Quamobrem mundum efficere moliens Deus, terram primum, ignemque iungebat. Omnia autem duo ad cohaerendum, tertium aliquid requirunt, et quasi nodum vinculumque desiderant. Sed vinculorum id est aptissimum atque pul-

(12) *Quod enim... absolutissimum est, quum deus similem mundum efficere vellet.* Verissime Lambinus: *Ei quum deus s. m. e. v.* In Graeco est: τῷ γὰρ τῶν νοουμένων καλλίστῳ καὶ κατὰ πάντα τελέῳ μάλιστ' αὐτὸν ὁ θεὸς ὁμοιῶσαι βουληθείς.

(13) *Rectene .... verius et melius.* Haec ita corrigenda sunt, ut opinor: *Rectene igitur unum mundum dixerimus, an plures esse et innumerabiles dictum sit verius et melius?* Plato enim his verbis utitur: Πότερον οὖν ὀρθῶς ἕνα οὐρανὸν προσειρήκαμεν, ἢ πολλοὺς καὶ ἀπείρους λέγειν ἦν ὀρθότερον;

cherrimum, quod ex se, atque de his, [14] quae adstringit, quam maxime unum efficit. Id optime assequitur, quae graece ἀναλογία, latine (audendum est enim, quoniam haec primum a nobis novantur) comparatio, proportiove dici potest.

V. Quando enim trium vel numerorum, vel figurarum, vel quorumcumque generum, contingit, ut quod medium sit, [15] uti primum proportione, ita id postremo comparetur, vicissimque ut extremum cum medio, sic medium cum primo conferatur; id quod medium est, tum primum sit, tum postremum; postrema vero, et prima media fiunt, ita necessitas cogit, ut eadem sint ea, quae diiuncta fuerunt. [16] Eadem autem quum facta sint, efficitur, ut omnia sint unum. Quod si universitatis corpus, planum et aequabile explicaretur, neque in eo quidquam esset requisitum; unum interiectum medium, et se ipsum, et ea, quibus esset interpositum, colligaret. Sed quum soliditas mundo quaereretur; solida autem omnia uno medio numquam, duobus semper copulentur: ita contigit, ut inter ignem et terram, aquam Deus, animamque poneret, eaque inter se compararet, et proportione coniungeret, ut quemadmodum ignis animae, sic anima aquae; quodque anima aquae, id aqua terrae proportione redderet. Qua ex coniunctione caelum ita aptum est, ut sub adspectum et tactum cadat. Itaque et ob eam causam, et ab iis rebus, numero quatuor, mundi est corpus effectum,

(14) *Quod ex se atque de his.* Lambinus: *quod ex se atque ex his.*

(15) *Vt quod medium sit uti primum.* Lambin. *ut veluti et quod medium sit primum.*

(16) *Diiuncta fuerunt.* Lambinus, *diiuncta fuerant.*

ea constructum proportione, qua dixi: ex quo ipse se concordi quadam amicitia et caritate complectitur; atque ita apte cohaeret, ut dissolvi nullo modo queat, nisi ab eodem, a quo est colligatus. Earum autem quatuor rerum, quas supra dixi, sic in omni mundo omnes partes collocatae sunt, ut nulla pars huiusce generis excederet extra, atque in hoc universo inessent genera illa universa. Id ob eas causas, primum ut mundus animans possit ex perfectis partibus esse perfectus: deinde ut unus esset, nulla parte, unde alter gigneretur, relicta: postremo ne quis morbus eum possit, aut senectus affligere.[17] Omnis enim coagmentatio corporis, vel calore, vel frigore, vel aliqua impulsione vehementi labefactatur, et frangitur, et ad morbos senectutemque compellitur. Hanc igitur habuit rationem effector mundi molitorque Deus, ut unum opus totum atque perfectum ex omnibus totis atque perfectis absolveretur, quod omni morbo seniove careret.

VI. Formam autem et maxime sibi cognatam, et decoram dedit. A quo enim animante omnes reliquos contineri vellet animantes, hunc ea forma figuravit, qua una omnes reliquae formae concluduntur: et globosus est fabricatus; quod σφαιροειδὲς Graeci vocant. Cuius omnis extremitas paribus a medio radiis attingitur; idque ita tornavit, ut nihil effici possit rotundius, nihil ut asperitatis haberet, nihil offensionis, nihil inclusum angulis,[18] nihil anfractibus,

(17) *Primum ut mundus animans possit ... postremo ne quis morbus eum possit.* Recte Lambinus utroque loco posset. Pro *affligere* in Ms., teste Gronovio, est *attingere*, et infra pro *senio careret*, legitur *senio vacaret.*

(18) *Nihil inclusum angulis.* Melius Lambin. *nihil incisum angulis.* Sed

nihil eminens, nihil lacunosum: omnesque partes simillimae omnium, quoad eius praestabat iudicio dissimilitudini similitudo. Omni autem totam figuram mundi laevitate circumdedit. Nec enim oculis egebat, quia nihil extra, quod cerni posset, relictum erat; nec auribus, quia ne quod audiretur quidem; neque erant anima circumfusa extrema mundi, ut respirationem requireret; nec vero desiderabat aut alimenta corporis, aut detractionem confecti et consumpti cibi. Neque enim ulla decessio fieri poterat, neque accessio: neque vero erat unde. Ita se ipse consumptione et senio alebat sui, quum ipse per se et a se et pateretur et faceret omnia. Sic enim ratus est ille, qui ista iunxit et condidit, ipsum se contentum esse mundum, neque egere altero. Itaque nec ei manus affinxit, quia nec capiendum quidquam erat, nec repellendum: nec pedes, nec alia membra, quibus ingressus corpore sustineret. [19] Motum enim dedit caelo eum, qui figurae eius sit aptissimus, qui unus ex septem motibus mentem atque intelligentiam cohiberet maxime. Itaque una conversione atque eadem ipse circum se torquetur et vertitur. Sex autem reliquos motus ab eo separavit. Itaque eum ab omni erratione liberavit. Ad hanc igitur conversionem, quae pedibus et gradu non egeret, ingrediendi membra non dedit. Haec Deus is, qui erat de aliquando Deo futuro cogitans, laevem eum effecit et undique aequabilem, et a medio ad summum parem et per-

omnia ista *nihil ut asperitatis haberet ... nihil lacunosum*, quorum nullum est apud Platonem vestigium, interpolata esse videntur ex lib. II de Nat. Deor. cap. 18.

(19) *Quibus ingressus corpore sustineret.* V. D. conj. *quibus ingressus corpus sustineret;* cui assentior.

fectum, atque absolutum ex absolutis atque perfectis. Animum autem ut in eo medio collocavit, ita per totum tetendit: deinde eum circumdedit corpore, et vestivit extrinsecus; caeloque solivago et volubili et in orbem incitato complexus est, quod secum ipsum propter virtutem facile esse posset, nec desideraret alterum, satis sibi ipsum notum et familiare. Sic Deus ille aeternus hunc perfecte beatum Deum procreavit. Sed animum haud ita, ut modo loquuti sumus, tum denique, quum corpus ei effecisset, inchoavit. Neque enim esset rectum, minori parere maiorem. Sed nos multa inconsiderate ac temere dicimus.

VII. Deus autem et ortu, et virtute antiquiorem genuit animum, eumque ut dominum, atque imperantem, obedienti praefecit corpori: idque molitus tali quodam est modo. Ex materia, quae individua est, et quae semper unius modi, suique similis, et ex ea, quae corporibus [20] dividua gignitur, tertium materiae genus ex duobus in medium admiscuit, quod esset eiusdem naturae, et quod alterius: idque interiecit inter individuum, atque id, quod dividuum esset in corpore. Ea quum tria sumpsisset, unam in speciem temperavit; naturamque illam, quam alterius diximus, vel cum eadem coniunxit, [21] fugientem, et eius copulationis alienam, permiscens cum mate-

(20) *Et ex ea quae corporibus*. Lambin. *et ex ea quae in corporibus.*

(21) *Vel cum ea coniunxit*. P. Manutius recte censuit legendum esse *vi cum ea coniunxit* ex Graeco τὴν θατέρου φύσιν δὺς μικτὸν οὖσαν εἰς ταυτὸ συναρμόττων βίᾳ. Idem paullo post verba *permiscens cum materia* a superioribus distinguenda et sic rescribendum esse vidit: *copulationis alienam. Permiscens autem cum materia*... ut est ap. Platonem: Μιγνὺς δὲ μετὰ τῆς οὐσίας.

ria, quum ex tribus effecisset unum, id ipsum in ea quae decuit, membra partitus est. Iam partes singulas ex eodem, et ex altero, et ex materia temperavit. Fuit autem talis illa partitio. Vnam principio partem detraxit ex toto: secundam autem primae partis duplam: deinde tertiam, quae esset secundae sesquialtera, primae tripla: deinde quartam, quae secundae dupla esset: quintam inde, quae tertiae tripla: tum sextam octuplam primae: postremo septimam, quae septem, et viginti partibus antecederet primae. Deinde instituit dupla, et tripla intervalla explere, partes rursus ex toto desecans: quas intervallis ita locabat, ut in singulis essent bina media: vix enim audeo dicere medietates, quas Graeci μεσότητας appellant: sed quasi ita dixerim, intelligatur; erit enim planius. Earum alteram, eadem parte praestantem extremis, eademque superatam: alteram pari numero praestantem extremis, parique numero superatam. Sesquialteris autem intervallis, et sesquitertiis, et sesquioctavis sumptis ex his colligationibus in primis intervallis, sesquioctavo intervallo, sesquitertia omnia explebat, quum particulam singulorum relinqueret. Eius autem particulae intervallo [22] habebat numerus ad numerum eandem proportionem comparationemque in extremis, quam habent CCLVI cum CCXLIII, atque ita permistum illud, ex quo haec secuit, iam omne consumpserat. Hanc igitur omnem coniunctionem, duplicem in longitudinem diffidit: mediaeque accommodans mediam, quasi decussavit: deinde in

(22) *Eius autem particulae intervallo*. Recte Victor. et Iunta addunt *relicto*. Atque Gronovius in Ms. X. additum vidit *adrelicto* Ei apud Platonem est: *τῆς τοῦ μορίου ταύτης διαστάσεως λειφθείσης*.

orbem torsit, ut et ipsae secum, et inter se, ex commissura, quae e regione esset, iungerentur; eoque motu, cuius orbis semper in eodem erat, eodemque modo ciebatur, undique est eas circumplexus. Atque ita quum alterum esset exteriorem amplexus orbem:[23] illum, eiusdem naturae; hunc, alterius nominavit: eamque, quae erat eiusdem, detorsit a latere in dextram partem: hanc autem citimam,[24] a media linea direxit ad laevam: sed principatum dedit superiori,[25] quam solam individuam reliquit.[26] Interiorem autem quum in sex partes divisisset, septem orbes dispares, duplo et triplo intervallo moveri iussit, contrariis inter se cursibus. Eorum autem trium fecit pares celeritates: sed quatuor, et inter se dispares, et dissimiles trium reliquorum.[27]

VIII. Animum igitur quum ille procreator mundi Deus ex sua mente et divinitate genuisset; tum denique omne, quod erat concretum atque corporeum,

(23) *Atque ita quum alterum esset exteriorem amplexus orbem.* P. Manutius correxit: *atque ita quum alterum esset exteriorem, alterum interiorem amplexus orbem.* Lambinus vero: *atque ita quum alter esset exterior, alterum interiorem amplexus orbem.* Plato: καὶ τὸν μὲν ἔξω, τὸν δ' ἐντὸς ἐποιεῖτο τὸν κύκλον.

(24) *Eamque quae erat eiusdem... hanc autem citimam.* P. Manutius emendabat: *cumque qui erat eiusdem, detorsit a latere in dextram partem; hunc autem alterius,* omisso verbo *citimam,* quod aberat in cod. Maffaei. Lambinus autem: *cumque qui erat eiusdem, detorsit a latere in dextram partem, hunc autem citimum.* Ap. Platonem est...... ἐποιεῖτο τῶν κύκλων. Τὴν μὲν οὖν ἔξω φορὰν ἐπεφήμισεν εἶναι τῆς ταυτοῦ φύσεως, τὴν δ' ἐντὸς τῆς θατέρου. Vulgata igitur defendi posset, si legeretur *eamque conversionem* (φορὰν) *quae erat eiusdem* etc.

(25) *Principatum dedit superiori.* Lambin. *p. d. exteriori.*

(26) *Quam solam individuam.* Lambin. *quem solum individuum.*

(27) *Et dissimiles trium reliquorum.* Lambin. *et dissimiles trium reliquorum cum ratione tamen.* Plato. ἀλλήλοις καὶ τοῖς τρισὶν ἀνομοίως, ἐν λόγῳ δὲ φερομένους.

substernebat animo, interiusque faciebat: atque ita medio medium accommodans copulabat. Sic animus a medio profectus, extremitatem caeli a suprema regione rotundo ambitu circumiecit, seseque ipse versans, divinae, sempiternae, sapientisque vitae induxit exordium. Et corpus quidem caeli spectabile [28] effectum est, animus autem oculorum effugit obtutum. Est autem animus ex omnibus, rationis contentionisque (ἀρμονίη graece) sempiternarum rerum, et sub intelligentiam cadentium compos et particeps; [29] quo nihil ab optimo et praestantissimo genitore melius procreatum: quippe qui ex eadem vinctus, alteraque natura, adiuncta materia, temperatione trium partium, proportione compacta, se ipse conservans, quum materiam mutabilem arripuisset, et quum rursus individuam atque simplicem, per quam omnis movetur, [30] discernitque, quid sit eiusdem generis, et alterius, et cetera diiudicat, quid cuique rei sit maxime aptum, quid quoque loco, aut modo, aut tempore contingat: quaeque distinctio sit inter ea, quae gignantur, et ea, quae sint semper eadem. Ratio

(28) *Spectabile.* Lambin. *adspectabile.*

(29) *Est autem animus... compos et particep.* P. Manutius comparatis Platonis verbis sic emendabat: *Est autem animus ex omnibus rationis concentionisque* (ἀρμονίη graece) *compos et particeps; quo nihil ab optimo et praestantissimo sempiternarum rerum et sub intelligentiam cadentium genitore melius procreatum.* Lambinus ita: *E. a. a. e. o. rationis concentionisque* (ἀρμονίας graece) *sempiternarum rerum et sub intelligentiam cadentium compos et particeps, quo nihil eorum quae procreata sunt ab optimo et praestantissimo genitore melius procreatum.*

(30) *Quippe qui ex eadem vinctus... per quam omnis movetur.* P. Manutius h. l. e graecis verbis ita corrcredit: *quippe qui ex eadem iunctus, alteraque natura, adiuncta materia, temperatione trium partium, proportione compactus, se ipse conservans, quum materiam mutabilem arripuit, et quum rursus individuam ac simplicem, in se omnis movetur.*

autem vera, quae versatur in iis, quae sunt semper eadem, et in iis, quae mutantur, quum in eodem et in altero movetur ipsa per se sine voce et sine ullo sono, quum eandem partem attingit, qua sensus cieri potest: [31] orbis illius generis alterius immutatus, et rectus omnia animo mentique denuntiat: tum opiniones adsensionesque firmae [32] veraeque gignuntur. Quum autem in illis rebus vertitur, quae manentes semper eaedem, non sensu, sed intelligentia continentur; tum intelligentia scientiaque necessario efficitur. [33]

Desunt multa.

IX. Ratione igitur et mente divina, ad originem temporis, curriculum inventum est solis et lunae, **** Corpora autem eorum singulorum quum effecisset Deus, ea ad eas conversiones collocavit, quas alterius circuitus conficiebat, quae sunt septem, ut et illa septem: ita vim suam natura convertit, ut terram lunae cursus proxime ambiret, eique supra terram proxima solis circumvectio esset. Lucifer deinde, et sancta Mercurii stella cursum habent solis celeritati parem, sed vim quandam contrariam: eaque conver-

(31) *Quum eandem partem attingit... orbis.* Lambinus: *quumque eam partem attingit, qua sensus cieri potest, et orbis...* P. Manutius *orbisque illius generis alterius* ex graeco καὶ ὁ τοῦ θατέρου κύκλος.

(32) *Opiniones adsensionesque firmae,* Gothofredus c. aliis *adsensionesque firmae.* Victorius c. Iunta edidit *adsensionesque.* In Ms. erat nota, quam vix assequebar, nisi si fuit *opiniones firmae,* neglecta media voce. Certe Chalcidius reddidit: *cunctae animae rectae opiniones et dignae credulitate nascuntur,* non geminato substantivo. GRONOV.

(33) *Necessario efficitur.* Lambin. *necessario efficitur atque absolvitur,*

sione, quam inter se habent Lucifer, Mercurius, Sol, alii alios vincunt, vicissimque vincuntur. Reliquorum siderum quae causa collocandi fuerit, quaeque eorum sit collocatio, in sermonem alium differendum est, ne in eo, quod attingendum fuit, quam in eo, cuius causa id attigimus, longior ponatur oratio. Quando igitur unumquodque[34] eorum siderum cursum decorum est adeptum, e quibus erat motus temporis consignandus, colligatisque corporibus[35] vinculis animalibus, tum animantia orta sunt, eaque imperio parere didicerunt; tunc ex alterius naturae motione transversa, in eiusdem naturae motum incurrentia, in eoque haerentia, atque impedita, quum alia maiorem lustrarent orbem, alia minorem, tardiusque maiorem, celeriusque minorem, motu vero unius eiusdemque naturae; quae velocissime movebantur, ea celeritate vinci a tardioribus, et quum superabant, superari videbantur. Omnis enim orbis eorum quasi facilitatis inflexione vertebatur:[36] quam

(34) *Quando igitur unum quodque.* Hoc totum si cum graeco conferas, intelliges ad hunc fere modum esse restituendum: *Quando igitur unumquodque eorum siderum cursum decorum est adeptum, quibus erat motus temporis consignandus; colligataque corpora vinculis animalibus animantia orta sunt, tum imperio parere didicerunt.* Maxvt. Apud Platonem scilicet sic legitur: Ἐπειδὴ δὲ οὖν εἰς τὴν ἑαυτῷ πρέπουσαν ἕκαστον ἀφίκετο φορὰν, τῶν ὅσα ἔδει ξυναπεργάζεσθαι χρόνον δεσμοῖς τε ἐμψύχοις σώματα δεθέντα ζῶα ἐγεννήθη, τό τε προσταχθὲν ἔμαθε, quae Chalcidius his verbis expressit: *Igitur singulis universisque apto et decenti sibi motu locatis, videlicet iis, quae consequens erat tempore provenire, nexibusque vitalibus ubi constricta corpora facta sunt animalia, imperatumque didicerunt...*

(35) *Colligatisque corporibus.* Lambinus: *colligataque corpora vinculis animalibus, animantia orta sunt,*

(36) *Omnis enim orbis eorum quasi facilitatis inflexione vertebatur.* Lambinus: *omnes enim orbes eorum quasi helicis inflexione vertebantur.* Recte; idemque Victorio placuerat. Chalcidius: *omnes quippe circulos eorum uniformis inerrabilisque illa conversia*

bifariam contrariae simul procedentia efficiebant, ut quod esset tardissimum, id proximum fieret celerrimo. Atque ut esset mensura quaedam evidens, quae in istis octo cursibus celeritates tarditatesque declararet; Deus ipse solem, quasi lumen, accendit ad secundum supra terram ambitum, ut quam maxime caelum omnibus collucceret, animantesque, quibus ius esset doceri, ab eiusdem motu, et ab eo, quod simile esset,[37] numerorum naturam vimque cognoscerent. Nox igitur et dies ad hunc modum et ob has generata causas, unum circuitum orbis efficit sapientissimum atque optimum; mensis autem, quando luna, lustrato suo cursu, solem consequuta est; annus, ubi sol suum totum confecit, et peragravit orbem. Ceterorum autem sidernm ambitus ignorantes homines, praeter admodum paucos, neque nomen appellant,[38] neque inter se numero commetiuntur. Itaque nesciunt, hos siderum errores, id ipsum esse, quod rite dicitur tempus, multitudine infinita, varietate admirabili praeditos. Attamen illud perspici et intelligi potest, absoluto perfectoque numero temporis, absolutum perfectumque annum tunc compleri denique, quum se octo ambitus, confectis suis cursibus, ad idem caput retulerunt, quumque eos permensus est idem, et semper sui similis orbis. Has igitur ob causas nata astra sunt, quae per caelum penetrantia, solstitiali se et brumali revocatione converterent, ut hoc omne

vertens in spiram, etc. Plato ipse sic: πάντας γὰρ τοὺς κύκλους αὐτῶν στρέφουσα ἕλικα.

(37) *Ab eiusdem motu et ab eo quod simile esset.* Lambinus conj. *ab eiusdem motu et eius, quod simile esset.*

(38) *Neque nomen appellant.* Lambinus mavult *neque nomine appellant*,

animal, quod videmus, esset illi animali, quod sentimus, [39] ad aeternitatis imitationem simillimum.

X. Et cetera quidem usque ad temporis ortum impressa ab illis, [40] quae imitabatur, effinxerat: sed quia nondum omne animal in mundo intus incluserat, ex ea parte deficiebat ad propositum exemplar imaginis similitudo. Quot igitur et quales animalium formas mens, in speciem rerum intuens, poterat cernere, totidem et tales in hoc mundo secum cogitavit effingere. Erant autem animantium genera quatuor: quorum unum divinum atque caeleste; alterum pennigerum et aërium; tertium aquatile; terrestre, quartum. Divinae animationis maxime speciem faciebat ex igne, ita ut splendidissimus esset, et adspectu pulcherrimus. Quumque similem universitatis naturae [41] efficere vellet, ad volubilitatem rotundavit, comiteque eum sapientia [42] quam optimae mentis effecit, circumque caelum aequaliter distribuit, ut hunc hac varietate distinctum bene Graeci *κόσμον*, nos lucentem mundum nominaremus. Dedit autem divinis duo genera motus: unum, quod semper esset in eodem aeque et idem in omnibus, atque uno modo celeraret: alterum, quod in anticam partem a conversione eiusdem, et similis pelleretur. Quinque autem reliquis motibus orbem eum esse voluit exper-

(39) *Illi animali quod sentimus.* Lambin. conj. *illi animali, quod intelligimus.* Recte; Plato enim ait: ἵνα τόδ' ὡς ὁμοιότατον ᾖ τῷ τελεωτάτῳ καὶ νοητῷ ζώῳ. Et Chalcidius vertit: *ut quam simillimum esset hoc omne perfecto illi, quod mente perspicitur, animali.*

(40) *Et cetera quidem... impressa.* Lambin. probabiliter conj. *expressa.*

(41) *Quumque similem universitatis naturae.* P. Manutius malebat *universitatis figurae.*

(42) *Comiteque eum sapientia.* Recte Lambinus *comitemque eum sapientiae.*

tem, immobilem, et stantem. Ex quo genere ea sunt sidera, quae infixa caelo non moventur loco: quae sunt animantia, eaque divina, ob eamque causam suis sedibus inhaerent, et perpetuo manent. Quae autem vaga, et mutabili ratione labuntur, ita generata sunt, ut supra diximus. Iam vero terram, altricem nostram, quae traiecto axe sustinetur, diei noctisque effectricem, eamdemque custodem, antiquissimam deorum voluit esse eorum, qui intra caelum gignerentur.[43] Flexiones autem deorum, et inter ipsos deos concursiones, quaeque in orbibus eorum conversiones antecessionesque eveniant, quumque inter se paene contingant, eos, qui prope copulentur contraria regione, et pone quos, aut ante labantur, quibusque temporibus a nostro adspectu oblitescant, rursusque emersi errorem incutiant[44] rationis expertibus, si verbis explicare conemur, nullo posito sub oculis simulacro, earum rerum frustra suscipiatur labor. Sed haec satis sint dicta nobis; quae de deorum, qui cernuntur, quique orti sunt, natura praefati sumus, habeant hunc terminum.

XI. Reliquorum autem, quos Graeci δαίμονας ap-

(43) *Iam vero terram... qui intra coelum gignerentur*. Graeca verba recitemus, ut quomodo latina sint restituenda videamus: Γῆν τε, τροφὸν μὲν ἡμετέραν, εἱλουμένην δὲ περὶ τὸν διὰ παντὸς πόλον τεταμένον, φύλακα καὶ δημιουργὸν νυκτός τε καὶ ἡμέρας, ἐμηχανήσατο πρώτην καὶ πρεσβυτάτην σωμάτων, ὅσα ἐντὸς οὐρανοῦ γέγονε. Ex quibus apparet latinam orationem ita esse corrigendam: *Iam vero terram, altricem nostram, quae traiecto axe sustinetur, diei noctisque effectricem, eandemque custodem, primam et antiquissimam corporum voluit esse eorum quae intra coelum gignerentur*. Maffaei liber nonnihil hanc emendationem adiuvat: nam pro *eorum qui* habet *eorumque*, quum vera lectio sit *eorum quae*. Manut.

(44) *Rursusque emersi errorem incutiant*. Recte P. Manut. et Lambin. *r. e. terrorem incutiant*.

pellant, nostri (opinor) Lares, si modo hoc recte conversum videri potest, et nosse, et nuntiare ortum eorum,[45] maius est, quam ut profiteri scribere nos audeamus. Credendum nimirum est veteribus et priscis,[46] ut aiunt, viris, qui se progeniem deorum esse dicebant. Itaque eorum vocabula nobis prodiderunt. Nosse autem generatores suos optime poterant; ac difficile factu est, a diis ortis, fidem non habere: quamquam nec argumentis, nec rationibus certis eorum oratio confirmatur; sed quia de suis rebus notis videntur loqui,[47] veteri legi morique parendum est. Sic igitur, ut ab his est traditum, horum deorum ortus habeatur, atque dicatur, ut Oceanum, Salaciamque[48] Caeli satu, Terraeque conceptu generatos editosque memoremus: ex his Phorcyn, Saturnum, et Opem; deinceps Iovem atque Iunonem, reliquos, quos fratres inter se, agnatosque usurpare atque appellare[49] videmus, et eorum, ut utamur veteri verbo, prosapiam. Quando igitur omnes, et qui moventur palamque ostenduntur, et qui eatenus nobis declarantur, qua ipsi volunt, creati sunt: tum ad eos is Deus, qui omnia genuit, fatur: Haec vos, qui deorum satu orti estis, attendite: quorum operum ego parens effectorque sum, quae per me facta,[50] non

(45) *Et nosse et nuntiare ortum eorum, maius est.* Lambin. *et nosse et enuntiare ortum, maius est.*

(46) *Veteribus et priscis.* Lambin. *veteribus et cascis.*

(47) *Sed quia de suis rebus notis.* Lambin. *sed quia de suis rebus ac sibi notis.*

(48) *Sic igitur... ut Oceanum Salaciamque.* Chalcidius: *Sit igitur nostra quoque credulitas comes asseverationi priscorum virorum, quod Terrae Caelique filii sint Oceanus et Tethys.*

(49) *Usurpare atque appellare.* P. Manut. et Lambin. *usurpari atque appellari.*

(50) *Quae per me facta.* Haec verba delenda esse vidit Lambinus.

sunt dissoluta,[51] me invito; quamquam omne colligatum solvi potest: sed haudquaquam boni est, ratione vinctum velle dissolvere. Sed quoniam orti estis, immortales vos quidem esse, et indissolubiles non potestis: neutiquam tamen dissolvemini, nec vos ulla mortis fata periment, nec fraus valentior, [52] quam consilium meum, quod maius est vinculum ad perpetuitatem vestram, quam illa, quibus estis tum, quum gignebamini, colligati. Quid sentiam igitur, cognoscite. Tria nobis genera reliqua sunt; eaque mortalia: quibus praetermissis, caeli absolutio perfecta non erit. Omnia enim genera animalium complexu non tenebit:[53] teneat autem oportebit, ut eodem ne quid absit, quae a me ipso effecta sint, quod deorum vitam possit adaequare.[54] Vt igitur mortali generentur conditione, vos suscipite, ut illa gignatis, imiteminique vim meam, qua in vestro ortu me usum esse meministis: in quibus qui tales creantur,[55] ut deorum immortalium quasi gentiles esse debeant, divini generis appellentur, teneantque omnium animantium principatum, vobisque iure et lege volentes

(51) *Non sunt dissoluta*. Recte Lambin. *non sunt dissolubilia*. Apud Platonem est ἃ δι' ἐμοῦ γενόμενα ἄλυτα. Chalcidius *opera mea me tamen ita volente indissolubilia*. P. Manutius corrigebat: *haec sunt indissolubilia me invito*.

(52) *Nec fraus valentior*. Sine dubio legendum: *nec fors valentior*.

(53) *Complexu non tenebit*. Legendum videtur *complexu suo non tenebit*. In graeco est, τὰ γὰρ ἅπαντα ἐν αὑτῷ γένη ζώων οὐχ ἕξει. Chalcidius *intra conseptum suum*.

(54) *Teneat autem oportebit... possint adaequare*. Haec verba sic emendat P. Manutius: *Teneat autem oportebit, ut ex eo ne quid absit, sed quae a me ipso effecta sint, deorum vitam possint adaequare*. Lambinus vero sic: *Teneat autem oportet, ut ab eo ne quid absit, quae si a me ipso effecta, vitamque consecuta sint, deorum vitam possint adaequare*.

(55) *In quibus qui tales creantur*. Lambin, *in quibus qui tales creabuntur*.

pareant:[56] quorum vobis initium statusque traditur a me; vos autem ad id, quod erit immortale, partem attexitote mortalem. Ita orientur animantes, quos et vivos alatis, et consumptos sinu recipiatis.

XII. Haec ille dixit. Deinde ad temperationem superiorem revertit: in qua omnem animum universae naturae temperans permiscebat, superiorisque permixtionis reliquias fundens aequabat, eodem modo ferme, nisi quod non ita incorruptas, ut ea, quae semper idem, sed a diis secundum sumebat, atque tertium.[57] Toto igitur omnino constituto, sideribus parem numerum distribuit animorum, et singulos adiunxit ad singula, atque ita quasi in currum universitatis imposuit, commonstravitque leges fatales ac necessarias, et ostendit primum ortum unum fore omnibus, eumque moderatum atque constantem, nec ab ullo imminutum: satis autem, et quasi sparsis animis, fore, uti certis temporum intervallis orire-tur animal, quod esset ad cultum deorum aptissimum. Sed quum duplex esset natura generis humani, sic se res habebant, ut praestantius genus esset eorum, qui essent futuri viri. Quum autem animis corpora cum necessitate insevisset,[58] quumque ad corpora

(56) *Vobisque iure et lege volentes pareant.* Lambinus corr. *nobisque et iuri ac legi pareant.*

(57) *Vt ea quae semper idem, sed a diis.* P. Manut. *ut eae, quae semper idem, sed a diis secundas sumebat, atque tertias.* Lambinus: *ut ea, quae semper idem, sed ab iis secunda sumebat, atque tertia.*

(58) *Quum autem animis corpora... coniunctoque naturae.* H. loco Manutius comparato Platonis loco, et adiuvantibus partim Mss. sic corrigendum censuit: *Quum autem animos corporibus necessitate insevisset, quumque ad corpora tum accessio fieret, tum abscessio: primo necesse fuit, sensum exsistere unum communemque omnium, vehementiore motu excitatum coniunctumque naturae.* Plato: ὁπότε δὲ σώμασιν ἐμφυτευθεῖεν ἐξ ἀνάγκης, καὶ τὸ μὲν προσίοι, τὸ δ' ἀπίοι τοῦ σώμα-

necessitate tum accessio fieret, tum abscessio; necesse erat, sensum exsistere unum communemque omnium, vehementiore motu excitato coniunctoque naturae; deinde voluptate et molestia mixtum amorem; post iram et metum et reliquos motus animi, comites superiorum, et his etiam contrarios dissidentes:[59] quos qui ratione rexerit, iuste vixerit; qui autem his se dediderit, iniuste. Atque ille, qui recte et honeste curriculum vivendi a natura datum confecerit, ad illud astrum, quocum aptus fuerit, revertetur. Qui autem immoderate et intemperate vixerit, eum secundus ortus in figuram muliebrem transferet. Et si ne tum quidem finem vitiorum faciet; gravius etiam iactabitur, et in suis moribus simillimas figuras pecudum et ferarum transferetur; neque malorum terminum prius adspiciet, quam illam sequi coeperit conversionem, quam habebat in se ipse, eiusdem et unius, simul innatam et insitam. Quod tum eveniet, quum illa, quae ex igne, aëre, aqua, atque terra, turbulenta et rationis expertia insederint, denique ratione depulerit, et ad primam atque optimam affectionem animi pervenerit.

XIII. Quae quum ita designasset, seseque, si quid postea fraudis aut vitii evenisset, extra omnem culpam causamque posuisset: alios in terra, alios in luna,[60] alios in reliquas mundi partes, quae sunt ad spatiorum temporis significationem notae constitutae,

τος αὐτῶν, πρῶτον μὲν αἴσθησιν ἀναγκαῖον εἴη μίαν πᾶσιν ἐκεῖ βιαίων παθημάτων ξύμφυτον γίγνεσθαι.

(59) *Contrarios dissidentes.* Lambin. *contrarie dissidentes.*

(60) *Alios in terra, alios in luna.* Recte Lambinus *alios in solem, alios in lunam.* Apud Platonem est: τοὺς μὲν εἰς ἥλιον, τοὺς δ' εἰς σελήνην.

spargens quasi serebat. Post autem sationem eam diis, ut ita dicam, iunioribus permisit, ut corpora mortalia effingerent, quantumque esset reliquum ex humano animo, quod deberet accedere, id omne, et quae sequentia essent, perpolirent et absolverent: deinde ut huic animanti principem se, ducemque praeberet, vitamque eius pulcherrime regeret et gubernaret: nisi quatenus ipse benefactus sua culpa sibi aliquid miseriae quaereret.[61] Atque is quidem, qui cuncta composuit, constanter in suo manebat statu: qui autem erant ab eo creati, quum parentis ordinem cognovissent, hunc sequebantur. Itaque quum accepissent immortale principium mortalis animantis, imitantes genitorem et effectorem sui, particulas ignis, et terrae, et aquae, et aëris a mundo, quas rursus redderent, mutuabantur, easque inter se copulabant, haud iisdem vinculis, quibus ipsi erant colligati, sed talibus, quae cerni non possent propter parvitatem, crebris quasi cuneolis iniectis, unum efficiebant ex omnibus corpus: itemque in eo influente atque effluente animo divino ambitus illigabant.[62] Itaque illi

(61) *Nisi quatenus ipse benefactus sua culpa sibi aliquid miseriae quaereret.* Lambini et Mich. Bruti opera ex veteribus libris sic editum: *nisi quatenus ipse beneficiis sua culpa sibi aliquid miseriae quaereret.* Lambinus *beneficiis* ul glossema delendum putabat. Nec defuit, qui tentaret *beneficii sui culpa.* Repone me auctore: *quatenus ipse beneficio suo sibi aliquid miseriae quaereret.* Nimirum verbis *beneficio suo* adscripta fuit ad oram explanatio: *id est culpa sua*; unde hoc glossema in textum irrepsit. *Beneficium* enim interdum usitatum fuit pro *opera et culpa.* Sic Vlpian. L. ex damno XL. D. damn. inf. *consequens est*, inquit, *detrimentum hoc quod beneficio eius contingit.* Andr. Schott. Nodor. Ciceronian. III, 9. At P. Manutius malabat *nisi si ipse sua culpa sibi aliquid miseriae quaereret.* Apud Platonem igitur: *ὅτι μὴ κακῶν αὐτὸ ἑαυτῷ γίγνοιτο αἴτιον.*

(62) *Animo divino ambitus illigabant.* Chalcidius pro eo scribit: *itaque apparatae materiae circuitus immortalis animae circumligabant irriguo*

in flumen immersi,[63] neque tenebant, neque tenebantur; sed vi magna tum ferebant, tum ferebantur. Ita totum animal movebatur illud quidem, sed immoderate et fortuitu, ut sex motibus veheretur. Nam et ante et pone, ad laevam et ad dextram, et sursum et deorsum, modo huc, modo illuc........................ ....sex oras, regionesque versus errans procedebat,

Desunt nonnulla.

Iam vero earum imaginum, quae finguntur, et redduntur in speculis, eorumque, quae splendida et laevia sunt, rationem perspicere, haud difficile est. Nam ex ignis utriusque externi atque interni communione inter ipsos, quum unus per singulas partes effectus, et multis modis concors et aptus redditus in laevore consedit.

XIV. Sed si in splendore consedit;[64] tum vel eadem species, vel interdum immutata redditur.

omniaque huiusmodi necessario in speculo referuntur,

quum ignis oculorum cum eo igne, qui est ob os offusus,

in re laevi, et splendida,

fluidoque corpori. Ipse Plato: τὰς τῆς ἀθανάτου ψυχῆς περιόδους ἐνέδουν εἰς ἐπίῤῥυτον σῶμα, καὶ ἀπόῤῥυτον. Vnde Gatakerus ad Antoninum lib. X, suspicatur, vel aliam scripturam secutum fuisse Tullium, vel (quod magis autumat) apud hunc vitiata esse verba; legendumque *animi divini.* Vere ad Platonem, sed potuit Tullius dativo pro genitivo usus fuisse ut mox in Arateis: *Huic non una modo caput ornans stella relucet*; pro *huius.* Gronov.

(63) *Illi in flumen immersi.* Lambin. *illi in flumen ingens immersi.*

(64) *Sed si in splendore consedit.* Lambin. conj. *sed si in laevore consedit.*

se confudit et contulit.[65] Dextra autem videntur, quae laeva sunt, quia contrariis partibus oculorum, contrarias partes attingunt.

praeter morem usitatum adiectionis et commissurae.

Respondent autem dextra dextris, laeva laevis conversione luminum, quum ea inter se non cohaerescunt. Id fit, quum speculorum laevitas hinc illincque altitudinem assumpsit, et ita dextra detrusit in laevam partem oculorum, laevaque in dextram. Supina etiam ora cernuntur depulsione luminum: quae convertens inferiora reddit, quae sunt superiora. Atqui haec omnia ex eo genere sunt, quae rerum adiuvant causas. Quibus utitur ministeriis Deus, quum optimi speciem, quoad fieri potest, efficit. Sed existimant plerique, non haec adiuvantia causarum,[66] sed has ipsas esse omnium causas, quae vim habeant frigoris et caloris, concretionis et liquoris, careant autem omni intelligentia atque ratione, quae, nisi in animo, nulla alia in natura reperiantur. Animus autem sensum omnem effugit oculorum. At ignis, et aqua, et terra, et aër, corpora sunt, eaque cernuntur. Illum autem, qui intelligentiae sapientiaeque se amatorem profitetur, necesse est, intelligentis sapientisque naturae primas causas conquirere: deinde secundas causas rerum earum, quae necessario movent alias,

(65) *Quum ignis oculorum cum eo igne... se confudit et contulit.* Nonnihil deest. Nam in Platone sic: Τοῦ περὶ τὸ πρόσωπον πυρὸς, τῷ περὶ τὴν ὄψιν πυρί, περὶ τὸ λεῖον καὶ λαμπρὸν ξυμπαγεῖ γιγνομένῳ. Manut.

(66) *Non haec adiuvantia causarum.* Lego *non haec adiumenta causarum* et ex Maffaei libro, et ex Platonis verbo; quod enim ille dixit ξυναίτια, recte vertit Cicero *adiumenta causarum.* Manut.

quum ipsae ab aliis moventur. Quocirca nobis sic cerno esse faciendum, ut de utroque nos quidem dicamus genere causarum, separatim autem de iis, quae cum intelligentia sunt efficientes pulcherrimarum rerum atque optimarum: et de iis, quae vacantes prudentia, inconstantia, perturbataque efficiunt. Ac de oculorum quidem causis, ut haberent eam vim, quam nunc habent, satis ferme esse dictum puto. Maxima autem eorum utilitas donata humano generi deorum munere deinceps explicetur. Rerum enim optimarum cognitiones nobis oculi attulerunt. Nam haec, quae est habita de Vniversitate oratio a nobis, haud umquam esset inventa, si neque sidera, neque sol, neque caelum sub oculorum adspectum cadere potuissent. Nunc vero dies noctesque oculis cognitae, tum mensium annorumque conversiones ad numerum machinatae sunt, et spatium temporis demensae sunt, et ad quaestionem totius naturae impulerunt; quibus ex rebus philosophiam adepti sumus: quo bono nullum optabilius, nullum praestantius, neque datum est mortalium generi deorum concessu atque munere, neque dabitur.

Multa desiderantur.

FRAGMENTA

EX LIBRIS PHILOSOPHICIS

QVI EXSTANT, SED NON INTEGRI.

EX M. T. C. AD VARRONEM ACAD. LIB. I. (*)

Quid autem stomachetur Mnesarchus? [1] quid Antipater digladietur cum Carneade tot voluminibus? *Nonius* I, 331.

Ex lib. II Academicorum ad Varronem.

Qui enim serius honores adamaverunt, [2] vix admittuntur [3] ad eos, nec satis commendati multitudini possunt esse. *Nonius* II, 5.

Frangere avaritiam, scelera ponere, vitam suam exponere ad imitandum iuventuti. *Id.* II, 275.

Quid? lunae quae lineamenta sint, potesne dicere? cur eius nascentis alias hebetiora, alias acutiora videantur cornua? *Id.* II, 408.

(*) Nonnulla hic iterantur propter notas, tametsi ea in corpore iam inseruimus, in errorem tracti ab editione Schutzii. *Typ.*

(1) *Mnesarchus.* Hunc inter principes Stoicorum numeravit in Lucullo. Bouh.

(2) *Adamaverunt.* Somnium grammatici.

(3) *Vix admittuntur.* Quum eos non suo anno obtinuerunt, raro fit ut ad eos deinceps perveniant. Inde frequens illa Ciceronis gloriatio, quod honores semper suo anno obtinuisset. Patr.

Quid? mare nonne caeruleum? at eius unda, quum est pulsa remis, purpurascit: [4] et quidem aqua tinctum quodam modo, et infectum.....*Id.* II, 717.

Quid tam planum videtur, quam mare? ex quo etiam aequor illud poetae vocant. *Id.* I, 332.

Quibus etiam alabaster plenus unguenti putere videatur. *Nonius*, XV, 17.

Alius adultis, [5] alius senibus, alius aegris, alius sanis, alius siccis, alius vinolentis. *Id.* IV, 426.

Si quando enim nos demersimus, ut qui urinantur, aut nihil superum, aut obscure admodum cernimus. *Id.* VII, 57.

Atqui, si id crederemus, non egeremus perpendiculis, non normis, non regulis. *Id.* II, 718.

Quum ovum inspexerant, [6] quae gallina peperisset, dicere solebant. *Id.* II, 372.

...Quae quum similitudine verbi concinnare maxime sibi videretur. *Id.* I, 207.

Opera affixa. *Diomedes*, I, *p.* 373.

Ex lib. III *Academicorum ad Varronem.*

...In tanta animalium varietate homini ut soli cupiditas ingeneraretur cognitionis et scientiae. *Nonius* II, 417.

Aliqua potestas si sit, vindicet se in libertatem. *Id.* IV, 487.

(4) *Purpurascit.* Eadem ferme in Lucull. c. 33 invenias. Bouh.

(5) *Alius adultis.* Haec de oculorum sensu dicta videntur, et similia quaedam in Lucullo occurrunt. Bouh.

(6) *Quum ovum inspexerant.* Totum hoc in priori Academicorum editione, II, 18, invenitur. Bouh.

Digladiari autem semper, depugnare cum facinorosis et audacibus, quis non quum miserrimum, tum etiam stultissimum dixerit? *Id.* I, 331.

Et, ut nos nunc [7] sedemus ad Lucrinum, pisciculosque exsultantes videmus... *Id.*, I, 335.

.... Qui gallinas [8] alere permultas quaestus causa solerent. *Id.* II, 372.

Quod si liceret, ut iis, qui in itinere deerravissent, sic vitam deviam sequutis, corrigere errorem poenitendo, facilior esset emendatio temeritatis. *Lactantius*, VI, 24.

Ex lib. incerto Academicorum ad Varronem.

Mihi autem non modo ad sapientiam caeci videmur, sed ad ea ipsa, quae aliqua ex parte cerni videantur, hebetes et obtusi. *Lactantius*, III, 15.

Latent ista omnia, [9] Varro, magnis obscurata et circumfusa tenebris. *Marcianus Capella*, V, *p.* 426; *Fortunatianus*, III.

Academico sapienti ab omnibus ceterarum sectarum, qui sibi sapientes viderentur, secundae partes dantur, quum primas sibi quemque vindicare necesse sit. Ex quo potest probabiliter confici, eum recte primum esse [10] iudicio suo, qui omnium ceterorum

(7) *Et, ut nos nunc.* Haec eadem Acad. II, 40, possunt referri: *Et, ut nos nunc sumus ad Baulos Puteolosque videmus; sic numerabiles,* etc. Errasse hoc loco videtur Goerenz. qui *simus... videamus* reposuit, forsan locum a Nonio recitatum ignorans. Bouil.

(8) *Qui gallinas.* Sic in Lucullo 18. Nonius habet *solerem*, quae saepius vitia in hoc grammatico occurrunt. Bouil.

(9) *Latent ista omnia.* Sic in Lucullo: *Latent ista omnia, Luculle, crassis occultata et circumfusa tenebris.* Bouil.

(10) *Primum esse.* Sic Amazonum

iudicio sit secundus. Fac enim, verbi causa, stoicum adesse sapientem; nam contra eos potissimum academicorum exarsit ingenium: ergo Zeno, vel Chrysippus, si interrogentur, quis sit sapiens, respondebit, eum esse, quem ipse descripserit. Contra Epicurus, vel quis alius adversariorum negabit, suumque potius peritissimum voluptatum aucupem, sapientem esse contendet. Inde ad iurgium. Clamat Zeno, et tota illa porticus tumultuatur, hominem natum ad nihil aliud quam honestatem; ipsam suo splendore in se animos ducere, nullo prorsus commodo extrinsecus posito, et quasi lenocinante mercede; voluptatemque illam Epicuri solis inter se pecoribus esse communem, in quorum societatem et hominem et sapientem trudere nefas esse. Contra ille, [11] convocata de hortulis in auxilium quasi libera turba temulentorum, quaerentium tantum, quem incomptis unguibus bacchantes, asperoque ore discerpant, voluptatis nomen, suavitatem, quietem teste populo exaggerans, instat acriter, ut sine ea beatus nemo esse posse videatur. In quorum rixam si academicus incurrerit, utrosque audiet trahentes se ad suas partes. Sed si in illos, aut in istos concesserit, ab eis, quos deserit, insanus, imperitus, temerariusque clamabitur. Itaque quum et huc et illuc aurem diligenter admoverit, interrogatus, quid ei videatur, dubitare se dicet. Roga nunc Stoicum, quis sit melior, Epicurusne, qui deli-

quoque statuam probatissimam electam fuisse in templo Dianae Ephesiae scribit Plinius XXXIV, 8, ipsorum artificum qui aderant, iudicio, eam scilicet quam omnes secundam a sua iudicassent. Bouil.

(11) *Contra ille.* Epicurus scilicet ex voluptariis hortulis liberam curis turbam suam excitat, illud unum quaerentem, ut, etc. Bouil.

rare illum clamat, an academicus, qui sibi adhuc de re tanta deliberandum esse pronuntiat. Nemo dubitat, academicum praelatum iri. Rursus te ad illum converte, et quaere, quem magis amet, Zenonem, a quo bestia nominatur, an Arcesilam, a quo audit, Tu fortasse verum dicis, sed requiram diligentius: nonne apertum est, totam illam porticum, insanam, academicos autem prae illis modestos cautosque homines visum iri Epicuro? *Augustinus, contra Academ.* III, 7.

Talia mihi videntur omnia, quae probabilia, vel verisimilia putavi nominanda. Quae tu si alio nomine vis vocare, nihil repugno: satis enim mihi est, te iam bene accepisse, quid dicam; id est, quibus rebus haec nomina imponam. Non enim vocabulorum opificem, sed rerum inquisitorem decet esse sapientem. *Augustinus*, *contra Academ.* II, 11.

Mos fuit academicis occultandi sententiam suam, nec eam cuiquam, nisi qui secum ad senectutem usque vixissent, aperiendi. *Id. ibid.* III, 25.

EX LIB. DE NATVRA DEORVM (1) III.

Primum igitur non est probabile, eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia

(1) *Deorum.* Libri tres de Natura Deorum, qui, et quales sint, nemo ignorat. In medio autem tertio labes insignis facta est, paginis aliquot amissis: desideratur enim disputatio Cottae contra ea, quibus Balbus de deorum providentia, et eos hominum consulere generi disseruerat: ex illa vero parte, qua quaerit Cotta, deorumne providentia mundus administretur, credo excidisse verba, quae citantur a Lactantio, lib. II, cap. 9, in hunc modum: *Nec audiendi sunt poetae, qui aiunt Chaos in principio fuisse, id est, confusionem rerum atque elementorum, postea vero deum dire*

effectam, sed habere et habuisse vim et naturam suam. Vt igitur faber, quum quid aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur, quae sit parata; fictor item cera: sic isti providentiae divinae materiam praesto esse oportuit, non quam ipsa faceret, sed quam haberet paratam. Quod si non est a Deo materia facta, ne terra quidem, et aqua, et aër, et ignis a Deo factus est. *Lactantius*, II, 9.

Non sunt ista [2] vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis exstinguat. *Id.* II, 3.

misse omnem illam congeriem, singulisque rebus ex confuso acervo separatis, in ordinemque descriptis, instruxisse mundum pariter, et ornasse: quibus facile est respondere, potestatem dei non intelligentibus, quem credunt nihil efficere posse, nisi ex materia subiiciente, ac parata: in quo errore etiam philosophi fuerunt. Nam Cicero, de Natura Deorum disputans, sic ait: Primum igitur non est probabile, eam materiam rerum, unde orta, etc. *Tandem sic subdit:* O quam multa sunt vitia in his decem versibus: primum, quod is, qui in aliis disputationibus, et libris fere omnibus providentiae fuerit assertor, et qui acerrimis argumentis impugnaverit eos, qui providentiam non esse dixerunt, idem nunc quasi proditor aliquis aut transfuga providentiam conatus est tollere. Sed concedamus hoc mori, et instituto Academicorum. *Et post:* Verum haec non Ciceronis est culpa, sed sectae: quum enim suscepisset disputationem, qua deorum naturam tolleret, de qua philosophi garriebant, omnem divinitatem ignorantia veri putavit esse tollendam; *et post:* Hic ego illum teneo haerentem, quo Lucilius, qui contra disserebat, obmutuit; explicet se Cotta, si potest, ex hac voragine: proferat argumenta, quibus doceat semper fuisse materiam, quam nulla providentia effecerit. Sig.

(2) *Non sunt ista vulgo disputanda, ne susceptas.* Brevius hoc fragmentum, si libet, retuleris ad lacunam, quae post quinque priora tertii libri capita a quibusdam hiare creditur; fragmentum autem superius, c. 25 et 26, possit restitui. Creuzer. in ed. de Natura Deorum, Lips. 1818, pag. 797, quatuor fragmenta addit, quorum primum a Nonio, II, 215, servatum, nunc de Orat. III, 25, legitur; et cetera e Servio ad Aeneid. III, 284, 600, VI, 894, hausta non genuina ullo modo videntur. Bouh.

EX LIB. DE DIVINATIONE

Praeterea similiter cohortatione circum conciliabula antecellunt. [3] *Diomedes* I, *p.* 371.

(3) *Antecellant.* Quas voces Ciceroni vulgo tributas potius Graccbi esse crediderim: ita ut concionis eius titulus inscribatur *cohortatio circum conciliabula.* Diomedes illud autem unum ait *antecellant* in primo Divinationis deprehendis quod reipsa occurrit ad cap. 41. Botil.

EX LIB. DE FATO [4]

Chrysippus aestuans, laboransque, quonam pacto explicet, et fato omnia fieri, et esse aliquid in nobis, intricatur hoc modo. *Aul. Gell.* VI, 2.

Nam, quum esset apud se ad Lavernium Scipio, unaque Pontius, allatus est forte Scipioni acipenser, [5] qui admodum raro capitur, sed est piscis, ut ferunt, in primis nobilis. Quum autem Scipio unum et alterum ex iis, qui eum salutatum venerant, invitasset, pluresque etiam invitaturus videretur; in aurem Pontius, « Scipio, iniquit, vide quid agas: acipenser iste paucorum hominum est ». *Macrobius*, III, 16. (*Al.* II, 12.)

(4) *De fato.* Librum unum de Fato habemus nos quidem, sed multis in locis mutilatum, ac debilem: inter cetera autem, quae interciderunt, sententia haec, de qua Macrobius lib. III refert, desideratur: verba eius haec sunt: *Et ne vilior sit testis poeta, accipite assertore Cicerone, in quo honore fuerit hic piscis* (de acipensere loquitur) *apud P. Scipionem Africanum illum, et Numantinum. Haec sunt in dialogo de Fato verba Cic. Nam quum esset apud se ad Lavernium Scipio*, etc. Sigon.

(5) *Acipenser.* Cf. Plin. IX, 17, at apud recentiores Aldobrand. IV, 9, et Rond. XIV, cap. ult. ubi quis hic fuerit piscis disputatur. Botil.

EX LIB. I DE LEGIBVS

Sicut una [1] eademque natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohaeret ac nititur; sic omnes homines inter se natura confusi, pravitate dissentiunt, nec se intelligunt esse consanguineos, et subiectos omnes sub unam eamdemque tutelam : quod si teneretur, deorum profecto vitam omnes viverent. *Lactantius*, V, 8.

Ex lib. II *de Legibus.*

Magnum [2] audaxque consilium Graecia suscepit, quod Cupidinum et Amorum simulacra in gymnasiis consecravit. *Lactantius*, I, 20.

(1) *Sicut una.* Haec verba citat Lactantius, lib. III, cap. 8, in hunc modum: *Nunc autem mali homines sunt ignorantia recti ac boni, quod quidem Cicero vidit: disputans enim de Legibus, Sicut una, inquit, eademque natura*, etc. Quamquam autem, quo in libro hoc Cicero scripserit, non affert; tamen ex primo haec verba videtur sumpsisse; quod cum argumento primi libri ea mire conveniant; in quo de naturali hominum inter se consensione disputatur : ex eo vero libro duobus in locis paginas aliquot excidisse satis constat. Sigon.— *Homines viverent.* Ita Davis. Thomasius, Heumannus et Bonemannus. Sed in ed. Fragm. Cicer. Wecheliana, a Sylburgio curata, edd. Verb. Ernest. Wagn. et Schutz. est *omnes viverent.* «Hunc locum, ait Wagn. viri docti ad primum librum retulerunt, argumento hoc, puto, satis idoneo adducti, quod de naturali hominum coniunctione in primo libro sermo est, neque alio in libro huic causae tractandae commodus locus invenitur. Probabile igitur est, particulam esse lacunae in cap 12 notatae; quo etiam respicere videtur Cicero §. 60 eiusdem libri: *omnesque natura coniunctos suos duxerit.* Pro *confusi* pronum esset legere *coniuncti*; sed bene se habet vocabulum significantius, quod non abhorret a consuetudine Ciceronis; ut de Officiis, lib. I, cap. 27, decorum totum est cum virtute confusum ». Ma.

(2) *Magnum.* Paucis lineis creduntur voces eae antecedere hanc secundi libri sententiam, cap. 11: *Virtutes enim, non vitia consecrare decet*; aut saltem ad caput illud pertinere, quod statim desideratur. Bouh.

Ex lib. V *de Legibus.*

Visne igitur, [3] quoniam sol paullulum a meridie iam devexus videtur, neque dum satis ab his novellis arboribus omnis hic locus opacatur, descendamus ad Lirim, [4] eaque, quae restant, in illis alnorum umbraculis [5] persequamur? *Macrobius*, VI, 4.

Ex libro incerto de Legibus.

Gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem, [6] quam qui est in vita, aut certe non deteriorem est allatura statum. Nam sine corpore, animo vigente, divina est vita; sensu carenti nihil profecto est mali, *Lactantius*, III, 19.

(3) *Visne igitur.* Fragmentum hoc ad prooemium quinti libri pertinere videtur. Boeh.

(4) *Descendamus ad Lirim.* Ed. Macrobii Lugdun apud Gryph. 1550, et Bipontina habent *descendatur*. Sed ii, qui Ciceronis fragmm. collegerunt, omnes, ut videtur, correxerunt *descendamus*. Mr. — Hic locus in primis argumento est, plures quam tres de Legibus libros Ciceronem scripsisse, et temporis designatio commode quadrat in initium libri quinti. Wagn.

(5) *Umbraculis.* Monet Macrobius fuisse qui falso verbum hoc a Virgilio compositum *esse* crederent. Boeh.

(6) *Quoniam mors aut meliorem.* Sic meus Lactantius; et item *animo vigente*, itemque *sensu carente*: non ut erat: *quoniam aut mors leviorem...* *animo vigente... sensu carenti.* Patr. — Hic locus ad lib. II, eiusque paragraphum vel 36, ubi de meliore et vivendi et moriendi ratione in mysteriis explicita dicitur, vel 68, ubi de immortalitate animorum quaedam dicta videntur, quae tamen mutila ad nos pervenerunt, referendus mihi quidem videtur. Wagn. — *Quoniam mors aut meliorem.* In edd. Lactantii Thomasiana, Heumanniana et Buuem. est: *Gratulemurque divina vita est... sensu carente.* Pro *carente* quidam Thomasii cod. habet *pereunte*, quod est correctoris. Ad v. *carente* Heumannus adnotavit: « Subaudi *animo*. Opponitur enim anima s. animus, post mortem corporis superstes ac vigens, animo, qui una cum exstincto corpore vita sensuque careat. Male ergo quidam Thomasii cod. *pereunte* »,

Octo poenarum genera [7] in legibus continentur, damnum, vincula, verbera, talio, ignominia, exsilium, mors, servitus, *Augustinus*, *de Civit. Dei*, XXI, 11; *Isidorus*, *Orig.* V, 27.

Nos vero cum Verb. Ern. et Sch. dedimus *carenti*, ut Ciceronis sermoni accommodatius. Ma.

(7) *Octo poenarum genera.* Apud Augustinum, ed. Basil. Froben. 1570, f. m. cum comm. I. Lud. Vivis, p. 1291, ita scriptum est: *Octo genera poenarum in Legibus esse scribit Tullius, damnum, vincula, verbera, talionem, ignominiam, exsilium, mortem, servitutem.* Vbi Vives ad v. *talio* haec: in Legib. XII Tabularum sic habebatur: *si membrum rupit meum, e pacto talio esto* (vel potius: *Sei. membrom. rupsit. uei. cum. eo. pacit. taliod. estod.* Ex restitutione Funccii). *Talio* vocabatur, quod, quale quis fecerat, tale passurus esset: ut, si eruisset oculum alienum, amitteret suum: si amputasset alterius nares, perderet suas. De cuius aequitate legis disputat cum Sex. Caecilio Favorinus philosophus apud Gellium, lib. XX (c. 1). Ma. — *Octo poenarum genera.* Forsan haec ad quintum librum spectant, in quo videtur auctor de tribunalibus et poenis disseruisse. Poenarum genera haec explicuit Heineccius, Antiq. IV, 18, 5 sqq. Bouil.

EX LIBRIS INCERTIS [1]

An vero [2] multorum in terris praediorum dominos, divites appellamus; omnium virtutum possessores, pauperes nominabimus? *Augustinus*, *de Vita beata*, *cap.* 12.

Nullum umquam verbum, quod revocare vellet, emisit. [3] *Id. Epist.* I.

(1) Fragmentum quod in edit. Grut. primum apparet et ex Lactantio, III, 16, est desumptum, *Recteque Tullius... praefert*, ad Remp. I, 2, pertinet. Sequens autem ex Augustino contra Iulian. Pelag. IV, 60, *non idem*; .. *P. Africani bonum*, multo melius initio quarti libri de Rep. nunc est collocatum. Bouil.

(2) *An vero.* In eumdem ferme sensum de Rep. I, 17, et Parad. VI, 2. Bouil.

(3) *Quod revocare vellet, emisit.*

... Non se id egisse, ut ita diceret, quo modo se quilibet posse confideret, sed quo modo nemo. *Quintilianus*, XI, 1.

Caesar quum quosdam ornare voluit, non illos honestavit, sed ornamenta ipsa turpavit. [4] *Hieronymus, super obitu Paullinae.*

Nihil esse, quod sit manibus humanis laboratum, quod non aliquando ad interitum redigatur, vel iniuria hominum, vel ipsa confectrice omnium vetustate. *Lactantius*, VII, 11.

Hoc miror enim, querorque, hominem ita pessumdare verbis alterum velle, ut etiam navem perforet, in qua ipse naviget. *Quintilianus*, VIII, 6.

.... Feminas omnes ubique visu nocere, [6] quae duplices pupillas habeant. *Plinius*, VII, 2.

.... In nuce inclusam Iliada, Homeri carmen, in membrana scriptum. *Id* VII, 21.

Fallimur, aut haec ad M. Catonis laudem pertinent. Bovil.

(4) *Ornamenta ipsa turpavit.* Sic in fragm. Sallust. Histor. I, *honorum omnium dehonestamentum*. Olim postea legebatur fragmentum a Lactantio, V, 11, *Etenim si nemo est ... corpore.* Quod Maius satis probabiliter ad quarti de Rep. libri initium retulit. Bovil.

(5) *Nihil esse quod sit manibus.* Lactantius ad illud quasi respicere videtur, quod est in or. pro Marcello c. 4, ad hunc modum: *Nihil est opere aut manu factum, quod aliquando non conficiat et consumat vetustas.* Quod etiam totidem verbis recenset idem iste Lactantius, ex quo hoc quoque sumptum est lib. VI, c. 2. Patric.

(6) *Visu nocere.* Haec in Academicis locum habere debebant, eo certius, quod paullo inferius Plinius plura ex eodem auctoris nostri opere mutuatur. Infra legebatur ex eodem Plinio, XIII, 3, XVII, 5: *Vnguenta gratiora esse, quae terram, quam quae crocum sapiant*; quod de Orat. III, 25, est desumptum. Bovil. — *Feminas omnes.* Eius sententiae Ciceronem auctorem esse scribit Plinius lib. VII, c. 2. Eam autem sententiam ita refert Gellius lib. IX, c. 4: *Oculis quoque*, inquit, *exitialem fascinationem fieri in iisdem libris* (Plinii Secundi) *scriptum est, traditurque, esse homines in Illyriis, qui interimant videndo, quos diutius irati viderint; eosque ipsos mares feminasque,*

Gladiatores invisos [7] habemus, si omni modo vitam impetrare cupiunt; favemus, si contemptum eius prae se ferunt. *Seneca*, *de Tranquillitate animi*, *c.* 11.

O miserum, cui peccare licebat! *Augustinus*, *de Civit. Dei*, V, 27; *Marc. Cap. p.* 426.

Philosophiam [8] dii paucis quibusdam veram dederunt. *Augustin. ibid.* XXII, 22.

Arcera. [9] *Nonius* I, 270.

.... Forem [10] .... *Fortunatianus.*

Hippocrates, nobilissimus medicus, scriptum reli-

qui visu tam nocenti sunt, pupulas in singulis oculis binas habere. Schutz.

(7) *Gladiatores invisos habemus, si omni modo vitam*, etc. Forsan Seneca Ciceronis pro Milone, cap. 34, sententiam pressius retulit. Infra erat ex eodem Seneca, Ep. 49, *negat Cicero... lyricos*, quod Maius ad Reip. lib. IV, 9 retulit, et ex Ammiano Marcellino XV, 5, *et quamquam... revocatur*; quae ad primam primi libri lacunam spectare videntur; et illa Plinii sententia *in libris de Rep. Platonis se comitem profitetur; in Consolatione de morte filiae, Crantorem, inquit, sequor, item Panaetium de Officiis*, quum verba Ciceronis, *Crantorem sequor*, iam in fragmentis Consolationis sint recitata. Bouil.

(8) *Philosophiam dii paucis quibusdam.* Fortasse ex Hortensio desumptum. Bouil.

(9) *Arcera.* Plaustrum rusticum tectum. Sequebatur e Nonio sententia, *existimavi... retulissem*, quae ad verbum de Offic. II, 1, invenitur; e Divo Augustino, *nulla sunt... nomine*, quae in prima Verrina secundae Action. cap. 15 legitur. Bouil. — *Arcera.* De hoc fragmento sic Nonius. *Arcera plaustrum est rusticum, tectum undique quasi arca. Hoc vocabulum*, inquit ibidem, *et apud Varronem et apud Tullium invenitur.* De Tulliano igitur libro quum dubitarem, inter ea reposui, quae sunt librorum incertorum. Nam de Varrone illud scio in libris ipsius de Ling. Lat inveniri. Vide de hoc ipso fragmento Gellium lib. XX, c. 1. *Arcera*, inquit, *vocabatur plaustrum tectum undique et munitum, quasi arca quaedam magna vestimentis instrata, qua nimis aegri aut senes portari cubantes solebant.* Patric.

(10) *Forem.* Alii *ferem*, aut *faecem.* Sequebatur e Servio ad Aen. V, 546, phrasis a Maio ad cap. 3 libri quarti de Rep. relata; et alia ex eodem ad Aeneid. VI, 877 in eiusdem fragmentis incertis reposita. Quod ad aliud eiusdem attinet ad Georg. III, 125: *de accusatore lege quinta dicta*, idem est ac Philargyrii *dictatore L. Quintio dicto*, et de Rep. II, 37 repositum. Bouil.

quit, quosdam fratres, quum simul aegrotare coepissent, et eorum morbus eodem tempore ingravesceret, eodem levaretur, geminos esse suspicatum. *August. de Civit. Dei*, V, 2.

Quum parcere, vel laedere potuissem, ignoscendi quaerebam causas, non puniendi occasiones; quod iudicis lenti et considerati est proprium. *Ammianus Marcellinus*, XV.

Infelices esse, qui omnia sibi licere existimarent. *Ammianus Marcellinus*, XXVI.

Erythraeo [11] oppido superpositum montem Mimanta. *Id.* XXXI.

.... De plebeia faece sellulariorum. [12] *Augustinus, contra Pelag.* II, *c. ult.*

Qui fuit locus religiosissimus, is erit desertissimus; et custodia sacrorum non honoris, sed oneris existimabitur. *Charisius*, IV, *p.* 251; *Diomedes*, II, *p.* 441.

Lex Dei praeclara et divina semper, quae recta et honesta iubet, vetat prava et turpia; cui parentem sanctissimae ac certissimae legi, iuste ac legitime necesse est vivere. *Lactantius*, VI, 24.

Atque adeo in plerisque civitatibus intelligi potest, acuendae virtutis gratia, aut quo libentius reipublicae causa periculum adiret optimus quisque, virorum fortium memoriam honore deorum immortalium consecratam. *Id.* I, 15.

Ructaretur. *Festus*, *voc.* ructare.

(11) *Erythraeo oppido superpositum*, etc. In Ionia. Conf. Plin. Hist. Nat. V, 29. Boun.

(12) *Sellulariorum*. Qui semper sellae affixi laborant. Saepius hoc verbum usurpatum invenitur de infimo opificum genere. Boun.

Tesqua. [13] *Id. in voce.*

Seps. [14] *Ausonius, de Monosyllabis.*

Plure venit. *Charisius*, I, *p.* 84; *p.* II, 189.

Romanum fuisse civem Naevium Pollionem, pede longiorem, quam quemquam longissimum. *Columella*, III, 8.

Mausolus, rex terrae Cariae. [15] *Aul Gell.* X, 18.

Quoniam utraque earum sententiarum doctissimos habuit auctores, nec, quid certi sit, divinari potest [16]... *Lactantius*, VII, 8.

.... P. Ventidium [17] mulionem castrensem suffarraneum fuisse. *Plinius*, VII, 43.

Formicas solipugas. [18] *Id.* XXIX, 4.

Mustella catulos suos quotidie transfert, mutatque sedem. *Id. ibid.*

Animalia biuros vocari, qui vites in Campania erodant. *Id.* XXX, 15.

Cicero in admirandis [19] posuit, Reatinis tantum

(13) *Tesqua.* Loca auguriis designata. Forsan haec ad libros de Auguriis referebantur. Boui.

(14) *Seps.* Ausonius ait: a Bucolico *sepes* dixit Maro, cur Cicero *seps* ». Videtur ad Prognosticorum versum alludere *adaugescit scopulorum sepe repulsus*. Boui.

(15) *Rex terrae Cariae.* Forsan ex ipso A. Gellio veniunt. Huic fragmento praeferebant duo ex Donato, quorum unum *comoedia... .veritatis*, ad lib. IV, 14 de Rep. refertur; alterum, *non solum videam, sed etiam audiam, planeque sentiam*, ex Catilin. I, 3 corruptum apparet. Sequebantur duo versus, qui in carminum collectaneis melius leguntur. Boui.

(16) *Nec, quid certi, divinari potest.* De animi immortalitate hoc in loco agere eum testatur Lactantius, Div. Inst. Boui.

(17) *P. Ventidium mulionem castrensem suffarraneum*, etc. Sic ad Plancum, ep. X, 18: *Ventidiique Mulionis castra despicio*, quem locum adi. Boui.

(18) *Solipugas.* Scilic. venenatas. Alii, *solipungas*, alii, *solivagas*. Boui.

(19). *In admirandis.* Nempe iste erat liber, in quo de prodigiosis tractabat Cicero, ut Graeci multa περὶ θαυμασίων inscripsere. Isidorus, XIII, 13, idem habet. Boui.

paludibus ungulas iumentorum indurari. *Id.* XXXI, 2.

Quaedam terrae imbribus sicciores fiunt, veluti in Narniensi agro, quod admirandis suis inseruit M. Cicero; siccitate lutum fieri prodens, imbre pulverem. *Id.* XXX, 4.

Romam conditam [20] olympiadis sextae anno tertio. *Solinus*, I, 27.

O te felicem, M. Porci, a quo rem improbam nemo petere audet! *Plinius*, *Praefat.*

Recteque Tullius civiles viros, qui rem publicam gubernant, qui urbes aut novas constituant, aut constitutas aequitate tueantur, qui salutem et libertatem civium, vel bonis legibus, vel salubribus consiliis, vel iudiciis gravibus conservent, philosophiae doctoribus praefert. *Lact. lib* 3, *cap.* 16.

Eorum quippe opinioni convenienter ait quodam loco Tullius, se non putare idem esse arietis, et P. Africani bonum. *Aug. lib.* 4 *contra Pelagium.*

Etenim si nemo est, qui non mori malit, quam converti in aliquam figuram bestiae, quamvis mentem hominis habiturus, quanto est miserius, in hominis figura animo esse efferato? mihi quidem tanto videtur, quanto est praestabilior animus corpore. *Lact. lib.* 5, *cap.* 11.

Si mihi vitae spatium duplicetur, vel iis tantummodo poetis percurrendis, qui λυρικοὶ a Graecis vocantur, non esse suffecturum. *Idem in epist.*

(20) *Romam conditam olympiadis sextae anno tertiò.* Cicero de Republica, II, 10: *Roma condita est secundo anno olympiadis septimae.* Quod magis cum ceteris auctoribus, ut in re obscura et addubitata, concordat. Boun.

Et quamquam optatissimum est, perpetuo fortunam quam florentissimam permanere: ita tamen aequabilitas vitae non tantum habet sensum, quantum, quum ex adversis et perditis rebus ad meliorem statum fortuna revocatur. *Marcel. lib.* 15.

In libris de re publica Platonis me comitem profiteor; in Consolatione filiae, Crantorem sequor, item Panaetium de Officiis. *Plin.*

Omnium pectora sic attingit, ut cogat in gemitum. *Aug.*

Nullae sunt occultiores insidiae, quam quae latent in simulatione officii, aut in aliquo necessitudinis nomine. *Aug.*

Existimavi honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulissem. *Non. Exstat initio libri II de officiis.*

Ad militiam euntibus dari solebant custodes, quibus primo anno regerentur. *Servius.*

De accusatore lege quinta dicta. *Idem Georg.*

Est autem causa difficilis, laudare puerum: non enim res laudanda, sed spes est. *Idem Aeneid.*

Dic mihi quaeso Xenophontis uxor, si vicina tua melius habeat aurum, quam tu habes, utrumne illius, an tuum malis? illius, inquit. Quid? si vestem et ceterum ornatum muliebrem pretii maioris habeat, quam tu habes, tuumne, an illius malis? illius vero, respondit. Agesis, inquit, si virum illa meliorem habeat, quam tu habes, utrumne tuum virum malis, an illius? Hic mulier erubuit, et merito. Male enim responderat, se malle alienum aurum, quam suum: nam est id improbum. At si respondisset, se malle aurum suum tale esse, quale illud esset; potuisset pudice

respondere, malle se virum suum talem esse, qualis melior esset. *Exstat lib.* I *de Invent. cap.* 31.

DONATVS *in vita Terentii.*

Comoedia. Est imitatio vitae, speculum consuetudinis, imago veritatis.

In Andria.

Non solum videam, sed etiam audiam, pleneque sentiam.

M. T. CICERONIS

FRAGMENTA

EX POEMATIS

EX ARATO, PHAENOMENA

Ab Iove [1] Musarum primordia. *Cic. de Legibus*, II, 3.
Cetera labuntur celeri caelestia motu,
Cum caeloque simul noctesque diesque feruntur.
De Nat. Deor. II, 41.
Extremusque [2] adeo duplici de cardine vertex
Dicitur esse polus....
Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur,
Altera dicitur esse Helice.........

(1) *Ab Iove.* Exordium hoc in libro de Leg. II, 3, et de Rep. I, 36, recitat Cicero. Si cui autem libeat Germanici et Avieni versus cum hisce conferre, statim pateat quanto praestet auctor noster. Vt vero a paucis discat omnes, sic orditur Germanicus: *Ab Iove principium magno deduxit Aratus Carminis; at nobis, genitor, tu maximus auctor; Te veneror tibi sacra fero, doctique laboris Primitias.* Probat ipse *deum rectorque satorque*, etc. Multo laxius Festus Avienus: *Carminis inceptor mihi Iupiter; auspice terras Linquo Iove: excelsam reserat dux Iupiter aethram; Imus in astra Iovis monitu; Iovis omine caelum. Et Iovis imperio mortalibus aethera pando.* Ex quinto autem Arati versu dixit Divus Paulus ad Athenienses, Act. XVII, 28: Ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν, καὶ κινούμεθα, καὶ ἐσμέν· ὡς καί τινες τῶν καθ' ὑμᾶς ποιητῶν εἰρήκασι. Τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν. Bouil.

(2) *Extremusque.* Eius axis, qui unus motu caret, dum caelestia cetera motu continuo moventur, extremitates duae, poli dicuntur. *B.*

Quas nostri septem soliti vocitare triones [3] ....
Hac fidunt duce [4] nocturna Phoenices in alto:
Sed prior illa [5] magis stellis distincta refulget,
Et late prima confestim a nocte videtur:
Haec vero parva est; sed nautis usus in hac est.
Nam cursu interiore brevi convertitur orbe. *Ibid.*
Has inter, [6] veluti rapido cum gurgite flumen,
Turvu' Draco serpit, subter superaque revolvens

(3) *Triones*. Versum huuc addidit Cicero, quem uec in Arato, nec iu posterioribus interpretatoribus invenias, quippe qui ad latinum verbum alludat. Porro triones, ait Varro, boves appellantur a bubulcis etiam nunc, maxime quum araut terram... quasi terriones, vel a detritu. De Ling. Lat. VI, 4. *B.*

(4) *Hac fidunt duce*. Haec de Cynosura dicuntur, quam post Helicem videtur Cicero descripsisse, illo quidem fortassis sensu, quem ipse significat verbis aliis lib. II de Nat. Deor. *Quum*, inquit, *paribus stellis similiter distinctis, eumdem caeli verticem lustrat parva Cynosura: Hac fidunt duce*, etc. Quem versum sic refert Lucullus apud eumdem, lib. II Academ. *Qua fidunt duce*, etc. Sed nimirum illo quidem in loco filum orationis sequitur. Sic enim integer locus habet: *Ego vero ipse, et magnus quidem sum opinator: non enim sum sapiens, et meas cogitationes sic dirigo, non ad illam parvulam Cynosuram qua fidunt duce nocturna Phoenices in alto, ut ait Aratus, eoque directius gubernant, quod eam teneant, quae cursu interiore brevi convertitur orbe; sed ad Helicen et clarissimos Septemtriones, id est, rationes has latiore specie non ad tenue elimatas*. Graecum Arati carmeu, quod huic respondet, sic habet, Τῇ δ' ἄρα Φοίνικες πίσυνοι, περόωσι θάλασσαν. Patr.

(5) *Sed prior illa*. Helicen significat. — *Haec vero parva est*. Cynosuram intelligit. De utraque quod quidem Cicero expresserit, sic Aratus graece: Ἀλλ' ἡ μὲν καθαρὴ καὶ ἐπιφράσσασθαι ἑτοίμη Πολλὴ φαινομένη ἑλίκη, πρώτης ἀπὸ νυκτός· Ἡ δ' ἑτέρη, ὀλίγη μὲν, ἀτὰρ ναύτῃσιν ἀρείων, Μειοτέρῃ γὰρ πᾶσα περιστρέφεται στροφάλιγγι. Patr.

(6) Citavit hoc fragmentum bis etiam Priscianus, XIV, pag. 403, sub fin. ubi de praepositionibus loquens ait: « Quaedam etiam syncopam passae sunt, ut *supra* pro *supera*, et *infra* pro *infera*, et *extra* pro *extera*. Nam antiqui trisyllaba ea proferebant, ut Cicero in Arato: *Torvu' Draco serpit subter, superaque retorquens sese*. » *Retorquens* pro vulgato *revolvens* habet Priscianus etiam in altero loco, ubi hunc versum attulit. Edd. quaedam legunt *repit* pro *serpit*. Grotius maluit *sinus e corpore flexo* pro *flexos*. Wernsd.

Sese, conficiensque sinus e corpore flexos. *Ib.* II, 42.
Huic non una modo caput ornans stella relucet:
Verum tempora sunt duplici fulgore notata,
E trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant,
Atque uno mentum radianti sidere lucet.
Obstipum caput, [7] et tereti cervice reflexum,
Obtutum in cauda maioris figere dicas...
Hoc caput [8] hic paullum sese, subitoque recondit,
Ortus ubi atque obitus parte admiscentur in una....
  Attingens [9] defessa velut moerentis imago
Vertitur............

(7) *Obstipum caput.. figere dicas. Obstipum caput* (λόξον κάρη) est obliquum, in alterum humerum reclinatum, et *tereti cervice reflexum.* Hor. Serm. II, 5, 92: *Davus sis comicus, atque Stes capite obstipo.* Persius, Sat. III, 80: *Non ego curo esse quod Arcesilas, aerumnosique Solones, Obstipo capite et figentes lumine terram* Male vulgo interpretantur *obstipum* caput, fixum, immobile. Vid. Grot. ad h. l. pag. 72. Reposuit idem recte *In cauda*. Apud Aratum: ἄκρην εἰς Ἑλίκης οὐρήν. Edd. quaedam *In cauda*, male. Wernsd.

(8) *Hoc caput.* Versibus his, praeterquam quod mendum subesse videtur, nullus sensus inest, qui Arateos sensus exprimat. Germanicus melius: *hac radiatur Serpentis declive caput, qua proxima signa Occasus, ortusque uno signantur ab ore.* Forsan autem Ciceronem decepit Attali mathematici opinio, qui A. C. 130 Phaenomena Aratea est interpretatus, eoque in loco erravit. As.

(9) *Attingens defessa velut moerentis imago.* Grotius exhibuit: *Quod tangens*, non bene. *Attingens* positum pro *proxima* aut *vicina*. — Hoc sensu Caesar, de Bell. Gall. 1, cap. 1: *Attingit a Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum.* B. — Obiecit Grotius Ciceroni, quod non recte hic expresserit Arateum μογέοντι ἀνδρὶ ἐοικὸς per *defessa velut moerentis imago*. Arbitrabatur Davisius, Ciceronem in mente habuisse figurae caelestis historiam secundum Panyasin in scholiis ad Aratum, in Avieni paraphrasi Eratosthenis Catasterismis, cap. 4, et Hygini Astron. II, 6 relatam; quo tamen non opus est confugere. Multo minus emendandum cum Buherio, *morientis imago*, quae lectio longius adhuc ab Arati verbis recederet. Expressit Cicero versum Arateum eodem modo, quo Germanicus: *effigies inde est defecta labore*; nec causam video, cur aliquid in Ciceronis versu mutemus. Non recte videtur Grotius *moerentis* ad μογέοντι traxisse; respondet huic potius *defessa imago*. Conf. Schaub. V. C. ad Eratosth Cataster. pag. 76, et ibid. Ill. Heyn. pag. 18. Wernsd.

Ἐγγόνασιν [10] vocitant, genibus quod nixa feratur....
  Hic illa eximio posita est fulgore Corona [11]....
  .... propter, caput Anguitenentis,
Quem claro perhibent *Ὀφιοῦχον* nomine Graii....
Huic supera [12] duplices humeros affixa videtur
Stella micans, tali specie, talique nitore.....
Hic pressu duplici palmarum continet anguem,
Eius et ipse manet religatus corpore toto:
Namque virum medium serpens sub pectora cingit.
Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,
Atque oculos urget pedibus, pectusque Nepai [13]....
  Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes,
Quod quasi temone adiunctam prae se quatit Arcton.
.... subter praecordia fixa tenetur
Stella micans radiis, Arcturus nomine claro.
.... sub pedibus [14] profert finita Booti,
Spicum [15] illustre tenens, splendenti corpore Virgo....
De Nat. deor. II, 41.

  Malebant tenui [16] contenti vivere cultu.
Lactant. V, 5.

(10) Ἐγγόνασιν. Saepius sidus hoc *Geniculatum* vocant Romani, aut *Ingeniculatum* (Vitruv. IX, 4), aut etiam *nixum in genibus, innixum* (Vitruv. ibid. Germ. 68; Avien. 205). Porro Herculem esse contendit Eratosthenes, qui viginti prope annis post Aratum scripsit. Idem facit Ptolemaeus. AJ.

(11) *Corona*. Ariadnaea, quam recentiores Borealem vocant, ut ab Australi distinguatur, quae ad Zodiaci pedes iacet. Priorem tantum noscebat Aratus. AJ.

(12) *Huic supera*. Aliunde haec addita, *Huic... nitore*, nempe e Prisciano XIV, pag. 1001. I. V. L.

(13) *Nepai*. A Nepa, quae vox idem sonat ac *Scorpius*, et Festo videtur ab Africana lingua derivata, quum etiam nunc in Amharo sermone, qui Abyssinorum est, usurpetur. AJ.

(14) Versus hic e Prisc. VI, pag. 706.

(15) *Spicum*. Serv. ad G. I, 111: « Dicimus autem *hoc spicus* et *hoc spicum*. »

(16) *Malebant tenui*. Ex Lactantio

Ferrea tum vero proles exorta repente est,
Ausaque funestum prima est fabricarier ensem,
Et gustare manu victum domitumque iuvencum.

De Nat. deor. II, 63.

Deseruit propere terras iustissima Virgo,
Et Iovis in regno, caelique in parte resedit.

Lactant. V, 5.

Tertia sub caudam ad genus ipsum lumina pandit.

Priscianus, VI, *p.* 685.

Et natos Geminos [17] invises sub caput Arcti.
Subiectus mediae est Cancer; pedibusque tenetur
Magnu'Leo, [18] tremulam quatiens e corpore flammam.

De Nat. deor. II, 43.

Hoc motu radiantis, Etesiae [19] in vada ponti....

Cic. Orat. c. 45.

Navibus absumptis, fluitantia quaerere aplustra[20]....

Priscianus, VII, *p.* 769.

desumptum, qui sic describit lib. V, cap. 4 Divin. Instit. *Saturno*, inquit, *regnante, nec dissensiones erant, nec inimicitiae, neque bella: neque ulli omnino gladii, qui nudarentur, fuerunt. Quis enim praesente ac vigente iustitia, aut de tutela sui, quum nemo insidiaretur, aut de pernicie alterius cogitaret, quum nemo quidquam concupisceret? Malebant tenui contenti vivere cultu, ut Cicero in suo ait Arato*, etc. Patr.

(17) *Geminos*. Castorem et Pollucem, sive Dioscuros. Conf. Eratosth. cap. 10; Plin. H. N. II, 15.

(18) *Magnu' Leo*. Dies caniculares vocantur, tum quum sol per signum Leonis transit, quod A. C. 150 Sirius apparuit paullo ante Solem in Leonis signum intrantem. Qui usus invaluit, quamquam nunc Sirii matutinus ortus cum sole non congruit, et tantum circa 10 augusti diem apparet. Aj.

(19) *Etesiae*. De Etesiis Gell. lib II, cap. 22. De iisdem autem Cicero ipse sic lib. II de Nat. Deor. *Quam tempestivos*, inquit, *dedit natura, et quam salutares non modo hominum, sed etiam pecudum generi, iis denique omnibus, quae oriuntur e terra, ventos Etesias? quorum flatu nimii temperantur calores, ab iisdem etiam maritimi cursus, celeres et certi diriguntur*. Patr.

(20) *Aplustra*. Quid sint aplustra, sic docet Festus: *Aplustra*, inquit, *navium sunt ornamenta: quae quia erant amplius quam essent necessaria*

Sub laeva [21] Geminorum obductus parte feretur:
Adversum caput huic Helice truculenta tuetur;
At Capra laevum humerum clara obtinet.....
Verum haec est magno atque illustri praedita signo:
Contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem....
Corniger est valido connixus corpore Taurus [22].....
Has Graeci stellas Hyadas vocitare suerunt.....
Namque ipsum ad tergum Cynosurae vertitur Arcti...
Obscura specie stellarum Cassiopea [23]....
Hanc autem illustri versatur corpore propter
Andromeda, aufugiens [24] adspectum moesta parentis.
Huic Equus ille iubam quatiens fulgore micanti
Summum contingit caput alvo; stellaque iungens
Vna, tenet duplices communi lumine formas,
Aeternum ex astris cupiens connectere nodum.....
Exin contortis Aries cum cornibus haeret.

De Nat. deor. II, 43.

....

E quibus[25] hunc[26] subter possis cognoscere fultum.

usui, etiam amplustra dicebantur. Memini autem et Lucretium, praeter ceteros, aplustrium sic facere mentionem lib. IV: *At maris ignaris in portu clauda videntur Navigia, aplustris tractis obnitier undis.* Et Iuvenal. Sat. X: *victaeque triremis Aplustre, et summo tristis captivos in arcu, Humanis maiora bonis creduntur.* Patr.

(21) *Sub laeva Geminorum*, etc. De Auriga sermonem esse testantur Aratei versus et ipse Cicero in libro de Nat. Deor.

(22) *Taurus.* De sideris huius origine contendunt grammatici. Conf. Eratosth. 14; Hygin. pag. 212, et schol. German. et Avien. Vocant Latini nunc Taurum, nunc Bovem. Et Ovid. Fast. IV, 717: *Vacca sit an taurus, non est cognoscere promptum; Pars prior apparet, posteriora latent. Seu tamen est taurus, sive est hoc femina signum, Iunone invita, munus amoris habet.* Quod ut intelligatur, necesse est meminisse posteriores pedes ac partes tauri in caelestibus globis non describi. Ar.

(23) *Cassiopea.* Alii, ut passim, *Cassiepea*, e graeco, Κασσιέπεια.

(24) Melius Mss., *Andromede fugiens.*

(25) Incipit continuus textus e Mss.

(26) *Hunc.* Vulg. *hinc.* Turneb.

Iam caeli mediam partem terit, ut prius illae 2
Chelae, tum[27] pectus quod cernitur Orionis.
Et prope conspicies parvum sub pectore claro
Andromedae signum, Deltoton dicere Graii
Quod soliti, simili quia forma litera claret:
Huic spatio ductum simili latus exstat utrumque;
At non tertia pars lateris: namque est minor illis,
Sed stellis longe densis praeclara relucet.
Inferior paullo est Aries, et flamen ad Austri
Inclinator; atque etiam vehementius illo
Pisces, [28] quorum alter paullo praelabitur ante,
Et magis horrisonis [29] Aquilonis tangitur alis.
Atque horum e caudis duplices velut esse catenae
Dicuntur; sua diversae per lumina serpunt,
Atque una tandem in stella communiter haerent,
Quam veteres soliti caelestem dicere Nodum.
Andromedae laevo ex humero si quaerere [30] perges,

. . . .

Adv. VIII, 47, emendat, *Cominus hanc subter*. I. V. L.

(27) *Tum*. Vulg *quum*. Dein pro *quod* al. malunt *quae*, al. *quoque*.

(28) *Pisces, quorum alter*. Hic versus cum sequenti etiam in lib. II de Nat. D. reperitur, nullo discrimine, nisi quod pro *horrisonis* ibi legitur *horriferis*. Quod quoniam saepe evenit, ut haec Aratea aliter hoc atque illo loco a Cicerone ipso recitentur, existimandum est (nisi sicubi filo ipsi orationis obsequitur) aut varietate lectionis proponenda luxuriare ipsum, aut vero, quod mihi quidem magis est verisimile, emendatiora a viro iam facta recitari, quae olim minus exacte ab adolescentulo conversa fuerunt. Vere enim dicitur, discipulum esse prioris posteriorem diem. Et sane credibile est Aratea haec saepius Ciceronem refinxisse. Vnde quoque factum existimo, ut ab Hygino et Prisciano aliter quoque permulta recitentur, quam hic leguntur. Patr.

(29) Cic. de Nat. Deor. II, 43, habet *horriferis... auris*.

(30) *Si quaerere perges*. Ed. Ald. et Victor. *si qua exere perges*. Hinc exsculpsit Morellius lectionem: *si quaesere perges*. Est autem *quaesere* antiqua forma verbi *quaerere*, saepius apud Ennium atque etiam Apuleium obsoleta venantem obvia. Vide Grut. ad h. l. Dedit tamen archaismum Morellius sine causa; nam ex Aldina scriptura *qua exere* etiam *quaerere* et

. . . . .

Appositum poteris supra cognoscere Piscem. 19
E pedibus [31] natum summo Iove Persea vises,
Quos humeris retinet defixo corpore Perseus;
Quem summa ab regione Aquilonis flamina pulsant.
Hic dextram ad sedes intendit Cassiopeae,
Diversosque pedes, vinctos talaribus aptis,
Pulverulentus [32] uti de terra lapsu' repente
In caelum victor magnum sub culmine [33] portat.
At propter laevum genus omni ex parte [34] locatas
Parvas Vergilias tenui cum luce videbis.
Hae septem vulgo perhibentur more vetusto
Stellae; cernuntur vero sex undique parvae.
At non interiisse putari convenit unam;

facilius quidem exsculpere poteris. Praetulerunt *quaerere* Lambinus et Grot.

(31) *E pedibus natum summo Iove Persea vises*. Edd. Ald. Victor. Lambin. *E pedibus valum summo Iove Perseus es*, nullo sensu. Turneb. emendavit: *E pedibus varum*, quod non tam legisse videatur Cicero γαμβροῦ, sed σκαμβροῦ. Nihil ad rem. Nostram lectionem restituit Grotius. Consentit cum ea lectio cod. Ms. a Grutero collati et Lugd Batavi, qui posterior habet *visa est* pro *vises*. Wernsd. — Sensus est: e laevo humero Andromedae poteris piscem cognoscere; ibi enim situs est. Ex pedibus autem eiusdem, Persea cognosces: is enim pedes Andromedae humeris retinet. *B.*

(32) *Pulverulentus uti de terra*, etc. ex amendatione Grotii, quam confirmant codd. Gruteri et Lugd. Batav. Turneb. emendaverat *Pulverulentus uti, de terra lapsu' repente in caelum victor, magno sub culmine portat*. Cf. notat. ad Arat. Phaen. 253, Buhl. vol. I, pag. 406. Wernsd. — *Pulverulentus uti*, h. e. habitu cursoris qui pulverem in stadio collegerit. Sic enim effingitur Perseus. *B.*

(33) *Sub culmine*. Hisce in versibus Cicero paulfulum immutavit Arateam sententiam, quae haec est: *veluti vestigia distendit, permensus Iovem patrem, id est, aethera*. Cicero, dum exacte minus Aratum interpretatur, illud tamen ingeniosissime assequutus est, ut omnino Persei habitum ostenderet, qui de terra lapsus, sive profectus ad summum caeli culmen pervenit: gallice, *vers son point de culmination au méridien*. A.

(34) *Omni ex parte*. Legendum putat I. V. L. *una in parte* ex Arato, ὁ δ'οὐ μάλα πολλὸς ἁπάσας χῶρος ἔχει. B.

Sed frustra temere a vulgo ratione sine ulla 32
Septem dicier, nt veteres statuere poetae,
Aeterno cunctas aevo qui nomine dignant, [35]
Alcyone, Meropeque, Celaeno, Taygeteque,
Electra, Steropeque, simul sanctissima Maia.
Hae tenues parvo labentes lumine lucent;
At magnum nomen signi, clarumque vocatur,
Propterea quod et aetatis [36] primordia clarat,
Et post, hiberni praepandens temporis ortus,
Admonet, ut mandent mortales semina terris.
Inde Fides leviter posita et convexa [37] videtur,
Mercurius parvus manibus quam dicitur olim
Infirmis fabricatus, in alta sede locasse.
Quae genus ad laevum [38] Nixi delapsa resedit, [39]
Atque inter flexum genus, et caput Alitis haesit.
Namque est ales avis, lato sub tegmine caeli
Quae volat, et serpens geminis secat aëra pennis.
Altera pars huic obscura est, et luminis expers;
Altera nec parvis, nec claris lucibus ardet,
Sed mediocre iacit quatiens e corpore lumen.
Haec dextram Cephei dextro pede pellere palmam
Gestit: iam vero clinata est ungula vehemens
Fortis Equi propter pennati corporis alam.

(35) *Dignant.* Vel. cod. *signant.*

(36) *Et aetatis.* Victorius maluit, *ad aestatis primordia claret.*

(37) *Convexa.* Al. legunt hic, et de Nat. Deor. II, 44, *connexa.* Placebat Grotio *convecta.* Minus apta vox.

(38) *Quae genus ad laevum.* Priscian. lib. VI: *hoc genus.* Alii legunt *quae genus*; alii, *quod genus.* Ego quod propius ad lectionem Prisciani et sententiam accedere videbatur, id reposui. Pro *nisi* olim legebatur *nixi.* Appellat autem Cicero Nisum vel Nixum, imaginem illam carentem nomine, de qua sic superius dixerat: Engonasim vocitant, genibus quia nixa feratur. PATR.

(39 *Delapsa resedit.* Hisce optime Aratum est interpretatus Cicero; Germanicus et Avienus multo obscurius.

Ipse autem labens mutis [40] Equus ille tenetur
Piscibus: huic cervix dextra mulcetur Aquari.
Serius haec obitus terrai visit [41] Equi vis,
Quam gelidum valido de corpore frigus anhelans
Corpore semifero [42] magno Capricornus in orbe:
Quem quum perpetuo vestivit lumine Titan, [43]
Brumali flectens contorquet tempore cursum. [44]
Hoc cave te ponto studeas committere mense:
Nam non longinquum spatium labere diurnum;
Non hiberna cito volvetur curriculo nox;
Humida non sese vestris aurora querelis
Ocyus ostendet, clari praenuntia solis.
At validis aequor pulsabit viribus Auster;

(40) *Mutis*. Sic Turnebus, probante Grotio. Vulg. *multis*. I. V. L.

(41) *Serius haec obitus terrai visit Equi vis*. Apud Aldum legitur: *Serius haec obitus terrai iussit equinis*, sine ullo sensu. Quare fuerunt, qui versum omnino delendum putarent, et versu subsequenti pro *quam gelidum* legerent *tum gelidum*. Sed restitui potest integritati versus. Cod. Lugd. Batav. habet *terrae pervisit*. — *Equinis* Turnebus ingeniose mutavit in *equi vis*, quod idem in mentem venit Grotio, fuse ceteroquin de mente Arati in his versibus omnino disputanti. Wernsd.

(42) *Semifero*. Buhl. de Nat. Deor. II, 44: » Interpretes Ciceronis litem moverunt de lectione vulgata *semifero*, quum Capricornus non *semiferus*, sed *ferus* fuerit dicendus; et recte quidem illi. Credidi ego aliquando legendum *squamifero*; nunc legendum videtur *setifero*, quod Avieno etiam videtur lectum; dicit enim *hispida setosi marcet facies Capricorni*. « Respondet Pingraeus Capricornum, quum hircus superne in piscem desinat, semiferum posse vocari; et contra Bentleium concludit ex Cicerone et Manilio, V, 489, ferarum nomen ad pisces derivari posse. *B*.

(43) *Titan Brumali flectens contorquet tempore currum*. Turn. Advers. lib. XII, 17, *quum torquet*; sed recte Grotius vulgatum *contorquet* defendit. Idem quoque maluit *currum* pro *cursum*, ut vulgo. Vix dici potest *cursum contorquere*. Cod. Lugd. Batav. legit *curvum*, quod aperte vitiose exaratum est pro *currum*, et similem ortum habet mendum apud Priscianum, qui legit *corvum*. Receperunt quoque *currum* iam plures recentiores Arati Ciceroniani editores. Wernsd. Pingr. vero *cursum*. B.

(44) *Cursum*. Verior lectio, *currum*, de Nat. Deor. II, 44.

Tum fixum tremulo quatietur frigore corpus. 68
Sed tamen anni iam labuntur tempore toto, [45]
Nec cui signorum cedunt, neque flamina vitant,
Nec metuunt canos minitanti murmure fluctus.....
Atque etiam supero, [46] navi pelagoque vagato,
Mense, Sagittipotens solis quum sustinet orbem.....
Nam [47] iam tum nimis exiguo lux tempore praesto est.

(45) *Sed... tempore toto.* Vix puto locum recte habere. Est enim sensus: Quamquam hoc tempore navigatio periculosissima sit, tamen iam usus obtinuit, ut naves vel nautae labautur, id autem est navigent, toto anni tempore. At sic quidem, ut vulgo legitur, verbo personali *labuntur* nullus additus est nominativus. Haec ita hactenus scripseram, quum deinde Aldi librum accipio, in quo ita scriptum est: *Sed tamen iam anni labuntur tempore toto.* Videndum igitur an legi possit, *sed nautae iam anni*, vel, *sed naves iam anni*, etc. Frustra. Pata.

(46) *Atque etiam supero... quum sustinet orbem*, etc. Sunt utique hi versus depravatissimi. Sensus qualis esse debeat, constat ex Arato: Multa in priori mense mari passus, arcum quando Sol incendit et rectorem arcus, sub vesperam navem reducito, fidens non amplius nocti. Patet hinc, excidisse in Ciceronis Arato versum, quem Grotius sic explere conatus est: *Subducas fessam, veniet quum vespera, navim.* Dum autem ignoramus, quomodo ipse Cicero haec expresserit, difficile est, etiam versus exstantes priores ad integritatem revocare, in primis quum codd. mire varient. Claud. Puteanus e cod. Paris. legit: *supera navi pelagoque vagantur.* Sic quoque cod. Lugd. Batav. Turnebus: *haud supera navi pelagoque vagator.* Docet autem Lambinus, *vagato* saepius dici pro *vagator*, ut apud Lucretium. Grotius emendavit: *Atque etiam supero endo mari pelagoque vagatus Mense, Sagittipotens solis quum sustinet orbem.* Displicet mihi in hac emendatione *mare pelagusque* coniunctum, licet etiam in vulgata lectione in *navi pelagoque* haeream. Igitur quidem satius habui, vulgatum reddere, quale reperi, nisi quod altero versu cum Grotio exhibui, *quum sustinet* pro *tum sustinet.* *Supero mense* dictum pro *superiori*, ut apud Arat. ἐπὶ προτέρῳ. Wernsd.

(47) *Nam... praesto est.* Vulgo: *Nam iam quum minus*, etc. Turnebus et Grotius correxerunt: *Nam iam tum minus.* Sed recepi lectionem codd. Lugd. Bat. et Paris. a Puteano excerptam atque etiam aliis viris doctis probatam. Sensus est hic: Hoc tempore navigatur toto anno, neque solum mense, quo Sol est in Capricorno (i. e. Ianuario), verum etiam quum sol est in Sagittario (Decembri). Iam tum enim dies breviores sunt. Wernsd. — Pingr. habet, *Nam iam tum nimis exiguo lux tempore praesto est.* B.

Hoc signum veniens poterunt praenoscere nautae:
Iam prope praecipitante licebit visere nocte,
Vt sese ostendens emergit Scorpius alte,
Posteriore trahens flexum vi corporis arcum...
Iam supra cernes Arcti caput esse minoris,
Et magis erectum ad summum versarier orbem.
Tum sese Orion toto iam corpore condit.
Extrema prope nocte, et Cepheus conditur ante,
Lumborum tenus, a palma depulsus ad undas.

Hic [48] missore vacans fulgens iacet una Sagitta,
Quam propter nitens penna convolvitur Ales,
Et clinata magis paullo est Aquilonis ad auras.
At propter se Aquila ardenti cum corpore portat,
Igniferum mulcens [49] tremebundis aethera pennis,
Non nimis ingenti cum corpore, [50] sed grave moestis
Ostendit nautis perturbans aequora signum.

Tum magni curvus Capricorni corpora [51] propter
Delphinus iacet, haud nimio lustratu' nitore,
Praeter quadruplices stellas in fronte locatas,

(48) *Hic missore vacans fulgens iacet una Sagitta*, etc. Bene restituit Morellius. Edd. Ald. et aliae: *Hic misso revocans*, etc. Avienus: *Inscia nam domini est.* Approbarunt Morellii emendationem Turnebus, Lambinus et Grotius. WERNSD.

(49) *Ign. m. trem. aethera pennis.* Edd. quaedam *mulgens*; ridicule, ut recte notat Grotius. Iam supra habuimus, vs. 291: *Huic cervix dextra mulcetur Aquari*. Ceterum deest versus in codd. Paris. et Lugd. Bat. teste Puteano, nec respondet illi versus graecus; quare interpolationis suspicionem incurrit. WERNSD.

(50) *Non nimis ingenti cum corpore.* Ita iam dedit Morellius, etiam suffragantur codd. Puteani, Leid. et Grotius. Aratus: οὐ τόσσος μεγέθει. Male in edd. vett. *Non minus ingenti cum corpore* (quod tamen dedit Pingr. *B.*) Grotius post versum sequentem unum vel duo versus excidisse putat, aut Ciceronem non intellexisse Arateum illum: Χαλεπός γέ μεν ἐξ ἁλὸς ἐλθεῖν, Νυκτὸς ἀπερχομένης· καί μιν καλέουσιν Ἀητόν. WERNSD.

(51) *Corpora.* Al. *cornua.* Paullo infra Pingraeus loco *Delphini fusa* correxit *iam pertractanda*, nullo auctore. *B.*

Quas intervallum binas disterminat unum. 94
Cetera pars latet, ac tenui cum lumine serpit.
Illae [52] quae fulgent luces ex ore corusco,
Sunt inter partes gelidas Aquiloni' locatae,
Atque inter spatium et lacti vestigia solis.
At pars inferior Delphini fusa videtur
Inter solis iter, simul inter flamina venti,
Viribus erumpit qua summi spiritus Austri.
Exinde Orion, obliquo corpore nitens,
Inferiora tenet truculenti corpora Tauri:
Quem qui, [53] suspiciens in caelum nocte serena,
Late dispersum non viderit, haud ita vero
Cetera se speret cognoscere signa potesse.
Namque pedes [54] subter rutilo cum lumine claret

(52) *Illae quae ..... ore corusco.* Grot. ad h. l. pag. 76 ita: Non praetereundum est, quod ante nos monuit Scaliger, Aratum non intellectum a Tullio adolescente. Nam Aratus hoc loco μετάβασιν facit ἀπὸ τῶν βορείων εἰς τὰ νότια. Sed Cicero per τὰ μὲν οὖν intelligit stellas in priore Delphini parte sitas, sive, ut ipse loquitur, in fronte et in ore, quum revera in ore nullae sint, et τὰ δὲ νειόθι interpretatur partem eius inferiorem. Ait enim: *At pars inferior Delphini fusa videtur.* Sic enim legendum, non, ut vulgo, *fusca.* Aratus κέχυται. Firmant Grotii emendationem codd. quidam Puteani et Lugd. Batav. In aliis codd. Puteanus invenit *fulsa*; quare coniecit *fulta*; sed recepta lectio Grotiana melior. In vs. 339: *Sunt inter partes gelidas Aquilone locatae.* Grotius malebat *Aquilonis*; repugnat autem metrum. Wernsd.

(53) *Quem qui... nocte serena*, etc. Ita dedi ex arbitrio Grotii, in partem praeeunte vetere codice et Turnebo. Aratus: μὴ κεῖνον ὅτις καθαρῇ ἐπὶ νυκτὶ Ὑψοῦ πεπτηῶτα παρέρχεται, ἀλλὰ πεποίθοι Οὐρανὸν εἰσανιδὼν προφερέστερα θηήσασθαι. Cicero legisse videtur ἀλλὰ, et ὅτις interpretatus est ὅστις, ut et alibi. Πεπτηῶτα *dispensum* transtulit, non *dispersum*, quod pertinaciter referunt omnes codices. Turnebus praeterea malebat *cetera ne speret.* Vulgo: *Quem qui suspiciet in caelum nocte serena Late dispersum non viderit, abdita vero;* etc. absque ullo sensu. Wernsd.

(54) *Namque pedes subter*, etc. Arbitratus est Cicero, Aratum ponere Canem sub pedibus Orionis, et ita quoque Avienus: *Talis et ipse virum gemina ad vestigia custos insequitur.* Sed alia fuit Arati mens, dicentis vs. 327, ἀμφοτέροισι κύων ὑπὸ ποσσὶ βεβηκώς. Intelligit Canem suis pedi-

Fervidus ille Canis stellarum luce refulgens. 108
Hunc tegit obscurus [55] subter praecordia venter;
Nec toto spirans [56] rabido de corpore flammam
Aestiferos validis erumpit flatibus ignes:
Totus ab ore micans iacitur mortalibus ardor.
Hic ubi se pariter cum sole in culmina caeli [57]
Extulit, haud patitur foliorum tegmine frustra
Suspensos animos arbusta ornata tenere:
Nam quorum stirpes tellus amplexa prehendit,
Haec augens anima, vitali flamine mulcet;
At quorum nequeunt radices findere terras,
Denudat foliis ramos, et cortice truncos....
　Hunc propter, subterque pedes, quos diximus ante,
Orioni iacet levipes Lepus. Hic fugit ictus
Horrificos metuens rostri tremebundus acuti,
Curriculum numquam [58] defesso corpore sedans.

bus posterioribus insistentem, non sub pedibus Orionis collocatum. Wernsd.

(55) *Hunc tegit obscurus*, etc. Ita restituit hunc locum Turnebus, et probat quoque Grotius. In codd. scriptum erat *ver* pro *venter*. Hinc ortae lectiones *vesper*, *vester*, ut in edd. vett. Sed Arat. 349: *ἀλλὰ κατ' αὐτὴν Γαστέρα κυάνεος περιτέλλεται*· Aldus habet *obscuris* pro *obscurus*. Grotius reponi vult *tenet* aut *gerit* pro *tegit*, in quo tamen codd. conspirant. Wernsd.

(56) *Nec toto spirans*, etc. Sic utique legendum. Aratus: ἀλλ' οὐ πάντα πεφασμένος. Edd. Ald. et vett. *Ver toto*, vitiose. Correxit iam Morellius. Cod. Leid. *Et vero toto*. W. — *Rapido* edidit Pingr. sed mavult *rabido*. Bouil.

(57) *Hic ubi se pariter cum sole in culmina caeli Extulit.* Sic legunt, qui melius legunt. Olim, etiam in Aldino, *hic ubi se pariter quum solem lumina caeli Extulit.* Quod autem mox sequitur: *haud patitur foliorum tegmine frustra Suspensos animos arbusta ornata tenere*, obscurius, propter duplices accusativos dictum, hanc habent sententiam: Non patitur ut arbusta ornata foliorum tegmine, frustra teneant suspensos hominum animos, dubitantes, quae illorum radices egerint, quae non egerint. Apertius in graeco: οὐκ ἔτι κεῖνον ἀμ' ἠελίῳ ἀνιόντα φυταλιαὶ ψεύδονται, ἀναλδέα φυλλιόωσαι. Pata.

(58) *Curriculum numquam.* Numquam sedans curriculum, id est, numquam cursum inhibens, numquam quiescens. Id autem, ut qui-

Nam Canis infesto sequitur vestigia cursu, 124
Praecipitantem agitans, orientem [59] denique paullum.
 At Canis ad caudam serpens prolabitur [60] Argo,
Conversam [61] prae se portans cum lumine puppim:
Non aliae naves ut in alto ponere proras
Ante solent, rostro Neptunia prata secantes;
Sed conversa [62] retro caeli se per loca portat.
Sicut quum coeptant tutos contingere [63] portus,
Obvertunt navem magno cum pondere nautae,
Aversamque [64] trahunt optata ad litora puppim:
Sic conversa vetus super aethera vertitur [65] Argo;
Atque usque [66] a prora ad celsum sine lumine malum;
A malo ad puppim cum lumine clara videtur.

dem ex hoc loco manifeste apparet, de Cane dicitur (cf. not. seq.) ut ex secundo de Deorum Natura libro de Lepore. Sic enim ibi: Post Lepus subsequitur *Curriculum numquam defesso corpore sedans*. Pata.

(59) *Orientem*. Illum persequitur, et quum ab oculis recedit, et simul ac oritur. Male alii versum torquent. Post hunc plerique legunt *Curriculum numquam defesso corpore sedans*, quod melius supra retulit Pingraeus, auctore Cicerone de Nat. Deor. II. *B*. —Hoc ordine leguntur hi versus in Schutz.: *Nam Canis* — *Praecipitantem* — *Curriculum*. T.

(60) *Prolabitur Argo*. Alii codd. et edd. *praelabitur Argo*. Occurrit hic locus usque ad vs. 383, etiam apud Hygin. fab. 14. Wernsd.

(61) *Conversam prae se portans cum lumine puppim* Aliae edd. *convexam*, male. W.

(62) *Sed conversa ..... se per loca portat*, ex emendatione Turnebi a Grotio etiam recepta. Sic sup. *At propter se Aquila ardenti cum corpore portat*. Vulgo: *caeli semper loca portat*. Excidit hic versus apud Hyginum. W.

(63) *Tutos contingere portus*. Ita citat hunc versum Hyginus, quocum conspirant plurimi Ciceronis codd. Aratus: κάθαπτεται ἠπείροιο. Vulgo: *constringere*. Nostrum receperunt iam Lambinus et recentiores Ciceronis editores; probavit quoque Grotius. W.

(64) *Aversamque trahunt*, ex emendatione Grotii, cui omnes codd. adstipulantur. Germanicus: *Aversamque ratem votis damnatus ad oram Perligat*. Vulgo: *Adversamque trahunt*. W.

(65) *Vertitur*. Hyginus habet *labitur*, quod est melius.

(66) *Atque usque a prora ad celsum sine lumine malum*. Codd. Leid. *usque ad proram ad caeli summam sine lumine malum*, vitiose. Desunt versus hic et sequens apud Hyginum. Wernsd.

Inde gubernaclum, [67] disperso lumine fulgens, 137
Clari posteriora Canis vestigia condit.
Exin semotam procul, in tutoque locatam
Andromedam tamen explorans fera quaerere Pistrix
Pergit, et usque sitam validas Aquilonis ad auras
Caerula vestigat, finita in partibus Austri.
Hanc Aries tegit, et squamoso corpore Pisces,
Fluminis illustris [68] tangentem corpore ripas.
Namque etiam Eridanum cernes in parte locatum
Caeli, funestum magnis cum viribus amnem,
Quem lacrymis moestae Phaethontis saepe sorores
Sparserunt, lethum moerenti voce canentes.
Hunc Orionis sub laeva cernere planta
Serpentem poteris; [69] proceraque Vincla videbis,
Quae retinent Pisces, caudarum parte locata,
Flumine mixta retro ad Pistricis terga reverti. [70]
Hic una stella nectuntur, quam iacit ex se
Pistricis spinae valida cum luce refulgens.
Exinde exiguae tenui cum lumine multae
Inter Pistricem fusae sparsaeque videntur,

(67) *Inde gubernaclum, disperso lumine fulgens, Clari posteriora*, etc. In hac lectione omnes codd. consentiunt. Apud Hyginum versus legebatur imperfecte sic: *Inde gubernaclum* etc. Suppleruni otiosi homines: *tendens a puppe volante*. W.

(68) *Fluminis illustris*, etc. Alii, *Fluminis illustri*, minus recte. Arat. 358: ποταμοῦ ἀστερόεντος. Patr. pro *corpore* malebat *pectore*, quod convenit Astronomorum placitis; dicebatur enim Pistrix Eridanum pectore attingere. Vid. Hygin. Astron. III, 30: *Huius priorem partem corporis prope adluere flumen Eridanus videtur*. Wernsd.

(69) *Serpentem poteris*. Cicer. de Nat. Deor. l. I. citat: *serpentem adspicies*; sed in ipso carmine continuo non ita scripserat. W.

(70) *Vincla videbis... terga reverti*. Grotius ad h. l. Deceptus est Cicero eo, quod Aratus post Fluvium de Nodo tractet. Itaque τὰ λῖνα ait Flumine misceri, quod nimis absurdum est. Nam Pistrix media est inter Nodum vinculorum et Eridanum. Sed iuvenile est erratum. Et tamen Avienus quoque dixit: *Fusaque quae ge-*

Atque gubernaclum[71] stellae, quas contegit omnes
Formidans acrem morsum Lepus: his neque nomen,[72]
Nec formam veteres certam statuisse videntur.
Nam quae sideribus claris natura polivit,
Et vario pinxit distinguens lumine formas,
Haec ille astrorum custos[73] ratione notavit,
Signaque signavit caelestia nomine vero:
Has autem, quae sunt parvo[74] cum lumine fusae,
Consimili specie stellas, parilique nitore,
Non potuit nobis nota clarare[75] figura.
Exinde,[76] australem soliti quem dicere Piscem,
Volvitur inferior Capricorno versus ad Austrum,
Pistricem observans, procul illis Piscibus haerens.
At prope conspicies expertes nominis omnes
Inter Pistricem et Piscem quem diximus Austri,
Stellas sub pedibus stratas radiantis Aquari.
Propter Aquarius obscurum dextra rigat amnem,
Exiguo qui stellarum candore nitescit.

minos adstringunt vincula Pisces Eridani coeunt amfractibus, etc. W.

(71) *Atque gubernaclum stellae, quas contegit omnes*, etc. Alii *ante gubernaclum stellae*, male. Reposuit Buhl. *stellas quas* pro vulgato *Atque gubernaclum stellae, quas*, etc. et quserit: *Quid est gubernaclum stellae? Miror, neminem, ne Grotium quidem, in hoc haesisse.* Sed aperte *stellae* debet coniungi cum *exiguae, multae*. B.

(72) *His neque nomen.* Docet Hipparchus sidera haec ἀνώνυμα ab Eudoxio inter Gubernaculum et Amnem non vero inter Gubernaculum et Pistricem: cui assentitur. Porro haec sunt *caelum scalptorium* et *equuleus pictoris*. Al.

(73) *Ille astrorum custos.* Observator, Astronomus, graeco usu. *B.*

(74) *Quae sunt parvo cum lumine fusae*, etc. Iterum ex emendatione Grotii, quam sensus flagitabat. Vulgo: *Quae sunt parvo sub culmine fusae.* Wernsd.

(75) *Nota clarare figura.* Alii *clarere*, male. *Clarare* est activum, quod hoc loco requiritur; *clarere* neutrum. Conf. Grotium, pag. 77. W.

(76) *Exinde.... Piscem.* Sic bene correxit Morellius. Ald. et edd. vitiose: *Exinde australem soliti convincere Piscem.* Aratus, 388: νότιον δὲ ἑ κικλήσκουσι. W.

E multis tamen his duo late lumina fulgent:
Vnum sub magnis pedibus cernetur Aquari;
Quod superest, gelido delapsùm flumine fontis,
Spiniferam subter caudam Pistricis adhaesit;
Et tenues stellae [77] perhibentur nomine aquai.
Hic aliae volitant parvo cum lumine clarae,
Atque priora pedum subeunt vestigia magni
Arcitenentis, et obscurae [78] sine nomine cedunt.
Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen
Aram, quam flatu permulcet spiritus Austri;
Exiguo superum quae lumina tempore tranat:
Nam procul Arcturo est adversa parte locata.
Arcturo magnum [79] spatio supra dedit orbem
Iupiter; huic parvum inferiore in parte locavit.
Haec tamen aeterno invisens loca curriculo nox,
Signa dedit nautis, cuncti, quae noscere possent,
Commiserans hominum metuendos undique casus.
Nam quum fulgentem cernes sine nubibus atris
Aram [80] sub media caeli regione locatam,

(77) *Hae tenues stellae*, etc. Edd. Ald. corrupte *Etenus stellae*. Corruxerunt alii, nolante Morellio, *Ast omnes*. Ipse Morellius in textu dedit *hae tenues*, quod utique legendum esse (sive *Eae tenues κατὰ συναίρεσιν*) docuit ad h. l. Grotius. Pro *Aquai* alii habent *Aquari*. Sed nostra lectio praeferenda. Arat. 399: τοὺς πάντας καλέουσιν ὕδωρ. Monet tamen Grotius, etiam *Aquarium* pro *Aqua* apud veteres Latinos dici, et sic etiam alteram lectionem sustineri posse. Wernsd.

(78) *Obscurae sine nom. cedunt*, ex emendatione Grotii. Videntur autem Cicero et Germanicus apud Aratum, vs. 401, pro δινωτοὶ legisse ἄγνωτοι. Vulgo *condunt*, male. W.

(79) *Arcturo magnum*, etc. Sequutus sum Grotium. *Spatium* et *orbem* vocat arcum illum, qui ab Orientali Finitoris signo ad Occidentale per datum signum ducitur. *Metas* vocat Caesar. Turnebus ita distinguere malebat: *Arcturo magnum spatium supra dedit orbem Iupiter, huic parvum etc.* Edd. vett. *hunc parvum*. Wernsd.

(80) *Aram*. Vocat Aratus θυτήριον; Ptolemaeus autem et Geminus θυμιατήριον, seu thuribulum, ut translu-

A summa parte obscura caligine tectam, 194
Tum validis fugito devitans viribus Austrum:
Quem si prospiciens vitaveris, omnia caute
Armamenta locans, tuto labere per undas.
Sin gravis inciderit vehementi flamine ventus,
Perfringit celsos defixo robore malos:
Vt res nulla feras possit mulcere procellas,
Ni parte ex Aquilonis opacam pellere nubem
Coeperit, et subitis auris [81] diduxerit Ara.
Sin humeros [82] medio in caelo Centaurus habebit,
Ipseque caerulea contectus nube feretur,
Atque Aram tenui caligans [83] vestiet umbra,
Ad signorum obitum vis est metuenda Favoni. [84]
Ille autem Centaurus in alta sede locatus,
Qua sese clarum collucens Scorpius infert,
Haec [85] subter partem praeportans ipse virilem
Cepit, equi partes properans coniungere [86] Chelis.
Hic dextram porgens, [87] quadrupes qua vasta tenetur,

lere Vitruvius ac Germanicus. Eratosthenes nunc θυτήριον nunc νέκταρ; denique Germaniei vetus scholiastes sacrarium et pharum appellat. As.

(81) *Et subitis auris*, etc. Grotius coniiciebat: *et subitas auras diduxerit aura*. Minime adsentior. *W*.

(82) *Sin humeros*, etc. Grotius ad h. l. *Nimium punctum medium intelligit arcus illius, qui inter duo Finitoris puncta ducitur, ubi videlicet ipse arcus a Meridiano intersecatur. Haec est, quam mediam caeli viam dicunt. Nam Centaurus omnino illis non potuit μεσουρανεῖν.* Wernsd.

(83) *Caligans*. Grotius, *caligo*.

(84) *Vis est metuenda Favoni*. Expendendus hic est locus. Nam et Graecus, et Latini Germanicus atque Avienus, Eurum, non Favonium, metuendum tune esse dicunt. Pats.

(85) *Haec subter*. Patricius dat *Hac subter*. I. V. L.

(86) Cicero ipse, de Nat. Deor. II, 44, *submergere*, unde Grotius *subiungere*.

(87) *Hic dexteram porgens*) *Porgens* dici pro *porrigens*, ut *surgens* pro *surrigens*, vix est quod moneam. Aldus habet *pergens*; quod non improbavit Grotius; regitur tum *dextram* ab antecedenti *cedit*, vel a sequenti *tendit*. Possit etiam legi *caedit*, ut ad Feram referatur, quae Hostia dicitur Hygino. Nil tamen equidem in vulgato textu mutavi... *Por-*

Quam nemo [88] certo donavit nomine Graium, 212
Tendit, et illustrem truculentus cedit ad Aram.
Hic sese infernis de partibus [89] erigit Hydra
Praecipiti lapsu, flexo cum corpore serpens.
Haec caput atque oculos torquens ad terga Nepai, [90]
Convexoque sinu subiens inferna Leonis,
Centaurum leni contingit lubrica cauda:
In medioque simul [91] fulgens Cratera relucet.

gens. Pingebatur enim Centaurus habitu porrigentis, sive extendentis dextram, et ea tenentis bestiam, quadrupedem vastam ac protensam; euntisque versus Aram sidus quatuor stellis *illustre*, quasi illam victimam ad aram immolaturus. Mavult Patricius *illustrem* referri ad quadrupedem, ut quae stellas habeat decem, quum Ara tantum constet quatuor. Nihil in graeco est, quo lis possit dirimi. *B.*

(88) *Quam nemo*. Postea vocata est Lupus. *B.*

(89) *Inf. de partibus*. Sic Cic. vertit Arat 443, περαιόθεν. Avien. *Desuper*. Theon περαίαν dici ait τὴν ἀνατολὴν, asseverat autem ibidem; vocem etiam de *occasu* sumi. Ita eadem vox contrarias habet significationes. Grotius mavult vertere *ulterius*. Cod. Leid. *infernis e partibus*. Alii codd. *infernis a partibus*. Wernsd.

(90) *Ad terga Nepai*. Intelligitur a Cicerone sub Neps Cancer; vide supra et infra. *B.*

(91) *In medioque simul*. Quatuor versus sese consequentes etiam reperiuntur in eodem illo secundo de Natura Deorum libro, nihilo immutato, nisi quod in proximo versu, pro *extrema*, quod olim legebatur, *extremam* reperimus repertumque ita reposuimus, ut sit sensus: Extremam Hydram tundi Corvino rostro. Sunt qui legi posse putent *extremum*, ut referatur ad sinum Hydrae. Quae quidem lectio, etsi alio quoque sensu ferri possit, si *extremum* substantive positum dicas pro extremam partem: tamen quum verbum *extremam* optimum sensum habeat, et in libris quidem de Deorum Natura reperiatur, illud conservare maluimus. *Extrema* quidem certe pessime legebatur, sive sensum quis spectet, sive versum. Ac post hos quidem quatuor versus, plures deinceps ex Arateis in illo secundo de Deorum Natura libro non reperiuntur. Quo quidem in loco non aliud propositum Balbus habuit, quam nomina stellarum inerrantium carminibus latinis Ciceronis recensere. Quum autem Aratus, post Procyonem, nullum amplius sidus, nullamque stellam fixam ac inerrantem describat, sed se totum, obiter ad planetarum, id autem est stellarum vagarum, fusius autem ad circulorum primum, deinde ad ortuum occasuumque descriptionem, ad extremum autem ad prognosticorum ex his tractationem conferat, non necesse fuit ulterius Lucilio

Extremum nitens plumato corpore Corvus
Rostro tundit; et hic Geminis est ille sub ipsis
Ante-Canem, graio Procyon qui nomine fertur.
Haec sunt, quae visens nocturno tempore signa,
Aeternumque volens [92] mundi pernoscere motum,
Legitimo cernes caelum lustrantia cursu.
Nam quae per bis sex signorum labier [93] orbem
Quinque solent stellae, [94] simili ratione notari
Non possunt; quia quae faciunt vestigia cursu,
Non eodem semper spatio portata teruntur:
Sic malunt errare vagae per nubila caeli,
Atque suos vario motu metirier orbes.
Haec faciunt magnos longinqui temporis annos,
Quum redeunt ad idem caeli sub tegmine signum.
Quarum ego [95] nunc nequeo totos evolvere cursus;
Verum haec, quae semper certo volvuntur in orbe
Fixa, simul magnos edicam [96] gentibus orbes.

praeter propositum egredi. Deest autem quoque ea pars tota in Arato Germanici, iam inde prorsus ab eo loco usque ad extremum Prognosticorum. Patr.

(92) *Aeternumque volens*, etc. Deest hic versus in pluribus edd. ut et in Morelliana. *W*. — Pingr. habet *pernoscere*. B.

(93) *Sex signorum labier orbem*, ex emendatione Turnebi et Grotii. Intelligitur Zodiacus. Vulgo *orbes*, male. *W*.

(94) *Quinque solent stellae*. Saturnus, Iupiter, Mars, Mercurius et Venus. Nam solem et Lunam in his non numerat. Sic idem, Tusc. I, 55: *Tum in eodem orbe*, inquit, *in XII partes distributo, quinque stellas ferri, eosdem cursus constantissime servantes disparibus inter se motibus*. Quum videlicet antea iam Solem et Lunam nominasset. Patr.

(95) *Quarum ego*. Iterum spectat ad stellas. Male vulgo *Quorum* ego. Edit. Ald. *Quare* ego. Ingeniose hanc lectionem explicat Grotius. Scriptum erat in codice: *Quar*. ego pro *Quarum* ego. W. — *Tot. ev. cursus*. Meminit Grotius coniecturae patris: *tortos evolvere cursus*, quae etiam mihi haud displicet. *B*.

(96) *Edicam*. Diversa atque inconstans est apud plerosque loci huius lectio. Olim hiulce omnino, *Fixa simul magnos edam gentibus orbes*. Ald. *simul magno sedem gentibus*. Alii, *magnos similes vertentibus*

Quatuor, aeterno lustrantes lumine mundum, 237
Orbes stelligeri portantes signa feruntur,
Amplexi terras,[97] caeli sub tegmine fulti:
E quibus annorum volitantia limina nosces,
Quae densis distincta licebit cernere signis.
Tum multos orbes magno cum lumine latos,
Vinctos inter se, et nodis caelestibus aptos,
Atque pari spatio duo cernes esse duobus.
Nam si nocturno[98] cognosceus tempore caelum,
Quum neque caligans detersit sidera nubes,
Nec pleno stellas superavit lumine Luna,
Vidisti magnum candentem serpere circum:
Lacteus hic nimio[99] fulgens candore notatur.
Hic[100] non perpetuum detexens conficit orbem.
Quatuor huic simili nitentes mole feruntur;
Sed spatio multum superis[1] praestare duobus
Dicitur, et late caeli lustrare cavernas.

orbes. Turneb. correxit *magnos edicam.* Grotius, *edemus.* B.

(97) *Ampl. terram,* ex emendatione Grotii. Vulgo *terra.* B.

(98) *Nam si nocturno,* etc. Vetustissimi codd. *Nec si,* male. Alius cod. penes Grot. *Et si.* Excudebat hinc Grotius lectionem *En, si.* Malui cum Morell. et aliis legere *nam si.* Pingr. *nam sic.* B. — Pro *cognoscens* Grotius etiam reponere voluit *convisens,* quoniam *visere* et *convisere* sunt verba poëtica Ciceronis hac de re. Verum utitur Cicero quoque verbo *cognoscere,* quare mutatio non est necessaria. *W.*

(99) *Hic nimio... notatur.* In edit. Ald. *in nimio.* Coniicit propterea Grotius legendum *is nimio.* Pro *notatur* alii habent *vocatur;* melius forsitan. Quod Grotio placuit *rotatur,* equidem non probaverim; vult enim Cicero hoc ipsum, Circum *vocari* Lacteum. Ceterum *nimio candore* dictum pro *magno candore.* Sic sup. *haud nimio lustratus nitore... haud nimis ingenti cum corpore,* id est, valde ingenti. *W.*

(100) *Hic,* etc. Ed. Ald. *His.* Forsitan itaque legendum *Is.* Grotius putat, Ciceronem apud Aratum aliter quam Buhl. legisse, vs. 476, *γάλα μιν καλέουσιν Τοῦ δή τοι Χροιὴ μὲν ἀλίγκιον οὐδ᾽ ἔτι κύκλον Δινεῖται.* W.

(1) *Superis.* Pingr. *superest,* et ita Grot. male. *Superis duobus* intellige circulos Tropicos, Aequatore et Zodiaco minores. *B.*

Quorum alter [2] tangens Aquilonis vertitur auras, 253
Ora petens Geminorum illustria. Tum genus ardens
In sese retinens Aurigae [3] portat utrumque.
Hunc sura [4] laeva Perseus, humeroque sinistro
Tangit: ad Andromedam [5] hic dextra de parte tenetur,
Imponitque pedes duplices Equus; et simul ales
Ponit Avis caput, et clinato corpore tergum.
Anguitenens humeris connititur: illa recedens
Austrum consequitur devitans corpore Virgo.
At vero totum spatium convestit [6] et orbis
Magnu' Leo, et claro collucens lumine Cancer,
In quo consistens convertit curriculum sol
Aestivus, medio [7] distinguens corpore cursus.
Hic totus [8] medius circo disiungitur: iste
Pectoribus validis, atque alvo possidet orbem.

(2) *Quorum alter.* Tropicus Cancri: et hic est primus ex quatuor propositis orbibus. Pata.

(3) *In sese r. Aurigae.* Lego cum aliis, *Aurigae*, et propter sensum, et propter numerum, quum antea *Auriga* legeretur. Pata.

(4) *Hunc sura.* Olim *hunc supera.* H. Stephanus legendum putat *hinc sura laeva*; alii, *hunc sura*, quos videlicet nos imitati sumus. In graeco est λαιῆ κνήμῃ. Hunc autem intelligo, circulum Tropicum. Pata.

(5) *Ad Andromedam.* Turnebus *At Andromedae.* Melius Grotius *At Andromeda.* Schutz.

(6) Grotius feliciter, *convestiet orbis.* Buhl. recepit. *B.*

(7) *Medio*, etc. Non respondet bis versus Arateus. Vult Cicero, solem solstitii aestivi tempore medium esse inter Arcticum et Eclipticam. Conf. Germanicus et Avienus. *W.*

(8) *Hic totus ... orbem.* Sic praeclare hunc locum restituit Grotius in notis. Legebatur vulgo *disiungitur ipso*, etc. quare plerique, etiam, quum textum operis traderet, ipse Grotius, versus esse mutilos, vel excidisse quosdam, suspicati sunt. Quod si autem lectionem nostram sequaris, sensus et nexus satis fit perspicuus. *Hic* (scilicet Cancer), a circulo aestivo distinguitur; *Ille* (scilicet Leo), orbem possidet στήθεσι καὶ γαστέρι. Cf Arat. 492 seq. Quae poeta graecus de oculis Cancri dixit, a Cicerone et a Germanico non sunt reddita, sive quod ea non legerent in codd. suis, sive quod superflua putarent. *W.* — *Iste.* Vulg. *ipso.* Lectionem Grotii admisimus, qua lacuna omnis expletur. I. V. L.

Hunc octo in partes divisum noscere circum
Si potes, invenies supero convertier orbe
Quinque, pari spatio partes tres esse relictas,
Tempore nocturno quas via inferna frequentet.
Ille quidem a Boreae Cancro connectitur *auris;*
Alter ab infernis [9] *contra connititur* austris:
Distribuens medium [10] subter secat hic Capricornum,
Atque pedes gelidum rivum fundentis Aquari
Caeruleaeque [11] feram caudam Pistricis, et illum
Fulgentem Leporem; inde pedes Canis, et simul amplam
Argolicam [12] retinet crebro cum lumine Navem;
Tergaque Centauri, atque Nepai portat acumen;
Inde Sagittari defixum possidet arcum.
Hunc, a clarisonis auris Aquilonis ad Austrum
Cedens, [13] postremum tangit rota fervida solis;
Exinde in superas brumali tempore flexu
Se recipit sedes: huic orbi quinque tributae
Nocturnae partes, supera tres [14] luce dicantur.
Hosce [15] inter mediam partem [16] retinere videtur

(9) *Alter ab infernis*, etc. Excidisse versum, patet etiam ex Arateis: Ἀλλ' ὁ μὲν ἐν Βορέῳ περὶ Καρκίνον ἐστήρικται, Ἄλλος δ' ἀντιόωντι νότῳ. Substitit Bubl. in textu vulgato. Aldus habet: *Alter ab infernis Austri convertitur auris*. W. — Grotius quidem ita restituit, ut dedimus, et ita Pingr.

(10) *Distr. medium*. Alii, ut lacunam explerent, legerunt: *Ast alter medium*; sed tum non quadrat, quod sequitur, *subtersecat hic Capricornum*. Wernsd.

(11) *Caeruleaeque*, etc. Grotius maluit: *Caeruleamque ferae caudam Pistricis*. W.

(12) Grotius coniec. *Argoam .... claro.*

(13) *Cedens*. Sic utique legendum cum Grotio. Aratus, παρερχόμενος. Vulgo *Condens*. W.

(14) *Supera tres*, etc. Dictum est pro *superae (orbi) tres luce dicantur*, per ἀντίπτωσιν ablativi pro dativo. Wernsd.

(15) *Hosce*, etc. Vulgo, *hasce inter*, male; μεσσόθι τοῦ θερινοῦ καὶ χειμερινοῦ Theon. Deinde vitiose habent edd. vett. *mediam in partem*. W.

(16) *Mediam partem*, etc. Omnes libri, et olim meus, *mediam in partem*. Quod quid sit, non intelligo.

Tantus quantus erit collucens Lacteus orbis; 286
In quo autumnali, atque iterum sol lumine verno
Exaequat spatium lucis cum tempore noctis.
Hunc retinens Aries sublucet corpore totus,
Atque genu flexo [17] Taurus connititur ingens;
Orion claro contingens corpore fertur;
Hydra tenet flexu; Cratera, et Corvus adhaeret; [18]
Et paucae [19] e Chelis stellae; simul Anguitenentis
Sunt genua, et summi Iovis Ales nuntius instat;
Propter Equus capite et cervicum lumine tangit.
Hosce aequo spatio devinctos sustinet axis,
Per medios summo caeli de vertice tranans.
Ille autem claro quartus cum lumine circus, [20]
Partibus extremis extremos continet orbes,
Et simul a medio media de parte secatur,
Atque obliquus in his nitens cum lumine fertur:
Vt nemo, cui sancta manu doctissima Pallas
Solertem ipsa dedit fabricae rationibus artem,
Tam tornare cate contortos possiet orbes,
Quam sunt in caelo divino numine flexi,
Terram cingentes, ornantes lumine mundum,
Culmine transverso retinentes sidera fulta.

Lego igitur, *mediam partem retinere videtur.* Sensus: inter duos Tropicos in medio est Aequator constitutus, orbis quidem tantus, quantus est, qui hunc secat per medium, orbis Lacteus. Patr.

(17) *Genu flexo Taurus.* Sic Taurus in astrothesia pingitur. Vide Epigr. de signis caelestibus, vs. 2: *Inflexoque genu proiectus corpore Taurus.*

(18) *Hydra ... adhaeret*, etc. Ita emendavit Turneb. approbante etiam Grotio. Hydra tenet circulum flexu. Est καμπὴ Arati. Vulgo: *Hydra tenet flexu Crateram, Corvus adhaeret.* Wernsd.

(19) *Et paucae*, etc. Vulg. *Et paucae Chelis stellae*, perperam. *W.*

(20) *Quartus cum l. circus.* Hic est Zodiacus, ultimus ex propositis orbibus quatuor. Patr.

Quatuor hi[21] motu cuncti volvuntur eodem. 308
Sed tantum supra terras semper tenet ille
Curriculum, oblique implexus[22] tribus orbibus unus,
Quanto est divisus Cancer spatio a Capricorno,
Ac subter terras[23] spatium par esse necesse est:
Et quantos radios iacimus de lumine nostro,
Queis hunc convexum[24] caeli contingimus orbem,
Sex tantae poterunt[25] sub eum succedere partes,
Bina pari spatio caelestia signa tenentes.
Zodiacum hunc Graeci vocitant, nostrique Latini
Orbem signiferum perhibebunt nomine vero:
Nam gerit hic volvens bis sex ardentia signa.
Aestifer est pandens ferventia sidera Cancer.
Hunc subter fulgens cedit vis torva Leonis,
Quem rutilo sequitur collucens corpore Virgo.
Exin proiectae claro cum lumine Chelae,
Ipsaque consequitur lucens vis magna Nepai.
Inde Sagittipotens dextra flexum tenet arcum;
Post hunc ore fero Capricornus vadere pergit;
Humidus inde loci collucet Aquarius orbi.
Exin squammiferi[26] serpentes ludere Pisces;

(21) *Quatuor hi motu*, etc. Aldus: *quatuor in motus*. Suspicatur propterea Grotius legendum: *Quatuor in motus cuncti volvuntur eosdem*. Vtrum malis, sensus eodem redit. Revera in codd. scriptum fuisse arbitratur Grotius: *Quatuor ii motu*.

(22) *Implexus*. Vulgo, *inflexus*.

(23) *Ac subter terras*. Codd. Mss. *At subter terras*. W.

(24) *Queis hunc convexum*, etc. Ex emendatione Grotii. Vulgo: *Queis lunae convexum caeli tangimus orbem*. Sed verissima est Grotii lectio.

(25) *Tantae poterunt sub eum*, etc. Confer. Buhlii not. ad Aratum, vers. 542. Wernsd.

(26) *Exin squammiferi*, etc. Nescio an hic versus adeo sit depravatus, ut Grotius sibi persuasit. Legendum censet: *Exin squammifero serpentes sudere Pisces*; ita ut *sudere* ἀρχαϊκῶς dictum sit pro *sidere*. Vix tamen credo, Ciceronem epithelon *squammiferum* ad ipsum sidus, non ad figuram sideris (Pisces), retulisse. Monet interea Grotius, *squammiferi* in vulgata lectione posse retineri,

Queis comes est Aries obscuro lumine labens,
Inflexoque genu proiecto corpore Taurus,
Et Gemini clarum iactantes lucibus ignem.
Haec sol aeterno convestit lumine lustrans,
Annua conficiens [27] vertentia tempora cursus.
Hic quantus terris convexus pellitur orbis,
Tantumdem ille patens supra mortalibus exit. [28]
Sex omni semper cedunt labentia nocte;
Tot caelum rursus [29] fugientia signa revisunt.
Hoc spatium tranans caecis nox conficit umbris,
Quod [30] supra terras prima de nocte relictum est
Signifero ex orbe, et signorum ex ordine fultum.
  Quod si solis aves certos cognoscere cursus,
Ortus signorum nocturno tempore vises:
Nam semper signum exoriens Titan trahit unum.
Sin autem officiens signis mons obstruet altus,
Aut adiment lucem caeca caligine nubes;
Certas ipse notas caeli de tegmine sumens,
Ortus atque obitus omnes cognoscere possis. [31]
Quae simul exsistant, cernes; quae tempore eodem
Praecipitent obitum nocturno tempore, nosces.

sed *ludere* (Pisces), esse intolerabile; quod mihi quidem secus videtur. Codd. et edd. in nostra lectione omnes conspirant. *W*.

(27) *Annua conficiens*, etc. Edit. Ald. *vertentia tempora cursus*. Al. *vertentia tempora cursu*. Grotius proposuit: *vertentis tempora cursus*, sive quam nos dedimus lectionem. Aratus: Πάντ' ἐνιαυτὸν ἄγων. W.

(28) Vulg. *edit*. Al. malunt *exstat*.

(29) *Tot caelum rursus*, etc. ex emendatione Grotii. Vulgo *iussus*, quod alii mutarunt in *iussu*, medelam afferentes nullam. Turnebus emendabat: *Tot caelum iuxta*. W. — *Fulgentia*. Buhl. habet *fugientia*, perperam. Boch.

(30) *Quod*, etc. Ita restituit Grotius. Vulgo: *Quod... relictum est Signifer* (Ald. *Signifero*) *ex orbe et signorum ordine fultum*. Wernsd.

(31) *Omnes c. possis*. Legendum fortassis, *Omnes quo noscere possis*. Boch.

Iam simul[32] ut supra se toto lumine Cancer
Extulit, extemplo cedit delapsa Corona,
Et loca convisit cauda tenus infera Piscis.
Dimidiam retinens[33] stellis distincta Corona
Partem etiam supra, atque alia de parte repulsa est:
Quam tamen[34] insequitur Piscis, nec totus ad umbras
Tractus, sed supero contectus corpore cedit.
Atque humeros usque a genibus, clarumque[35] recondit
Anguitenens validis magnum a cervicibus anguem.
Iam vero Arctophylax non aequa parte secatur:
Nam brevior clara caeli de parte videtur;
Amplior infernas depulsus possidet umbras.
Quatuor hic obiens secum deducere signa
Signifero solet ex orbi: tum serius ille,
Quum supera sese satiavit luce, recedit,
Post mediam labens claro cum corpore noctem.
Haec obscura tenens convestit sidera tellus:
At parte ex alia claris cum lucibus errat
Orion, humeris et lato pectore fulgens,
Et dextra retinens non cassum luminis ensem.
Sed quum de terris vis est patefacta Leonis,
Omnia, quae Cancer praeclaro detulit ortu,
Cedunt obscurata; simul vis magna Aquilai[36]

(32) Grotius conj. *Nam simul ut supero se totum.* Boum.

(33) Rectius forte, *retinet.*

(34) *Quam tamen.* Al. dant, *Quum tamen.* Boum.

(35) *Clarumque.* Vett. edd. *Cancrumque.* Dubia lectio, ut hic saepius. Boum.

(36) *Simul vis magna Aquilai.* Restituit Turnebus, Advers. XII, 17, et approbavit eius emendationem Grotius. Inepte vulgo legebatur: *simul vis maior Aquari.* Apud Aratum est ὁ Αἰετός. Reposuerunt propterea alii, ut Morellius, *vis maior Aeti.* Est autem non probabile, Ciceronem voce graeca h. l. usum esse; deinde sonat vox graece ἀετός, non ἀητός· denique intelligi nequit, quid sit vis *maior* Aquilae. Itaque haud cunctanter Turnebi emendationem in textum recepi. Wernsd.

Pellitur, ac flexo considens [37] corpore Nixus 373
Iam supero ferme depulsus lumine cedit:
Sed laevum genus atque illustrem linquit in altum
Plantam. Tum contra exoritur clarum caput Hydrae,
Et Lepus, et Procyon, qui sese fervidus infert
Ante Canem; inde Canis vestigia prima videntur.
Non pauca e caelo depellens signa repente
Exoritur candens illustri lumine [38] Virgo.
Cedit clara Fides Cyllenia, mergitur unda
Delphinus, simul obtegitur depulsa Sagitta,
Atque Avis ad summam caudam, primasque recedit
Pinnas, et magnus pariter delabitur Amnis.
Hic Equus a capite et longa cervice latescit.
Longius exoritur iam claro corpore serpens,
Crateraque tenus lucet mortalibus Hydra.
Inde [39] pedes Canis ostendit iam posteriores,
Et post ipse trahit claro cum lumine puppim:
Insequitur labens per caeli limina Navis,
Et iamiam [40] toto processit corpore Virgo:
Haec medium ostendit radiato stipite malum.
At quum procedunt obscuro corpore Chelae,
Exsistit pariter [41] larga cum luce Bootes,

(37) *Flexo c. o. Nixus.* Rescripsit Turnebus *considens.* Alii male *confidens.* W.

(38) *Illustri lumine Virgo*, ex emendatione Grotii. Vulgo: *illustria lumina Virgo.* Wernsd.

(39) *Inde.* Haec particula hic expletiva est, et ad traositionem scripta, ut de quibusdam moouit Grotius. Neque enim intellexit Cicero posteriores pedes Canis post Hydram surgere, quum Arati omnino contraria sit sententia. Bouh.

(40) *Et iamiam*, etc. Alii hunc versum priori anteponentes leguot: *Et quum iam tota*, etc. quam lectionem veram pronuotiat Grotius, in quo tamen ei non assentior. Convenit etiam ordo versuum noster cum Arato. *W.*

(41) *Exsistit pariter*, i. e. oritur. Sic supra vs. 598: *Quae simul exsistant cernes.* Wernsd.

Cuius in adversum [42] est Arcturus corpore fixus;
Totaque iam supra fulgens prolabitur Argo:
Hydraque quod late caelo dispersa tenetur,
Nondum tota patet; [43] nam caudam contegit umbra.
Iam dextrum genus, [44] et decoratam lumine suram
Erigit ille vacans [45] vulgato nomine Nixus,
Qui Fidis Arcadiae semper confinia tangit:
Quem nocte exstinctum, atque exortum vidimus una
Persaepe, ut parvum tranans geminaverit orbem.
Hic genus et suram cum Chelis erigit alte;
Ipse autem praeceps obscura nocte tenetur,
Dum Nepa et Arcitenens invisant lumina caeli:
Nam secum medium pandet Nepa; tollere vero
In caelum totum exoriens conabitur Arcus.
Hic tribus elatum cum signis corpore toto
Lucet; at exoritur media de parte Corona,
Caudaque Centauri extremo candore refulget.
Hic se iam totum caecas Equus abdit in umbras,
Quem rutila fulgens pluma praetervolat Ales.
Occidit Andromedae clarum caput, et fera Pistrix
Labitur, horribiles epulas funesta requirens.
Hanc contra Cepheus non cessat tendere palmas.
Illa usque ad spinam mergens se caerula condit:

(42) *In adversum est.* Henr. Stephanos legit *adverso.* Aliud exemplar retinet lectionem *adversum.* Graece est βεβολημένος. Patr.

(43) Sic felicissime Turnebus pro vulgatis olim mendis, *Nondum tota latet*; non c. Boutl.

(44) *Dextrum genus, et decoratam,* etc. Alias, *dextrum genu.* Sed *genus* pro *genu* versus ipsius ratio extorsit. Patr.

(45) *Vacans,* etc. Reposui pro *vagans.* Nixum profecto appellat Cicero idolum illud, de quo dixerat superius Aratus: Εἴδωλον τό μὲν οὔτις ἐπίςαται ἀμφαδὸν εἰπεῖν. Et de quo Cicero ipse: *Engonosim vocitant, genibus quia nixa feratur.* Quod igitur nomen certum non habeat, dicit nunc *vacans* vulgato nomine: quod autem genibus nitatur, Nixum hic et ubique vocatur. Patr.

At Cepheus caput atque humeros, palmasque reclinat.
Quum vero vis est vehemens exorta Nepai,
Late fusa volat [46] . . . .
. . . . haec per terras fama vagatur.
[a]Vt quondam Orion manibus violasse Dianam
Dicitur, excelsis errans in collibus amens,
Quos tenet Aegaeo defixa in gurgite Chius
Bacchica, [47] quam viridi convestit tegmine vitis.
Ille feras vecors amenti corde necabat,
Oenopionis avens epulas ornare nitentes. [48]
At vero pedibus subito perculsa, Dianae
Insula discessit, disiectaque saxa revellens
Perculit, et caecas lustravit luce lacunas;
E quibus ingenti exsistit cum corpore prae se
Scorpius infestus praeportans flebile acumen.
Hic valido cupide venantem perculit ictu,
Mortiferum in venas figens per vulnera virus:
Ille gravi moriens constravit corpore terram.
Quare quum magnis sese Nepa lucibus effert,
Orion fugiens commendat corpora terris.
Tum vero fugit Andromeda, et Neptunia Pistrix

(46) *Late fusa volat*, etc. Desiderantur posterius huius versus hemistichium et sequentes quatuor versus in plerisque codd. Sunt autem, iudice etiam Grotio, vere Ciceroniani, ex Arato expressi, et ad sensum necessarii. Versus supra exscriptus, quemadmodum nunc legitur, nec cum antecedenti cohaeret, nec Arateis respondet. Quare Grotius emendavit: *Late fusa volans per terras labitur unda*; et in sequenti versu pro *ut quondam Orion* legere iubet: *Vi quondam Orion*. Buhlius, quum ipsius Ciceronis verba restituere non posset, vulgatam lectionem retinuit; nos Pingraeum sequimur. Bouil.

(47) *Chius Bacchica*. Olim legebatur *Chius Brachia quam viridi*. Correxerat Grotius, *Brachia qua viridi*. Alii, *Brachia cui viridi*, ita ut Brachia de vitibus, aut ipsis lucorum ramis essent intelligenda. Felicissime correxit Pingr. *Chius Bacchica, quam*, etc. Bouil.

(48) *Epulas ornare nitentes*. Ita recte scripsit Grotius. Vulgo: *epulas coenare nitentes*. Wernsd.

Tota latet; cedit converso corpore Cepheus, 441
Extremas medio contingens corpore terras.
Hic caput, et superas potis est demergere partes;
Infera lumborum numquam convestiet umbra:
Nam retinent Arcti lustrantes lumine suras.
Labitur illa simul gnatam lacrymosa requirens
Cassiopea, neque ex caelo depulsa decore
Fertur: nam verso contingens vertice primum
Terras, post humeris, [49] eversa sede, refertur.
Hanc illi tribuunt poenam Nereides almae;
Cum quibus (ut perhibent) ausa est contendere forma.
Haec obit inclinata: at pars exorta Coronae est
Altera, cum caudaque omnis iam panditur Hydra.
At caput, et totum sese Centaurus opacis
Eripit e tenebris, linquens vestigia parva
Antepedum contecta; [50] simul tum lumina pandit:
Ipse feram dextra retinet. Prolabitur inde
Anguitenens capite et manibus; profert simul anguis
Iam caput, et summum flexo de corpore lumen.
Hic ille exoritur converso corpore Nixus,
Alvum, crura, humeros, simul et praecordia lustrans, [51]
Et dextra radios laeto cum lumine iactans.
Inde Sagittipotens superas convisere luces
Instat, et emergit [52] Nixi caput, et simul effert

(49) *Post humeris*, etc. Alii, *post humeros*, minus bene. — *Sede*. Cassiopea enim sedens in Astrothesia pingitur. Vid. Pingr. t. II, p. 289. Bouil.

(50) *Antepedum contecta*. Ciceronis *Antepedes* sunt Arato προτερόποδες. Sic Προκύων Ciceroni dicebatur *Antecanis*. In sequentibus: *quum lumina pandit*, Grotius mavult *tum*, quod habet Pingr. Alii *cum lumine pandit*, perperam. Wernsd.

(51) *Praecordia lustrans*. Alii dant *gestans*.

(52) *Emergit*, etc. Alii: *institit et mergit Nisi caput*. W. — Sed hoc falsum est et contra mentem Arati. Grotium sequimur. Turnebus dedit: *Instat et emergit*, melius quidem ob sequentia *effert, prodit, etc.* His va-

Sese clara Fides, et prodit pectore Cepheus.
Fervidus ille Canis toto cum corpore cedit,
Abditur Orion, obit et Lepus [53] abditus umbra,
Inferiora cadunt Aurigae lumina lapsu.
Inde obiens Capricornus ab alto, lumine pellit
Aurigam, instantemque Capram, parvos simul Haedos,
Et magnam antiquo depellit nomine Navem. [54]
Obruitur Procyon; emergunt alite lapsu
E terris Volucres; [55] exsistit clara Sagitta;

riantibus addi potest ea versus utriusque lectio, quam a nonnullis admissam testatur Patricius: *Inde sagittipotens superas quum visere luces Institit.* Hanc lectionem Pingr. probat. Bouil.

(53) *Obit et Lepus.* Male al. *obiit simul.* B.

(54) *Depellit nomine Navem.* Ordinem horum versuum restituit Grotius. « Nam Perseus, inquit, et puppis Argus ex Arati mente Sagittario oriente occidunt. Aratus omnia quae ad Aurigam pertinent suo more coniungens dixit, *τὰ νείατα* eius sub Sagittario occidere, sed non manum dextram et Capram et Haedos, quae Capricorno demum oriente occidunt. Cicero contra ea distinguenda putavit, et quae sub Sagittario, ab iis, quae sub Capricorno occidant, censuit separanda. Idem et Cicero, et alii interpretes fecerunt in sua translatione, praesertim in tertia hac Phaenomenorum parte, quae *περὶ συνανατολῶν καὶ συνδυσμῶν* tractat, quod videre ex diligenti collatione perfacile est. Sed critici quidam fidentiores dum Ciceronem in Arateum ordinem redigunt, non considerarunt se et contra Ciceronis mentem vadere, dum Perseum et Puppim Navis iis adnumerant, quae Capricorno oriente occidunt». *W.*

(55) *E terris Volucres.* Alias, *Et volucris terris.* Sed ne sic quidem locus est prorsus emaculatus. Atque hactenus quidem de ortu sex signorum a Cancro ad Capricornum. Reliqua desunt, quae aut profecto intelligi possunt ex oppositorum ratione, aut vero etiam ex graeco peti, quae Aratus quadraginta fere versibus persequitur, usque ad initium Prognosticorum, de quibus nos alio loco agemus. Ita in his Ciceronis Arateis, quod quidem videtur, damni pauxillum est factum. Nam quod signorum descriptionem attinet, ea australia quidem exstant omnia integra, Borealia autem partim exstant quoque ipsa integra, partim ex lib. de Natura Deorum secundo peti possunt: in quem locum, totum eius partis succum Cicero ipse contulit. Quod autem orbium descriptionem attinet, ea, nisi quod fere corrupta est, integra est. Ceterum quod restabat de ortu signorum et occasu, id quidem etiam integrum, quod quidem Zodiaci di-

Crus, dextrumque pedem linquens obit inferà Perseus
In loca; tum cedens a puppi linquitur Argo....

PROGNOSTICA

Vt quum luna means [1] Hyperionis officit orbi,
Stinguuntur radii caeca caligine tecti...
Priscianus, X, *p.* 882.
Est autem tenui [2] quae candet lumine Phatne.
Id. XVI, *p.* 1c34; XVIII, *p.* 1170.
Atque etiam ventos [3] praemonstrat saepe futuros

midium attiuet, retinemus: reliqua, ut dixi, supputatione ad rationem oppositurum iostituta, deprehendi possunt. Patr.

(1) *Vt quum luna means.* Ex Prisciano, lib. X, qui huoc locum ad demonstrandum passivum verbi *stinguo*, recitat. Nisi quod alicubi pro *officit orbi*, legitur *effugit orbem*, perperam, ut videtur. Sed mirum est quosdam exstitisse, qui *Vt quum* finem feceriot unius hexametri, *luna means* priocipium alterius: legibus hexametri prorsus reclamantibus. Exprimitur autem his graecum illud: Οἷον ἀμαλδύνονται, ὅτε σκιάησι κατ' ἰθὺ, Ισταμένη γαίης τε καὶ ἠελίοιο σελήνη. Eos autem et superiures duos versus Avienus coovertit sic: *sed quum radiis marcentibus ardor Languet, et in tenui tenduntur acumine frustra Phoebei crines, nimbos aget atra procella. Talis et obducti cernetur forma diei, Qualem fraternos subtexens luna iugales Lucem hebetat, subit haec superi sacra lumina solis Inferior, mediaeque inter stans lampadis orbe Arcet flammigerae radium facis.* Patr.

(2) *Est autem tenui.* Et hoc ex Prisciano lib. XVI, io fioe, et lib. XVIII. Quum olim autem legeretur, *quae candent lumine Phatnae*, lego *quae candet lumine Phatne.* Phatne enim praesepe Latiois significat. De quo, quod quidem huoc locum atlinet, Aratos itae Σκέπτεο καὶ φάτνην, ἡ μέν τ' ὀλίγῃ ἐοικυῖα Ἀχλύϊ, βορραίῃ ὑπὸ καρκίνῳ ἡγηλάζει. Rem ipsam quod attioet, Plinius, lib. XVII, cap. ult. aie habet, *Sunt in signo Caneri duae stellae parvae, Aselli appellatae, exiguam inter illas obtinente nubecula, quam Praesepia appellant. Haec quum coelo sereno apparere desierit, atrox hiems sequitur*, etc. Patr.

(3) *Atque etiam ventos.* Ex lib. I, de Divinatione. Quo quidem in loco

Inflatum mare, quum subito penitusque tumescit,
Saxaque cana, salis niveo spumata liquore,
Tristificas certant Neptuno reddere voces;
Aut densus stridor quum celso e vertice montis
Ortus, adaugescit scopulorum sepe repulsus. [4]
Cana fulix [5] itidem fugiens e gurgite ponti,
Nuntiat horribiles clamans instare procellas,
Haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.....
Vos quoque signa [6] videtis, aquai dulcis alumnae,

Q. frater, quum genera divinandi, in illud quod artis, et in id quod naturae est, divisisset, eorumque omnium eventa magis quam caussas quaeri oportere dixisset, medicorumque observationes ad id comprobandum attulisset; *Age ea*, inquit, *quae quamquam ex alio genere sunt, tamen divinationi sunt similiora, videamus. Atque etiam ventos, etc.* at addit: *Atque his*, inquit, *rerum praesensionibus Prognostica tua referta sunt.* Haec ibi. Arat. in graeco sic: Σῆμα δέ τοι ἀνέμοιο καὶ οἰδαίνουσα θάλασσα Γιγνέσθω, καὶ μακρὸν ἐπ' αἰγιαλοὶ βοόωντες Ἀκταί τ' εἰνάλιοι ὁπότ' εὔδιοι ἠχήεσσαι Γίγνονται, κορυφαί τε βοώμεναι οὔρεος ἄκραι. Quam sententiam etiam Virg. Georg. I ita est aemulatus: *Continuo ventis surgentibus, aut freta ponti Incipiunt agitata tumescere, et aridus altis Montibus audiri fragor; aut resonantia longe Litora misceri, et nemorum increbescere murmur.* Et Plinius, lib. illo XVIII, cap. ultim. *Mare si in tranquillo portu a cursu stabit, et murmuraverit intra se, ventum praedicit. Si identidem, et hiemem et imbrem. Litoris ripaeque si resonabunt tranquilla, asperam tempestatem. Item maris ipsius tranquillus sonitus spumaeve dispersae, aut aquae bullantes. Pulmones marini in pelago, plurium dierum hiemem portendunt. Saepe et silentio intumescit, flatuque altius solito iam intra se esse ventos fatetur. Equidem et montium sonitus, nemorumque mugitus praedicunt.* Pata.

(4) *Sepe repulsus.* Omnes fere *saepe repulsu.* I. V. L. ex plarisque Mss. veterem lectionem restituit, ita ut ad Lucretii formam *saxea septa*, IV, 701, et Ovidii *nondum portarum sepe receptum*, Trist. IV, 1, 81, respondeat. Bothe.

(5) *Cana fulix.* Multi habent, *Rava fulix.* I. V. L.

(6) *Vos quoque signa.* Plinius loco illo eodem: *Ranae quoque ultra solitum vocales tempestatis, ait, signa sunt.* Virgilius: *Et veterem in limo ranae cecinere querelam.* Ad hunc autem locum respexit procul dubio ipse Cicero quum ita scribit Attico, Ep. lib. XV: *Equidem etiam pluvias metuo, si prognostica nostra vera sunt: ranae enim ῥητορεύουσι.* Arati graecos versus iam habuimus, latinos Ciceronis recitat Q. frater, libro, ut

Quum clamore paratis inanes fundere voces,
Absurdoque sono fontes et stagna cietis....
  Saepe etiam pertriste canit de pectore carmen,
Et matutinis acredula vocibus instat,
Vocibus instat, et assiduas iacit ore querelas,
Quum primum gelidos rores aurora remittit.
Fuscaque nonnumquam cursans per litora cornix,
Demersit caput, et fluctum cervice recepit;
Mollipedesque boves, [7] spectantes lumina caeli,
Naribus humiferum duxere ex aëre succum.....
  Iam vero semper viridis, [8] semperque gravata
Lentiscus, triplici solita grandescere foetu,
Ter fruges fundens, tria tempora monstrat arandi.
Cicero, *de Divinat.* I, 7-9.

Caprigeni pecoris [9] custos de gurgite vasto...
Priscianus, VI, *p.* 677.

disimus, primo de Divinatione. Versibus autem ipsis recitatis ita addit: *Quis est*, inquit, *qui ranunculos hoc videre suspicari possit? Sed inest nimirum et ranunculis quaedam natura significans aliquid*, etc. Sic nos enim legendum esse existimamus praeter et vulgarium et veterum librorum lectionem, et Victorii hominis eruditi castigationem. Patr.

(7) *Mollipedesque boves.* Aratus: Καὶ βόες ἤδη τοι πάρος ὕδατος ἐνδίοιο, Οὐρανὸν εἰσανιδόντες, ἀπ' αἰθέρος ὠσφρήσαντο. Virgilius: *aut illum surgentem vallibus imis Aëriae fugere grues, aut bucula coelum Suspiciens patulis captavit naribus auras.* Boves, inquit etiam Plinius loco citato, caelum olfactantes, seque lambentes contra pilum, eamdem significationem habent. Bouh.

(8) *Iam vero semper viridis.* De hoc loco, quem ex libro de Divinatione priore, quemadmodum et proximum superiorem, et reliquos, protulimus, ita Plinius lib. XVIII, cap. 25. Est et alia, inquit, manifestior ratio mirabiliore naturae providentia, in qua Ciceronis sententiam ipsius verbis significabimus. *Iam vero semper*, etc. Ex libro autem Plinii correxi in Cicerone id, quod ratio etiam ipsa pedum et numerorum requirere videbatur. Nam quum in Cicerone legeretur, *Lentiscus triplici solita grandescere foetu*, reposui ex Plinio, *solita est.* Patr.

(9) *Caprigeni pecoris custos de gurgite vasto.* Ex Prisciano lib. VI sub ipsum initium. Exprimit autem illud Arati: χαίρει δέ που αἰπόλος ἀνὴρ Αὐταῖς ὀρνίθεσσιν ἐπὴν κατὰ

...Quem neque tempestas perimet, neque longa vetustas
Interimet, stinguens praeclara insignia caeli.

Id. X, *p.* 882.

μέτρον ἴωσιν. Aut, quod item mox ibi sequitur: Ἄρνασι μὲν χειμῶνας ἐτεκμήραντο νομῆες, Ἐς νομὸν ὁππότε μᾶλλον ἐπιγόμενοι τροχόωσιν. Sed prius potius. Id enim plane Caprarii meminit, quem hic Cicero periphrasticῶs custodem pecoris caprigeni vocat. Praeterea autem quod dicit *de gurgite vasto*, hoc, post Ciceronem quidem, ita extulit Avienus Festus: *Contemplator item, si longe plurima ponto Agmina festinant volucrum, solidamque frequentes Succedunt terram, sterilis desaeviet aestus Ac sitient agri.* Et deinde: *Sed si tum modicae producunt agmina ab undis, Nec trepido passim versant convexa volatu, Laetitia est duris pastoribus, affore parcos Praesumunt imbres.* Patr.

M. T. CICERO EX HOMERI ODYSSEA

Tales sunt [1] hominum mentes, quali pater ipse
Iupiter auctiferas lustravit lumine terras.

Augustinus, *de Civ. Dei*, V, 8.

(1) *Tales sunt.* Sic Homerus, Odyss. XXIII, 135: Τοῖος γὰρ νόος ἐστὶν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων, Οἷον ἐπ' ἦμαρ ἄγῃσι πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε. Arbitrantur Ciceronem hos versus in latinum sermonem vertisse in Academicis, quum quid de animo sentiret Aristoteles retulit. Bouh.

M. T. CICERONIS ALCYONES

..... genuit .laris delapsus ab astris
Praevius aurorae, [1] solis noctisque satelles.

Nonius, I, 330.

(1) *Praevius aurorae, solis noctisque satelles.* Videtur poeta hoc in loco agere de Ceicis parente lucifero. Ovidius autem (Metam. lib. XI, vers. 455) Alcyonis maritum, sidereum coniugem ait. Itaque veteres editores erraverunt, quum legendum esse contenderent, *Alcyonem genuit*, et e recentioribus quidam non debuisset idem peccatum admittere. Bouh.

M. T. CICERONIS LIMON

Tu quoque,[1] qui solus lecto sermone, Terenti,
Conversum expressumque latina voce Menandrum
In medio populi sedatis vocibus effers,
Quidquid come loquens, atque omnia dulcia liquens.[2]
Donatus, vel Suetonius, in Vita Terentii.

(1) *Tu quoque, qui solus lecto sermone, Terenti.* Ausonius hunc versum imitatus est, Protrept. ad Nepot. v. 58. Videtur autem Caesar eum irrisisse his notissimis versibus a Donato servatis, qui sic incipiunt: *Tu quoque tu in summis, o dimidiate Menander*. Bouh.

(2) *Liquens*. Burmannus legendum censet *atque omnia dulcia promens*: alii reponunt *dicens*: sed nemini placere potest vetus lectio *liquens*. Bouh.

M. T. CICERONIS MARIVS

Nuntia fulva Iovis, miranda visa figura.....
Cic. de Legib. I, 1.
Hic Iovis altisoni subito pinnata satelles,
Arboris e trunco serpentis saucia morsu,
Ipsa feris subigit transfigens unguibus anguem
Semianimum, et varia graviter cervice micantem.
Quem se intorquentem lanians, rostroque cruentans,
Iam satiata animum, iam duros ulta dolores,
Abiicit efflantem, et laceratum affligit in unda,
Seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
Hanc ubi praepetibus pinnis lapsuque volantem
Conspexit Marius, divini numinis augur,
Faustaque signa suae laudis, reditusque notavit;
Partibus intonuit caeli pater ipse sinistris:
Sic aquilae clarum firmavit Iupiter omen.
Id. de Divinat. I, 47.

ARGVMENTVM

IN LIBROS DE SVO CONSVLATV.

Librorum de Consulatu invenio tria genera Ciceronem confecisse. Primo orationem, de qua iam dixi, quum orationes explicarem, in illa quidem oratione, quae contra concionem Q. Metelli inscripta fuit: et si quid est, quod dicendum adhuc sit, inferius dicetur. Secundum genus librorum de Consulatu, fuit graecus commentarius, de quo lib. I ad Att. «Commentarium Consulatus mei graece compositum misi ad te». Et epistola item sequente: «De meis scriptis misi ad te graece perfectum Consulatum meum: eum librum L. Cossinio dedi: puto te latinis meis delectari, huic autem graeco Graecum invidere; alii si scripserint, mittemus ad te, sed mihi crede, simulatque hoc nostrum legerunt, nescio quo pacto retardantur». Et epistola prima lib. II ad eumdem Att. «kal. iun. eunti mihi Antium, et gladiatores M. Metelli cupide relinquenti, venit obviam tuus puer: is mihi literas abs te, et commentarium Consulatus mei graece scriptum reddidit: in quo laetatus sum, me aliquanto ante de iisdem rebus graece item scriptum librum L. Cossinio ad te perferendum dedisse; nam si ego tuum ante legissem, furatum me abs te diceres: quamquam illa tua (legi enim libenter) horridula mihi atque incompta visa sunt: sed tamen erant ornata hoc ipso, quod ornamenta neglexerant; et, ut mulieres, ideo bene olere, quia nihil olebant, videbantur. Meus autem liber totum Isocratis μυροθήκιον, atque omnes eius discipulorum arculas, et nonnihil etiam Aristotelica pigmenta consumpsit: quem tu Corcyrae, ut mihi aliis literis significas, strictim attigisti; post autem, ut arbitror, a Cossinio accepisti: quem tibi ego non essem ausus mittere, nisi eum lente ac fastidiose probavissem: quamquam ad me scripsit iam Rhodo Possidonius, se, nostrum illud ὑπόμνημα quum legeret, quod ego ad eum, ut ornatius de iisdem rebus scriberet, miseram, non modo non excitatum esse ad scribendum, sed etiam plane perterritum. Quid quaeris? conturbavi graecam nationem. Ita vulgo, qui instabant, ut darem sibi quod ornarent, iam exhibere mihi molestiam destiterunt: tu, si tibi placuerit

liber, curabis ut et Athenis sit, et in ceteris oppidis Graeciae: videtur enim posse aliquid nostris rebus lucis afferre ». Tertium genus fuerunt libri tres versibus conscripti latinis, in quorum altero Vrania loquebatur, in tertio Calliope: nam de primo nihil constat: de his libris sic idem ipse Cicero eodem libro, ex lib. I, Epist. ad Atticum, loco adnotato: « Latinum si perfecero, ad te mittam. Tertium poema exspectato, ne quod genus a me ipso laudis meae praetermittatur ». Quem locum ego quidem, contra aliorum opinionem, sic intelligo: Misi ad te graecum, mittam et latinum, si perfecero. Statim autem significat, quid ad perfectionem desideretur. Tertium videlicet poema exspectato: id autem est, ut ego intelligo, tertium librum versibus conscriptum, qui solus ad latinum perficiendum desideratur, quum duos iam confectos habeam. Quod autem mox inquit « Ne quod genus laudis, etc. » sic simpliciter accipio, quod quum duobus iam superioribus libris, quos se confectos habere innuit, multa laudum suarum genera fuerit versibus persequutus, nunc, ne quid sit, quod in hoc genere praetermisisse videatur, tertium se additurum librum pollicetur. Tertium igitur genus librorum de Consulatu fuit hoc istud poema, quod prae manibus est, tribus libris, ut dixi, constans. Quartum genus, si cui addendum videbitur, illud forte addendum esse videri poterit, de quo sic ad Lucceium ipse Cicero, lib. V ad Fam. Quum enim satis illum adhortatus fuisset ad Consulatum suum scriptis illustrandum, subiungit: « Si suscipis causam, inquit, conficiam commentarios rerum omnium ». Quos sane illum etiam confecisse, indicio potest esse locus quidam ex lib. IV ad Att. ubi Cicero sic scribit: « Tu Lucceio, inquit, nostro librum dabis ». Valde enim proclive est de illis commentariis intelligere, quos se Lucceio confecturum pollicebatur per epistolam: praesertim quum eius etiam epistolae paullo ante, scribens ad eumdem Atticum, meminerit: « Epistolam, inquit, Lucceio quam misi, qua, res meas ut scribat, rogo, fac ut ab eo sumas; valde bella est, eumque ut approperet adhorteris, et quod mihi ita se facturum rescripsit, agas gratias ». Equidem poëmati de Consulatu, Afranio et Metello coss. suprema videtur manus fuisse imposita: nam in ea epistola, quae est tertia lib. II ad Att. perscripta illis coss. versus iam tum ex libro III eius poëmatis ita recitantur, ac si non modo iam perfecti, sed etiam Attico essent notissimi. Hunc

autem istum commentarium, quem in quarto genere librorum de Consulatu constituo, Marcellino et Philippo demum coss. scribere est aggressus: sicut non difficulter posset demonstrari, si quis modo tempus datae illius ad Lucceium epistolae consideraverit. Omnino in hunc istum commentarium ea videntur fuisse coniecta, quae Lucceius ipse deinde in historia exprimere et imitari debuerat. Consulatum enim Ciceronis a multis fuisse celebratum magnopere constat, sicut de Attico, ex epist. 1, lib. II Epistolarum ad ipsum, et ex Cornelio Nepote in ipsius vita: de Archia, ex oratione pro ipso: de Sallustio, ex ipsius historia: de plerisque etiam aliis, aliunde. Nec mirum id sane videri debet. Erat enim consulatus Ciceronis vere, ut Curio dicere erat solitus, ἀποθέωσις quaedam: cuius rebus gestis Cicero memoriam sui nominis ad immortalitatis et sanctitatis opinionem consecrarat, ut mirum videri non debeat, si Plinius in laudes Ciceronis erupturus, e tota vita eius, consulatus tantum opera selegerit, de quo loco Plinii diximus in Scholiis in orationem pro Roscio Othone. Eum consulatum Terentiae uxori divinis etiam prodigiis praemonstratum fuisse, constat ex Servio, qui, dum illud Virg. Eclog. VIII interpretatur: «Aspice, corripuit tremulis altaria flammis Sponte sua, dum ferre moror, cinis ipse»; ait poëtam ad illud respexisse, quod de se ipso in poëmate Cicero testatus fuerat, Terentiae, dum post peractum sacrificium libare vellet, visam flammam in cinere, quae res maritum ipsius eo anno futurum consulem designabat. Quod eo etiam admonui libentius, ut primi etiam libri fragmentum aliquod, vel certe fragmenti loco aliquid habere possimus: nam ego id sane, quod narrat Servius, ad primum librum existimo pertinere: quamquam Plutarchus de hoc isto aliter disserat. Praetermissum autem fuisse in iis libris, quemadmodum Caesar, obiectu togae Curionis, servatus esset ab impressione eorum, qui Ciceronem domum e senatu, post latam sententiam in coniuratos, deducebant, ostendit Plut. in vita Caesaris. Patr.

M. T. CIC. DE SVO CONSVLATV, LIB. II.

Principio aetherio [1] flammatus Iupiter igni
Vertitur, et totum collustrat lumine mundum,
Menteque divina caelum terrasque petessit;
Quae penitus sensus hominum, vitasque retentat,
Aetheris aeterni septa, atque inclusa cavernis.
Et, si stellarum motus, cursusque vagantes
Nosse velis, qua sint signorum in sede locatae,
Quae verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
Re vera certo lapsu spatioque feruntur:
Omnia iam cernes divina mente notata.
Nam primum astrorum volucres, te consule, motus,
Concursusque graves stellarum ardore micantes,
Tu quoque, [2] quum tumulos Albano in monte nivales
Lustrasti, et laeto mactasti lacte [3] Latinas,

(1) *Principio aetherio flammatus Iupiter igni Vertitur*, etc. Desumptum ex lib. I de Divin. ubi sic Quint. frat. *Quid? de fulgurum vi*, inquit, *dubitare num possumus? nonne quum multa alia mirabilia, tum illud in primis? quum Summanus in fastigio Iovis Opt. Maximi, qui tum erat fictilis, coelo ictus esset, nec usquam eius simulacri caput inveniretur, haruspices in Tiberim id depulsum esse dixerunt, idque inventum est eo loco, qui est ab haruspicibus demonstratus. Sed quo potius utar aut auctore, aut teste, quam te? cuius edidici etiam versus, et libenter quidem, quos in secundo consulatu Vrania musa pronuntiat:* Principio aetherio, etc. Sunt autem versus, in quibus Cicero, vel potius Vrania Ciceroni, ea prodigia enumerare videtur, quae, Catilina petente consulatum, ipso cos. Cicerone, dii immittere videbantur, de quibus Plutarchus in vita Cic. et ipse Cicero, Catil. Orat. III: *Nam ut illa omittam*, inquit, *visas nocturno tempore ab occidente faces, ardoremque caeli, ut fulminum iactus, ut terrae motus, ceteraque, quae tam multa nobis coss. facta sunt, ut haec, quae nunc fiunt, canere dii immortales viderentur*, etc. PATRIC.

(2) *Tu quoque, quum tumulos Albano in monte*. Albanorum tumulorum meminit etiam in ea, quae est pro Milone, prope finem. PATR.

(3) *Mactasti lacte Latinas*. Solebant enim populi, qui Latinas ferias erant celebraturi, lac, et alia secum in Albanum montem adferre, inde autem carnes petere: ut nos alio quodam loco ostendimus copiose. PATR.

Vidisti, et claro tremulos ardore cometas,
Multaque misceri nocturna strage putasti;
Quod ferme dirum in tempus cecidere Latinae,
Quum claram speciem concreto lumine luna
Abdidit, et subito stellanti nocte perempta est.
Quid vero Phoebi fax, tristis nuntia belli,
Quae magnum ad culmen flammato ardore volabat,
Praecipites caeli partes, obitusque petisset?
Aut quum terribili perculsus fulmine civis,
Luce serenanti, vitalia lumina liquit?
Aut quum se gravido tremefecit corpore tellus?
Iam vero variae nocturno tempore visae
Terribiles formae, bellum motusque monebant;
Multaque per terras vates oracla furenti
Pectore fundebant, tristes minitantia casus,
Atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto,
Haec fore, perpetuis signis clarisque frequentans
Ipse deum genitor caelo terrisque canebat.
  Nunc ea, Torquato quae quondam, et consule Cotta
Lydius ediderat Tyrrhenae gentis aruspex,
Omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
Nam pater altitonans, [4] stellanti nixus Olympo,

(4) *Nam pater altitonans.* Hos versus tres sequentes repetit etiam Lactantius lib. III, cap. 18, sed medio nonnihil commutato: sic enim habet: *Ipse suas arces atque inclyta templa petivit*: putat autem iis versibus Ciceronem alludere ad illud Lucretii, quum dicit de deo: *tum fulmina mittat, et aedes Ipse suas disturbet.* Loquuntur enim versus Ciceronis de icto fulmine Capitolio, qua de re tota, praeter Dionem lib. XXXVII, et reliquos historicos, est etiam illud in eadem illa oratione III in Catilinam: *Memoria*, inquit, *tenetis, Cotta et Torquato coss. complures in Capitolio turres de caelo esse percussas, quum et simulacra deorum immortalium depulsa sunt, et statuae veterum hominum deiectae, et legum aera liquefacta. Tactus est etiam ille, qui hanc urbem condidit, Romulus, quem inauratum in Capitolio parvum, atque lactentem uberibus lupinis inhiantem*

Ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,
Et Capitolinis iniecit sedibus ignes.
Tum species ex aere vetus, generataque Nattae,
Concidit, elapsaeque vetusto [5] numine leges;
Et divum simulacra peremit fulminis ardor.
Hic silvestris erat romani nominis altrix,
Martia, quae parvos Mavortis semine natos
Vberibus gravidis vitali rore rigabat:
Quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
Concidit, atque avulsa pedum vestigia liquit.
Tum quis non, artis scripta ac monumenta volutans,
Voces tristificas chartis promebat Etruscis?
Omnes civili generosa [6] stirpe profectam

fuisse meministis: quo quidem tempore, quum haruspices ex tota Etruria convenissent, caedes atque incendia, et legum interitum, et bellum civile ac domesticum, et totius urbis ac imperii occasum appropinquare dixerunt, nisi dii immortales, omni ratione placati, suo numine prope fata ipsa flexissent. Itaque illorum responsis tunc et ludi decem per dies facti sunt, neque res ulla, quae ad placandum deos pertineret, praetermissa est, iidemque iusserunt simulacrum Iovis facere maius et in excelso collocare et contra, atque ante fuerat, ad orientem convertere; ac se sperare dixerunt, si illud signum, quod videtis, solis ortum, et forum, curiamque conspiceret, fore, ut ea consilia, quae clam essent inita contra salutem urbis atque imperii, illustrarentur, ut a senatu populoque romano perspici possent: atque illud ita collocandum consules illi statuerunt: sed tanta fuit operis, tarditas ut neque a superioribus consulibus, neque a nobis ante hodiernum diem collocaretur. Haec Cicero. Vigebat autem tum quoque iis coss. coniuratio, in qua Catilina quoque fuit, ut scribit Sallustius *in* Catil. Conflagrationis istius Capitolii meminit praeterea Cicero, Verr. VI: *Divinitus*, inquit, *exstitit illa flamma, non quae deleret Iovis Opt. Max. templum, sed quae praeclarius magnificentiusque deposceret.* Patr.

(5) *Elapsaeque vetusto.* Oudinus legendum arbitratur *erasaeque vetusto aeramine leges.* Hoc quoque mente agitaverat Ioannes Gulielmius, qui legebat *aerumine*; sed voces illae non ita genuinae sunt; quas Buherius vituperat, et legendum putat *erasaeque vetustae numine leges.* Bouh.

(6) *Omnes civili generosa stirpe*, etc. Lego, *Omnes... generosam*, quamquam praeterea de mendo videndum. Patr.

Vitare ingentem cladem, pestemque monebant;
Vel legum exitium constanti voce ferebant,
Templa deumque adeo flammis, urbesque iubebant
Eripere, et stragem horribilem, caedemque vereri.
Atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri,
Ni post, excelsum ad columen formata decore,
Sancta Iovis species claros spectaret in ortus.
Tum fore, ut occultos populus, sanctusque senatus
Cernere conatus posset, si solis ad ortum
Conversa, inde patrum sedes, populique videret.
Haec tardata diu species, multumque morata,
Consule te tandem celsa est in sede locata.
Atque una fixi ac signati temporis hora
Iupiter excelsa clarabat sceptra columna;
At clades patriae flamma ferroque parata
Vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.
Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis,
Qui populos urbesque modo ac virtute regebant;
Rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
Praestitit, ac longe vicit sapientia cunctos,
Praecipue coluere vigenti numine divos.
Haec adeo penitus cura videre sagaci,
Otia qui studiis laeti tenuere decoris,
Inque Academia umbrifera, nitidoque Lyceo
Fuderunt claras foecundi pectoris artes.
E quibus ereptum primo iam a flore iuventae,
Te patria in media virtutum mole locavit:
Tu tamen anxiferas curas requiete relaxas,
Quod patriae vocis studiis nobisque sacrasti.

Cic. de Divinat. I, 11-13.

Atque animo pendens [7] noctis eventa timebat.

Nonius, III, 85.

M. T. C. de suo Consulatu lib. III.

Interea cursus, [8] quos prima a parte iuventae,
Quosque adeo consul virtute animoque petisti,
Hos retine, atque auge famam laudesque bonorum.
Cic. ad Attic. II, 3.

(7) *Atque animo pendens.* Nonius Marcellus verbi *eventus* diversa genera declarans, hunc etiam versum adfert, ex secundo, ut ipse citat, libro Consulatus. Pertinere videtur, aut ad illam sollicitudinem, quum vereretur Cicero, ne a C. Cornelio et Cethegu occideretur domi, simulantibus salutationem aut quum, detecta iam per Allobroges coniuratione, et coniuratis plerisque comprehensis, secum agitaret, quid iis facturus esset. Pata.

(8) *Interea cursus, quos prima a parte iuventae,* etc. Ex Cicerone, ad Attic. lib. II, desumptum. Sic scribit Cicero: « Hic sunt haec: Coniunctio mihi summa cum Pompeio, si placet etiam cum Caesare, reditus in gratiam cum inimicis, pax cum multitudine, senectutis otium: sed me κατάκρισις mea illa commovet, quae est in lib. III: *Interea cursus*, etc. » Et mox: « Haec mihi quum in eo libro, in quo multa sunt scripta, Calliope ipsa praescripserit, non opinor esse dubitandum, quin semper nobis videatur. Εἷς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης. » Haec de iis versibus. Si quis est autem, qui ad eos quoque de Consulatu libros, fragmentum, quod superius in orat. de suo consulatu retulimus, existiment pertinere, cum hoc non vehementer pugnabimus; illud unum admonebimus, quod ne ipsum quidem valde necesse est, vitiata esse fragmenti verba, quum sic, ut sunt, sub leges hexametri cadere non possint. Quamquam etiam, si ad orationem referas, vix integrum locum esse, et a labe immunem, posses obtinere: sic enim habet, *Quorum luxuries fortunata censa peperit.* Pata.

ARGVMENTVM

IN LIBRVM DE TEMPORIBVS SVIS.

De hoc libro sic scribit ipse ad P. Lentulum, Ciliciae proconsulem: «Scripsi etiam versibus tres libros de Temporibus meis: quos iam pridem ad te misissem, si esse edendos putassem: sunt enim testes, et erunt sempiterni meritorum tuorum erga me, meaeque in te pietatis». Quid autem complexus eo fuerit, inscriptio ipsa indicat, ut in re nota disertum velle videri minime necesse sit. Sed quemadmodum quidem in libro de consiliis suis fecimus, ut hunc istum de suis Temporibus librum, ab illo differre ostenderemus, apertis ipsis signis atque indiciis, ita hic quoque discrimen aliquod demonstremus, inter hoc istud et illud de suo Consulatu, quod proxime praecessit, opus, quod sane huic et genere scribendi, et materia, et librorum numero, et plerisque aliis rebus persimile videri potest. Sit igitur positum, quod confirmatum iam fuit, libros de Consulatu Afranio et Metello coss. perfectos fuisse. Inde enim constabit planissime, libros de suis Temporibus diversos ab illis exstitisse. Sic enim scribit de iis Cicero ad Lentulum: «Quod rogas, ut mea tibi scripta mittam, quae post discessum tui (discessum autem in provinciam significat) scripserim, sunt orationes quaedam, quas Menocrito dabo, etc. Scripsi etiam Aristotelico more tres libros in disputatione ac dialogo de Oratore, etc. Scripsi etiam versibus tres libros de Temporibus meis, etc.» Atqui Lentulus, ad quem epistola illa scribitur, post Afranii et Metelli consulatum anno demum quarto in Ciliciam procos. profectus fuit. Constat igitur, quod volumus, libros de Consulatu, quum multo ante perfecti fuerint, quam libri de Temporibus inchoati, manifestissime ab iis diversos esse atque differentes. Illud magis est observatione dignum, quod etsi, Vallam sequuti, fragmenta quaedam in hunc librum contulerimus, tamen fit nescio quo modo, ut dubitare videamur ad huncne librum revera pertineant. Quum enim alterius eius fragmenti in oratione in Pisonem fiat mentio, quam esse Cn. Pompeio Magno II, M Crasso II coss. habitam vult Pedianus, hos autem libros Cicero in epistola ad Lentulum,

quae sequenti anno, etiam sub extremum L. Domitii et Appii Claudii consulatus, scripta fuit, editos nondum fuisse testatur, fit, ut alterum horum necessario suspicer, aut Asconium in tempore orationi Pisonianae designando aberrasse, Fenestellamque potius audiendum esse, qui eam anno posteriori ultimam habitam esse scribit: aut vero Vallam ipsum falsum esse, qui haec ista fragmenta, de quibus loquimur, ex iis libris desumpta fuisse profitetur. De quo alias considerabimus. In iis iisdem profecto libris exstitisse scribit idem Valla, illud, quod sine libri nomine Ciceroni tribuit Quintilianus, lib. XI, cap. 1, et quod reprehensum fuisse et derisum scribit a nonnullis, a Iove se in concilium deorum advocatum, a Minerva omnes artes edoctum fuisse, quae sibi, ut inquit idem Quintilianus, Cicero, sequutus quaedam Graecorum exempla, permiserat. De qua re etiam video fieri mentionem in ea, quae Sallustio in Ciceronem tribuitur oratio. Hocque est illud adeo quod lib. II ad Q. Fratrem scribit ad hunc modum: « Placiturum tibi esse librum in eum suspicabar: tam valde placuisse quam scribis, valde gaudeo. Quod me admones de non curantia, suadesque ut meminerim Iovis orationem, quae est in extremo illo libro: Ego vero memini, et illa omnia mihi magis scripsi quam ceteris ». Quibus quidem ex verbis illud etiam intelligitur, hos libros ante ad Q. fratrem missos quam editos in vulgus fuisse. Est enim haec epistola Pompeio scripta et Crasso II coss. ipse autem ad Lentulum anno post scribens dicit libros hos editos non esse. Patr.

M. T. CICERO DE TEMPORIBVS SVIS

Cedant arma togae; [1] concedat laurea laudi.

Cic. de Offic. I, 22.

(1) *Cedant arma togae.* Eius versus mentio est, ut iam dixi, in ea in Pisonem, ubi multis verbis respondet ad eius versus invidiam: habet autem ibi pro *linguae laudi*: *concedat laurea laudi* Respondet item pro eodem versu in Philipp. II, sed eius initium tantum recitat. Libro certe primo de Offic. ita scribit ad filium: *Illud autem optimum est, in quo me invadi solere ab invidis et improbis audio: Cedant arma togae, concedat laurea linguae: ut enim alios omittam, nobis remp. gubernantibus nonne togae arma*

O fortunatam [2] natam me consule Romam!
Quintilian. IX, 4; XI, 1.

cessere? Sallustius, si modo est Sallustius, in Ciceronem sic: *Etiamne aures nostras onerabis tuo odio? etiamne molestissimis verbis insectabere?* Cedant arma togae, concedat laurea linguae. *Quasi vero togatus, et non armatus ea quae gloriaris confeceris.* Cui Tullius ipse, si modo etiam est Tullius: *An ego tunc falso scripsi* Cedant arma togae, *qui togatus armatos, et pace bellum oppressi?* Vide etiam Quintilian. lib. XI, cap. 1, et Servium in Aeneid. I. Eodem autem respexisse etiam videtur Plin. lib. VII, cap. 30, dum ita affatur Ciceronem: *Salve primus omnium parens patriae appellate, primus in toga triumphum linguaeque lauream merite, et facundiae latiarumque literarum parens*, etc. et Cassius ad ipsum Ciceronem, Famil. lib. XII: *Est enim tua toga omnium armis felicior.* Haec de sententia versus. Ceterum unde ipse desumptus sit, tantum habeo dicere, quae de Valla superius adnotavi. Pata.

(2) *O fortun. natam me consule Romam!* Citat hunc versum Diomedes lib. II, sed suppresso Ciceronis nomine. Meminit et idem ille, quisquis est, qui se Sallustium profitetur, in ea declamatione in Ciceronem. *Atque is*, inquit, *quum eiusmodi sit, tamen audet dicere: O fortunatam natam me cos. Romam! Te cos. fortunatam Cicero! immo vero infelicem et miseram, quae crudelissimam*, etc. Meminit et Quintilianus, lib. eodem XI, c. 1, et supra lib. IX, c. 4. De hoc Iuven. ad hunc modum, Sat. X, v. 119: *Ingenio manus est et cervix caesa, nec umquam Sanguine causidici maduerunt rostra pusilli. O fortunatam natam me consule Romam, Antoni gladios potuit contemnere, si sic Omnia dixisset. Ridenda poemata malo Quam te conspicuae divina Philippica famae, Volveris a prima quae proxima*, etc. Ergo Ciceronis esse versum dubitari non potest: quo autem ex libro ita in ora hominum venerit, quidquid habuimus, quod dici possit, exposuimus. Quod autem hunc versum Iuvenal. inter ridicula poemata commemorat, arbitror ad eumdem Senecam quoque respexisse, qui lib. III. de ira sic scribit: *Non aequis quemdam oculis vidisti, quia de ingenio tuo male loquutus est. Recipis hanc legem? Ergo te Ennius, quo non delectaris, odisset, et Hortensius simultates tibi indiceret, et Cicero, si derideres carmina eius, inimicus esset.* Omnino enim idem scribit Declamat. lib. III: *Ciceronem*, inquit, *eloquentia sua in carminibus destituit.* Ex quo illud etiam Taciti in dialogo de Oratoribus, emanasse existimo: *Fecerunt*, inquit, *Brutus et Caesar carmina non melius quam Cicero, sed felicius: quia illos fecisse pauciores sciunt.* Pata.

M. T. CICERONIS ELEGIA TAMELASTIS [1].

Iam mare Tyrrhenum longe penitusque palumbes
Relliquit. *Servius ad Virg. Eclog.* I, 58.

(1) *Tamelastis.* Et titulus et fragmentum huius elegiae ex Servio desumptum est, qui scribens in illud Virgilii Ecloga I, *Raucae tua cura palumbes*, citat manifeste Ciceronem, in hac elegia; verbaque affert, quae nos inter fragmenta reposuimus. Notandum tamen variae elegiae nomen scribi a descriptoribus Servii. Quidam enim *Tamelastin* scribunt, uti a nobis quidem descripta est. Quidam *Thamelastin*, quidam etiam *Telemastin*; nonnulli vero denique *Talemgain*. Ridicule nimis et barbare. Bouil.

M. T. CICERONIS IOCVLARIS LIBELLVS [1].

Vigilantem habemus consulem Caninium: [2]
In consulatu somnum non vidit suo. *Epigr. vet.*

Fundum Varro [3] vocat, quem possim mittere funda,
Ni tamen exciderit qua cava funda patet.

(1) *Iocularis libellus.* Praeter eos libros, quos superius poeticos Ciceronis nominavimus, videtur etiam scripsisse libellum nescio quem iocularem, de quo tantum habeo dicere, quantum infra in ipsius fragmenti patebit explicatione. Certe huc Lactantium allusisse arbitror, quum lib. III, cap. 14, sic scribit ad Ciceronem sermone converso: "*Idem*, inquit, *in Consolatione, id est, in opere non ioculari, hanc de philosophia sententiam tulisti*, etc. Equidem, versibusne hic liber conscriptus totus fuerit, vix habeo ut affirmem. Patr.

(2) *Caninium.* Multi Caninium irrisere, quem Caesar consulem elegerat ad dimidiam tantum unius diei partem. Bouil.

(3) *Fundum Varro.* De hoc sic Quintilianus lib. VIII, cap. ultim. quum hyperboles eam partem, quae ad augendam orationem pertinet, exposuisset: « Nec pauciora sunt, inquit, genera minuendi: *vix ossibus haerent*. Et quod Cicero in quodam ioculari libello: *Fundum Varro vocat, quem possim mittere funda, Ni tamen exciderit qua cava funda patet.* » Sensus est: quamquam modicus etiam

Extractam puteo situlam quum ponit in horto,
Vlterius standi non habet ille locum.
Quintilian. VIII, 6; *Charisius* IV; *Diomedes* II.

locus fundus dici potest, quum fundum non magnitudo ipsa faciat, sed domini effectio, et designatio, tamen Verronie cuiusdem designetio, ridicula potest videri, qui tam exiguis finibus fundum definivit se designavit, ut totus quantus est, funda mitti possit, immo ut propter parvitatem vix in cavitate fuudae haerere possit. Quod dixi de fundorum designatioue repetitum est de Vlpiano l. locus, ff. de verborum significationibus: alibi tamen legitur, *Quo possim mittere funda*: et item, *Ni lapis axciderit.* Haec de libello ioculari: videtur etiam scripsiese epigrammata queedam: certe Plin. Epist. lib. VII, meminit epigrammatis cuiusdam in Tironem, cuius sententiam quoque ibidem versibus suis recitat eiusmodi, de Cicer. loquens: *Nam queritur, quod fraude mala frustratus amantem, Paucula coenato sibi debita suavia Tyro Tempore nocturno subtraxerit.* Patr.

EX M. T. C. POEMATE INCERTO

Tunc se fluctigero [1] tradit mandatque patroni.
Isidorus, XIX, 1.
Parunculis ad litus ludit celeribus. [2] *Isidor ibid.*

(1) *Tunc se fluctigero tradit mandatque patroni.* Olivetus erbitratur huc versum ed poema de Mario scriptum pertinere. Bouh.

(2) *Celeribus.* Iambum hunc indirectae orationis reliquiis latentem, iusto loco reposuimus, quem satis per se poëtica vis et forma vindicabat. Bouh.

Q. T. CICERONIS POEMATA.[1]

DE XII SIGNIS.

... Flumina verna cient obscuro lumine Pisces;
Curriculumque Aries aequat noctisque diique:
Cornua quem comunt florum praenuntia Tauri.
Aridaque aestatis Gemini primordia pandunt;
Longaque iam minuit praeclarus lumina Cancer,
Languificosque Leo proflat ferus ore calores.
Post modicum quatiens Virgo fugat orta vaporem.
Autumni reserat portas, aequatque diurna
Tempora nocturnis dispenso sidere Libra;
Et foetos ramos denudat flamma Nepai.
Pigra Sagittipotens iaculatur frigora terris;
Bruma gelu glacians iubare spirat Capricorni.
Quam sequitur nebulas rorans liquor altus Aquari,

(1) *Poëmata.* In vetere manuscripto, ex quo versus illos hausimus, haec verba leguntur inscripta: *Q. Ciceronis hi versus eo pertinent, ut quod signum quo tempore illustre sit, noverimus, quod superius quoque nostris versibus expeditur.* Scaliger (Astronomic. veterum scriptor. pag. 163) hunc titulum eis tribuit: DE XII SIGNIS. Quae verba servavimus. Versus autem illi scribarum ignorantia omnino saepe commutati fuere. Ad tertium Scaliger proponebat *condunt*, loco *comunt*. Ad quintum, Nic. Heinsius anteponeret *praelatus* aut *praevarus*. Septimum nemo potest intelligere: hunc emendat Vinetus quum legit aut *modium*, aut *spicum quatiens*, ex ipsis Ciceronis verbis qui in Arati translatione ait: *spicum illustre tenens*. In decimo facile est legere, sicuti Tullius, *effoetos ramos*. Sed fatendum est extremos versus obscuros admodum ac mancos videri: legendum esse censerem ex manuscripto de quo agit Heinsius: *Hunc inter fulgentes arcera septem Magna quatit stellas.* Vox illa *arcera*, quam Nonius, I, 270, a Cicerone desumptam profert, quamque inter ignotorum operum fragmenta reposuimus, optime huic loco adscriberetur. Praeterea Nonius ipse, quod coniecimus, confirmat, quum arceram plaustrum rusticum ait; namque hoc nomine saepe Arcturum dicimus: *Flexerat obliquo plaustrum temone Bootes.* Ceterum pereat opera, sensui eliciendo. Bouil.

Tanta supra circaque vigent ubi flumina. Mundi
At dextra laevaque ciet rota fulgida Solis
Mobile curriculum, et Lunae simulacra feruntur.
Squama sub aeterno conspectu tota Draconis
Eminet: hunc inter fulgentem sidera septem
Magna quatit stellans; quam servans serus in alta
Conditur Oceani ripa cum luce Bootes.....

EPIGRAMMATA

Crede ratem ventis, animum ne crede puellis;
Namque est feminea tutior unda fide.

Femina nulla bona est; [2] vel, si bona contigit ulla,
Nescio quo fato res mala facta bona est.

(2) *Femina nulla bona est.* Burmannus aliique complures versus illos cum iis quae superius expressimus in unum coniungunt; attamen ita inter se discrepant, ut mirum sit eos tamdiu in unum fuisse copulatos. Bouil.

Epistolarum Orationumque Fragmenta
suis locis iam subiunximus.

INDEX RERVM

PRAECIPVARVM

INDEX RERVM

PRAECIPVARVM

D

E

L

optimi et iustissimi cuiusque reditus est in caelum. Lael. 4. optima, quum integra mente ceterisque sensibus opus suum natura dissolvit. Sen. 20. quare aut negligenda aut optanda. Sen. 20. nec ad vivos pertinet nec ad mortuos. Tusc. I, 38. aut summum bonum, aut nullum malum. Tusc. I, 46. mortis pro patria oppetitae exempla aliquot illustria. ibid. mortis contemptorum exempla. Sen. 20. mortis fuga turpis est omni morte peior. Phil. VIII, 10.

Mortui vel dii ipsi vel cum diis futuri. Tusc. I, 31. moderate lugendi. ibid. III, 30. mortuorum imagines apparentes. Tusc. I, 16.

Motus corporis in oratore quae complectatur et qualis esse debeat in variis orationis partibus. Her. III, 15.

Motus animorum duplices. Off. I, 36. motus animi quisque habet suum gestum, et sonum, et vultum. Orat. III, 57.

Motus duo Platoni. N. D. II, 22.

Munditia virilis. Off. I, 36.

Mundus Platoni factus videtur, Aristoteli semper fuisse. Tusc. I, 29. an fuerit ab aeterno. Vniv. 2. cur a deo factus. N. D. I, 9. ex quibus effectus. Acad. post. I, 7. nonnullis philosophis deus est. Nat. D. I, 8. mundus animans s. animal. N. D. II, 12. sapiens ibid. perfectus ibid. 13. omnia complexu suo coërcet et continet. N. D. II, 22. omnium rerum seminator, sator, parens, educator, actor. ibid. II, 34. caelestis ac divina domus. ibid. 35. quasi communis hominum ac deorum domus aut urbs utrorumque. N. D. II, 62; Leg. I, 7; Fin. III, 19. mundi forma globosa. N. D. I, 8, 10; II, 18, 45; Vniv. 6. mundi fabrica admirabilis. N. D. II, 45; Tusc. I, 28. ea deum esse demonstrat. Tusc. I, 29. mundi conversio summae celeritatis. N. D. I, 10. mundi natura artifex Zenoni dicitur consultrix et provida utilitatum. N. D. II, 22. mundi administratio omnium optima eiusque rei ratio. Inv. I, 34. eius renovatio futura. N. D. II, 46. mundus aliquando deflagraturus. Ac. pr. II, 37; N. D. II, 46; Div. I, 49.

Munerum facultas est copiarum non virtutis. Fam. II, 3.

Municipia moventur coniunctione vicinitatis. Planc. 9.

Municipibus duae patriae. Leg. II, 2.

Muros urbis sanctos dicunt pontifices. N. D. III, 40.

Musae id est humanitas et doctrina. Tusc. V, 23. musae agrestiores. Orat. 3. mansuetiores. Fam. I, 9.

Musici floruerunt apud Graecos. Tusc. I, 2. iidem olim poetae. Orat. III, 44. musicorum cantibus mutatis mutari civitatum status Plato existimabat. Leg. III, 14.

N

Narium usus. N. D. II, 53. situs et structura. 56, 59.

Narratio in oratione et rerum gestarum aut perinde ut gestarum expositio. Her. I, 3. omnis reliquae orationis fons. Orat. II, 81. duplex, negotiorum et personarum. Her. I, 8; Inv. I, 19. negotiorum tripartita, fabulae, historiae, argumenti ibid. personarum qualis esse debeat. ibid. narratio sit brevis, dilucida, verisi-

O

Reliqui Indices reperiuntur in Volumine XVI.

INDEX RERVM

QVAE

IN HOC DECIMOQVINTO VOLVMINE

CONTINENTVR

FINIS VOLVMINIS DECIMIQVINTI

quod aureorum Scriptorum Collectionem claudit.

Facultate obtenta.